

MADRAS UNIVERSITY SANSKRIT SERIES No. 19.

General Editor :

Dr. V. RAGHAVAN, M.A., PH.D.

Head of the Department of Sanskrit.

BHĀṬṬA-DĪPIKĀ

WITH

THE PRABHĀVALĪ

Madras University Sanskrit Series No. 19.

KHANDADEVA'S

BHĀṬṬA-DĪPIKĀ

[UTTARAṢATKA — PART I]

WITH

THE PRABHĀVALĪ

OF

ŚAMBHU BHĀṬṬA

Edited by

Panditaraja

S. SUBRAHMANYA SASTRI, M. A.,

Junior Lecturer in Sanskrit,

University of Madras.

UNIVERSITY OF MADRAS

1952

Price

PRINTED BY S. KRISHNASWAMI, AT
SRI RAMACHANDRA PRINTING WORKS,
177, ROYAPETTAH HIGH ROAD, MADRAS 14

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयसंस्कृतग्रन्थावलि:

ग्रन्थाङ्कः १९

भाट्टदीपिका

श्रीशम्भुभट्टविरचितप्रभावलीसंवलिता

[उत्तरषट्कम्—अध्यायाः ७, ८, ९.]

संपादकः

एस्. सुब्रह्मण्यशास्त्री

न्यायवेदान्तविद्वान्, मीमांसकशिरोमणिः

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयः

१९५२

मूल्यम् — रु. १५.]

CONTENTS

		<i>Pages.</i>
Introduction	i-xv
Index of Authors and Works cited	...	xvi-xvii
Contents in Sanskrit	1-26
Text of the Bhāṭṭadīpikā with the Prabhāvalī		
Part I	...	१-४६२
Part II	...	४६३-९९९
Index of Adhikaraṇa Sūtras	१००१-१०१४
Index of Citations	१०१५-१०५४
Errata	१०५५

INTRODUCTION

KHANḌADEVA'S BHĀṬṬADĪPIKĀ is an important work in the Bhāṭṭa school of Pūrvamīmāṃsā, being the first work in the *navyamata* or modern school of thought in that system. Pūrvamīmāṃsā according to the Bhāṭṭa School, comprises chiefly the Sūtras of Jaimini, Śabarasvāmin's Bhāṣya, Kumārila Bhaṭṭa's Vārtikas and their commentaries and a few independent works dealing with the adhikaraṇas, on the basis of the Sūtras, Bhāṣya and Vārtika. According to the Prābhākara school, the Mīmāṃsā Śāstra consists of the Sūtras, the Bhāṣya, Prabhākara's Bṛhatī and Laghvi the two commentaries thereon, and further super-commentaries and a few independent works. These independent works (the Nibandhas) became necessary for understanding the sum and substance of each of the one thousand adhikaraṇas of the Śāstra, especially because the study of the Sūtras and the commentaries and sub-commentaries on the Bhāṣya became a laborious task for the student. They do not interpret the Sūtras, but take the subject by the Adhikaraṇas and expound with reference to each, the Viṣaya (subject of investigation), Viśaya (doubt), Pūrvapakṣa (*prima facie* view), Siddhānta (conclusion), Prayojana (purpose of discussion) and Saṅgati (relevance of the topic). The first work of this type in the Bhāṭṭa school is Śāstradīpikā of Pārthasārathimīśra who flourished between 1050 and 1120 A.D.¹ The Mīmāṃsānukramaṇī of Maṇḍana, which belongs to the 7th century, is only a metrical compendium of the Adhikaraṇas.

1. *Vide* Introduction to Tattvabindu—Annamalai University Sanskrit Series No. 3, edited by Sri V. A. Ramaswami Sastri, and Introduction, K. S. Ramaswami Sastri's edition of Nyāyaratnamālā, Gaekwad Oriental Series.

In the Prābhākara school the earliest work of this type known to us is the *Nayaviveka* of Bhavanātha. In the Bhāṭṭa school Mādhava's *Nyāyamālā* follows the *Śāstradīpikā*. The *Nyāyamālā* is a metrical work consisting of about 2000 verses, generally one stanza stating the *Pūrvapakṣa* and another the *Siddhānta* of each *Adhikaraṇa*. It has a commentary in prose from the pen of Mādhava himself called *Nyāyamālāvistara*.

The *Bhāṭṭadīpikā* now issued with *Prabhāvalī*, a commentary thereon by Śambhubhaṭṭa, as No. 19 of the Madras University Sanskrit Series, belongs to this class of nibandhas. The *Śāstradīpikā* summarises each *Adhikaraṇa* in a lucid style giving out the ideas of the authors of the *Bhāṣya* and the *Vārtika*; but it does not satisfy the scholars who are well-drilled in *Navya-nyāya*, and want to learn *Mīmāṃsā* in *Nyāya*-terminology defining each topic fully. Khaṇḍadeva, the founder of the new School of thought, satisfies this demand. His views are enshrined in his *Bhāṭṭadīpikā*, *Bhāṭṭakaustubha* and *Bhāṭṭarahasya*. Khaṇḍadeva is a great critic. He has, on more than one occasion, criticised the views of his predecessors, Śabara, Kumārila, Bhaṭṭa Someśvara and Pārthasārathimīśra. He sometimes supports the *Bhāṣya* against the *Vārtika*, sometimes joins the *Vārtika* in criticising the *Bhāṣya* and sometimes disagrees with them both. Such free criticism of the earlier authors is not a late feature in the history of *Mīmāṃsā*. Śabara has differed in many an *Adhikaraṇa* from the views of the *Vrttikāra* his predecessor,¹ and Kumārila in his turn has in many places disagreed with Śabara's.²

1. *Vide* 1. 1. 4

2. *Vide* 1. 3, 2b; 7. 3. 8.

Pārthasārathi is faithful to the ancients and he only elaborates their viewpoints in an easier style ; he says that he is a close follower of the Vārtikakāra. Khaṇḍadeva's freedom of treatment gave rise to similar efforts in the rising generation and his own pupil and commentator, Śambhu Bhaṭṭa, excelled his teacher, setting aside the views of his guru as untenable in many places; sometimes, in a milder way, he says:—पूज्यपादोक्तं चिन्त्यमेव (P. 770), इति मम भाति (P. 398) etc.

Being the author's student, Śambhu Bhaṭṭa requests the readers not to take his criticisms of his guru as an outcome of his fault-finding tendency but as a further embellishment of his guru's work. From his statement at the end of his commentary it would appear that the teacher himself allowed a free discussion in the classes.¹

As already stated, one of the leading features of the Bhāṭṭa-dīpikā is Khaṇḍadeva's attempt to give rigorous definitions of the Mimāṃsā topics. His definitions of Apūrva-vidhi, Niyama-vidhi and Parisankhyā-vidhi imply a refutation of the stand-point of Appayya Dikṣita who has criticised all possible definitions of these vidhis in his Vidhirasāyana. His definitions of Śruti, Līṅga, Vākya, Prakaraṇa, Sthāna and Samākhya are so accurate and precise that they have become the basis of Murāri's Āṅgatvanirukti, an extensive logical treatise on Āṅgatva (the relationship between the principal and the subsidiary). The definitions of Prayukti, Krama and its Pramāṇas, Adhikāra, Atideśa, Ūha, Bādha, Tantra and Prasaṅga are all so precise that they are beyond criticism. In the *Śāstradīpikā*

1. अधीतिकाले कथितं प्रमेयं यत्पूज्यपादैर्लिखितं मया तत् ।

अतिक्रमस्तेन चिरन्तनानां जातोऽपि नासौ मम दोषकारी ॥

we do not find such definitions. Khaṇḍadeva's attitude towards Bhavadeva, the author of Tautātāmatatīlaka, Pārthasārathi and Bhaṭṭa Someśvara is that of a free critic, who now sides one and now another. It is his criticisms of these writers and the formulation of his own independent views that led to the founding of the new school (Navyamata).

The Bhāṭṭadīpikā begins from the 2nd pāda of the Adhyāya I and ends with Adhyāya XII. The stanza at the end of the work:—

जैमिनेर्विमलसूक्तिषु मयं शुद्धिमात्रं विमलं मम चेतः ।
प्रीतिमेतु नृहरेः पदपद्मे येन जन्मनिवद्धो न पुनः स्यात् ॥

suggests that Khaṇḍadeva did not write beyond the twelfth chapter. It is well known that the Pūrvamīmāṃsā consists of 16 chapters, the last four of which are called by the special name Saṅkarṣa Kāṇḍa. Śabarasvāmin's Bhāṣya is available only for the first twelve Adhyāyas. For the rest we have only the Bhāṣya of Devasvāmin. Khaṇḍadeva too did not write an exposition on Saṅkarṣakāṇḍa. Thus it will be seen that his work is wanting both in the beginning and in the end. The Mysore edition of the Bhāṭṭadīpikā text, however, contains an exposition of the 1st Pāda of the 1st Adhyāya, but this is evidently not from the pen of Khaṇḍadeva. This is borne out from the words of Śambhubhaṭṭa, the author's own pupil who writes his commentary from the 2nd Pāda of Adhyāya 1. He says "Though it was the wish and command of my revered guru that as the purport of Bhāṭṭadīpikā can be understood with the help of his Mīmāṃsā Kaustubha as far as Balābalādhikarāṇa (3. 3. 7), a commentary should be written on the Bhāṭṭadīpikā only beyond that Adhikarāṇa, leaving out the former portion, yet I am commencing the commentary right from the begin-

ning (*i. e.* II Pāda Ad. I) only to show the Kaustubha matter in the Bhāṭṭadīpikā.” The first¹ Pāda of the Adhyāya I and the Saṅkarṣakāṇḍa have been commented upon by Bhāskararāya, the great Śākta scholar who settled in South India. His Saṅkarṣakāṇḍa commentary has been published in the Chowkhamba Sanskrit Series, Banares. He says in the end:

अद्यावधि कृतिरेषाऽऽद्यन्तविहीनेति दीपिकाख्याऽऽसीत् ।
षोडशकलाभिरधुना परिपूर्णा भाट्टचन्द्रिकात्वमगात् ॥

Bhāskararāya made up the deficiency by supplying the beginning and the end of the Bhāṭṭadīpikā.

Khaṇḍadeva calls himself the son of Rudradeva;¹ probably he was Rudradeva's pupil too, as his invocation would imply. Jagannātha Paṇḍita says in one of the introductory verses of the Rasagaṅgādhara that his father studied Mimāṃsā under Deva himself, *i. e.* Khaṇḍadeva². By the word (eva) Jagannātha suggests that his father was very fortunate to have studied Mimāṃsā under Khaṇḍadeva. From the same source it is evident that he taught Mimāṃsā in Banares. Śambhu Bhaṭṭa tells us in the concluding verses of his Prabhāvali that Khaṇḍadeva became a sannyāsin with the name of Śrīdharendra³ and attained Brahman-hood in Banares. His death as shown by his

1. श्रीरुद्रदेवसंज्ञं पितरं वन्दे सदा स्मृत्यै । (M. Kaustubha 1-2-1)

2. श्रीमज्ज्ञानेन्द्रमिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः

काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं

शेषाङ्कप्राप्तशेषामलफणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः ॥

देवः खण्डदेवः (टीका) ।

3. यः खण्डदेवनामा सन् श्रीधरेन्द्राभिधां गतः ।

स गुरुर्मे विजानातु टीकाकृतिपरिश्रमम् ॥

pupil was in the early hours of Thursday, Hasta, third month of 1722 Vikramaśaka, corresponding to July 1666 A.D¹. Though there is some error in the 2nd quarter of the stanza the portion giving the date is quite clear. Thus his literary career should have occupied the former half of the 17th century.

It may seem astonishing that while no place is assigned to God in Mimāṃsā Śāstra, almost all the Mimāṃsā authors, right from the sage Jaimini who codified the Śāstra, down to modern writers, are worshippers of a personal God. Jaimini was a staunch Saivaite according to the Puraṇās. His Śivavedapādastava ends with the śloka इमं स्तवं जैमिनिना प्रचोदितं etc. Tradition believes that the same Jaimini worshipped Lord Siva at Cidambaram and wrote this and many other stotras upon Him. Kumārila begins his Vārtika with the verse—

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।

श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥

This verse has a double meaning. The deity invoked here is Lord Śiva whose nature is Pure Intelligence, who has three eyes, who is adorned by the half (crescent) moon, and who is the bestower of eternal bliss. It can also be interpreted in the sense of the Somayāga, whose performer has a good knowledge of the sacrifice, which is revealed in the three vedas and is the seat of Soma juice. Pārthasārathimīśra though a staunch Mimāṃsaka extols Lord Viṣṇu in his introduc-

1. वर्षे नेत्रद्विसप्तद्विजपतिगणिते मासि ज्येष्ठे करक्षे
 वारे जैवे प्रभाते सकलपितृतिथौ प्रोष्ठपद्याः परस्य ।
 काश्यां श्रीब्रह्मनाले निरुपमचरितः खण्डदेवाभिधानः
 प्राप्तः श्रीब्रह्मभावं विबुधवरगुरुः श्रीधरेन्द्रो यतीन्द्रः ॥

tory verses.¹ Bhavanātha, the author of *Nayaviveka*, says² that inference of God was refuted and not God Himself. Khaṇḍadeva worships Viśveśvara, the presiding deity of Banares, in the first śloka of his *Bhāṭṭadīpikā* and Gaṇeśa in his *Mīmāṃsā Kaustubha*. In the *Bhāṣya* alone we do not find any explicit reference to a personal God. But Śābara refutes the eligibility of the deities with regard to the Vedic rituals on the ground that there are no other deities for whom these deities can offer any oblation. Thus it is clear that he is not against the existence of deities who are pleased to receive our oblations and bestow felicitations upon us. The *Mīmāṃsā* as a distinct school of thought denounced the existence of God and deities only to emphasise the supreme importance of Karma. This school thought that by declaring Karma as all-powerful, people would be made to take to Karma in right earnest, while they would be led to neglect their duties and pray to God if God is put on the top. In the *Devatā adhikaraṇa* IX. 1. 4. which establishes the importance of Karma in giving fruits to the Adhikārin and overthrows the Vedantic conception of the Creator as the controller, Khaṇḍadeva devoutly lays down the views of Jaimini but at the end gives expression to the following expiatory statement:—“This is the sum and substance of the views of Jaimini. For me to have said like this, the speech becomes corrupt

1. वन्दे मुकुन्द सदा etc.

There is a tradition that Pārthasārathimīśra took up the orange garments in his old age with the name of Amalānanda and residing in the Tryambakakṣetra, the modern Nasik, wrote the *Vedāntakalātaru*, the celebrated commentary on *Bhāmati* of Vācaspatimīśra. Certain ślokas in the *Kalātaru* giving the gists of Pūrvapakṣas and Siddhāntas of a few *Mīmāṃsā* adhikaraṇas, e.g. Siddhānta ślokas of Mantrādhikaraṇa (1-3-4) found on P 101, *Nirnaya Sagar* Edition, are also found in the *Śāstradīpikā*. So we cannot easily set aside this tradition.

2. ईश्वरेऽनुमानं निरस्तं, न त्वीश्वरोऽपि निरस्तः ।

and my only refuge is the reflection upon Hari.” Khaṇḍadeva was a follower of Advaita Philosophy as taught by Śrī Śaṅkarabhagavatpāda. This is evident from his words :— तत्त्वसाक्षात्काररूपब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मविषयक-सर्विलासाज्ञानरूपमोक्षजनकत्वात् etc. (Bhāṭṭarahasya p. 3). The removal of nescience along with its products by the realisation of Brahman is acceptable only to an Advaitin. The theory that knowledge and Karma combined lead to final release is developed and established by Kumārila, Pārthasārathi and others. But Khaṇḍadeva refers to this theory only in a halting manner. He says :—यदापि ज्ञानकर्म-समुच्चयोऽपि प्रामाणिकः (4-3-5). Śambhubhaṭṭa the commentator observes that by the word यदापि the revered guru (Khaṇḍadeva) indicates that this theory is faulty and to understand its truth the readers are advised to study Śrī Śaṅkarabhagavatpāda’s Bhāṣya on the Sūtras. His name Śrīdharendra (Sarasvatī), assumed after his initiation to Sanyāsa, also shows that he belongs to the group of Śaṅkarite Sanyāsins. Though Khaṇḍadeva has met all the objections raised by Appayya Dikṣita upon the definitions of Vidhi in his Vidhirasāyana, he shows great regard for the latter’s superior scholarship. He says मीमांसकमूर्धन्येन विधिरसायनकृता (Mīmāṃsā Kaustubha, 1-4-7) (p. 233). Khaṇḍadeva’s works are profusely quoted by Śrī Brahmānanda Sarasvatī in his Laghucandrikā and Gurucandrikā, the commentaries on the Advaitasiddhi of Madhusūdanasarasvatī. Madhusūdana’s Gitā Gūḍhārthadīpikā is referred to in Bhaṭṭadīpikā 10-8-8. नह्यनर्थसाधनत्वावगतौ etc. Śambhu Bhaṭṭa says that this is in refutation of Madhusūdana’s views, expressed in his commentary upon the Bhagavad Gitā. 18. 18.

Khaṇḍadeva wrote three works in Mimāṃsā, all according to the Bhāṭṭa school. The first was Bhāṭṭa Kaustubha.

Bhāṭṭa-Kaustubha:¹.—This is an exhaustive commentary on Jaimini's Sūtras according to Śabara's Bhāṣya and Kumārila's Vārtika. It begins with the first Sūtra of Pāda 2, Adhyāya I, and extends upto Balābalādhikarāṇa. Śambhubhaṭṭa, the commentator of Bhāṭṭa-dīpikā tells us that the Kaustubha ends with this Adhikaraṇa. The work is on a par with the Nyāyarakṣāmaṇi of Appayya Dikṣita and Śabdakaustubha of Bhaṭṭoji Dikṣita. Khaṇḍadeva discusses each topic in full, examines the views of Śabara, Kumārila, Bhavadeva and Pārthasārathi and lays down his own views. He freely uses the Navyanyāya terminology. In these Adhikaraṇas he incidentally discusses the topics connected with other Adhyāyas also (e. g.) Svaracharcā, (2. 3.) Bādha etc. We find him referring to Kaustubha intermittently in all the chapters of Bhāṭṭadīpikā. It is probable that after the Balābalādhikaraṇa he felt tired of writing such an exhaustive commentary and broke off abruptly, and began the brief Bhāṭṭadīpikā. It may be noted that all such exhaustive works—Nyāyarakṣāmaṇi, Śabdakaustubha, Citramimāṃsā and Rasagangādhara, break off halfway. The Kaustubha has no commentary nor does it require any. Its language is lucid elaborate and understandable to all familiar with Navyanyāya terminology.

Some notable points in the Kaustubha, not to be met with in the earlier works:

In the first adhikaraṇa Khaṇḍadeva discusses the significance of verbal endings in general and liṅ-pratyaya in particular, the

1. Published in the Chowkhamba Sanskrit Series, Banares.

relationship between the two and how a knowledge of both of them induces a man to perform Vedic rites. Incidentally he discusses the meanings of prohibitive injunctions and explains how they prevent him from committing evil deeds. He says that in the injunctions like 'he should not eat *kalanja* or drink intoxicating liquor" the *liṅ-pratyaya* connected with नञ् denotes *Nivartanā* or prohibition. The knowledge of *Nivartanā* gives rise to an inferential cognition of the action being conducive to evil and the hearer desists from proceeding with the deed; prohibitive injunctions like 'he should not perform *Ṣoḍaśiyāga* in *Atirātra*' do not mean that such a *yāga* leads to evil results since the performance of the *yāga* is only a Vedic rite, but it is to be understood that the *Atirātrayāga* would be fulfilled even without performing the *Ṣoḍaśiyāga*.

In 1-2-4 he explains how the Mantras which do not enjoin anything new become valid. There he adopts *abhihitānvayavāda* by which the word-senses and not their knowledge contribute to the knowledge of the sentence-sense. He says that in the injunction "He should invoke *Gārhapatya* fire with the *Aindrī mantra*", the Mantra which causes the knowledge of the sentence-sense is new and thus valid. The author propounds the correct definitions of *Apūrvavidhi*, *Niyamavidhi* and *Parisāṅkhyāvidhi*. By *Parisāṅkhyā-vidhi* we should understand such injunctions where cessation of an activity is ordained or implied, (e.g.) "He may eat (only) the five five-nailed".

Niyama-vidhi is an injunction whose purpose is to dissolve the partial inapplication (अयोग) of the subject of injunction directly or

by implication, (e.g.) “He should pound the corn”. Here the performer may adopt other methods to get rice from corn. The Vedic injunction here removes the partial inapplication of pounding caused by those methods. Apūrva-vidhi is any injunction other than the two. These definitions are capable of refuting the objections raised by Appayya Dikṣhita.

The classification of *Vidhis* as above is not new but as old as Mimāṃsā itself. Khandadeva has also shown a different classification quite new in the history of Mimāṃsā. He says (1 4.1) that they are six altogether.

- (1) The injunction of the verbal sense (वाच्यार्थ) alone (e.g.) ‘He should perform Agnihotra’.
- (2) The injunction of the verbal sense for the attainment of another object (e.g.) ‘He should perform Agnihotra for the attainment of Svarga’.
- (3) The injunction of another element for the sake of the verbal sense. This is called the injunction of Guṇa. (e.g.) ‘He should offer oblation with curd’.
- (4) The injunction of another element for the attainment of another object. Here the verbal sense is left untouched. (e.g.) ‘He should offer curd for the attainment of health or vitality’.
- (5) The injunction of the verbal sense combined with an attribute. (गुण) (e.g.) ‘He should sacrifice with Soma’. Here sacrifice with Soma is the subject of injunction.
- (6) The injunction of the verbal sense with an attribute for the attainment of a fruit. (e.g.) ‘He should sacrifice with boiled rice for Sūrya for the attainment of Brahmic glory’.

Among these the succeeding kinds of injunctions are said to be more cumbersome than their preceding ones. This classification helps us a great deal in arriving at the final view in good many *Adhikaraṇas*.

Again *Khaṇḍadeva* has taken pains to establish *Artha Bhāvanā* as distinct from the verbal sense (2.1.1.) He says that it is human effort denoted by the verbal suffix. This being prominent, all other elements are syntactically connect with it. The *Naiyāyikas* who hold that the sense of the nominative alone is prominent in a sentence and the grammarians who hold that verbal sense alone is prominent are herein refuted.

In the following *Adhikarana* *Khaṇḍadeva* establishes the existence of *Apūrvas* (unseen effects) which are derived from Vedic rites. He stresses the necessity of accepting nine *Apūrvas* for *Darsāpūrṇamāsa* sacrifice. It may be noted that *Apūrva* is only a link between the Vedic rite which is performed in this life and the fruit which is to be enjoyed hereafter. For linking the principal sacrifice with its subsidiaries other *Apūrvas* are required. The discussion is large and conclusive. In the second *Adhyāya* the proofs for differentiating the Vedic rites are elaborately dealt with. They are (1) different words, (2) repetition, (3) number, (4) name, (5) attributes and (6) context. *Khaṇḍadeva* defines each of them.

Bhāṭṭarāhasya.¹

This is a work on the principles of *Śābdabodha*, verbal knowledge arising out of Vedic and ordinary sentences, according to the *Bhāṭṭa* school of *Mīmāṃsā*, criticising the views of the *Naiyāyikas* and *Vaiyākaraṇas*. At the end the printed book bears the colophon

1. Published in the *Sastramuktavali* Series, Kanchipuram.

इति प्रथमः परिच्छेदः This suggests the existence of at least another chapter dealing with the meanings of verbal suffixes, Taddhitas, and Samāsas as in Gadādhara's Vyutpattivāda and Kaundabhaṭṭa's Bhūṣanasāra. But nothing more of the work is so far known. A study of the Bhāttarahasya is important for a correct understanding of the Navyamata of Mimāṃsā founded by Khaṇḍadeva. Here too Khaṇḍadeva has some points on which he differs from his predecessors.

The Bhāṭṭadīpikā which is the third work of Khaṇḍadeva has already been described.

COMMENTARIES ON THE BHĀṬṬADĪPIKĀ.

The Prabhāvali :—

There are four commentaries on the work: the Prabhāvali of Śambhubhaṭṭa, the Bhāṭṭachandrodaya of Bhāskararāya, the Bhāṭṭacintāmani of Vāñcheśvara and the Bhāṭṭakalapataru of Rāmasubbā Śāstrin. The first is the earliest and the most authentic of the four, being from the pen of the author's own student.

Śambhubhaṭṭa, as known from the colophon, was the son of Bālakṛṣṇabhaṭṭa, student of Khaṇḍadeva, master of both Pūrva and Uttara Mimāṃsā and a poet. In the concluding stanzas of his commentary he requests the readers who could discriminate between good and bad to review his work wherein he has set down the purport of the text after meditating a great deal upon his guru's teachings.

From a perusal of the Prabhāvali one may easily see that Śambhubhaṭṭa was a writer of great erudition in all Vedic lores and Śāstraic subjects. More than that, as we have already pointed out, he is

marked by an independent spirit and whenever he disagrees with his guru, he plainly says that that is his own opinion. He never leaves any difficult text without his comments. In introducing an Adhikaraṇa he traces the development of the topic from Jaimini himself down to Pārthasārathimīśra and his commentator Śāṅkara Bhaṭṭa, and Khaṇḍadeva's own remarks upon these works. He always takes up the original Vedic texts, Kalpasūtras and Smṛtis to decide the meaning of any passage. His criticism of the works of Pārthasārthimīśra, Appayya Dīkshita and Khaṇḍadeva are noteworthy. The Bhāṭṭadīpikā is so brief and pregnant with multifarious meanings that it not possible to make out the full intention of the author without a commentary and there can be no exaggeration when we say that the Prabhāvali is the best commentary which has met this demand. According to Śambhu Bhaṭṭa the Ṭīkā was finished on the 11th day of the third month of 1764 (Śaka) forty two years after the Samādhi of Khaṇḍadeva.

The Bhāṭṭacandrodaya :—

This commentary is by the well known writer and foremost expositor of Śākta cult, Bhāskararāya of the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries. The Bhāṭṭacandrodaya has not been published. A manuscript of it comprising Adhyāyas I & II is available in the Adyar Library.

The Bhaṭṭachintāmani :—

This is by Vāñcheśvara Kavi who flourished in Sahajirajapuram, (Tiruvīśālūr) in the Tanjore District between 1780 and 1866 A.D. The portion of this commentary along with the text upto the beginn-

ing of the Nivita-pāda (III. 4.) was published by the late Venkatasubbā Sāstriār, the distinguished Mimāmsaka who was for a time Principal of the Madras Sanskrit College. Śrī Sastriar was a descendent of the author.

The Bhāṭṭakalpataru :—

This is by Rāmasubba Śāstriār of the same Tiruvisālūr who flourished in the latter half of the 19th Century and in the early years of the present century. A part of this gloss was published by the author himself.

The Bhāttadīpikā with the Prabhāvali was published up to Pāda 3 of the III Adhyāya by the Nirnayasāgar Press. We are now issuing for the first time the Uttaraṣatka (Adhyāyas 7 to 12) of the Prabhāvali along with the Bhāttadīpikā. The remaining portions of the Pūrvaṣatka will be issued shortly.

Manuscripts consulted :—

In presenting the text of Prabhāvali here I have based myself on :

(1) A paper manuscript belonging to my guru the late Mahāmahōpādhyāya, Mimāmsāratna, Mimāmsākaṇṭhirava Vaidyanātha Śāstriār, Professor of Mimāmsā, Śrī Śaṅkara Math Sanskrit College, Bangalore.

(2) A paper manuscript belonging to the Ānandāśrama, Poona, which was borrowed and compared with the help of the late Śāstriār.

(3) A paper manuscript belonging to the Adyar Library.

My thanks are due to Dr. V. Raghavan, Head of the Department of Sanskrit, University of Madras, who helped me a great deal in bringing out this volume. I am grateful to the University of Madras for having included this work in the Madras University Sanskrit Series. My thanks are also due to Sri S. Krishnaswami, of Sri Ramachandra Printing Works, for his co-operation in expediting the progress of the publication.

Madras, }
15—11—1952.)

S. SUBRAHMANYA SASTRI.

Index of Authors and Works Cited in the Prabhāvalī

Agnisvāmin	311	<i>Tāṇḍya Brāhmaṇa</i>	47
<i>Adhikaraṇamālā</i>	706	<i>Taittirīya Brāhmaṇa</i>	54
<i>Āṇḍabilā</i>	583	<i>Taittirīya Śruti</i>	450
<i>Āpastamba sūtra</i>	711	<i>Trikāṇḍī</i>	924
Āśāditya	182	Dikṣita (Appayya)	790
Āśvalāyana	271	Devayājñika	297
Āśvalāyanasūtravṛttikṛt	347	Dhūrtsvāmin	645-937
Aitareyin	422	<i>Nakṣatravādāvalī</i>	756
Kapardisvāmin	645	<i>Nārada Śikṣā</i>	278
Karka	407	Nārāyaṇa	182
Kātyāyana	739	Niruktabhāṣyakṛt	446
<i>Kātyāyana Sūtra</i>	407-532	<i>Nyāyaprakāśa</i>	737
Kālatatvavivechanakāra	227	<i>Nyāyasudhā</i>	792
Kāśyapa	222	Nyāyasudhākṛt	194, 196, 329
<i>Kaustubha</i>	22-44-387	<i>Pāṇini Sūtras</i>	76
<i>Gobhilaḡṛhya Sūtra</i>	182	Pārthasārathi	4-13-100
Govindārṇava	864	Pitṛbhūti	407
<i>Chandogakalpa</i>	660	Prabhākara	4
<i>Chandogasūtra (Lāṭyāyana)</i>	310	Prakāśakāra	229
<i>Chandogapariśiṣṭa Bhāṣya</i>	182	Prācīna	36
Jātūkarnin	864	<i>Bālaprakāśa</i>	441-770
<i>Jaimimi Sūtra</i>	532	Bōdhāyana	269-919
<i>Tantrarātna</i>	4-15-25-47-71	<i>Bōdhāyanakalpa</i>	53
Tantrarātgnākara	23-25	Bhavadeva	691

Index of Authors and Works Cited in the Prabhāvali.

Bhavasvāmin	269	<i>Vārtika</i>	61
<i>Bhāṣya</i>	561	Vijñāneśvara	936
<i>Bhāṭṭabhāskara</i>	198-583	Vidyāranyaguru	471-661
Bhāṭṭalankārakṛt	130	Vidhiraśāyanakṛt	141-150
Bhāṣyakāra	2-6-13-98-271	<i>Vidhiraśāyana</i>	228-242-790
<i>Manoramā</i>	213	<i>Vedabhāṣya</i>	430
Madhusūdanasvāmin	754	Vṛddhavasīṣṭha	593
Mahābhāṣyakāra	273	<i>Vyāsaśūtram</i>	756
<i>Mānavakalpasūtra</i>	529	<i>Śatapatha Brāhmaṇa</i>	715
Mādhava	742	<i>Śāstradīpikā</i>	51-66
Mīśra	835	<i>Śāstradīpikāprakāśa</i>	241
Yājñavalkya	936	<i>Sarvānukramanī</i>	297
Vārttikakāra	1-15-17	<i>Somanāthīya</i>	264-577
<i>Vājasaneyi Brāhmaṇa</i>	936	Hēmādri	593

CONTENTS

अधिकरणम्

विषयः

पुटसङ्ख्या

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः

अतिदेशोऽध्यायार्थः वचनातिदेशः पादार्थः

१. अतिदेशलक्षणम्; प्रयाजादीनां केवलं प्रकृतिमात्रार्थत्वम्, न तु प्रकृति-
विकृतिसाधारण्यम् 1
२. प्रत्यक्षवचनातिदेशः; तत्र 'समानमितरच्छयेनेन' इत्यस्यातिदेशविधित्व-
कथनम् 14
३. 'एतद्वाह्यणान्येव पञ्च हवींषि' इत्यस्य भङ्गस्तुत्युभयातिदेशकत्व-
निरूपणम् 19
४. एतद्वाह्यण एककपालः' इत्यस्याप्यतिदेशविधित्वम् 29
५. साकमेधस्थैककपालस्य वारुणप्रघासिकैककपालः प्रकृतिः न तु वैश्व-
देविकः 30

द्वितीयः पादः

१. रथन्तरादिशब्दानां केवलगीतिवाचित्वं न तु गीतिविशिष्टश्रुत्वाचित्व-
मिति गानातिदेशसिद्धिः 35

तृतीयः पादः

१. नामातिदेशः पादार्थः । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रपदं गौण्या
वृत्त्या नित्याग्निहोत्रीयधर्मविशिष्टकर्मन्तरबोधकम् 39
२. गवामयने "वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवति" इत्यत्र प्रायणीय-
पदं न द्वादशाहीयप्रायणीयधर्मातिदेशकं, अपि तु यौगिकम् 44

३. “विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः” इत्यत्र सर्वपृष्ठपदं षाडहिकरथन्तरादि- सामविधिः न त्वनुवादः	48
४. ‘वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति’ इत्यत्र अवभृथपदं कर्मान्तरस्य नाम सौमिकावभृथधर्मातिदेशकं च, न तु केवलानुवादः	51
५. राजसूये “वैष्णवस्त्रिकपालः” इत्यत्र वैष्णवपदं न सौमिकान्तिथ्येष्टि- धर्मातिदेशकम्	56
६. ‘निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति’ इत्यत्र निर्मन्थ्यपदं मथनक्रियाविधायकं न गौणम्	56
७. ‘द्वयोः प्रणयन्ति’ इत्यत्र प्रणयतिः न सौमिकप्रणयनधर्मातिदेशकः अपि तु प्राकृतप्रणयनस्यैवानुवादः इतरपर्वणोरुत्तरवेदिपरिसङ्ख्यार्थः	57
८. सोयमनुवादः मध्यमपर्वद्वयविषय एव इति भाष्यसिद्धान्तः एकाधिकरणत्वमवलम्ब्य अपूर्वं प्रणयनान्तरं विधीयत इति वार्तिक- कारसिद्धान्तः	61 64
९. अष्टरात्रादौ श्रुते ‘द्वयस्स्वरसामान’ इत्यत्र स्वरसामपदं गावा- मयनिकस्वरसामधर्मातिदेशकमेव, लिङ्गसत्त्वात्	69
१०. ‘अनो ददाति’ ‘वासो ददाति’ इत्यादौ अनआदिपदं न तक्षणादिक्रिया- वाचि, अपि तु जातिवाचि । अतो न क्रियायाः प्रयोगमध्ये प्रसक्तिः	72
११. “अग्निमुपनिधाय स्तुवीत” इत्यत्राग्निः लौकिको प्राह्यः न तु वैदिकः आहवनीयादिः	73
१२. यूपैकादशिन्यां श्रुतं ‘उपशयो यूपो भवति’ इति वाक्यं यूपसमीपे विहितकाष्ठविशेषस्तावकं न तु यूपधर्मातिदेशकम् ।	74
१३. अग्नौ ‘पृष्ठैरुपतिष्ठते’ इत्यत्र पृष्ठपदेन रथन्तरादिसामाभिधानात् तान्येवाभिधाने विधीयन्ते, न तु ज्यौतिष्टोमिकपृष्ठस्तोत्रविधिः	75

चतुर्थः पादः

चोदनालिङ्गातिदेशनिरूपणं पादार्थः

१. उद्भिद्सौर्यादौ यत्नेतिकर्तव्यता नास्ति तत्र चोदनागतलिङ्गेनातिदेशः	79
२. उक्तातिदेशेषु प्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता	82

अष्टमाध्याये प्रथमः पादः

चोदनालिङ्गातिदेशे प्रकृतिविशेषनिरूपणमध्यायार्थः । स्पष्टलिङ्गातिदेशः प्रथमपादार्थः ।

१. नानियमेन यस्य कस्यचित्कर्तव्यता नास्ति तत्र चोदनागतलिङ्गेनातिदेशः किन्तु विशेषसादृश्यवतः	86
२. ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकधर्मातिदेशनिराकरणम्	88
३. इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोर्धर्मातिदेशः इत्यादिविशेषाः	90
४. सोयमतिदेशः फलनिमित्तकर्तृसमुदायांशे नेति विशेषकथनम्	94
५. फलाय विधीयमानानां गोदोहनादीनां तज्जन्यफलानां च नातिदेशः	97
६. यत्र सौर्यादौ द्वयोराग्नेययोः प्रकृतित्वे विशेषाग्रहः तत्र द्वयोरपि विकल्पेन प्रकृतित्वम्	99
७. सौर्यादिषु एकदेवत्वत्वेनाग्नेयधर्मातिदेशः एकदेवताकत्वनिष्कर्षश्च	102
८. द्रव्यघटितदेवताघटितसादृश्ययोः विप्रतिपत्तौ द्रव्यघटितसादृश्यस्य प्राबल्यनिरूपणम्	104
९. द्रव्यनिष्ठसादृश्ययोर्विरोधे तु देवतासादृश्योपपृच्छस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य श्रौतलिङ्गोपपृच्छद्रव्यसादृश्यापेक्षया दुर्बलत्वम्	106
१०. मधूदकयागयोः देवतासामान्याधिक्यात् उपांशुयाजविकारत्वम्	107

द्वितीयः पादः

अस्पष्टलिङ्गातिदेशः द्वितीयपादार्थः

१. वाजिन्यागे न सौमिकस्य धर्मातिदेशः अपि तु दार्शिकस्य	109
२. दैक्षः पशुः सात्राय्यविकारः	111
३. तत्रापि पयोयागविकारः	112
४. आमिक्षायागः पयोयागविकारः आमिक्षायाः पयोरूपत्वात्	113
५. द्वादशाहः सत्राहीनोभयात्मकः, सत्राणां सत्रात्मकद्वादशाहविकारत्वं अहीनानां अहीनात्मकतद्विकारत्वम्	114
६. पञ्चदशरात्रस्य सत्रत्वमेव । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीनः इति तु स्तुत्यर्थोऽनुवादः	115

तृतीयः पादः

प्रबलादतिदेशः पादार्थः

१. 'आग्नवैष्णवमेकादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं' इत्यनयोः देवतासादृश्या- दग्नीषोमीयाग्नेयविकारत्वं न तु क्रमेण तद्वैपरीत्यम्	116
२. जनकसत्तरात्रे आद्येषु चतुर्षु अहस्सु द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतानां आद्यानां चतुर्णामन्हां प्रवृत्तिः न तु सर्वत्राद्यस्य त्रिवृत्स्तोमकस्य	116
३. षट्त्रिंशद्रात्रे 'पडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति' इत्यत्र षडहशब्दवत्त्वेन द्वादशाहिकषडहस्यैव चतुर्वारमावृत्तिः, न तु गणत्वसामान्यात् दशाहावृत्तिः	118
४. 'शताग्निष्टोमं भवति' इत्यादौ संख्याभिन्नतावत्कर्मान्तरविधिः न त्वेकस्यैव शतवारमावृत्तिविधिः	120
५. शतोक्थ्यशतातिरात्रयागयोः प्रकृतिप्राप्तां अग्निष्टोमसंस्थां वचनादेव वाधित्वा उक्थ्यातिरात्रकरणे ज्यौतिष्टोमिकोक्थ्यादि कार्यम्, न तु द्वादशाहिकोक्थ्यादि	121

६. बृहस्पतिसवे 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति वचनेन प्राकृतानां त्रिष्टुबादि-
नानाछन्दसां परिसङ्ख्याने दाशतयीभ्यः गायत्रीछन्दस्कर्त्तृभागमः
न तु इतरऋक्षु अक्षरलोपेन गायत्रीत्वसंपादनम् 123

चतुर्थः पादः

अतिदेशापवादः पादार्थः

१. दर्विहोमशब्दार्थः, तेषु अतिदेशापवादश्च 124
२. तेष्वेव सोमातिदेशं पिष्टलेपफलीकरणहोमातिदेशं च पूर्वपक्षयित्वा
अपूर्वा दर्विहोमाः इति निरूपणम् 125

नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः

ऊहः अध्यायार्थः, मन्त्रोहः पादार्थः

१. ऊहलक्षणम्, ऊहस्य द्वैविध्यं; प्रोक्षणावघातादीनां अपूर्वसाधनत्वा-
वच्छिन्नोद्देशेन विधानमित्यपूर्वप्रयुक्तास्ते न तु व्रीहित्वावच्छिन्नो-
द्देशेन विधानं व्रीह्यादिप्रयुक्तत्वं च 129
ऊहस्याष्टविधत्वकथनं टी-131
प्रोक्षणादीनां व्रीहित्वावच्छिन्नोद्देशेन विधिरिति विधिरसायनकारमतम् 141
तदुरि भाट्टालंकारदूषणोद्धारः 143
विधिरसायनदूषणम् 145
२. 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इत्यत्र प्रोक्षणस्य अपूर्वार्थत्व-
मेव नोलूखलाद्यर्थत्वमिति मूलोक्तविचारः 155
तत्खण्डनम् 157
उद्देश्यतावच्छेदके यागत्वपुरोडाशत्वव्रीहित्वादिसाधनतावच्छेदकस्य
विवक्षा उत नेति स्वयं विचारान्तरकरणम् 158

‘यावत्या वाचा कामयीत’ इत्यादिस्वर्गाणां दीक्षणीयाद्यज्ञापूर्वप्रयुक्तत्व- निरूपणम् (वर्णक-२)	160
३. स्वर्गाग्निप्रकाशकमन्त्राणां लिङ्गकल्पश्रुतौ स्वर्गादेः अपूर्वसंवन्धित्वेनो- द्देश्यत्वं, न तु स्वर्गन्वादिना	166
४. धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वनिरूपणप्रसङ्गात् देवताप्रसादस्य प्रयोज- कत्वनिराकरणम्-देवताधिकरणम्	176
देवताविग्रहनिरासः	180
अर्थदेवतावादिमतनिराकृतिः	182
भाट्टालङ्कारमतखण्डनम्	188
५. द्रव्यादीनां स्वरूपतः नोद्देश्यत्वमपि तु अपूर्वसाधनत्वेनेति प्राचीनोक्त- विचारः	203
अपूर्वसाधनत्वलक्षणयामपि श्रुतव्रीहित्वादित्यागो मानाभावात् तेषां विवक्षापत्तिरिति शङ्कानिराकरणेन स्वयं विचारान्तरकरणम्	204
६. ‘यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्’ इत्युक्तस्वरस्य न ज्योतिष्टोमसम्बन्धि- प्राग्भागधर्मत्वं किन्तु तद्भागाग्रम्भरूपदार्थधर्मत्वमेव	208
अत्र विधिरसायनाभिप्रायनिराकरणम्	212
७. अध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः’ इति श्रुतो वाग्यमः अध्वर्युयजमान- संस्कारः न तु यज्ञभागधर्मः	218
८. हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति-इत्यत्राग्निशब्दार्थः इष्टकातिरिक्ता- वयवी तदर्थं प्रोक्षणं, न त्विष्टकार्थम्	221
९. ‘पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते’ इत्यत्र पत्नीसंयाजान्तत्वमुक्त- माहर्वर्जमिति निरूपणम्	225
१०. ‘त्रिः प्रथमामन्वाह’ इत्यत्र त्रिरभ्यासः अपूर्वसाधनीभूताग्निसमिन्धन- प्रकाशकप्रथमऋगुद्देशेन विधीयते न तु तादृशप्रवोवाजीयत्वेनोद्देश्यता	234
११. दर्शपूर्णमासावारण्यस्यामाः’ इत्यत्रारम्भशब्दार्थविचारः	237
अत्र वृत्तिकारसिद्धान्तः	239
भाष्यकारादिसिद्धान्तः	239

१२.	साक्षाद्विचारारम्भः । समवेतार्थत्वपरिष्कारः	247
	प्रकृतौ समवेतार्थपदानां विकृतावृहः न तु अदृष्टार्थानां	250
१३.	‘अग्नये जुष्टं निर्वपामि’ इत्यत्र अग्निशब्दस्य समवेतार्थत्वादृहः	252
	‘धान्यमसि’ इति मन्त्रे धान्यशब्दस्य समवेतार्थत्वात् विकृतावृह- प्रसाधनम् (२ वर्णके)	253
१४.	‘ये यज्ञपतिं वर्धन्’ इत्यत्र यज्ञपतिशब्दः विकृतौ नोहनीयः परार्थ- त्वात्	257
१५.	इन्द्र आगच्छेत्यादि सुब्रह्मण्यानिगदः अग्निष्टुति हरिवदादिपदेषु नोह्यत इति मीमांसकसिद्धान्तकथनम्	261
	ऊहनीय एवेति कल्पसूत्रकाराभिप्रायकथनम्	265
	साद्यस्के त्वित्सः साण्डः सोमकयणः; तत्र “तस्यै श्रुतं तस्यै दधि” इत्यत्र श्रुतादिपदेषु ऊहो नास्तीति कथनम् (२ वर्णके)	266
१६.	ज्योतिष्टोमे पशुसामानविध्यपक्षे ‘प्राप्सा’ इति मन्त्रः अतिरात्रे मेप्याम- समवेतः, अतः तन्नाभिगुप्रैषोऽनङ्गमिति	267
१७.	‘न गिरा गिरेति ब्रूयात् ऐरं कृत्वोद्देयं’ इत्यत्र इरापदस्य गिरापदस्थाना- पत्तिः नियतैत्र न तु वैकल्पिकी	272
१८.	तदिदं इरापदं प्रगीतमेव प्रयोक्तव्यं नाप्रगीतम्	278

द्वितीयः पादः

सामोहः पादार्थः

१.	ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वविचारः	284
२.	साक्षां ऋचं प्रति गुणत्वनिरूपणम्	286
३.	योन्यामुत्पन्नं साम योनिऋचि उत्तराद्वये च गेयम्	290
४.	तिसृषु गीयमानं समासु ऋक्षु गेयं नाधिकपरिमाणासु	293
५.	‘यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति’ इत्यत्र न योन्युत्तरयोर्ग्रहणं अपि तु उत्तराग्रन्थपठितयोः	294

नानाविधानां छन्दसां सङ्ख्या-नामादिनिरूपणम्-टी	295
तैशोकसाम्नः उत्तरापठितबृहत्योरेव गानं न तु अतिजगत्याधानीय तयोर्गानम् (२ वर्णके)	297
६. ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरयोः बृहतीयोर्नि उत्तरां च पङ्क्तिं प्रप्रथ्य ककुभावुत्तरे संपादनीये न ककुबानयनम् (१-वर्णके)	299
ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनपवमाने रौरवयौधाजययोः आद्यां बृहतीं उत्तरां विष्टारपङ्क्तिं च प्रप्रथ्य बृहतीत्रयसंपादनम् (२-वर्णके)	301
‘इयावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः’ इत्यत्रापि प्रप्रथनम् (३-वर्णके)	307
‘गवामयने चतुश्शतमैन्द्राबार्हताः’ प्रगाथाः इत्यत्रापि प्रगाथसमाख्यया प्रप्रथनम् (४-वर्णके)	309
७. शाखाभेदभिन्नानां सामप्रकाराणां विकल्पः	318
य एवं विद्वान् साम्नां स्तुवीत इत्यस्य स्तोत्रोद्देशेन सामविधायकत्वं (२)	319
‘अयं सहस्रमानव’ इत्यस्या ऋचः प्रगीताया एव विनियोगः अप्रगीतायाः गानार्थः पाठः;	322
८. सामोहप्रकारनिरूपणम्	325
९. सामातिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशकथनम्	326
१०. स्तोभलक्षणकथनम्	328
११. मूलोक्तस्थानापत्तिलक्षणं तस्याः पञ्चविधत्वनिरूपणं च तत्त्वण्डनम्	330 335
स्वयं लक्षणान्तरकथनं उदाहरणेषु समन्वयश्च	337
१२. परिधेः यूपस्थानापन्नत्वनिरूपणम्	340
१३. अभ्युदितेष्टौ दधिभृतयोः प्रदेयधर्मप्राप्तिः	351
१४. बृहद्धर्माणां रथन्तरधर्माणां च असाङ्कर्येण तत्तत्प्रयोगकालेऽनुष्ठानम्	352
१५. कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्माणां समुच्चित्यानुष्ठानमिति भाष्यकारमतम् तेषामैच्छिको विकल्प इति वार्तिकमतम्	362 363
१६. यत्र संस्रवादौ बृहद्रथन्तरयोस्समुच्चयविधिः तत्र व्यवस्थितास्तत्तद्धर्माः	365

१७. पार्वणहोमयोः विहृतावतिदेशः	368
१८. तत्र चोभयोर्होमयोः नोभयन्नानुष्ठानं : अपि तु यथायोग्यमिति कथनम्	378
१९. प्रयाजानामारादुपकारकत्वनिरूपणम्	380

तृतीयः पादः

मन्त्रोह एव पादार्थः परं तु प्रथमपादे प्रकृत्यूहः अत्र तु वचनोहो विचार्यत इति भेदः ।

१. सूर्यादिषु अतिदिष्टानां आग्नेयादिमन्त्राणां सूर्यादिपदं परित्यज्य अग्न्यादि- पदप्रक्षेपात्मकगौणोहकथनम्	383
२. मौद्गचरौ दर्भैः स्तृणीत हरितैः इति मन्त्रे दर्भपदे पद्मपदमिव हरितपदे रक्तपदप्रक्षेपकथनम्	388
३. यूपस्पर्शनिमित्तप्रायश्चित्तं लौकिकस्पर्श एव न तु क्रतुमध्यगतस्पर्श इति कथनम्	391
४. 'अदितिः पाशान्' इति पाशमन्त्रस्य द्विपाशिकायां विहृतौ ऊहाव- श्यकत्वम्	395
५. दैक्षपशुयागगतस्य बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य एकत्वलक्षणया तत्रैव निवेशः न तु बहुपाशिकायामुत्कर्षः	401
६. पत्नीं सन्नह्य' इति मन्त्रस्य द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरप्यविकारेणैव प्रयोगः नत्वेकपत्नीकप्रयोगविषयत्वेन सङ्कोचः	405
७. एवं विहृतावपि द्विबहुपत्नीकप्रयोगे पत्नीमन्त्रः नोहनीयः	408
८. पशुसामानविध्यपक्षेपि प्राप्ता इति मन्त्रः एकवचनान्त एव प्रयोक्तव्यः	409
९. व्रीहिप्रतिनिधित्वेन नीवारादिग्रहणे 'व्रीहीणां मेध' इति मन्त्रस्यानूहः	410
१०. पशुगणे 'सूर्यं चक्षुः' इति मन्त्रः नोहनीयः	414
११. पशुगणे 'एकधास्य त्वचम्' इति मन्त्रः एकधापदे प्रतिपशु अभ्यसितव्यः	418
१२. मेधपतिशब्दस्य देवतापरत्वात् 'आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्' मन्त्रे देवतानुसारेणोहकथनम्	420

१३. अधिष्ठानबहुत्वे मेधपतिशब्दस्य बहुवचनान्तेनोद्घः	423
१४. यत्र तु देवतात्वमनेकं तत्रैकवचनान्तस्याप्युद्घः	428

चतुर्थः पादः

अवान्तरकार्ये सन्दिग्धमन्त्राणामूहः पादार्थः

१. अधिगुप्रैषे षड्विंशतिरस्य वङ्कक्रयः इत्यस्य पशुगणे समस्यवचनमेव	429
२. न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् इत्यत्र निषेधविधिः षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति तु अनुवादः	437
३. 'उरूकं मन्यमानाः' इत्यत्रोरूकशब्देन वपाभिधानम्	443
४. 'प्रशसा' इत्यस्य प्रशस्तवाचित्वमिति भाष्यसिद्धान्तः तस्य स्वधितिवाचित्वमेवेति स्वाभिप्रायः	444 444
५. तत्रैव 'श्येनमस्य वक्षः' इत्यत्र श्येनपदं न श्येनाकारताविधायकं अपि तु श्येनसदृशे गौणम्	446
६. अग्निहोत्रकाले दर्शार्थोद्धृताग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्ट्यननुष्ठानम्	447
७. गतश्रीधृताग्निनाशे उक्तप्रायश्चित्ताननुष्ठानम्	450
८. दर्शार्थमग्न्युद्धरणानन्तरं सायं प्रातरग्निहोत्रे उद्धरणतन्मन्त्रयोरभावः	453
९. प्रायणीयचरौ प्रदेयधर्माणामननुष्ठानम्	454
१०. अभ्युदितेष्टौ दधिश्रुतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानम्	456
११. पशुकामेष्टौ दधिश्रुतयोः न प्रदेयधर्मानुष्ठानम्	456
१२. सोमे पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति श्रुतपयसि न प्रदेयधर्मानुष्ठानम्	457
१३. ईशानाय परस्वत आलभेत इत्यत्र पर्यग्निहृतानारण्यानुत्सृजतीति पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानम्	458
१४. आज्येन शेषं संस्थापयतीति कर्मान्तरविधानम्	460

दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः

बाधः अध्यायार्थः, द्वारलोपाद्बाधः पादार्थः ।

१. बाधलक्षणम्	464
बाधतैविध्यम्	466
यच्च स्फ्ये अश्लिष्येत्तद्विष्णव उरुक्रमायावद्यति इति विहितयागीय- देवतावाहनं प्रधानावाहनकाले न कर्तव्यम् (२ वर्णके)	470
२. दीक्षणीयेष्टेः पूर्वं अन्वारम्भणीया न कर्तव्या	473
३. राजसूयान्तर्गतेष्टीनां पूर्वं नान्वारंभणीया	475
४. अन्वारंभणीयायां नान्वारंभणीयान्तरम्	477
५. खलेवाल्यां यूपानुतिबाधः	478
६. तत्रैव स्थाण्वाहुतिः न कर्तव्येति निरूपणम्	480
७. उत्तमप्रयाजः मन्त्रांशे यक्ष्यमाणदेवतासंस्कारार्थः	483
८. प्रथमाज्यभागस्य न देवतासंस्कारार्थत्वं किन्त्वपूर्वार्थत्वम्	484
९. पशुपुरोडाशयागे उद्देशांशः पशुयागीयदेवतासंस्कारार्थः	487
१०. चरुशब्दस्यौदनवाचित्वं प्रथमे उक्तं, तस्य प्रयोजननिरूपणम्	492

द्वितीयः पादः

द्वारलोपाद्बाधस्यापवादः पादार्थः

१. कृष्णलचरौ अग्निसंयोगाख्यः पाकः कर्तव्य एव	496
२. तत्रैवोपस्तरणाभिधारणे न कार्ये इति मूलकारमतम् । कार्ये ष्वेति स्वाभिप्रायकीर्तनम्	499
३. तत्रैव शेषभक्षसत्वात् भक्षधर्माः कार्याः, न लोपः	501
४. 'एकधा ब्रह्मण उपहरति' इत्यत्र यौगपद्यविधिः	502
५. तत्रैव सर्वं ब्रह्मणे परिहरति इत्युक्तेः पुरुषान्तरभागस्यापि ब्रह्म- संबन्धविधिः	504

६. ब्रह्मणा सर्वभक्षणेपि स्वस्तकाल एव भक्षणं नैकदा	504
७. तत्रैव एकार्थत्वात् चतुर्धाकरणादिलोपः	505
८. यज्ञे दक्षिणादानं ऋत्विगानत्यर्थं अतः सत्रे तल्लोपः	506
९. शेषभक्षाणां हविः प्रतिपत्त्यर्थत्वनिरूपणम्	506
१०. सत्रे ऋत्विगवरणाभावकथनम्	507
११. उदवसानीयः सत्रसमाप्तौ नैमित्तिकतया कर्तव्यः पुरुषार्थः न सत्ताङ्गम्	508
१२. अङ्गत्वे संहृत्यैव सर्वैः कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः	510
१३. तत्रापि यजमानैरेव कर्तव्यं इति पूर्वपक्षद्वयं निरस्य एकैकेन पृथगेव कर्तव्यमिति सिद्धान्तः	512
१४. कामेष्टेः यजमानैरेव कर्तव्यत्वं दक्षिणायाः अदृष्टार्थता च	513
१५. दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तविधया वैश्वानरेष्टौ द्वेष्ट्याय एकहायनगोदान- मदृष्टार्थम्, न तु द्वेष्ट्यस्यार्त्विज्यम्	517
१६. अस्थियज्ञः जीवदधिकारः न मृताधिकारः	518
१७. मृताधिकारपक्षे के के संस्काराः भवन्तीति विचारः	521
१८. तत्रैव याजमानाः क्रत्वर्थाः पदार्था अपि कर्तव्या एव	522
१९. तत्रैव गुणकामाः न कार्याः	523
२०. तत्रैव 'यं कामयेत वसीयान् स्यादिति उच्चैस्तस्य याज्यया वषट् कुर्यात्' इति होतृकामानामननुष्ठानम्	524
२१. सर्वस्वारस्य मध्ये यजमानमरणेपि समाप्तेरावश्यकत्वम्	525
२२. तत्र बाध्याबाध्यविवेकः अस्थियागवत्	526
२३. तत्रैव प्रायणीयादौ आयुराशासनादेः कर्तव्यता	527
२४. सत्रे अदृष्टार्थानां ऋतुयाज्यावरणानामावश्यकत्वम्	527
२५. यत्र गुणविशिष्टं कर्म प्रकृतौ विहितं तत्र विकृतौ गुणलोपेपि न विशेष्यस्य कर्मणो लोपः	528
२६. बार्हस्पत्यचरौ चतुरो मुष्टीनित्यादौ प्राथम्यात् संख्याया अबाधः मुष्टेस्तु लोपः	530

२७. द्यावापृथिव्यां धेनुमालमेत इत्यत्र धेनुपदेन गोरेवाभिधानादजादीनां बाधः	533
२८. वायव्यं श्वेतं इत्यत्र तु गुणस्य साधारण्यात् नाजादिबाधः	534
२९. खलेवाल्यां तण्डुले च खादिरत्वब्रीहित्वादिनियमलोपः	535
३०. खलेवाल्यां तक्षणादिलोपः	536
३१. पर्यृहणादिसंस्काराणां खलेवाल्यां करणमेव	537
३२. धानायागे भर्जनोत्तरमवघातकरणमिति भाष्यकारमतम्	538

तृतीयः पादः

विकृतौ श्रुतेन प्राकृतस्याबाधः पादार्थः

१. पशुयागे 'एकादश प्रयाजान् यजति' इत्यनेन नेतरप्राकृताङ्गनिवृत्तिः	542
२. द्विरण्यगर्भमन्त्रस्व उत्तराघार एव निवेशः	543
३. सौमिकचातुर्मास्येषु वाजिनासादनपरिधिपशुनियोजनयोः प्राकृत-कार्यार्थत्वेन विधानात् प्राकृतयोः बाधः	545
४. चयने द्वादश जुहोति इत्यनेन प्राकृतवैकृतोभयदीक्षादुत्पन्नानुष्ठानम्	546
५. काम्यनैमित्तिकपुनराधाने पुनरुत्स्यूतादिना एकादिदक्षिणाबाधः	547
६. आग्रयणे वासोवत्साभ्यां प्राकृतान्वाहार्यनिवृत्तिः	548
७. तत्रैव वासोवत्सयोः अन्वाहार्यधर्मानुष्ठानम्	549
८. तत्रैव वत्से पाकाभावकथनम्	549
९. तत्रैव वाससि पाकाभावः	549
१०. तत्रैव वासोवत्सयोः अभिघारणाभावः	549
११. ज्योतिष्टोमे दक्षिणाद्रव्येषु गोष्वेव द्वादशशतत्वनिवेशः	550
१२. सेयं दक्षिणा विभज्यैव देयेति निरूपणम्	553
१३. विभागोऽपि अर्धिनः पादिनः इति समाख्यानुसारेण कार्यः	555

१४. भूसंज्ञके एकाहे धेन्वा प्राकृतसर्वद्रव्यनिवृत्तिः	558
१५. ज्योतिष्टोमे सोमापहारे एकगोदक्षिण्या गोगतद्वादशशतत्वनिवृत्तिः नाश्वदीनाम्	559
१६. साद्यस्के त्रिवत्सेन सोमक्रयसाधनमात्रस्य बाधः	560
१७. अश्वमेधे अध्वर्योः प्राकाशदानेन तस्य इतरदक्षिणानिवृत्तिः	562
१८. उपहव्ये श्वावाश्वस्य ब्रह्मणे दानं तेन सकलप्राकृतदक्षिणाबाधः	563
१९. ऋतपेये औदुम्बरसोमचमसेन ब्रह्मणे देयेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोः बाधः	565
२०. पूर्वाधिकरणयोः 'स ब्रह्मणे देयः' इत्यंशस्यैकवाक्यत्वे तु ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः	566
२१. वाजपेये अध्वर्योः यजुर्युक्तरथेन दक्षिणाभागान्तरस्यानिवृत्तिः	566

चतुर्थः पादः

अभ्युच्चयनिरूपणं पादार्थः

१. नक्षत्रेष्टौ उपहोमानां प्राकृतनारिष्टहोमैः समुच्चयः	569
२. सोमारौद्रेष्टौ शरैः प्राकृतकुशबाधः	572
वाजपेये रथघोषः प्राकृतमन्त्रदर्भयोर्निवर्तकः (२. वर्णके)	573
३. बृहस्पतिसन्ने बार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतैन्द्रवायवादिग्रहानिवृत्तिः	576
४. वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः प्राकृतक्रतुपशूनामनिवृत्तिः	579
५. साङ्ग्रहण्येष्ट्यां आमनहोमैः अनूयाजानामबाधः	579
६. गवामयनान्तर्गतमहाव्रते पत्न्युपगानस्य प्राकृतऋत्विगुपगानेन समुच्चयः	579
७. अञ्जनाभ्यञ्जनसन्ने गौगुलवाभ्यञ्जनस्य प्राकृतनवनीतेन समुच्चयः	582
८. महाव्रते विशेषविहितस्य तार्प्यस्य प्राकृतेनाहतेन समुच्चयः	583
९. तत्रैव श्लोकादिसामसाध्यस्तोत्राणां प्राकृतस्तोत्रैः समुच्चयः	584
१०. विकृतिविशेषे 'कौत्सं भवति' 'काण्वं भवति' इति विहितसाम्नां प्राकृत- सामबाधकत्वम्	585

११. विवृद्धस्तोमकेषु तु उपदिष्टानां राजसामादीनां न प्राकृतसाम- बाधकत्वम्	587
१२. अविवृद्धौ उद्गापः विवृद्धौ आवापश्च पवमानस्तोत्र एव	587
१३. सर्वत्र यागादिषु त्यागे विधिगतशब्द एवोच्चारणीयः	591
१४. अतिदिष्टमन्त्रेष्वपि विकृतिविधिगतशब्दनियमः	594
१५. 'अग्नये दात्रे' इत्यादौ गुणपदस्यापि त्यागकाले उच्चारणम्	597
१६. पवमानेष्टिषु 'वृधवानाग्नेयः कार्यः' इत्यत्र वृधवत्त्वं नाग्निविशेषणं अपि तु सूक्तस्य	598
१७. द्रव्यवाचकपदस्य विधिस्थस्य न शब्दविधायकता, न वा तस्यैव शब्दस्य मन्त्रेषु प्रयोगनियमः	600
१८. 'आग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति' इत्यत्र स्विष्टकृतपदं देवताविशेषणम्	601
१९. दैक्षपशौ अग्निं यजतीत्यनेन केवलाग्नेरेवाभिधानम्	604
२०. अग्निस्विष्टकृद्देवत्यस्य तृतीयानूयाजस्य आवापिकस्विष्टकृद्यागदेवता- स्मरणार्थत्वम्	606
२१. याज्यापुरोनुवाक्ययोः देवतास्मरणार्थत्वम्	606
२२. मनोतामन्त्रस्य विकृतावृद्धाभावनिरूपणम्	608
२३. वैश्यस्तोमगतस्य कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोरेव गानम्	606
२४. अग्निष्टुति स्तोत्रशस्त्रयोः नानादेवत्यऋक्षु करणम्	
२५. पशौ 'पृषदाज्येनानूयाजान् यजति' इत्यत्राज्योद्देशेन पृषत्तामात्रविधिः	610

पञ्चमः पादः

प्राकृतपदार्थैर्ऋदेशवाधनिरूपणं पादार्थः

१. यत्र विकृतौ प्रकृत्यपेक्षयान्यूनसङ्ख्याकाः कपालाः श्रुताः तत्र प्राथमिकानामेव ग्रहणम्	615
२. एकत्रिके आद्यतृचे गानम्	616
३. तत्रैव धूर्गानं एकस्यामेव ऋचि आवृत्तायां कार्यम्	617

४. द्विरात्रादौ द्वादशाहिकद्वितीयदिनप्रभृत्येव धर्मातिदेशः	619
५. अग्नौ सप्तभिराधूनोतीति विहितमन्त्राः अनियमेन ग्रहीतव्याः न त्वाद्या एव	621
६. विवृद्धस्तोमकेषु अप्राकृतानां साम्नामागमः	622
७. वहिष्पवमाने साम्नोऽभ्यासः ऋचामागमः	623
८. एकविंशतिसामिधेनीयुक्तविकृतौ पञ्चदशविंशानामागमः	625
९. षोडशिसंस्था ज्योतिष्टोमाङ्गम्, न तु पुरुषार्थः	627
१०. षोडशिग्रहणमाश्रयणादेव नोक्त्यात्	632
११. षोडशियागाभ्यासः तृतीयसवन एव कर्तव्यः	633
१२. अग्निष्टोमे षोडशिसंस्थाविधिरुपपद्यते विधेयानुरोधेनाग्निष्टोमसंस्थाबाधात्	635
१३. अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडश्युत्तरे इत्ययं नियमविधिरिति वृत्तिकारमतम् तत्रैव भाष्यकारसिद्धान्तः	640 642
१४. 'चतुर्थे चतुर्थेहन्यहीनस्य' इत्यत्र नानाहीनेषु षोडशिग्रहणविधिः	643
१५. जगतीच्छन्दस्कायामृचि उत्पन्नं साम जगत्सामेति निर्वचनं	644
१६. संसवादौ उपवत्यप्रवत्योः अभावः परस्परासामानाधिकरणवृद्ध- द्रथन्तरयोरभावात्	646
१७. 'पेन्द्रवायवाग्रा प्रहा' इत्यत्र न सर्वादौ प्रतिकर्षः अपि तु मैत्रावरुणात्पूर्वमेव	648
१८. तत्रैव काम्ये फलं ग्रहणजन्यमेव न त्वग्रताजन्यम्	651
१९. 'शुक्राग्रात् प्रतिष्ठाकामस्य' इत्यत्र तु अग्रताजन्यमेव फलम् अतश्च प्रतिकर्षः	652
२०. प्रतिकर्षोऽपि न सर्वादितः अपि तु धाराग्रहात् पूर्वम्	653
२१. ग्रहणप्रतिकर्षे आसादनस्यापि प्रतिकर्षः	653
२२. प्रदाने तु न प्रतिकर्षः	654
२३. त्र्यनीकायामैन्द्रवायवाग्रत्वोक्तेः फलं तयोरनैमित्तिकत्वसिद्धिः	655
२४. व्यूढस्य न क्रत्वर्थत्वं अपि तु पुरुषार्थत्वमेव	656
२५. गवामयने त्र्यनीकायाः स्वस्थानविवृद्धिः न दण्डकलितवदावृत्तिः	657
२६. व्यूढे श्रुतः छन्दोव्यतिक्रमः मन्त्रविषय एव न त्वर्थविषयः	667

षष्ठः पादः

एकाहार्हणात्मकसोमयागविषयबाधः पादार्थः

१. रथन्तरादिसाम्नां तृचगानकथनम्	670
२. स्वर्दक्षशब्देन वीक्षणस्य कालार्थः संबन्धः	671
३. बृहद्रथन्तरयोः षडहे विकल्पेनेतरसामनिवर्तकता	673
४. पश्वेकादशिनी प्रायणीयोदयनीययोः विभज्य कार्या	677
५. विश्वजिति षाडहिकानां पृष्ठानां वचनात्तत्पृष्ठेषु निवेशः न माहेन्द्र- पृष्ठ एव	680
६. वैरूपवैराजादिसाम्नां माहेन्द्रस्तोत्रे निवेशः	682
७. त्रिवृच्छब्दस्य स्तोत्रीयानवकवाचित्वेनाग्निष्टुति सर्वस्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोमविधिः	684
८. संसवादौ प्राकृतपृष्ठस्तोत्र एव बृहद्रथन्तरयोस्समुच्चयः	685
९. गवामयने मध्वशनस्योत्तरपक्षसि त्रिवृदन्ते करणम्	687
१०. षडहावृत्तौ न मध्वशनावृत्तिः	690
११. यत्र तु मध्ये व्यापारान्तरं तत्र मध्वशनावृत्तिः	691
१२. द्वादशाहे दीक्षितानामपि मध्वशनमावश्यकम्	692
१३. तत्रैव मानसग्रहः नाहरन्तरं किन्तु ग्रहणान्तरविधिः	693
१४. सत्तात्मकद्वादशाहस्य बहुयजमानकत्वमेव	694
१५. तत्र यजमानैरेवार्त्विज्यं कार्यम्	695
१६. द्वादशाहस्य सत्ताहीनोभयात्मकत्वम्	695
१७. पौण्डरीके अयुतदक्षिणायाः विभज्य प्रत्यहं दानम्	696
१८. विकृतौ मनोऋचां सामिधेनीत्वेपि प्राकृतैकादशत्वस्य न बाधः	700
१९. अहर्गणे सोमस्य उपावहरणार्थवासो भेदः	701

सप्तमः पादः

सोमाङ्गपश्वादिषु बाधविचारः पादार्थः

१. अग्नीषोमीयपशौ पशोः प्रदेयप्रकृतित्वमेव न तु प्रदेयत्वम्	702
२. पशौ हृदयादीनामेव हविष्यं नेतरेषामङ्गानाम्	703
३. तत्रैवानिज्याशेषाणामेव व्यङ्गानां स्विष्टकृत्साधनत्वम्	706
४. अध्यध्न्या होतुः कृत्स्नस्य इडाभागस्य निवृत्तिः	710
५. वनिष्ठोरपि अग्नीधः भागान्तरनिवर्तकत्वम्	711
६. पशौ मैत्रावरुणस्यापि भक्षोऽस्ति	712
७. मैत्रावरुणस्याध्यध्न्योऽनुभयकार्यकारित्वेऽपि एकभाग एव भक्षणाय	712
८. तत्रैव प्रतिप्रस्थातुः भक्षाभावकथनम्	713
९. गृहमेधीयेष्टौ आज्यभागपुनः श्रवणस्य अपूर्वतापादकत्वकथनम्	716
१०. प्रायणीयातिथ्ययोः शंखिडान्तत्वं नियतं; न वैकल्पिकम्	717
११. शंखिडान्तत्वमित्यनेन पूर्वशंखिडान्तत्वमेव ग्राह्यम्	721
१२. उपसदामपूर्वत्वसाधनम्	722
१३. अवभृथस्यापूर्वत्वनिरूपणम्	725
१४. विकृतौ 'खादिरो यूपः' इत्यादेः खादिरत्वनियमपरत्वम्	726
१५. विकृतौ कुशादीनां प्रत्याम्रानाद्बाधः	727
१६. सोमापौष्णादौ औदुम्बरत्वादीनां खादिरत्वादिनिवर्तकता	727
१७. उत्पत्तिवाक्ये प्राकृतद्रव्य एव गुणश्रवणे तस्यैव नियमनात् यवादिभ्या- वृत्तिः	728
१८. पशौ पञ्चावदानं वपायामिव हृदयादिष्वपि नियतम्	726

अष्टमः पादः

प्रतिषेधाद्धाधः पादार्थः

१. 'नानूयाजेषु येयजामहं करोति' इत्यस्य पर्युदासविधित्वम्	732
२. 'न तौ पशौ करोति' इत्यस्य प्रतिषेधत्वात् विकल्पाङ्गीकरणम्	734
३. अतिरात्रे षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पः	742
४. जर्तिलादिवाक्यस्य पयोविध्यर्थवादत्वमेव	742
५. आधाने होतव्यं न होतव्यं इत्यादीनां तूष्णींहोमार्थवादत्वम्	744
६. आधाने 'न ब्रह्मा सामानि गायति' इत्यस्य उद्गातुः गाननिषेधपरत्वम्	746
७. 'दीक्षितो न ददाति' इत्यस्य पर्युदासविधित्वम्	747
८. विशेषविहितपदादिना सामान्यशास्त्रविहिताहवनीयादिबाधः, वैधहिंसाया अदोषत्वम्	755
९. अनारभ्य श्रुतस्य साप्तदश्यस्य मित्त्रविन्दादिगतवाक्येनोपसंहारः	757
१०. दर्विहोमेषु 'पृथिव्यैस्वाहा' इत्यादीनां नोपसंहारकत्वं अपि तु स्वाहा- पदस्य मन्त्रत्वसिद्धयर्थत्वम्	758
११. अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतौ अवश्यकर्तव्यता	760
१२. चतुरवत्तवाक्ये उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सहैव चतुरवदानसंपत्तिः	763
१३. उपांशुयाजेपि चतुरवत्तस्यावश्यकत्वाभिधानम्	765
१४. पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत् इत्यस्य विधित्वं कृत्वा- चिन्तायां पक्षमेदाः अर्थवादत्वसिद्धान्तश्च	771
१५. उपांशुयाजस्य ध्रौवाज्यमेव द्रव्यम्	773
१६. उपांशुयाजे मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तिः	775
१७. एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजानुष्ठानम्	777

एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः

तन्त्रं अध्यायार्थः प्रथमपादार्थस्तु केवलप्रधानार्थानामनुष्ठानतन्त्रता

१. दर्शपूर्णमासयोः पङ्चागोभ्यः एकैव फलव्यक्तिरूपघटे	781
२. क्रतूपकारं प्रति प्रयाजादीनां न विकल्पेन करणता किन्तु समुच्चयेन	787
३. काम्यातां भूयोभूयः फलकामनायां पुनःपुनरावृत्तिः	793
४. दृष्टार्थानामवघातादीनां यावत्फलनिष्पत्ति आवृत्तिः	796
५. प्रयाजाद्यङ्गानां सकृदेवानुष्ठानं आवृत्तेर्वैयर्थ्यं च	796
६. 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यत्र बहुवचनस्य क्तिवे पर्यवसानम्	798
७. 'तूष्णीमुत्तरा दोहयति' इत्यत्र सर्वासाङ्गवां दोहः	799
८. विनियोगविध्येकत्वे असति विशेषश्रवणे एक एव प्रयोगनिधिः	802
९. अग्नेयकृष्णग्रीवयागयोः मध्ये सौम्येन व्यवधानात् न तन्त्रेण प्रधाना- नुष्ठानं किन्त्वावृत्त्या	804

द्वितीयः पादः

अङ्गप्रधानार्थानां देशादीनां तन्त्रता पादार्थः ।

१. प्रयोगविधेरतिरिक्तस्य व्यवस्थापनम्	807
उत्पत्त्यादिविधीनां लक्षणकथनम्	810
२. व्यापकप्रयोगविधिसत्त्वे व्याप्यप्रयोगविधिसाधनम्	814
३. अध्वरकल्पायां निर्वापापकर्षविधानं प्रातः कालीनहविषामेव	817
४. प्राजापत्यवसाहोमानां तन्त्रत्वम्	822
५. भिन्नदेवताकपशुगणे भेदेनैव वसाहोमः	822
६. यूपान्तिः यूपान्तिकदेशे अनुष्ठानपक्षेपि यूपैकादशिन्यां तन्त्रत्वं	823
७. साङ्गस्यैवावभृथस्यान्देशेऽनुष्ठानम्	824
८. वरुणप्रघासेषु अष्टहविषां मारुतीयागस्य च भेदेनाङ्गानुष्ठानम्	826

९. तत्रैव ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्च एक एव न भिन्नः	828
१०. तत्रैव आपराग्निकानां पत्नीसंयाजादीनां विहारद्वये भेदेनानुष्ठानम्	830
११. वाजपेये 'तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजति' इत्यत्र न तदन्ताङ्गरीतिविधानं अपि तु आलम्भोत्कर्षमात्रम्।	832
१२. पञ्चशारदीये प्रतिसंवत्सरं कर्मभेदाङ्गीकरणम्	834
१३. राजसूये अभिषेचनीयदशपेययोः भिन्नतन्त्रता	838
१४. वरुणप्रघासेषु अवभृथस्य तुषांशे अर्थकर्मत्वं निष्कासांशे च प्रति- पत्तित्वम्	839
१५. प्रायणीयनिष्कासस्योदयनीयार्थत्वं अर्थञ्च प्रतिपत्तिः	841

तृतीयः पादः

भिन्नदेशकालानामङ्गानां तन्त्रत्वं पादार्थः

१. अङ्गानां कचिद्वचने सति प्रधानान्यकालकत्वम्	843
२. आधानस्य स्यतन्त्रस्य सर्वोद्देशेन तन्त्रता	843
३. ज्योतिष्टोमे यूपस्य पशुयागत्रयार्थं तन्त्रता	844
४. तत्रैव यूपसंस्कारणामपि तन्त्रता	845
५. स्वरूपि सर्वपश्वर्थे तन्त्रेणैव	848
६. अहर्गणे कृष्णविषाणाप्रासनमन्त एव	849
७. नानावीजेषु वाग्विसर्गस्यान्त एव करणम्	851
८. अग्नीषोमीयपशौ वाग्विसर्गः पुरोडाशकाल एव	853
९. अग्नियोगस्य प्रधानमात्रार्थत्वमिति भाष्यसिद्धान्तः	855
तस्य साङ्गप्रधानार्थत्वमिति वार्तिकसिद्धान्तः	856
१०. अहर्गणे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्य तन्त्रता	858
११. तत्रैव सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्य भेदेनानुष्ठानम्	859

१२. देशस्य ऋविजां च प्रयोगभेदेऽपि पुनः पुनर्विनियोगः	861
१३. पात्राणां तु आन्तं धारणनियमः	862
१४. वाजपेये प्राजापत्याङ्गहविः प्रचारः सर्वसोमान्ते कर्तव्यः	867
१५. सवनीयपशौ सूक्तवाकोत्कर्षे पुरोडाशदेवतापदानामप्युत्कर्षः	870

चतुर्थः पादः

यत्र देशकालकर्तृणां भेदाभेदौ न स्फुटौ तद्विषयतन्त्रावापचिन्ता पादार्थः

१. दक्षिणाभेदश्रवणे कर्तृत्वभेदात् प्रयोगभेदः	872
२. प्रयोगभेदेऽपि न कर्तृपुरुषभेदः	874
३. अवेष्टौ दक्षिणाभेदात्प्रयोगभेदः	875
४. पवमानेष्टिहविषां काम्यप्रयोगे प्रयोगभेदः	877
५. द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं द्वादशाहता	878
६. तत्रैव सुत्याकालीनाङ्गानां भेदेनानुष्ठानम्	882
७. तत्रैव उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्य न विकारः	884
८. प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्यादीनां न भेदः	887
९. भिन्नदेवताकपशुष्वपि तेषां न भेदः	888
१०. भिन्नजातीयपशुषु तेषां भेद एव	888
११. अश्वप्रतिप्रहेष्टौ द्विव्याघ्रवदाने चतुष्कपालभेदः	889
१२. अवघातमन्त्रस्य प्रतिप्रहारमनावृत्तिः	889
१३. नानाबीजेष्टौ प्रतिप्रहारं मन्त्रावृत्तिः	891
१४. निर्वापादौ प्रत्यभ्यासं मन्त्रावृत्तिः	892
१५. वेदिप्रोक्षणे प्रत्यभ्यासं न मन्त्रावृत्तिः	893
१६. कण्डूयने न मन्त्रावृत्तिः	893
१७. स्वापार्थमन्त्रस्य रात्रौ स्वापभेदेऽपि नावृत्तिः	894

१८. भृतिवननप्रयाणार्थमन्त्रस्य मध्ये विश्रमणेपि नावृत्तिः	895
१९. उपरवखननार्थमन्त्रस्तु प्रत्युपरवमावर्तते	896
२०. हविष्कृदादिमन्त्राणामावृत्तिः	897

द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः

प्रसङ्गनिरूपणमध्यायार्थः ।

तन्त्रमध्यपातस्थलीयः प्रसङ्गः प्रथमपादार्थः

१. अग्नेषोमीयप्रयाजादीनां पशुपुरोडाशयागे प्रसङ्गः	902
२. आज्यभागादीनां पुरोडाशे पृथगनुष्ठानम्	906
३. सोमे ऐष्टिकवेदिकरणस्य न पृथगनुष्ठानम्	909
४. सोमे सवनीयपश्वदिषु प्रकृतजुह्वादिपात्राक्षेपकत्वम्	911
५. देशे शामित्राग्निः पुरोडाशपाके न प्रसज्यते	912
६. कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहित एव श्रपणम्	913
७. सोमे इष्टिविकाराणां हविर्धानशकटादन्यशकट एव व्रीहिनिर्वापः	915
८. प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्य न प्रसङ्गेनोपकारकत्वं	915
९. वरुणप्रघासेषु विहारभेदेन कर्तृभेदात् पृथक् मन्त्रोच्चारणम्	918
१०. दीक्षणीयादिषु न पृथक् अग्न्यन्वाधानम्	919
११. सोमाङ्गेष्यादिषु न पृथक् व्रतग्रहणम्	921
१२. दीक्षणीयादिषु पुनरग्न्यन्वाधानाक्षेपसमाधानं	923
१३. प्रायणीयादिषु पत्नीसंहनाभावः	925
१४. प्रायणीयादिषु अरण्याशनस्याप्यभावः	926
१५. तत्रैव शेषभक्षाणामावश्यकत्वम्	926
१६. तत्रैव प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणाभावः	927

१७. त्रिविजामपि शेषभक्ष्यकत्वम्	928
१८. दीक्षणीयादिषु होतृवरणस्यावश्यकत्वम्	928
१९. आतिथ्याद्यर्थवर्हिषां न भेदेन छेदनाद्यनुष्ठानम्	931
२०. तत्रैव स्तरणमन्त्रस्यावृत्तिः	932
२१. सन्नहनहरणमन्त्रयोस्त्वनावृत्तिः	933

द्वितीयः पादः

, तन्त्रमध्यपाताभावस्थलीयः प्रसङ्गः पादार्थः ।

१. आहवनीयादीनां श्रौतकर्ममात्रार्थत्वम्	935
२. सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य सवनीयहविर्भिः न प्रसङ्गः	938
३. हविष्कृदाह्वानस्य सान्नाय्याद्यर्थत्वे सवनीयपशौ आहूतायाः सवनीय- हविरुपकारकत्वम्	939
४. कृत्वचिन्तायामेव तार्तीयसवनिकहविषु न हविष्कृदाह्वानम्	940
५. निशीष्टौ दर्शतन्त्रस्य प्रसङ्गेनोपकारकत्वम्	941
६. विकृतिषु अन्वारम्भणीया कर्तव्या	944
७. विरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानम् तत्रैव भाष्यकारमतखण्डनम्	944 945
८. समसङ्ख्ययोर्विरोधे मुख्यधर्मानुष्ठानम्	947
९. अङ्गप्रधानधर्मयोर्विरोधे प्रधानधर्मानुष्ठानम्	948
१०. परिधेर्यूपकार्ये विधौ उभयधर्मानुष्ठानम्	949
११. विरोधे तु परिधिधर्माणामेवानुष्ठानम्	950
१२. सवनीयपशुसवनीयपुरोडाशयोः पशोरेव तन्त्रित्वम्	951
१३. समानतन्त्रप्रकृतिविकृत्यनुष्ठाने विकृतितन्त्रानुष्ठानम्	954

१४.	आग्रयणे प्रसूनमयबर्हिषो ग्रहणम्-कांस्यभोजिन्यायोपपादनम्	956
१५.	तत्रैव अविरोद्धधर्मांशे सर्वेषां तन्त्रिता	956

तृतीयः पादः

प्रसङ्गापवादतया अस्फुटविषये समुच्चयः पादार्थः

१.	अष्टरात्रे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयः	958
२.	पशुपुरोडाशस्य तन्त्रित्वं अनुनिर्वाण्यहविषां च प्रसङ्गित्वम्	960
३.	एकाधारार्थत्वेन विहितानां ऊर्ध्वत्वादीनां समुच्चयः	964
४.	अवान्तरकार्यस्यैकत्वे गुणानां विकल्पः	964
५.	एकस्मिन्वैगुण्ये विहितानामनेकेषां प्रायश्चित्तानां विकल्पः	967
६.	अदोषनिर्घातार्थानां नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां विकल्पः	968
७.	कर्माङ्गभूतमन्त्राणां प्रयोगेऽनध्यायदोषाभावः	970
८.	जपमन्त्रेषु मन्त्रकाण्डपठितस्वरस्यैव प्रयोगः	971
९.	ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणां भाषिकस्वरेण प्रयोगः	972
१०.	करणमन्त्राणां प्रयोगान्त एव कर्मारम्भः कर्तव्यः	973
११.	वसोर्धारायामपि मन्त्रान्त एव कर्मारम्भः	975
१२.	आधारेपि मन्त्रान्त एव कर्मारम्भः	979
१३.	एकार्थानां करणमन्त्राणां विकल्पः	980
१४.	सङ्ख्यायुक्तवचनविनियुक्तमन्त्राणां तु समुच्चयः	980
१५.	सङ्ख्यां विना विनियुक्तमन्त्राणां विकल्पः	981
१६.	क्रियमाणानुवादिनां हौत्रमन्त्राणां तु समुच्चयः	982

चतुर्थः पादः

अत्र स्फटविषये विकल्पसमुच्चयचिन्ता

१. जपस्तुत्याशीर्मन्त्राणां समुच्चयः	983
२. पेन्द्राबार्हस्पत्ये द्वयोः याज्यानूवाक्यायुगळयोः विकल्पः	984
३. क्रयाणां दशभिः क्रीणातीति वचनात्समुच्चयः	985
४. पशुगणे गुदानां समुच्चयेनोपयाजप्रतिपाद्यत्वम्	987
५. आधानदक्षिणाभेदानां विकल्पः	988
६. पशुगणे जाघनीनां समुच्चयेन पत्नीसंयाजार्थत्वम्	988
७. चयने काम्येनाग्निना नित्योख्यस्य बाधः	990
८. अस्याहवनीयत्वाभावात् न गतश्रीधारणादयः	991
९. तत्र आधानादिसंस्काराभावः	992
१०. नित्योख्यस्य गतश्रीत्वेऽपि न धारणम्	993
११. अहीनादौ अनेकयजमानसमवाये शुक्रान्वारम्भादयः अनियमेन येन केनचित्कार्याः	994
१२. सत्रे तु गृहपतिरेव तानि कुर्यात्	994
१३. सत्रे यजमानसंस्काराः सर्वेषामेव	995
१४. ब्राह्मणस्यैव आर्त्विज्येऽधिकारः	996

भाट्टदीपिका

प्रभावलीसमेता ।

उत्तरषट्कम्

सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

जैमिनीयसूत्राणि

- (१)—श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावस्स्यात् ॥ १ ॥
उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा सत्त्ववदैकधर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥ चोदनाशेष
भावाद्वा तद्धेदाद्वयवतिष्ठेरन् उत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ ३ ॥ सत्त्वे
लक्षणसंयोगात् सार्वत्रिकं प्रतीयेत ॥ ४ ॥ अविभागात् नैवं
स्यात् ॥ ५ ॥ द्वयर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ उत्पत्तौ विध्य-
भावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च कर्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥
यदि वाप्यभिधानवत् सामान्यात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥ अर्थस्य
त्वविभक्तत्वात् तथा स्यात् अभिधानेषु पूर्ववत्त्वात् प्रयोगस्य
कर्मणः शब्दभाव्यत्वात् विभागाच्छेषाणामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ९ ॥
स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥ न पूर्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥ अर्थस्य शब्द-
भाव्यत्वात् प्रकरणनिबन्धनाच्छब्दादेवान्यत्र भावस्स्यात् ॥ १२ ॥

भाट्टदीपिका

एवं साधिकारे उपदेशेऽवगतेऽधुना तदधीनसिद्धिरतिदेशो निरूप्यते ।

प्रभावली

अज्ञानतिमिरध्वंसि सत्यज्ञानप्रकाशकम् ।

सर्वाभीष्टप्रदं नौमि श्रीरूपं सुन्दरं महः ॥ १ ॥

यो वेदशास्त्रार्णवपारदृष्ट्या यज्ञादिकर्माचरणेऽतिदक्षः ।

सदाशिवाराधनशुचित्तस्तं बालकृष्णं पितरं नमामि ॥ २ ॥

श्रीखण्डदेवं प्रणिपत्य सदगुरुं मीमांसकस्वान्तसरोजभास्करम् ।

अत्यन्तसंक्षिप्तपदार्थतत्कृतौ प्रभावलीटिप्पणमातनोम्यहम् ॥ ३ ॥

यद्यप्यत्र गुरोः कृतावपि मयाप्युद्भाव्यते काचना-

ऽसंभूतिस्तदपि प्रचारचतुरे नैषा पुरोभागिता ।

किन्तु क्षमातिलकाः कुशाग्रधिषणास्सिद्धान्तबद्धादराः

मद्भाक्यं परिहृत्य तत्कृतिमलङ्कुर्वन्वियं मे मतिः ॥ ४ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं स्यात् । अत्र भाष्यकारेण पूर्वेणाध्यायषट्केन प्रत्यक्षविहितधर्माणां कर्मणां दर्शपूर्णमासादीनामितिकर्तव्यता चिन्तिता । उत्तरेणेदानीमविहितेतिकर्तव्यताकेषु ऐन्द्राग्नादिषु चिन्तयितुमिष्यत इत्येवं षट्कद्वयसंगतिप्रदर्शनार्थमुक्तमापाततस्तावदयुक्तम् ; 'द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन्' (३-५-४) इत्यधिकरणे तृतीयपञ्चमपादे सर्वपृष्ठायामप्रत्यक्षधर्मकायामपि किं स्विष्टकृते सकृदुत्तरार्धादवदेयं उत कर्मभेदात् प्रतिकर्म भेदेनावदेयमिति विचारकरणात्, तथा तत्रैवाष्टमपादे 'सन्निधानाविशेषादसंभवे तदङ्गानाम्' इत्यधिकरणे (३-८-२०) 'द्वितिनवनीतमाज्यं भवति' इत्युदाहृत्याप्रत्यक्षधर्मके श्येने विचारकरणाच्च, उत्तरषट्केऽपि प्रत्यक्षधर्मकेषु दर्शपूर्णमासादिषु भूयसो विचारस्य करिष्यमाणत्वाच्च । अतस्तत्रत्ये प्रत्यक्षविहिताप्रत्यक्षविहितधर्मपदे उपदेशातिदेशपरे, न यथाश्रुते इत्यभिप्रेत्य पूर्वषट्कोत्तरषट्कयोर्हेतुहेतुमद्भावावसरसङ्गती दर्शयति—उपदेशेऽवगते इति ॥

अयमर्थः—पूर्वषट्के प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन उपदेशमात्रं चिन्तितम् । उत्तरषट्के तु तत्साधारण्येनातिदेशचिन्ता करिष्यते । सर्वपृष्ठादिष्वानुमानिकेन वचनेन उपदिष्टानां स्विष्टकृदादीनामुपदेश एव चिन्त्यते—विमुत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति वचनं प्रधानावदानदेशस्योत्तरार्धादवदानं विधत्ते? किं वा कृतकार्यस्य^१ द्रव्यस्योत्तरार्धादिति । यद्यप्ययमुपदेशार्थविचारः प्रकृतावपि संभवति, तथापि उभयथापि प्रकृतावनुष्ठानसाम्यात् तत्रानुपयुक्त इति सर्वपृष्ठाविकृतौ कृतः । एवमन्यत्राप्युक्तम् । एवमुत्तरषट्के प्रकृतिविषयविचारोऽपि अतिदेशतत्प्रसङ्गागत एवेति न किञ्चिद्वाधकम्^२ ।

तथाचोक्तम्—यदपेक्षितधर्माणां प्रत्यक्षं प्रतिपादकम् ।

प्रधानसन्निधौ शास्त्रमुपदेशस्स उच्यते ॥ इति ।

यद्यप्युपदेशोऽवगते इत्यनेनापि पूर्वषट्कवृत्तप्रदर्शनं भवत्येव, तथापि पूर्वाध्यायार्थनिरूपण-
सङ्गतिप्रदर्शनाय साधिकार इत्युक्तम् । तथा च सर्वेषामेवाध्यायानां प्रमाणलक्षणाधीनत्वात्
प्रथमतः प्रमाणलक्षणे कृते, विनियोगप्रयोगविधिव्यापारनिरूपणपरयोः तृतीयचतुर्थध्याययोः
उत्पत्तिविधिमूलत्वात् उत्पत्तिविधिव्यापारनिरूपणार्थं भेदलक्षणस्य, तदनु विनियोगविधिव्यापार-
निरूपणपरस्याङ्गत्वलक्षणस्य, तदनन्तरं शेषशेषिगोचरप्रयोगविधिव्यापारनिरूपणस्य प्रयोज्यत्व-
लक्षणस्य चारम्भः । ततश्च प्रयोगविशेषनिरूपणात्मकक्रमलक्षणारम्भः । तत ईदृशैः भेदा-
भेदशेषशेषिप्रयोजकाप्रयोजकैवक्रमयुक्तैः कर्मभिः कोऽधिक्रियत इत्यधिकारनिरूपणे कृते, अव-
सरत्वादतिदेशनिरूपणमारभ्यते । न ह्यधिकारनिरूपणं विना साकल्येनोपदेशनिरूपणं कृतं
भवति, येन ततः प्रागतिदेशनिरूपणमारभ्येत, 'अयमधिकृतः इत्थं कुर्यात्' इत्याकारकोपदिष्ट-
पदार्थविधानानन्तरमेव 'तद्वत् कुर्यात्' इति विधानसंभवात् । प्रायेणोपदेशप्रमाणनिरूपणपरस्य
पूर्वषट्कस्य प्रायेणातिदेशप्रमाणनिरूपणपरोत्तरषट्कं प्रति हेतुत्वात् हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिः, अधिकार
लक्षणानन्तरमारम्भे तु अवसरसङ्गतिरिति सङ्गतिद्वयं अधुना तदधीनसिद्धिरिति पदद्वयेन
दर्शितम् । तत्प्राप्तमादिषु क्रियमाणं निरूपणमपि उपदिष्टपदार्थसापेक्षमस्त्येवेति तस्याप्यधि-
कारलक्षणानन्तरं यद्यपि करणं प्राप्नोति, तथाप्यष्टमादिष्वध्यायेषु करिष्यमाणस्य विशेषविचारस्याति-
देशसामान्यसिद्धयधीनत्वात् अतिदेशसामान्यं सप्तमेन निरूप्यत इति सूचयितुं अतिदेशो
निरूप्यते इत्युक्तम् ।

तथा च सप्तमेन विकृतीनामतिदेशेन धर्मा भवन्तीति सामान्यतः प्रतिपाद्यते । ततश्चाष्टमेन
यो यस्य यतश्चेति विशेषातिदेशः, इत्थं प्रयोक्तव्या इति नवमेन, दशमेनातिदेशिकानां शेषाणां
बाधाभ्युच्चयानुनिष्पादिनी इयत्ता, इयत्ताप्रसङ्गेनैव एकादशेन प्रयोगेयत्ता, तस्यामेव सर्वत्र प्राप्तायां
तदपवादत्वेनान्यादृशीयत्ता प्रसङ्गादपि भवतीति प्रयोगपरिमाणमन्यादृशं द्वादशेनेति सर्वस्याप्यति-
देशसामान्यमूलत्वात् तदेवादौ निरूप्यते ।

यद्यपि तन्त्रावापप्रसङ्गा उपदिष्टातिदिष्टपदार्थसाधारणा इति पूर्वषट्के यत्र कापि,
विशेषतश्च प्रयोगविशेषविचारात्मकत्वेन चतुर्थपञ्चमयोरुपर्येव तेषां निरूपणं कर्तुं युक्तम्, तथापि
अतिदिष्टपदार्थविषयत्वेनोत्तरषट्के, विशेषतश्चातिदिष्टपदार्थेयत्ताविचारात्मकत्वात् तदुभयाधीनतया-
ऽन्ते कृतं नासङ्गनमिति सर्वमनवद्यम् ।

अतिदेशो नाम यः पदार्थो यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेनावधारितः तस्य पदार्थस्य तत्संबन्धित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैवान्याङ्गताबोधकं प्रमाणम् । भवति हि 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इत्येवमादिकं वाक्यं प्रयाजादिपदार्थानां यादृशोपकारद्वारा आग्नेयाङ्गत्वेनावधारितानामाग्नेयादिसम्बन्धित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारा सौर्याद्यङ्गत्वबोधकम् ।

'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इत्यपि च तदीयब्राह्मणयत्नज्ञापनद्वारा तदीयधर्माणां ब्राह्मणार्थभूतानामुक्तरीत्यैव विकृत्यङ्गत्वबोधकम् । 'मासमग्निहोत्रं' इत्यग्निहोत्रनामापि तदीयधर्मवत्त्वलक्षणया गौण्यैव बोक्तविधाङ्गत्वबोधकम् ।

अत्र परत्र विहिता धर्मास्तमतीत्यान्यत्र तेषां देशो येन भवति स अतिदेशः इत्यवयवयोगेनातिदेशपदार्थो भाष्यकारेण दर्शितः । तत्र प्राचां श्लोकोऽप्युदाहृतः—

प्रकृतात्कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्थितिः ॥ इति ।

तथाऽन्यत्वापि—अन्यत्र विहितायास्तु कृत्वाया धर्मसंहतेः ।

अन्यत्र कार्यतःप्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते ॥ इत्युक्तम् ।

तमिममेवातिदेशपदार्थमतिप्रसङ्गपरिहारेण निर्दुष्टं लक्षणव्याजेन दर्शयति—अतिदेशो नामेति ।

अत्र च यद्यपि प्राभाकरमते अपेक्षासन्निधियोग्यत्वैः उपकारातिदेशे प्रथमतः कल्पिते, पश्चात्तज्जनकपदार्थापेक्षया पृथक् पदार्थातिदेशः कल्प्यते । पार्थसारथिमते तु पदार्थविशिष्टोपकारणमेवातिदेशः, आर्थिकस्तु विशेषणानां पदार्थानामतिदेशः कल्प्यते । उभयथापि उपकारणामङ्गत्वाभावात् पदार्थत्वाभावाच्च नोपकारातिदेशो लक्षणमिदं संभवति । अत एव उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च कर्मभेदः स्यात् (पू. मी ७ १. ७.) इत्यत्रत्यसिद्धान्तसूत्रं अन्ते व्याचक्षणेन तन्त्ररत्नकृता य एव ह्यन्यत्र श्रुतस्योपकारस्य पदार्थस्य वा तत्संबन्धाबाधेन^१ तमतीत्यान्यत्र देशः स एवातिदेश इति अतिदेशलक्षणकथने उपकारस्येत्यपि तत्र निवेशतम् ।

तथापि दशमाद्ये 'तत्त्वं तु प्रकृतियोग्यताजनकैः विकृतियोग्यतां प्रकृतिवज्जनयेत्' इत्यादिना ग्रन्थेन उभयविषयकस्यैवातिदेशस्य कल्पनीयत्वेन स्वयं वक्ष्यमाणत्वात् उपकारवत्पदार्थातिदेशमिप्रायेणेदमुक्तं लक्षणं न विरुद्धयत इति ज्ञेयम् ।

वाचनिकब्राह्मणातिदेशो ब्राह्मणस्यापदार्थत्वेऽपि लक्षणसमन्वयं दर्शयति—एतद्ब्राह्मणानीति ।

एवं स्थानापत्यतिदेश आश्रयतो धर्मातिदेशेऽपि च लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

अत्र च दर्शपूर्णमासादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वेनावधारितानां तेनैव द्वारेण पापक्षयाद्यङ्गताबोधके यावज्जीवादिवाक्ये अतिप्रसङ्गवारणाय तत्सम्बन्धित्वरूपेणेति विशेषणम् । न हि दशादिस्वर्गसम्बन्धित्वेन रूपेण पापक्षयार्थता, प्रमाणाभावात् । अपि तु दर्शत्वादिनैव । प्रकृते तु प्रयाजादीनां आग्नेयेतिकर्तव्यतात्वेनैवानुगमात्तदेव विकृति-सम्बन्धितावच्छेदकम् । पुरोडाशकपालादेश्च पुरोडाशसम्बन्धित्वेनावधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात् तद्वोधकवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणार्थं तादृशोपकाराद्वारेति विशेषणम्, पुरोडाशे स्वप्रयोजकीभूतश्रपणाधिकरणत्वेन, तुषोपवापे स्वाप्रयोजकीभूतोपवापकरणत्वेनेति तत्र द्वारभेदात् ।

केचित्तु सादृश्यकल्पितवाक्यत्वमतिदेशत्वमित्याहुः । तदतिदेशान्तरेष्वव्यापक-

अत्र च ब्राह्मणस्य अथवा तदर्थस्यातिदेशो वक्ष्यते । उभयथाप्यर्थानामेवातिदेशः फलतीति न बाधकमित्यर्थः । तदीयेति पदद्वयस्य वैश्वदेवीयेत्यर्थः ।

एवमिति । तत्र स्थानापत्यादिकल्पितातिदेशवाक्यमेवाङ्गताबोधकमित्यर्थः ।

अत्र चेति । यद्यपि दर्शपूर्णमासजन्यं स्वर्गजनकं पापक्षयजनकं च अपूर्वं भिन्नं सामग्रीभेदेन तद्भेदावश्यंभावात् । काम्ये हि तत्तत्कामोद्देशेऽवधटितसङ्कल्पपूर्विका यावद्वचन-विहिता सर्वा सामग्री एका ; तथापि सङ्कल्पभेदघटितत्वात् भिन्नैव सा । अशक्तं प्रति तु स्पष्टमेव भिन्ना । अत एव नित्ये शक्त्यशक्तिभेदेन पापक्षयतारतम्यम् । काम्यारम्भोत्तर-मशक्तौ काम्यमानस्वर्गानुत्पत्तिश्च सामग्रीभेदादेवोपपादिता षष्ठे । न ह्यपूर्वभेदं विना फलतार-तम्यं शक्यनिरूपणं, सर्वेषामेव धर्माणामपूर्वं एव तारतम्यजनकत्वात् । एवंच काम्यदर्श-पूर्णमासयोः स्वर्गजनने यः अपूर्वरूप उपकारः नासौ नित्यजन्यफलजनन इति तादृशोपकारद्वारा इत्यनेनैव भवत्येव तद्वारणम् ।

तथापि दर्शपूर्णमासव्यक्तिनिष्ठकारणतारूपव्यापारैक्यमादाय प्रसक्ततिव्याप्तिवारण-तात्पर्यकमेवैतत् द्रष्टव्यम् । अथवा उभयत्राप्यपूर्वमेकमेव लाघवात्, सामग्रीभेदस्य परं तत्तद्विजातीयफलजननानुकूलतत्तदपूर्वनिष्ठातिशयाधायकत्वमेवेत्युपकारभेदाभावो द्रष्टव्यः ।

वस्तुतस्तु गृहमेधीयाज्यभागपुनःश्रवणमेव निस्सन्दिग्धं तत्संबन्धित्वेन रूपेणेति पद-कृत्योदाहरणं सुवचम् । न हि तत्र प्रकृतिसंबन्धित्वमपि विधेयतावच्छेदकं, अश्रवणात् ; अपि तु आज्यभागत्वमेव, प्राकृतत्वेन क्लृप्तोपकारजनकत्वात् । गृहमेधीयेष्ट्याकाङ्क्षाशामकत्वादिना

त्वादुपेक्षितम् । अतिदेशनिरूपणोपोद्धातत्वेनेदं निरूप्यते ।

चोदकपरिलोपस्तु फलतस्तापत्यविषयीभूत एव, न तु शाब्द इति तदधिकरणे व्यक्तमिति न बाधकम् । उपेक्षितमिति । अत्र वक्तव्यं नामातिदेशनिरूपणे दर्शयिष्यते ।

अत्र भाष्यकारादिभिः अतिदेशविचारोपोद्धातत्वेन विचारितम्^१—किं यजिप्रयुक्ता धर्माः उतापूर्वप्रयुक्ता इति । यजिप्रयुक्तत्वे पारिल्लवता धर्माणां, अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु यत्प्रकरणे श्रुतास्तदपूर्वेणैव संबध्यन्त इति न सा भवति । तत्राग्नेयादिवाक्यैराग्नेयादियागानामुत्पत्तेः विश्वजिन्यायेन स्वर्गफलस्य च प्राप्तत्वात् अनन्यगतिकं 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्यं फलवतो यागानुद्दिश्य समिदादिधर्मविधायकमिति यागत्वावच्छिन्नोद्देशेन धर्मविधानात् सर्वार्थत्वम् । दर्शपूर्णमासस्वर्गकामपदे च उद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षिते । पूर्वकालत्वाद्यागानां दर्शपूर्णमासपदं, स्वर्गपदं च अधिकृतमात्रोपलक्षणमित्यनुवादः । न च यागस्य करणत्वेनासाध्यत्वात् नेतिकर्तव्यतापेक्षित्वं, कर्तव्यस्यैव तदपेक्षित्वादिति शङ्क्यम् । करणभूतस्यापि यागस्य असिद्धस्य, फलार्थतया अपूर्वस्यैव^२ कर्तव्यत्वेनावगतस्य तदपेक्षित्वसंभवात् । न च सन्निधिमात्रेणाग्नेयादीनामेवोद्देश्यत्वम्; अविशेषप्रवृत्तयजिश्रुत्या तद्वाधादित्येकः पूर्वः पक्षः ।

अपरस्तु—फलवाक्यमेव धर्मविधायकं, परं तु फलसंबन्धप्राप्तिस्तु न विश्वजिन्यायलभ्या, तथात्वे तेनैव न्यायेनाविशेषात् समिदादीनामपि तत्फलकत्वापत्तौ परस्परं धर्मधर्मिभावानुपपत्त्या पारिल्लवताऽसंभवात् । अतः सर्वकामवाक्यादेव स्वर्गप्राप्तिमुपपाद्य यावत्समिदादीनां विश्वजिन्यायेन फलार्थत्वं कल्प्यं ततः पूर्वमेवानेन फलवाक्येनानन्यगतिना सर्वयागाङ्गत्वेन विनियोगः क्रियत इति पारिल्लवत्वमिति ।

तृतीयस्तु—फलवाक्यस्य धर्मसंबन्धपरत्वे दर्शपूर्णमासपदफलपदयोरविवक्षितार्थत्वापत्तेः स्वर्गकामवाक्यं फलसंबन्धबोधकमेव । सर्वकामवाक्यमेव^३ तु स्वर्गातिरिक्तफलबोधकमिति स्वर्गकामवाक्ये फलेद्देशेन यागविधाने तस्योपादेयस्य धर्मान् प्रत्युद्देश्यत्वे च विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः; अतः प्रकरणकल्पितवाक्येन सामान्यरूपेण धर्माणां सर्वार्थत्वम् । न च तद्वाक्ये दर्शपूर्णमासपदमुद्देश्यविशेषणं भवति प्रामाणाभावात् । प्रकरणस्य चाविशेषकत्वात् । अत एव करणा-

1. A. विचारितः

2. A. अपूर्वस्यैव

3. A. omits वए

नुग्राहकत्वादितिकर्तव्यताया भावनासंबन्धेऽपि स्वतः तदनुग्राहकत्वासंभवे करणद्वारैवान्वयस्यावश्य-
वाच्यत्वात् लाघवात् प्रथमत एव करणान्वयो युक्त इति सर्वयागरूपकरणद्वारा तज्जन्यसर्वापूर्वार्थत्व-
मिति ।

सिद्धान्तस्तु—स्वर्गकामवाक्यस्य धर्मविधायकत्वं तावत् विरुद्धतिक्रियापत्तेर्भवतैव
दूषितम् । प्रकरणानुमितवाक्यकल्पनयापि न तत् संभवति । तथात्वेऽङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्यानां
च भिन्नवाक्यताकल्पनेन वाक्यभेदापत्तेः । यागस्य निर्जातोपायत्वेन इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभावेन
प्रकारणस्यात्र वाक्यान्तरकल्पकत्वासंभावाच्च । अतः स्वर्गकामवाक्ये दर्शपूर्णमाससंज्ञकयाग-
करणकभावनयाः फलोद्देशेन विधानात् भावनायाः भाव्यकरणाकाङ्क्षया भाव्यकरणयोरिव कथ-¹
मित्यपेक्षया इतिकर्तव्यताया अपि भावनयैवान्वयो युक्तः, न तु भाव्यकरणयोः, कथमिति
हि प्रकारापेक्षेयम् ; सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्युच्यते । नह्यत्र फलगतो विशेषोऽ-
पेक्षितः कीदृशं फलमिति । नाप्यपूर्वं, नापि कीदृशेन यागेनेति । अपि तु यागानुरक्तफलानुकूल-
व्यापारविशेषः अपेक्षितः—कीदृशे व्यापारे यागगतेऽनुष्ठिते यागेनापूर्वं कृतं भवतीति भावनाया एव
तदाकाङ्क्षा; न यागापूर्वफलानां स्वयं भावनामनपेक्ष्य इत्थमित्याकाङ्क्षास्ति । भाव्यनिष्ठत्वात्
भावनायाः तत्संबद्धं धर्मजातं भाव्यप्रयुक्तं भवति भाव्यं चापूर्वमित्यपूर्वप्रयुक्तत्वाभिधानम् ।
न हि स्वरूपेणापूर्वस्य इत्थं भावसंबन्धोऽस्ति, किंतु इत्थं कर्तव्यमिति कृतिद्वारेणैवापूर्वसंबन्धः ।
अत एव द्रव्यदेवतादिषु व्यापारसंपादकत्वात् तद्वारेणैवेतिकर्तव्यताव्यवहारः न स्वरूपेण ।
यद्यपि च श्रुतत्वात् पुरुषार्थत्वाच्च विधेयभावनाभाव्यत्वेन स्वर्गादेरेवान्वयात् भाव्यमानफलप्रयुक्तत्व-
मेव युक्तम्, नत्वपूर्वप्रयुक्तत्वं; तथापि फलस्य कालान्तरभावित्वेन प्रयोगासमवेतस्य कर्तव्यत्वा-
संभवे तत्सिद्ध्यर्थपूर्वस्यैव कर्तव्यनावधारणात् यागेनापूर्वं कृत्वा फलं भावयेदिति श्रुतानुमितैकदेश-
निष्पन्नवाक्यार्थे जाते अपूर्वे कृते तत एव कालान्तरे फलं भविष्यतीति निश्चयेनापूर्वपर्यन्तमेव
व्याप्रियते कथं च तन्निर्वर्तयामीति । तदर्थं चेतिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । ततश्च तस्या-
माकाङ्क्षायामुपदिश्यमानं धर्मजातमपूर्वप्रयुक्तं भवति ।

तेनायमत्र क्रमः—यागेन फलं भावयेत् । कथम्? अपूर्वं कृत्वा । कथमपूर्वं कर्तव्यम्?
अनया अभ्यन्वाधानादिकयेतिकर्तव्यतयेति ।

एवञ्चापूर्वभावनायाः प्रकाराकाङ्क्षित्वात् समिदादियागानां च भाव्याकाङ्क्षित्वात् इति-
कर्तव्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणेनाप्रत्यक्षमप्येकवाक्यत्वं 'समिधो यजति इत्थं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
इत्येवं प्रधानाङ्गवाक्यानां कल्प्यत इति न वाक्यान्तरकल्पनायां प्रमाणं, येन सर्वयागार्थत्वमा-

किं प्रयाजादीनामुपदेशेन प्रकृतिमात्रार्थत्वं उत प्रकृतिविकृतिसाधारण्यमिति । साधारण्ये हि अतिदेशवैयर्थ्यमित्युपोद्धातता । तत्र यद्यपि प्रयाजादिषु आग्नेयादिमात्रविषय-
प्रकरणादेर्विशेषविषयत्वम्, तथाऽपि तत्कल्प्यस्य वाक्यस्य 'प्रयाजादिभिर्यजेत' इत्ये-
तादृशस्यैव कल्पना, न तु प्रयाजादिभिराग्नेयादिः कार्य इति ; आग्नेयादिभेदेनानेकवाक्य-
कल्पनापत्तेः । नापि दर्शपूर्णमासौ कार्याविति ; तथात्वे उद्देश्यवाचकस्य विधिवाचकस्य
च पदद्वयस्य कल्पनापत्तेः । तत्र च यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थत्वसिद्धिः ।

न हि तत्र प्रयाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिः येन विशिष्टकयविधिघत् 1
प्रयाजादीनां प्रकृतभावनायामेवान्वयात्पार्थिकान्वयेऽपि प्रकृतयाग एवान्वयस्यादित्या-
शङ्क्येत ।

भावनानामुत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तत्वाच्च च विशिष्टविध्याशङ्का । उत्पत्तिवाक्येष्वेव
तु प्रयाजादिवैशिष्ट्यं भिन्नवाक्यत्वादेवासंभवि ।

पद्येत । विधेयफलभावनान्वये तु यागस्य प्रकृतस्य फलविशेषाकाङ्क्षिणः आग्नेयादेर्विजातीयस्यैव
विधिबलद्विधेयत्वावगतेः प्रत्युत दर्शपूर्णमासनामतश्च इतरव्यावृत्तस्यैव यागविशेषस्य भावना-
करणत्वेनान्वयात् शब्दान्तरादिना भावनाया अपूर्वस्य च भेदात् दर्शपूर्णमाससंज्ञकयाग-
करणकभावनान्वयित्वमेव धर्माणामिति तन्मात्रजन्यापूर्वार्थत्वमेव । न च भावनान्वयित्वे
परस्परनियमासंभवे करणानुग्राहकत्वानुपपत्तिः । प्रथमतो भावनान्वयेऽपि भावनायाः साधनगत-
व्यापारविशेषत्वेनैव तदपेक्षणात् । अरुणैकहायनीन्यायेन पार्थिकपरस्परनियमसंभवेन करणानु-
ग्राहकत्वोपपत्तेरिति ।

तदिदं यागप्रयुक्तत्वाप्रयुक्तत्वं धर्माणां विचारितं पूर्वसिद्धान्तपक्षयोरविशेषकरत्वा-
दयुक्तमिति वक्ष्यते । अतस्तदुपेक्ष्य यज्यर्थत्वाङ्गीकारेणैव विचारमतिदेशविचारोपोद्धातरूपं
दर्शयति—किं प्रयाजादिनामिति । उपदेशेनेति । उपदेशो नाम 'अन्यसंबन्धानपेक्षमेव
पदार्थानां कार्याणां वा प्रत्यायकं प्रत्यक्षं अनुमेयं वा शास्त्रम्' इत्येवंरूप उक्तः । तेन विधीय-
मानानां धर्माणामित्यर्थः । तत्र चेति । यागत्वावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वेनेतरयागेऽपि वाग्नेयादि-
यागेऽपि धर्मलाभादितिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेस्तद्विषयकेतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणस्य कल्प्य-
मानवाक्यकल्पकस्य नैव बाध इति भावः ।

नहि तत्रेति । कल्पितवाक्यं तत्रपदार्थः । भावनानामिति । आग्नेयादियागभावनाना-
मित्यर्थः । प्रधानवाक्यैकवाक्यतामङ्गवाक्यानामङ्गीकृत्य तत्प्रधानमात्रार्थत्वं सिद्धान्त्यभिमतं दूषयति-

1. अरुण्या पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्र आरुण्यादिविशिष्टविजातीयकयभावना-
विधानात् पार्थिकबोधे एकहायन्यामेवारुण्यनिवेशः न तु वास आदौ ; तद्वदित्यर्थः ।

नहि तत्तद्वाक्यार्थबोधवेलायामनन्वितस्य प्रयाजादेर्वाक्यैकवाक्यतावेलायामन्वयस्संभवी । सकृदुच्चरितस्य विधेरैकरूप्येणैकशब्दबोधजनकत्वनियमात् । अतः प्रयाजादीनां न प्रकृतिमात्रगामित्वम् । अथवा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्यं न स्वर्गसंबन्धपरं, सार्वकाम्यवाक्येनैव प्राप्तेः । अपि तु समिदादिवाक्यैकवाक्यतया यागोद्देशेन प्रयाजादिविधिपरम् । अतश्च तत्र यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् सर्वार्थता । न च तत्र दर्शपूर्णमासपदं उद्देश्यविशेषणं उद्देश्यसमर्पकं वाऽस्त्विति शङ्क्यं, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । धातोरुद्देश्यपरत्वे सम्भवति उपपदस्यान्याय्यत्वाच्च । अतश्च तद्व्यतिरिक्तं दर्शपूर्णमासपदं रूढ्या कालपरमेव सत् सर्वयागेषु 'य इष्ट्या' इति वाक्यप्राप्तकालानुवादकम् । अधिकरणस्यापि करणत्वाच्च तृतीया । तथा स्वर्गकामपदं च अवयुत्यानुवादः, सर्वथा सर्वधर्माणां सर्वफलवदर्थत्वमुपदेशेनैवेति न क्वचिदतिदेशसिद्धिः । एवं च 'समानमितरच्छेदेन' इत्याद्यनुवाद एव । 'अग्निहोत्रं' इत्यादिनामापि 'सिंहो देवदत्त' इतिवत्सिद्धसादृश्यं तत्प्रख्यन्यायमेव बाऽऽदायानुवाद इति प्राप्ते ।

यद्यपि यागानुवादेन धर्मविधिः तथाऽप्यनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्व-

न हि तत्तदिति । ऐकरूप्येणेति । प्रधानवाक्यैरैकवारं तत्तद्यागमात्रकरणकभावनाविशेष्यकबोधजननानन्तरं पुनः प्रयाजादिविशिष्टत्वेन बोधजनने एकरूपार्थबोधजनकत्वनियमभङ्गापत्तिरित्यर्थः । इदानीमङ्गवावयानां प्रधानवाक्यैकवाक्यतामङ्गीकृत्यैव सर्वार्थत्वं धर्माणां पक्षान्तरेण साधयति—अथवेति । स्पष्टार्थमन्यत् । अत्र चाधिकारवाक्यस्य धर्मविधायकत्वेन उपदेशादेव सर्वत्र तल्लभात् अतिदेशानारम्भपूर्वपक्षकरणं एकवाक्यतामङ्गीकृत्यापि दर्शपूर्णमासार्थत्वं नास्तीति क्वचित्प्रदर्शनमात्रार्थम् । न तु तद्वलेनैव पूर्वपक्षप्रतिपादनतात्पर्यम् । अन्यथा राजसूयाश्वमेधद्वादशाहप्रकरणपठितानां धर्माणां पारिप्लवत्वानुपपत्तेः । न हि तत्राधिकारवाक्यस्यानन्यगतित्वेनैकवाक्यतया धर्माणां सर्वार्थत्वप्रतिपादकत्वं संभवति । तत्र प्रजादिरूपफलसंबन्धस्यान्यतः अप्राप्तत्वेन तद्विधानावश्यकत्वात् । अत एव तन्त्ररत्ने प्रकरणानुमितवाक्यबलादेवान्ते पूर्वपक्षो दृढीकृत इति ।

पक्षद्वयेनाप्युपपादितं पूर्वपक्षमेकहेत्यैव दूषयति—यद्यपीति । अत्र च त्रीहिभिर्यजेतेतिवदिति दृष्टान्तो नोभयवादिसम्प्रतिपन्नः; तत्रापि पूर्वपक्षे औषधद्रव्यकप्रकृतिद्रव्यसापेक्षयागमात्रोद्देशेनैव त्रीहिविधानाङ्गीकारेण प्रकृतमात्रग्रहणस्यानभिमतत्वात् । एवं 'अपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थविशेषतः प्रकरणानुग्रहोऽपेक्षितः' इत्यपि शिथिलम् । यागत्वावच्छिन्नोद्देशेन धर्मविधानपूर्वपक्षे आनर्थक्यपरिहारार्थं लक्षणावश्यकत्वेऽपि यावत्फलवदपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नलक्षणाङ्गीकारेण प्रकृतापूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रमाणाभावात् । न ह्यत्र लौकिकव्रीह्यादिव्यावर्तकापूर्वसाधनत्वबोधस्याव-

नियमात् 'ब्रीहिर्मियजेत' इतिवत् प्रकृतभावगामित्वम्, विशेषतश्च नवमाद्यन्यायेन याग-
स्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः ।

वस्तुतस्तु उत्पत्तिवाक्येषु आकाङ्क्षाबलेनेष्टसामान्यस्य भाव्यत्वकल्पनावत् इति-
कर्तव्यतासामान्यस्यापीत्यमिति पदकल्पनयाऽन्वयस्वीकारात्स्वर्गादिवाक्यवच्च प्रयाजादि-

घातादिवाक्ये प्रकरणाधीनत्वस्येवेह यागगतापूर्वसाधनताबोधस्य तदधीनत्वं, अधिकारलक्षणस्य
प्रकरणस्य अविशेषप्रवृत्तयजिष्ठृत्या बाधात्; इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य च तस्य सर्वयागेष्व-
विशिष्टत्वात् । किन्तु जुह्वादिन्यायेन यजिपदेन स्वार्थोपस्थितिद्वाराऽव्यभिचरितसंबन्धात् उपस्थित-
मपूर्वसाधनत्वं शाब्दत्वसिद्धयर्थं लक्ष्यते । तच्च रूपं सर्वयागेष्वविशिष्टमिति सर्वत्र धर्मा
भवत्येवेति क प्रकरणानुप्रवेशस्यावश्यकत्वम्? अतो यजिपदेन प्रकृतयागोपस्थितिरित्यर्थस्यैव साधन-
मत्र मुख्यतया कर्तव्यम् । तदनु अपूर्वसाधनत्वलक्षणापि प्रकृतापूर्वविषये व्यवस्थिता भवतीति
ब्रीहिर्मियजेतेतिवत् इति दृष्टान्तः विशेषतश्चेति ग्रन्थश्च न तथा पूर्वपक्षखण्डनोपयोगीत्यव-
धेयम् । अतो यजिष्ठृतेः सामान्याभिधान्याः प्रकृतफलवदितिकर्तव्यताकाङ्क्षियागाभिधानेऽपि
तेषु यागत्वानपायादुपपत्तेः सन्निहितोपस्थित्यबाधेन यजिपदार्थस्योद्देश्यत्वोपपत्तौ न सर्वयागग्रहणं
युक्तमित्येव ब्रीहिर्मियजेतेति दृष्टान्तसाधारण्येन वक्तुं साधु ।

वस्तुतस्तुति । अत्र च पूर्वोक्तैकवाक्यतापन्नाधिकारवाक्येनांशत्रयविशिष्टभावना-
विधाने सति अरुणैकहायनीन्यायेन प्रकृतदर्शपूर्णमासान्वयिन्येवेतिकर्तव्यता भवतीति सिद्धान्ते
भाष्यादिषु तादृशभावनाविधानेऽपि यजिपदेन श्रुत्या सर्वयागाभिधाने सति पदान्तरोपात्तत्वेन
विलम्बितोपस्थितदर्शपूर्णमासार्थेन विशेषणविधया सङ्कोचायोगात् सर्वयागकरणकानां सर्वासामेव
भावनानां विशिष्टवेषेण विधानापत्त्या सर्वयागार्थत्वमितिकर्तव्यताया भविष्यतीत्याशङ्क्य,
पूर्वोक्तीत्या यजिपदेन प्रकृतानामेव दर्शपूर्णमासनामकानां ग्रहणात्, तदुत्तरप्रत्ययेन तद्विषयक-
भावनानामेव ग्रहणात् प्रकृतभावनाग्राहित्वमिति परिहृतम् । एवञ्च यजिपदेन प्रकृतग्रहणात्
तन्मूलकं भावनानां प्रकृतत्वं साधितं भवति । तत्र भावनानां प्रकृतत्वसाधनमूलकमपि यागानां
प्रकृतानां ग्रहणं युक्त्यन्तरेण साधयितुं शक्यत इति ज्ञापयितुमनेन युक्त्यन्तरं सूचितं द्रष्टव्यम् ।
तथा चाग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्येषु सिद्धभेदभावनानां यथा इष्टसामान्यस्य विशेषापेक्षया स्वर्गवाक्यैक-
वाक्यतया स्वर्गरूपविशेषान्वयित्वम्,^१ एवं इत्थमिति सामान्यस्य विशेषापेक्षया समिदादिवाक्य-
बोधितेतिकर्तव्यताविशेषान्वयित्वमेव तदेकवाक्यतया कल्पनीयमिति त्रयाणां वाक्यानामेक-
वाक्यतायां नान्ययागेषु तत्प्रसक्तिः ।

१. A. त्वमेव सिद्धम् etc.

वाक्यानां विशेषसमर्पकतया तद्वदेव वाक्यैकवाक्यत्वोपपत्तेरंशद्वयविशिष्टविजातीय-
भावनया एव विधानात् पार्ष्टिकान्वये च प्रकृत एव तद्भावनाकरणीभूते यागेऽनुग्राह-
कत्वकल्पनान्न सर्वार्थत्वमौपदेशिकम् ।

उत्पत्तिवाक्य इतिकर्तव्यतासामान्यान्वयाच्च न सकृदुच्चरितस्य विरूपानेकबोध-
जनकता । वाक्यैकवाक्यताजन्यबोधस्तु न श्रुतशब्दबोध^१ इति न सरूपनाभावबोधजन-
कत्वमप्येकस्य । अतः पारिप्लवत्वाभावादधर्मकाणामैन्द्राग्नादीनां धर्माकाङ्क्षायामतिदेश-
सिद्धिः । यत्तु मूले अतिदेशसिद्ध्यर्थं यजिप्रयुक्तत्वं वा धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वं वेति
चिन्तान्तरं कृतम् ; तत् यजिप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकृतयजिप्रयुक्तत्वोपपत्तेः इतरथाऽपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि

यद्यप्यन्ययागोत्पत्तिवाक्यविहितभावनानामपि इत्थमितीतिकर्तव्यतासामान्यान्वयेन तद्विशो-
षापेक्षाऽस्ति , तथापि सन्निधानात्प्रयाजादिवाक्यानामाग्नेयोत्पत्तिभावनापेक्षितविशेषविधानद्वारा
तदेकवाक्यतया प्रयोजनाकाङ्क्षाशान्तेः न पुनरितरयागोत्पत्तिवाक्यैकवादयत्वं संभवति । न
ह्येकवाक्यतायामाकाङ्क्षामात्रमेव प्रयोजकम् ; अपि तु सन्निधानमपि । अतः स्वर्गकामवाक्ये
आग्नेयादिभावनानामेव फलान्वयार्थमभिधाने धर्मान्वयस्य ताभिरेव युक्तत्वात् तद्विषयकयागानामेव
यजिपदेन ग्रहणमिति तात्पर्यार्थः । प्राचीनैस्तु उत्पत्तिवाक्यैकवाक्यतानङ्गीकारेणैव केवल-
मङ्गवाक्याधिकारवाक्यैकवाक्यतया पूर्वोत्तरपक्षौ साधिताविति भेदो द्रष्टव्यः ।

उत्पत्तिवाक्ये इति । यद्युत्पत्तिवाक्येन धात्वर्थविशिष्टभावनावोधानन्तरं गुणवाक्यैक-
वाक्यतया तेनैवेतिकर्तव्यताविशिष्टत्वेन पुनस्तस्या बोधजननं तदा विरूपानेकबोधजनकता
एकस्योत्पत्तिवाक्यस्यापद्येत ; यदा तुत्पत्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामान्यान्वयः तदा गुणवाक्यैक-
वाक्यतयापि तथैव बोधजननात् न विरूपानेकबोधजनकतेति भावः ।

ननु तर्हि एकस्योत्पत्तिवाक्यस्य सरूपानेकबोधजनकता स्यादित्यत आह— वाक्यैक-
वाक्यतेति । तद्यजिप्रयुक्तत्वं इति । अयं भावः । सिद्धान्ते फलवाक्ये यागकरणकभावना-
विधानेन इतिकर्तव्यताया भावनान्वयद्वारा अपूर्वार्थत्वाङ्गीकारेऽपि अविशेषप्रवृत्तयजिश्रुत्या
सर्वयागाभिधाने तदुत्तरप्रत्ययेन सर्वभावनानां विधानोपपत्तेः पदान्तरोपात्तत्वेन विलंबितोपस्थितिक-
दर्शपूर्णमासपदार्थेन सङ्कोचानुपपत्तेः संभवत्येव पारिप्लवत्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं भाष्यामिप्रायं
वर्णयद्भिः वार्तिकतन्त्ररत्नकारादिभिः प्रकृतफलवदितिकर्तव्यताकाङ्क्षियागानामेव सन्निधानात्
ग्रहणम् । यागत्वस्य सामान्यस्य तत्राप्यविशेषेण यजिश्रुतिवाधाभावात् । विशेषतश्च
समानाधिकरणदर्शपूर्णमासनाम्ना आग्नेयादीनामेवेति प्रतिप्रकरणं व्यवस्थेत्युक्तम् । ततश्च

१. किन्तु कल्पितवाक्यान्तरजन्य इत्यर्थः ।

तदनापत्तेः नावमिकेन पौनरुक्त्यापत्तेश्चोपेक्षितम् ।

स चातिदेशो द्विविधः वचनातिदेशो नामातिदेशश्चेति । आद्योऽपि द्विविधः—

सन्निधानादेव प्रकृतयागानां ग्रहणे अवश्यसाधनीये किमपूर्वप्रयुक्तत्वेन धर्मव्यवस्थोपपादनहेतु-
प्रयोजनम् । अनेनैव च न्यायेन यागस्योद्देश्यत्वेऽपि प्रकृतग्रहणसिद्धेः यागप्रयुक्तत्वेन पारिप्लव-
पूर्वपक्षकरणमपि न सिद्धवतीति अपूर्वप्रयुक्तत्वेन सिद्धान्तकरणं यागप्रयुक्तत्वेन पूर्वपक्षकरणं
उभयमप्यसङ्गतमेव । अत एवोक्तं तन्त्ररत्ने “विधीयमानभावनान्वयित्वेनेतिकर्तव्यताया न
पारिप्लवत्वमित्येतत् पारमार्थिकं कथितं; पारिप्लवत्वं तु यागसंबन्धाभ्युपगमेन सुपरिहरम्” इत्यादिना ।
अतो यजिप्रयुक्तत्वमादायापि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः पूर्वोक्तरीत्योपपत्तेः नापूर्वप्रयुक्तत्वपर्यन्तमपि
चिन्तान्तरमारंभणीयम् ।

यद्यपि फलवाक्ये भावनाविधानाश्रयणेन इतिकर्तव्यतायास्तदन्वयित्वाङ्गीकारेऽपि सर्व-
यागभावनानां विधानमाश्रित्य पारिप्लवत्वं धर्माणां, उत प्रकृतभावनामात्रविधानेन यथाप्रकरणं
तेषां व्यवस्था इत्यपि युक्तिसाम्यात् विचारयितुं शक्यते; तथापि यागोद्देश्यत्वमादाय पूर्वपक्ष-
करणे प्रकरणानुमितवाक्येनापि पारिप्लवत्वं लभ्यते; तत्र भावनाविधानाभावेन यागस्योद्देश्यत्वात् ।
अतो युक्त्यन्तरोपपादनार्थं यागोद्देश्यत्वमादायैव पूज्यपादैः पूर्वोत्तरपक्षद्वयं दर्शितमिति ।

नावमिकेनेति । नवमाद्ये हि सर्वधर्माणामपूर्वार्थत्वं साधयिष्यते । तत्र सप्तमसिद्धमेवा-
पूर्वार्थत्वं स्मार्यते प्रथमसूत्रेणेति च वक्ष्यते प्रथमे वर्णके । तदिदं स्मारकविधया प्रथम-
सूत्रव्याख्यानं नातीव समञ्जसं वैयर्थ्यात् । अतः सप्तमेन पूर्वरीत्या प्रकृतयागमात्रार्थत्वे
साधिते नवमेनापूर्वार्थत्वं प्रतिपाद्यत इत्यभिप्रायवर्णने पौनरुक्त्याभावात् समञ्जसं व्याख्यानं
भवतीति नात्रापूर्वार्थत्वसाधनक्लेशः कर्तव्य इत्यर्थः ।

वचनातिदेश इति । ननु वचनेनैव धर्माणां प्राप्तौ कथमतिदेशत्वकथनं? तस्योपदेशत्वा-
दिति चेत् ; परिहृतमेतत् तन्त्ररत्ने “न हि प्रत्यक्षविहितमात्रेणौपदेशिकत्वं ; य एव ह्यन्यत्र
श्रुतस्योपकारस्य पदार्थस्य वा तत्संबन्धाभावेन तमतीत्यान्यत्र देशः स एवातिदेशः ; स तु प्रत्यक्ष-
वचनेन वा भवतु, अन्येन वाक्येन वा, नात्रादरः” इति

तु अन्यसंबन्धानपेक्षमेव पदार्थानां कार्याणां वा प्रत्यायकं शास्त्रं तत्सर्वमुपदेशः ।
तच्छास्त्रं प्रत्यक्षमनुमेयं वेति नात्रादरः । एवञ्चासङ्कीर्णविषयत्वादुपदेशातिदेशरूपं प्रमाणद्वयं
मिथः प्रतिपक्षं भवति । न हि श्रौतमेवौपदेशिकं भवति, विश्वजित्यधिकारस्य तद्वल्लब्धस्य
च कर्मफलसंबन्धस्याश्रुतस्यापि औपदेशिकत्वात् । अतः यदन्यसंबन्धमनादृत्य ग्रन्थात्
श्रुत्याऽर्थाद्वावगम्यते तदौपदेशिकमिति ।

प्रत्यक्षवचनातिदेशोऽनुमितवचनातिदेशश्चेति । अनुमितवचनातिदेशोऽपि त्रिविधः—
सादृश्यकल्पितवचनातिदेशः स्थानापत्तिकल्पितवचनातिदेशः आश्रयोपस्थितिकल्पित-
वचनातिदेशश्चेति ॥ १ ॥

अनुमितवचनातिदेशश्चेति । अनुमितपदेन श्रुतार्थापत्तिकल्पितत्वं नानुमानकल्पितत्वं,
तस्य व्याप्याद्यभावेनात्राप्रसरात् । तस्या च 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम' इति वचनं इति-
कर्तव्यताऽल्लाभादपरिपूर्णं येन प्रकृतिवद्वचनेन वाक्यशेषभूतेन परिपूर्यते तादृशमर्थापत्तिप्रमाण-
कल्पितं वचनं अनुमितवचनातिदेश इत्यर्थः ।

पार्थसारथिना तु—तर्कपादे श्रुतार्थापत्तिप्रमाणनिरूपणे आग्नेयवच्छब्दमप्रकल्प्यैव
आग्नेयगतसमस्तैतिकर्तव्यताकाण्डस्य व्यवहितस्यापि चोदनालिङ्गोपस्थापितस्य विकृतिविधिना
सहार्थापत्त्या कल्पितैकवाक्यताया एवातिदेशत्वं पक्षान्तरेणोक्तम् ।

अत्र भाष्यकारेण 'तत्र नाम त्रिविधमतिदेशकं कर्मनाम संस्कारनाम यौगिकमिति' इति
त्रैविध्यमुक्तमपि केवलस्य यौगिकस्य नाम्नोऽतिदेशकत्वाभावात् न प्रकृतोपयोगीत्यतः स्वयं तदुपेक्ष्य
नामातिदेशश्चेति सामान्यरूपेणैवोक्तम् । तत्र नामातिदेशे वत्यर्थो न श्रुतः प्रत्यक्षवचने तु सोऽपि
श्रुतः इति नामातिदेशप्रत्यक्षवचनातिदेशयोरेदः तत्तदधिकरणे दर्शयिष्यते इत्यवश्यं धर्माणां
प्रतिप्रकरणं व्यवस्थायामतिदेशनिरूपणं कर्तव्यमिति ।

(२)—समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारस्यात् ॥ १३ ॥ श्येनस्येति चेत् ॥ १४ ॥

नासन्निधानात् ॥ १५ ॥ अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्ये

ज्यौतिष्टोमिकाद्विधेस्ताचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते । इषुर्नामैकाहो ज्योतिष्टोमविकारः । तत्र प्राकृते सान्नि वषट्कारनिधनमात्रातम् । प्राकृतविष्टुतौ^१ च इष्वाकारत्वं स्तोत्रे प्राकृते सप्ताहाख्यं साम, ततः 'समानमितरच्छयेनेन' इति श्रुतम् । तत् किमनुवादः उतातिदेशविधिरिति चिन्तायाम् ।

इतरशब्दस्य सन्निहितवचनत्वेन लोके प्रसिद्धत्वान्नास्यासन्निहितश्येनवैशेषिकधर्मवाचित्वं, तेषामसन्निहितत्वात् । अपि तु ये ज्योतिष्टोमातिदेशेन सन्निहितास्तत्परत्वमेव । तेषां च श्येनेऽप्यतिदेशप्राप्तत्वेन श्येनसादृश्योपपत्तेरनुवाद एवायमिति न श्येनवैशेषिकाणां वचनातिदेश इति प्राप्ते,

इतरशब्दस्य सन्निहितवाचित्ववत् पूर्वोक्तेतरतत्सदृशवाचित्वमपि लोकसिद्धम् । चैत्रमैत्रयोः कम्बळकौशेये प्रदेशे, इतरद्विष्णुमित्राय' इत्यत्र सन्निहितपूर्वोक्तेतरतत्सदृशवस्त्रादेरेव प्रतीतेः । अतश्च वार्तिककारीया पूर्वोक्तसादृश्यस्यावाच्यत्वोक्तिरुपेक्षणीयैव ।

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् । पूर्वोक्तेष्वतिदेशेषु सुगमत्वात् प्रथमं प्रत्यक्षवचनातिदेशः सप्रपञ्चो निरूप्यते । नामातिदेशस्तु वस्त्यर्थकल्पनया क्लेशगम्यत्वात् पश्चादित्यभिप्रायेणाह—तत्रेति । यद्यपि षड्विंशब्राह्मणे कल्पसूत्रेषु च आभिचारिके त्रिवृदग्निष्टोमसंज्ञके यागे अभिचारविषयीभूतानि वाक्यानि वक्ष्यमाणानि दृश्यन्ते; तथापि भाष्यकारेण इषौ समानानस्य प्रदर्शनात् तदभिप्रायेण-इषुर्नामेति । श्येनवदाभिचारिकः 'इषुणाभिचरन् यजेते'त्येवं विहितः इषुसंज्ञो याग इत्यर्थः ।

वषट्कारनिधनमिति । वषट्कारः निधनं सामान्तिमो भागः 'यस्मिन् तथाभूतं वषट्कारनिधनसंज्ञं सामेत्यर्थः । तथा च "वषट्कारनिधनं भवति, इषुं विष्टुतिं करोति, सप्ताहं भवति" इति वाक्यैः पूर्वं गुणत्वं वषट्कारनिधनसंज्ञं साम इषुसंज्ञा विष्टुतिः सप्ताहसंज्ञं सामेति विधाय पश्चात् समानमिति पठितमित्यर्थः । अनुवाद एवेति । उभयोरपि ज्योतिष्टोमविकारत्वात् श्येनेनेदं समानं, अतस्तद्वदेवाभिचरता कर्तव्यं, इत्येवमिषुस्तुत्यर्थमनुवाद एवेत्यर्थः । अतश्च वार्तिककारीयेति । यद्यप्युपयुक्तादवशिष्टं सदृशमेव प्रतीयते कचिदिति सादृश्यमितर-

१. कुशपदवाच्याः औदुम्बरशलाकाः स्तोत्रगणनार्थं प्रसार्यन्ते; सा विष्टुतिः तत्र इष्वाकारत्वेत्यर्थः

ततश्च यत्सन्निहितं प्राकृतं न तत्पूर्वोक्तसदृशं अप्राकृतानां सप्ताहादीनां पूर्वोक्तत्वात्, यच्च सदृशं इत्येनवैशेषिकं अप्राकृतत्वसाधर्यात् न तत्सन्निहितम्। ततश्चावश्यहातव्येऽन्यतरस्मिन् वचनस्यार्थवत्त्वाय सन्निहितं हित्वा सादृश्यपरिग्रहेण इत्येनवैशेषिकाणामेव तरशब्देन ग्रहणम्। न ह्यन्यथा विध्यन्तराशेषभूतस्यानुवादस्यार्थवत्त्वं संभवति। ततश्च इत्येनसादृश्यवत् यत्पूर्वोक्तसदृशं सत् पूर्वोक्तभिन्नं तदिषौ कुर्यादिति वाक्यार्थः। इत्येन-

शब्दार्थः कल्प्यते। तथापि^१ इतरः कम्बलो दीयतामित्यादिषु सादृश्यं विनापि तत्प्रयोगात् न तन्नियमेन तच्छब्दार्थः कल्पयितुं शक्यते। अत एव सादृश्यप्रतीतेर्व्यभिचारित्वात् अव्यभिचारिते उपयुक्तादवशिष्टे सन्निहितमात्र एव तत्पदशक्तिकल्पनमुचितं; तत्सन्निहितं सदृशं असदृशं वा यथाविवक्षमस्तुः नैतावता तत्रापि शक्तिः, गौरवात्। एवञ्च 'य एतेनानिष्ठा अथान्येन यजेत' इत्यत्रान्यशब्दस्य सन्निहितमात्रवाचित्वात् उक्थ्यादिसंस्थानामिव इतर-यागानामपि ग्रहणं पाञ्चमिकं न विरुद्धयते। इतरथा अग्निष्टोमसदृशानां तद्विज्ञानां संस्थानामेव ग्रहणापत्तेः; अतो नेतरशब्दस्य सादृश्यमपि वाच्यमिति वार्तिककारीयं वचनमपि नोपेक्षितुमर्हम्^२ तथापि शक्तिकल्पने अभियुक्तव्यवहारस्यैव प्रमाणत्वेन भाष्यकारापेक्षया इतरस्याभियुक्तत्वे विश्वसनीयत्वाभावात् भाष्यकाररीत्या सन्निहितमिव पूर्वोक्तसदृशमपि भवत्येव तस्य वाच्यम्। न च सादृश्यप्रतीतेर्व्यभिचारित्वं; सजातीयविजातीयसाधारणहिरण्यव्रीहिवसनकम्बलादि-समुदायस्य देयत्वेनोपक्रमे 'हिरण्यं देवदत्ताय' इतरद्वीक्षादि विष्णुमित्राय दीयताम्' इत्यादौ हिरण्यादिगतविशेषसादृश्याभावेऽपि तद्वत्तस्य दानसाधनत्वेन सामान्यरूपेण सङ्कल्पितस्य सङ्कल्पितत्वेन रूपेण हिरण्यसादृश्यस्य तत्रापि संभवात्। एवं अन्येन यजेतेत्यत्रापि उपक्रमगतार्थवादे यज्ञत्वेन सर्वेषामेव सङ्कीर्तनात् सर्वयज्ञसाधारणयज्ञत्वधर्मेणैव सादृश्यं शक्यत एवोपपादयितुमिति न बाधकम्। अतो युक्तमुक्तं वार्तिककारीया पूर्वोक्तसादृश्यस्या-वाच्यत्वोक्तिरुपेक्षणीयैवेति। अत एवाग्रे तन्त्ररत्ने तदपि सूचितं "यद्यपि पूर्वोक्तसादृश्य-मप्यस्य वाच्यं, तथापि पूर्ववाक्ये ज्यौतिष्टोमिकया विष्टुतेर्विकारसिद्ध्यर्थमुक्तत्वात् तत्सदृशानां ज्यौतिष्टोमिकानामेवेतरशब्देन निर्देशो युक्तः" इति ग्रन्थेन। सादृश्यवाचकत्वमङ्गीकृत्यापि सिद्धान्तोपपादनमेतदभिप्रायमेवेति भावः। इषौ कुर्यादिति वाक्यार्थ इति। यद्यपि भाष्य-

1. A. तथा इतरः

2. B. भईति

सादृश्यं च श्येननिष्ठाङ्गवृत्तिधर्मसमानजातीयधर्मवत्वम् । भवति हि श्येननिष्ठाङ्गानां कण्टकवितोदनादीनां ये धर्माः कण्टकवितोदनत्वादयः तत्समानजातीयास्त एव तद्वत्त्वं कण्टकवितोदनादौ । अत एव श्येनपदं श्येनाङ्गपरं. न तु यथाश्रुतम् । न हि श्येनप्रति-योगिकं सादृश्यं ^१कण्टकवितोदनादौ सम्भवति । अतश्च फलतः श्येनधर्मा एव पूर्वोक्त-सदृशाः पूर्वोक्तभिन्नाश्च कार्या इति पर्यवसितोऽर्थः ।

पूर्वोक्तसादृश्यं च अप्राकृतत्वेन प्राकृताङ्गमुद्दिश्य विहितत्वेन वा । तेन श्येने ये

कारमतोपपादने तन्त्ररन्ते “अधिकवचनत्वे हि इतरपदस्य नोद्देश्यसमर्पकता सम्भवति, अधिकानाम-प्राप्तत्वात् । किन्तु विधेयसमर्पकम् । तदेषा वचनव्यक्तिः—श्येनेन यत्समानमित्युद्देशः इतरदिति विधिः यादृगत्र क्रियमाणं श्येनेन सदृशं भवति तादृगधिकमत्र कर्तव्यम् । श्येने यद्विहितं तदत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः” इति ग्रन्थेन श्येनेन समानमित्युद्देश्यसमर्पकं प्रतिपादितमिति तस्य विधेयकोटि-निवेशेन इषुवाचकपदकल्पनया इषोरुद्देश्यत्वोक्तिः तद्विरुद्धेव भाति, ^१तदत्रायमभिप्रायः—यथैव हि इतरशब्दार्थस्याप्राप्तत्वात् नोद्देश्यत्वसंभवः, तथैव श्येनसदृशस्याप्यप्राप्तत्वात् नोद्देश्यत्व-संभवः । अतः श्येनेन समानमिति क्रियाविशेषणत्वेनैव तन्त्ररत्नकृतः उद्देश्यत्वमभिमतम् । अत एव तन्त्ररन्ते यादृगत्र क्रियमाणमित्यादिना तद्विवृतम् । तथा च ‘श्येनेन समानं यथा भवति तथा इतरत् कर्तव्यम्’ इत्यर्थे सिद्धे श्येनेन समानं कथं भवति? यदा श्येने यद्विहितं तच्चेदिषौ क्रियतेः अतोऽर्थात् श्येने यद्विहितं तदितरत् कर्तव्यमित्यर्थो वाच्यः । तथा च श्येने विहितस्य इषुसंबन्धित्वेन इतरत्वेन विधानात् तदभिप्रायिकैव श्येनेन समानमित्यस्योद्देश्यत्वोक्तिः । तत्रानेनैव न्यायेन इतरपदार्थस्याप्युद्देश्यत्वोपपत्तेः उभयत्राप्यप्राप्तत्वदोषस्य समानत्वात् श्येनेन समानमित्यस्योद्देश्यत्वपरत्वोक्तिः इतरपरस्य विधेयसमर्पकतोक्तिश्च आपातत एवेति पदद्वय-स्यापि विधेयसमर्पकतैव भाष्यसंमता उद्देश्यवाचकं च प्रकरणलभ्यमिषुपदमिति न कोऽपि विरोध इति ।

पूर्वोक्तसदृशा इति । इषु विष्टुतिमित्यादिना ये उक्तास्ते पूर्वोक्तशब्दार्थः । अत्र पूर्वोक्तसादृश्यमप्राकृतत्वेन रूपेणाङ्गीकृत्य लोहितोष्णीषादिधर्मवत् कण्टकवितोदनादिधर्माणामपि भाष्यकारमते आपत्तिः वार्तिककारेणोपन्यस्ता; तां परिहृतुं सादृश्यं निरूपयति—पूर्वोक्तसादृश्यं चेति । उपेक्षितमिति । यथैवाप्राकृतत्वेन सादृश्यमादाय कण्टकवितोदनादीनां

1. दक्षिणार्थगवां कण्टकैः वेधनं कण्टकतोदनम् ।

2. A. तत्रायमभि

अपूर्वा धर्माः कष्टकवितोदनादयस्त इहाप्यतिदिश्यन्ते, ये वा श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहिताः लोहितोष्णीषादयस्त एवातिदिश्यन्ते ।

यत्तु—अस्मिन् पक्षे नैतेषामेव^१ नियम इति तन्त्ररत्नोक्तं, तद्वान्तरसादृश्ययोगे प्रमाणभावादुपेक्षितम् । अस्मिन् पक्षे इषुयागोद्देशेनानेकपदार्थविधानायोगात् पदद्वयेन^२ लक्षणया श्येनीयप्राकृताङ्गसम्बन्धिविकारमात्रस्येष्टदेशेन विधानम् ।

प्राप्तिरापाद्यते, तथा पूर्वं 'इषुं विष्टुति'मित्यादिना प्राकृताङ्गानुवादेनैवापूर्वाङ्गानां विधानात्, प्राकृताङ्गमुद्दिश्य विहितत्वेन रूपेणानतिप्रसक्तेन विशेषसादृश्यमादाय कष्टकवितोदनादीनां प्राप्तिर्निवारयितुमपि शक्यत एवेति, सम्भवत्येव भाष्यकारमतेन पूर्वोक्तसदृशवाचित्वपक्षेऽपि लोहितोष्णीषादिधर्मप्राप्तिनियम इति भावः ।

अस्मिन् पक्षे इति । अप्राकृतत्वेन सादृश्यस्वीकारपक्षे यथा वाक्यभेदपरिहाराय समानमितरदिति पदद्वये लक्षणया विशिष्टविधानं, तथा पूर्वोक्तावान्तरसादृश्यपक्षेऽपि लक्षणया विशिष्टविधानमित्यर्थः चशब्देनोक्तः । तेन पूर्वस्मिन् पक्षे लक्षणा नास्तीति न अमित्यम् ; वाक्यभेदपरिहारस्योभयत्राप्यपेक्षितत्वात् । एवं च पूर्वस्मिन् पक्षे यथा प्राथमिकशक्यार्थबोधानुपपत्त्या श्येनपदं लक्षणया सामान्यतः श्येनाङ्गपरं, यथा वा यद्वेतिवक्ष्यमाणपक्षे तत्पदं श्येनप्राकृताङ्गमात्रपरं, तथैवास्मिन् पक्षे श्येनीयप्राकृताङ्गसम्बन्धिविकारपरं द्रष्टव्यम् । तादृशलक्षणया च तत्तत्पदार्थोपस्थित्यनन्तरं तेषां विध्यन्वयानुपपत्त्या विशिष्टैकरूपेऽर्थे लक्षणान्तरं, अथवा पूर्वमेव विशिष्टलक्षणामाश्रित्यैकैव लक्षणेत्यन्यदेतत् ।

अत्र चेतपदस्य सन्निहितसदृशेतरवाचिनोऽपि सन्निहितत्वार्थासम्भवात् केवलं सदृशेतरवाचित्वमात्राङ्गीकरणेन भाष्यकाररीत्योपपादितः सिद्धान्तपक्षः । सदृशवाचित्वं नास्तीति वार्तिककारीयोक्तिश्च खण्डिता । यस्तु वार्तिककृता सदृशवाचित्वानङ्गीकारेण सन्निहितभिन्नमात्रवाचित्वेन 'इषुं विष्टुति'मित्यादिना यदुद्देश्यत्वेन स्तोत्रसामविष्टुत्यादि अतिदेशप्राप्तं पूर्वोपस्थितं तदतिरिक्तं यज्ज्योतिष्टोमातिदेशेन सन्निहितं तदुद्देशेन श्येनसादृश्यं विधीयत इति सिद्धान्त-

१ प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानानामेवेति न नियमः; किन्तु अप्राकृतत्वेन कष्टकवितोदनादीनामपीत्यर्थः

२ समानं इतरत् इति पदद्वयेन । श्येनपदं साम्यनिरूपकमात्रपरम् ।

यदा—इतरपदे सन्निहितत्वत्यागे प्रामाणाभावात्प्राकृताङ्गानामपि चोद्देश्यतया पूर्वमुक्त-
त्वात् पूर्वोक्तप्राकृताङ्गभिन्नतस्तदशप्राकृताङ्गान्तराणामेवेतरपदेन ग्रहणम् । तेषामति-
देशेन सन्निहितत्वात्तादशप्राकृताङ्गोद्देशेनैव च श्येनसादृश्यविधिः । सादृश्यं चास्मिन्पक्षे
श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्वम् । स च धर्मः श्येनप्राकृताङ्गानुवादेन चित्तो
विकारो लोहितोष्णीषादिः । अत एव सादृश्यं न श्येननिरूपितं, अपि तु श्येनीयप्राकृताङ्ग-
निरूपितमेव । उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेन^१ श्येनवृत्तिधर्मस्य लोहितोष्णीषादेस्तेनैव सम्बन्धेन
प्राकृताङ्गेष्वभावात्, उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेनोपमेयवृत्तित्व एव उपमानियमात् ।

अत एवास्मिन् पक्षे श्येनपदं श्येनीयप्राकृताङ्गपरम् । ततश्च फलतस्तादृशधर्मा एवेष्व-
पूर्वसाधनीभूततादृशप्राकृताङ्गोद्देशेन विधीयन्ते । अत एव विधेयसामर्थ्यानुरोधेन
श्येने यो विकारो यत्प्राकृताङ्गे विहितस्तत्प्राकृताङ्ग एव सोऽत्र विधीयते । इतरथा
अप्राकृतकार्यकारितापत्तेः । अतोऽस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितगत्या इषुसम्बन्धिधर्मेनैव तादृश-
श्येनीयविकारविधिः । न चैवमस्यातिदेशस्य कल्पितत्वाभावादानुमानिकवचनानातिदे-
शापेक्षया प्राबल्येऽपि श्येनेन समानमिति पदद्वये तादृशविकारलक्षणायाश्चावश्यकत्वा-
न्नामातिदेशस्थले अग्निहोत्रपदेनानभिहिताना-
मेव धर्माणां लक्षणा । वचनानातिदेशे तु समानपदेनोक्तानामेव तादृशधर्माणां विधेयता-
वच्छेदकीभूतश्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिविकारत्वावच्छिन्नत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणेति तस्य तदपेक्षया
प्राबल्यात् ॥ २ ॥

पक्षः उपपादितः । तमिमं पक्षमधुना सदृशवाचितामङ्गीकृत्याप्युपपादयति—यद्वेति । सन्निहि-
तत्वत्यागे प्रामाणाभावादिति । तथा च भाष्यकारमते यथा सन्निहितत्वरूपार्थबाधापत्तिर्दोषः,
तथैव वार्तिककारमते प्रमाणायातसदृशरूपार्थबाधापत्तिर्दोषः समान इत्युभयोक्तपक्षपरित्यागेन
सन्निहितसदृशभिन्नरूपविशिष्टार्थमादायैवोपपादितोऽयं पक्षः साधुरित्यर्थः । उपमानतावच्छेद-
कसम्बन्धेनेति । यदि श्येनयागः प्रधानमेवोपमानं, उपमेयं चातिदेशप्राप्तं इषुसम्बन्धिप्राकृताङ्गं
इतरपदवाच्यं, तदा श्येनरूपोपमानवृत्तिधर्मः साक्षात् कण्टकवितोदनादिरूपः येन संबन्धेन श्येन-
रूपोपमाने वर्तते, नैव तेन संबन्धेन इषुसम्बन्धिन्युपमेये प्राकृताङ्गे वर्तते, साक्षात्प्रधानाङ्गाना-
मितरप्राकृतप्रधानाङ्गवृत्तित्वासंभवादिति नोपमानोपमेयभावसंबन्धः एकः सिद्ध्यति । यदा
तु श्येनपदेन लक्षणयोपात्तं श्येनप्राकृताङ्गमुपमानं तदा श्येनप्राकृताङ्गभूतऋत्विगादिवृत्तिनो
लोहितोष्णीषादिरूपस्य धर्मस्य येन संबन्धेन श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तित्वं तेनैव संबन्धेनेषुसंबन्धिनि
तस्मिन् प्राकृताङ्गे वृत्तित्वं संभवतीत्युपपद्यत इति भावः ।

तादृशधर्मा एवेति । श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिलोहितोष्णीषादयो धर्माः न तु साक्षात्
श्येनाङ्गभूताः कण्टकवितोदनादय इत्यर्थः । सिद्ध्यर्थं लक्षणेति । समानपदोपात्तानामेव

१. स्वाङ्गाङ्गत्वरूपेण

(३)—पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशस्सन्निधानात् ॥ १७ ॥ सर्वस्य वैक-
शब्द्यात् ॥ १८ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥ विहिताम्ना-
नान्नेति चेत् ॥ २० ॥ नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च हवींषि सधर्मकाणि विधाय वरुण-
प्रघासेषु विहितानि । तेषां च विनिगमनाविरहेणाभ्यासात्कर्मान्तरत्वम् । वरुण-
प्रघासस्थहविस्सन्निधौ च 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि' इति
श्रुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थः । अत्र च ब्राह्मणस्यैवातिदेशः । यद्यपि
चान्यत्रोपकारस्य तत्पृष्ठभावेन पदार्थानामेव चातिदेशो न तु पदार्थबोधकशास्त्राणां

धर्माणामत्र विधानं, इतरपदोपात्तानां प्राकृताङ्गानामतिदेशप्राप्तत्वादुद्देश्यत्वम् । अत एव
विधेयानेकत्वाभावात् न पूर्ववत् समानमितरदिति पदद्वये लक्षणा; अपि तु विवक्षितगत्या समान-
पदोपातधर्माणां श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिविकारत्वेन रूपेण विधिसिद्धयर्थं श्येनेन समानमिति
पदद्वये परमजहत्त्वार्थलक्षणाश्रयणमिति श्येनीयविकारस्य साक्षात्पदेनैवोक्तत्वात् नामाति-
देशापेक्षया वचनातिदेशस्य प्राबल्यमुपपद्यत एवेति भावः ।

पञ्चसञ्चरेषु ॥ आद्यानीति । “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं
द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमि”त्यन्तेन पञ्चहविस्साध्यानि कर्माणि विहितानि ।
तत्रैव “लेधा सन्नद्धं बर्हिर्भवति लेधा सन्नद्ध इभ्यः नव प्रयाजानूयाजाः” इत्येवमादिविधिविधेया
धर्मा आम्नाताः । अर्थवादा अपि “वार्त्विज्ञानि वा एतानि हवींषि” इत्यादयः तत्रैव पठिताः ।
एवं वैश्वदेवे पर्वणि सधर्मकाणि पञ्च हवींषि विधाय पुनः केवलानि वरुणप्रघासादिपर्वत्रये
विहितानि । अत एव इमानि पञ्चसङ्ख्यानि हवींषि चतुर्विंशति पर्वसु सञ्चरन्तीति योगेन पञ्च-
सञ्चरपदवाच्यानि ; तत्र विचार इत्यर्थः । यद्येतान्यभिन्नानि कर्माणि ततः केषामतिदेश इति
विचारो नोपपद्यते अतः कर्मान्तरत्वमेषां साधयति - तेषामिति । न च कर्मान्तरत्वे पञ्च-
सञ्चरसमाख्यानुपपत्तिः, एकीभूतानामेव पञ्चानां पर्वसु सञ्चारप्रतीतेरिति वाच्यम् । कर्मणां
भेदेऽपि हविषां पञ्चानामेकजातीयत्वेन तद्गतसञ्चाराभिप्रायेण तत्समाख्योपपत्तेः न बाधकमिति

1. अधर्मकाणीति भावः

2. कः उत्पत्तिविधिः इत्यत्रेत्यादिः

3. A नव प्रयाजा इज्यन्ते न वानूयाजाः

प्रयोजनाभावात्^१, तथाऽपीह लक्षणायां प्रमाणाभावाच्छास्त्रस्यैवातिदेशः। न च शास्त्रातिदेशे तद्वोधितपदार्थानां प्राकृतोपकाराभावे उपकारान्तरकल्पनापेक्षारूपाध्यानुपपत्तिः^२; शास्त्रस्यापि विजातीयोपकारजनकविजातीयपदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैवातिदेशादुपकारान्तरकल्पनानुपपत्त्या ऊहबाधोपपत्तेः। वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदेनार्थविधायकवाक्यस्योक्तत्वाद्वाधवादपेक्षितत्वाच्चात्राप्यर्थस्यैवातिदेशः। अत एवातिदेशलक्षणमपि नासङ्गतम्।

तदिह हविर्विधायकवाक्यस्यैवैतद्ब्राह्मणपदेनोक्तत्वात्सार्थवादकस्यैव विधायकत्वादाकाङ्क्षाऽभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि।

भावः। प्रयोजनाभावादिति। यद्यपि शास्त्रातिदेशपक्षे प्राकृतोपकाराभावेऽपि शास्त्रबलात् दृष्टादृष्टप्रयोजनान्तरकल्पनया तद्वोधितपदार्थातिदेशोपपत्तेः ऊहबाधसंभवोऽपि दूषणं नवमदशमादौ उपपादितमस्ति, तथापि वक्ष्यमाणविधया शास्त्रातिदेशपक्षेऽपि तयोरुपपत्तेः तन्निरासे प्रयोजनाभाव एव मुख्या युक्तिः, अतस्तदभिप्रायेण प्रयोजनाभावादित्युक्तम्। अत एव शास्त्रातिदेशाभावे सप्तमाध्यायादौ विध्यन्तातिदेश उक्तः कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्का शास्त्रातिदेशमङ्गीकृत्यापि तत्रैवोहबाधसिद्ध्यनुकूलत्वेन परिहरिष्यते। प्रकृते शास्त्रातिदेशपक्षे तामेवोहबाधानुपपत्तिं प्राप्तामाशङ्क्य परिहरति-न च शास्त्रेति। प्रयोजनाभावेऽपि वचनान्यथानुपपत्त्या शास्त्रातिदेश इह स्वीकार्यः; तत्तु वचनं वैश्वदेविकानि ब्राह्मणानि यदुपकारद्वारा यदर्थबोधकानि तदर्थरूपाण्यङ्गानीह तथैव कर्तव्यानीत्येवमर्थानिदेशविधानेऽप्युपपद्यत एवेतीहापि प्रयोजनाभावात् न शास्त्रपर्यन्तातिदेशपरत्वकल्पने युक्तमित्याह—वस्तुतस्त्विति। तथा च शास्त्रस्यातिदेशे स्वतः शास्त्रस्यानुष्ठानाभावेन उपकाराकाङ्क्षाशान्त्यभावात् तदर्थं तज्जनकपदार्थद्वारैव तदतिदेशावश्यकत्वे तावन्मात्रातिदेशपरत्वकल्पने लाघवं, अपेक्षितकल्पनञ्चेत्यर्थः। नासङ्गतमिति। अङ्गत्वघटितमतिदेशलक्षणं प्रागुक्तं शास्त्रस्याङ्गत्वाभावात्^१ असङ्गतं प्राप्तं तदस्मिन् पक्षे नेत्यर्थः।

आकाङ्क्षाभावेनेति। अत्र च वासुप्रासादिकपञ्चहविष्कयागानां उपकारजनकपदार्थाकाङ्क्षा तावत् क्लृप्तोपकारजनकपदार्थविषयदार्शपूर्णमासिकातिदेशेनैव शान्तेति न तदपेक्षया 'एतत्

१. तद्विषये विकृत्याकाङ्क्षाऽभावात्

२. A & B कल्पनाद्गृह

३ B. यदसङ्गतम्।

स्तुतिमात्रस्यातिदेशो न त्वङ्गानाम् । एतेषां स्वस्याङ्गविधिविधेयत्वेन हविर्विधिविधेयत्वाभावात् । अत एव वरुणप्रघासेषु 'अग्निं मन्थति, प्रसुवो भवन्ति'^१ इत्यादिविधयोऽप्युपपद्यन्ते ; अन्यथा अतिदेशादेव प्राप्तत्वेन वेयर्थ्यापत्तेरिति प्राप्ते

अङ्गविधीनामप्येतद्विस्सम्बन्ध्यङ्गविधायकत्वेनैतद्ब्राह्मणत्वोपपत्तेरशास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थमङ्गानां स्तुतिश्चातिदेशः । न चापेक्षाक्रमेणैव सर्वत्रान्वयार्थभावनाया इति कृत्यतापेक्षायामङ्गतिदेशोऽवगते पश्चात्तद्विशिष्टार्थभावनाया विधिसम्बन्धावगमोत्तरं तस्य स्तुत्यपेक्षायां स्तुत्यतिदेश इति विरम्यव्यापारापत्तिः । इष्टसामान्यव-

ब्राह्मणानीति विधिः प्रवर्तते । न च यावत् कल्यातिदेशेन दार्शपौर्णमासिकपदार्थप्राप्तिः तत् पूर्वप्रवृत्तेनानेन प्रत्यक्षविधिना वैश्वदेविकब्राह्मणतिदेशविधानात् तन्निवृत्तिरिति युक्तम् । तथात्वे परिसङ्ख्यापत्तेः । वैश्वदेविकब्राह्मणस्यापि अतिदेशप्राप्ततत्तत्प्रयाजाद्युद्देशेनैव तत्तद्गुणविधायकतया अतिदेशोत्तरप्रवृत्तेः उपजीव्यातिदेशबाधकत्वायोगाच्च, वैश्वदेवे तद्ब्राह्मणस्य गुणविधायकत्वात् ; अत्र तत्तद्गुणविशिष्टाङ्गविधायकत्वकल्पने वैरूप्यापत्तेश्च । अतो दार्शपौर्णमासिकधर्माणामतिदेशे विद्यमान एव वैश्वदेविकवैशेषिकशास्त्राणां तद्वोधितपदार्थानां वाऽयमपूर्वविधिरेव ।

वस्तुतस्तु अत्र न पृथक् दर्शपूर्णमासातिदेशकल्पनमिति निरूपयिष्यते । तथा च वचनातिदेशबलात् वैश्वदेविकपञ्चहविर्विधायकब्राह्मणस्याप्यतिदेशः प्राप्तः ; तथापि तस्योत्पत्तिरूपोपकारबोधनद्वारा प्राप्तेर्वक्तव्यत्वात् तस्याधोत्पत्तेरिह तदुत्पत्तिविधायकवाक्यान्तरैरेव सिद्धेः प्रयोजनाभावेन बाधात् न तद्वोधकशास्त्रस्यातिदेशः । यद्यपि च^२ वैश्वदेविकब्राह्मणविहितानां पञ्चहविस्संज्ञकानां पदार्थानामतिदेशः प्राप्नुयात्, तथापि तेषां पञ्चहविष्क्यागानां यादृशोपकारद्वारा फलजनकत्वं तादृशफलस्यैव वरुणप्रघासेऽभावे तज्जनकतादृशोपकाराभावादेव न स इति भावः । अत एवेह यस्यापेक्षाम्ति तस्य हविर्विधायकब्राह्मणैकवाक्यतामापन्नस्य भवत्येवातिदेश इति पूर्वपक्षं दर्शयति—स्तुतिमात्रस्येति । महाविषयत्वसिद्ध्यर्थमिति । न केवलं स्तुतिमात्रनिदेशपरत्वेनास्य तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यते, तस्य विशुद्देशादपि सिद्धेः अन्यथासिद्धत्वात् । अपि तु अङ्गविध्यतिदेशपरत्व एव । एवंचाप्राप्तवैश्वदेविकाङ्गविध्यतिदेशार्थं प्रवृत्तेनानेन वचनेन स्तुतिसाधारण्येन प्रवृत्तेन स्तुतेरप्यतिदेशतः प्राप्तिबोधनेन तदंशे न विधिव्यापारकल्पनं, गौरवात् इत्यानुषङ्गिकं स्तुत्यतिदेशोऽपि फलं भवति । मुख्यं तु अनन्यसिद्धं ब्रह्मज्ञातिदेश एव फलमिति शास्त्रस्य

१. दर्माः पुष्पिताग्रा भवन्तीत्यर्थः

२. A. अथपि वा

दतिर्कर्तव्यतासामान्याक्षेपादेव तद्विशिष्टभावनाविधिसिद्धेः स्तुत्यपेक्षावेलायामेवातिदेश-
प्रवृत्तेः। अत एवानुमानिकवचनातिदेशेऽप्यर्थवादातिदेशसिद्धिः। या त्वेवं सति
विश्वजित्यातिदेशिकार्थवादिकफलकल्पनाप्रसक्तिः सा कौस्तुभ एव निरस्ता।

महाविषयत्वमित्यर्थः। स्तुत्यपेक्षावेलायामेवेति। प्रयाजाद्यज्ञविशेषप्राप्तेः पूर्वमेवेतिकर्त-
व्यतासामान्यान्वयेन अंशत्रयविशिष्टार्थभावनाया विधिसंबन्धोपपत्त्या पश्चादर्थभावनाया इतिकर्त-
व्यताविशेषापेक्षायां विधेश्च प्राशस्त्यापेक्षायां एकेनैवातिदेशेन एकस्मिन्नेव काले उभयप्राप्त्युपपत्तेः,
नैकस्यैव वचनातिदेशस्य पूर्वमज्ञविशेषप्रापकत्वं, पश्चात्तु स्तुतिविशेषप्रापकत्वमित्येवं विरम्य-
व्यपारापत्तिरित्यर्थः। अत एवेति। पूर्वोक्तविरम्यव्यपारापत्तिपरिहारादेवेत्यर्थः। कौस्तुभ एव-
निरस्तेति। अर्थवादानामतिदेशप्राप्तानां न फलकल्पकत्वं, अप्राकृतकार्यकारितापत्तेः। न च
फलाकाङ्क्षायां सत्यां अप्राकृतकार्यकारिताकल्पनं न दोषः। यूपावटास्तरणबर्हिषि धर्माकाङ्-
क्षायां बर्हिर्धर्माणां तत्कल्पनापत्तेः। अथ तत्र लौकिकोपायाक्षेपकल्पनात् तन्निवृत्तिः, सा
प्रकृतेऽपि स्वर्गकल्पनयेति तुल्यमिति युक्त्या अर्थवादाधिकरणे कौस्तुभे निरस्तेत्यर्थः।

वस्तुतस्तु विश्वजिति अतिदेशप्राप्तार्थवादिकफलकल्पनायां सर्वथा प्राकृतार्थवादानां
प्राकृततत्कार्यकारित्वहानिर्दूषणं उत तत्सत्वेऽपि विश्वजित्यधिकात्पर्यकल्पनं तत्? आद्ये प्राश-
स्त्यद्वारा तद्बोधकत्वेन प्राप्तानां तेषामिहापि तद्वारैव बोधकत्वाङ्गीकारेण तदप्रसक्तेः। नहि
तेषां प्राशस्त्यलक्षणां विहाय केवलं फलविशेषलक्षणया फलपरत्वमुच्यते; अपि तु प्राशस्त्यबोधक-
त्वेन प्राप्तेषु फलपरपदानामुपलम्भात् उपस्थितिलाघवात् इतरफलापेक्षया उपस्थितं तदेव फलत्वेन
पदान्तरकल्पनया सम्बध्यत इति न प्राशस्त्यार्थपरत्वहानिः। यूपावटास्तरणबर्हिषि सर्वथा प्राकृत-
कार्यलोप इत्यन्तरम्। अत एव नान्त्यः, अर्थवादोपस्थितत्वात् विधिः तदेव सन्निहितं फलत्वेन
गृह्णातीत्यर्थकल्पने अर्थवादानां तत्र तात्पर्याकल्पनात् अधिकत्वाभावात्।

किञ्चाधिककल्पनं गौरवत्वेन दोषः; तच्चानुपस्थितस्वर्गकल्पनेऽपि तुल्यमित्यपरिहार्ये
गौरवे उपस्थितिकल्पनाऽभावकृतं लाघवं प्रत्युत गुण एव लभ्यते। अत एवास्मिन्नधिकरणे चोद-
नालिङ्गातिदेशादर्थवादप्राप्तिपक्षे विश्वजित्यातिदेशप्राप्तार्थवादिकफलनिरासः तन्त्ररत्ने अप्राकृतकार्य-
कारितापत्तिदूषणत्यागेनान्यथैव कृतः।

तथाहि—विधिर्हि त्र्यंशपरिपूर्णा अनुष्ठानयोः भावनां प्राप्य पश्चात् पुरुषं प्रवर्तयितुं
प्रवर्तमानोऽपेक्षावशात् प्राशस्त्यज्ञानमुखेन अर्थवादान् यत्र कचन स्थितान् अतिदेशेन सन्निवापयति।

विधेयभावना तु ततः प्रागेव स्वांशान् गृह्णाति; तस्यां वेलायामुपदेशेनातिदेशेन वा अर्थवादस्यासन्निधानात् तदुपात्तसन्निहितफलाभावात् स्वर्गमेव गृह्णातीति न स्वर्गन्यायबाधः । तेन सत्यप्यर्थवादतिदेशे न दोष इति । न चात्रापि प्रथमत इष्टसामान्यान्वयेनार्थभावनायां त्र्यंशपरिपूर्णायां विध्यन्वयसम्भवात् विधेः प्राशस्त्यज्ञानापेक्षायां कल्पितार्थवादतिदेशेनैव इष्टविशेषापेक्षायामुपस्थितार्थवादिकफलविशेषान्वयसम्भवात् न स्वर्गफलकल्पना युक्तेति वाच्यम् । विध्यन्वयात्प्रागेवार्थभावनाया भाव्याकाङ्क्षायामिष्टसामान्यापेक्षया सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गरूपस्यैवोपस्थितस्य भाव्यत्वेनान्वये बाधकाभावात् । अत एवात्र आद्याधिकरणपूर्वपक्षोपपादने स्वर्गकामवाक्यस्य धर्मसंबन्धमात्रविधायकत्वपक्षे उत्पत्तिवाक्येष्वेव विश्वजिन्यायेन स्वर्गप्राप्तेः तस्यैव भाव्यत्वेनान्वय अङ्गीकृतः । तस्माद्यथैवेष्टसामान्यान्वयेनार्थभावनायाः भाव्यांशपूर्णत्वं वक्तव्यं तथैव तस्यामेव वेलायां स्वर्गान्वयेनापि तत्सुवचमिति विधेयार्थभावनाया अतिदेशकल्पनादशायां फलविशेषाकाङ्क्षायाः क्षीणत्वात् न तत्प्राप्तितार्थवादोपस्थितफलकल्पनं प्रमाणवत् । अत एव यत् सौर्यादिवाक्ये फलविशेषः उत्पत्तिवाक्य एवास्मात्, तत्रापि विशेषफलस्यैव भाव्यत्वेनान्वयात् नेष्टसामान्यस्य तत्त्वेनान्वयः । किन्तु यत्प्रागेयादियागेषु प्रत्यक्षवचनेनैव स्वर्गादिरूपफलबिम्बोपसंबन्धो बोधितः तत्रानुपपत्तेः क्षीणत्वात् न विश्वजिन्यायप्रवृत्तिः । तत्रोत्पत्तिवाक्येषु इष्टसामान्यान्वयेनैवार्थभावनाया भाव्यांशपूर्णत्वमुपपादनीयम् । नचास्यां वेलायां विश्वजिद्वत् स्वर्गविशेषस्यैव भाव्यत्वेनान्वयोऽस्तिविति युक्तम् । तथात्वे तत्तत्प्रातिस्विकफलविशेषविध्याम्नानवैयर्थ्यापत्तेः । अतो यत्रोत्पत्तिवाक्यानिरिक्ततया तत्तत्फलविशेषविध्यन्तरास्मानं तत्रोत्पत्तिवाक्येषु विध्यन्वयात्प्राक् करणातिरिक्तांशद्वयपूर्णत्वं सामान्यान्वयेनार्थभावनाया वक्तव्यम् । यत्र तु न तत् तत्रोत्पत्तिवाक्य एव भाव्यविशेषान्वयेन तत्पूर्णत्वम् । स च विशेषः क्वचित् ब्रह्मवर्चसादिपदेन श्रुतेनैव, क्वचिदध्याहृतपदेनेति न विश्वजिन्यायभङ्ग इति न बाधकम् ।

यत्त्वं तन्त्ररत्नकृता चोदनालिङ्गातिदेशस्थले अर्थवादानामनतिदेशोपपादनं पक्षान्तरेण कृतं—“यत्रैव प्रत्यक्षं वचनं तत्रैवार्थवादतिदेशः, अन्यत्र तु विधित एवान्यनिरपेक्षात् प्राशस्त्यज्ञानोत्थापनसम्भवात् नातिदेश” इति ; तत् पूर्वोक्तरीत्यांशत्रयविशिष्टभावनाया विध्यन्वयानन्तरं तस्य प्राशस्त्यापेक्षायामर्थभावनागतेतिकर्तव्यतविशेषापेक्षया अवश्यकल्प्येनैकेनैवातिदेशेनोभयोः प्राप्त्युपपत्तेः विधेः प्राशस्त्यपरत्वकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यादियुक्त्या तत्रैव पूज्यपादैः कौस्तुभे खण्डितं द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु—वाचनिकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधया प्रमाणत्वादुत्पत्तिवाक्ये इति-

कदाचिदानुमानिकवचनातिदेशस्येतिकर्तव्यतासामान्यान्वयेन विरम्य^१ व्यापारापत्तिपरि-
हारासम्भवेऽपि वचनातिदेशे तत्परिहारस्सुलभ इत्याह—वस्तुतस्त्विति । अनेन च युक्त्य-
न्तरेण आनुमानिकवचनातिदेशो नार्थवादानामतिदेश इति तन्त्ररत्नोक्तमपि समर्थयितुं शक्यत
इति सूच्यते ।

तस्यायमाशयः—अतिदेशवाक्यस्य सर्वत्र ‘अन्यतः उपकारालाभे प्रकृतिवत्’ इत्येवं-
रूपस्यैव कल्पनात् विद्युद्देशेनैव प्राशस्त्यज्ञानरूपोपकारालाभे न तद्विषयत्वमन्यतिदेशवाक्यस्य
कल्पनीयम् । गोरवापत्तेः । न च वैपरीत्यम् । तथात्वे प्रकृतिवच्छब्दस्य सौर्यादिवाक्य-
शेषत्वेनैव कल्पनात् “सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः प्रकृतिवत्” इत्येवमेकवाक्यत्वेनार्थ-
भावनायां ब्रह्मवर्चसादिपदोपात्तभाव्यविशेषकरणविशेषयोरिव प्रकृतिवच्छब्दोपात्ताभेयादिविशेष-
धर्माणामेवान्वयात् विध्यन्वयात्पूर्वमङ्गविशेषप्रापकत्वेन कृतार्थस्य विध्यन्वयोत्तरं विध्यपेक्षित-
प्राशस्त्यप्रापकत्वकल्पने प्रकृतिवच्छब्दस्य पूर्वोक्तविरम्य^२ व्यापारापत्तेरेव नियामकत्वात् ।
अतश्चोदनालिङ्गातिदेशस्थले पूर्व नेतिकर्तव्यतासामान्यान्वयः युज्यते, येन तेन रूपेण त्र्यंशपूर्णत्वं
तस्यां सम्भवेत् । वचनातिदेशे तु उत्पत्तिवाक्यापेक्षया तस्य पृथग्भूतत्वेन उत्पत्तिवाक्यावगतार्थ-
भावनायाः इष्टसामान्यान्वयवत् इतिकर्तव्यतासामान्यान्वयेनैव त्र्यंशपरिपूर्णत्वं कल्पनीयमिति
पूर्वोक्तरीत्या विध्यन्वयोत्तरं प्रवृत्तेन वचनातिदेशेन युगपत् अङ्गविशेषप्राशस्त्ययोरुभयोः प्राप्त्युप-
पत्तौ तस्य विरम्य^३ व्यापाराभावादिति वैधन्यम् ।

न चेहापि उत्पत्तिवाक्येषु दर्शपूर्णमासधर्मप्राप्त्यर्थप्रकृतिवच्छब्दकल्पनेन प्राकृताङ्ग-
विशेषाणामेवेतिकर्तव्यताविशेषयान्वयात् नेतिकर्तव्यतासामान्यान्वय इति वाच्यम् । तथात्वेपि
पूर्वोक्तदिशा ज्ञातेन^३ प्रकृतिवच्छब्देन चोदनालिङ्गातिदेशरूपेण विरम्यव्यापारापत्तिभयेन दार्श-
ण्यपूर्णमासार्थवादानतिदेशात् वचनातिदेशस्योपहोमन्यायेन वैश्वदेविकब्राह्मणप्रापकस्याविशेषेण
सुतरामर्थवादप्रापकत्वे विरम्यव्यापारापत्त्यभावात् ।

वस्तुतस्तु वचनातिदेशेनैव सकलब्राह्मणातिदेशे वैश्वदेविकहविर्विधायकब्राह्मणैकवाक्यत्वेन
ब्राह्मणान्तःपातवशात् अर्थवादानामिव तदेकवाक्यत्वाविशेषात् तत्तद्ब्राह्मणशेषभूतस्य प्रकृति-

१. B. विरम्य

२. A. विरम्य ३. ज्ञानेन

बच्छब्दस्याप्यतिदेशात् वचनातिदेशः एक एव । तेनैव च दार्शपौर्णमासिकाङ्गप्राप्त्युपपत्तेः नोत्पत्तिवाक्येषु तदर्थं प्रकृतिवदिति पृथगतिदेशाश्रयणं युक्तं, प्रयोजनाभावात् ।

अत एवैतदध्यायान्त्याधिकरणे प्रत्यक्षवचनातिदेशसत्त्वे चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पनेति वक्ष्यते । एवमपि दर्शपूर्णमासाङ्गानां बाधो नापद्येत । अतस्सिद्धमानुमानिकवचनातिदेशो विरम्य-
व्यापारापत्तिभिर्या विधितः तत्संभवाच्च नार्थवादातिदेशः । वचनातिदेशे तु विरम्यव्यापारापत्त्यभा-
वात् तदतिदेशो युक्त इति । न च वचनातिदेशो विधितस्तत्संभवे किमित्यतिदेशवचनस्य तद्विष-
यत्वकल्पनमिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अत एवोक्तमेतदधिकरणान्ते तन्त्ररत्ने—“स्वल्पं चेदं
कार्यं प्राशस्त्यज्ञानं विध्युद्देशादेव कथञ्चिन्नश्यते इति तन्मात्रपरत्वे मन्दफलं वचनं स्यात् । कृत्स्ना-
तिदेशे तु भूयः कार्यमनन्यलभ्यं चेति तत्परं वचनमर्थवत्तरं भवतीति तस्मात् कृत्स्नातिदेशः” इति ।
तथाचाङ्गविधिप्राप्त्यर्थत्वेनैव वचनातिदेशसार्थक्यात् अङ्गविधिप्राप्तये प्रवृत्तं वचनं अपेक्षितप्राशस्त्य-
द्वारा अर्थवादानपि प्रापयितुं शक्नोतीत्यन्यतः प्रयोजनसिद्धेः न तदर्थं विधेरपि तत्र व्यापारकल्पनम् ।
चोदनालिङ्गातिदेशे तु विरम्यव्यापारापत्तिभिर्या विधेरेव तत्कल्पकत्वमित्युक्तमेव । न च वचनाति-
देशस्थले उत्पत्तिवाक्येषु कथमितिकर्तव्यतासामान्यान्वयेनार्थभावनायास्त्रयंशपरिपूर्णत्वं; अर्थ-
भावनागतकथमित्याकाङ्क्षाया विशेषणविषयिण्याः सामान्यान्वयनिवर्त्यत्वासंभवादिति वाच्यम् ।
सामग्रीविशेषत्वादिना सामान्यरूपेण तदन्वये तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः । तथाच सामग्रीविशेष-
सहितेन¹ आग्नेयादियागेनेष्टं भावयेदित्युत्पत्तिवाक्यार्थबोधानन्तरं कोऽसौ सामग्रीविशेष इत्यपेक्षया
वचनातिदेशः प्रवर्तत इति न बाधकम् ।

अत एव नामातिदेशस्थलेऽप्युत्पत्तिवाक्य एव अग्निहोत्रवज्जुहोतीत्येवमतिदेशकनाम्नो-
ऽन्वयान्नेतिकर्तव्यतासामान्यान्वयः, किन्तु अग्निहोत्रधर्मविशेषाणामेवान्वय इति नित्याग्निहोत्रे यथा
प्राशस्त्यज्ञानपूर्वकं प्रधानं अङ्गानि चानुष्ठितानि तथैवेहानुष्ठेयानीत्यतिदेशेन प्राशस्त्यादीनां प्राप्तेः
तत्पृष्ठभावेनेतराङ्गानामिवार्थवादानामतिदेशः पूज्यपादैरुपपादित एव ।

तन्त्ररत्नकृता तु एतादृशे विषयेऽपि विध्युद्देशादेव तदर्थसिद्धेर्नार्थवादातिदेश इत्यभिप्रेत्य
यत्र प्रत्यक्षमेव वचनं तत्रैवार्थवादातिदेश इत्युक्तम् । न ह्यत्र वचनातिदेशवत् ब्राह्मणवाक्या-
तिदेशो नाम्ना क्रियते येनार्थवादानामेवातिदेशप्राप्तानां प्राकृतप्रयोजनानुरोधेन विकृतिविध्यपेक्षित-
प्राशस्त्यज्ञानजनकत्वं तद्वत् कल्प्येत, नत्विह तथाऽस्ति उपकारमालातिदेशकत्वस्यैव लघवेन
नाम्नि स्वीकारात् तज्जनकपदार्थानामर्थादपि तत्सिद्धेः एतद्व्यापारकल्पने प्रयोजनाभावात् ।

कर्तव्यतासामान्याक्षेप आवश्यक एव । नच प्राशस्त्यातिदेशे तस्य निरुक्ताऽस्त्व-
सत्त्वे प्रमाणाभावादतिदेशलक्षणस्याव्याप्तिः ; लक्षणेऽङ्गत्वपदेन भावनेति कर्तव्यतात्वे-
नान्वितस्य विवक्षितत्वात् । अतश्चार्थभावनेति कर्तव्यतात्वात् तत्क्षणोपकारजनक-
त्वरूपस्य शब्दभावनेति कर्तव्यतात्वस्य च सूचिरूपतत्करणोपकारजनकज्ञानविषयत्वा-
ख्यस्य द्विविधस्यापि संग्रहः । अन्वितपदोपादानाच्च आर्थिके प्रासङ्गिके उपकार-
जनकेऽपि नातिदेशः । तस्य प्रकृतिभावनान्वितत्वात् । तस्मादुभयातिदेशः ।
अग्निमन्थनादीनां तु दक्षिणविहारे प्राप्त्यभावात् युक्तस्तदर्थं पुनर्विधिः । अत एव
नवप्रयाजत्वादेरतिदेशात् 'वाजिनो यजन्ति आहुतीनां सम्पत्स्य विशाचाय' इति
लिङ्गमप्युपपद्यते । इतरथा त्रिंशत्त्वानुपपत्तेरिति सूत्रकारभाष्यकारौ ।

अतश्च प्राशस्त्यज्ञानजनकान्यथानुपपत्तेः विधित एव लब्धत्वेन क्षीणत्वात् नार्थवादतिदेशकल्पकत्व-
मिति विवेक इत्यलं विस्तरेण ।

प्राशस्त्यातिदेशोऽतिदेशलक्षणानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति—न चेति । तथाच यः
पदार्थो यादृशोपकारद्वारा यद्भावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वितः तस्यैव पदार्थस्य तादृशोपकारद्वारा
तद्वितरभावनान्वितत्वबोधकं प्रमाणमिति लक्षणकरणात् भावनापदेन चार्थशब्दभावनयोरुभयो-
रपि सङ्ग्रहान्न लक्षणासङ्गतिरिति भावः ।

अतः चाङ्गविधीनामप्यतिदेश इति सिद्धान्तसाधकतया “लिङ्गदर्शनाच्चे”ति मूलं त्रिंशत्त्वा-
येतिलिङ्गदर्शनपरत्वेन भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अङ्गविधीनामतिदेशपक्षे अग्निमन्थनादि-
विधीनां वैयर्थ्यं पूर्वपक्ष्युपपदितं “विहिताम्नानाच्चेति चेदि”त्यनेनानृद्य “नेतरार्थत्वा” दिति
तत्परिहारसूत्रं दक्षिणवैहारिकमारुतीयागाङ्गत्वेनाग्निमन्थनविधानान्न तद्विध्याम्नानवैयर्थ्यमित्येवं
व्याख्यातम् । तदेतत्सूत्रभाष्याभिप्रायमनुवदति—अग्निमन्थनादीनान्विति । अतः च वरुण-
प्रघासे आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि ऐन्द्राग्न एकादशकपालः ततो वारुणी आमिक्षा काय एककपाल
इत्यष्टौ हवींषि उत्तरविहारे ; दक्षिणविहारे च मास्त्यामिक्षेति नव हवींषीति नवाऽऽहुतयः ।
तथा दक्षिणविहारे करम्भपालहोम इत्येकाऽऽहुतिः आमिक्षायागानुनिष्पन्नवाजिनयागद्वयेनाऽऽहुति-
द्वयम् । एवं द्वादशाहुतीनां वैश्वदेविकनवप्रयाजनवानृत्याजसंबन्ध्यादशाहुतिमेलने सति त्रिंशत्वं
वरुणप्रघासे भवति नान्यथेति त्रिंशत्वल्लिङ्गदर्शनं वैश्वदेविकनवप्रयाजत्वाद्यङ्गविध्यतिदेशो उपपद्यते ।
तथाच^१दक्षिणविहारे पञ्चसञ्चराणामभावात् वैश्वदेविकधर्मातिदेशाभावे तदङ्गभूताग्निमन्थनस्य अन्य-

वस्तुतस्तु - मारुतियागस्यापि नैश्वदेविकामिक्षायागविकारत्वाच्चवप्रयाजत्वादिव-
हैवाग्निमन्थनादीनामपि प्राप्तिसंभवाच्चायं वैयर्थ्यपरिहारः, आमिक्षैककपालानुरोधेनैव
च नवप्रयाजत्वादिसिद्धेः त्रिंशत्त्वस्याप्युपपत्तिः । न च भूयसां दर्शपूर्णमासविकार-
त्वास्तदनुरोधेन पञ्चप्रयाजत्वं, पशुपुरोडाशयज्ञवावृत्तावपि पञ्चत्वाविरोधात् ।
अतो भाष्यमनादृत्य सूत्रमेवं व्याख्येयम् । अग्निमन्थनादिवक्त्यानामौचित्येनातिदेश-
विधिस्तुत्यर्थत्वात् नेतरार्थत्वादिति सूत्रं विधायकत्वातिरिक्तस्तावक्त्वरूपप्रयोजन-
कथनार्थः । तदेव चातिदेशवाक्यस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूत्रस्यार्थः ।

तोऽप्राप्तस्य मारुतियागाङ्गत्वेन विधानान्न वैयर्थ्यमिति भावः । तदेतत्सूत्रव्याख्यानं भाष्यकारीयं
दूषयति—वस्तुतस्त्विति ।

अयमर्थः—सर्वेऽप्यामिक्षैककपालयागाः “स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शना”दित्यत्रैव
तृतीयपादे वैश्वदेविकामिक्षायागद्यावापृथिव्यैककपालविकारा इति वक्ष्यते । तथा च दक्षिण-
वैहारिकमारुत्यामिक्षायागस्योत्तरवैहारिकवारुण्यामिक्षायागस्य कायैककपालस्य च वैश्वदेवपर्व-
संबन्ध्यामिक्षायागैककपालयागविकृतित्वेन वैश्वदेविकाङ्गानां नवप्रयाजाग्निमन्थनादीनां वैश्वदेविका-
मिक्षैककपालयागातिदेशेन प्रातर्वात् तदर्थं मारुतियागे अग्निमन्थनपुनर्विधानं व्यर्थमेव । एवं
वारुण्यामिक्षायागे कायैककपालयागे च वैश्वदेविकातिदेशेन नवप्रयाजत्वादीनां प्राप्तेः तैरेव आग्ने-
यादिपञ्चसन्वरोपकारसिद्धेः त्रिंशद्योपपत्तिः सुलभैवेति द्वादशद्वितीयपादान्त्याधिकरणन्यायेन
कांस्यभोजि'न्यायापवादकेनाशङ्क्य विरोधे तत्प्रवृत्तावध्यविरोधे तदप्रवृत्त्या परिहरति—न चेति ।
एवञ्च भाष्यकारेण ‘नेतरार्थत्वादि’तिसूत्रं इतरपदेन दक्षिणवैहारिकमारुतियागग्रहणमभिप्रेत्य
व्याख्यातम् । तदनादृत्य स्वयं व्याचष्टे—विधायकत्वातिरिक्तेति । तथा च विधायकत्वाति-
रिक्तं यत् स्तावक्त्वं तत् इतरपदेनोच्यते । तथा च यत्पूर्वपक्षिणा “अग्निं मन्थती”त्यादीनां
विधित्वमङ्गीकृत्य वैयर्थ्यमापादितं तत्र, वाचनिकानिदेशस्तुत्यर्थत्वादित्यर्थेन उत्तरसूत्रं व्याख्येयम् ।
लिङ्गदर्शनाच्चेत्याद्यं सूत्रं वचनातिदेशस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गमपि यत् इतरपदैश्वदेविकाङ्गसाधारण्ये-
नाग्निमन्थनमपि लभ्यत इत्येवमुवाच सत् लिङ्गमिति व्याख्येयमित्यर्थः ।

यद्यपि ‘अग्निमन्थनी’त्यस्यैव लिङ्गताप्रदर्शनपरत्वेन लिङ्गदर्शनसूत्रं प्रथममिति व्याख्याने
‘विहितानां प्राप्तेः चेत्’ इत्यनुवादकमन्यसूत्रस्य तदुत्तरस्य ‘नेतरार्थत्वादि’ति परिहारसूत्रस्य
चानुत्थानमेवेति सूत्रद्वयं तद्व्यर्थमिव, तथापि लिङ्गदर्शनत्वेनोक्तस्यैवाक्षेपसमाधानपरतया कथ-
ञ्चिद्यज्यमिति ।

अतस्सिद्धमज्ञानामप्यतिदेश इति । न चामिक्षैककपालयागानुरोधेनैव वैश्वदेविकधर्म-
प्राप्तिसिद्धेरतिदेशविधानार्थक्यं; यत्र धाय्याविराजादिविरुद्धनामाधर्मविषये मुख्यत्व-
भूयस्त्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रसक्तिस्तद्विषये वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् ॥ ३ ॥

अङ्गविधीनां वाचनिकातिदेशान्तराभावेऽपि पञ्चसञ्चरेषु वैश्वदेविकाङ्गप्राप्त्युपपत्तेः तद्वैयर्थ्य-
मित्याशङ्कं निराकरोति—न चेति । तथाचामिक्षैककपालयागार्थमनुष्ठितैरभिमन्थननवप्रयाजापूर्वाङ्गैः
प्रसङ्गेन पञ्चसञ्चरेषूपकारसिद्धेः अतिदेशाद्धानवैयर्थ्यमिति शङ्कार्थः । दार्शिकधर्मप्रसक्तिरिति.

अयमर्थः—दर्शपूर्णमासयोस्तावत् पञ्चदशसङ्ख्या सामिधेनीषु श्रुता । वैश्वदेवे पर्वणि
तु ‘धाय्ये विराजा’ इति आश्वलायनवचनात् धाय्यापदस्य तेनैव सूत्रकारेण “पृथुपाजा अमर्त्य
इति द्वे धाय्ये इत्युक्ते एते प्रतीया”दितिसङ्केतकरणात् ‘पृथुपाजा अमर्त्य’ इत्येतदधिकं ऋग्द्वयं
विहितमिति सप्तदशसङ्ख्या विहिता । तत्र वरुणप्रघासे आमिक्षैककपालयागानुरोधेन वैश्वदे-
विकामिक्षैकपालातिदेशात् सप्तदशत्वं संपादनीयम् ? अथवा पञ्चसञ्चराणां प्रथमत्वात् भूयस्त्वाच्च
तदनुरोधेन दर्शपूर्णमासातिदेशात् पाञ्चदश्यमनुग्राह्यम् ? इति विरोधप्रसक्तिः । तत्र सर्ववैश्व-
देविकयागार्थत्वेन विहितस्य धाय्याद्वयस्येहाप्यनुष्ठानेन साप्तदश्यमेव संपाद्यं, न तु भूयसामनु-
ग्रहेऽपि पाञ्चदश्यमित्यर्थबोधेन सार्थकं ब्राह्मणातिदेशवाक्यमिति ।

वस्तुतस्तु यथैवैकदशसङ्ख्याकप्रयाजान्तर्गतपञ्चप्रयाजजन्योपकारैरेव पशुपुरोडाशे प्रसङ्ग-
सिद्धेः न तदर्थं पृथक् दर्शपूर्णमासातिदेशः । यथा वा अनेनैव न्यायेन आमिक्षैककपालार्थानुष्ठि-
तनवप्रयाजान्तर्गतपञ्चप्रयाजजन्योपकारैरेव वरुणप्रघासीयपञ्चसञ्चरेषु प्रसङ्गसिद्धेरविरोधेन न
तदर्थं दर्शपूर्णमासातिदेशः पञ्चप्रयाजविषय इत्युक्तमदृष्टेणावस्तात् । यथा वा गवामयनीयभूयोऽ
हरन्तरानुरोधेन द्वादशोपसदनुष्ठाने तदन्तर्गतत्वेन त्र्युपसत्त्वस्यापि लाभात् न ज्योतिराद्येकाहेषु
नामातिदेशप्राप्तस्यापि त्र्युपसत्त्वस्य विरोध इति न पृथक् तस्यानुष्ठानमित्यत्रैवाध्यायान्ते
वक्ष्यते । तथैव कांस्यभोजिन्यायेन एककपालानुरोधेन प्रसूनमयत्वस्येवेहापि आमिक्षैककपाल-
नुरोधेन सप्तदशसङ्ख्यानुग्रहस्यैवोचितत्वात् तदन्तर्गतत्वेन पञ्चदशसङ्ख्याजन्योपकारैरेव पञ्च-
सञ्चरेषु प्रसङ्गसिद्धेः विरोधप्रसक्त्यभावेन न दार्शिकपाञ्चदश्यप्रसक्तिः येन तन्निवारणाय साप्त-
दश्यलाभाय च वचनातिदेशोऽपेक्ष्यते, अतो यद्यपि न धाय्यामादाय विरोधः सम्भवति, तथापि
वैश्वदेवे पर्वणि ‘धाय्ये विराजा’ वित्युक्तसूत्रेण पृथक्पदेन धाय्ययोरिव विराजयोरपि पृथक् विधा-
नात् तद्विषये विरोधप्रसक्तिर्द्रष्टव्या । विराजपदेन च “प्रेद्धो अग्ने ” “इमो अग्ने ” इति
ऋग्द्वयं स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यायाज्यात्वेन विधीयते । पूर्वमाश्वलायनेन ‘संयाज्ये’ इत्युक्ते

(४)——एककपालैन्द्रामौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

एवं साकमेधे श्रुतयोरेन्द्राग्नैककपालयोरपि “एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः यद्ब्राह्मण इतरः” । “एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतरः” इति वाचयाभ्यां सार्थवादिक-
साङ्गविधिकाण्डप्यातिदेश इत्युत्तरविवक्षया स्मर्यते ॥ ४ ॥

सौविष्टवर्ती प्रतीयादिति परिभाषाकरणेन संयाज्ये इति पदेन स्विष्टकृत्संबन्धिऋद्धयोक्तेः । तत्किमृद्धयं ? इत्यपेक्षायां “प्रेद्धो अग्ने इमो अग्ने इति संयाज्ये” इत्यनेन ऋद्धयस्य संयाज्ये इति सङ्केतं कृत्वा अनन्तरमेव ‘विराजावित्युक्ते एते प्रतीयादिति वचनेन ‘प्रेद्धो अग्ने इमो अग्ने’ इति ऋद्धयस्य संयाज्ये इति परिभाषितस्यैव विराजाविति सङ्केतकरणेनेहापि तस्यैव ऋद्धयस्य प्रतीतेः । तथाचामिक्षैककपाल्यागानुरोधेन स्विष्टकृति ‘प्रेद्धो’ इति ऋद्धयप्राप्तावपि मुख्यत्वभू-
यस्त्वाभ्यां पञ्चसञ्चरानुरोधेन दर्शपूर्णमासातिदेशेन प्राप्तं “पिप्रीहि देवान्” “यदद्य विशो अघ्वरस्य” इति ऋद्धयमेव कर्तव्यमिति अनुष्ठानवाग्नार्थं अतिदेशवचनं सार्थकम् । एवं सति धाव्याविराजादीतिमूले धाव्यापदं न विरुद्धधर्मज्ञापनार्थं, अपि तु ‘धाव्येविराजा’विति सूत्रस्थ-
पदप्रतीकोपादानमात्रेण विराजादिविषय एव तत्प्रतिपादनतात्पर्यं द्रष्टव्यम् । अथवा प्रयाजगतप-
ञ्चत्वसङ्ख्यायाः प्रचयमात्रशिष्टत्वेन परिच्छेदकत्वेनान्वितपाञ्चदश्यस्य साप्तदश्येनानुग्रहायोगात् ; इतरथा प्रकृतवेवाविरोधेन साप्तदश्यनिवेशापत्तेरस्यैव विरोधः । व्युपसत्त्वानुग्रहोऽपि वक्ष्यमाणः कथञ्चिन् उपकारकतामात्राभिप्रायक एव न वास्तवतयेति ध्येयम् । आदिपदेन चानूयाजेषु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोर्विरोधप्रसक्तिः सङ्गृह्यते । तत्रापि वचनातिदेशसत्त्वे पृषदाज्येनैवानूया-
जानुष्ठानम् । तथा दर्शपूर्णमासयोरसन्नहविषां यजमानकर्तृकाभिर्भर्शने आग्नेयादियोगेषु पृथक् पृथक् मन्त्रान्नानन्तरं चतुर्होतृमन्त्राः पौर्णमास्यां, पञ्चहोतृमन्त्राः अमावास्यायामाह्नाताः । तथैव वैश्वदेविकपञ्चसञ्चरेषु तदतिदेशेन प्राप्ता अपि “पञ्चहोला यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नानि अभिमृशति” इत्यापस्तंबवचनान्न क्रियन्ते । इदं हि वचनं अमावास्यातन्त्रत्वादेव पञ्चहोतृप्राप्तेः पुनरुपादानं इतरमन्त्रपरिसङ्ख्यार्थम् । अथवा अबाधेनोपपत्तौ बाधयोगात् तत्तदितरमन्त्रान्ते प्रत्येकं पञ्चहोतृमन्त्रविधानार्थं, आगन्तुकस्यान्ते निवेशसंभवात् इति द्वेधा तद्वाप्ये व्याख्यातम् । एवं च वरुणप्रधासीयपञ्चसञ्चरेषु वचनातिदेशाभावे प्रकृत्यतिदेशेन यथावस्थितमन्त्राणामेव प्राप्तिः स्यात् । तत्सत्त्वे तु वैश्वदेविकपञ्चसञ्चरेष्विव इहानुष्ठानं भवतीति तत्सार्थक्यं द्रष्टव्यम् । एवं वैश्वदेविकपञ्चसञ्चरार्थवादप्राप्तिरप्यत्र वचनातिदेशप्रयोजनं ज्ञेयमिति दिक् ।

एककपालैन्द्रामौ च तद्वत् ॥ (८-१-४) स्पष्टार्थम् ॥

(५)—एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शना-
दवभृथे च सकृद्द्वयवदानस्य वचनात् ॥ २३ ॥

एककपालस्य प्रकृतिभूत एककपालो वारुणप्रघासिक एव, न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः; वक्ष्यमाणात्सर्वैककपालेषु चोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्ति-
सिद्धेः अनन्यलभ्यकतिपयधर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्रघासिक एव। एवं चैन्द्राग्रप्र-
पाठोऽप्युपपद्यते। तत्र हि न दार्शिकैन्द्राग्रतिदेशविधिः, चोदनालिङ्गातिदेशादेव सिद्धः।
नाप्यैन्द्राग्रान्तराणां, अनुपस्थितत्वात्। अत एव चातुर्मास्यप्रकरणस्य वेनोपस्थित-
त्वाद्वैश्वदेवे चैन्द्राग्रभावाद्धारुणप्रघासिकस्यैव। अतस्तत्प्रायपाठादपि साकमेधैक-
कपालस्य वारुणप्रघासिकैककपालप्रकृतिकत्वम्। धर्माश्च 'हिरण्यमयः स्रुचो भवन्ति'
इत्यादयस्सामान्यविहता इति भाष्यकारः।

वस्तुतस्तु—साकमेधस्थपञ्चसञ्चरेषु अतिदेशविधिरस्ति न वा? अन्त्ये दर्शपूर्ण-
मासविकारत्वापत्तेः भूयोऽनुग्रहाय न हिरण्यमत्वादिप्रसक्तिः। आद्येऽप्येतदधिःकरणया-
यस्यान्यलभ्यत्वस्याभावात् धर्मभूयस्त्वलाभाय वैश्वदेविकपञ्चसञ्चराणामेव धर्माति-
देशात् तथैव वारुणप्रघासिकहिरण्यमत्वाद्यप्राप्तिः।

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः ॥ पूर्वमैन्द्राग्रैककपालयागयोस्साकमेधस्थयो-
रितरैन्द्राग्रैककपालब्राह्मणे वचनात् अतिदेश्येते इत्युक्तम्। तत्रैन्द्राग्रे वैश्वदेवपर्वणि ऐन्द्राग्र-
स्याभावात् वैश्वदेविकब्राह्मणातिदेशः, अथवा वारुणप्राघासिकैन्द्राग्रब्राह्मणस्येति संशयासंभवस्याग्रे
सूचनात्, एककपाले संभवत्संशयनिरासपूर्वकं सिद्धान्तमेव दर्शयति—एककपालस्येति।
साकमेधस्थस्येति पूर्वं शेषः। वक्ष्यमाणादिति। 'स्वरसामैककपालमिक्षं च लिङ्गदर्शनादि'त्यग्रे
अत्रैव तृतीयपादे वक्ष्यमाणादित्यर्थः। तत्र हीति। साकमेधस्थे इति शेषः। अतिदेश-
विधिरिति। यथा वारुणप्रघासस्थपञ्चसञ्चरेषु वैश्वदेविकपञ्चसञ्चरब्राह्मणातिदेशप्रापकं प्रत्यक्षं वचनं
तथैव साकमेधस्थपञ्चसञ्चरेष्वस्ति न वेत्यर्थः।

न हिरण्यमत्वादिप्रसक्तिरिति। यथैव वैश्वदेविकपञ्चसञ्चरेषु अन्यातिदेशकप्रत्यक्ष-
वचनाभावे दर्शपूर्णमासयोरेवातिदेशात् तदीया एव धर्मा भवन्ति तद्वत् साकमेधस्थपञ्चसञ्चरेषु
तदभावे दर्शपूर्णमासधर्मा एव तदतिदेशाद्भवन्ति। ऐन्द्राग्रैककपालयोस्तु पूर्वोक्तवचनात् वारुण-
प्राघासिकैन्द्राग्रैककपालयोरेतिदेशः। तत्र यद्यप्येतदतिदेशेन वारुणप्राघासिकानां हिरण्यमत्वादीनां
धर्माणां प्राप्तिः, तथापि मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां पञ्चसञ्चरानुरोधेन दर्शपूर्णमासानिदेशप्राप्ता नाना-
वृक्षीयत्वादय एव धर्मा आपद्येरन्ति नैन्द्राग्रैककपालानुरोधेन हिरण्यमत्वादिधर्मप्राप्तिरित्यर्थः।

आद्य इति। अयं भावः, सन्नप्यतिदेशविधिः “एतद्ब्राह्मणान्नेव पञ्चहोमं यद्ब्राह्मणा-

वस्तुतस्तु—याज्ञिकान्वाराद्यत्र वरुणप्रघासेषु स्रगन्तरोत्पत्तिप्रसक्तिस्तत्रैव हिरण्म-
यत्वशमीमथन्वादेर्विध्यौचित्येन दक्षिणविहार एव तन्निवेशादैन्द्राग्नैककपालयोरपि न-

नीतराणि” इति वैश्वदेविकातिदेशविधिसरूप एव भवेत् तत्र साकमेधस्थैककपाले ब्राह्मणातिदेशक-
वाक्ये इतरपदेन वैश्वदेविकैककपालग्रहणे चोदनालिङ्गातिदेशादेव तद्धर्मप्राप्तेरन्यलभ्यत्वात् तद्वै-
यर्थ्यापत्त्या न तद्ब्राह्मणम् । अपि तु अनन्यलभ्यवारुणप्राधासिकधर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्राधासिकैक-
कपालस्यैव ग्रहणमित्येतदधिकरणे साधितम् । न ह्यनेन न्यायेन साकमेधस्थपञ्चसञ्चरातिदेशवाक्ये
इतरपदेन न वैश्वदेविकपञ्चसञ्चराणां ग्रहणम् ; किन्तु वारुणप्राधासिकानामिति वक्तुं शक्यम् ।
दर्शपूर्णमासातिदेशेन तद्धर्मणामन्यलभ्यत्वेऽपि साकमेधस्थपञ्चसञ्चराणां वैश्वदेविकपञ्चसञ्चर-
विकृतित्वे मानाभावेन तदीयचोदनालिङ्गातिदेशाप्रवृत्त्या तद्धर्मणामप्राप्तेरन्यलभ्यत्वाभावात् ।
वारुणप्राधासिकपञ्चसञ्चरेषु धर्मभूयस्त्वाभावाच्च । अतो नैतदधिकरणसिद्धान्तेन वैश्वदेविक-
पञ्चसञ्चराणामितरपदेन ग्रहणं निवारयितुं शक्यते । किन्तु एतदधिकरणपूर्वपक्षयुक्त्या
वैश्वदेविकपञ्चसञ्चरधर्माणामेवातिदेशापत्त्या अन्यपक्षवदेव भूयसामनुग्रहाय नानावृक्षीयत्वादि-
धर्माणामेव प्राप्तेर्न हिरण्मयत्वादिप्राप्तिरिति ।

यद्यपि वा सन्निधानात् वारुणप्राधासिकपञ्चसञ्चराणामेवेतरपदेन ग्रहणात् तदतिदेशो
भवेत्, तथापि पञ्चसञ्चरातिदेशेनैव हिरण्मयत्वादिधर्मप्राप्तेः सुतरामेककपालातिदेशविधेः वारुण-
प्राधासिकहिरण्मयत्वादिधर्मप्राप्तिर्नैव फलं वक्तुं शक्यम् । प्रत्युत तदानीमेककपालैन्द्राग्नाति-
देशविधेः फलाभावेन वैयर्थ्यापत्तेः तत्परिहाराय साकमेधस्थपञ्चसञ्चरेषु वैश्वदेविकपञ्चसञ्च-
रातिदेशविधायकत्वमेव तत्राङ्गीकर्तुमुचितमिति पुनस्तथैव न हिरण्मयत्वादिप्रसक्तिरिति तु स्पष्ट-
त्वात्पूज्यपादैर्नोक्तम् ।

अस्तु वा एककपालैन्द्राग्नयोरिवेहपञ्चसञ्चरेष्वपि वारुणप्राधासिकतत्तद्धर्मातिदेशः,
तथापि न तेषु हिरण्मयत्वादिधर्मप्रसक्तिः, तेषां वारुणप्राधासिकपञ्चसञ्चरैन्द्राग्नैककपाला-
ङ्गत्वाभावादित्याह¹—वस्तुतस्तुस्त्विति । अयमर्थः, वरुणप्रघासे विहारद्वयम्-अर्चयुसञ्चा-
रार्थमेक उत्तरः ; प्रतिप्रस्थातृसञ्चारार्थमपरो दक्षिणः ; उत्तरविहारे आग्नेयाद्यष्टौ यागाः । दक्षिणे
मारुत्यामिक्षामारुणीमेधीद्रव्यकयागद्वयम् । उत्तरविहारे वैश्वदेविकधर्मातिदेशात् नानावृक्षीयान्येव
यथावस्थितानि प्राकृतान्येव पातानीति न तत्र पातान्तरापेक्षा । अस्ति च प्राकृतपात्राणामुत्तर-

हिरण्मयत्वाद्यतिदेशः। अस्तु वा सः। तथाऽपि यद्येन्द्राग्राद्यतिदेशविधिर्वैयर्थ्यमि-
यैव भूयसाग्रनुग्रहमप्यनङ्गीकृत्य हिरण्मयत्वाद्यभ्यनुज्ञानमित्युच्येत। तत ऐन्द्राग्नैक-
कपालयोर्मध्येऽन्यतरातिदेशेनैव तत्प्राप्तिसिद्धरितरानर्थक्यं, अतोऽवश्यं तत्तद्विशेष-

विहारे व्यापृतत्वात् दक्षिणविहारे तदपेक्षेति तत्रैव नानावृक्षीयत्वबाधेन विशेषवचनेन हिरण्मय-
त्वादिधर्मविधानं युक्तम्, नोत्तरविहारे, तथात्वेऽनाकाङ्क्षितविधित्वापत्तेः, बहुधर्मबाधापत्तेश्च।
अतो दक्षिणविहार एव हिरण्मयत्वादिधर्माणामनुष्ठानं याज्ञिकैः क्रियत इति वरुणप्रघासे पञ्च-
सञ्चरेष्विव ऐन्द्राग्नैककपालयोरपि हिरण्मयत्वादिधर्माणामङ्गत्वाभावे सति तदतिदेशेन न साक-
मेधस्थयोरपि तयोः हिरण्मयत्वादिधर्मप्राप्तिः। एतेनातिदेशविधिर्नास्तीत्यन्यपक्षे येषु तन्त्रेणा-
नुष्ठीयमानेष्वङ्गेषु पात्राणामपेक्षया बहुप्रधानातिदेशप्राप्तनानावृक्षीयत्वस्य एककपालैकप्रधानातिदेश-
प्राप्तस्य हिरण्मयत्वस्य च विरोधप्रसक्तिः तत्र भूयोनुग्रहप्राबल्येऽपि केवलैककपालप्रधान एव
हिरण्मयत्वानुष्ठाने विरोधाप्रसक्तौ भूयोनुग्रहस्य नियामकत्वासंभवात्, तत्प्रधान^१ एव हिरण्मयत्व-
प्राप्तिः एककपालातिदेशविधेः प्रयोजनं भाष्योक्तं शक्यत एव वक्तुमित्यपि परास्तं वेदितव्यमिति।

अस्तु वा स इति। दक्षिणोत्तरविहारसाधारण्येन हिरण्मयत्वाद्युपदेश इत्यर्थः। याज्या-
द्य इति। दर्शपूर्णमासयोः “गोभिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः” इत्यैन्द्राग्ने याज्या, वारुणप्रघासिकैन्द्राग्ने
तु ‘श्नथद्वृत्तमुत सनोति वाजम्’ इति याज्या। अस्याः साकमेधस्थैन्द्राग्ने प्राप्त्यर्थमतिदेशविधिरि-
त्यर्थः। आदिपदेन च ऐन्द्राग्नहविरभिर्मर्शने प्राकृतमन्त्रबाधेन वैश्वदेविकपञ्चहोतृमन्त्रा गृह्यन्ते।
न हि ते वैश्वदेवातिदेशालभ्यन्ते, तत्रैन्द्राग्नभावात्। न वा दर्शातिदेशात्। यद्यापि वैश्व-
देवे ऐन्द्राग्नभावात् न तत्प्रकृतित्वेन वारुणप्रघासिकैन्द्राग्ने वैश्वदेविकधर्मसाधारण्येन तदभि-
मर्शनमन्त्रो लभ्यते, येन साकमेधस्थैन्द्राग्नहविरभिर्मर्शने तन्मन्त्रप्राप्तिरतिदेशफलमुच्येत, तथापि
वारुणप्रघासीयसर्वयागेषु “तस्य वैश्वदेववत्कल्पो व्याख्यातः” इत्यापस्तम्बेन सामान्यतो वैश्वदेवध-
र्माणामतिदेशकरणात् वारुणप्रघासिकैन्द्राग्नहविरभिर्मर्शने तन्मन्त्रप्राप्तेरिह तत्प्राप्तिरतिदेशफलं
शक्यत एव वक्तुम्। तथा वारुणप्रघासीयौषधद्रव्यकयागीयद्रव्यतुषाणामवभृथे प्रतिपत्तिर्विहिता।
तदतिदेशेनैव साकमेधीयैन्द्राग्नतुषाणामपीतरतुषसाधारण्येनावभृथे प्रतिपत्तौ प्राप्तायामपि
‘ऐन्द्राग्नतुषाणप्सु प्रतिपादयती’ति पुनर्वचनादैन्द्राग्नतुषाणामेव तत्प्रतिपत्तिविधानद्वारा इतरतुषाणां
तत्परिसङ्ख्या भवति। तत्रैन्द्राग्नतुषाणां प्रज्ञात^२पूर्वकं निधानं याज्ञिकैः क्रियते; प्रणीताविमो-
कान्ते ऐन्द्राग्नतुषाणां प्रतिपत्तिकरणात्। तदिदं प्रणीताविमोकोत्तरकाले तदनुष्ठानं वारुणप्रघा-

विहितधर्मप्राप्तिसिद्ध्यर्थमेवेदमतिदेशद्वयम् । विशेषविहितधर्माश्च ऐन्द्राग्ने याज्यादयः ।
एककपालेऽपि केचिच्छाखान्तरेष्वनुसन्धेया इति ध्येयम् ॥

इति श्रीखण्डदेवचिरचितायां भाट्टदीपिकायां

सप्तमस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः

सिकैन्द्रामातिदेशे सति लभ्यते । वारुणप्रधासिकैन्द्रामनुषप्रतिपत्तेः तदानीमेव विधानेन तदति-
देशेनेहापि तथैवानुष्ठानात् । इतरथा तुषोत्पत्तिसमय एव । अथवा सूक्तवाकीयाशासनमन्त्रोत्तरं
“ऐन्द्रामनुषानप्सु प्रतिपादयती”ति वचनाम्नानात् तदुत्तरमेव तदनुष्ठानापत्तेः । अत एता-
दृशविशेषधर्मप्राप्त्यर्थं युक्तोऽतिदेशविधिः । आपस्तम्बसूत्रे वारुणप्रधासिकैककपाले वैश्वदे-
विकैककपालापेक्षया विशेषधर्माणामाम्नानाभावेऽपि शाखान्तरे ते द्रष्टव्या इत्याह—एककपाले
ऽपीति । अत्र च साकमेधस्थपञ्चसञ्चरेषु अतिदेशविधिसद्भावे एतदधिकरणन्यायस्यान्यलभ्यत्वा-
भावात् यत् भूयस्त्वलाभाय वैश्वदेविकपञ्चसञ्चराणामेवातिदेशादित्युक्तम् तत्वेदमवधेयम्—
यद्यपि चोदनालिङ्गातिदेशेन वैश्वदेविकपञ्चसञ्चरधर्माणामन्यलभ्यत्वं न, तथापि वारुणप्रधा-
सिकपञ्चसञ्चराणां सन्निधानेनातिदेशाङ्गीकारे दर्शपूर्णमासधर्मसहितवैश्वदेविकपञ्चसञ्चरधर्माणा-
मन्यलभ्यत्वमस्त्येव । न ह्येककपाले साकमेधस्थे चोदनालिङ्गातिदेशेन वैश्वदेविकधर्माणां प्राप्तेः
वारुणप्रधासिकैककपालातिदेशस्वीकारसिद्धान्ते चोदनालिङ्गातिदेशो बाध्यते । किन्तु तस्मिन्
विद्यमान एवानन्यलभ्यविशेषधर्मलाभप्रयोजनको वारुणप्रधासिकैककपालातिदेशोऽपि स्वीक्रियते ।
अबाधेनोपपत्तौ बाधाऽयोगात् । एवञ्चैककपाले वैश्वदेविकैककपालधर्मा वारुणप्रधासिकैककपा-
लीयसामान्यविशेषधर्मा अप्यनुष्ठातव्या भवन्ति । तथैव वारुणप्रधासीयपञ्चसञ्चरेषु वैश्वदे-
विकब्राह्मणस्यातिदेशात् प्राकृतदर्शपूर्णमासधर्माणां वैश्वदेविकधर्माणां वारुणप्रधासीयसामान्यविशे-
षधर्माणञ्च समुच्चयेनानुष्ठाने सति साकमेधस्थपञ्चसञ्चरेषु वारुणप्रधासीयपञ्चसञ्चरातिदेश-
स्वीकारे तेषां सर्वेषामेव धर्माणामनुष्ठानं लभ्यत इति वैश्वदेविकधर्माणामन्यलभ्यत्वम् । प्रत्युत
वैश्वदेविकपञ्चसञ्चरातिदेशपक्षे वारुणप्रधासिकपञ्चसञ्चरधर्माणामप्राप्तेः अनन्यलभ्यतदीयधर्म-
लभार्थं ऐन्द्रामनुषपाठाच्च वारुणप्रधासिकपञ्चसञ्चरातिदेशस्यैव युक्तत्वात् भूयोधर्मानुग्रहोऽस्मिन्-
पक्षे संपद्यते । अनेनैव न्यायेन एककपालेऽपि वैश्वदेविकैकपालधर्माणामन्यलभ्यत्वं बहुधर्मानुग्र-
हश्चोपपादनीयः । अत एव “ततो महाहविषस्तन्त्रं प्रक्रामति । तस्य वारुणप्रधासिनोत्तरवि-
हारेण कल्पो व्याख्यातः” इत्यापस्तम्बसूत्रे साकमेधस्थपञ्चसञ्चराद्यष्टानां सर्वेषामेव महाहविस्सं-
ज्ञकानां वारुणप्रधासिकपञ्चसञ्चरादिप्रकृतिकत्वमुक्तम् । एतदापस्तम्बसूत्रबलादेव साकमेधस्थे

षष्ठे ऐन्द्रचन्द्रव्यके यागे 'वैश्वदेववत्कल्प' इति सूत्रबलात् वारुणप्रधासीयैन्द्राग्ने वैश्वदेविकाभि-
मर्शनमन्त्रादिलाभ इव वरुणप्रधासस्यहविरभिमर्शनमन्त्रादिरूपविशेषधर्मलाभः सिद्धयति । अन्यथा
दार्शिकातिदेशप्राप्तस्यैव तन्मन्त्रस्य प्राप्त्यापत्तेः । नहि ऐन्द्रे चरौ 'एतद्वाह्येण ऐन्द्रश्चरुः यद्वाह्येण
इतर' इत्येवमेककपालातिदेशकविधिसरूपमतिदेशकवचनं संभवति । इतरस्य ऐन्द्रचन्द्रव्यकयागस्य
वैश्वदेवे वरुणप्रधासे वा पर्जन्यभावात् । अतस्तत्र पञ्चसञ्चराद्यनुरोधेन वारुणप्रधासिक—
सामान्यविहितधर्मप्राप्तावपि तद्विरभिमर्शनमन्त्रादिविशेषधर्मप्राप्तये 'वैश्वदेववत्' अथवा 'वरुणप्रधा-
सवत्' इत्येकतरमतिदेशकं वाक्यं कल्पनीयम् । तत्रैन्द्राग्नप्रायपाठात् 'वरुणप्रधासव' इत्येव वचन-
मस्तीति कल्पयित्वा अष्टावपि प्रत्यक्षवचनातिदेशविधीन् श्रौतानुपलभ्यापस्तम्बेन वारुणप्रधास-
कल्पः साकमेधीयप्रधानयागेषु सामान्यधर्माणामुत्तरवेदिपाशुकाग्निप्रणयनादिरूपाणां पूर्वोक्तानां
विशेषधर्माणां च प्राप्त्यर्थमतिदिष्टः । दर्शपूर्णमासधर्मा वैश्वदेवधर्माश्चाविरुद्धास्तु समुच्चिता
भवन्त्येव । साकमेधपुरस्कारेण विशेषतो विहिता धर्मा अपि समुच्चिता इति तु निर्विवाद-
मेवेत्यलं विस्तरेण ।

श्रीमत्खण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनशम्भुभट्टविरचितायां

भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां सप्तमाध्यायस्य

प्रथमः पादः

अथ सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

(१)—साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिस्स्याद्यथाशिष्टम् ॥ १ ॥ शब्दै-
स्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः स्यात्पृथग्भावाक्रियाया ह्यभिसम्ब-
न्धः ॥ २ ॥ स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावे-
नोपदिश्येरन् ॥ ३ ॥ शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥ नौत्प-
त्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ शास्त्रं चैवमनर्थकं स्यात् ॥ ६ ॥ स्वर-
स्येति चेत् ॥ ७ ॥ नार्थाभावाच्छतेरसम्बन्धः ॥ ८ ॥ स्व-
रस्तूत्पत्तिषु स्यान्मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥ ९ ॥ लिङ्गदर्शना-
च्च ॥ १० ॥ अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरासु यथाश्रुति ॥ ११ ॥
शब्दानां चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥ अपि तु कर्मशब्दस्स्या-
द्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद्विकारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥ अद्र-
व्यं चापि दृश्यते ॥ १४ ॥ तस्य च क्रिया ग्रहणार्था नानार्थेषु
विरूपित्वादर्थो ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥ तस्मिन्
संज्ञाविशेषास्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥ योनिशस्याश्च
तुल्यवदितरामिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥ अयोनौ चापि दृश्यते-
ऽतथायोनि ॥ १८ ॥ ऐकार्थ्ये नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥
स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा पाके ॥ २० ॥ शब्दानां च साम-
ञ्जस्यम् ॥ २१ ॥

प्रकृतौ ज्योतिषोमे अभिवक्त्यामुत्पन्नं रथन्तरं विकृतिविशेषे अचिवाक्यादौ कवतीषु
कर्तव्यत्वेन श्रूयते 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इत्यादिना । तथा 'यद्योन्यां गायति तदु-

त्तरयोगार्थति' इति च श्रुतम् । तत्र रथन्तरादिशब्दानां गीतिविशेषविशिष्टायां ऋचि प्रयोगाद्विशिष्टवाचित्वे प्राप्ते—

आकृत्यधिकरणन्यायेनैव गीतिविशेषमात्रं विजातीयगीतित्वमात्रं वा वाच्यम् । एवं सामशब्दस्यापि गीतिमात्रं^१ गीतित्वमात्रं वा वाच्यं न तु गीतिस्तद्विशिष्टा वा ऋक् । तस्या व्यक्तिन्यायेन अरुणापद इव सति मुख्यार्थबाधे लक्षण्या बोधोपपत्तेः ।

साक्षोऽभिधानशब्देन ॥ रथन्तरादिशब्दानामिति । 'यद्योन्यां तदुत्तरयो'रिति वाक्ये यच्छब्देन साममात्रस्यैवोक्तेरादिपदेन सामशब्दस्य ग्रहणम् । प्रयोगादिति । 'रथन्तर-मधीष्व' 'सामाधीष्व' इति प्रयोगेण प्रेषितस्य प्रगीतमन्त्राध्ययने प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । विजातीयगीतित्वमात्रं वेति । यथैव गीतिविशिष्टक्रमाचित्वे

‘गीतौ सत्यां प्रयुक्तत्वात् असत्यां चाप्रयोगतः ।

आकृतिन्यायसद्भावात् गीतेरेवाभिधेयता ॥’

इति प्राचीनोक्तरीत्या गीतेरेव वाच्यत्वं तथा गीतावपि गीतित्वसद्भावात् आकृत्यधिकरणन्यायेनैव अनन्तशक्तिकल्पनापत्तेश्च विजातीयगीतित्वमेव वाच्यं लघवादिति पक्षान्तराभिप्रायः । आरुण्य-पद इवेति । अरुणगुणस्य सर्वत्र विद्यमानस्यैकत्वेन लघवात् अरुणगुण एवारुणपदस्य शक्तिः । यथा वा तस्य नानात्वे अरुणात्वजातौ सा स्वीक्रियते । तत्राप्ये पक्षे 'अरुणा गौ'रिति सामानाधिकरण्यानिर्वाहाय साक्षात्संबन्धेन व्यक्तिमात्रलक्षणा । द्वितीये च परम्परासंबन्धेन तल्लक्षणा यथा, तथैवेहापि पक्षद्वये विशिष्टबोधसंभवात् न तत्र शक्तिकल्पनमित्यर्थः ।

अत्र च 'गीतिषु सामाख्या' (पू. मी. २-१-११) इति द्वितीये निर्णयात् पौनस्क्यमिहाशङ्क्य प्राचीनैः “स्थूणानिखननन्यायेन दाढ्यं क्रियते—द्वितीये हि मन्त्रलक्षणप्रसङ्गेन तद्भेदानां 'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचस्सामानि यजूषि (तै-शा-१-१) इति दर्शितत्रैविध्यसिद्ध-चर्थमृगादीनां लक्षणमात्रमुक्तम् । तत्र यदि प्रगीतो मन्त्रः साम यदि वा गीति-क्रियामात्रं उभयथापि त्रैविध्यमुपपन्नमिति न तत्र गीतिवचनत्वं साधितम्, विवेकप्रयोजनाभावात् । लक्षणन्तु कथयता अत्रत्यन्यायावष्टम्भेनैव गीतिवचनत्वमाश्रित्य गीतिषु सामाख्या इति कथितम् । एवं कथनादेव यद्गीतिवचनत्वमर्थादवगतं तदेवेदानीं न्यायेन पूर्वपक्षपूर्वकं दृढीक्रियते । वाच-निकातिदेशसिद्धयर्थतया इदानीं प्रयोजनसद्भावात्” इति परिहृतम् ।

१. गीतेरेकत्वपक्षे इति भावः नानात्वे तु पक्षान्तरम्

आकृत्यधिकरणस्यैव तु प्रयोजनकथनार्थानि सूत्राणि । यदि हि ऋग्वचिर्त्वं भवेत् तदा ऋचि ऋगतिदेशासम्भवात् कवतीशब्दः कार्यलक्षणार्थः, तत्कार्यमर्थप्रकाशनं लक्षणादिना अभिवत्या कुर्यादिति कवतीमायं ऋगन्तरस्यातिदेशः । देशलक्षणार्थो वा, कवतीदेशे^१ अभिवती पठेदिति । जघन्यं रथन्तरपदं वा तद्धर्मलक्षणार्थं सत्तद्धर्मातिदेशार्थं, कवतीषु सम्मीलनादीन् रथन्तरधर्मान् कुर्यादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्यस्थाः पक्षाः असम्भव-
दुक्तिकत्वाच्च लिखिताः ।

सिद्धान्ते तु लक्षणायां प्रमाणाभावात् ऋच इह बोधस्यैवाभावेन गीतिमात्रस्यैव कवतीष्वतिदेश इति प्रयोजनम् । प्रसङ्गादाकृत्यधिकरणसिद्धस्यैव गीतिवाचित्वस्योपो-
द्वलकानि कानिचिलिङ्गदर्शनसूत्राणीति द्रष्टव्यम् । न च 'यद्योन्यां गायति' इत्यादौ योनिसम्बन्धित्वेन रूपेण विधेयत्वादतिदेशलक्षणोपपत्तावपि 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इत्यादौ रथन्तरत्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं, तत्रापि धर्म-
प्राद्वक्त्वसोकारलाभार्थं अभिवतीसम्बन्धित्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वात् ।

तत्र येन केनापि प्रसङ्गेन लक्षणकरणेनैव स्वरूपज्ञानसिद्धौ पुनस्तत्करणवैयर्थ्यापत्ति-
तादवस्थ्यात् परिहारे पूर्वोक्ते नातीव समञ्जसतेति तं परिहारमुपेक्ष्य आकृत्यधिकरणविचारप्रयोज-
नस्य तदधिकरणे सूत्रकारेणानुक्तेः तत्कथनमेवात्रसूत्रकृता क्रियते वाचनिकातिदेशप्रसङ्गेनेत्येवं पौन-
स्वत्यपरिहारं युक्तं मत्वा यदाकृत्यधिकरणे स्वयं प्रयोजनमेतदधिकरणस्थमुक्तं तदेवेदमिति स्मारयति
—आकृत्यधिकरणस्यैवेति । अत्र च 'साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम्' (जै-सू
७-२-१) इत्याद्येकाविंशतिसूत्रैः भाष्यकारेण नानापूर्वपक्षा दर्शिताः । तत्र केचन पक्षा भाष्य एव
फलगुतया दर्शिताः । तानत एवोपेक्ष्य सयुक्तिकत्वेन तदुक्तेन पक्षत्रयेण पूर्वपक्षं सिद्धान्तं च
दर्शयन् तदधिकरणप्रयोजनं तावद्विविक्तं—यदि हीति । गीतिमात्रस्यैवेति । पूर्वपक्षे जघन्ये
रथन्तरपदे धर्मलक्षणया गीतिं विहाय धर्ममात्रातिदेशवत् न सिद्धान्ते धर्ममात्रातिदेशः अपि तु
गीतेरेव सः । धर्मलाभस्य तदनुनिष्पादित्वादित्येवकारेण सूचितम् । प्रयोजनमात्रकथने गीति-
मात्रवाचित्वसाधकतयाऽत्र लिङ्गदर्शनसूत्रोपन्यासवैयर्थ्यं परिहरति-प्रसङ्गाच्चेति । प्रयोजनप्रसङ्गा-
दित्यर्थः ।^२सूत्राणि विस्तरभयात् प्रयोजनाभावाच्च नार्थपुरस्सरं प्रदर्शितानि । अतिदेश-
त्वानुपपत्तिरिति । अतिदेशलक्षणे तत्सम्बन्धित्वेनैव रूपेणान्याङ्गताबोधकप्रमाणत्वस्य निवेशात्
तदनुपपत्तिरित्यर्थः । न चास्योपदेशरूपत्वेनादृष्टार्थमेव कवतीषु रथन्तरसामाध्यनोपपत्तेः

१. कवतीकाले इति भावः

२. A adds तानि च

वस्तुतस्तु — गृहमेधीये आज्यभागधिवेगनिदेशत्वाभाधवदस्याप्यतिदेशत्वाभावे
न काचित् क्षतिः । लाघवेनाभिवर्तीषु येन रूपेणोपकारकत्वं तेनैव रूपेण कवतीषूपकार-
कत्वस्वीकारेणोद्दोषपक्षेः ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां

भाट्टदीपिकायां

सप्तमस्याध्यायस्य

द्वितीयः

पादः

स्तोत्रसाधनीभूतरथन्तर^१सामधर्मलाभासंभवात् कवतीवृत्तितत्तदक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वानुपपत्तावृद्धानुपपत्ति-
रित्याशङ्कां परिहरति-लाघवेनेति ।

येन रूपेणेति । स्तोत्रापूर्वसाधनीभूतऋगक्षराभिव्यक्तिरूपेणोपकारकत्वं क्लृप्तम् ।
तेनैवोपस्थितेन रूपेणात्रोपकारकत्वं लाघवात् कल्प्यत इति भावः

इति भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां

सप्तमस्याध्यायस्य

द्वितीयः

पादः

अथ सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

(१)—उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशस्स्यात् ॥ १ ॥ अपूर्वे
वाऽपि भागित्वात् ॥ २ ॥ नाम्नास्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षा-
द्वृणसंयोगात्क्रियाभिधानं स्यात् तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

इदानीं नामातिदेशः प्रस्तूयते । “मासमग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादौ नैयमिकाग्नि-
होत्रवाचिनो नाम्नो न तावत्कर्मान्तरवाचकत्वं, अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । दर्वाहोमत्वेन
चोदनालिङ्गातिदेशाभावात् नामातिदेशाभावेऽग्निदेवताकत्वे प्रमाणाभावेन तत्प्रत्यन्याया-

उक्तं क्रियाभिधानम् । अत्र च नामत्वस्य सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वात् तस्य च नित्या-
ग्निहोत्र इवेहापि कर्मान्तरे कौण्डपायिनामयने सत्त्वात् उभयत्रापि मुख्यनामधेयत्वात् नाग्निहोत्र-
पदस्यात्र गौणत्वमाश्रयणीयमिति न नामातिदेश इति पूर्वपक्षं सिद्धान्तोपक्रमेणैव दूषयति—
न तावदिति । किञ्च नित्याग्निहोत्रे यथा तत्प्रत्यन्यायेनाग्निहोत्रशब्दो मुख्यया वृत्त्या नामधेयं
तथेह न संभवति । अस्मिन् कर्मान्तरे प्रमाणान्तरेणाग्निगुणस्याप्राप्त्या तत्प्रत्यन्याया-
भावात् । नामातिदेशस्य त्वयाऽनङ्गीकारात् । जुहोतिचोदनाचोदितेषु चोदनालिङ्गातिदेश-
स्थाष्टमान्तरे निराकरणाच्च । अतो द्रव्यदेवतादिरूपविशेषप्राप्त्यभावे कर्मविशेषप्रतिपत्तौ नामधे-
यानुपपत्तेः जुहोतिसामान्यस्य च विशेषसंज्ञाऽयोगात् न मुख्यनामत्वं संभवतीत्यभिप्रेत्याह—
दर्शयति ।

ननु मास्त्वग्निदेवताक^१त्वाप्राप्त्या तादृशयोगेन एतत्कर्मणस्तन्नामधेयं, तथापि उभयसाधा-
रण्येन एकेनैव योगेनोभयनामधेयं मुख्यमस्तु; होत्रशब्दस्य ‘हुयामाश्रुभसिभ्यस्तन्’ (उ-सू. ६१७)
इत्यौणादिककर्माथकत्वन्प्रत्ययान्तस्य हूयमानद्रव्यपरत्वात्, ‘सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ’ (पा-सू-
२-२-३५) इति ज्ञापकबलेन कण्ठेकाल इतिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेः सूत्रानुशिष्टत्वात् ।
‘यदाहवनीये जुहोती’त्यनेनाग्न्यधिकरणप्राप्तेश्च, अग्नौ होत्रं यस्मिन्नित्यवयवयोगस्यैवोभयत्र संभवादि-

नुपपत्तेश्च । न च 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यनेनाग्नेः प्राप्तत्वादग्न्यधिकरणत्वेन योगो-
पपत्तिः । तस्यातिप्रसक्तत्वेन रूढ्यादिकल्पने पुनर्गौरवतादवस्थ्यात् अन्तोदात्तस्वरस्य

त्याशङ्कते—न च यदिति । तादवस्थ्यादिति । उभयत्रापि योगकल्पनेऽप्यतिप्रसङ्गपरिहारार्थ-
मुभयत्र रूढेः, प्राचीनप्रयोगस्य सहकारिताया वा कल्पने एकत्र मुख्या वृत्तिः इतरत्र गौणीति
सिद्धान्तपक्षापेक्षया तत्र लाघवाभावात् गौरवतादवस्थ्यमित्यर्थः । तत्पुरुषे हि 'समासस्य'
(पा-सू-६-१-२२३) इति सूत्रेण अन्तोदात्तस्वरो विहितो भवति । बहुव्रीहौ तु
पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । अग्निहोत्रपदे तु लकारोत्तरमकार उदात्तन्तैत्तिरीयैः पठ्यत इति
पठ्यमानस्वरस्य बहुव्रीहावनुपपत्तिरिति दूषणान्तरमाह—अन्तोदात्तेति । अत एवान्तोदात्त-
स्वरानुपपत्तिबलादेव तत्प्रख्याधिकरणसिद्धान्ते एतादृशयोगबलादग्निहोत्रशब्दस्य नामत्वोपपादनं
केचिन्मतत्वेनोपन्यस्य पूज्यपादैस्तदधिकरणे कौस्तुभे निराकृतम् । परन्तु एतादृशयोगमादाय
नित्याग्निहोत्रे तन्नामकत्वोपपादनपरैतन्मते यत् तत्र दूषणान्तरमुक्तम् “अग्निदेवताकत्वमादाय
योगाश्रयणे मासाग्निहोत्रे तदेवताऽप्राप्तेर्मुख्यत्वासम्भवात् तच्छब्दस्य गौणत्वाश्रयणेन नामातिदेशोप-
पत्तावपि अग्न्यधिकरणत्वयोगस्योभयत्र समानत्वे मासाग्निहोत्रेऽपि तेनैव योगेन प्रवृत्त्युपपत्तौ प्राय-
णीयपदवदतिदेशकत्वानुपपत्तिरिति तत् प्रायणीयपदस्य योगेनैवोभयत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः अतिरिक्त-
रूढिकल्पने प्रमाणाभावेऽपि इह येन केनापि प्रकारेण सिद्धान्ते योगाश्रयणे अतिप्रसङ्गपरिहारार्थं
रूढिकल्पनस्यावश्यकत्वात् ; अग्न्यधिकरणत्वयोगाश्रयणेऽपि प्रचुरप्रयोगेण नित्याग्निहोत्र एव
रूढिकल्पने सति मासाग्निहोत्रे गौणत्वोपपत्तेः नातीव समञ्जसम् । यथैवाग्नेर्होत्रमिति^१ षष्ठी-
तत्पुरुषाश्रयणस्योभयत्रोपपन्नत्वेऽपि प्रचुरप्रयोगेण नित्याग्निहोत्र एव निरूढलक्षणात् मासाग्निहोत्रे
गौणत्वमुपपन्नं भवन्मतेऽत्रैवानुपदं वक्ष्यते तथैवेहाप्युपपद्यत एव तत् ।

यदि तु प्रयोगस्याप्युभयत्र वेदे समानत्वात् रूढेरेव सन्देहे कुतो मासाग्निहोत्र एव
गौणत्वमित्युच्येत, तदग्नेर्होम इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेऽपि तुल्यमेव । अतोऽग्निहोत्रपदादग्निदेवता-
कत्वेनैव होमविशेषप्रतीतिरेव झटिति जायत इति तद्वत्त्वं यत्र प्रमाणप्रमितं तत्रैव योगस्य
लब्धात्मकत्वात् अतिप्रसङ्गपरिहाराय रूढिकल्पनं निरूढलक्षणा वा नान्यत्रेत्येव वक्तव्यमिति
मासाग्निहोत्रे सिद्ध्यति तस्य गौणता; तेनैव न्यायेनाग्न्यधिकरणत्वबोधो न भवत्येवाग्निहोत्रपदादि-
त्येव केचिन्मते दूषणं युक्तम् । इह तु अग्निदेवताकत्वयोगेन नित्याग्निहोत्रे तच्छब्दप्रवृत्तावपि
मासाग्निहोत्रे तादृशयोगासंभवेऽपि योगान्तरेण तच्छब्दप्रवृत्तिसंभवे न गौणत्वमित्याशङ्कापनोदाय

सप्तमीबहुव्रीहावनुपपत्तेश्च । सप्तमीतत्पुरुषस्य शौण्डादिगणे पाठाभावेनानुपपत्तेश्च । यदि तु नित्याग्निहोत्र इव अग्नेः होत्रं होम इति व्युत्पत्त्या अधिकरणत्वं षष्ठ्यर्थमङ्गीकृत्य मासाग्निहोत्रेऽपि योग आश्रीयेत तदाऽपि प्रचुरप्रयोगादग्निहोत्रपदस्य निरुद्धलक्षणया नित्याग्निहोत्रे प्रयोगात् तस्याश्च शक्तितुल्यत्वेन मासाग्निहोत्रे तदसंभवात् गौणत्वमावश्यकम् ।

अनयैव च दिशा 'मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां' इत्यादौ गौणत्वोपपादनं द्रष्टव्यम् । अन्यथा 'य इष्ट्या' इत्यादिना पौर्णमासीकालकत्वप्राप्तेरुभयत्र लाक्षणिकत्वाविशेषात् । दर्शादिकालप्राप्तावपि वा एकत्र मुख्यस्यापरत्र गौणत्वनियमात् प्रसिद्धदर्शादौ निरुद्धलक्ष-

प्रयास इति न बाधकमिति । अन्तोदात्तस्वरप्राप्त्यर्थं सप्तमीतत्पुरुषाशङ्कां निरस्यति— सप्तमीति । 'सप्तमी शौण्डैः (पा-सू-२-१-४०) इति सूत्रेण शौण्डादिगणपठितैरेव सह सप्तमीतत्पुरुषविधानेन इह होत्रशब्दस्य तद्वर्णे पाठाभावेन तद्योगेन तत्समासाप्राप्तेरित्यर्थः । निरुद्धलक्षणयेति । पङ्कजादिपदे केवलयोगाश्रयणे मण्डूकादावप्रयोगात् तादृशप्रयोगापत्तिवारणार्थं रूढिकल्पनवत् नेह तत्कल्पनं युक्तम् । मासाग्निहोत्रे तत्प्रयोगदर्शनेन तदापत्तिनिवारणासंभवात् । अतो योगस्योभयसाधारण्येऽपि प्रचुरप्रयोगादग्निहोत्रशब्दस्य नित्याग्निहोत्रे निरुद्धलक्षणैव, यजमानपदे योगस्य स्त्रीपुंसाधारणत्वेऽपि प्रचुरप्रयोगात् पुंसि निरुद्धलक्षणावत् । तावतापि मासाग्निहोत्रादिन्यावृत्ततत्प्रयोगस्योपपत्तौ अतिरिक्तरूढिकल्पने प्रयोजनाभावात् । अत एव मासाग्निहोत्रे निरुद्धलक्षणया प्रयोगासंभवे विद्यमानप्रयोगनिर्वाहाय गौण्याश्रयणम् । पङ्कजपदस्य यौगिकत्वाश्रयणेऽपि अन्यत्राप्रयोगदेव पञ्च एव रूढिकल्पनमिति विशेषः ।

अस्तु वा अनेन न्यायेन पङ्कजपदेऽपि निरुद्धलक्षणैव, सर्वथापि तु मासाग्निहोत्रे गौणत्वमावश्यकमिति भावः ।

ननु सिंहो देवदत्त इत्यादौ मुख्यवृत्त्या वाचकानामेव गौणत्वदर्शनात् प्रकृते निरुद्धलक्षणिकस्याग्निहोत्रपदस्य मासाग्निहोत्रे गौणत्वं प्राचीनानामुक्तं कथं युक्तमित्यत आह— अनयैव चेति । काले मुख्यस्य दर्शपूर्णमासपदस्य आग्नेयादियोगेष्वपि तद्योगेन लाक्षणिकस्यैव एतद्वाक्यविधेयकर्मन्तरे गौणत्वाङ्गीकारात् न तावन्मुख्यस्यैवेतरत्र गौणत्वमिति नियमः संभवति । किञ्चाग्नेयादिषु काल्योगेन लाक्षणिकत्वे तथैवेतद्वाक्यविधेयकर्मन्तरस्यापि 'य इष्ट्येति' वाक्यप्राप्ततत्काल्योगेन लाक्षणिकत्वोपपत्तेः गौणत्वे प्रमाणाभावात् सिद्धान्ते नामातिदेशासिद्धिः । अतः आग्नेयादिषु प्रचुरप्रयोगात् निरुद्धलाक्षणिकस्यैव तस्य स्वीकारात्

णाऽऽवश्यमेव । सौमिकचोदनालिङ्गातिदेशादेव रूपलभोपपत्तौ तदभावस्याप्यवसाध-
कत्वाच्च । एतेन गौणत्वाभावेऽप्येकनामत्वसादृश्येन चोदनालिङ्गातिदेशादेर्वाग्निहोत्र-
धर्मलभ इत्यपास्तं, उभयत्र निरुद्धलक्षणायां प्रमणाभावेनैकनामकल्पनाऽभिद्धेः^१ । न च
तथाऽपि देवताकालादिरूपगुणविधायकत्वेनैवोपपत्तौ गौणत्वं प्रमणाभावः । तत्प्रख्या-
धिकरणोक्तकौस्तुभो^२ करीत्या समासासम्भवेन देवताविध्यनुपपत्तेः । कालस्य प्राप्तत्वा-
दिना विध्यनुपपत्तेश्च । अतश्चाग्निहोत्रादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः । तत्र वक्तव्यरूपधर्म-
लक्षणापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्राञ्चः । तत्तद्विमूत्रोक्तकौस्तुभरीत्या तु गौणीज्ञानकार्यता-

तादृशस्य कर्मान्तरेऽसंभवादगत्या गौणत्वमुपपादनीयं प्राचीनैरिति, तथैवाग्निहोत्रपदेऽपि तदुप-
पादने न बाधकमित्यर्थः ।

^३नन्वाग्नेयादिषु दर्शपूर्णमासपदस्य केवललक्षणिकत्वस्वीकारेऽपि कर्मान्तरे तत्पदस्य
गौणत्व^४मावश्यकम् । अन्यथा नामातिदेशाभावे कर्मान्तरे रूपाप्रसिद्धेः, कर्मान्तरविधानस्यैवा-
प्रसिद्धेः इत्यत आह—सौमिकेति । अव्यक्तत्वसादृश्येन सोमयागातिदेशेन रूपलभोपपत्तौ
रूपाभावस्य ‘मासं दर्शे’ति वाक्यविहितकर्मान्तरे नामातिदेशासाधकत्वादित्यर्थः । एकनामकत्वा-
सिद्धेरिति । एकनामकत्वज्ञानोत्तरं हि तत्प्रतियोगिकसादृश्यज्ञानं भवेत् ; तच्च निरुद्धलक्षणया
नित्याग्निहोत्रस्यैव नान्यस्य संभवतीति बाधनिश्चयेऽनुपपन्नमिति यावदेकनामकत्वं गौण्या वृत्त्या
प्रसाध्य तत्सादृश्यज्ञानं भवति, ततः सादृश्यज्ञानात्पूर्वमेव गौणीज्ञानवेलयां तद्धर्मवत्वज्ञानोपपत्तौ
किमिति पुनस्तदर्थं चोदनालिङ्गातिदेशकल्पनमित्यर्थः । एतेन एकनामकत्वासिद्धावपि अग्नि-
होत्रादिपदोच्चारणीयत्वधर्मसादृश्येन चोदनालिङ्गातिदेशादेव धर्मलभ इत्यपास्तम् । विधिवाक्य-
श्रवणानन्तरं तदर्थवगमवेलयामेव नामत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानतद्धर्मवत्वलक्षणाजन्यबोधेनैव
तल्लभे पुनर्विशेषसादृश्यमूलातिदेशकल्पने वैयर्थ्यात् ।

कालस्येति । ‘य इष्टचे’ति वाक्येन कालस्य प्राप्तत्वात् विध्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

अत्र चाग्निहोत्रादिशब्दानामग्निहोत्रादिधर्मवत्वगुणयोगेन गौणानामपि अग्निहोत्रधर्माणा-
मुपस्थापकान्तरवत्यादिप्रत्ययाभावे अग्निहोत्रपदशक्यार्थाग्निहोत्ररूपार्थसंबन्धात् अग्निहोत्रपदे
लक्षणयोपस्थितिः । पश्चात्तादृशोपस्थितगुणयोगेन कर्मान्तरे ‘अग्निर्माणवक’ इत्यादिवत् गौणी
परशब्दस्य लक्षणां विना परत्र सामानाधिकरण्यासंभवादिति प्राचां मतमनुवदति—तत्र वक्तव्येन ।
तत्सिद्धिसूत्रोक्तेति । अयमर्थः—स्वशक्यगुणवत्ता हि गौणी वृत्तिः । गुणवत्ता च तत्समान-

1. B. मकत्वासिद्धेः

2. B. कौस्तुभरीत्या

3. B. reads नच

4. A. गौणत्वमेव

वच्छेदयमेवाग्निहोत्रीयधर्मविशिष्टकर्मन्तरशाब्दबोधत्वमित्यपि शक्यं वक्तुम् ।

तत्र च सिंहो देवदत्त इतिवत् प्रमाणान्तरसिद्धसादृश्येन गौणत्वासम्भवेऽप्य-
स्मिन्नेव वाक्ये तदीयधर्मविशिष्टकर्मन्तरविधानेन साध्यसादृश्येन गौणत्वोपपत्तिरिति
सिद्धो नामानिदेशः । पदार्थातिदेशेऽपि च निरूपितरूपस्यैवातिदेशादूहवाधसिद्धिः ॥

जातीयगुणवत्तासंबन्धेन । यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहपदवाक्ये सिंहे विद्यमानैः प्रसङ्गका-
रित्वादिगुणैः समानजातीया गुणाः देवदत्ते सन्तीति तत् तत्र गौणम् । अतश्च सिंहवृत्तिगुण-
समानजातीयगुणप्रकारकदेवदत्तविशेष्यकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति सिंहपदशक्यवृत्तिगुणवत्ताज्ञानं
कारणम् । तत्र सिंहपदोच्चारणे सति शक्त्यैव प्रतीयमानेन सिंहेन स्ववृत्तिगुणानामेकसंबन्धि-
स्मरणेनेतरसंबन्धिस्मरणमिति न्यायेनोपस्थापनात् तैश्च तेनैव न्यायेन तत्समानजातीयगुणवत्ता-
ज्ञापनात् एवंविधगुणवत्ताज्ञाने सति सिंहपदादुक्तविधशाब्दबोधोत्पत्तौ न किञ्चिद्वाधकम् । अत
एव गुणादीनामुक्तविधकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादेव नाशाब्दत्वम् । एवमिहापि गौणीवृत्त्यैव
तद्धर्मविशिष्टकर्मन्तरबोधोपपत्तेः न धर्मबोधार्थं पूर्वमपि लक्षणान्तराश्रयणं, प्रयोजनाभावात् ; न च
सर्वत्र सिंहपदश्रवणानन्तरं तदर्थसंबन्धे विद्यमानेऽपि न नियमेन तद्वृत्तिगुणानामुपस्थितिर्भवतीति
प्रकृते तद्बोधार्थं लक्षणा आवश्यकीति वाच्यम् । इतरपदासमानाधिकरणकेवलसिं हपद
नियमेन तेषामनुपस्थितावपि देवदत्तादिपदसमभिव्याहृतसिंहादिपदश्रवणानन्तरं तदर्थसंबन्धेन तेषां
नियमेनोपस्थितिसम्भवात् । इतरथा उपस्थितार्थस्यैव शाब्दत्वमात्रसिद्धयर्थं लक्षणाङ्गीकारात् ।
सर्वथा गुणानामनुपस्थितौ भवदभिमतलक्षणाया अप्यसम्भवाच्च । अतः कथमप्युपस्थितानां तेषां
शाब्दत्वसिद्धयर्थं लक्षणान्तरकल्पने मानाभावात् गौण्यैव तेषां तद्विशिष्टस्य च बोधसंभवात्
गौणीमात्राश्रयणमेव युक्तमिति ।

तदीयेति । नित्याग्निहोत्रीयेत्यर्थः । सिद्ध इति । अत्र दर्शपूर्णमासवाक्ये प्रकरणा-
न्तरसहकृत^१द्वित्वसङ्ख्यया यागत्रिकद्वयरूपे प्रत्येकं भिन्ने कर्मद्वये दर्शपूर्णमासपदाभ्यां नामाति-
देशकाभ्यां त्रिकलिकेतिकर्तव्यतायाः परस्परं विरुद्धत्वेन प्राप्तौ, सौर्धे विकल्पेनाग्नेयद्वयेतिकर्तव्य-
ताया इव विकल्पेन निवेशसंभवात् नासंभवत्तत्समुच्चयानुरोधेन आग्नेययागयोरिव पोढा कर्मभेदः
सिद्धयति; तथापि तस्या एकदर्शपूर्णमासपदेन लक्षणयाऽभिधाने समुच्चयप्रतीतेः तदसंभवानुरोधेन
प्रत्येकं कर्मत्रयभेदः आवश्यक एव ; सौर्धे तु समुच्चयस्याप्रतीतेः कल्यमानस्य चोदनालिङ्गाति-

(२)—अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थेषा श्रुतिस्स्यात् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीयं सधर्मकं विधाय गवामयने वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवति' इति श्रुतम् । तदेते द्वे कर्मणी द्विनिगमनाचिगतादिति निर्णयं प्रकृ-

देशस्य 'दर्शानेयवत्' 'पूर्णमासानेयवत्' इत्येवं वाशब्दयुक्तस्यैव कल्पनात् न तदतिदेशप्रयुक्त-
भेदापत्तिः ; अतः षट्सु भिन्नेषु कर्मसु नामातिदेशेन षण्णामितिकर्तव्यतानिदेशः । एवं दर्शपूर्ण-
मासपदवाच्यसमस्तयागेतिकर्तव्यतासमुच्चये सत्यपि नैन्द्राग्नस्य नित्यवदनुष्ठानम् । प्रकृति-
वद्भावबोधितसोमप्राक्कालव्यवस्थानुपपत्त्या तद्वाधापत्तेरिति बालप्रकाशे उपपादितस्य द्वित्वसङ्ख्यया
त्रिकद्वयभेदस्य सोमप्राक्कालव्यवस्थानुपपत्त्या ऐन्द्राग्नानुष्ठानस्य च दृष्टं पूज्यपादैः प्रकरणान्त-
राधिकरणे कौस्तुभे कृतम् । तत्रैव द्रष्टव्यम् । 'ननु नाम्नाऽग्निहोत्राङ्गभूतधर्माणां पदार्थ-
भूतानामतिदेशे तथैव तेषामनुष्ठानापत्तौ ऊहवाधानुपपत्तिरित्याशङ्कां निरस्यति- - पदार्थाति-
देशोऽपीति ।

अपि वा सत्रकर्मणि ।

अत्र द्वादशाहिकप्रायणीयापेक्षया गवामयनिकप्रायणीयस्य कर्मान्तरत्वसाधने भाष्यकारेण
'प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्व' (जै-सू-२-३-११) मिति न्यायोपन्यसनं कृतम् । तद्यथाश्रुत-
मनुपपन्नम् । अनुपादेयगुणस्यात्राभावेन तत्सहकृतानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरन्यायासम्भवात् ।
अतः स्वयं तद्वेदं साधयति—तदेते इति । इति निर्णीतमिति । अयमर्थः—प्रकरणान्तर-
कृतभेदसाधको नानुपादेय एव, अपि तु उपादेयगुणाभावमात्रम् । अत एव गृहमेधीये
'आज्यभागौ यजती'त्यत्र कर्मान्तरत्वपूर्वपक्षे प्रकरणान्तरोपन्यासो युज्यते । एवं च गवामय-
निके प्रायणीयवाक्ये द्वादशाहिकप्रायणीयानुवादेन न तावद्वैश्वानरविधानम् ; वैश्वानरदेवत्यस्य
ग्रहस्य प्राकरणिकवचनान्तरेण प्राप्तत्वात् । अत एव तदीयदेवतयैव प्रसङ्गेनोपकारसम्भवेन
न देवताविधानमपि । एतच्च पूज्यपादोक्तमनुसृत्योक्तम् ।

वस्तुतस्तु वैश्वानरग्रहविधेर्विशिष्टैतत्प्रकरणे काव्यनुपलंभात् प्रत्युत वैश्वानरेण अग्निना
दृष्ट इत्यर्थस्यैव वेदभाष्यकारैः कपर्दिस्वामिभिश्च प्रदर्शनात् न तदंशे विधेयत्वाशङ्कापीति
ध्येयम् । नापि ज्योतिष्टोमधर्मकत्वम् । तस्य चोदनालिङ्गातिदेशादेव प्राप्तत्वात् । प्रायणी-

णान्तराधिकरणे कौस्तुभे । तदत्र गवामयनिकं प्रायणीयपदं पूर्वन्यायेनैव द्वादशा-
हिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनालिङ्गातिदेशादेव तत्प्राप्तिसिद्धेर्नामातिदेश-
वैयर्थ्यं, गणत्वसाम्येऽपि द्वादशाहान्तर्गतदशाहस्यैव चोदनालिङ्गातिदेशेन धर्मप्राप्तेर्वक्ष्य-
माणत्वादिति प्राप्ते—

येनैव प्रथमं यन्ति अनेनेति व्युत्पत्त्या प्राथम्यगुणयोगेन द्वादशाहिकेऽहनि प्रवृत्ति-
स्तेनैव गवामयनिकेऽपीति प्राथम्ययोगेनोभयत्रापि मुख्यतयैव प्रवृत्तौ गौणत्वे

यपदार्थस्य प्राथम्यस्यापि तद्वाक्यगतप्रायणीयपदेनैव प्राप्तत्वाच्च । अतस्सर्वेषामेषां नामधेयत्वात्
विधेयगुणाभावात् धात्वर्थविधानावश्यकत्वे सति विनिगमनाविरहात् कर्मान्तरमेव । अत एवैत-
द्वाक्यविहितकर्मानुवादेन द्वादशाहिकवाक्ये अतिरात्रसंस्थामात्रविधानोपपत्तेः न कर्मान्तरमित्य-
पास्तम् । गवामयनप्रकरणेऽपि षड्विंशब्राह्मणे प्रथमेऽहनि अतिरात्रसंस्थाकत्वेनैव विधेः सत्त्वात् ।
अतोऽत्र भाष्यकारीया प्रकरणान्तरन्यायेन भेदोक्तिः अप्राप्तोपादेयगुणाभावविशिष्टासन्निधिपरेति
कौस्तुभे तदधिकरणे निर्णीतमित्यर्थः । तत्प्राप्तिसिद्धेरिति । द्वादशाहविकृतिर्हि गवामयनम्;
तत्र प्रथमात् द्वादशाहिकात् प्रायणीयादन्हो गवामयनिकप्रायणीये प्रथमेऽहनि चोदनालिङ्गाति-
देशात् धर्मलभोपपत्तेः न नामातिदेशो विशेषकर इत्यर्थः । वक्ष्यमाणत्वादिति । गणत्व-
सामान्याद्धि द्वादशाहविध्यन्तो गवामयन इति यद्यप्यष्टमे साधयिष्यते, तथापि दशमपञ्चमपादे
'चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन नियमः स्यादित्याधिकरणे (जै-सू-१०-५-४) कतिपयलिङ्गदर्शनज्ञापक-
बलात् प्रायणीयोदयनीये अहनी आद्यन्ते वर्जयित्वा मध्यमस्य पृष्ठचषडहच्छन्दोमत्रयाविवाक्यात्मकस्य
दशरात्रस्यैव विध्यन्त इति निर्णयस्य वक्ष्यमाणत्वात् गवामयनिके प्रथमेऽहनि अप्राप्तद्वादशाहिक-
प्रायणीयधर्मप्राप्त्यर्थं नामातिदेशः प्रयोजनवानेव । अतश्च गणत्वसामान्यात् द्वादशाहान्तर्गतदश-
रात्रधर्मेण सत्त्वपि यथा ज्योतिष्टोमनामातिदेशात् तद्वर्मा भवन्ति तथा प्रायणीयनामातिदेशा-
दपि तद्वर्मा भवन्त्येवेति पूर्वपक्ष्याशयः ।

प्रथमं यन्त्यनेनेति । यद्यपि भाष्यकारेण प्रयन्त्यनेनेति^१ योगो दर्शितः; तत्र च न
प्रोपसर्गस्य प्राथम्यमर्थः प्रतीयत इति प्रकृष्टार्थत्वं प्रसिद्धं विहाय न प्रथमं यन्तीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनं
युक्तम् ; तथापि गत्यर्थस्त्रेण्धातोरेव करणार्थनीयर्प्रत्ययान्तत्वेनास्य प्रयोगस्य साधनात्, तस्य
चोपसर्गस्य बलेन प्राथम्यार्थकत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् शास्त्रदीपिकायां प्राथम्यगुणयोगेनैव योगस्य
प्रदर्शितत्वात् तदभिप्रायेणेदमुक्तं द्रष्टव्यम् । इदञ्च व्युत्पत्तिप्रदर्शनं व्याकरणमर्यादामतिक्रान्तमपि

प्रमाणाभावः । न चात्र^१ पूर्ववत् द्वादशाहिके प्रच्युताप्रयोगो, येन तत्रैव रूढिर्निरूढ-
लक्षणा वा अन्यत्र गौणीत्याश्रीयेत । अतोऽत्र न नामातिदेशः प्रायणीयपदे । वैश्वन-
रपदं तु प्रकरणे वैश्वानरग्रहविधानात् तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयमपि वैश्वानरसंज्ञकस्य^२
कर्मान्तरस्याप्रसिद्धेः नैवातिदेशकम् । ज्योतिष्टोमपदं तु ज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तप्रमवार्थं
सङ्गवत्येवातिदेशिहम् । तेनैतत्सुत्यायां विरोधे न गणत्वसामान्यात् द्वादशाहिक-
द्वितीयाहधर्माः । अपि तु ज्यौतिष्टोमिकाः । साधारणास्तु भूयोऽनुग्रहाय द्वादशाहिका
एव ।

भाष्यकारलिखनात् छान्दसत्वेनैव परिहर्तव्यम् । वस्तुनस्तु प्रकर्षेण सत्रिणामेतुं प्राप्तुं योस्यः
इत्येवान्वाख्यानं युक्तम् । प्रकर्षश्च इतराहरपेक्षया प्राथम्येनैवेति ध्येयम् ।

तत्रैवेति । तथाच योगस्यातिप्रसक्तत्वेनान्यत्र प्रयोगापत्तिपरिहाराय रूढ्यादिकल्पनावश्य-
कत्वेऽपि यत्र यत्र प्रयोगः प्रायणीयपदस्य तत्र सर्वतैव योगरूढ्याश्रयणात् एकत्र रूढिः अपरत्र
गौणीति नाश्रीयत इत्यर्थः । प्रायणीयपद इति । यद्यपि नामातिदेशाभावेऽपि योगरूढ्या प्रायणीय-
पदस्योभयनामत्वाविवादात् एकनामकत्वसादृश्येन चोदनालिङ्गातिदेशो दुर्निवार इति न नामाति-
देशखण्डने विशेषप्रयोजनम्, तथापि प्रायणीयनाम्नोऽस्मिन् कर्मान्तरे प्राथम्यगुणानुवादकत्वेनाप्युप-
पत्तेः, अरूपतायाश्च द्वादशाहिकातिदेशेन ज्योतिष्टोमनामातिदेशेन च परिहर्तुं शक्यत्वात्, न
तत्सादृश्यस्यातिदेशकल्पकत्वम् । कल्पकेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाः अन्यतः शान्तेः, प्रयोजना-
भावात्, गौरवापत्तेश्चेति न बाधकम् । अत एव वैश्वानरप्रायणीयसंज्ञयोरेकस्मिन् कार्ये
विकल्पात् सङ्कल्पे उल्लेखेऽपि विकल्प एव । ज्योतिष्टोमसंज्ञायास्तु अतिदेशकत्वेनाप्युपपत्तेः न
ताभ्यां सह विकल्प इति सूचितं संज्ञाधिकरणे कौस्तुभे । तत्प्रख्यन्यायेनेति । वैश्वानर-
ग्रहणाङ्गभूतायाः वैश्वानरदेवतायाः^३ यागे प्रसङ्गेनोपकारकतया प्राप्तेरित्यर्थः । प्रत्तिप्रसवार्थमिति ।
गणत्वसामान्येन प्राप्तद्वादशाहिकातिदेशेन बाधितानां ज्योतिष्टोमधर्माणां प्रतिप्रसवार्थमित्यर्थः^४ ।
अपि त्विति । चोदनालिङ्गातिदेशापेक्षया विरोधे नामातिदेशप्राबल्यस्यान्ते वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।
भूयोऽनुग्रहायेति । सर्वसुत्यासाधारणानां धर्माणां बहुसुत्यानुरोधेनैवापि प्रायणीयसुत्यायां
द्वादशोपसत्त्वादीनामनुष्ठानम् ; न त्वेतत्सुत्यानुरोधेन ज्यौतिष्टोमिकसुत्याधर्मत्र्युपसत्त्वानुग्रहेणैतर-

1. B. अपूर्ववत्—

2. B & C add सधर्मकस्य

3. B. देवताकयागे

4. B. र्थमिति

इदं चाधि तरणं गावामयनिके प्रथमेऽहनि प्रायणीयपदस्य भाष्यकारादिलेखनादव-
गन्तव्यम् । यदा तु छन्दोगसूत्रानुसारेण प्रायणीयपदस्य गावामयनिके द्वितीये
चतुर्विंशेऽहनि प्रयोगः तदाऽतिदेशो भवत्येवेति ध्येयम् ॥ २ ॥

बहुमुत्थानुरोधस्त्याज्य इत्यर्थः । इदञ्चेति । इदञ्च गावामयनिके प्रथमेऽहनि प्रायणीयपदं
भाष्यकारेण लिखितमप्ययुक्तम् , छन्दोगसूत्रे द्वितीयेऽहनि तत्पाठादित्येवं भाष्यकारमते न
दूषणप्रकटनार्थम्; श्रुत्यन्तरे स्पष्टमेव प्रथमेऽहनि प्रायणीयपदस्य पाठेन भाष्यलिखितस्य निर्मूलत्वा-
भावात् । अपि तु यत्न प्रथमेऽहनि प्रायणीयपदमस्ति तत्र न नामातिदेश इति पूर्वाधि-
करणापवाद इदमधिकरणम् । यत्न तु “चतुर्विंशः प्रायणीयो भवतीति” तैत्तिरीयवचनछन्दोग-
सूत्रानुसारात् द्वितीयेऽप्यहनि तत्प्रयोगः, तत्र प्राथम्यगुणयोगाभावेनामुख्यतया वृत्तिनः
प्रायणीयपदस्य अवश्यं गौणत्वात् भवत्येव नामातिदेश इति नैतादृशं प्रायणीयपदं
पूर्वाधिकरणापवादविषय इति तात्पर्यकमेव ।

गौणत्वञ्च^१ यथा द्वादशाहादौ प्रथममारभ्यमाणः प्रायणीयोऽतिरात्रः तथेदमप्य-
हर्गवामयनादौ आरभ्यमाणमिति प्रथममारभ्यमाणत्वयोगेनैव द्रष्टव्यम् । यद्यपि गवामयने
प्रायणीयातिरात्र एव प्रथममारभ्यमाणः; तथापि तस्य सर्वसत्रसाधारणतया नासाधारण्येन
गवामयनादौ आरम्भणीयत्वम् । तत्तु अस्यैवेति चतुर्विंशाहप्रापक^२ब्राह्मणभाष्य एव परिहृतं
द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु “प्रायणीयेन वा अह्ना देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन् । यत्प्रायन् तत्प्राय-
णीयस्य प्रायणीयत्वं” इत्यर्थवादानुगृहीतस्य प्रकर्षेण यन्ति गच्छन्ति स्वर्गमनेनेत्यवयव-
योगस्य वेदभाष्यकारैरिहापि प्रदर्शनात् योगसाम्ये सति कस्मिन् योगार्थे शक्तिरिति निर्धारणा-
संभवे कथमत्रत्यप्रायणीयपदे गौणत्वमिति चिन्त्यम् । अत एव न केषामपि याज्ञिकानां
प्रायणीयातिरात्रधर्मानुष्ठानम् । अपि तु यावत्तदीयताण्डिकब्राह्मणोपदिष्टधर्माणामेव । अत
एव न द्वितीयाहर्गतं प्रायणीयपदं प्रत्युदाहरणम् । अपि त्वन्यदेव । अत एवोक्तं तन्तरले
‘यत्र तु पञ्चमः षष्ठो वा प्रायणीयपदेनोक्तः तस्य योगाभावादनुदाहरणत्वं, तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन
भवत्येवातिदेशः तस्मात्तादृशो न पूर्वाधिकरणापवाद^३इति ।

१. B तत्त्वं च

२. A. विधायक

३. पवादार्थः

(३)—विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वाज्ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठानि अस्ति
च पृष्ठशब्दः ॥ षडहाद्वा तत्र हि चोदनाः ॥ ७ ॥ लिङ्गाच्च
॥ ८ ॥ उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥ ९ ॥ द्वयोर्विधिरिति चेत्
॥ १० ॥ न व्यर्थत्वात्सर्वशब्दस्य ॥ ११ ॥

‘विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः’ इत्यत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः? अथवा षडहिकानां
रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वरैवतानां साम्नां विधिरिति चिन्तायां— पृष्ठशब्दस्य स्तोत्र-
वाचित्वात् सामपरत्वे विधौ लक्षणापत्तेः ज्योतिष्टोमे च ‘पृष्ठैस्तुवते’ इत्यनेन षण्णां
पृष्ठस्तोत्राणां विधानस्य चित्राधिकरणे कौस्तुमे व्युत्पादितत्वादिहातिदेशेन बहुत्व-
प्राप्त्युपपत्तेः विशिष्टविधिगौरवाच्च अनुवाद एवायमिति प्राप्ते—

अनुवादत्वे वैयर्थ्यापत्तेः पवमाने रथन्तरमार्भवे बृहत् मध्यत इतराणि^१ वैरूपं होतुः
पृष्ठे वैराजं मैत्रावरुणस्य रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः शाक्वरमच्छावाकस्य इति सन्निवेशमा-
त्रविधिरूपतात्पर्यग्राहकबलेन सर्वपृष्ठशब्दस्य निरुद्धलक्षणया षडहिकरथन्तरादिसाम-
परत्वावगतेस्तेषामेव विधिः। निरूपितश्च पृष्ठशब्दस्य निरुद्धलक्षणान्वाख्यानार्थोऽर्थवादः
कौस्तुमे। अत एव सर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्वैकल्पिकयोः बृहद्रथन्तरयोस्समुच्चयविधि-
रित्यपास्तम्। होतुः पृष्ठे वैरूपस्यौपदेशिकत्वेन तयोर्वाधात्। सर्वशब्दस्य बहुत्वा-
पेक्षत्वेन द्वयोरसम्भवाच्च। अतष्षडहिकानां विधिः।

यन्मते तु एकमेव प्रकृतौ प्रष्टस्तोत्रं प्रष्टद्वयं वा तन्मतेऽप्राप्तत्वादपि नानुवादः।
अर्थं च यद्यपि न नामातिदेशः, सर्वपृष्ठशब्दस्य षडहवाचित्वाभावात् विश्वजिति

। विश्वजिति सर्वपृष्ठे।

अत्र प्राचीनैः ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वाभावात् तदतिदेशेन सर्वपृष्ठप्राप्तेः सर्वपृष्ठपदानुवादा-
संभवात् षडहिकानामेव पृष्ठस्तोत्रसाधनभूतानां बृहद्रथन्तरादिषण्णां साम्नां लक्षणया विधानमिति
सिद्धान्तितम्। तत्र च स्वमते चित्राधिकरणे ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वस्य समर्थनात् तत्प्राप्ता-
नुवादो भविष्यत्येवेति प्राचीनोक्तरीत्यात्र सिद्धान्तानुपपत्तिं प्राप्तां केवलं सर्वपृष्ठपदवैयर्थ्यानु-
पपत्त्यैव स्वमते परिहरति— अनुवादवैयर्थ्यापत्तेरिति। अत्र तन्त्ररत्ने ‘पृष्ठशब्दश्चात्र
पृष्ठसाधनीभूतरथन्तरादिसामाभिधायी न स्तोत्राभिधायीति वेदितव्यमिति लिखनात् पृष्ठशब्दस्येह
लक्षणिकत्वप्रतीतौ विशेषमाह—निरूपितश्चेति। ‘आपो वै ऋत्विमार्च्छन्’ इत्यर्थवादे

^१ मध्यत इतराणि इत्येतद्विबुधोक्ति—वैरूपमिति।

बहुव्रीणिषेव प्रवृत्तेर्गौणत्वाभावाच्च ; न वाऽयं वचनातिदेशः, गृहमेधीये 'आज्यभागौ यजति' इतिवदेव षड्तीयत्वस्य विधेयतानवच्छेदकत्वात् । तथाऽप्युपदेश एवायं रथन्तरादीनाम् । अत एव न षडहधर्मान्तराणामिह करणम् । अन्यकर्माङ्गत्वस्यैतद्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वावगमसाम्यात्, कर्मसामानाधिकरणपदगम्यत्वसाम्याच्च सप्तमे नामाति-

पितृस्थानीयत्वेनोक्तात् वामदेव्यात् पुत्ररूपपाडहिकवृहद्रथन्तरादिसाम्नां पृष्ठतयोत्पत्तिकथनात् वैदिकान्वाख्यानवशात् पृष्ठशब्दस्य तेषु निरूढलक्षणैव युक्ता । तत्र यद्यपि तेषां षडहे षट्स्व-हस्म्यु क्रमेण माहेन्द्राख्यहोतुः पृष्ठ एव निवेशोऽस्तीति इहापि तत्रैव सर्वपृष्ठशब्देन विधानं कर्तुं शक्यते ; तथापि "सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वा"दिति दशमषष्ठ-पादाधिकरणन्यायेन माहेन्द्राख्यपृष्ठदेशे अनुष्ठाने 'पवमाने रथन्तर'मिति पूर्वोक्तलिङ्गानुपपत्तेः, तत्साधनभूतसाम्नां विधानेऽपि न माहेन्द्रपृष्ठस्थाने विधिः; अपि तु पवमानसाधारण्येन सर्वज्यौति-ष्टोमिकपृष्ठेष्वेव साधनत्वेन विधिरित्यर्थः ।

अत्र च तन्त्ररत्ने "पृष्ठान्येन चात्र पाडहिकानि; विध्यन्तस्तु ज्यौतिष्टोमिक एव, एकाहत्वसामान्यात्, गणधर्मानपेक्षणाच्च"त्युक्त्वा "नन्वसति षडहविध्यन्ते कथं तदीयपृष्ठलाभः ? न ह्युपकारानपेक्षः पदार्थातिदेशः संभवति" इत्याशङ्क्य "वचनादिति ब्रूमः । न हि वचनस्याति-भारोऽस्ति । वचनं पृष्ठानि विदधाति नोपकारं तज्जनकं विध्यन्तं वा, यदि हि षडहवदिति श्रूयेत ततः तदीयप्रकारस्य पदार्थानाञ्च विधानं लभ्येत नत्वेवं श्रूयते । सर्वपृष्ठो भवतीत्ये-तावच्छ्रूयते । तेन पृष्ठानां रथन्तरादीनां केवलं विधानं 'कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवती'तिवत् । तेषां तु पृष्ठत्वं षडहे विज्ञातमित्यन्यदीयानामन्यत्र विधानात् अतिदेशत्वं, उत्तरषट्कान्तर्भावश्च । न ह्यस्माकमेकदेशिवत् कार्यतः प्राप्तिः उत्तरषट्कार्थः, किन्त्वतिदेशतः ; स चात्रापि विनाप्युप-कारप्राप्त्या अस्तीति नासङ्गति" रिनि परिहृतम् । अस्मिंश्च परिहारे सूत्रभाष्यारूढमतिदेशत्व-मङ्गीकृत्य वचनातिदेशत्वमुक्तं यतदनुद्य दूषयति—न वाऽयमिति^१ । यथा गृहमेधीये 'आज्य-भागौ यजती'ति विधिना न दर्शपूर्णमाससंबन्धित्वेन रूपेणाज्यभागविधानं क्रियते । तस्योत्तरकाल-प्रमितत्वेऽपि विधेयतावच्छेदकनयोपस्थित्यभावात् । अपि त्वाज्यभागत्वेनैवेति तत्संबन्धित्वेन रूपेणान्याङ्गताबोधकप्रमाणत्वाभावात् नातिदेशत्वं, एवमिहापीति भावः । अत एवेति । षड्हीय-त्वसामान्येनोपदेशाभावोदेत्यर्थः । यद्यपि सर्वपृष्ठपदेन लक्षणया पृष्ठस्तोत्रसाधनीभूतरथन्तरादि-साम्नां विश्वजिदङ्गत्वेन विधानात् पाडहिकपृष्ठस्तोत्रसंबन्धित्वेनावगतानां साम्नां तत्संबन्धित्वेनैव रूपेण

देशप्रस्तावे समारम्भः । 'प्रधानं नीयमानम्' इति न्यायेनैव च रथन्तरादिधर्माणा-
मावश्यकस्तोभादीनां पवमानादिकार्यान्तरोपयोगिरथन्तरादिसाधनत्वेनापि प्राप्ति-
रविरुद्धा ॥

विधेयताऽस्त्येव; तथापि सर्वपृष्ठपदेनोपस्थितानामपि तेषां साम्नां पृष्ठसाधनत्वेन रूपेण लक्षणायां
प्रयोजनाभावात् केवलं रथन्तराद्यन्यतमत्वेन तदङ्गीकारात् रथन्तराद्येव विधेयतावच्छेदकं,
इतरथा पृष्ठसाधनत्वस्यापि विधेयतावच्छेदकत्वेन विधिसंस्पर्शे माहेन्द्रस्तोत्र एव तन्निवेशापत्या
दाशमिकपूर्वपक्षोद्घा^१रापत्तिः । तथात्वेऽपि वा तादृशोपकारद्वारेत्यस्यातिदेशलक्षणान्तर्गतविशेषण-
स्याप्यभावात् नातिदेशत्वमित्यपि ध्येयम् । न च ^२रथन्तरादीनामुपदेशेनैव प्राकृतोपकारनिरपेक्ष-
तयाऽङ्गताबोधनात् प्राकृतोपकारप्रयुक्तधर्माणामिह कथं लाभ इत्याशङ्कं परिहरति—प्रधानमिति ।
सर्वपृष्ठपदेन पृष्ठस्तोत्रसाधनतया यादृशानि रथन्तरादीन्युपस्थितानि तादृशानामेव सधर्मकाणां
लक्षणया पवमानाद्यपूर्वसाधनत्वेनेह विधानोपपत्तेः तद्व्याभोपपत्तिः । अत एव षडहाङ्गत्वेनोत्तराग्रन्थे
यदि रथन्तरादीनां योन्युत्तरयोर्विधानमस्ति तर्हि कप्वरथन्तरवत्तास्वेव ऋक्षु गानात् इहापि तास्वेव
गानं तेषाम् । अन्यथा तु प्राकृतऋगाधिकरणत्वमेवेति वक्ष्यते दशमे पूज्यपादैः । न
चालातिदेशत्वानङ्गीकारे^३ 'तथावभृथस्सोमादि' त्यग्रिमसूत्रविरोधः ; यथा षडहात् पृष्ठानामति-
देशः एवं सौमिकादवभृथादिह धर्मातिदेश' इति भाष्यकृतव्याख्याने तथा शब्दानुरोधेन विश्व-
जिति उपमानभूतषडहातिदेशप्रतीतेरिति वाच्यम् । कर्मसमानाधिकरणपदगम्यत्वेन यथा
षडहसामानि विश्वजिति, एवं कर्मसमानाधिकरणपदगम्यत्वात् सौमिकधर्मा अवभृथे इत्येतावतापि
अतिदेशत्वानङ्गीकारेऽपि षाडहिकानामुपमानत्वोपपत्तौ बाधकाभावात् ।

1. A पूर्वपक्षोत्थानानापत्तिः

2. A ननु

3. A नङ्गीकारात्

(४)—तथाऽवभृथस्सोमात् ॥ १२ ॥ प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥ न
भक्तित्वात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥ द्रव्यादेशे तद्व्यं
श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनादेशे तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

वरुणप्रघासेषु 'वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति' इति श्रुतम् । तत्र दार्श-
पूर्णमासिक्रमपां व्युत्सेकमवभृथपदेनानूद्य लाघवात्तुषनिष्कासो विधीयेते षष्ठीबलात्
च शब्दस्य निपातत्वाच्च परस्पराश्रयस्य व्युत्पन्नत्वेन न विधेयानेकता दोषाय । अस्ति
चापां व्युत्सेकेऽप्यवभृथपदप्रयोगः 'एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः' इत्यादौ । अतो
नात्र विशिष्टकर्मान्तरविधिः न वाऽवभृथशब्दस्य च विधौ गौणत्वमङ्गीकृत्य नामातिदेश-
कत्वमिति प्राप्ते —

अनेकशक्तिकल्पनाभिया अपां व्युत्सेके आर्थवादिकावभृथशब्दस्य जलसम्बन्धित्व-
सादृश्येन गौणत्वात् प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेश्च कर्मान्तरविधिरेवायम् ।

सत्यामपि च निपातस्योपपदार्थान्वयव्युत्पत्तौ उपपदार्थद्वयस्य परस्पराश्रय-
व्युत्पत्त्यभावात् विधेयानेकता स्पष्टैव । अतश्च गुणात्प्रकरणान्तराद्वाऽत्र कर्मभेदः

तथावभृथस्सोमात् । (७-३-४-१२) निष्कासेनेति । उखालमं निष्कासपदार्थः ।
कर्मान्तरविधिरेवायमिति । अत्र च न केवलं वाक्यभेदापत्तिरेव कर्मान्तरत्वसाधिका ।
अपि तु यन्तिपदानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । न ह्यपां व्युत्सेकरूपावभृथानुवादेन निष्कासादि-
विधानपक्षे यन्तिपदं गमनपरं यागपरं वा संभवति; तस्य यागत्वाभावेन तेन रूपेणानुवादा-
संभवात् । यस्तु सौमिकोऽवभृथो ^१यागोपलक्षणतया यन्तिपदेन शक्त्याऽनुवादः तदुद्देशेन तु
तुष ^२द्रव्यविधानमिति तु एकादशे निराकृत्य कर्मान्तरं साधयिष्यते । अत एवान्यतरविचारस्य
न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । प्रकरणान्तराद्वेति । अयं भावः—भाष्यकारेण तावत् अत्रा-
यमपूर्वोऽवभृथो विधीयत इत्युक्ते [ः] तन्तरत्वे शास्त्रदीपिकायाञ्च प्रकरणान्तरात्कर्मभेद इत्युक्तम् ।
तदुक्तम् । अनुपादेयगुणस्यात्राभावात् । अप्राप्तोपादेयगुणसमान्याभावस्याप्यभावाच्च । अतः
केवलासन्निधानमात्रादेव प्रकरणान्तरात् भेदो वाच्यः । न ह्यनुपादेयगुणाभावे केवलासन्निधिमालं
भेदकं भवति । तथात्वे आहवनीये जुहोतीत्यत्रापि भेदापत्तेः । अतो दूरस्थत्वेन कर्मा-
सन्निधानेऽपि यत्र कथञ्चित् पदान्तरोपस्थानेन बुद्धौ विपरिवर्त्य तदनुवादेनोपादेयो गुणो विधातुं

1. B. यागोपलक्षणया

2. B. तु नात्र द्रव्य

वारुणीनिष्कासस्य वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया संस्कार्यत्वादेकादशे वक्ष्यमाणमर्थकर्मत्वं परं तुषांश इत्युक्तं प्रकरणान्तराधिरूपे कौस्तुभे । अतश्च तत्रावभृथनाम्ना सौमिकाव-

शक्यते, तत्राहवनीये जुहोतीत्यादौ न कर्मभेदः यत् तु अनुपादेयो मासाख्यो गुणः अस्ति, तत्र कथञ्चित् जुहोत्युपस्थापितदूरस्थहोमानुवादसंभवेऽपि मासस्य उपादेयताविधानासंभवात्, अगत्या उपादेयतासमानाधिकरणविधेयतासिद्धयर्थं धात्वर्थ एव विधेयतापादनात्, विहितस्य विधानायोगात्, अपूर्वतयैव कर्मविधानमित्येव प्रकरणान्तरशरीरमुपपादितं तदधिकरणे शास्त्र-दीपिकायाम् । एवञ्च प्रकृते अनुपादेयगुणाभावे एतादृशप्रकरणान्तरन्यायानवतारात् वाक्य-भेदापादकगुणादेव भेदमभिप्रेत्य गुणादित्युक्तम् ।

यदि तु यथा अनुपादेयगुणस्थले दूरस्थकर्मानुवादेन उपादेयतासमानाधिकरणविधेयता-संभवात् धात्वर्थे विधेयतापादनं प्रकरणान्तरव्यापारः, तथैवोपादेयगुणानेकत्वेऽपि असन्निहितकर्मानुवादेनोपादेयगुणद्वयस्य वाक्यभेदापत्त्या विधानासंभवात् धात्वर्थे विधेयतापादनमपि प्रकरणान्तर-स्यैव व्यापारः । गुणप्रकरणान्तरभेदस्तु सन्निध्यसन्निधिकृत एवेत्युच्येत, तदा अस्तु प्रकरणान्तराद्वेद इत्यभिप्रेत्य प्रकरणान्तराद्वेत्युक्तम् । भेदा तु सन्निधाविवासन्निधानेऽपि समानन्यायेन गुणस्यैव भेदकत्वोपपत्तेः, अतिरिक्तप्रकरणान्तरस्वरूपस्य एतादृशे विषये उपपादनानर्हत्वं, तदा प्रकरणान्तरन्यायमनुपादेयगुणसत्त्वेनोपपादयितुं निष्कासांशे संस्कार्यतामुपपादयति— वारुणीनिष्कासस्येति । यद्यपि वारुणीनिष्कासस्य तृतीयया तुषाणामिव गुणत्वं प्रतीयते तथापि वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया प्राधान्यमङ्गीकृत्य तत्संस्कार्यसंबन्धात् प्रकरणान्तरात् कर्मान्तरमित्यर्थः । ननु अवभृथस्य संस्कारकर्मत्वे एकादशे निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात् पशुवत् प्रदाने विप्रकर्षः स्यात् इति द्वितीयपादाधिकरणे प्रतिपत्तेरिति चेन्न कर्मसंयोगादिति गुणसूत्रे (११—२—६३) निष्कासांशे प्रतिपत्तिनिराकरणप्रतिपादनविरोधः ; तथात्वेऽपि वा तुषांशेऽपि प्रतिपाद्यत्वाविशेषात् प्रतिपत्तित्वापत्तिरित्याशङ्कानिराकरणायाह— एकादशे इति । ७ इदं हि कौस्तुभे तत्र प्रतिपादितम् — निष्कासपदस्योत्तरार्धादिपदवत् ससंबन्धिकवचनत्वात् वारुण्या इत्यनेन विशेषणाच्चार्थकर्मत्ववादिमतेऽपि परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वस्यावश्यकत्वेन लौकिकनिष्कास-ग्रहणानुपपत्तेरुपयुक्तनिष्कासस्यैव तेन ग्रहणात् प्रयाजशेषन्यायेन युक्तं तस्य संस्कार्यत्वं; तुषपदस्य तु जाघनीपदवत् अवयवविशेषवाचित्वेऽपि उत्तरार्धादिपदवत् ससंबन्धिकवचनत्वाभावेन परप्रयुक्त-द्रव्योपजीवकत्वाभावात् लौकिकतुषग्रहणेनापि करणत्वोपपत्तेः नावश्यकं तुषाणां संस्कार्यत्वं, उपयुक्ततुषाणान्तु प्राकृत्येव प्रतिपत्तिः । यद्यपि निष्कासांशेऽपि प्राकृतप्रतिपत्तिरस्त्येवेति तद्वाधेन

नानपेक्षितप्रतिपत्त्यन्तरविधानं युक्तम्, तथापि तद्बाधस्यार्थकर्मत्वपक्षेऽपि सत्त्वात् प्रयाजशेषे-
ऽनपेक्षितप्रतिपत्तिविधानवत् इहापि तद्विधानोपपत्तेर्न बाधकम् । अतो निष्काससंस्कारार्थत्वेना-
वभृथविधानम् ।

यद्यपि तत्संस्कारार्थत्वपक्षे तद्वत्तृतीयाया एव कर्मत्वलक्षणासंभवेन तद्वाचकपदान्तर-
कल्पना आवश्यकी, तथापि प्रथमशब्दबोधे त्यागं प्रति करणत्वेनान्वये अयोग्यत्वाभावात् न
तदाश्रयणम् । पश्चात् प्रयोजनकल्पनायामुपस्थित्याधिक्यात् तद्वाचकपदान्तरकल्पनया पक्षेपांशेन
तत्संस्कारकत्वं कल्प्यते इति सैव साधीयसी । अत एव तुषाणामप्यलोपयुक्तानामेवोपादान-
मङ्गीकृत्य उभयोरपि संस्कार्यत्वमिति न्यायसुधोक्तमपास्तम् । तथात्वे कर्मान्तरविधानेऽपि उद्देश्या-
नेकत्वप्रयुक्तवाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वापत्तेः । न चैकादशे अर्थकर्मभूतसौमिकावभृथसादृश्यस्य
संस्कारकर्मप्यस्मिन्नवभृथे अर्थकर्मत्वाभावेनानुपपत्तेः गौण्या वृत्त्याप्यवभृथपदानुपपत्तेः तदनुरोधेनार्थ-
कर्मत्वमेव न प्रतिपत्तिकर्मत्वमित्युक्तं विरुद्धं चतेति वाच्यम् । अग्निहोत्रशब्दवत् कार्यकृत-
सादृश्यासंभवेऽपि तद्वर्मवत्त्वरूपस्य साध्यसादृश्यस्येहापि संभवेनावभृथशब्दानुपपत्त्यभावात् । निष्का-
सांशे प्रतिपत्तित्वं तुषांशेऽर्थकर्मत्वमिति कल्पने बाधकाभावेन तुषांशे प्रतिपत्तिनिराकरणार्थत्व-
परतया तद्विशेषाभावात् । अत एव बौधायनकल्पे लौकिकतुषग्रहणमेवोपादिष्टमिति ।

मम तु प्रतिभाति । यदि प्रथमशब्दबोधे निष्कासस्य करणत्वं पश्चात् पदान्तर-
कल्पनया संस्कार्यत्वं कल्प्यते तदैकरूप्याय तुषसंस्कारार्थत्वमपि दुर्निवारम् । न चोद्देश्यानेक-
तापत्तिः, पदान्तरकल्पनावश्यकत्वे उभयवाचकसमस्तपदस्यैव कल्पनात् । एकोद्देश्यत्वेन तद-
भावात् । ऐकरूप्यानुरोधेन प्राचीनप्रयाजशेषन्यायेन त्यागांशे करणत्वानुवादिकयोस्तृतीययोरेव
प्रथमबोध एवोभयविशिष्टैककर्मत्वलक्षणायां बाधकाभावाच्च । आर्थिकप्रतिपत्तिविधिकल्पनारूपेण
भवदुपपादितप्रयाजशेषन्यायेनेह तत्कल्पने सुतरां तदप्रसक्तेश्च । न ह्युपयुक्ततुषग्रहणेनैकरूप्ये
संभवति लौकिकग्रहणं युक्तं । न च तेषां परप्रसक्तत्वेनोपादानाभावात् संस्कारानावश्यकत्व-
मिति वाच्यम् । यतः किमुपयुक्तप्रतिपत्तिरूपसंस्कारसंस्कार्यत्वे परप्रयुक्तत्वेनोपादानं पदेना-
वश्यकं ? उतोपयुक्तत्वमात्रं वास्तवम् ? आद्ये कृष्णविषाणामास्तदभावेन तत्संस्कार्यत्वानापत्तिः ।
तत्रापि द्वितीयायास्तृतीयार्थलक्षणया लौकिककृष्णविषाणाकरणकप्रासनविध्यापत्तेः । यदि तु
उपयुक्तप्रकृतकृष्णविषाणामादाय परप्रयुक्तत्वेनोपादानाभावेऽपि संस्कार्यत्वपरद्वितीयोपपत्तौ न लक्षणा-
मङ्गीकृत्य लौकिकग्रहणं युक्तमित्येवं द्वितीयपक्षावलम्बनं, तदा इहापि तृतीययोरैकरूप्यस्य च
निर्वाहाय करणत्वं संस्कार्यत्वञ्चोभयोरप्युपयुक्तयोः तुषनिष्कासयोराश्रयितुं युक्तमिति न लौकिक-
तुषग्रहणप्रसक्तिः ।

वस्तुनस्तु तैत्तिरीयब्राह्मणे 'वरुणगृहीतं वा एतद्यजम्य यद्यजुषा गृहीतस्यातिरिच्यते तुषाश्च निष्कासश्च' इत्येवं यज्ञोपयुक्तातिरिक्ततुषाणामेव निष्कासवत्साधनताप्रतीतेर्न लौकिकतुष-
प्रसक्तिः; अतः एकसंस्कारकत्वस्वीकारे उभयसंस्कारकत्वानिवारणात्, अर्धजरतीयपरिहारेण
उभयसंस्कारकत्वमेव न्यायमुच्यते यद्यपि युक्तम्; तथापि अवभृथपदानुपपत्तिरर्थकर्मत्वमेव सूत्र-
भाष्यारूढमाश्रयणीयम् । न हि संभवतः कार्यकृतसादृश्यस्य त्यागेन एकदेशसादृश्यमादायैवा-
वभृथपदोपपत्त्याश्रयणं युक्तम् । तथात्वे संभवद्यावत्सादृश्यप्रतीतेर्वाधापत्त्या अवभृथपद-
सङ्कोचापत्तेः । अत एव निष्कासांशे प्रतिपत्तिस्त्वाङ्गीकारे तुषांशे प्रतिपत्तिनिराकरणपरमेका-
दशाधिकरणसूत्रमिति तदविरोधप्रदर्शनमप्यसङ्गतम् । पूर्वलिखितैकादशाधिकरणसूत्रे निष्कास-
पदस्यैवोपदानेनाधिकरणीयमुभयपूर्वपक्षसिद्धान्तयोः तद्विषयत्यस्यैव प्रतीतेः, तत्रैव प्रतिपत्ति-
विधित्वाशङ्कासमाधानयोः प्रतीत्या तुषमात्रांश एव तत्प्रतिपादकत्वायोगात् । भवन्मते तु
तुषांशे परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वावश्यकत्वाभावे प्रतिपत्त्याशङ्काया असंभवदुक्तिकाया एव परिहारे
वैयर्थ्याच्च । प्रकृतानां तुषाणां साधनत्वमभिप्रेत्य प्रतिपत्त्याशङ्का तत्समाधानञ्च 'न कर्मसंयोगा'दित्य-
नेन क्रियत इति चेत्; न, भवदुक्तरीत्या तद्विषयप्रतिपत्त्याशङ्कायाः लौकिकतुषग्रहणेनापि साध-
नत्वोपपत्तौ प्रकृतग्रहण एव मानाभाव इत्येवमपि परिहर्तुं शक्यत्वे 'न कर्मसंयोगादिति हेतुपादान-
वैयर्थ्यापत्तेः । अतः सूत्रस्वारस्यमनुगृह्यता भाष्यकारेण अवभृथशब्दानुपपत्तिपरतयैवै-
तत्सूत्रव्याख्यानात् । तस्याश्चासाधारण्येन निष्कासप्रतिपत्त्याशङ्कानिराकरण एव हेतुत्वप्रतीतेः
तद्विषयकमेव तदधिकरणम् । निष्कासार्थमुक्तेनावभृथपदानुपपत्तिरूपेण हेतुना तुषांशेऽपि
प्रतिपत्त्याशङ्कानिराकरणं सुकरमिति मत्त्वा तन्वरत्नादौ तुषांशेऽपि एतत्सूत्रविवरेण समानन्यायात्
प्रतिपत्त्याशङ्कानिराकरणं कृतम् । लौकिकतुषग्रहणवृत्तिस्तु अन्यदीयनिष्कासद्रव्यसाहचर्यादेवाव-
वसेया । अतोऽग्निहोत्रे कार्यकृतसादृश्यासंभवे साध्यसादृश्यमादाय कथञ्चिदग्निहोत्रनामकत्वस्वी-
कारेऽपीह कार्यकृतसादृश्यापि संभवतः त्यागायोगादवभृथनामकत्वानुरोधेन प्रतिपत्तित्वानुपपत्तेः
वाक्यभेदापादकगुणात् कर्मान्तरमेतत् उभयद्रव्यगुणकर्मार्थकर्मैवेति सूत्रभाष्याद्यनुगुणं साधु ।
एतत्सर्वमभिप्रेत्यैव प्रकरणान्तराधिकरणे पूज्यपादैः निष्कासांशे प्रतिपत्तिस्त्वं तुषांशे तु अर्थ
कर्मत्वमिति स्वोपपादितसिद्धान्तान्ते, अस्तु वा तत्त्वभाष्याद्यनुसारात् निष्कासांशेऽप्यर्थकर्मत्वं,
तथापि प्राप्तकर्मानुवादेन द्रव्यद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेः गुणादेव कर्मभेदो न तु प्रकरणान्तरा-
दित्यवधेयम्"इत्युक्तं कौस्तुभे । तन्मया प्रसङ्गादत्र व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । तदेतद्वक्ष्य-
प्रधासिकावभृथस्य सौमिकावभृथापेक्षया कर्मान्तरत्वं मीमांसानयसिद्धमप्यनङ्गीकृत्य याज्ञिकाः
“पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिकोऽवभृथः” (आ.श्रौ-८-७-२२) इत्यापस्तंबसूत्रानुसारात् 'वारुण्या

भृथधर्मातिदेशः । अत एव 'नायुर्दा जुहोति न साम गायति न गमनमन्त्रं जपति' इत्यादि-
निषेधोऽपि सङ्गच्छते । अतिदेशेऽपि च न तदीयद्रव्यस्यैककपालस्यातिदेशः । औपदेशिकेन
विशेषविहितेन च तुषनिष्कासद्रव्येण लाक्षणिकस्य सामान्यविहितस्यातिदेशप्राप्तस्य द्रव्यस्य
बाध्वात् ।

निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति' इति वाक्येन 'यत्किञ्चित्सोमलिप्तं तेनावभृथं यन्ति' इत्यत्र
सहयोगे तृतीयाभ्युपगमेन अवभृथदेशं प्रति सोमलिप्तसाहित्येन यानमात्रविधानस्येवेहापि
तथैव स्वीकारेणाकर्मान्तरत्वमेवाश्रयन्ते । ततश्च तस्मिन्नेव सौमिकावभृथयागे संयोगपृथक्त्व-
न्यायेन वरुणप्रघासप्रधानाङ्गत्वस्याङ्गीकारात्, वरुणप्रघासपुरस्कारेण कतिपयविशेषाङ्गानां विधानात्
वारुणैककपालेन, वारुणीनिष्कासेन वा हविषा प्रधानानुष्ठानं ; तुषाणान्तु अवभृथदेशे सहानी-
तानां सौमिकऋजीषधर्मानुष्ठानपूर्वकं स्थाल्यां संभृतानां ऋजीषवदप्सु प्रक्षेपः ; न तेषां
हविष्ट्वम् । वारुणीनिष्कासस्य तु वारुणैककपालभावे हविष्ट्वमेव । तत्सत्त्वे तु तस्यापि तुष-
वत्प्रक्षेप इत्यनुष्ठानमपि कुर्वन्तीत्यलं विस्तरेण ।

अत एव नायुर्दा जुहोतीति । सौमिकावभृथे हि अवभृथगमने मध्ये आयुर्दाहोम-
त्रयं, 'ऊर्हँ हिराजे'ति ऋचि सामगानमासीत्, तस्यायं निषेधः सौमिकावभृथाद्धर्माणां प्राप्तिद्योतकः ।
इतरथा अप्राप्तिनिषेधानुपपत्तेः । अत्र च निषेधपदं पर्युदासपरम् । इतरथा 'न तौ' इति-
वद्विकल्पापत्तेः इति भावः । अत्र चैतदधिकरणानन्तरं 'द्रव्यादेशे तद्द्रव्यं श्रुतिसंयोगात्
पुरोडाशस्त्वनादेशे तत्प्रकृतित्वादिति सूत्रान्तरेण पुरोडाशद्रव्यकत्वमाशङ्क्य निराक्रियते । ततश्च
तदधिकरणान्तरपरतया प्राचीनैर्व्याख्यातमपि पूर्वपक्षस्य निर्युक्तिकत्वात् तदर्थमत्रैवानुवदति—
अतिदेशेऽपि चेति । लाक्षणिकस्येति । गौणनाम्ना प्राप्यमाणत्वात् लाक्षणिकत्वं, उभय-
साधारणत्वात् सामान्यविहितत्वमेककपालस्येत्यर्थः ।

(५)—गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात् ॥ १७ ॥

सोमे आतिथ्येष्टिः 'वैष्णवो नवकपालः' इत्यनेन वैशेषिकधर्मयुक्ता विहिता । राज-
सूये च 'वैष्णवस्त्रिकपाल' इति श्रुतम् । तत्र वैष्णवशब्दस्य न धर्मातिदेशकत्वं,
सत्यप्युत्पत्तिशिष्टगुणधरोधादिनोभयत्र कर्मविधित्वे वैष्णवशब्दस्योभयत्रापि देवता-
विधायकत्वेन धर्मातिदेशकत्वानुपपत्तेः । न चातिदेशेनैव देवतायाः प्राप्तिसंभवेन बह्वर्थ-
लाभाय धर्मातिदेशकत्वाङ्गीकरणं, गौणत्वे प्रमाणाभावात् । बह्वर्थलाभाय जघन्यवृत्त्य-
ङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गात् ॥ ५॥

(६)—निर्मन्थ्यादिषु चैवम् ॥ १८ ॥

अग्नौ, निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति' इति; पशौ 'बर्हिषा यूपावष्टमवस्तृणाति, आज्येन
पशुमनक्ति' इति श्रुतम् । तत्र पूर्ववदेव निर्मन्थ्यशब्दो मन्थनक्रियाविधायकत्वेन
गौणत्वायोगाच्च पाशुकानां मथनधर्माणामतिदेशार्थः । बर्हिराज्यशब्दौ च द्रव्यविधि-
त्वाच्च दार्शपूर्णमासिकबर्हिराज्यधर्मातिदेशार्थौ । न च त्रिरूपालस्य नामानिदेशेन धर्म-
प्राप्त्यभावेऽपि ऐष्टिकधर्मातिदेशेन निराशङ्कत्वाच्च गौणत्वाङ्गीकारः ; प्रकृते तु धर्माशङ्क-
यैव गौणत्वाङ्गीकाराच्चातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं, लोकोऽपि मथगादिधर्मलाभेन
श्रुत्यर्थत्यागो, प्रमाणाभावात् ॥ ६ ॥

गुणविधिस्तु ।

वैशेषिकधर्मेति । ते चाश्ववालादयः । अत्र च प्रायणीयनामधेयस्येवेहापि
अवयवयोगेनैव प्रवृत्त्या न धर्मातिदेशकत्वमिति तदधिकरणेनैव सिद्धे तन्तरत्ने विशेषाशङ्का
दर्शिता । तत्र हि यागविधिपरे वाक्ये सत्यां गतौ अनेकार्थविधानायोगात् प्रायणीयशब्दस्य
च क्लृप्तेनैव योगेन कर्मनामधेयतयाऽनुवादकत्वसंभवात् न धर्मातिदेशकत्वेन विधानार्थत्वं युक्तम् ।
इह तु वैष्णवादिपदानामवश्यं विधायकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तद्वरं धर्मातिदेशकत्वं बह्वर्थसमर्प-
कतया प्रयोजनभूयस्त्वलाभादिति । तामिमामाशङ्कामनूद्य परिहरति—नचेति । अति-
प्रसङ्गादिति । सोमेन यजेतेत्यत्रापि बह्वर्थलाभाय सोमपदे गौण्यापत्तेरित्यर्थः ।

निर्मन्थ्यादिषु चैवम् ।

इहाप्यधिकरणान्तरकरणे विशेषाशङ्कां दर्शयति—नचेति ।

(७)—प्रणयनं तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १९ ॥ उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च
तद्वत् ॥ २० ॥ प्राकृतं वाऽनामत्वात् ॥ २१ ॥ परिसङ्ख्यार्थं
श्रवणं गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥ प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तर-
वेदिप्रतिषेधात् ॥ २३ ॥ मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥
औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

चानुर्मास्येषु 'वैश्वदेववरुणप्रवासासक्मेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि ।
तत्र द्वयोः प्रणयन्ति द्वाभ्यामेति' इति श्रुतम् । तत्र भाष्यकारः सप्तभिस्सूत्रैरधिकरण-
द्वयमेवं व्याचख्यौ । तत्राद्ये तावत् सौमिकं सधर्मकं प्रणयनमिदं उत प्राकृतमधर्मकं गार्ह-
पत्यादाहवनीयं प्रतीतिं चिन्तायां —

प्राकृतस्य चोदकेनैव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यापत्तेर्वचनार्थवत्त्वाय प्रणयतिरयं
सौमिकप्रणयनपरस्तद्विधानार्थः । अत एव तत्रोत्तरवेदेऽस्सत्त्वेन तत्प्राप्तौ 'न वैश्वदेवे
उत्तरवेदिमुपवपति न शुनासीरीये' इति तत्पर्युदासोऽपि सङ्गच्छते । तेन तयोस्त्तरवेदिव्य-

सौमिकं तु प्रणयनम् ।

तत्र द्वयोरिति । अत्र च द्वयोः प्रणयनविध्यनन्तरं 'मुत्तरवेद्यामग्निं निदधाति'
इति वचनान्तरेण अग्न्याधारत्वेनोत्तरवेदिर्विनियुक्ता । 'उपात्र वपन्ति' इतिवाक्यान्तरेण चोत्तर-
वेद्युत्पत्तिर्विहिता । 'न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति न शुनासीरीये' इति च पर्वद्वये सा
निषिद्धा । तत्र च 'द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्ये विचारद्वयमधिकरणद्वयेन भाष्यकारोक्तं प्रथमतो
दर्शयति—तत्र भाष्यकार इति । सधर्मकमिति । 'अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहि' इत्यादि-
प्रैषपूर्वकमग्निप्रणयनानन्तरमुत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणेऽग्नौ जुह्वां पञ्चगृहीतेनाज्येन समन्त्रकव्याधारण-
प्रभृतयो ये धर्मा आप्नाताः तद्धर्मकमाहवनीयापादानकमित्यर्थः । आहवनीयं प्रतीति ।
यद्गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति अधर्मकं प्राकृतं प्रणयनमासीत् तदेवेदमतिदेशप्राप्तं वेत्यर्थः ।
यथाश्रुते सिद्धान्ते आहवनीयदेशं प्रति प्रणयनाभावेन सिद्धान्तपक्षत्वेन तादृशोऽह्वानुपपत्तेः ।
प्राकृतमेव प्रणयनमिति सिद्धान्तपक्षे प्रकृताधुत्तरवेदेरभावेनेहाप्राप्तेः 'न वैश्वदेव' इति निषेधानु-
पपत्तेः । अत एवेदं सौमिकं प्रणयनम् , तत्र चोत्तरवेदिप्राप्तेः निषेधोपपत्तिरित्याह—अत एव
तत्रेति । भाष्यकारप्रदर्शिते पूर्वपक्षे तदनुक्तं स्वयं विशेषं दर्शयति —तेन तयोरिति ।
'न गिरि'ति निषेधानुवादबलात् इरापदस्य गिरापदस्थानकत्ववत् इहापि 'न वैश्वदेव' इत्यनुवाद-

तिरिक्तास्सौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः । यत्तु 'उपात्र वपन्ति' इत्युत्तरवेदेरुत्पत्तिवाक्यं यच्च 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति' इति तस्याः विनियोगवाक्यं तन्मध्यमयोः पर्वणोः प्राकृतप्रणयनकाल एवोत्तरवेदिमात्रविधायकमिति प्राप्ते —

बलत् द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्यस्थस्याविशेषप्रवृत्तस्यापि 'द्वयो'रिति पदस्य आद्योत्तमपर्वपरत्वमिति तद्विषयमेवोत्तरवेदिन्यतिरिक्तधर्मकं प्रणयनं सौमिकमित्यर्थः । यत्त्विति ।

अत्रेदमवधेयम् । यद्यु'पात्र वपन्ति' इत्युत्तरवेद्युत्पत्तिवाक्यं वरुणप्रधासावान्तरप्रकरणपठित-मपि मध्यमपर्वद्वये निविशते चातुर्मास्यमहाप्रकरणात्, तदा आद्योत्तमपर्वणोरपि उत्तरवेदेस्तेन प्राप्ताया 'न वैश्वदेव' इति पर्युदासोपपत्तेः एतदुत्तरवेदिपर्युदासानुपपत्त्या सौमिकप्रणयनपरत्वं सूत्रभाष्यानुसारेण स्वोक्तमनुपपन्नम् ।

यदि तु अवान्तरप्रकरणात् वरुणप्रधास एव तत्प्राप्तेः आद्योत्तमपर्वणोस्तत्प्राप्त्यभावात् पर्युदासानुपपत्तिः शङ्क्येत; तदाऽवान्तरप्रकरणात् वरुणप्रधासविषयमेव उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोग-विधानं वक्तुमुचितम्; न वार्तिकतन्त्ररत्नोपपादितप्रकारेण भवदभिमतं तृतीयपर्वविषयमपि । अत एवास्मिन् पक्षे तृतीये पर्वणि नोत्तरवेदिर्न वा सौमिकं प्रणयनमिति ध्येयम् । अत एव भाष्यकारेणैतत्पूर्वपक्षोपपादनं 'उपात्र वपन्ती'ति वाक्यव्यवस्थामनादृत्यैव सूत्रस्वारस्येन कृतमिति । न चावान्तरप्रकरणात् उत्तरवेदेर्वरुणप्रधासमात्रविषयत्वकल्पने 'न वैश्वदेव' इति द्वयोर्निषेधानु-वादवत् तृतीयस्याप्यनुवादकरणा^१पत्तिरित्यतो^२ऽत्रावान्तरप्रकरणबाधेन मध्यमपर्वविषयत्वमेव कल्प-यितुं युक्तमिति वाच्यम् । एतत्पूर्वपक्षे 'न वैश्वदेव' इत्यादीनां सौमिकप्रणयनपृष्ठभावेन प्राप्ताया उत्तरवेदेः पर्युदासार्थत्वस्वीकारेण 'उपात्र वपन्ती'त्येतद्वाक्यप्राप्तोत्तरवेदिपर्युदासार्थत्वानभ्युपगमात् । एतद्वाक्यविहितोत्तरवेदेः अवान्तरप्रकरणेनैव वरुणप्रधासातिरिक्तपर्वत्रयाङ्गत्वपर्युदासात् वरुण-प्रधासमात्रविषयत्वकल्पने बाधकाभावात् । अत एव द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य 'उपात्र वपन्ती'ति वाक्यविहितोत्तरवेदेर्विकल्पापत्त्यापि न मध्यमपर्वविषयत्वम् । तथा सति सौमिकप्रणयनपृष्ठ-भावेनैव मध्यमपर्वणोरुत्तरवेदिप्राप्तेरु'पात्रवपन्ती'ति पुनरुत्तरवेदिविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः; तत्परि-हारायाद्योत्तमपर्वविषयत्वकल्पने तत्रैव पर्युदासेन विकल्पापत्तेः । अतोऽवान्तरप्रकरणा'दुपात्रव-पन्ती'ति विधिविहितोत्तरवेदितद्विनियोगयोः वरुणप्रधासमात्रविषयत्वं; द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य तु आद्योत्तमपर्वविषयत्वमित्येव पूर्वपक्षोपपादनं युक्तमिति ।

1. B. करणानुपपत्तिः

2. A. रित्यत्र

न प्रणयतिस्सौमिकप्रणयनस्यैव विशिष्योपस्थापकः सन्निहितत्वात्तु प्राकृतमेवोपस्थापयति । ततस्तस्यैवातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या विधिरनुवाद एव वा । तत्प्रयोजनं च यद्यपि नेतरयोः परिसङ्ख्या त्रैदोष्याद्यापत्तेः, प्रणयनाभावे इतरपर्वणोरग्न्यभावेन यागानुपपत्तेश्च । नाप्यर्थवादोपपत्तिः विध्यभावेऽर्थवादत्वस्यैवानुपपत्तेः, तथाऽप्युत्तरवेदिरूपगुणार्थं पुनश्श्रुतिः । एतदभावे हि चतुर्वर्षि प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशापेक्षायामुत्तरवेदिविधानं चतुर्वर्षि प्राप्नुयात् । एतत्सत्त्वे तु पर्वद्वयवृत्तिप्रणयनस्यैव विशिष्योपदेशेनोपस्थितत्वात्तत्रैवोत्तरवेदिस्तदीयाग्निनिधानमेव च द्वारमिति सिद्ध्यति । अतः इतरपर्वणो-

सन्निहितत्वादिति । अतिदेशेनेति शेषः । अत्र भाष्यकारेण प्राकृतस्य प्रणयनस्यात्र पुनर्विधानं यद्यपि नोक्तम्, तथाप्यतिदेशप्रवृत्तेः पूर्वप्रवृत्त्या विधित्वसंभवे उक्तेऽपि अनुवादत्वपक्षापेक्षया गुणसंबन्धलाभप्रयोजनातिरिक्तप्रयोजनान्तरस्यादर्शनात् गुरुभूतविधित्वकल्पनापेक्षया अनुवादत्वमेव युक्तं, गुणसंबन्धप्रयोजनस्य तदानीमपि संभवादित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरत्येनाह—
अनुवाद एव वेति ।

अयमाशयः—भाष्यकारेण हि 'प्राकृतं वाऽनामत्वादिति (७-३-२१) सिद्धान्तसूत्रविवरणेन अस्य पुनर्विधित्वमनुवादत्वञ्चोक्तम् ; तथापि 'परिसङ्ख्यार्थं श्रवणं गुणार्थमर्थवादी वा' (७-३-२२) इति प्रयोजनसूत्रोपन्यस्तप्रयोजनविवरणे पूर्वपूर्वप्रयोजनास्वरससूचनपूर्वकं अर्थवादप्रयोजनमेवान्तिमोक्तत्वेन दृढीकृतम् । न हि तदसाधारणं प्रयोजनं प्रणयनवाक्यस्य विधित्वाभावे मन्देनापि वक्तुं शक्यते । किमुत सूत्रभाष्यकाराभ्याम् । अतस्सूत्रभाष्यकारयोरभिप्रेतस्य विधित्वमित्यभिप्रेत्य सोपपत्तिकं तस्य विधित्वमुपपादितम् । तादृशार्थवादवशेन द्वयोरिति पदस्य मध्यमपर्वविषयत्वसिद्धावपि पुनर्विधिप्रयोजनं औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेध इति (७-३-२५) द्वितीयाधिकरणगुणसूत्रान्ते उपपादितं भाष्यकारेण । गुणसंबन्धरूपं प्रयोजनमग्रे उच्यते । तत्तु उभयथापि संभवति । एवं स्थिते यदनुवाद एवेत्युक्तम् तच्छास्त्रदीपिकादिग्रन्थानुरोधेनोच्यमानं अनुवादत्वे अर्थवादत्वानुपपत्तेरित्यनेन दूषणेन निरसनीयं प्रायं सत् विध्यङ्गीकारस्यैव बलवत्साधकतयाऽनास्थयोपन्यस्तमिति ध्येयम् । एतेन विधित्वाभावे अर्थवादत्वानुपपत्तेः अर्थवादार्थमनुवाद इत्यनुपपन्नमिति वार्तिकोक्तं भाष्यदूषणमपास्तम् ।

मास्तु वाऽर्थवादोपपत्तिः प्रयोजनं तथापि गुणसंबन्धरूपं प्रयोजनान्तरं संभवतीत्याह—
तथापीति । उपस्थितत्वादिति । एतेनापि दग्धा जुहोतीतिवत् स्ववाक्ये गुणिनमुद्दिश्य

रुत्तरवेदिपरिसङ्ख्यैवानुवादप्रयोजनमिति ।

गुणान्नाभावात् वाक्यान्तरोपात्तगुणार्थता न संभवतीति वार्तिकोक्तं भाष्यदूषणमपास्तम् । स्ववाक्ये गुणोपादानाभावेऽपि वाक्यान्तरोपात्तगुणसंबन्धे फलतः प्रयोजनत्वाङ्गीकारस्य, 'वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवः' 'द्वे आहवनीये जुहोति' 'पुरोडाशं प्रथयति' इत्येवमादिषु दृष्टत्वेनेहापि तदुपपत्तेः । उत्तरवेदिपरिसङ्ख्यैवेति । फलत इति शेषः । विधित्वाभावे अर्थवादा-
र्थत्वासंभवेऽपि अनुवादत्वाङ्गीकारेऽपि वार्तिकोक्तदूषणपरिहारेण भवत्ये^१ वैतत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्योक्तं
—अनुवादप्रयोजनमितीति ।

अतैतदधिकरणानन्तरं भाष्यकृता कतरयोर्द्वयोरिति सन्दिह्य उत्सृत्तानियमपूर्वपक्षोत्तरत्वेन प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधादिति सूत्रमवतारयता द्वितीयाधिकरणमारब्धम् । अयं हि तदर्थः—प्रणयनेनाग्निः प्राप्यते, अतो यत्र प्रणयनं तत्राग्निः तत्रैवोत्तरवेदिः प्राप्नोति, अग्निसंस्कारकत्वात्तस्याः; तेन सा यत्र वैश्वदेवशुनासीरीययोः प्रथमोत्तमयोः प्रतिपिध्यते तत्राग्नि-
विद्यते; प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः । स च वैश्वदेवशुनासीरीययोरुपलभ्यते—'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपन्ति न शुनासीरीये'—इति । तेन तस्याः प्राप्तिरनुमीयते तत्प्राप्त्या चाग्निः । नह्यसत्त्यग्नौ अग्निसंस्कारिकायाः प्राप्तिर्घटते । तलैव प्रणयनमनुमीयते—न हि प्रणयनमन्तरे-
णाग्निर्भवति । तदनेनोत्तरवेदिप्रतिषेधेन लिङ्गेन अनुमानपरम्परया प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमवसीयत इति । एतच्च दूषितं वार्तिककारेण ।

तथाहि—प्राकृतमेव प्रणयनमिति पूर्वाधिकरणे सिद्धेऽर्थे प्राकृतस्य प्रणयनस्य पर्व-
चतुष्टये सत्त्वात् कतरयोर्द्वयोरिति सन्देहस्यैवासंभवः; पर्वद्वयपरिसङ्ख्यापरत्वस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । तदसंभवादेवानियमपूर्वपक्षस्य, तन्निरासेन प्रथमोत्तमनिवेशपूर्वपक्षस्य चानुपपत्तिः । न च प्रणयनस्वरूपं कतरयोर्द्वयोरिति न सन्दिह्यते, विन्तु यत् द्वयोः प्राकृतमेव प्रणयनमनृद्यते तत्कतरयोरिति सन्दिह्यत इति वाच्यम् । अनुवादमात्रविचारस्यानुष्ठानौपयिकत्वाभावेन निष्प्र-
योजनत्वात् । ननु उत्तरवेदिविषयनिरूपणं प्रयोजनम् ; यत्र हीदं प्रणयनमनुकीर्तितं तत्रोत्तरवेदिः, अस्यानन्तरं 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति' इति विहितेति चेत् । मैवम् । अग्नि-
निधानानुवादेन विधीयमानायाः उत्तरवेदेः महाप्रकरणाच्चोदकप्राप्ताग्निप्रणयनसद्भावाच्च चतुर्ष्वपि पर्वसु प्राप्तायाः सन्निधिमन्त्रेण दुर्बलेन द्वयोः प्रणयन्तीत्येतदनुदितप्रणयनविषयत्वकल्पने

द्वितीयाधिकरणे तु सोऽयमनुवादः प्रथमोत्तमयोः मध्यमयोर्वेति चिन्तायां मध्यमविषयत्वे तत्रैवोत्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोत्तमयोस्तत्पर्युदासानुपपत्तिप्रसङ्गात् प्रथमोत्तमविषयत्वमेव ।

प्रमाणाभावात् । अतः प्राकृतप्रणयनानुवादमात्रविचारस्य निष्फल्पात्, प्राकृतप्रणयने चोत्तरवेदेरभावात्, प्राकृतप्रणयनप्रवृत्तभावेन प्रसक्तोत्तरवेदिनिषेधबलेन प्रथमोत्तमपर्वविषयत्वपूर्वपक्षानुपपत्तेः, पूर्वोक्तरीत्याऽर्थवादत्वस्य चासंभवात्, मध्यमयोर्वा गत्यर्थवाददिति सूत्रेण मध्यमविषयत्वसिद्धान्तकरणमयुक्तमित्येवंरीत्यानुत्थानं द्वितीयाधिकरणस्येति ।

तदिदं वार्तिकोक्तं द्रष्टव्यं प्रणयनानुवादस्यावान्तरप्रकरणसंपादनद्वारा उत्तरवेदेः पर्वद्वयपरिसङ्ख्यारूपप्रयोजनेन पूर्वाधिकरणनिरूपितेन परिहृतमभूदित्यभिप्रेत्य निःशङ्कं द्वितीयाधिकरणमुपपादयति—द्वितीयाधिकरणे न्विति । तथाचोत्तरवेदिप्राप्तिफलकं प्राकृतमेव प्रणयनं यत् द्वयोरनूदितं तत् कतरयोर्द्वयोरिति सन्देहः संभवात् उत्तरविचारस्सर्वोऽपि संभवतीति भावः । अनियमपूर्वपक्षस्तु प्रथमोत्तमयोरिति सूत्रानुशिष्टपूर्वपक्षवर्णनेनैव निरस्तत्वात् सूत्रानुशिष्टत्वाभावाच्च नोक्तः । अत्र च द्वयोरिति^१ कयोरिति सन्देहे सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादित्यधिकरणेनैव (पूर्वी-१-४. १९.) गत्यर्थवादवशेन निर्णयः संभवत्येव । ‘ऊरू वा एतद्यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासास्साकमेधाश्चेत्यर्थवादे ऊरूस्तुते ते वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणी । ऊरू च गमनसाधने । तत्रैवं स्तुतिसंबन्धो भवति—ऊरू यज्ञस्य वरुणप्रघासास्साकमेधाश्चेति तयोर्द्वयोः प्रणयन्ति ; तस्माद्वाभ्यामूरूभ्यां यज्ञः समाप्तिं याति प्रणयनेन हि तौ बलवन्तौ भवतः अङ्गभूयस्त्वात् इत्येव मर्थकोऽत्रार्थवादः । तथा च तेन न्यायेनात्रापि निर्णयसंभवात् व्यर्थमेतदधिकरणं इत्याशङ्कं अधिकाशङ्कया निरस्यन् पूर्वपक्षमारचयति—मध्यमविषयत्वे इति । अत्र चार्थवादे लक्षणापत्त्या विधिकल्पनमयाच्च^२ ‘द्वयोः प्रणयन्ती’त्ययं मध्यमपर्वद्वयविषय एवानुवादः उत्तरवेद्युपसंहारार्थ इति सिद्धान्तप्रसाधनानन्तरं भाष्यकारेण “कथं तर्हि अप्राप्तोत्तरवेदेः ‘न वैश्वदेव’ इति निषेधः” इत्याशङ्कोत्तरत्वेन औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेध इति सूत्रं उपात्र वपन्तीत्यस्य पर्वविशेषमनारभ्याज्ञानात् महाप्रकरणेन तद्विहितोत्तरवेदेः पर्वचतुष्टयाङ्गत्वप्राप्तौ, ‘न वैश्वदेव’ इत्ययं पर्युदासस्संगवतीति व्याख्याय, ‘उपात्र वपन्ती’त्यस्य वरुणप्रघासावान्तरप्रकरणपाठात् तत्रैवोत्तरवेदिप्राप्तेः पुनरप्यप्राप्तपर्युदासानुपपत्तिः इत्याशङ्क्य परिहृतम्—यद्युपात्र वपन्तीति वाक्येऽवान्तर-

1. A. द्वयोः कयोः
2. A. विकल्पमयाच्च
3. A. प्रणयनानन्तरं

ततश्च तन्नैवोत्तरवेदिप्राप्तौ तन्नैवायं निषेध इति तयोरुत्तरवेदेर्विकल्पः । 'द्वाभ्यामेति ऊरु वा एतै यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासाः साकमेधाश्च' इति प्रणयनार्थवादस्तु लक्षणाया प्रथमोत्तमपर इति प्राप्ते—

लक्षणाया विकल्पस्य चान्यान्वत्वात् मध्यमविषय एवायमनुवादः उत्तरवेद्युप-

प्रकरणात् अत्रेति पदं वरुणप्रघासमात्रपरमुच्येत, तदा अर्थादेवेतरपर्वत्रयेऽप्राप्तत्वादुत्तरवेदिपर्युदासप्राप्ते 'न वैश्वदेव' इत्यनयोः नित्यानुवादत्वमेव प्राप्नोति; तत्र यथा द्वयोर्नित्यानुवादः कृतः तथा तृतीयस्यापि स कृतः स्यात् । अतो ज्ञायते उभयत्रानुवाददर्शनात् अवान्तरप्रकरणं बाधित्वा तद्विहितोत्तरवेदिः महाप्रकरणात् सर्वपर्वसु निविशते । तथा चाविशेषेण प्राप्तोत्तरवेदिः प्रथमोत्तमयोः पर्युदस्यते, 'नानूयाजेषु येयजामहं करोती'तिवत् । वरुणप्रघासविषयत्वे हि नायं पर्युदासस्संबध्यते । न हि संभवति-वरुणप्रघासेषु उत्तरवेदिमुपवपेत् वैश्वदेववर्जमिति । संभवति तु चातुर्मास्येषु उत्तरवेदिमुपवपेत् प्रथमोत्तमवर्जमिति । तस्मात् एतद्व्याख्यादवान्तरप्रकरणं बाधित्वा चातुर्मास्यानामेव अत्रेति वाद इति ।

तदेतद्वाप्यकारोक्तं वार्तिककृता दूषितम् । तथाहि—यदि प्राकृतस्य प्रणयनस्य पुनः श्रवणं अर्थवादद्वारेण मध्यमयोः पर्वणोः उत्तरवेद्याख्यगुणविधानार्थमिति पूर्वाधिकरणे स्थितं, तदा प्रथमोत्तमयोस्तेनैवोत्तरवेदेरप्राप्तत्वादेवैतत्पर्युदासाभिधानमयुक्तम् । अनुवादरूपप्रतिषेधत्वस्यापि इतरस्तुत्यर्थत्वाभावेन कल्पयितुमशक्यत्वेन वैयर्थ्यापत्तिश्च । यदा तु 'उपात्र वपन्ती'त्यनेनैव पर्युदाससहितेन मध्यमयोरुत्तरवेदिर्विहिता नेतरयोः तदा यत्रोत्पत्तिः तत्रैव विनियोग इत्युत्तरवेद्या-मग्निं निदधति' इतीदमपि विनियोगविधानं मध्यमयोः पर्वणोः निविशत इति, द्वयोः प्रणयन्तीति व्यर्थमेव । अतोऽवश्याङ्गीकर्तव्येऽन्यतरस्यानुवादत्वे, 'द्वयोः प्रणयन्ती'त्यस्यैवानुवादत्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । न तु 'न वैश्वदेव' इत्यनयोः । द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेनार्थवादद्वारेण मध्यमयोरुत्तरवेद्युपसंहारः क्लिष्टः स्यात् । पर्युदासविधिपक्षे तु स्पष्टः स इति तदपेक्षया पर्युदासविधिरेव युक्त इति ।

एवञ्च वार्तिके 'न वैश्वदेव' इत्यस्यैव पर्युदासविधित्वमभ्युपेत्य 'द्वयोः प्रणयन्ती'त्यस्यैव प्राकृतप्रणयनानुवादेऽपि प्रयोजनानुपलब्धेर्वैयर्थ्यमापादितम् । प्रत्युत 'न वैश्वदेव' इत्यस्यैवानुवादत्वाङ्गीकारेणैव 'द्वयोः प्रणयन्ती'ति वाक्यस्योत्तरवेद्युपसंहारार्थतया अर्थवत्तां ये मन्यन्ते तन्मते सूत्रभाष्यविरोधापादनेन तन्मतं खण्डितम् । तदेतन्मतसमर्थनव्याजेन वार्तिकोक्तदूषणं

संहारार्थः । एवं च प्रथमोत्तमयोरुत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तत्र तत्प्रतिषेधो नित्यानुवादः । तत्प्रयोजनं च 'उपात्र वपन्ति' इत्यादेर्वरुणप्रधासावान्तरप्रकरणबाधः । एतदभावे हि तदवान्तरप्रकरणे पठिताया उत्तरवेदेस्तस्मात्वाङ्गत्वप्रसक्तौ तदितरेषु त्रिषु पर्वसु नित्यानुवादस्स्यात् न द्वयोः ; अतो द्वयोर्नि यानुवादबलादवान्तरप्रकरणबाधेन महाप्रकरणात्सर्वाङ्गत्वप्रसक्तौ 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यनेन मध्यमयोरुत्तरवेद्युपसंहारो युज्यते । न चैवमपि प्रथमोत्तमयोः पर्युदासवशेनावान्तरप्रकरणबाधवन्मध्यममात्रविषयत्वस्याप्युत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोस्सिद्धेः 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति' इत्यनेन हि न निधानानुवादेनोत्तरवेदिर्विधीयते अतिप्रसङ्गात् । नाप्यग्निनिधानानुवादेन, विशिष्टोद्देशापत्तेः । नाप्यग्निमात्रोद्देशेन, गार्हपत्यादावप्युत्तरवेद्यापत्तेः । किन्तु अतिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या उत्तरवेदिविशिष्टप्राकृतनिधानमेवाभ्युद्देशेन विधीयते उत्तरवेदिमात्रफलकः । अतश्चापदेशिकप्रणयनविध्यभावे प्रणीताग्निनिधान इव कपालतापार्थाग्निनिधानेऽपि तदापत्तिः ।

परिहरन् सिद्धान्ते 'न वैश्वदेव' इत्यस्यैवानुवादत्वमुपपादयति—एवञ्चेति । यदुक्तं नित्यानुवादवैयर्थ्यं इतरस्य स्तुत्यस्य विधेयत्वाभावादिति तत् प्रयोजनकथनेन परिहरति—तत्प्रयोजनमिति । अतो द्वयोरिति । अयमर्थः—द्वयोरेवार्थप्राप्तप्रतिषेधानुवादो न तु तृतीयस्येति हेतोस्तावत् वरुणप्रधासावान्तरप्रकरणेन वरुणप्रधासमात्राङ्गत्वबोधनेनार्थप्राप्तोत्तरवेदिप्रतिषेधस्यायं नानुवाद इति प्रतीतेरवान्तरप्रकरणबाधेन इयमुत्तरवेदिः न वरुणप्रधासमात्राङ्गम् । न वा आद्योत्तमयोः प्रतिषेधानुवादबलात् वरुणप्रधाससाकमेधोभयाङ्गम् । वरुणप्रधासस्य सत्त्वेऽपि अवान्तरप्रकरणे तस्य बाधात् । साकमेधस्य स्वतः प्रकरणस्यैवाऽभावेन तदुभयमात्राङ्गत्वे प्रमाणाभावेन तदर्थसिद्धप्रतिषेधानुवादत्वानुपपत्तेः । अतोऽवान्तरप्रकरणबाधे साकमेधप्रकरणाभावे च सति महाप्रकरणाच्चातुर्मास्याङ्गत्वेनैवोत्तरवेदिः प्राप्नोतीति, नाद्योत्तमयोः प्रमाणान्तरेण प्रतिषिद्धा येन तदुभयानुवादत्वमनयोरुच्येत । अतो 'द्वयोः प्रणयन्ती'ति मध्यमपर्वविषयकवेद्युपसंहारेण सर्वाङ्गत्वबाधेन मध्यमपर्वद्वयाङ्गत्वविधानात् अर्थप्राप्त एवाद्योत्तमयोः उत्तरवेदिप्रतिषेधः अनुवादमात्रं संपद्यते । एवञ्च प्रतिषेधानुवादः अवान्तरप्रकरणबाधार्थः सन् उत्तरवेदेऽचातुर्मास्याङ्गत्वप्रापणप्रयोजनकः । 'द्वयोः प्रणयन्ती'ति तु मध्यमपर्वद्वये उत्तरवेद्युपसंहारप्रयोजनकमिति सिद्धम् । ननु 'न वैश्वदेव' इत्यस्य पर्युदासत्वाङ्गीकारेणैवोत्तरवेदेः मध्यमपर्वद्वयविषयत्वसिद्धेः 'द्वयोः प्रणयन्ती'त्यस्य वैयर्थ्यमापादितं तुप्परिहरमेवेत्याशङ्क्य परिहरति—नचैवमिति । उत्तर-

औपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वे तु तस्यैव पुरस्स्फूर्तिकस्य देशापेक्षायामातिदेशिक-
विधितः पूर्वमुत्तरवेदिरूपदेशविधानाच्च तापाद्यर्थान्निधाने उत्तरवेदिप्राप्त्यापत्तिः । अत एवौ
पदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वेऽपीतरयोरातिदेशिकप्रणयनसत्त्वादुत्तरवेद्यापत्तिरित्यपास्तम् ।
औपदेशिकप्रणयनस्य पुरस्स्फूर्तिकत्वेन तत्रैवोत्तरवेदिविधानात् । अतो भाष्यकार-
मतेऽपि न वार्तिकोक्तदूषणावकाशः ।

वार्तिककारमतोपपादनं तु एवं—सप्तभिस्सूत्रैस्त्रिपक्षकमेकमधिकरणम् । तत्र
प्राकृतं सौमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वपक्षद्वयं कृत्वा अपूर्वं प्रणयनान्तरमत्र विधियते

वेदिप्राप्त्यापत्तिरिति । ततश्च कपालतापार्थान्निधाने उत्तरवेदिव्यावृत्तिफलकपर्वद्वयविषयक-
प्रणीताग्निविधाने उत्तरवेद्युपसंहारपरत्वेन द्वयोः प्रणयन्तीत्यनुवादसार्थक्ये सति तत एवाद्योत्तमयोः
उत्तरवेदिप्रतिषेधलाभात्, 'न वैश्वदेव' इत्ययमेवानुवादः 'उपात्र वपन्ती'त्यस्यावान्तरप्रकरण-
बाधप्रयोजनक एवेति किं पर्युदासविधित्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । अतो भाष्येति । अत्र च
'न वैश्वदेव' इत्यस्यैवानुवादत्वाङ्गीकारेण सिद्धान्तोपपादने औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेध
इति सूत्रस्य तद्विवरणभाष्यस्य चास्त्येव विरोधः । अनेन हि सूत्रेण यत् पूर्वपक्षवादिना-
ऽभिहितं प्रथमोत्तमयोः प्रणयनं उत्तरवेदिप्रतिषेधात् ; मध्यमयोर्हि प्रणयने सति तयोरेवोत्तरवेदिप्राप्तेः
'न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ती'ति प्रतिषेधः अनर्थकः स्यादिति, तस्य परिहारोऽभिधीयते—
पर्वविशेषमनारभ्य चातुर्मास्येषु उत्तरवेदिराम्नाता; तस्याः प्रथमोत्तमयोः पर्युदासार्थत्वम् ; ततश्च
नानर्थक्यमिति भाष्यकृता व्याख्यातम् । तच्चेदमनुवादत्वाङ्गीकारेऽनुपपन्नमेव भवतीति
दूषणमस्त्येव । तथापि भाष्योक्तौ तथा विद्यमानायामपि मदुक्तरीत्याऽनुवादत्व^१स्यैव सयुक्ति-
कत्वात्, प्राकृतप्रणयनानुवादमङ्गीकृत्य याऽधिकरणद्वयरचना भाष्यकारेण कृता तत्र मदुक्त-
प्रकारेण सर्ववार्तिकोक्तदूषणपरिहारस्संभवत्येव इत्यभिप्रायेण भाष्योक्ताविति विहाय भाष्य-
कारमते इतिमतपदं प्रयुक्तमिति ध्येयम् । यद्यपि चात्रावान्तरप्रकरणबाधमालं 'न वैश्वदेव'
इति नित्यानुवादप्रयोजनं वक्तुं न युक्तं, तस्यानुष्ठानानौपयिकत्वात् । न ह्यवान्तरप्रकरणबाधेन
महाप्रकरणाच्चातुर्मास्याङ्गमुत्तरवेदिरिति पर्वचतुष्टये उत्तरवेदिः क्रियते । किञ्च मध्यमपर्व-
विषयकप्रणयनानुवादसहकृतोत्तरवेदिविनियोगविधिनैव मध्यमपर्वद्वयविषयत्वमात्रावगतेः अवान्तर-
प्रकरणबाधोऽपि न^२ सुलभः । 'उपात्र वपन्ती'त्युत्पन्नायास्तस्याः यावदवान्तरप्रकरणात् वरुण-

1. A. अनुवादस्यैव

2. B. नासुलभः

न तु सौमिकं, तस्यानुपस्थितत्वात् । नापि प्राकृतं, प्राकृतप्रणयनस्याहवनीयोत्पादकत्वेनाहवनीयापादानकत्वासम्भवात् 'आहवनीयाद्वावग्नी प्रणयतोऽध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च' इति शाखान्तरवचनेऽवश्यं प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधानावगतेः । साकमेधेऽपि च धोधायनादिकल्पसूत्रानुसारेणैतत्समानार्थकस्याहवनीयापादानक-

प्रघासाङ्गत्वं कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षविनियोगविधिनैव मध्यमपर्वद्वयविषयत्वस्य बोधनात् । अतो न 'न वैश्वदेव' इति नित्यानुवादप्रयोजनं लभ्यते; तथापि नित्यानुवादफलं मध्यमपर्वद्वयाङ्गत्वबोधनद्वारा अवान्तरप्रकरणबाधशक्यत एवानुष्ठानोपयोगितया वक्तुम् । यद्ययमाद्योत्तमपर्वद्वयविषये नित्यानुवादो न स्यात् तदाऽवान्तरप्रकरणाद्वरुणप्रघासमात्राङ्गमेवोत्तरवेदिः स्यात् । सति त्वस्मिन् नित्यानुवादद्वये तृतीयानुवादाभावात् अवान्तरप्रकरणं बाधित्वा तदतिरिक्तमध्यमपर्वद्वयाङ्गमेवोत्तरवेदिरिति सिद्धयति । न च तर्हि 'उपात्र वपन्ती'ति प्राप्तोत्तरवेदिपर्युदासविधित्वमेवास्तु न नित्यानुवादत्वमिति वाच्यम् । अवान्तरप्रकरणसत्त्वे आद्योत्तमयोरुत्तरवेदेरप्राप्त्यैव पर्युदासविध्यनुपपत्तेः । पर्युदासविधेः प्राप्तिसापेक्षत्वेन तदुपपत्त्यर्थमवान्तरप्रकरणबाध आवश्यक इति कल्पनेऽन्योन्याश्रयापत्तेश्च । अतोऽवान्तरप्रकरणादेवा^१प्राप्तोत्तरवेदिप्रतिषेधकतया नित्यानुवादत्वे सिद्धे पर्वद्वयानुवादबलादवान्तरप्रकरणेन वरुणप्रघासाङ्गमुत्तरवेदिः तद्वाधेन साकमेधाङ्गमपीति बोधने न किञ्चिद्वाधकम् । 'द्वयोः प्रणयन्ती'ति प्राकृतप्रणयनपुनर्विधेस्तु वरुणप्रघाससाकमेधाङ्गभूतोत्तरवेद्यधिकरणकामिनिधाने प्रणीतामिविषयत्वबोधनद्वारा कपाल्तापार्थामिनिधाने उत्तरवेदिनिवारणमेव प्रयोजनम् । एवञ्च सिद्धान्तरम्भग्रन्थे मध्यमविषय एव वाऽयमनुवाद इत्युक्तौ 'द्वयोः प्रणयन्ती'त्यत्र द्वयोरिति पदमात्रमेवानुवाद इत्येव पूज्यपादानां तात्पर्यं कथञ्चित् द्रष्टव्यमिति दिक् । प्राकृतप्रणयनस्येति । प्राकृतं हि प्रणयनं गार्हपत्यापादानकं आहवनीयदेशं प्रति क्रियमाणमाहवनीयोत्पादकमिति आहवनीयापादानकत्वं संभवति । अतः आहवनीयापादानकशाखान्तरीयप्रणयनविधेः प्राकृतप्रणयनविधायकत्वासंभवात् प्रणयनान्तरविधायकत्वेन तदेकवाक्यतयाऽत्रापि तथैव विधीयत इत्यर्थः ।

ननु 'आहवनीयाद्वावग्नी' इति शाखान्तरवचनेन विहारद्वये अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृकर्तृकामिप्रणयनद्वयविधानेन वरुणप्रघासे आहवनीयापादानकप्रणयनविधिसंभवे तदेकवाक्यतया अत्रापि द्वयोर्विहारयोरेव प्रणयनान्तरविध्यापत्तिरिति मध्यमपर्वद्वये प्रणय^२नान्तरं वार्तिकोक्तमनुपपन्नमित्याशङ्कानिराकरणायाह—साकमेधेऽपि चेति ।

1. B. देव प्राप्तोत्तर

2. A. प्रणयनानन्तरम्

प्रणयनान्तरविधायविधेः कल्पनेन प्रणयनान्तरविधानाद्यगतेस्तदुभयसमानार्थः ३. तथा 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यस्याप्याहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकत्वस्यैव निश्चयेन प्राकृत-प्रणयनानुवादकत्वानुपपत्तेः ।

अतः प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकं प्रणयनान्तरमपूर्वं विधीयते । तच्च गत्यर्थवादान्मध्यमयोरेव । तस्य चापेक्षितो देशविशेष उत्तरवेदिरूपत्तिविनियोगविधिभ्यां विधीयत इति तावपि मध्यमविषयावेव । एवं च प्रथमोत्तमयोस्तत्प्रतिषेधोऽपि नित्यानु-

तच्च गत्यर्थवादादिति । ततश्च साकमेधविषयबौधायनीयवचनमूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना-पत्याऽस्यैव तन्मूलककल्पने लाघवानुरोधेन गत्यर्थवादाच्च न द्वयोर्विहारयोः प्रणयन्तीत्यर्थेन वरुणप्रवासमात्रविषयत्वमिति भावः । तस्य चापेक्षित इति । प्राकृतप्रणयनपक्षे आहवनीय-देशस्यातिदेशतः प्राप्तेः देशविशेषानपेक्षणे 'उपात्र वपन्ती'त्याद्युत्पत्तिविनियोगविधानमनाकाङ्क्षित-मेवापद्यते । सौमिकप्रणयनपक्षे तु मध्यमयोः सौमिकप्रणयनपृष्ठभावेनैवोत्तरवेदिप्राप्तेः आद्योत्तमयोश्च प्रतिषेधान्नानुष्ठानविशेषकरतापि तदुत्पत्तिविनियोगविध्योः संभवति । विकल्पेन तत्संभवे स एव दोषः । प्रणयनान्तरपक्षे तु अपेक्षितविधित्वं भवतीत्युत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगविधी स्वस्यापेक्षितविधित्वानुरोधेन मध्यमविषयत्वेनैव व्यवस्थितौ भवत इत्यर्थः । एवञ्चेति । उत्तर-वेद्युत्पत्तिविनियोगविध्योः अपेक्षितविधायकत्वानुरोधेन मध्यमपर्वद्वयविषयत्वात् आद्योत्तमयोरप्राप्त्यै-वेत्यर्थः । एतेन आद्योत्तमयोस्तत्तरवेदिप्रतिषेधः 'उपात्र वपन्ती'त्यस्य सामान्यविषयस्य पर्युदासार्थः । सामान्यविषयत्वञ्चास्य भाष्य एव दर्शितमिति शास्त्रदीपिकाद्युक्तमपास्तम् । न केवलं उत्तरवेद्युत्पत्ति-विधेः अपेक्षितविधायकत्वानुरोधेन मध्यमपर्वद्वयविषयत्वादेवाप्राप्तिरित्ययमनुवादः । विन्तु अवान्तरप्रकरणात् वरुणप्रवासमात्राङ्गत्वापत्तेरन्यत्र पर्वत्रयेऽप्यप्राप्त्यापीत्युक्तमपि न विस्मर्तव्यम् ।

ननु द्वयोरनुवाददर्शनात् तृतीयानुवादादर्शनेनावान्तरप्रकरणबाधानुमानात् महाप्रकर-णादुपात्रवपन्तीत्यत्र अत्रेतिपदं चातुर्मास्यपरमिति सामान्यप्राप्तिमादाय पर्युदासविधित्वमेव भाष्य-वार्तिककाराभिप्रेतं युक्तमिति चेन्मैवम् । किं तृतीयानुवादादर्शनस्य फलं अवान्तरप्रकरण-बाधेन अत्रेतिपदं महाप्रकरणात् चातुर्मास्यपरमित्युच्यते ? उत द्वयोरेवानुवादस्य ? उत द्वयोरेव पर्युदासविधेः ? नाद्यः । तृतीयानुवादादर्शनस्य प्रमाणत्वाभावेन तन्नियामकत्वानुपपत्तेः । द्वयो-रनुवादत्वदर्शनेनावान्तरप्रकरणाबाधस्यैवापत्तौ तृतीयानुवादादर्शनस्य तृतीयपर्वाङ्गत्वात्तत्पर्यकत्व-कल्पनस्यैव युक्तत्वेन, तृतीयादर्शनस्य अशास्त्रीयस्य तद्बाधकत्वकल्पने मानाभावाच्च । न द्वितीयः । तव मते तस्यानुवादत्वाभावेनानुवादकतया तद्बाधकत्वासंभवात् । अवान्तरप्रकरणबाधाभावे

वाद एव भाष्य प्राप्त इवान्तरप्रकरणवाधार्थमिति सर्वमनाकुलम् । याज्ञिकास्तु पशुबन्धवत् सौमिकानेव धर्मानुतिष्ठन्ति । उत्तरवेदिपरिमाणं परं शम्यामात्रमौपदेशिकं

सत्येव द्वयोर्नित्यानुवादत्वसंभवेन द्वयोर्निषेधानुवादकतया अवान्तरप्रकरणवाधकत्वायोगाच्च । न तृतीयः । पूर्वोपपादितेतराश्रयादमुक्तेः ।

एतेन “तस्मादनारभ्यवादश्रवणात् चातुर्मास्यानामविशेषेण प्राप्तोत्तरवेदिः प्रथमोत्तमयोः पर्युदास्यते ‘नानृयाजेषु येयजामहं करोती’तिवत्; ‘न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपन्ति, न शुनासी-रीये’ इति । वरुणप्रधासविपयत्वे हि नायं पर्युदासस्संबध्यते । न हि संभवति वरुणप्रधासे-षूत्तरवेदिमुपवपेत् वैश्वदेवादिवर्जमिति । सम्भवति तु एवं—चातुर्मास्येषु उत्तरवेदिमुपवपेत्—प्रथमोत्तमवर्ज” मिति भाष्यविवरणं तन्वरुणदर्थितमपास्तम् । एतत्पर्युदासविधिनुरोधेना-वान्तरप्रकरणवाधेन चातुर्मास्याङ्गत्वसिद्धिः; तत्सिद्धौ च तत्प्राप्त्युपजीव्यपर्युदास इत्यन्योन्या-श्रयस्य दुष्परिहरत्वात् । तस्मात् ‘न वैश्वदेव’ इत्यस्य भवन्मतेऽनुवादकत्वानङ्गीकारात्, तदङ्गीकारेऽपि च प्रत्युनावान्तरप्रकरणवाधे सति पर्युदासविधित्वस्यैवापत्याऽनुवादत्वस्यैवासंभवात् अवान्तरप्रकरणवाधकत्वानापत्तेः; पर्युदासविधित्वाश्रयणेनावान्तरप्रकरणवाधोपपादने अन्योन्याश्रया-पत्तेः, न पर्युदासविधित्वमाश्रित्य तद्वाधकत्वाङ्गीकरणं युक्तम् । अपि तु अवान्तरप्रकरणेन वरुणप्रधासमात्राङ्गत्वे सति अन्यत्र पर्वतये तत्प्राप्त्यभावे ‘न वैश्वदेव’ इत्यनुवादः; स च द्वयो-रेवेत्यवान्तरप्रकरणवाधेन तदवाधेनैव वाऽनेनैवानुवादेन साफमेधाङ्गत्वमपि लभ्यते । अतोऽयं न पर्युदासविधिः, अपि तु अनुवाद इत्ययमर्थो नित्यानुवाद एवेत्येवकारेण सूचितः ।

एवं मीमांसकमते भाष्यवार्तिककारयोर्मतभेदे विद्यमानेऽपि सौमिकप्रणयनं न विधीयत इत्यत्र तु नैव विवादः । तत्रापि तु याज्ञिकानां विवादं दर्शयति—याज्ञिहास्तिवन्ति । अयमर्थः । वरुणप्रधामे हि उत्तरस्यां वेद्यां ‘उत्तरवेदिमुपवपन्ती’ति तैत्तिरीयब्राह्मणानु-सारेणापतन्मसूत्रे “उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिमुपवपति । काले पशुबन्धवत् गार्हपत्यादग्नी-प्रणयनः । नोद्यनहोमौ जुहुतः” (आ.श्रौ. ८. ५. २०. २१. २२.) इत्युत्तरवेदिः पशुबन्धव-दाज्ञाता । प्रणयनमपि तद्देवाज्ञातम् । पशुबन्धप्रकरणेन च “वेद्यामुत्तरवेदिं दश-पदां सोमे करोति । अंहीयसीं पुरस्तादित्येके” इति सूत्रेण (आ.श्रौ. ७-३-१०-११) प्रसङ्गतः सौमिकीमुत्तरवेदिमाज्ञाय, “शम्यामात्रा निरुद्धपशुबन्धस्योत्तरवेदिः । शम्यां पुरस्तात् उदगग्रां निधाय स्फुर्येनोदीचीमभ्यन्तरं उपलिखति वित्तायनी मेऽसि” (आ.श्रौ. ७-४-१३, १४.) इत्यादिना

कुर्वन्ति । तन्मते 'प्रणयन्ति' इति बहुवचनमपि ब्रह्महोत्रादिसद्भावादुपपद्यत इति ध्येयम् ॥ ७ ॥

शम्यामात्रोत्तरवेदिः सप्रकाराऽऽज्ञाता । प्रणयनमपि “आहवनीये प्रणयनीयमिभमादीप्य” (आ.श्रौ.७-६-४) इत्यादिना “चतस्रोऽतिमुक्तीर्जुहोती”त्यन्तेन सूत्रेण (७-७-२) सौमिकमेव सधर्मकमाज्ञातम् । तदेव प्रणयनं “पशुबन्धवत्प्रणयत” इत्यनेन वरुणप्रघासे विधीयते । तत्र सौमिकप्रणयनानुरोधेन प्राप्तां सौमुकीमुत्तरवेदिं बाधितुं पुनरपि पशुबन्धवदिति ग्रहणात् ‘वित्तायनी मेऽसी’त्यादिविधिसहिता शम्यामात्रोत्तरवेदिर्विहिता । अत एव “भी प्रणयत” इत्यग्निद्वयप्रणयनस्याध्वर्युप्रतिप्रस्थातृकर्तृकस्य विधाने पशुबन्धवदित्युक्तेरनुत्तरवेदिकेऽपि दक्षिणविहारे सौमिकमेव प्रणयनम् । तत्राप्याहवनीयापादानकप्रणयनस्योत्तरवेद्यां पशुबन्धे विधानात्, तत्रैव वरुणप्रघासेऽपि प्रणयनप्राप्तौ, गार्हपत्यादित्यनेन (८-५-२२) सूत्रेण गार्हपत्यापादानकत्वविधानम् । एवञ्च शम्यामात्रायामुत्तरवेद्यां सौमिकप्रणयनधर्मानुष्ठानपूर्वकं गार्हपत्यादाहवनीयप्रणयनमध्वर्युकर्तृकं ब्रह्महोत्रादिसमवधानेन वरुणप्रघासोत्तरविहारे । दक्षिणविहारे च उत्तरवेद्यभावेऽपि आहवनीयदेश एव गार्हपत्यात्तथैव प्रणयनम् । साकमेधे च “ततो महाहविषस्तन्नं प्रक्रमयति तस्य वारुणप्रघासिकेनोत्तरविहारेण कस्यो व्याख्यातः” (आ.श्रौ.८-१२-१,२) इति सूत्रेण वारुणप्रघासिकोत्तरविहारकल्पातिदेशात् सर्वमेव तदीयतन्त्रमिति, तथैव उत्तरवेद्यां गार्हपत्यात् प्रणयनमित्यनुतिष्ठन्ति याज्ञिकाः । तेषां मते प्रणयने सौमिकधर्मानुष्ठानेन ब्रह्महोत्रध्वर्युसाहित्यप्राप्तेः ‘प्रणयन्ती’ति बहुवचनमुपपद्यते । प्राकृताधर्मकप्रणयनपक्षे, प्रणयनान्तरपक्षे वा, सौमिकप्रणयनधर्माभावात् ब्रह्महोत्रादिसाहित्याप्राप्तेः नोपपन्नं बहुवचनमिति दूषणसद्भावात् निर्दुष्टं बहुवचनानुगृहीतं याज्ञिकसंमतं सौमिकमेवात्र प्रणयनं युक्तं विधातुमिति दिक् ।

इदञ्चाधिकरणं अतिदेशप्रसङ्गेन सौमिकप्रणयनधर्मातिदेशनिराकरणार्थत्वात्साङ्गतमिति ध्येयम् । अत्र ‘उपात्र वयन्ति उत्तरवेदिमुपवयन्ति’ इतियकारस्तालव्यः क्वचिद्विस्तृत्यते । स चावैदिकत्वेनोपेक्ष्य एव । किन्तु उपवपन्तीति पवर्गीयपकार एव वैदिकानां पाठो ज्ञेयः ।

(८)—स्वरसामैकपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥ चोदना-
सामान्याद्वा ॥ २७ ॥

पूर्वमुत्तरवेदिप्रतिषेधरूपेण लिङ्गेन सौमिकप्रणयनातिदेशे निरस्ते ऽधुना लिङ्गा-
दप्यतिदेशोऽस्तीत्येवं तदपवादः प्रस्तूयते । गवामयने 'त्रयस्स्वरसामानः' इति
सप्तदशस्तोमकत्वादिधर्मका यागास्समाप्ताः । अन्यत्रापि 'द्वौ स्वरसामानौ' इति ।
तथा वैश्वदेवे पर्वाणि 'वैश्वदेव्यामिक्षा द्यावापृथिव्य एककपालः' इति सधर्मकौ यागौ ।
अन्यत्रापि 'मैत्रावरुण्यामिक्षा काय एककपालः' इत्याद्यामिक्षैककपालद्रव्यका यागाश्श्रुताः ।
ते किं स्वरसामानो गवामयनिकस्वरसाम^१ प्रकृतिकाः ? अन्ये आमिक्षायागाश्च वैश्वदे-
विकामिक्षायागस्य ? अन्ये एककपालाश्च वैश्वदेविकैककपालस्य ? उत नेनि चिन्तायां—
गणत्वादिनैव कल्पितेनातिदेशेनेति कर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेस्स्वरसामादिशब्दानां च
स्वराख्यसामादिरूपगुणविधायकत्वेनानतिदेशकत्वाच्चोक्तयागप्रकृतिकत्वमिति प्राप्ते—

गणत्वादिसादृश्यापेक्षया स्वरसामकत्वादिविशेषसादृश्येन लिङ्गोपबृंहितेनाति-
देशकल्पनाच्चोदनालिङ्गातिदेशेन तत्प्रकृतिकत्वम् । लिङ्गानि च स्वरसामसु तावत्
'पृष्ठयः षडहो द्वौ स्वरसामानौ' इत्युक्त्वा आह—'तत्र यत्तृतीयं सप्तदशमहस्तत् त्रय-
स्त्रिंशस्तोमकस्य स्थानमभिपर्याहरन्ति स उत्तराणां स्तोमानामव्यवायाय त्रयाणां सप्त-
दशानामनूचीनतायै' इति द्वयोस्स्वरसामोस्सप्तदशस्तोमकत्वदर्शनम् । मैत्रावरुण्या-
मिक्षायां च 'न वाजिनेन प्रचरन्ति' इति प्रतिषेधवचनम् । आग्रयणे द्यावापृथिव्यमेक-
कपालं विधाय 'यत्सर्वहुतं जुहोति सा त्वेका परिचक्षा; हुतोऽहुतः पर्यावर्तते सा द्वितीया;

स्वरसाम ।

अत्र तन्त्ररत्ने पूर्वं गुणविधिषु नामातिदेशोऽपोदिते तत्प्रसङ्गेनात्र पूर्वपक्षमभिधाय
तदपवादकतया सिद्धान्तोऽभिधीयत इत्येवमस्मिन्नधिकरणे करिष्यमाणस्य चोदनालिङ्गातिदेश-
विचारस्य सङ्गतिरुक्ता, तथाप्यनन्तराधिकरणसङ्गतिमपि स्वयं दर्शयति—पूर्वमिति । उत्तर-
वेदिप्रतिषेधरूपेण यस्सौमिकवेदिप्रणयनातिदेशः तस्मिन्निरस्ते इत्यर्थः । षडहो यत्तृतीयमिति ।
पृष्ठ-चषडहानन्तरं हि द्वौ स्वरसामानावाप्तातौ । षडहो च क्रमेण त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशएक-
विंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंशस्तोमानां कलष्टौ तृतीयमहः सप्तदशस्तोमकं, षष्ठञ्च त्रयस्त्रिंशस्तोमकम् ।
गवामयने च तयोऽपि स्वरसामानः उक्थ्याः, 'सप्तदशाःस्वरसामान' इति वचनात् सप्तदशस्तोमका

आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत" इति एककपालयागे सर्वहुतत्वादिप्रभुक्तं दोषमभिधाय वैश्वदेविकाज्यागविधिपरं वचनम् । न ह्यस्मान्निदेशभावे सप्तदशस्तोमकत्वयाजिने-
ज्यासर्वहुतत्वादीनां प्राप्तिरसम्भवति । नरमादतिदेशः । अयं न तत्तदस्माधारणधर्माणां साधा-
रणधर्माणां च नवप्रयाजत्वप्रसूनमयत्वादीनां चानिदेशः । मुख्यानां भूयसां च प्रधानान्त-

एव । तत्रपडहीयं तृतीयमहः सप्तदशस्तोमकं, पडहस्याणिमदिनस्थाने कार्यम् । अन्त्यञ्च
तृतीयस्थाने । एवञ्च पडहस्यान्त्यदिनस्य सप्तदशस्तोमकत्वं तदुत्तरयोः स्वरसाम्नोरनुष्ठाने सति
'त्रयाणां सप्तदशानामनूचीनताया' इति लिङ्गदर्शनं, एकस्य सप्तदशस्तोमकत्वेऽपि इतरयोर्द्वयोः
स्वरसाम्नोः सप्तदशस्तोमकत्वाभावेऽनुपपन्नं सत् गावामयनिकसप्तदशस्तोमकस्वरसामानिदेशे ज्ञापक-
मित्यर्थः । दोषमभिधायेति । यदि एककपालपुरोडाशः क्रियते तदा तस्य सर्वस्यैव दोषात्
शेषकार्याणां लोपात् एको दोषः । तथा अहुनोऽहूयमानोऽथवा हुनो वा पर्यावर्तते विपरीतः पतेत्,
तदा तत्र प्रायश्चित्तविधानात् दोषसंभवेनात् द्वितीयेति, दोषोत्पादक एककपाले न कार्यः
किन्त्वाज्यमेव युक्तमित्यर्थः । तथाच शातपथं वचः "तस्य परिचक्षा यथैवैकमेव देव ाथै हविर्गृह्यते
सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः अथैतं सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवद्यनि सा परिचक्षा हुतेऽहुनः
पर्यावर्तते सा द्वितीया परिचक्षे"ति । अयञ्चेति । द्यावापृथिवीये वैश्वदेविके एककपाले अलङ्करण-
काले 'आज्येनैककपालमभिपूरयति आपिः पृष्ठं वा कृत्वा' (आ. श्रौ. ८-२-१०) इत्यापस्तम्ब-
सूत्रे आज्याभिपूरणसर्वहुतत्वादयोऽसाधारणा धर्मा विहिताः । केचित्तु वैश्वदेविकाग्रहणिसाधारण्येन
विहिता नवप्रयाजत्वप्रसूनमयत्वादयो धर्माः ; तेऽपि प्रकरणाविशेषात् आग्नेयादीनामिव एक-
कपालस्याप्यङ्गमित्युभयविधधर्माणामप्यदिश इत्यर्थः । अत एवाग्रयेणैव आग्नेयैन्द्राग्नैवैश्वदेव-
द्यावापृथिव्यहविष्कायां द्यावापृथिव्यैककपालस्य वैश्वदेविकद्यावापृथिव्यैककपालविकृतित्वात् तदति-
देशेन प्रसूनमयस्य बर्हिषः प्राप्तेः तदेव कर्तव्यम् । नतैन्द्राग्नाद्यनुरोधेनानियतम् । ऐन्द्राग्नादिषु
प्रसूनाप्रसूनत्वनियमाभावेन बर्हिर्मातापेक्षायां एककपालानुरोधेन प्रसूनमयग्रहणेऽपि तदविरोधादिति
'अधिकश्च गुणस्साधारणेऽविरोधात् कांस्योऽजिवदमुख्येऽपि' इति सूत्रेण द्वादशद्वितीयपादोपान्त्या-
धिकरणे वक्ष्यते । मुख्यत्वमिति । एतदपि "तन्प्रवृत्त्या तु तन्निनियमः स्थात् यथा पाशुक
सूक्तवाकेन (जे. सू. १२. २. ६५.) इति तदुत्तरसूत्रेणानेव न्यायेन विशेषेऽपि द्यावा-
पृथिव्यमेव तन्त्रं स्यात् नैन्द्राग्नादितन्त्रमित्याशङ्क्य मुख्यभूयस्त्वनियामकानुरोधेन विशेषे
स्वस्वतन्त्रमेवेति साधारणधर्माणां बाध इति द्वादशद्वितीयपादान्त्याधिकरणे वक्ष्यते । अत
एवाग्नेयैन्द्राग्नैवैश्वदेवद्यावापृथिव्यानां पुरोडाशानां पाथ्यागोकस्यां स्थापितानां तन्त्रेणासादने

राणामनुरोधेन तु कचिद्विरोधे साधारणधर्माणां बाधः । याज्ञिकास्तु असाधारणानामे-
वातिदेशं मन्यन्ते ॥

—

क्रियमाणे, एककपालातिदेशेन एककपाले व्याहृतिमन्त्रे, तदितरेषु दर्शपूर्णमासातिदेशेन प्रियेण धाम्नेति च मन्त्रे विरोधेन प्राप्ते, मुख्यभूयस्त्वाभ्यां प्रियेण धाम्नेत्येव मन्त्रः पठ्यते ; नत्वेककपाल-
नुरोधेन व्याहृतिमन्त्रः । एवञ्चात्रैककपालानुरोधेन नवप्रयाजानुष्ठाने सति नवान्तर्गतत्वेन
पञ्चानामप्यनुष्ठानलाभात्, नैन्द्रामाद्यतिदेशप्राप्तप्रयाजगतपञ्चत्वसङ्ख्याविरोध इत्यभिप्राये-
णैव प्रसूनमयत्वादीनामिव नवप्रयाजत्वस्याप्यतिदेशः पूज्यपादैः प्रागुक्तः वक्ष्यते च
द्वादशे ।

अत्र च “वैश्वदेविकैककपालः एककपालानाम्” इति प्रकृतिनिर्णायकभारद्वाजसूत्र-
व्याख्याने कपर्दिस्वामिना वैश्वदेविकस्यैककपालस्य निर्देशात्, एककपालमात्रस्यैव प्रकृतित्वमात्रोक्तेः
तदीया एवासाधारणा धर्माः अन्येष्वेककपालेष्वतिदिश्यन्ते, न साधारणाः । अत एव
वैश्वदेवपर्वणि “मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिः एककपालमभिजुहोती”ति मासनामहोमानां
एककपालाभितो देशे विधीयमानानामप्येककपालधर्मत्वाभावात् नातिदेश इत्युक्तम् । तदनु-
सारेण याज्ञिकमतमनुवदति—याज्ञिकास्त्विति ।

—

(९)—कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥ रूपं वाऽशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥

कर्मनामधेयानामग्निहोत्रादिपदानामतिदेशकत्वमुक्तम् । तद्वदेव च संस्कारनाम्ना-
मपि यूपादिशब्दानां 'खलेवाली यूपो भवति' इत्यादौ सिद्धमेवातिदेशकत्वम् । तद्वत्तु
अनोवासःप्रभृतीनां पदानां किं तत्तदुत्पादकक्रियानिमित्तत्वं उत जातिनिमित्ततेत्यतिदेश-
सिद्धयर्थं विचार्यते । तत्र तक्षणादिक्रियाभावे तच्छब्दप्रयोगभावात्तत्तत्क्रियानिमित्तका
एवैते शब्दाः निर्मथ्ययूपादिशब्दवत् । अतश्च तद्वदेव 'अनो ददाति, वासो ददाति'
इत्यादौ तक्षणवानरूपक्रियाविशिष्टद्रव्यस्यैव दानाङ्गतया विधानात् तक्षणं वानं च प्रयोग-
मध्ये कृत्वा अनो वासश्च देयम् । अत्र च तत्तत्क्रियाया वस्तुत उपदेशेऽप्यन्यत्र
लोकादौ वल्गुभाषा एव विधानादतिदेशत्वव्यवहारो भाक्त इति ध्येयम् । सर्वथा
तक्षणादि प्रयोगमध्येऽनुष्ठेयमिति प्राप्ते—

क्रियानाशोत्तरमपि जातिदशायां प्रयोगाल्लाघवाद्यौगिकत्वाभावाच्च जातावेव शक्तिः ।
जातिस्तु परं क्रियाभिव्यङ्ग्या तज्जनितसंयोगविशेषादिरूपफलाभिव्यङ्ग्या वेति तदुत्तरमेव
शब्दप्रयोगः । न त्वेतावता शब्दः क्रियावाचीति तस्या अविधेयत्वेनानङ्गत्वाद्दौर्गन्धित्येव
सिद्धमनो वासश्च देयम् । निर्मथ्यशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य मथनक्रियाविधाय-
कत्वम् । यूपशब्दे तु क्रियानाशोत्तरं प्रयोगेऽपि तज्जगत्यादृष्टविशिष्टकाष्ठवाचित्वाच्च
शुद्धजातिवाचित्वमिति युक्त एव तत्र संस्कारातिदेशः । वस्तुतस्तु—यूपकार्यं खले-
वालीविधानात् यूपशब्दस्य न संस्कारादिशक्तत्वम् । संस्कारातिदेशस्तु स्थानापर्येति
सूत्रोक्तयूपपददृष्टान्तोपसङ्गत एव ॥

कर्मजे कर्मयूपवत्

असङ्गत एवेति । अत्रेदमवधेयम् । यद्यपि यूपकार्यं खलेवालीविधिः तत्स्थानापत्त्यैव
च तत्र संस्कारातिदेशः, तथापि संस्कारजन्यादृष्टविशिष्टकाष्ठस्थानापन्नत्वं खलेवाल्याः तद्यूप-
शब्दाधीनमेवेति "यूपशब्दो जोषणादिक्रियानिमित्तः; स यत्र श्रूयते तत्र जोषणाद्याः क्रियाः
प्राप्यन्ते एवमिहापी"ति सौत्रयूपवदिति दृष्टान्तविवरणपरमत्रत्यपूर्वपक्षोपसंहारे भाष्यकारवचनं
कथमिवासङ्गतम् ? ।

अपिच यथैव 'यजमानः प्रस्तर' इत्यत्र प्रस्तरकार्यं यजमानविधिराशङ्क्य तत्सिद्धिसूत्रे
गौणत्वाङ्गीकारेण सामानाधिकरण्योपपत्तेः निराकृतः । एवमिहापि खलेवाली यूपो भवतीत्यादावपि
अभेदानुपपत्त्या कार्यलक्षणायां मानाभावात् तद्वदेव सामानाधिकरण्यलभाय गौणीमेवाङ्गीकृत्य
मासाग्निहोत्रनाम्न इवेहाप्यतिदेशकत्वं यूपनाम्नो नासङ्गतम् । यूपसादृश्यञ्च यथा साव्यसादृश्य-
मादाय धर्मप्रयुक्तं, एवं वारुणप्राधासिकावभृथ इव कार्यकृतमपीह संभवत्येवेति तत्स्थानापत्तिरपि

(१०)—विशये लौकिकस्यात्सर्वार्थत्वात् ॥ ३० ॥ न वैदिकमर्थनिर्देशात्
॥ ३१ ॥ तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥ ३२ ॥

गर्गविरात्रे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य 'अग्निमुपनिधाय स्तुवीत' इति श्रुतम् । तत्राग्निः किं वैदिको लौकिको वेति चिन्तायां - यद्यपि द्वादशे आहवनीयादीनां योग्यतया लौकिकपाकाद्यर्थत्वं निरस्यते तथाऽपि 'यैरस्म्यधिकृतो यांश्च शक्ष्ये प्रयोक्तुम्' इति सामान्यवचनेन वैदिककर्मभावार्थत्वावगतेः वैदिक एवेति प्राप्ते—

'आहवनीये जुहोति' इत्यादिविशेषवचनानामुपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् 'यैरस्म्यधिकृतः' इत्यस्य च होमादिमात्रविषयत्वेऽपि सार्थक्यादुपनिधानविधेश्च लौकिकाग्निग्रहणेऽपि चरितार्थतया आहवनीयादीनां 'चि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते, यस्याहिताग्ने-रग्निरपश्चायति' इति वचनेन निषिद्धस्यायतनाच्चालनस्याक्षेपुमशयत्वाद्लौकिकाग्नेरेव ग्रहणम् । अत एव धिण्याग्नीनामपि व्याघारणमात्रप्रयोजनत्वादग्रहणम् । यदि परं व्याघारणोत्तरं लौकिकत्वाविशेषादुपस्थितत्वात्तेषामेव ग्रहणमित्याशङ्क्येत तदाऽस्तु नाम तत् ॥

नासुलभा । अतएवास्यानन्यशेषत्वादेव न 'उपशयो यूपो भवती'तिवत् अर्थवादत्वेन स्तुतिमात्र-परत्वम् । यूपकार्ये खलेवालीविधानमित्यादिलिखनमप्येतदभिप्रायकमेव । एतदेवाभिप्रेत्याधि-करणाम्भे "तद्वदेव च संस्कारनाम्नामपि यूपदिशब्दानां खलेवाली यूपो भवतीत्यादौ सिद्धमेवाति-देशकत्व"मिति स्वयमेव भाष्यतन्तरत्वाद्यनुरोधेनोक्तमिति ।

विशये लौकिकः स्यात् ।

निरस्यत इति । "विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात्" इत्यधिकरणे द्वादशद्वितीयपादाद्ये इत्यर्थः । धिण्याग्नीनामपीति । आग्नीध्रियोऽग्निः, तस्माद्विहृताः धिण्याः सदोमताः होत्रीयप्रशास्त्रीयब्राह्मणाच्छंसीयनेष्ट्रीयपोत्रीयाच्छावाकीयास्त्याः; मार्जाली-यस्त्वेकः सदोवहिर्भूतः । होत्रीयमार्जालीययोः सोमेन व्याघारणम् ; प्रशास्त्रीयादीनां पञ्चानां आज्येन च तदिति व्याघारणमात्रप्रयोजनत्वमित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अत्रायमग्निशब्दः संस्कृतवचनोऽथवा जातिमात्रवचन इति प्रसङ्गाच्चिचिन्त्यत इति न विचारासङ्गतिः ।

(११)—संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥ भक्त्या वाऽयज्ञशोपत्वा-
द्गणानामभिधानत्वात् ॥ ३४ ॥

यूपैकादशिन्यां यूपसमीपे एकं काष्ठं स्थापनीयमिति विधाय 'उपशयो यूपो भवति' इति श्रुतम् । तत्रोपशये काष्ठे यूपशब्दोऽयं यूपधर्मान् जोषणादीन् संस्कार-
निमित्तत्वादसत्यपि स्थानापत्यतिदेशे नामातिदेशविधयाऽतिदिशेदिति प्राप्तं

अस्य गोण्या शक्त्यैव वा धर्मविधायित्वे वाक्यभेदापत्तेरुपशयस्तुत्यर्थत्वेन तद्विध्यैक-
वाक्यतापन्नस्यास्य पृथग्विधित्वानुपपत्तेः अर्थप्राप्तकृतिपयच्छेदनादिधर्मयोगेन गोण्या वृत्त्या
उपशयस्तुतिरेवेदं न तु नामातिदेशकम् ॥

संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् (७-३-११-३३) । गोण्या शक्त्यैव वेति । यूप-
शब्दस्य संस्कारविशिष्टकाष्ठवाचित्वेऽत्र गोण्या; संस्कारमात्रवाचित्वे शक्त्यैव वेत्यर्थः ।
इदञ्चाधिकरणं औदुम्बराधिकरणेन गतार्थमपि अतिदेशकत्वेनाऽऽभासमानत्वात् पुनरिह विधित्वा-
ङ्गीकारेणाशङ्क्यातिदेशकत्वं निराक्रियते ।

वस्तुतस्तु 'वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्याञ्च ग्रहेषु ताच्छब्दात्' इत्यमष्टद्वितीयपादाद्याधि-
करणे 'सुरा सोमः सोमो वै वाजिन' इत्यर्थवादगतसोमादिपदानां गोण्या वृत्त्याऽतिदेशकत्वशङ्-
काया निराकरिष्यमाणत्वात् तेनैवेहाप्यर्थवादगतयूपशब्दस्यातिदेशकत्वनिराकरणसंभवात् व्यर्थ-
मेवैतदधिकरणमिति ध्येयम् ।

(१२)—कर्मणः पृष्ठशब्दस्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ ३५ ॥ अभिधानोप-
देशाद्वा विप्रतिषेधाद्द्रव्येषु पृष्ठशब्दस्यात् ॥ ३६ ॥

अग्नौ 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति श्रुतम् । तत्र पृष्ठशब्देन किं विधीयत इति चिन्तायां पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रविशेषवचनत्वात् तस्य च बहुत्वाभावेन चयनाङ्गतया विधानानुपपत्तेः प्रत्ययाभिहितभावनान्तराण्येव पृष्ठधर्मकाणि धातूपात्तसमीपावस्थानेति कर्तव्यताकानि विधीयन्ते पृष्ठधर्मकत्वाच्च तेषां स्तोत्ररूपतासिद्धिः; धातूपात्तमपि च समीपावस्थानम-
कृतकार्यत्वात्कर्मन्तराङ्गमेव । अथवा पाशाधिकरणन्यायेन बहुवचनानुरोधेन पृष्ठप्राति-
पादके गौण्यङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् बहुवचनेनैकत्वादि लक्षयित्वा चयनाङ्गतया ज्योतिष्टोम-
पृष्ठविधिरेवायम् । समीपस्थितिस्तु पूर्ववत् पृष्ठस्तोत्रस्यैवाङ्गम् । वस्तुतस्तु—पृष्ठबहु-
त्वस्यापि ज्योतिष्टोमे साधितत्वात् सर्वाण्येव पृष्ठस्तोत्राणि चयनाङ्गतया विधीयन्ते ।
न तु षाडहिकपृष्ठमन्त्राणां रथन्तरादिसाम्नां वा विधानं, उपक्रमस्थपृष्ठपदे लक्षणाप्रसङ्गात् ।
एवं च जघन्यमात्मनेपदमेव बाहुलकतया साधुत्वार्थं व्याख्येयमिति प्राप्ते—

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् । अत्रापि पृष्ठशब्दोऽत्र पृष्ठधर्माणामतिदेशको नेति
[नवेति?] प्रसङ्गाच्चिन्त्यते । तत्र भाष्ये तन्त्ररत्ने च पूर्वपक्षे पृष्ठसदृशकर्मन्तरविधान-
मित्युक्तम् । तदुपपादयति—प्रत्ययाभिहितेति । उपतिष्ठत इति प्रत्ययेन भावनोच्यते ।
पृष्ठशब्देन च पृष्ठसदृशानि; तेषाञ्च भावनां प्रति करणत्वम् । समीपस्थितिरूपधात्वर्थस्य च न
कर्मत्वेनान्वयः प्रकरणलब्धाग्रेरेव तेन रूपेणान्वयात् । अपि तु इतिकर्तव्यतात्वेन; तथा
चाग्निसमीपे तिष्ठता पृष्ठसदृशैः कर्तव्यम् । तानि पृष्ठधर्मकत्वसादृश्यात् स्तोत्ररूपाण्येवेति
प्रकरणान्तरे पठितत्वात् अपूर्वाण्येव विधीयन्त इत्यर्थः । एतच्च प्राचां पूर्वपक्षकरणं नातीव-
समुज्जसम् । पृष्ठसदृशस्तोत्रान्तराणां विशेषतोऽप्रसिद्धेः, प्राकृतपृष्ठस्तोत्राणामेवेहाख्याता-
समानाधिकरणनाम्नो व्यवहितपरामर्शकत्वन्यायेन पृष्ठपदेनानुवादसंभवात् इत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—
अथवेति । पृष्ठबहुत्वानुपपत्तिं परिहरति—पाशेति । एतदपि प्रकृतावेकमेव पृष्ठमिति
मतेन लक्षणया बहुवचनमुपपादितम् । स्वमते तु लक्षणापि नास्तीत्याह—वस्तुतस्त्विति ।
अत्र च सिद्धान्ते पृष्ठशब्देन पृष्ठस्तोत्रसाधनीभूतमन्त्रलक्षणोपपादने भाष्यवार्तिकग्रन्थालोचनेन
बहूनां मन्त्राणां लक्षणा दर्शिता । न चैतत् प्रकृतौ पृष्ठैकत्ववादे उपपद्यते । तस्यैकत्वे तदा-
धारयोनिमन्त्रस्याप्येकत्वात् । अत एव पृष्ठद्वित्वेनापि न निर्वाहः, तदानीमपि तस्य द्वित्वात् ।
अतो मन्त्रलक्षणापक्षेऽपि बहुवचनोपपत्त्यर्थं बहुमन्त्रलक्षणोपपादनस्य षाडहिकपृष्ठमन्त्राणां तत्साम्नां
वा लक्षणेति तात्पर्यमवसीयते । तदभिप्रायेण दृष्यति—न तु षाडहिकपृष्ठमन्त्राणामिति ।

पृष्ठशब्दस्य शरीरावयवेषु शक्तत्वेन तत्करणकसमीपावस्थितेरपि विधिसंभवेन स्तोत्र-
विधावेव नियामकाभावेन सन्दिग्धत्वान्निस्सन्दिग्धात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेवान्यथा
नेतुमुचितम् । तथाहि 'उपान्मन्त्रकरणे' इति स्मृत्या आत्मनेपदबलात्समीपावस्थाने
मन्त्रस्य करणत्वावगतेः साक्षात्सम्बन्धेनाभिधानातिरिक्ते व्यापारे मन्त्रस्य करणत्वा-
सम्भवेऽपि समीपावस्थानप्रयोजनीभूताभिधानद्वारा समीपावस्थानं प्रति करणत्वाङ्गी-
कारात् तदनुरोधेन पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वावगतिः । अत एव समीपावस्थानजन्याभि-

सिद्धान्ते यदुक्तं आत्मनेपदतात्पर्यग्राहकानुरोधेन पृष्ठपदे मन्त्रलक्षणेति तद्दृष्यति-उपक्रमस्थेति ।
एतेन पृष्ठपदे गौण्या आवश्यकत्वात् तन्मतेऽपि लक्षणाऽस्त्येवेति तत्रैव मन्त्रलक्षणा युक्ता, नत्वात्मने-
पदमन्यथानेयमिति प्राचाशुक्तमपास्तम् । उक्तरीत्या पूर्वपक्षे लक्षणाया अप्रसङ्गात् । निश्चितोप-
क्रमो ऋषसंहारस्यान्यथापादको भवति । सन्दिग्धोपक्रमस्तु उपसंहारेणैव निर्णय इत्यभिप्रेत्य
सिद्धान्तमुपपादयति-पृष्ठशब्दस्य शरीरावयवेषुपीति । आत्मनेपदबलादिति । मन्त्रः करणं
यस्मिन् तादृशेऽर्थे वर्तमानात् उपपूर्वतिष्ठतेः आत्मनेपदमित्यर्थकेन उपान्मन्त्रकरणे (पा.सू. १-३-
२५) इत्यनेन सूत्रेण विधीयमानमात्मनेपदं उपपूर्वकतिष्ठतेर्धातोः मन्त्रकरणकार्यप्रतिपादकत्वं एवोप-
पद्यते । अतः पृष्ठशब्दो मन्त्रपर इत्यर्थः । मन्त्रपरत्वावगतिरिति ।

नन्वेतत्सिद्धान्तकरणमनुपपन्नमिव । तथाहि—यत्र“आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठत”,
इत्यादौ निस्सन्दिग्धमेव मन्त्रवाचकं पदं आग्नेयेत्यादि तत्र तदर्थस्य तृतीयया धात्वर्थं प्रति-
करणत्वात् मन्त्रकरणार्थाद्भातोरुपरि 'उपान्मन्त्रकरण' इत्यनेन भवत्यात्मनेपदम् । अतः च पृष्ठ-
पदस्य मन्त्रपरत्वनिश्चयाभावे धातोर्मन्त्रकरणार्थप्रतिपादकत्वाभावात् कथं तदुपरि—'उपान्मन्त्रकरण'
इति विहितआत्मनेपदप्राप्तिः । ततश्च पृष्ठपदस्य मन्त्रपरत्वनिश्चये सति मन्त्रकरणार्थाद्भातोरात्मनेपद-
प्राप्तिः, आत्मनेपदप्राप्त्या च पृष्ठपदस्य मन्त्रपरत्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयापत्तिः पृष्ठपदस्य मन्त्र-
परत्वाभावेऽपि “उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्वकरणपथिष्विति वाच्यमि”ति तदधिकारपठितवार्तिकात्
'आदित्यमुपतिष्ठत' इतिवत् देवपूजार्थकत्वविवक्षायामपि उपतिष्ठतेरात्मनेपदोपपत्तेः, आत्मनेपदस्या-
नन्यथासिद्धत्वाभावाच्च । एतेन निस्सन्दिग्धात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेवान्यथानेतुमुचित-
मित्युक्तमपास्तम् । न ह्येतद्वार्तिकं अकर्मकाच्चेत्यनन्तरं पठितम्, येन सकर्मके उपतिष्ठतौ न
प्रवर्तेत; अस्य 'अकर्मकाच्चे (पा.सू. १-३-२६) त्येतत्पूर्वं उपान्मन्त्रकरण'इत्येतदनन्तरमेव सकर्मक-
विषय एव पाठेनाप्रवृत्तेः निस्सन्दिग्धत्वात् । अत एवाग्नेयीवाक्ये मन्त्रकरणोपादानात् नोपाद्देव-
पूजेति वार्तिकप्रवृत्तिः, अपि तु उपान्मन्त्रकरण इत्यस्यैव । तस्मात् पृष्ठपदस्य मन्त्रपरत्वा-

धानजनकत्वसंसर्गेण मन्त्राणां समीपस्थानं प्रति करणत्वमिति नामिधानलक्षणाऽपि ।
वस्तुतस्तु — ऐन्द्रद्यधि करणस्थकौस्तुभोक्तन्यायेन लक्षणयाऽभिधानमेव प्रकृताग्नि-

निश्चये 'उपान्मन्त्रकरण' इत्यात्मनेपदस्याप्रवृत्तेः 'भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन' इतिवत् परस्मैपदस्यैव प्राप्तौ तत्स्थाने प्रयुज्यमानमात्मनेपदं छान्दसतयैव समाधेयम् । अथवा उपादेवपूजेति वार्ति-
केणात्मनेपदं समाधेयमित्यात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदस्य मन्त्रपरत्वं नैव सिद्धान्तयितुं शक्य-
मिति चेत् ।

उच्यते । यदि तावत्पृष्ठपदं शरीरावयववाचि तदा समीपस्थितिं प्रत्येव तस्य करणत्वात् तस्याश्चाग्निसंस्कारकत्वमात्रेण वाक्यार्थोपपत्तौ देवपूजार्थकत्वाभावेन आत्मनेपदानुपपत्तिः तदवस्थैव । नहि मन्त्रस्य साक्षात् समीपस्थितिं प्रति करणत्वासंभवे तत्प्रयोजनीभूताभिधानकरणत्वेन तत्करणत्व-
कल्पनवत् इह समीपस्थितिप्रयोजनीभूतपूजाकरणत्वकल्पनया पूजार्थत्वकल्पने प्रमाणमस्ति । पृष्ठस्य समीपस्थितिं प्रति करणत्वसंभवात्^१, पूजां प्रति करणत्वासंभवाच्च । यदि तु पृष्ठपदं स्तोत्रपरं तदा यद्यपि तस्य गुणाभिधानरूपस्य कथञ्चित्पूजां प्रति करणत्वं संभवति तथाप्यत्रान्या-
धारस्थण्डिलस्यैव कर्मत्वेन तस्य देवतात्वाभावात् देवपूजायां विहितात्मनेपदाप्राप्तिः । अतः पृष्ठपदस्य मन्त्रपरत्वादेवोपान्मन्त्रकरणे इति विहितात्मनेपदस्यैवानन्यथासिद्धस्य प्राप्त्युपपत्तेः न छान्दसत्वादिना तत्समाधानमुचितमिति । आत्मनेपदज्ञापकबलात् मन्त्रातिरिक्तार्थभ्रमनिवृत्ति-
मात्रं क्रियते । न तु पृष्ठपदस्य मन्त्रपरत्वावगतिः । अतो निरुद्धलक्षणातात्पर्यग्राहकतामात्रत्वात् नान्योन्याश्रयप्रसक्तिरिति भावः ।

प्रस्तुतमनुसरामः । एतच्च समीपस्थितिं प्रति मन्त्रस्य करणत्वमनुपपन्नं सत् अभिधानानुमापकं भवति । तस्मिंश्चानुमिते समीपस्थितेरभिधानार्थत्वज्ञानं तद्वारा च समीपस्थितिं प्रति करणत्वोपपत्तेः न धातोरभिधानलक्षणेति प्राचां मतेनोक्तम् । अस्मिंश्च मते करणत्वस्य अर्थाक्षिप्तकर्मत्वस्य चौप-
चारिकत्वापत्तेः तदपेक्षया एकस्यैव धातोः समीपस्थितिविशिष्टाभिधान एवात्मनेपदतात्पर्यग्राह-
कानुरोधेन लक्षणामङ्गीकृत्य तस्मिन् लक्षितेऽर्थे मुख्यतयैव साक्षात्तयोरन्वयो युक्तः । अत एवो-
पान्मन्त्रकरण इत्यस्य मन्त्रकरणार्थं वर्तमानात् उपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदमिति व्याख्यानं वैयाकरण-
नामुपपद्यते । नहि मन्त्रकरणोऽर्थः समीपस्थितेमात्रं युज्यते बाधात् । अतो लाक्षणिकाभि-
धानार्थत्वाभिप्रायेणैव तद्व्याख्यानात् अभिधानलक्षणैव युक्त्यभिप्रेत्याह — वस्तुतस्तु स्थिति ।

१. A. करणत्वासंभवात् २ A. त्वोपपत्तेः

कर्मकं धातुना विधीयते, तत्रैव पृष्ठपदार्थस्य करणत्वं, समीपावस्थानं परमत्र 'अभि त्वा' इत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तमनूयते । पृष्ठपदेन तु आत्मनेपदानुरोधेन पृष्ठस्तोत्रसाधनी-भूता मन्त्रा लक्ष्यन्ते ।

वस्तुतस्तु—षाडहिकेषु रथन्तरादिषु पट्सु सामसु पृष्ठशब्दान्वाख्यानार्थार्थवाद-वशेन निरूढलक्षणायाश्चित्राधिकरणकौस्तुभे व्यवस्थापितत्वात् तान्येवाभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते, संभवति च स्तोत्रे इवाभिधानं प्रति साम्नः करणत्वं ऋगक्षराभिव्यक्ति-द्वारा । अत एव तदाधारभूतातां योनिकचामप्यभिधानाङ्गत्वं; उत्तरयोस्तु 'एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति स्तोत्र एव विनियोगाच्चाभिधानाङ्गत्वप्रसक्तिः । अतश्च योन्याधारकरथन्तरादिषाडहिकसामविशिष्टाभिधानमेवात्र स्थण्डिलसंस्कारकत्वेन विधी-यत इति सिद्धम् । सामांशे उपदेशोऽप्ययमन्याङ्गत्वस्य पूर्वाव^१ गममात्रेणेह चिन्तितः ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भट्टदीपिकायां
सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्रकृताग्निकर्मकमित्यनेन यथाश्रुते प्रकृताग्निकर्मत्वानुपपत्तिः सूचिता । विशिष्टलक्षणायापि न विशिष्टविधानम्, अर्थप्राप्तत्वाद्विशेषणस्येत्याह—समीपावस्थानं परमिति । 'त्वे'ति युष्म-च्छब्दार्थस्य 'शूरे'तिसंबुध्यर्थस्य च समीपस्थितिं विना प्रयोगानुपपत्तेः अर्थात्प्राप्तिरित्यर्थः । पृष्ठ-पदेन त्विति । इयञ्च मन्त्राणां लक्षणा भाष्यतन्त्ररत्नानुरोधेनोक्ता । अधुना पृष्ठस्तोत्रसाधनीभूत-रथन्तरसाम्नामेव विधानं शास्त्रदीपिकायां सूचितं विशदयति—वस्तुतस्त्विति । निरूढ-लक्षणाया इति । एतेन स्वमते पृष्ठस्तोत्राणां ज्योतिष्टोमेऽपि बहुत्वात् तत्साधनीभूतानां मन्त्राणां साम्नामेव वा लक्षणाया विधानापत्तिरिति निरस्तम् । मुख्यार्थभूतानां पृष्ठस्तोत्राणामिह विधाना-संभवे सांप्रतिकलक्षणाया तत्साधनमन्त्राणां साम्नां वा विधानापेक्षया शक्तितुल्यया निरूढलक्षणाया झटित्युपस्थितषाडहिकसाम्नामेव विधानस्य युक्तत्वादिति भावः । स्तोत्र इवेति । यथा ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा गुणाभिधानरूपस्तोत्रं प्रति करणत्वं तद्वत् गुणाभिधानं प्रत्यपि तद्वारा तत्सं-भवत्येवेति भावः । अत्र च प्रथमपूर्वपक्षे पृष्ठपदस्यातिदेशकत्वेन संभावितस्य निराकरणादस्य विचारस्य प्रसङ्गसङ्गतिविषयत्वेऽपि अथवेत्याद्युपपादितरीत्या पूर्वपक्षोपपादनेऽतिदेशकत्वाभावात् तन्निराकरणार्थविचारस्य न सङ्गतत्वमुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य सङ्गतिं दर्शयति—साम्नांशे इति ।

इति श्रीशिविमण्डनशंभुभट्टविरचितायां
भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां
सप्तमाध्यायस्य
तृतीयः पादः

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

(१)—इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वन् ॥ १ ॥ स लौकिकस्स्याद्दृष्ट-
प्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥ वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् ॥ ३ ॥ लिङ्गेन
वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्वणत्वात् ॥ ४ ॥ अपि वा न्याय-
पूर्वत्वात् यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः ॥ ५ ॥ मिथो विप्रति-
षेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना स्यात् ॥ ६ ॥ भागित्वात्तु
नियम्येत गुणानामभिधानत्वात्सम्बन्धादभिधानवद्यथा धेनुः
किशोरेण ॥ ७ ॥ उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाऽधिकारं भावस्स्यात्
॥ ८ ॥ उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् ॥ ९ ॥
विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तेत यथा हि लिङ्गदर्शनम्
॥ १० ॥ लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात् ॥ ११ ॥ लिङ्गस्य
पूर्ववत्त्वाच्चोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि निरूप्येत यथा स्थाली-
पुलकेन ॥ १२ ॥

तदेवं सप्रसङ्गो नामातिदेशो निरूपितः । इदानीं कल्पितवचनातिदेशो निरूप्यते ।
यत्रोद्भिद्सौर्यादौ नैवेतिकर्तव्यताऽऽस्मात्, यत्र वा द्रव्यदेवतोपहोमादिरूपा समास्माताऽपि
न निराकाराङ्गीकरणसमर्था तत्र भावनास्वाभाव्येन तस्याः करणानुग्राहकव्यापाररूपेति-
कर्तव्यताकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणसादृश्येन प्रकृतिभावनोपस्थितौ तदंशत्रयस्याप्युपस्थितेस्तत्र
च फलकरणयोरनपेक्षितत्वादिनाऽतिदेशस्य निराकरिष्यमाणत्वादितिकर्तव्यतैव प्रकृतिवत्
इत्येवं कल्पितेन विकृतिवाक्यशेषरूपातिदेशेन विकृत्यङ्गतया विधीयते । न च प्रबल-
प्रमाणेन प्रकृत्यङ्गतयाऽवगतायाः कथं विकृत्यङ्गत्वमिति वाच्यं, प्रबलस्यापि विकृतिविधे-

इतिकर्तव्यताविधेः (७-४.१.१.)

नैवेतिकर्तव्यतेति । द्रव्यदेवतातिरिक्तेति शेषः । यत्र वेति । सौर्यादावेवेत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणेति । निर्वपतिचोदनाचोदितत्वादिरूपेणाष्टमे वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । निराकरिष्य-
माणत्वादिति । अष्टम इति शेषः । प्रबलस्यापीति । वस्तुतस्तु विरोधे सति प्रबलं दुर्बलेन

रितिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्त्यभावेनानर्थक्यप्रसङ्गान् दुर्बलप्रमाणबाधकत्वानुपपत्तेः । अतस्सर्वज्ञानाभातेतिकर्तव्यताकस्थले आभातेतिकर्तव्यताकस्यातिदेशः । आभातेतिकर्तव्यताकाश्च सोमदर्शपूर्णमासादयश्चुताखेताग्निसाध्याः, पार्येणस्थालीपागादयश्च स्मार्ताग्निसाध्याः । अत एव मूले लौकिकपदेनोच्यन्ते । तत्राविशेषात्सौर्यादाबुभयोरप्यतिदेशः । यदि तु प्रकृतावेकैकस्याः प्रत्येक निराकाङ्क्षीकरणसमर्थाया इह समुच्चयेन मिळिताया निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यकल्पने प्रमाणाभावादेकस्या एवातिदेशः इत्याशङ्क्येत ततोऽस्तु लौकिक्या एवातिदेशः । तस्याः कल्पसूत्रकारादिपचनैराग्रहायणिककर्मादावति-

बाध्येत । नत्विह सोऽस्ति इति दर्शितं तन्त्ररत्ने । यदि स्वरूपेणैव ब्राह्मणं विकृत्यापि संबध्येत 'इत्थं दर्शेन कुर्यात्', "इत्थं सौर्येण कुर्यात्" इति ततः सकृदुच्चरितस्य अनेकसंबन्धानुपपत्तेः विरोधः स्यात् । विरोधे च प्रत्यक्षेण अनुमानं बाध्येत । नत्वेतदस्ति; किन्तु प्रथमोपनिपाते प्रकृत्यैव ब्राह्मणं संबध्य तत्रैव स्वार्थं विधाय निवृत्ताभिधानव्यापारं भवति 'इत्थं कुर्यादिति' । पश्चात्तु विकृतिचोदनायां साकाङ्क्षायां प्रकृतिवच्छब्देन वाक्यशेषभूतेन प्रकार (उपकारः?) मुखेन प्राकृतपदार्थजाते प्राप्ते तत्प्रतिपादकस्यापि ब्राह्मणस्य तन्मुखेन तच्छेषता भवतीति न प्रकृति-संबन्धेन विरुध्यत इति ।

मूल इति । स लौकिकः स्यात् दृष्टप्रवृत्तित्वादिति (८-४-२) सूत्रे तद्व्याख्यानग्रन्थे च लौकिकपदेनोक्त इत्यर्थः । एवं विकृताविकर्तव्यताप्राप्तिमुपोद्घातरूपां प्रदर्श्य प्रस्तुतं विचारं दर्शयति—तत्राविशेषादिति । तद्यत्र नित्यानुवाद इति । अयञ्च 'शेषोऽपि वा न्यायपूर्वत्वाद्यल-नित्यानुवादवचनानि स्युरिति' पूर्वपक्षसूत्रस्य (८-४-५) परिहारार्थं पठितः; तत्र पदत्रयेण क्रमेण त्रयाणां परिहारः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र च "एवञ्चेद्यत्र प्रयाजा विद्यन्ते तत्र प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीत्युपपद्यते गुणविधिः । वीप्सा च प्रयाजानामुद्देश्यत्वादुपपद्यत" इति तन्त्ररत्नग्रन्थे आपाततः प्रयाजे कृष्णलहोमविधानं प्रतीयते तदभिप्रायेण तन्त्ररत्नकार इत्युक्तम् । अधुना तदेव तन्त्ररत्नोक्तं विमर्शेन निष्कर्षयति—चस्तुतस्त्विति । स्वाभिप्रेतकृष्णलमात्रविधानस्य पूर्वलिखिततन्त्ररत्नग्रन्थेनापि विरोधाभावात् नैतत्तन्त्ररत्नदूषणपरम्; अपि तु विमर्शद्वारा तस्यैव निष्कर्षपरं द्रष्टव्यम् । वीप्सानुवादानुपपत्तेरिति । तन्त्रानुष्ठानव्यावृत्तये वीप्सार्थस्यापि विधाने उभयविधानाद्वाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । प्रतिनिधित्वेन विधानसंभवे विकल्पो न युक्त इत्यभिप्रेत्याह—प्रतिनिधित्वेन वेति । जुहोतिस्त्विति । मम तु प्रतिभाति । प्रयाजोद्देशेन कृष्णलमात्रविधाने तस्य दक्षिणात्वेनापि निवेशापत्तेः जुहोत्यनुवादानुपपत्तिः; द्रव्यत्वेन विधाने हि तत्संस्कारकतया नित्यप्राप्तो जुहोतिरनूद्येत; न च तेनैव रूपेण विधाने प्रमाणमस्ति ।

देशस्य क्लृप्तत्वेन दृष्टप्रवृत्तिकतया सौर्यादावपि तस्या एवातिदेशात् ।

यस्तु सौर्यादौ 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति', ऐन्द्रावार्हस्पत्ये 'अर्धं बर्हिषो लुनाति', पितृयज्ञे 'न होतारं वृणीते', गृहमेधीये 'आज्यभागौ यजति' इत्यादिलिङ्ग-दर्शनं तन् यत् नित्यानुवादवचनानि स्युः इत्येवं परिहर्तव्यम् । तथा हि-यत्र प्रयाजा दर्शपूर्ण-मासादौ तत्र कृष्णलहोमविधिरिति तन्त्ररत्नाकारः ।

वस्तुतस्तु—प्रयाजोद्देशेन कृष्णलहोमान्तरविधौ आरादुपकारकत्वेन सर्वप्रयाजार्थं तन्त्रेणानुष्ठानापत्तेः 'प्रयाजे प्रयाजे' इति वीसानुवादानुपपत्तिः । प्रयाजीयहोमोद्देशेन कृष्णल-मात्रविधौ विशिष्टोद्देशः । होममात्रोद्देशेन विधायतिप्रसङ्गः । अतः प्रयाजोद्देशेन कृष्णलमात्रं पूर्वपक्षे आज्येन सह विकल्पेन प्रतिनिधित्वेन वा विधीयते । सिद्धान्ते तु तद्वाधकत्वेन । प्रयाजाश्च पूर्वपक्षे दर्शपूर्णमासीयाः । सिद्धान्ते सौरीया इत्येतावान् विशेषः । जुहोतिस्तु संस्कारकत्वेन प्राप्तोऽनूद्यते ।

अत एव भाष्यकारोक्तमस्य वचनोदाहरणत्वमपि पञ्चमविधिप्रकारापत्तेरयुक्तम् । याज्ञिकास्तु आज्येनैव प्रयाजहोमे कृष्णलप्रक्षेपमधिकं कुर्वन्ति । एवं 'अर्धं बर्हिषः' इत्यत्रापि यत्र दर्शादौ बर्हिर्लघनं तत्र लवणानुवादेनार्धत्वविधिः । 'न होतारं' इति तु नित्यानुवादः । आज्यभागविधिस्तु अपूर्वविधितया वचनमिति द्रष्टव्यम् । यत्र हि गुणोपादानं भवेत् तत्र सर्वत्र तृतीयविधिस्कारलोभेन यत्र इत्यस्यैवोदाहरणत्वं भवेत् न वचनस्य । अस्तु वा यत्र प्राकरणिकगुणावरुद्धे गुणान्तरस्य प्रतिनिधित्वादिनाऽपि कथं-चिन्निवेशासम्भवस्तत् वचनोदाहरणम् । सर्वथाऽतिदेशाभावेऽपि लिङ्गोपपत्तिरिति प्राप्ते-

न च दक्षिणायाः साङ्गदर्शपूर्णमासप्रयोगार्थं विहितायाः सत्त्वेनापेक्षाभावात् अनपेक्षितविधित्वा-पत्तिः; आज्यसत्त्वे द्रव्यस्याप्यपेक्षाभावेन अनपेक्षितविधानस्य तुल्यत्वात् । अतस्तन्त्ररत्नाभि-मतकृष्णलहोमविधानमेव द्रव्यत्वफलकं युक्तमिति ।

अत्र तन्त्ररत्ने 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति भाष्यकाराभिप्रेतं वचनोदाहरणं निरस्य पृषदाज्येनानृत्याजान्यजतीति वचनोदाहरणं दर्शितम् ; तदयुक्तमिति दर्शयितुमाह—यत्र हीति । अयमर्थः । यदि पृषदाज्येनेत्यत्रैकप्रसरताभङ्गमप्यङ्गीकृत्याज्योद्देशेन पृषत्ताविधानं; यदि वा एकप्रसरताभङ्गश्रिया अनृत्याजोद्देशेनैव तद्विधानं, आनर्थवयतदङ्गन्यायेन चाज्यद्वारकता सिद्धयति; यदि वाऽतिदेशप्रवृत्तेः पूर्वमेवानृत्याजोद्देशेन पृषत्तामात्रफलको विधिः, सर्वथापि तृतीयविधि-प्रकाराश्रयणात् यत्रानृत्याजास्तत्र पृषत्ताविधिरिति यत्रेत्यस्यैवोदाहरणं न वचनस्येति । अस्तु वेति । ओदुम्बरो यूपो भवतीत्यनेन विधीयमानगौदुम्बरत्वं यत्र यूपस्तत्र पशादिति विधानासंभवः । तत्र दैक्षे यूपसद्भावेऽपि खादिरत्वादिनाऽवरोधेनौदुम्बरत्वस्य निवेशासंभवात् । अतः सोमापौष्ण्यागो

स्वप्रत्यक्षपठितवेदविहितत्वसादृश्यात् वैतानिकाग्निसाध्यत्वसादृश्याच्च वैदिक्या एवातिदेशः। अतिदेशाभावेऽपि हि सौर्यादीनां गृह्यसूत्रेष्वनुक्तत्वात् न स्मार्ताग्नि-साध्यत्वम्। अतस्सामान्यविहिताहवनीयादिसाध्यत्वे बाधकाभावात् सादृश्योपपत्तिः। अत एवजातीयकेषु दर्शपूर्णमासादिधर्माणामेवातिदेश इति सिद्धम्। लिङ्गान्यप्येवं सत्युपपन्नानि भवन्ति इतरथा प्रकरणबाधो वाक्यानर्थक्यं वा प्रसज्येत ॥

(२)—द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिकागमात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥ लिङ्गाच्च ॥ १४ ॥ न वा क्रत्वभिधाना-दधिकानामशब्दत्वम् ॥ १५ ॥ लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तदर्थ-पत्तेर्द्रव्यवत् ॥ १६ ॥ न वाऽर्थधर्मत्वात् सङ्घातस्य गुणत्वात् ॥ १७ ॥ अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभस्स्यात् ॥ १८ ॥ प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥ विहारदर्शनं विशिष्टस्याना-रभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ॥ २० ॥

तदेवं निरूपितस्त्रिविधोऽतिदेशः। तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादप्यति-देशात्प्रावर्त्य धर्माणामुपात्तत्वात् वाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च पूर्वमेव प्रसङ्गादुपपादितम्। अतस्ता-दृशविषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना। नाम्नस्तु यदि समानविषयत्वं तदा प्रत्यक्ष-वचनापादितसिद्धसादृश्यमादायैव नाम्नो गोणत्वापत्तेर्जातिदेशकत्वम्। यदि तु भिन्न-विषयत्वेन न सादृश्यसम्पत्तिस्तदा नाम्नोऽप्यविरुद्धधर्मातिदेशकत्वमवधेयम्।

औदुम्बरत्वविशिष्टयूपविधिर्वचनरूप एवेत्यर्थः। इतरथेति। प्रयाजेप्रयाजे इत्यस्य सौर्यप्रकरण-पठितस्य प्रकरणबाधः। न होतारमित्यस्य वाक्यस्य नित्यानुवादत्वे आनर्थक्यं प्रसज्येतेत्यर्थः।

द्वादशाहिकमहर्गणे। प्रसङ्गादुपपादितमिति। समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यादित्यधिकरणान्ते “न चैत्रमस्यातिदेशस्य कल्पितत्वाभावात्” इति ग्रन्थेन प्राचीनैरनुक्तमपि स्वयं प्रसङ्गादुक्तमित्यर्थः। अतस्तादृशविषय इति। इषौ ज्योतिष्टोमातिदेशेन प्राप्ते सामनि बषट्कारनिधनं प्राकृतविष्टुतौ इष्वाकारत्वं प्राकृते स्तोत्रे सप्ताहाख्यं साम आश्नातम्। तावत्पर्यन्तं चोदनालिङ्गातिदेशकल्पनेन ज्योतिष्टोमिकधर्मप्रवृत्तावपि अग्रे समानमितरच्छेदेनेति प्रत्यक्ष-वचनातिदेशेन धर्माणां श्येनीयानां विधानात् तैरेव निराकाङ्क्षत्वान्न चोदनालिङ्गातिदेश-कल्पनेत्यर्थः। समानविषयत्वमिति। वाचनिकातिदेशेन सहेत्यर्थः। अचिरुद्धेति।

एवं नामातिदेशसत्त्वेऽपि समाने असमाने वा विषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना, नाम्नः प्रत्यक्षत्वेन तेनैवेति कर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः । अत एव गवामयने 'ज्योतिर्गौ-
रायुः' इत्येवमादिष्वहस्सु एकाहकाण्डपठितज्योतिरादिधर्माणां नाम्ना प्राप्तिः, न तु गणत्व-
सादृश्यात् द्वादशाहधर्माणां । न चाहरन्तरार्थमवश्यं कल्प्येन गणत्वसादृश्याद्गवामय-
ननिष्ठद्वादशाहिकातिदेशेनैव तद्धर्मप्राप्तिरावश्यिकी । तत्तदहस्वरूपत्तिवाक्येष्वेव भावनाया
इति कर्तव्यताकाङ्क्षायां गणान्तर्गतत्वसादृश्येन चातुर्मास्यान्तर्गताग्नेयादिवत् प्रत्येकमेवाति-
देशाल्लप्तेन ज्योतिरादिनामातिदेशसत्त्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैवाकल्पनात् । न च
लाघवाद्गवामयने एक एवातिदेशः । गवामयनत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन प्रत्येकमेव फल-
संबन्धात् ; साधनानां समुच्चयेऽपि तत्तत्साधनानां प्रत्येकमेवेति कर्तव्यताकाङ्क्षया प्रत्येक-
मेव तत्कल्पनात् । अतो ज्योतिरादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः । नचैवं तेषु व्युपसत्त्व-
स्यैव प्राप्तेः 'द्वाभ्यां लोमावद्यन्ति द्वाभ्यां मांसम्' इत्यादि षड्विक्रान्त्यनुक्रम्य 'यद्वादशोप-
सदो भवन्ति' इति द्वादशाहिकद्वादशोपसत्त्वदर्शनानुपपत्तिः ; तस्य भूयोऽहरन्तरानुरोधेन
नामातिदेशप्रापित्वित्वाधः कत्वोपपत्तेः । द्वादशसु तिसृणामप्युपकारकत्वोपपत्तेश्च ।

विरोधे वचनातिदेशस्यैव प्राबल्यात् तत्प्रापितधर्मा एवेत्यर्थः । प्रत्येकवृत्तित्वेनेति । प्रत्येक-
सुत्यावृत्तित्वेनेत्यर्थः । तत्कल्पनादिति । विशिष्य चायमर्थो दशमे व्यनीकाविचारे (जै. सू.
१०-५-२४) निरूपयिष्यते । भूयोऽहरन्तरेति । एतेन गवामयने प्रथमस्य प्रायणीयस्यान्हो
द्वादशाहप्रायणीयाहर्विकारत्वात् द्वादशाहप्रायणीयधर्मो द्वादशोपसत्त्वं गवामयनीये प्रथमे प्राय-
णीयेऽहनि क्रियते । तथा च तस्य मुख्यत्वात् ज्योतिरादिभूयोऽहर्विरोधे मुख्यानुग्रहस्य,
'भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वं' 'मुख्यं वा पूर्णचोदनाल्लोकवत्' (जै. सू. १२—२—७, ८)
इति वक्ष्यमाणत्वात् द्वादशोपसत्त्वमेव कर्तव्यम् ; न ज्योतिरादिनामातिदेशप्राप्तं व्युपसत्त्व-
मिति भाष्यकारोक्तं समाधानमपास्तम् । प्रायणीयशब्दस्य यौगिकत्वेनानतिदेशकत्वात्,
नामातिदेशेन द्वादशाहिकप्रायणीयधर्मस्य द्वादशोपसत्त्वस्य प्राप्त्यभावात् । अथासत्यपि
नामातिदेशे चोदकादेव गणान्तःपातिनः प्रायणीयस्य द्वादशोपसत्त्वं द्वादशाहात् प्राप्यत इति
चेन्न । उभयोरपि द्वादशाहिकगवामयनिकयोः प्रायणीययोः ज्योतिष्टोमनामकयोः ज्योतिष्टोम-
नामातिदेशेन ज्योतिष्टोमिकधर्माणामेव प्राप्तेः परस्परं प्रकृतिविकृतिभावाभावात् । यत्तु उभ-
योर्विरोधे मुख्यानुग्रहोपपादनाय भूयसामिति सूत्रद्वयस्य पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकत्वेन एकाधि-
करण्यमङ्गीकृत्य न्यायोपन्यसनं तत् द्वादशे एकाधिकरण्यस्य परमतत्वेन स्वयमेवोपपादनादयुक्तम् ।
तत्र हि यत्र 'बहूनामप्यानाञ्च धर्मविरोधस्तत्र जघन्यानामपि भूयसामेवानुग्रहो युक्त इत्येवं
सिद्धान्तपरतयैव प्रथमं सूत्रं वर्णयित्वा, यत् तुल्यसङ्ख्यानि विप्रतिषिद्धधर्माणि भवन्ति तत्र

तस्मात् तत्तत्सुत्याकालीनाङ्गानामप्येवमपि वा त्वित्वाद्यतिष्ठितानामेव नास्मा अतिदेश इति सिद्धम् ।

नन्वेवमप्येकादशिन्यां विहारदर्शानुपपत्तिः । तथाहि -ज्योतिष्टोमे सौत्येऽहनि वैश्वदेव्या एकादशिनी समाह्वयता, तस्याश्च द्वादशाहे विहारः श्रुतः । नन्वातिदेशेन गवामयने एषः पृथगधिकृततदयसुत्यात्मके प्राभाविदं श्रुतं यस्यातिरिक्ते एकादशि यास्यात्तद्वेदः अप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्येत द्वौ द्वौ पशू समस्येयुः । तृतीय आयुः कुर्वीरः यदंते ब्राह्मणवन्तः नव पशव आलभ्यन्ते नाप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्यते न तृतीय आयुः कुर्वीरः इति । गवामयने हि सम्पूर्णैकादशिन्या द्वात्रिंशद्धारमायुःतौ द्विपञ्चाशदधिकः शतवयसमहानि पूर्यन्ते; अवशिष्टानि नव । तत्र पुनरेकादशिनीं पश्ये अतिरेकः समाप्तो वाऽऽपद्येत । अतो ब्राह्मणवतां तेषु विधानम् । तद्यदि श्रोतनाल्लिङ्गानिदेशेन ज्योतिर्गादिमुयास्वपि विहारः प्राप्यते तत एव तल्लिङ्गमुपपद्येत । यदि तु गामातिदेशाभावात् तदा तद्वलेन ज्योतिरदिमुत्यासु सम्पूर्णया एकादशि या एव प्राप्तः विहारदर्शानुपूर्वात्तर्गतं चेन्न -

मुख्यानुग्रहो युक्त इति सिद्धान्तपरतया द्वितीयं सूत्रं वर्णितम् । अतो भूयोचिरादे मुख्यत्वस्यानियामकत्वात् भूयोऽनुरोधेन मुख्यस्याप्येकस्यैव धर्मत्यागो युक्त इति भावः । सुत्याकालीनाङ्गानामेवेति । ज्योतिरादिपदानां सुत्यावाचकत्वात् तच्चास्मा तत्कालीनानामेवाङ्गानामतिदेशः । अन्याङ्गानान्तु साधारणो द्वादशाहिकधर्म एवेत्यर्थः ।

पञ्चैकादशिनीति । “प्रेक्षेयेन धापयति । मिथुं सरस्वत्या फोति । रेन-स्सौम्येन दधाति । प्रजनयति पौष्णेन । बर्हस्प यो भयति । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति । वैश्वदेवो भयति । वैश्वदेव्यो वे प्रजाः । प्रजा एवास्मै प्रजनयति । इन्द्रियमेवैन्द्रेणावरुन्धे । विशं भारतेन । ओजा बलमेन्द्राग्नेन । प्रसवाय सावित्रेण । निर्वेरुणत्वाय वारुणः । इत्यादिवाक्यैः तैत्तिरीयशाखायामाग्नेय-सारस्वत-सौम्य-पौष्ण-बर्हस्पत्य-वैश्वदेवै-न्द्र-मास्त-ऐन्द्रागसावित्रवारुणा एकादश पशुयागाः ज्योतिष्टोमे विकल्पेन विहिताः । तेषां द्वादशाहे एकैकदिने एकैकस्य पशुयागस्यानुष्ठानरूपो विहारः श्रुत इत्यर्थः । यस्यातिरिक्तमिति । अतिरिक्तं अधिकमित्यर्थः । द्वौ द्वौ पशू इति । एकैकस्मिन् दिने द्वौ द्वौ पशू इत्यर्थः । भाष्ये दर्शितं लिङ्गदर्शनं स्पष्टतया न व्याख्यातमिति स्वयं तदर्थं दर्शयानि—गवामयने हीति । अतो ब्राह्मणवतामिति । अतः एकादशिन्या नवमु दिनेषु पूर्यसंभवात् त्याग एव । अपितु “अप्रतिष्ठां वा एते गच्छन्ति । तेषां संक्रसरेऽनासते, अथैकादशि न्याप्यते । वैष्णवं वासनमालभन्ते । यज्ञं वै विष्णुः । यज्ञमेवालभन्ते प्रतिष्ठये । ऐन्द्रागमालभन्ते । इन्द्राग्नी वै देवानामथातयामनौ इत्यादिना ब्राह्मणेन तैत्तिरीयशाखायां पूर्वविहितानां वैष्णवादिपशूनां ब्राह्मणवतां नवानां पृष्ठयपडहचतुर्थमारभ्योदयनीयान्तेषु गवामयनि-

एकादशिनीविहारस्यानारभ्याम्नातस्य गवामयने औपदेशिकत्वेन तदंशे नामातिदेश-
बाधात् । तथाहि 'यथा—हि प्रभवः पशवस्स्युः तानेताननृचीनानालमेरन् आग्नेयमेव
प्रथमेऽह्न्यालमेरन् सारस्वतीं मेषीं द्वितीये सौम्यं वभ्रुं तृतीये वारुणमन्ततः । अथ
पुनर्योतिरादीनां पर्यावर्तेशु आग्नेयमेव प्रथमेऽह्नि' इत्याद्यनारभ्याधीतस्यैकादशिनी-
विहारस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे द्वादशाहे वा ज्योतिराद्यहस्समूहाभावेन निवेशानुपपत्तेः तृतीय-
प्रकृतौ गवामयने निवेशः । अन्ततः एकादशेह्नि । अतश्चौपदेशिकत्वाच्चात्मातिदेश-
स्तदंश एव वाध्येतेत्युपपन्नं लिङ्गम् ॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च

समाप्तः ।

कान्त्येषु नवसु दिनेषु विधानमित्यर्थः । नामातिदेशबाधादिति । यथा प्रबलेन नामाति-
देशेन चोदनालिङ्गातिदेशस्य बाधःतद्वत् उपदेशेन प्रबलेन नामातिदेशस्य तदंशे बाध इत्यर्थः ।
प्रभव इति । सर्वेषु दिनेषु समानाः पशवः स्युरित्यर्थः । अथ पुनरिति । अत्र च
“अथ पुनः पर्यावर्तेशु आग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यालमेरन्” इत्यादि पूर्ववत् एकादशिनीविहार-
वचनस्य भाष्यकारेण लिखनात् तत्र च ज्योतिरादीनां पर्यावर्तेश्वित्येवं भाष्यकारीयं व्याख्यान-
मभिप्रेत्य ज्योतिरादीनामित्युक्तम् । तथा गवामयनिकप्रथममासगताभिप्लविकद्वितीयषडहृतृतीय-
दिने पश्चैकादशिनी क्रमेण समाप्ता भवति । पुनश्चाभिप्लविकद्वितीयषडहसंवन्धिनां ज्योतिराद्युत्तरा-
णामन्हां पर्यावृत्तावय विचार इत्यर्थः । अनारभ्याधीतस्य 'प्रकृतौ वाऽद्विस्तृत्वा'दिति न्यायेन
प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे निवेशप्राप्तौ तत्तासंभवं दर्शयति—ज्योतिष्टोमे द्वादशाहे वेति । वारुण-
मन्तत इति अनारभ्याधीतवचनस्थमन्ततः पदं व्याचष्टे—अन्ततः एकादशेह्नीति ।

इति श्रीपूर्वोत्तरमीमांसापारावलीणधुरीण-

श्रीखण्डदेवान्तेवासि-विमण्डनवालकृष्णभाट्टात्मज-

श्रीशम्भुभट्टविरचितायां भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अध्यायश्च

समाप्तः ।

अथ भाट्टदीपिकायां

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः

(१)—अथ विशेषलक्षणम् ॥१॥ यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥२॥

तदेवं लिङ्गोऽतिदेशो निरूपितः । तत्रापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कात्स्न्येन चिन्ता वृत्ता । चोदनालिङ्गातिदेशस्य तु सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थ-

अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः

अज्ञानतिमिरध्वंसि सत्यज्ञानप्रकाशकम् ।

सर्वाभीष्टप्रदं नौमि श्रीरूपं सुन्दरं महः ॥ १ ॥

यो वेदशास्त्रार्णवपारदृश्वा यज्ञादिकर्माचरणेऽतिदक्षः ।

सदाशिवाराधनशुद्धचित्तस्तं बालकृष्णं पितरं नमामि ॥ २ ॥

श्रीखण्डदेवं प्रणिपत्य सद्गुरुं मीमांसकस्वान्तसरोजभास्करम् ।

अत्यन्तसंक्षिप्तपदार्थतत्कृतौ प्रभावलीटिप्पणमातनोम्यहम् ॥ ३ ॥

यद्यप्यत्र गुरोः कृतावपि मयाप्युद्भाव्यते काचना

ऽसंभूतिस्तदपि प्रचारचतुरे नैषा पुरोभागिता^१ ।

किन्तु क्षमातिलकाः कुशाग्रधिषणाः सिद्धान्तबद्धादराः

मद्वाक्यं परिहृत्य तत्कृतिमलङ्कुर्वन्त्वियं मे मतिः ॥ ४ ॥

अथ विशेषलक्षणम् ।

पूर्वोत्तराध्यायार्थनिरूपणयोः परस्परसाकाङ्क्षत्वं दर्शयन् पूर्वाध्यायप्रतिपादितातिदेश-
सामान्यस्य यद्यपि न विशेषसापेक्षत्वं प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः पूर्वं निरूपितयोः विशेषविष-
यत्वादेव संभवति तथापि चोदनालिङ्गातिदेशस्य पूर्वमुपपादितस्य विशेषसापेक्षत्वात्^२ पूर्वाध्यायोत्तरं
तन्निरूपणं नासङ्गतमित्यभिप्रेत्याह—तदेवमिति । कात्स्न्येनेति । स्वरूपनो विशेषविषयत्वा-
दिना च चिन्ता वृत्तेत्यर्थः । चोदनालिङ्गातिदेशस्य न्विति । अनुमितवचनानिदेशस्य त्रैवि-

1. A. Reads भागिका

2. A. साकाङ्क्षत्वात्

भष्टम आरभ्यते । तत्रैकस्मिन् सौर्यादौ एकविध्यन्तेनैव निराकाङ्क्षत्वात् सर्वविध्यन्त-
समुच्चयायोगेऽपि नियामकाभावादनियमेनानेकप्रकृतिविध्यन्तप्राप्तिरिति प्राप्ते—

अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः, यस्यैव सादृश्यविशेषेण शीघ्रोपस्थितिस्तत एव धर्माति-
देशः । तच्च सादृश्यं शब्दघटितमर्थघटितं च उत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । अत एव यत्र यथमपि
न सादृश्यस्य नियामकता यथा द्यावापृथिव्य एकादशरूपाले, तत्राग्नीषोमीयैन्द्राग्रयो-
र्विकल्पेनैव प्रकृतित्वम् ॥ १ ॥

ध्येऽपि स्थानापत्तिकल्पितवचनातिदेशाश्रय (योपस्थितिः) कल्पितवचनानिदेशयोः विशेषविषयत्वस्य
प्रत्यक्षवचनातिदेशनामातिदेशवत् पूर्वमेव सिद्धत्वात्, सादृश्यकल्पितवचनातिदेशत्वेन सिद्धान्ते
यः अनुमितवचनातिदेशः स्वीक्रियते, तत्रानियमेन वचनमनुमीयते; अथवा नियमेन, इति
प्रकृतिविशेषनिरूपणस्यावश्यकत्वात् विशेषलक्षणारम्भो युक्त इत्यर्थः । अत्र भाष्यकारेण किमे-
कस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मभ्यो धर्मातिदेशः उत एकस्मादिति संशयोपन्यासपूर्वकमविशेषात्
सर्वेभ्य इति पूर्वपक्षो दर्शितः । स विध्यन्ताधिकरण एव पूर्वत्र सर्वकर्मधर्मसमुच्चयस्य निराकृतत्वाद-
युक्त इति दर्शयन् अन्यथा पूर्वपक्षं दर्शयति—तत्रैकस्मिन्निति । अष्टदोषेति । उभयो-
र्विकल्पे हि यदैकस्य यागार्थत्वेन ग्रहणं तदा तदितरस्य सामान्यतो यागार्थताप्राहके शास्त्रे गृहीत-
प्रामाण्यपरित्यायः अप्राताप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयं; अपरस्य यदा यागार्थत्वेन ग्रहणं तदा
तद्बोधके शास्त्रे पूर्वं परित्यक्तस्य प्रामाण्यस्य स्वीकारः स्वीकृताप्रामाण्यपरित्याग इति दोषद्वयञ्च
मिलित्वा चत्वारो दोषाः । एवमेवापरस्य यागार्थतया विधानेऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा ज्ञेयाः ।
शीघ्रोपस्थितिरिति । ‘यजेते’त्युक्ते किं केन कथमित्याकाङ्क्षात्रये सति किं केनत्यस्मिन्नशे
फलकरणाभ्यां ब्रह्मवर्चसयागाभ्यां निराकाङ्क्षीकृते सति कथमित्यस्यामाकाङ्क्षायामभ्यावृत्तायां
सन्निधानेऽनाम्नानात् इतिकर्तव्यतायाः, निर्वपत्यादिनिर्देशेन तुल्यमाग्नेयादिवाक्यं उपमानेन
सन्निधीयते । तच्च वाक्यं सन्निधापितमात्मीयमर्थं सन्निधापयति अंशत्रययुक्तं इदमनेनेत्थं
कुर्यादिति । तत्र फलकरणयोः सन्निहितयोरपि अनपेक्षितत्वात् न विकृतिभावनया संबन्धः ।
इतिकर्तव्यता तु अपेक्षासन्निधियोग्यत्वैः विकृतिभावनयाऽऽनीयते । इदमनेन तथा कुर्या-
दित्येवमुपमानेन शीघ्रोपस्थितात् प्रकृतिविशेषवाक्यात् तदर्थद्वारेणान्वाधानादीतिकर्तव्यतासंबन्धात्
नियमः प्रकृतिविशेषश्चेति भावः । प्रपञ्चयेष्यत इति । तेनेष्टिषु दशपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः
स्वात् पशौ च लिङ्गदर्शनात् इत्यादीन्यग्निमाणि सूत्राणि यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभि-
धानादित्यलत्यसिद्धानास्तत्रैव प्रपञ्चार्थानीति न स्वानव्येण पूर्वपक्षोपन्यासपूर्वकं व्याख्येया-
नीति भावः । चित्ख्येनेव प्रकृतिरिति । अतश्च चतुरश्रदेवनाकत्वरूपाग्नीषोमीय-

(२)—प्रवृत्तित्वादिष्टेस्सोमे प्रवृत्तिरस्यात् ॥ ३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥
 कृत्स्नविधानाद्वाऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ स्रगभिधारणाश्रावस्य च
 नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥ विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥ न वाक्यशेष-
 त्वात् ॥ ८ ॥ शङ्कते चानुपोपणात् ॥ ९ ॥ दर्शनमैष्टिकानां
 स्यात् ॥ १० ॥

यत्र द्रव्यदेवतादिसन्निपत्योपकारकाङ्गसामग्रीसाकल्यस्याम्नारूपं कृत्स्न^१ विधानं तत्रा-
 ग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादौ न परस्परं धर्मातिदेशः स्वसन्निधौ यावदास्नातैरङ्गैरे-
 वेतिकर्तव्यताकांक्षाशान्तेः; सादृश्यस्यापि तादृशस्य नियामकस्याभावाच्च । ज्योतिष्टोमे तु-
 'तस्यैकशतं प्रयाजानूयाजाः' इति प्रकृतिप्राप्तप्रयाजाद्यनुवादेन शतसङ्ख्याविधानलिङ्गादी-
 क्षणीयादिषु दार्शिकधर्माणां प्रवृत्ततया तन्मध्यवर्तिनि सोमेऽपि दार्शिकविध्यन्तप्राप्तिं
 मन्यमानस्योत्तरम्—

विशेषसादृश्यस्य द्वावापृथिव्येऽसंभवात् अनेकाक्षरदेवताकत्वसामान्यसादृश्यस्य चाग्निषोमीयैन्द्र-
 ग्नयो^२रविशिष्टत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम् । यदि तु व्यधिकाक्षरदेवताकत्वरूपं^३ विशेषसादृश्यं नियाम-
 कत्वेनालोच्यते तदा त्वग्निषोमीययागस्यैव प्रकृतित्वमवधेयम् ।

प्रवृत्तित्वादिष्टेः ।

सन्निपत्योपकारकेति । तेन च विकृतिविशेषे साङ्ग्रहण्येष्ट्यादौ आरादुपकारकाङ्ग-
 विशेषस्योपहोमादेराम्नानेऽपि तस्य तादृशविकृतिनिराकाङ्गीकरणसामर्थ्याभावात् तत्समर्थस्य द्रव्य-
 देवतादिसन्निपत्योपकारकाङ्गस्य सन्निधावनाम्नानात् न तस्या विकृतेः कृत्स्नविधानत्वमिति
 तस्यामितरविकृतित्वमेवेति सूचितम् । तादृशस्तेति । अग्निहोत्रस्य होमत्वात् दर्शपूर्णमास-
 योश्च यागत्वात् न तावत् परस्परं सादृश्यम् । यत्रापि दर्शपूर्णमासयोः सोमे च यागत्वेन
 रूपेण तत्संभवः तत्रापि परस्पराश्रयदोषापत्तेः न परस्परं धर्मातिदेश इति भावः । एवञ्चाग्नि-
 होत्रदर्शपूर्णमासयोस्सोमातिदेशेन धर्मप्राप्त्याशङ्काऽयोगात् कथञ्चित्सोमे संभवत्पूर्वपक्षनिरासार्थ-
 मेतदधिकरणमिति दर्शयन् पूर्वपक्षं दर्शयति—ज्योतिष्टोमे त्विति । तस्यैकशतमिति ।

१ B. कृत्स्नं वि

२ A. योरविशिष्टत्वम्

३ B. व्यधिकाक्षरेव

दीक्षणीयादिषु विद्यमानानामेव प्रयाजादीनां परम्परया सोमसम्बन्धात् 'वाजपेयस्य यूपः' इतिवत् तस्येति षष्ठ्यनुवादोपपत्तेः; प्रवृत्तत्वस्य हेतोराकाङ्क्षानिवन्धनत्वेन तदभावेऽसाधकत्वाच्च सोमेऽतिदेशः । अत एव 'घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् स्रुचि सोम-
हविर्नासाद्यते नाज्येनाभिघारयति' इति दार्ष्टिक्यासादनाद्यभावानुवाद उपपद्यते । न ह्ययं पर्थुदासविधिः, "यदाह अंशुरशुंस्ते देव सोमाप्यायताम्" इत्येतद्विधेयकवाक्यत्वेन तदर्थ-
वाद^१ स्यास्य स्वतन्त्रविधित्वानुपपत्तेः । किञ्च 'यदनुषोष्य प्रयायात्प्रीववद्धमेनममुष्मिन्

दीक्षणीयायां पञ्चप्रयाजास्त्रयोऽनूयाजाः; प्रायणीयायां प्रयाजाः पञ्च, अनूयाजास्त्रयः; उदयनीयायां प्रयाजाः पञ्च, त्रयोऽनूयाजाः, आतिथ्यायां प्रयाजाः पञ्च, अग्नीषोमीयादिषु त्रिषु पशुषु मिलित्वा प्रयाजाः त्रयस्त्रिंशत्, तावन्त एवानूयाजाः; अवभृथे चत्वारः प्रयाजाः, द्वावनूयाजौ; इत्येवं प्रयाजा अनूयाजाश्च मिलित्वा एकोत्तरशतमित्यर्थः । तदभावेऽसाधकत्वादिति । यथैव प्रकृतावितिकर्तव्यता आम्नातेत्येवमितिकर्तव्यतासंबन्धो न, न वा विकृतावनाम्नातेत्येवं तत् तद-
संबन्धः; किन्तु भावनास्वभावकृतकथंभावाकाङ्क्षाधीन एव स इति तस्या एव तदन्वयसाधकत्वं न त्वाम्नादेः, तथैव प्रवृत्तत्वस्याप्याकाङ्क्षा^२भावे न तदन्वयसाधकत्वमित्यर्थः ।

अत्र च वार्तिके अव्यक्तत्वात्सोमे न व्यक्तचोदनदर्शपूर्णमासातिदेशः सादृश्याभावा-
दिति सोमे दर्शपूर्णमासधर्मानतिदेशसाधकं युक्त्यन्तरमुपन्यस्तम् ; तत् अव्यक्तत्वरूपसादृश्याभावे,
दर्शपूर्णमासयोः सोमधर्मानतिदेशेऽपि अव्यक्ते सोमे ग्रहणाङ्गभूतदेवताद्रव्यकेऽपि प्रवृत्तत्वादियुक्त्या
दर्शपूर्णमासधर्मातिदेशो बाधकाभावात् असाधकमित्युपेक्षितं पूज्यपादैः । न ह्यत्र सादृश्यमूला
दर्शपूर्णमासधर्माशङ्का, येन तदभावेन सा निरस्येत । यदि तु प्रवृत्तत्वादिहेतोराकाङ्क्षाभावेऽसाधक-
त्वात्, आकाङ्क्षायाश्चाम्नातैरेव शान्तेः सत्यामपि वा तस्यां व्यक्तचोदनत्वरूपविशेषसादृश्याभावात्
न दर्शपूर्णमासधर्मातिदेश इति सुहृद्भूत्वोपदिश्येत ; तर्ह्येकदेवताकत्वौषधद्रव्यकत्वरूपदर्शपूर्णमास-
सादृश्याभावात् तदनतिदेश इत्येव वक्तुमुचितम् । न हि सौर्यादौ दर्शपूर्णमासधर्मातिदेशो
व्यक्तत्वसादृश्यमतिप्रसक्तं नियामकं सूत्रकारादिभिर्दर्शितम्; अनतिप्रसक्तसादृश्यमादायैव तत्तद्धर्माति-
देशस्य साधयिष्यमाणत्वात् । व्यक्तचोदनत्वोपन्यासस्य सोमातिदेशनिराकरणतात्पर्यकत्वस्यैव
'पशौ च लिङ्गदर्शनादि'त्यग्रिमसूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वादिति । यदाहंशुरिति ।
'अवधिपूर्वा एतत्सोमं यदभिषुष्वन्ति । यदस्य स्रुचौ बाहू कुर्वन्ति यदाज्यमन्तिकमकार्षुः यदाहंशु'रिति
सार्थवादको विधिः । तत्र विधेयस्य सोमे समन्त्रकजलकरणकाप्यायनस्य स्तुत्यर्थं घृतस्रुङ्निदाया

१. A दस्य स्व

२. B. आकाङ्क्षाभावेन

लोके नेनीयेरंस्तस्मादुपोष्य प्रयायात्' इत्युपोषणविधिरप्यनतिदेशे उपपद्यते ।
देशादेव तत्प्राप्तिसिद्धेर्विधिवैयर्थ्यात् । तस्मान्न कस्याप्यतिदेशस्सोमे ॥ २ ॥

(३)—इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिस्स्यात् ॥ ११ ॥ पशौ च लिङ्ग-
दर्शनात् ॥ १२ ॥ दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥ ऐकादशिनेषु
सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥ तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्या-
त्प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥ १५ ॥ अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥
गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥ गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥
निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिस्स्यात् ॥ १९ ॥

सूर्यादिषु इष्टिसमाख्यातेषु इष्टिसमाख्याकत्वसामान्यात् निर्वपतिधातुमद्वाक्यसंबन्धि-
त्वात् तद्धितपदविहितदेवताकत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अत एव 'प्रयाजे प्रयाजे
कृष्णलं जुहोति' इति लिङ्गम् । एवं पशावप्यग्नीषोमीये दैक्षसंज्ञके तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वादेव । न च तत्र यूपादिबहुतरधर्मविधानादेव निरकांक्षत्वादनतिदेशः । तथाऽप्या-

अपेक्षणात् तदाकाङ्क्षितार्थवादत्वमेव युक्तमिति भावः । विधिवैयर्थ्यादिति । स्वगृहादेवयजनं
प्रति सोमार्थं गतस्य यजमानस्य तदनुष्ठानानन्तरं पुनर्गृहं प्रति प्रयाणकाले सौमिकमहावेद्यास्तुतवर्हिषो
दाह उपोषणं नाम । तस्य प्रतिपत्तिरूपस्य दर्शपूर्णमासातिदेशेन नियमतः प्राप्तेरनुपोषणाशङ्का-
पूर्वकं तस्य पुनर्विधिवैयर्थ्यादित्यर्थः । अत्र उपोष्येति उष दाहे इत्यस्य ल्यबन्तं रूपम् ।

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः ।

सूत्रस्थमिष्टीति पदं व्याख्यातुं इष्टिसमाख्यातेष्वित्युक्तम् । सामान्यतः इष्टिषु दर्श-
पूर्णमासविकारत्वसाधने तद्धितादिभिर्देवतासंबन्धो, निर्वपतिशब्दा औषधद्रव्यकता, कपालवत्तेत्येवं
रूपाणि सादृश्यानि प्राचां ग्रन्थेषु उक्तान्यप्यसाधकानि, मन्त्रवर्णकल्प्यदेवतासु आज्यद्रव्यकास्विष्टिष्व-
संभावात् इत्यभिप्रेत्य साधारणं सादृश्यमाह—इष्टिसमाख्यातत्वसामान्यादिति । एवञ्च
निर्वपतिधातुमद्वाक्यसंबन्धित्वादिसादृश्यं विशेषत्वेनोच्यमानं औषधद्रव्यकत्वकपालवत्तयोरप्युप-
लक्षणम् । तथाच सामान्यतो यथासंभवं समस्तव्यस्तरूपाद्विशेषतश्च सादृश्यादिष्टिषु दर्शपूर्ण-
मासयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अतः परं पशौ च लिङ्गदर्शनादित्यादीनि सूत्राणि तत्तद्विशेषाति-
देशप्रपञ्चनमात्रपराणीतिपूर्वोत्तरपक्षप्रदर्शनतात्पर्याभावात् तान्यनुल्लिख्यैव तत्र तत्र सिद्धान्तमात्रमेव
सङ्क्षेपेण दर्शयति—एवं पशावपीति । देवताकत्वादेवेति । निर्वपतिपदोपात्तत्वेष्टिवैषध-

वाहगासादङ्कुम्भ्यादिवहुतरदृष्टार्थधर्मानाम्नानेन साक्षात्क्षत्वात् । किञ्च क्रयसन्निधा-
वस्रातो निधमेको देशः प्रथमं तावदतिदेशं कल्पयत्येव । ततश्च प्राकृतैर्धर्मेर्निराकांक्षस्य
'स एष औपसथ्येऽहनि' इत्यनेन औपसथ्येऽहन्यनुष्ठानेऽवगतेऽनुष्ठानसादेश्यादुपहोम-याथैन
यूपादिग्रहणेऽपि नातिदेशरूपनाप्रतिबन्धः । 'एकादश प्रयाजान् यजति जौहवमाधार-
माधार्यं पशुमनक्ति' इत्यादि लिङ्गमप्येवमुपपद्यते । अन्येषु तु पशुषु सवनीयादिषु देशस्याति-
देशः आलभतिचोदनावत्पशुद्रव्यं कृत्वाद्यधिकतरसादृश्याद्यापाद्याधिकधर्मलाभाच्च । अत
एव 'वपया प्रातस्सवने चरन्ति, औदुम्बरो यूपः' इत्यादि लिङ्गम् ॥

एकादशिनेषु तु सुत्यादिनस्थत्वस्याधिवयात् प्रचारविप्रार्षादिरूपधर्मधिव्याच्च
सवनीयपशुविचारत्वम् । 'अग्निष्ठात् द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं
यूपं परिव्ययति' इत्येतदपि द्वैरशन्यरूपसवनीयधर्मानुवादकमुपपद्यते । न ह्ययं विधिः ;
'अग्निष्ठाद्द्वेद्वे' इत्यस्याविधेयत्वात्, विध्यन्तैरेव वाक्यत्वाद्वा लिङ्गवोपपत्तेः । पशुगणेषु तु

--

द्रव्यकत्वकपालवत्सादृश्याभावेऽपि तद्धितपदविहितदेवताकत्वान्न सोमविकारत्वं, अपि तु दर्शपूर्ण-
मासविकारत्वमेवेत्यर्थः । तत्रापि नामेयादिविकृतित्वम्, अपि तु पयोयागविकृतित्वमेवेत्यत्रैव
विशेषो वक्ष्यते । औपवसथ्येऽहन्यनुष्ठान इति । औपवसथ्याहरूपकालस्य साङ्गप्रयोगान्वयित्वात्
साङ्गस्यैव सतः पशोरनुष्ठानकालविधानं युक्तमिति कालविधानात्पूर्वं पशुयागस्य साङ्गत्वमिति-
देशेनैव भवतीत्यावश्यकोऽतिदेश इत्यर्थः । सवनीयादिष्विति । आदिपदेन निरूढपशुसौर्यादीनां
ग्रहणम् । अत एव वपयेति । अतिदेशप्राप्तानां वपायागादीनां प्रातस्सवनादिभेदेन सवनीये
प्रचारविधानं यत् तत् इतरानतिदेशे दैक्षातिदेशे च ज्ञापकमित्यर्थः । प्रचारविप्रार्षेति ।
वपया प्रातस्सवन इति विहितेति शेषः । ऐकादशिनेष्विति । "आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेधी,
बभ्रुः सौम्य," इत्यादिना एकादश पशुयागा विहिताः । ते ऐकादशिनपदस्यार्थः । द्वैरशन्य-
रूपेति । सवनीये हि अग्नीषोमीयातिदेशप्रातयूपपरिव्याणापेक्षया 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोप-
निष्क्रम्य यूपं परिव्ययति' इति वचनेन त्रिवृद्गुणकरशनाकरणकं परिव्याणान्तरं विहितमिति
परिव्याणद्वयानुरोधेन द्वैरशन्यमस्ति । तदेवैकादशिनेष्वनूदितमिति भवति सवनीयातिदेशे
ज्ञापकमित्यर्थः । अग्निष्ठादित्यस्येति । प्रकृतानुत्तरवेदेः पूर्वभागे एक एव यूपः, ऐकादशि-
न्यान्तु प्राकृतयूपस्थाने एको यूपः तद्वक्षिणोत्तरयोः क्रमेण पञ्चपञ्च यूपाः तत्र मध्यमो यूपः अग्निष्ठ-
पदेनोच्यते । तत्रैव च यूपे पूर्वदिक्से द्वाविंशतिरशना अभिवासिताः । तासां मध्ये द्वे द्वे रशने
अग्निष्ठाद्यूपाद्गृहीत्वा इत्यर्थेन यूपापादानकत्वमात्रविधाने लाववात् उभयविधाने वाक्यभेदापत्तेश्च
द्वैरशन्यानुवाद एव युक्त इत्यर्थः । पशुगणेष्विति । ते च यस्यन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभेन,

सौत्येष्वसौत्येषु वा पशुगणान्तर्गतत्वसादृश्याच्च गणधर्माणां प्राप्तिर्विकारत्वम् । अत एवासौत्येषु प्रचारविप्रकर्षाद्यप्राप्तावपि गणधर्माणां प्राप्तिर्विरुद्धा ।

अत एव सौत्रामण्यां प्रतिपशु वैश्विष्ये यूपानेऽत्ये प्राप्ते तत्प्रतिपिथ्य यूपैकत्वनियमविधिः 'एकयूप आलमेत' इत्ययमुपपद्यते । उद्भिदादिषु तु अग्न्यक्तत्वसादृश्याज्ज्योतिशोमविकारत्वम् । अव्यक्तत्वं च स्वाङ्गन्याऽविहितदेवताकत्वम् । प्रवृत्त्याङ्गभूताया ऐन्द्रवायवादिदेवतायाः प्रसङ्गेन सोमयागोपकारकत्वेऽपि ज्योतिशोमाङ्गत्वाभावात् । अतश्चाव्यक्तत्वेन तदतिदेशे सिद्धे आतिदेशिः प्रवृत्त्याङ्गभूतदेवताया उद्भिदाद्युपकारकत्वकल्पनेन रूपलाभस्सुलभः । अत एव इत्येने दीक्षणीत्यादिप्राप्ता दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायाम्' इति दक्षिणादानविधिस्सङ्गच्छते । एवं गवामयनादिसत्रेषु द्विरात्राद्यहीनेषु च सुत्यागणेषु द्वादशाहविकारत्वम् । अहोरात्रसाध्यकर्मवाचिपदवाच्यत्वसामान्यात् । अत्र हि रात्रिशब्दोऽहश्चद्व्यहोरात्रसाध्याऽर्मविशेषपरः । सुत्यागणान्तर्गतत्वसादृश्याच्च द्वादशाहविकारत्वम् ।

अत एव गवामयनादौ 'द्वाभ्यां लोमावद्यति' इत्यादिना द्वादशोपसत्त्वानुवादे विध्यन्तरस्तुत्यर्थस्सङ्गच्छते । स्थिते च द्वादशाहविकारत्वे प्रथमोत्तमौ वर्जयित्वा दशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते । तत्रापि सत्रेषु सत्त्वात्मकस्याहीनेषु अहीनात्मकस्य द्वादशाहस्यापान्तरसादृश्यादित्यपि वक्ष्यते । सत्रेष्वपि यानि संवत्सरसाध्यानि सत्राणि तेषु संवत्सरसत्त्वत्वसामान्याद्यनशब्दवत्त्वसामान्याच्च संवत्सरनियमादिधर्मलाभाय गवामयनस्य विध्यन्तः । अत एव गवामयनान्तर्गतमाहव्रतिकं 'पञ्च उपगायन्ति' इति धर्मविध्यन्तरस्तुत्यर्थं संवत्सरसत्रान्तरेऽनुवदति । ये तु 'साहस्रास्साद्यस्क्राः' इत्येवं एकसंज्ञायोगिनो यगास्ते सङ्गतरूपानि तत्प्रयोगाद्विकारिण उच्यन्ते । तेषां य एवैको धर्मपादः

मैत्रे श्वेतमालमेत, चारुणं कृष्णमपाञ्चौषधीनाञ्च सन्धावन्नकाम इत्याद्याः । प्रचारविप्रकर्षाद्यप्राप्तावपीति । असौत्येषु तेषु प्रातस्सवनादिसवन्नाभावेन वपया प्रातस्सवनेन प्रचरन्तीत्यादि प्रचारविप्रकर्षाद्यप्राप्तावपीत्यर्थः । तत्प्रतिपिथ्येति । सौत्रामण्यां त्रयः पशुयागाः । तत्र 'यत् त्रिषु यूपेष्वालमेत बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दद्यात् । भ्रातृव्यमस्य जगपत् । एकयूप आलमेत' इति यूपत्रित्वप्रतिषेधपूर्वकैकयूपविधानात् प्रतिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् ऐकादशिनेषु प्रतिपशु यूपभेदसत्त्वेन तदतिदेशादेव यूपत्रित्वप्राप्तिर्वक्तव्येति यूपत्रित्वप्रतिषेधः । 'ऐकादशिनविकारत्वे लिङ्गं अग्नीषोमीये एकयूपस्यैव सत्त्वेनानुपपन्नमित्यर्थः । 'द्वादशाहीनस्येत्यस्य त्रित्वविध्यर्थवादत्वात् द्वादशाहप्रकरणपठितद्वादशोपसत्त्वविधेः सत्त्वाहीनोभयात्मकद्वादशाहे प्रवृत्तत्वात् सत्रे तदतिदेशप्राप्तद्वादशोपसत्त्वानुवादलिङ्गं दर्शयति—अत एवेति । वक्ष्यत इति ।

तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः एकसंज्ञायोगित्वसादृश्यात् । न चात्र नास्मैवातिदेशः, सर्वेष्वपि मुख्यत्वेन तदसम्भवात् । एकत्र मुख्यस्य हि नास्मोऽपरत्र गौणत्वे नामातिदेशः, न तु सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वेन मुख्यत्वेऽपि । न चैवं प्रायणीयस्थलेऽप्येकसंज्ञायोगादतिदेशापत्तिः । तस्य मध्यमसिद्धयर्थत्वेन द्वादशाहिकद्वितीयाहधर्मदर्शनेन चानतिदेशकत्वात् । अत एव प्रयोजनान्तररहित एवैकसंज्ञायोगोऽतिदेशसाध्यः । अत्र च य एव धर्मवान् तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः । स पूर्वो वा उत्तरो वा युक्तिसाम्यात् । प्रायशः पूर्वं एव तादृश इति सूत्रादौ तथोक्तिः ।

अत एव पूर्वपूर्वस्य किञ्चित्किञ्चिदधिकधर्मवत्त्वे उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः । अत एव पूर्वस्मिन् सादृश्ये सदृशं विधायोत्तरस्मिन् 'यावदस्य सदृशस्य उत्तरा गौस्समाहिता भवति तावदस्माल्लोकादसौ लोकः' इति सदृशं दक्षिणां दर्शयति । साद्यस्के च पूर्वस्मिन् साण्डं सोमक्रयणं विधायोत्तरस्मिन्स्तत्प्राप्तौ 'स्त्री गौस्सोमक्रयणी व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्धिता' इत्यनेन स्त्रियो विधानं स्पर्धिताव्यावृत्त्यनुवादश्च सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

अत्रैव द्वितीयपाद इति शेषः । सूत्रादाविति । निकायिनाञ्च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् इत्येतदधिकरणसूत्रभाष्यादावित्यर्थः । साद्यस्केति । 'त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः स्पर्धमानाना'मित्याम्नाय स्त्रीगौर्विहिता । सा न पूर्वसाद्यस्के, साण्डावरोधात् । अतस्साण्डबाधाय तद्विधानमुत्तरत्र पूर्वसाद्यस्कातिदेशं विनाऽनुपपन्नम् । तथा ज्योतिष्टोमातिदेशो द्रव्यान्तरसत्त्वेन 'स्पर्धा व्यावृत्ते'ति स्पर्धाव्यावृत्त्यनुवादश्चानुपपन्नः स्यादित्यर्थः । यदा तु दाशमिकत्रिवत्साधिकरणभाष्यदर्शितरीत्या त्रिवत्सवत् ज्योतिष्टोमातिदेशप्राप्तक्रयसाधनद्रव्यान्तरबाधकत्वमेवेति विभाव्यते तदा नैतल्लिङ्गमिति ध्येयम् ।

1. प्रकृतौ क्रयसन्निधौ बहूनां द्रव्याणां गठित्वेन कस्य साधनत्वमिति सार्धा, अत्र तु एकस्यैव साधनत्वान्न सेत्यर्थः

(४)—कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वात्

॥ २० ॥ प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥ अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमकर्तृसमुदायांशे तेषां न प्रकृतित्वम् । यत-
स्तेषामनतिदेशः । तथा हि—प्रकृतिफलं तावत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदिश्यते । न
हि प्रकृतिरप्यतिदेशं शक्या, विकृतिभाषनाया विकृतिकरणेनैव निरासांशत्वात् । न च
सौर्यादिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावनाविधौ कृते सादृश्येन प्राकृतभावगोपस्थितौ
तत्सम्बन्धिकरणस्यैव प्रयाजादिवदतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं, अनुमितिसामग्र्या बल-
वत्त्वेन सूर्यादिदेवतया यागानुमानस्याप्यावश्यकतया शाब्दबोधे विजातीययागस्यापि
भावनाविशेषणतया विधेरावश्यकत्वेन करणाकांक्षाऽभावादतिदेशानुपपत्तेः । न च तथाऽपि
तद्वैजात्ये आग्नेयत्वभेदरूपेण गौरवात्तद्यागे आग्नेयत्वापत्तिः । विनिगमनाविरहसहकृत-

कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् (८-१-४-२०)

अत्र तन्त्ररत्नकृता यत्र फलश्रवणं नास्ति तत्र विधित एवान्यनिरपेक्षात् स्वर्गफलत्वाव-
गमात् न यथाकथञ्चिदोदनोपस्थापनद्वारेण फलवगतिर्युक्ता । इतिकर्तव्यता तु विधिना न
विशेषरूपेणाक्षेपुं शक्येति युक्ताऽतिदेशापेक्षा । तस्मात्सैवातिदिश्यते । यदि फलमपीति-
कर्तव्यतान्तर्भूतं स्यात् ततोऽतिदिश्येत नत्वेवमस्ति । तस्मान्न फलस्यातिदेश इत्युक्तम् ;
तदयुक्तम् । विधिना समीहितसाधनत्वाक्षेपबलात् फलसामान्यस्यैव इतिकर्तव्यतासामान्यस्यैव
बोधनस्य विश्वजिदधिकरणे स्थापितत्वेन तद्विशेषाकाङ्क्षाया विधिमात्रेणानुपशमात् । अत एव
'सर्वर्गः स्यात्' (जै-सू-४-३-५-१५.) इति न्यायान्तरेणैव फलविशेषप्रतीतिः साधितेति
यावन्मन्थरप्रवृत्तिकन्यायात् तद्विशेषप्रतीतिमालम्ब्य फलत्वेन तद्विशेषान्वयो वक्तव्यः, तावदि-
तराङ्गान्वयार्थमवश्यकल्पनीयेनातिदेशेनैव प्राकृतफलविषयान्वय एवापद्येतेति तदतिदेशो दुर्निवार
एव । अपि चैतादृशविधिवाक्यशेषभूतेन प्रकृतियच्छब्देन विधिसहायेन प्राकृतफलविशेषस्यान्व-
येनाङ्क्षाशान्तेः न मन्थरप्रवृत्तिकन्यायादिलभ्यस्वर्गादिस्ततः प्रागन्वयेन नैराकाङ्क्ष्यं लभ्यते ।
अतस्तन्त्ररत्नोक्तरीत्या फलातिदेशनिरासासंभवात् यद्विश्वजिन्यायात्प्रागेवातिदेशवचनात् प्राकृत-
फलविशेषान्वयेन तदतिदेशसाधनं तदेव विकल्प्य निरस्यति—स हीति । अत्र तन्त्ररत्ने
शास्त्रदीपिकायाञ्च प्राकृतं फलं विकृतावतिदेशेन विधीयमानं अङ्गमेव स्यात् न फलम्, तस्य

1. A. पस्थान

2. A. त्वेतदस्ति

विधिपुनश्चरणेन वैजात्यानां भेदसिद्धेः । अन्यथा आग्नेयेऽपि सौर्यत्वापत्तौ सौर्यादीनां साङ्कर्यापत्तेश्च । अतसौर्यादीनां भिन्नानामेव करणानां लाभान्न तेषामतिदेश इति सिद्धम् । अतश्च तदभावात् न तज्जन्यफलातिदेशः । न च तदभावेऽप्यङ्गवत् विकृतेः फलाकांक्षाऽस्ति । ब्रह्मवर्चसादिश्रुतफलेनैव निराकांक्षत्वात् ।

यत्रापि विश्वजिदादौ न फलश्रवणं, तत्रापि न तदतिदेशः स हि अङ्गातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत् भिन्नेन वा ? नाद्यः—एकेनैव ‘प्रकृतिवद्विकृतिः कार्या’ इति वाक्येन विकृत्युद्देशेनाङ्गविधानं फलोद्देशेन विकृतिविधानमिति वैरूप्यापत्तेः । यद्यपि च प्रकृतिवच्छब्दमात्रस्य विकृतिविधिवाक्यशेषत्वकल्पनयाऽशब्दयविशिष्टविकृतिभावनाविधानेनावैरूप्यमित्याशङ्क्येत; तथाऽप्येक^१ स्यैव प्रकृतिवच्छब्दस्याङ्गं विधेयसमर्पकत्वं फलांशे उद्देश्यसमर्पकत्वमिति वैरूप्यापत्तिस्तद्वस्थैव । नास्त्यः—स्वविध्युपस्थापितविश्वजिज्ञयायेनैव फलकल्पनोपपत्तावतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् । अतो न फलस्यातिदेशः ।

नियमो निमित्तम् । तस्य विकृतिभावनयाऽनपेक्षितत्वादेवानतिदेशः । न हि निमित्तमङ्गं येन प्रयाजादिवदतिदेशो भवेत् प्रमाणाभावात् कारकत्वाभावाच्च न तस्या-

सर्वतः प्रधानत्वात्; गुणभूतस्यैवेतिकर्तव्यतात्वेनातिदेशात् । अथ प्राकृतमेव यथावस्थितं फलमुद्दिश्य विकृतिर्विधीयतामिति चेत्; न तस्य विकृतिः साधनं भवितुमर्हति । प्रकृत्यैव स्ववाक्यगतस्यावरुद्धत्वात् । अतो न विकृतेः प्रकृतिफलसंबन्धः इत्युक्तम् । तत्र फलोद्देशेन करणतया विकृतेर्विधानं स्ववाक्यगतकरणावरुद्धत्वात् यथा न संभवति, तथा समिदादिवाक्यानामपि प्रधानवाक्यैकवाक्यतयैव स्वार्थबोधनात् स्ववाक्योपस्थितप्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्क्षाणामङ्गानां प्रकृत्यवरुद्धानां न पुनर्विकृत्यन्वयः संभवतीति तुल्यमेव । यदि तु अतिदेशवचनरूपप्रमाणेनैव तेषां प्रकृत्यन्वयवद्विकृत्यन्वयोऽपि बोध्यत इत्युच्येत तर्हि तेनैव प्रमाणेन प्राकृत एव फले विकृतेर्नाशक्यं विधानं करणत्वेनेत्यतः प्राकृतकरणावरुद्धत्वात् प्राकृतफलोद्देशेन विकृतिविधानं संभवतीत्युक्तं मत्वाऽतिदेशवाक्ये वैरूप्यापत्तिमेव मुख्यां युक्तिं दर्शयति—एकेनैवेति । अत्र प्राचां ग्रन्थेषु सूत्रस्थनियमपदेन यावज्जीविकाभ्यासरूपो नियमो गृह्यते इत्यभिप्रेत्य तस्य कर्तृधर्मत्वेन पुरुषार्थत्वात् कर्मधर्मत्वाभावेनानितिकर्तव्यतात्वात् नातिदेश इत्युक्तम्; तत् नैमित्तिकानां निमित्ताधीनानुष्ठानत्वात् निमित्तकस्यैवातिदेशे सति तदतिदेशस्य निवारयितुमशक्यत्वादयुक्तम् । अतो निमित्तानतिदेश एव तत्सिद्ध्यर्थं साधनीय इत्यभिप्रेत्य सौत्रं नियमपदं निमित्तपरत्वेनैव व्याचष्टे—नियमो निमित्तमिति । एवं निमित्तानतिदेशेन विकृतेर्नैमित्तिकत्वं परिहृत्य

ङ्गत्वम् । एवं सत्यपि यदि ^१ प्रकृतिरतिदिश्येत ततो भेदनवद्विकृतावेव निमित्तसन्निपाते नैमित्तिकं विकृत्यनुष्ठानं प्रसज्येत भेदनहोमानुष्ठानवत्, न त्वेदस्ति । सर्वथा न निमित्तातिदेशो नैमित्तिकत्वं वा विकृतेः ।

कर्ता अधिकारी । तस्यापि प्रकृतावनङ्गत्वात् । अतश्च तद्विशेषणानां स्वर्गकामत्वा-
हिताश्रित्वादीनामनतिदेशः । अत एव स्थपतीष्ट्यादावाहिताश्रित्वस्यानतिदेशः । राजत्वा-
वेस्तु कर्तृविशेषणत्वात् तस्य च प्रकृतावनङ्गत्वात् विकृतावतिदेश इष्ट एव । न हि तत् प्रकृ-
तावधिकारिविशेषणम् । अधिकारिणशब्दविधियोध्यत्वपक्षे^२ उद्देश्यविशेषणस्य राज-
त्वादेरविवक्षापत्तेः ।

वस्तुतस्तु—प्रथमापेक्षितत्वेन स्वाराज्यकामपदस्य फलपरत्वादधिकारिपरत्वानुपप-
त्तेरधिकारी आर्थिकविधिबोध्य एवेति तत्र न शब्दस्य राजत्वादेरन्वयसम्भव इति राजत्वादेः
कर्तृविशेषणत्वमेव । अत एवाहिताश्रित्वादेरौक्तिकस्यार्थिकेऽधिकारिविधौ विशेषणत्व-
कल्पनम् । याश्चिन्नास्तु राजत्वादेरधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्यानतिदेशं मन्यन्ते ।

पौर्णमास्यमावास्यावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्तस्य विकृत्यन्तः पाते सति प्रकृतेर्विकृत्यङ्गत्वेनापि न भव-
त्यनुष्ठानमित्याह—एवं सत्यपीति । विकृतिभावनयाः प्रकृतेरङ्गत्वेनापेक्षाभावात् निमित्ते सत्यपि
न तदतिदेश इत्यर्थः । सौत्रं कर्तृपदमधिकारिपर^३त्वेन व्याचष्टे—कर्तेति । प्रकृतावनङ्गत्वादिति ।
फलेन व्याप्यमानो यः कर्ता स फलभोक्तृत्वेन रूपेण प्रधानमेव भवतीत्यनङ्गत्वादनतिदेश इत्यर्थः ।
अत्र च फलस्य प्रधानत्वात् अनतिदेशकथनेन तत्फलभोक्तुरनतिदेशः सिद्ध एवेत्यधिकार्यनति-
देशसाधनं पृथक् व्यर्थं सत् तद्विशेषणानतिदेशसाधनतात्पर्यकतयैव नेयेत्यभिप्रेत्योपसंहरति—
अतश्च तद्विशेषणानामिति । अथवा पृथगधिकार्यनतिदेशसाधकं व्यतिरेकविधया कर्त्तृशेन
कर्तुरतिदेशकथनतात्पर्यकम् । यद्यपि च तन्त्ररत्नोक्तरीत्या यत्र बहवः कर्तारः श्रूयन्ते प्रत्यक्षे-
णैव सत्वादिषु तत्रासौ एकसङ्ख्यः प्राकृतः कर्ताऽऽनुमानिको नातिदिश्यते । यत्राप्येकसङ्ख्यः
श्रुतः तत्राप्यनुवादोऽतिदेश इति प्रयोजनात् गुणभूतस्यापि कर्तुरनतिदेशस्तथापि तद्विशेषणाति-
देशेन भक्त्येव कर्त्रतिदेशानुवादः प्रयोजनवानित्यभिप्रेत्याह—राजत्वादेस्त्विति । कर्तृविशेषण-
त्वादिति । यच्च दृष्टेनैव द्वारेण कर्तृत्वांशोपयोगि तत् कर्तृविशेषणम् । यच्च विना निर्वहत्येव
कर्तृत्वं तत् कर्तृत्वांशेनोपयोगाभावात् फलभोक्तृत्व एवोपयोगीत्यधिकारिविशेषणमित्यनयोर्भेदो

१. A. तिवदिति स्यात्

२. B. धितत्व

३. B. अधिकार

समुदायः अग्नीषोमीयादिप्रधानात् साहित्यम् । तस्य प्रकृतावज्ञायेऽपि परप्रयुक्ताग्नीषो-
मीयादिप्रतियोगिकत्वाच्चदभावे विकृतौ नातिदेशः ॥ ४ ॥

(५)—गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिस्स्यात् ॥ २३ ॥ निवृत्तिर्वा कर्मभेदात्
॥ २४ ॥ अपि वाऽतद्विकारत्वात् कत्वर्थत्वात् प्रवृत्तिस्स्यात् ॥ २५ ॥

ये प्रकृतौ गोदोहनादिगुणजन्याः कामास्तेषामनङ्गत्वादनूपकारकत्वाच्च यद्यपि
नातिदेशः, तथाऽपि तज्जनकीभूतगोदोहनादिगुणानां प्रणयनोपकारकत्वेनातिदेशे विकृतावपि
कामनायां सत्यां फलोत्पत्तौ न किञ्चिद्वाधकम् । न चाङ्गमेव विकृतावतिदेष्टव्यमिति
नियमे प्रमाणमस्ति, करणोपकारसाक्षात्तया विकृतिभावनायास्तज्जन कृतेऽपेक्षायामुप करक-
मात्रस्यैवातिदेशात् । न हि विकृतिभावनाऽङ्गमपेक्षते प्रमाणाभावान् । अतः खादिरत्वा-
दिवदेव गोदोहनादीनामप्यतिदेशः फलोत्पत्तिश्चेति प्राप्ते —

द्रष्टव्यः । सुगममन्यत् । परप्रयुक्तेति । अयमर्थः । प्रकृतौ परस्परसाहित्यं गुणभूतमपि
करणान्तरपरिच्छेदद्वारेणैवोपकृतवदिति विकृतौ करणान्तरस्य परिच्छेदस्य अभावात् अर्थलोपादेव
तस्यानतिदेशः । न च परिच्छेदमस्तीति परिच्छेदकानुष्ठानं सम्भवति । तदनुष्ठानस्य फल-
प्रयुक्तत्वेन परप्रयुक्तानुष्ठानोपजीविकरणपरिच्छेदकत्वेनैवोपपत्तौ स्वातन्त्र्येण तदनुष्ठानानाक्षेपकत्वात् ।
यत्राप्यध्वरकल्पादौ परिच्छेदस्य करणान्तरस्य बहुत्वात् संभवः तत्रापि प्रकृतिवत् प्रत्यक्षसमुदाय-
सद्भावात् न प्राकृतस्यातिदेश इति ।

गुणकामेष्वश्रितत्वात् ।

प्रणयनोपकारकत्वेनातिदेश इति । प्रणयनस्य तावद्विकृतावतिदेशे निर्विवादं तत्सा-
धनत्वात् यथैव चमसस्यातिदेशः, तथैव साधनत्वाविशेषात् प्रणयनानङ्गभूतस्यापि गोदोहनादेः
प्रणयनार्थमतिदेशः स्यादेवेति गोदोहनस्य पशुफलसाधनस्य विकृतौ सद्भावात् तज्जन्यं फलमपि
भवत्येवेत्यर्थः । फलोत्पत्तिश्चेति । एतेन गुणकामेष्वश्रितत्वात् प्रवृत्तिः स्यादिति सूत्र-
भाष्यादौ फलस्य प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिव्यवहारो नातिदेशात् फलप्रवृत्तिरित्येवंपरः; किन्तु फलोत्पत्ति-
परः इत्यर्थः सूचितः । अत एव पूर्वपक्षान्ते “अतः खादिरत्वादिवदेव गोदोहनादीनामप्यति-
देशः फलोत्पत्तिश्चेति स्पष्टमुपसहृतम् । खादिरत्वादिवदेवेति । प्रकृतौ खादिरत्वस्य फलार्थ-
त्वस्येव कत्वङ्गत्वस्यापि सत्वात् तस्याङ्गत्वेन विकृतावतिदेशेन प्राप्तौ सत्यां यूपस्याप्याश्रयस्य सत्त्वात्

सत्यं, विकृतिभावनोपकारकमेवापेक्षते । तथाऽपि स्वादृश्यान्प्रकृतिचोदना तदर्थं एव वा प्रथमत उपतिष्ठते पश्चाच्च तदन्वितमुपकारकम् । तदत्र चोदनार्थभूतायां प्रकृतिभावनयां यदन्वितं तदतिदिश्यते अनन्वितस्योपस्थित्यभावेनातिदेशायोगात् । अन्वितं चापशुकामप्रयोगे चमसविशिष्टं प्रणयनं । पशुकामप्रयोगे प्रणयनमात्रम् । तत्प्रयोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोहनोपजीवित्वेन द्रव्यानपेक्षत्वेन स्वरूपेणैव प्रधानभाव-
नान्वयात् । अङ्गमेव प्रधानभावनायामन्वेतीत्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति प्रवादः । अतश्च फलार्थगुणानामनतिदेशः । न चातिदेशाभावेऽप्याश्रयस्य प्रणयनस्य विकृतावपि सत्त्वात् तत्रैव कामनायां सत्यां गोदोहनानुष्ठानोपपत्तिः । प्रकरणपाठवैयर्थ्यापत्तेर्गुण-
फलसम्बन्धविधेराश्रयप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च प्रणयनमात्रस्याश्रयत्वानु-
पपत्तेरवश्यं दर्शपूर्णमासापूर्वसाधनीभूतप्रणयनत्वेनैवाश्रयत्वात् विकृतौ तदभावेन गोदोह-
नानुष्ठानानुपपत्तेः । अत एव खादिरत्वादेस्संयोगपृथक्त्वन्यायेन क्रत्वर्थस्यापि सत्त्वादति-
देशोपपत्तावप्यग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभूतयूपाभावाच्च तेन वीर्यादिफलोत्पत्तिः ।

भाष्यकारस्य तु एतादृशविषये फलोत्पत्तिं मन्यमानस्याभिप्रायं न विद्मः । यत्र तु नाश्रयापेक्षा विजातीयप्रस्तरप्रहरणत्वादिनैव चायुरादिफलं प्रति साधनत्वं, आयुरादि-
प्रकाशनमन्त्रस्य च स्वप्रकाश्यफलजनकत्वेन प्रहरणाङ्गत्वं, तत्र भवत्येव विकृतावपि
तस्मात् फलोत्पत्तिः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ते भवत्येव भाष्यकारमते तस्मात् फलोत्पत्तिः । तद्वत् केवलफलार्थगोदोहनादपीत्यर्थः ।
अतश्च फलार्थगुणानमिति । प्रकृतिभावनयामित्यमित्याकाङ्क्षापूरकत्वेनानन्वितानां प्रस-
ङ्गतः प्रकृतिभावान्वितप्रणयनसाधनतामुपगतानां नातिदेशो विकृतावित्यर्थः । गोदोहनानुष्ठाना-
नुपपत्तेरिति । एतच्च चमसबाधकृतवैगुण्यापत्तेरप्युपलक्षणम् । तथाच स्वेच्छामात्रेण गोदोहना-
नुष्ठाने शास्त्रप्राप्तचमसबाधकृतवैगुण्यापत्तेरपि न तदनुष्ठानमिति भावः । यस्य तु न स्वेच्छा-
मात्रेणानुष्ठानं, अपि तु शास्त्रात्, तत्र तदनुष्ठाने शास्त्रप्राप्तस्य बाधकृतवैगुण्याभावात् भवत्येवाति-
देशेन तदनुष्ठानमित्याह-अत एवेति । अत्र भाष्यकारेण खादिरत्वस्य गोदोहनेन वैलक्षण्योप-
पादने सूत्रव्याख्याने 'खादिरस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन क्रत्वर्थत्वात् फलादिवत् प्रवृत्तिर्भवत्येव ।
तस्मिंश्च प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तते । खादिरेण हि स सिद्धयति । स च
खादिरोऽस्ति । तस्मात् कामं साधयिष्यतीत्येवं खादिरप्राप्तौ तज्जन्यफलोत्पत्तिरुक्ता । तां
वार्तिकदर्शितयुक्त्या दूषयति—अग्नीषोमीयापूर्वमिति । स्पष्टमन्यत् ।

(६)—एककर्मणि विकल्पोऽत्रिभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

सौर्यादिसौषधद्रव्यरूचैकदेवतात्वाभ्यामाग्नेयविकार इति वक्ष्यते । आग्नेयवाक्ये चाग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्याकालमित्युक्तं कौस्तुभे पौर्णमास्यधिकरणे । सौर्यश्च विनिगमनाविरहात् उभयविकार इत्यप्यविवादम् । सौर्ये च 'य इष्ट्या' इति वचनाद्वैकल्पिकः पौर्णमास्यमावास्याकालः । तदत्राग्नेयोः किं पौर्णमासीकालीनसौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकालीनाग्नेयस्य, अमावास्याकालीनसौर्यप्रयोगे चामावास्याकालीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतित्वं उताव्यवस्थितं विकल्पेनेति चिन्तायाम्—

तत्तत्कालकृत्वरूपावाप्तरसादृश्याद्व्यवस्थितम् । एवं च 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिभृशेत् पञ्चहोत्रामावास्याम्' इति विहिततत्तद्भूमन्त्रयोरपि व्यवस्था । अत्र हि पौर्णमास्यादिसंज्ञप्रधानसम्बन्धिहविरिव पौर्णमास्यादिपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधिः । अभिमर्शनं तु 'आसन्नानि हवींष्यभिभृशति' इति वाक्यान्तरप्राप्तमाश्रयत्वेनानूयते इति साधितं तृतीये । अतश्च मन्त्रयोरपि व्यवस्थोपपत्तेः प्रकृतित्वव्यवस्थेति प्राप्तं—

एक कर्मणि विकल्पः ।

अत्र च "विशेषातिदेशप्रसङ्गात् अतिदिष्टयोरभिमर्शनमन्त्रयोः सौर्यादौ व्यवस्था किंवा विकल्प इति चिन्त्यते" इति तन्त्ररत्नकृता प्रासङ्गिकी सङ्गतिरुक्ता । तदपेक्षया प्रकृतावाग्नेयभेदाङ्गीकारेण द्वयोरग्नेययोर्मध्ये सौर्ये कस्य विशेषातिदेश इत्येवं साक्षादेवातिदेशविचारो युक्त इत्यभिप्रेत्याधिकरणमारभते—सौर्यादिरिति । प्राचीनैर्यौ मन्त्रयोर्व्यवस्थाविकल्पौ साक्षादधिकरणविचारविषयत्वेन दर्शितौ तौ अस्योक्तविचारस्य फलीभूताविति । एवञ्चेति । अत्र चतुर्होत्रपञ्चहोत्रमन्त्रविधिपरे वचनद्वये पौर्णमास्यादिपदयोः शक्या कालवचनयोरपि प्रकरणवशात् कर्मपरत्वमङ्गीकृत्य सिद्धान्ते तन्त्ररत्नकृता द्विवा वाक्यार्थो दर्शितः । द्वितीया प्रधानत्वान्मुस्यार्था । प्रातिपदिकं लक्षणया हविः प्रतिपादयति—पौर्णमासीसंबन्धिहविरभिभृशेत् इति । अथवा अधिकारलब्धं हविरङ्गीकृत्य प्रातिपदिकं मुख्यत्वाद्यथाश्रुति गृहीत्वा द्वितीया सप्तम्यर्थे व्याख्येया पौर्णमास्यां यानि हवींषि तानि चतुर्होत्राऽभिभृशेदिति । तत्र द्वितीयवाक्यार्थोऽयुक्त इति दर्शयितुं तृतीयसप्तमपादे 'तथाभिधानेन (पू. मी. ३-७-९) इत्यधिकरणे स्वयं युक्तत्वेन दर्शितप्रथमवाक्यार्थमेव स्मारयति—अत्र हीति ।

अयमर्थः । पौर्णमास्यादिपदमिह मुख्यत्वाद्यथाश्रुतमेवेत्युक्तौ हि कालपरमुत हविःपर्यन्तलक्षणामपहाय कर्मपर्यन्तलक्षणया कर्ममार्त्तपरत्वेन यथाश्रुतमिति । नाद्यः । द्वितीयायाः सप्तम्यर्थ-

भावनाया विजातीययागत्वावच्छिन्नस्य वाऽनुग्राहकरूपेति कर्तव्यताकांक्षा न तु प्रयोगविशेषस्य । अतश्चैकजातीयस्य सौर्यस्य वैकल्पिकोभयकालकत्वाद्देकल्पिकोभय-
विकारत्वावगतेरव्यवस्थयैव तत्तदाग्रेयप्रकृतित्वं मन्त्राणां चाव्यवस्थेति सिद्धम् ।

यत्तु पार्थसारथिना धार्तिकस्वारस्यादाग्रेयैकत्वमभ्युपगम्य मन्त्रयोः दृष्टार्थत्वेन
विकल्पादेकलिङ्गाग्रेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विकृतौ तद-
भावेन व्यवस्थाकारणाभावादव्यवस्थितविकल्पो मन्त्रयोरिति सिद्धान्तितं, तत् गन्त्र

लक्षणाया आपत्तेः । अधिकरणत्वरूपसप्तम्यर्थलक्षणायामविकारलब्धाभिर्मर्शनानुवादेन मन्त्र-
कालोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेश्च । 'पौर्णमासीकाले यानि हवींषि' इत्युद्देश्यभावकरूपेण विशि-
ष्टोद्देशापत्तेः । निमित्तरूपसप्तम्यर्थलक्षणायां प्रतिपदादिकालीनाभिर्मर्शने मन्त्रानापत्तेः । न
द्वितीयः । पौर्णमासीसंज्ञककर्मणि साक्षान्मन्त्रान्वयानुपपत्तेः । पौर्णमासीप्रयोगपर्यन्तलक्ष-
णायां लक्षणाद्वयस्य, प्रयोगस्य चाधिकरणत्वेन विधाने वाक्यभेदस्य चापत्तेः । अतः तन्त्र-
रत्नोक्तमन्त्रं द्वितीयवाक्यर्थवर्णनं तदधिकरणशास्त्रदीपिकोक्तं पौर्णमासीप्रयोगे मन्त्रविधानञ्चा-
युक्तमिति पौर्णमासीपदं कर्मणि निरूढलक्षणिकमपि अत्र लक्षणाया हविः परमङ्गीकृत्य, तत्र
मन्त्रविशिष्टाभिर्मर्शनस्य, मन्त्रमात्रस्य वा विधानमिति प्रथमतो दर्शित एव वाक्यर्थो युक्त इति ।

वस्तुतस्तु द्वितीयायाः सप्तम्यर्थे लक्षणामङ्गीकृत्य पौर्णमासीप्रयोगे चतुर्होत्राऽभिमृशेदिति
पार्थसारथ्युक्तवाक्यार्थस्य पूर्वोक्तयुक्त्या खण्डनात् न सिद्धान्तसिद्धिः । तथा प्रधानसंबन्धि-
हविर्लक्षणायामपि न तत्सिद्धिः, अङ्गहवींषां प्रधानसंबन्धित्वाभावात् । नहि 'अङ्गहवींषि
प्रधानसंबन्धीनि' इति केनचिद्व्यपदिश्यते । यदुक्तं तृतीये-प्रधानसंबन्धिहविर्लक्षणायामपि
वाक्यसङ्कोचापत्तिभिर्या संबन्धो नाङ्गत्वाख्यः, अपि तूपकारकत्वाख्य इति तस्याङ्गप्रधानहविस्साधा-
रण्यात् अङ्गप्रधानार्थत्वं मन्त्रयोरिति ।

तदयुक्तम् । कर्मपरपौर्णमास्यादिपदाम्यामनतिप्रसक्तेन शक्यसंबन्धेन स्वाङ्गभूतहविर्लक्ष-
णायामपि अतिप्रसक्तसंबन्धेन तल्लक्षणायां मानाभावात् । इतरथा शास्त्रस्य महाविषयत्वलाभाय
ब्रीह्यादिपदलक्षणाया अपि अपूर्वसंबन्धित्वेनैव रूपेणापत्तेः । 'वेद्यां हवींषि' इत्यत्र तु प्रधानवाचक-
पदसमभिव्याहाररूपबाधकाभावादुभयहविरर्थत्वमिति वैषम्यम् । अपि चाभिर्मर्शनाश्रितो
मन्त्रः पौर्णमासीहविस्त्वेषेण यदि विधीयते तदा अभिमर्शनस्य प्रकरणात् दर्शपूर्णमासपूर्व-
साधनस्यैवाश्रयत्वापत्तेः विकृतौ प्रणयनमात्रसत्त्वेऽपि गोदोहनानुष्ठानस्येवेहापि मन्त्रस्यानुष्ठा^१नानापत्तिः ।

विरूपचिन्तायाः आदशे सङ्गततया अतिदेशविचाराभावेनाध्यायसङ्गत्यभावापत्तेराभेय—
भेदस्य च स्थापितत्वेनैक्यानुपपत्तेरुपेक्षितम् ॥ ६ ॥

अतोऽत्र पौर्णमासीपदवाच्यस्य कर्मणोऽभिर्भर्शनोद्देश्यत्वासंभवात् सप्तम्यर्थ एव द्वितीया शास्त्रदीपिको-
क्तरीत्या समर्थनीया । कर्मणश्चाधिकरणत्वं साक्षादसंभवात् अन्यत्र कर्तृकर्मन्यतरद्वारकत्वेने-
वेह प्रयोगद्वारकत्वेन युज्यत एवेति न तदर्थं प्रातिपदिकेऽपि प्रयोगलक्षणा । न च प्रयोगाधि-
करणत्वस्य मन्त्रस्य च विधाने वाक्यभेदः । उभयविशिष्टाभिर्भर्शनभावनाया वाक्यद्वयेऽपि
विधानाङ्गीकारेण तदनापत्तेः । अत्र विहितस्याभिर्भर्शनस्य 'आसन्नानि हवींषि' इति वाक्येन
हविरर्थत्वेन विनियोगमालं क्रियत इति न किञ्चिद्वाधकमिति । आग्नेयभेदस्य स्थितत्वेनेति ।
उत्पत्तिवाक्यगतासंभवन्निवेशसमुच्चितकालद्वयलक्षणस्य गुणस्य सङ्ख्यावत् उत्पत्तिभेदकत्वस्यैव
युक्तत्वात् आग्नेयभेद एव । यत्र नोत्पत्तिवाक्यगतस्तादृशो गुणस्तत्रोत्पन्नवाक्यगतस्य सायंप्रातः-
कालादेः आवृत्तिबोधकत्वमेव । एवञ्चैकेन वाक्येन समकालमेवाग्नेयविधानेऽन्यतरस्य प्रति-
योगिनः पूर्वमप्रसिद्धेः परस्परप्रतियोगिकभेदबोधनासंभवेऽपि सङ्ख्यावदनेकत्वबोधनं नानुपपन्न-
मिति भावः ।

अतःपरं पादसमाप्तिपर्यन्तान्यधिकरणानि स्पष्टार्थानि । क्वचिदेव तु सापेक्षत्वा-
द्वाक्यायते ।

(७)—लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पस्य ॥ २७ ॥ ऐकाथर्याद्वा नियम्येत
पूर्ववत्त्वाद्विकारो हि ॥ २८ ॥ अश्रुतत्वादिति चेत् ॥ २९ ॥
स्याल्लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तत्रापि सौर्यादिषु औषधद्रव्यकत्व-
विशिष्टैरुदेवतात्वरूपविशेषसादृश्यादाग्नेयविकारत्वम् । अत्र च सामान्यस्यैरुदेवता-
कत्वेऽपि औषधद्रव्यकत्वाभावादाद्यं विशेषणम् । अग्नीषोमीयादेः औषधद्रव्यकत्वेऽप्य-
ने रुदेवताकत्वादपरम् ।

अत्र यद्यप्येकदेवताकत्वं नाम नैकदेवतात्वकत्वं अग्नीषोमीयादावपि व्यासज्यवृत्ति-
देवतात्वस्यैकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नाप्येकदेवतात्वाधिष्ठानकत्वं देवतात्वस्य शब्दनिष्ठत्वेन
देवतात्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रत्येकक्षराणामेव तदधिष्ठानतया आग्नेयेऽप्यव्याप्तेः । पर्याप्ति-
सम्बन्धावच्छिन्नधिष्ठानत्वविवक्षायामग्नीषोमीयेऽप्यतिव्याप्तेश्च । सम्बन्धद्वयातिरेकेण
पदमात्राधिष्ठानत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । तथाऽपि देवतात्वाश्रयप्रतिपाद्यैकार्थकत्व-
मेवैकदेवताकत्वम् । एकत्वं एकत्वसङ्ख्याकत्वम् । अर्थस्य देवतात्वपक्षे तु एकदेवता-
त्वाधिष्ठानकत्वमेवैतत् । अस्ति चेदमाग्नेये सौर्ये च । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैक-
वचनान्तेनैव तद्धितविग्रहात् । 'अग्निमेव स्वेत भागधेयेन समर्धयति, अमुमेवादित्यं
स्वन भागधेयेनोपधावति' इत्यर्थवादाच्च । 'अग्निर्मर्धा, उदुत्यं जातवेदसम्' इति
मन्त्रवर्णाच्च । अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोस्तु तदभावाच्चैकदेवताकत्वम् । अत एव 'मारुतं
सप्तकपालम्' इत्यादौ 'मारुतो यस्य हि क्षये' इति मन्त्रवर्णादनेकदेवत्यत्वावगतेः सत्यपि
पदैक्ये नाग्नेयविकारत्वम् ।

'अग्नेये क्षामवते चरुम्' इत्यादौ च सत्यपि पदभेदे प्रमाणान्तरेणार्थैकत्वावगमा-
दाग्नेयविकारत्वम् । अनेकदेवताकेषु तु अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः । तत्राप्यग्नीषोमदेवत्यस्य
सोमपदघटितानेकदेवत्यस्य चतुरक्षरानेकदेवत्यस्य वा अग्नीषोमीयविकारत्वमेव । इन्द्रा-
ग्निदेवत्यस्य इन्द्रपदघटितानेकदेवत्यस्य त्र्यक्षरानेकदेवत्यस्य ऐन्द्राग्निविकारत्वमेवेति
व्यवस्था । तथा ऐन्द्राग्ने शाखाभेदेनैकादशकपालत्वद्वादशकपालत्वयोर्विकल्पात् द्वादश-
कपालायां तदधिकसङ्ख्याककपालायां वा विकृतौ ऐन्द्राग्निविकारत्वमेव । तन्नूयनसङ्ख्या-
ककपालायामष्टकपालभिन्नायां तु विकल्प एव व्यवस्थापकसामान्याभावे । अष्टकपालायां

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ।

अनेकदेवतेषु अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरित्यविशेषेण शास्त्रदीपिकायामुक्तेऽर्थे व्यवस्थां
दर्शयति—तत्रापीति । व्यवस्थापकसामान्याभावे इति । तत्राप्यग्नीषोमदेवत्यस्येत्यादिपूर्व-
ग्रन्थप्रतिपादितव्यवस्थापकसादृश्याभावे इत्यर्थः । ततश्चैकदेवत्यस्य द्वादशकपालकस्य त्रयो-

तु सत्यप्यनेकदेवताकत्वे द्रव्यघटितसादृश्यस्य बलवत्त्वादाग्नेयविकारत्वमेवेत्याहूयम् । आज्य-
द्रव्यज्ञायामुपांशुयाजस्य । दधिपयोरूपसान्नाय्यद्रव्यकायां तत्तद्द्रव्यकस्येत्यादि विशेषतः
प्रकृतित्वं बोध्यम् ॥ ७ ॥

दशकपालकस्य वा यागस्य सत्यप्येकदेवताकत्वे एकादशाधिककपालवत्वस्य द्वादशकपालवत्वस्य
वा द्रव्यगतसादृश्यस्य बलवत्त्वादैन्द्राग्नविकारत्वमेव । एवं चतुरक्षररूपानेकदेवत्यस्यापि
द्वादशकपालकस्य त्रयोदशकपालकस्य वा नाग्नीषोमीयविकारत्वम् । अपि तु ऐन्द्राग्नविकारत्व-
मेव । व्यक्षरानेकदेवत्यस्य तादृशस्य तु तद्विकारत्वे न कोऽपि विवादः । द्वादशन्यून-
सङ्ख्यकपालस्यैकदेवत्यस्य यागस्य तु एकादशकपालवत्वस्य तदन्तर्गतदशनवकपालवत्वस्य वा
सादृश्यस्य द्रव्यगतस्य बलवतोऽपि ऐन्द्राग्नाग्नीषोमीययागसाधनत्वात् ऐन्द्राग्नाग्नीषोमीययागविकारत्वे
विकल्प एव । एवमनेकदेवत्यस्यापि द्वादशन्यूनसङ्ख्यकपालकस्यापि चतुरक्षरव्यक्षरदेवता-
कत्वादिरूपसादृश्यविशेषाभावेऽपि विकल्प एवेति भावः । अत एवाद्याधिकरणे द्यावापृथिवीयैका-
दशकपालयागे विकल्पेनैवोभयविकारत्वमुक्तं पूज्यपादैः । अष्टकपालैकदेवत्यस्य तु निर्विवाद-
मेवाग्नेयविकारत्वमिति तदुपेक्ष्यानेकदेवताकेऽष्टकपालके विशेषं दर्शयति— सत्यप्यनेकदेव-
ताकत्व इति । यद्यपि यथैवाष्टकपालभिन्नेषु एकादशकपालान्तेषु यागेषु मध्ये नवकपाल-
दशकपालयागगतं नवदशसङ्ख्यापरिच्छिन्नकपालकत्वरूपं सामान्यं नैन्द्राग्ने, तथाप्येकादशत्रयोदश-
सङ्ख्यान्तर्गतत्वमात्रेण भदस्ति नवदशद्वादशकपालवत्वं तेनैव सामान्येनैन्द्राग्नाग्नीषोमीयविकारत्व-
मङ्गीक्रियते, एवमिहाप्यष्टकपालवत्वस्यापि एकादशान्तर्गतत्वमात्रेणानेकदेवताकत्वसादृश्येनाविरो-
धादैन्द्राग्नाग्नीषोमीयविकारत्वमेव शक्यत एव व्यवस्थापयितुं, तथापि दर्शपूर्णमासयोर्नवदशल्यो-
दशसङ्ख्यापरिच्छिन्नकपालवत्वसादृश्यस्यासंभवात् यथाकथञ्चित् तत्तत्सङ्ख्यान्तर्गतिमङ्गीकृत्यत द्वत्त्व-
कल्पनया तत्तद्यागविकारत्वमगत्या स्वीकृतम् । इह तु अष्टसङ्ख्यावच्छिन्नकपालकत्वसादृश्यस्य
मुख्यस्य प्रकृतावाग्नेये संभवतः त्यागे मानाभावात् ; तस्य द्रव्यगतस्य प्राबल्यात् आग्नेय-
विकारत्वमेवेत्युक्तं नायुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

(८)—विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् ॥ ३२ ॥
तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥ गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

एवं सादृश्यस्य नियामकत्वे निरूपिते अधुना तयोर्विरोधे बलाबलं चिन्त्यते। तत्रापि द्रव्यघटितदेवताघटितसादृश्ययोः यत्र विप्रतिपत्तिः यथा 'ऐन्द्रः पुरोडाशः, आप्नेयं पयः' इत्यादौ तत्र कस्य बलवत्त्वमिति चिन्तायां—

देवतायाः प्रथमोपस्थितत्वेन मुख्यत्वात् प्रधानत्वाच्च तत्सादृश्यमेव बलवत्। 'तुप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयति' इत्याद्यर्थवादवशाद्धि यागो देवताराधनार्थः। आराधिता च सा फलं ददातीति तस्याः प्रधानत्वम्। देवतासादृश्यं च यद्यपि निरुक्तैकदेवताकत्वरूपं द्रव्यसादृश्याविरोधि। तथाऽपि समानशब्दार्थकत्वरूपं तद्विरोधीति तस्य बलवत्त्वमिति प्राप्ते—

प्रथमोपस्थितत्वेऽपि कर्मविध्युत्तरकालमतिदेशकल्पनात् तदा च द्रव्यस्यैव प्रत्यासन्नत्वेन शीघ्रोपस्थितेस्तत्सादृश्यस्यैव बलवत्त्वम्। यागो हि वृद्धद्रव्यबहारादेवतोद्देश-विशिष्टद्रव्यत्यागरूपः। तत्र द्रव्यस्य प्रधानभूते त्यागे विशेषणत्वम्। देवतायास्तु विशेषणीभूते उद्देशे, अतो द्रव्यं यागप्रत्यासन्नम्। यद्यपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादवशात् यागस्य फलसाधनत्वे द्वारत्वं कल्पयते, तथाऽपि देवतायाश्शब्दोद्देशे यागं प्रति द्रव्यं प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् प्रत्युत द्रव्यस्यैव पार्थिकान्वये विशेष्यत्वेन प्राधान्यावगतेः न देवतासामान्यस्य बलवत्त्वाशङ्का।

वस्तुतस्तु—न देवताप्रसादस्य द्वारत्वमिति जैमिनिमतं वक्ष्यत एव। अतोऽन्तरङ्गत्ववशादेव द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वम्। एवं धर्मानुग्रहोऽप्याश्रयेन सङ्गच्छते। इतरथा पुरोडाशे शाखाच्छेदनादीनां बाधापत्तेः। एवमभ्यन्तान्तरङ्गत्वादिना सर्वत्र सादृश्ययोः बलाबलं द्रष्टव्यम्। यत्र तु न्यायेनान्यादृशं बलाबलं कल्पसूत्रयाज्ञिकान्तराश्च अन्यादृशाः तत्र तन्मूलभूतश्रुतिरूपवचनानिदेशेन न्यायकल्प्यातिदेशस्य बाध इत्येवं द्रष्टव्यम्। अत एव सौम्यश्चरुः' इत्यादौ शब्दार्थगतसमानत्वरूपसादृश्यस्य निरुक्तैकदेवताकत्वरूपसादृश्यापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नीषोमीयविकारत्वं, अपि त्वाग्नेयविकारत्वमेव।

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत।

यागप्रत्यासन्नमिति। यागभावनाया यागस्य वा इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्यासन्न-द्रव्यविशेषसादृश्यकल्पिततत्तद्विध्यन्तेनैवेतिकर्तव्यतान्वयेन तदुपशमात् न पश्चादन्वीयमान-देवतासादृश्यस्य तत्कल्पकत्वमित्यर्थः। अत एव सौम्यश्चरुरिति। अत्र चौषधद्रव्यकत्वरूप-द्रव्यसादृश्यस्याग्नेयामीषोमीयान्यतरसाधारणत्वात् एकतरविकारत्वव्यवस्थायां नैव नियामकत्वम्।

एवं 'आग्नेयमेकादशकपालम्' इत्यादौ देवतासामान्यस्य कपालसङ्ख्यासादृश्याद्य-
पेक्षयाऽन्तरङ्गत्वेऽपि नग्नेयविकारत्वं अपि त्वग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव । केचित्तु
एतादृशविषये कपालैकादशत्वादीनां द्रव्यनिष्ठसाधनतावच्छेदकोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्य-
सादृश्यबटुक्त्वमेवेत्यग्नीषोमीयविकारत्वं समर्थयन्ते ॥ ८ ॥

यत्त्वेकदेवताक्त्वमाग्नेयविकारत्वव्यवस्थापकं, तत्तु ततोऽप्यन्तरङ्गेण शब्दार्थगतसमान^१रूपतासा-
दृश्येन बाध्य इति न्यायप्राप्तमग्नीषोमीयविकारत्वं कल्पसूत्रकारवचनेन बाधित्वा आग्नेयविकारत्वमेव
भवति । एवमाग्नेयैकादशकपाले पुरोडाशद्रव्यकत्वसादृश्यस्य साधारण्याद्व्यवस्थापकस्य कपाल-
तद्वतैकादशसङ्ख्यावत्त्वरूपविशेषसादृश्यस्यान्तरङ्गेणाग्निदेवताक्त्वसादृश्येन बाधात् न्यायेन प्राप्त-
माग्नेयविकारत्वं कल्पसूत्रकारवचनेन बाधित्वाऽग्नीषोमीयविकारत्वमेव भवतीति भावः । वस्तु-
तस्तु सौम्यचरौ याज्ञिकान्तरे कल्पसूत्रादौ चाग्नीषोमीयविकारत्वस्यैव दर्शनात् कथमाग्नेय-
विकारत्वं तदनुगृहीतं युक्तमिति तु विवेचनीयम् । समर्थयन्त इति । एतन्मतानुसारेणैवाष्टा-
कपालत्वंद्वादशकपालत्वसादृश्यस्य द्रव्यसादृश्यान्तर्गतिमादाय तत्तद्विकारत्वं पूर्वाधिकरणे व्यवस्था-
पितम् । अनेनैव न्यायेनाग्नीषोमदेवताकयोरपि द्वादशकपालाष्टकपालयोः द्रव्यसादृश्यात् ऐन्द्राग्ना-
ग्नेयविकारत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।

(९)—हिरण्यमाज्यधर्म तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥
 औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥
 तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

द्रव्यनिष्ठसादृश्ययोः परस्परविरोधे तु देवतासादृश्योपपृथग्यस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य
 ध्रौतलिङ्गोपपृथग्द्रव्यसादृश्यापेक्षया दुर्बलत्वम् । यथा 'प्रजापत्यं घृते च न निर्वपेच्छत-
 कृष्णलमायुषकामः' इत्यत्र कृष्णलानां दीप्तिमत्त्वलक्षणतेजस्वित्वसादृश्यस्य प्रजापति-
 देवताकृत्वसादृश्योपपृथग्यस्यापि कठिगत्यापरपर्यायविशदत्वसादृश्यापेक्षया दुर्बलत्वम् ।
 तेन नायं यागस्तेजस्वित्वसादृश्यादुपांशुयागविचारः; अपि तु कठिगत्यसादृश्यादग्नेय-
 विकार एव । चरुशब्दप्रयोगात् । 'घृते श्रपयति' इति श्रपणविधानाच्च । यद्यपि नायं
 विबल्लस्यभावेन मुख्यश्चरुः । तथाऽपि अचरौ चारुशब्दानुवादश्चरुधर्मयोगादुपपद्यत
 इति औषधधर्मप्रापकं भवति लिङ्गम् । न चाग्नेये चरोरभावात् आग्नेयधर्माणां चरुगत-
 त्वाभावेन कथं चरुशब्दस्तत्रौषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौम्यचरोरग्नेयविकारत्वेनाग्नेय-
 धर्माणामपि चरुगतत्वाच्चरुशब्दस्य तत्प्रापकत्वसम्भवात् । एवं श्रपणवाक्येऽपि यद्यपि
 न श्रपणानुवादेन घृतविधिः श्रपणस्याग्नेयविकारत्वेऽपि विबल्लस्तिरूपप्रयोजनाभावेन
 बाधात्, घृतस्योत्पत्तिवाक्ये प्राप्तत्वाच्च, तथाऽप्यग्निसंयोगमात्ररूपश्रपणं शक्य-
 त्वलक्षण्या वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते, तच्च घृतविशिष्टं शुद्धं वेत्यप्यदेतत् । क्वचि-
 विशिष्टविधेत्वमित्यत्र नियामकभावात् । उत्पत्तिवाक्ये घृतस्य परम्परानुसम्बन्धेन
 यागान्वये तस्य विलम्बोऽस्थितिः कृत्वादत्तैव विशिष्टविधिरिति तु युक्तमुत्पत्त्यामः ।

हिरण्यमाज्यधर्म तेजस्त्वात् ।

अत्र सिद्धान्ते चरुशब्दश्रवणलिङ्गात् आग्नेयविकारत्व ग्रन्थेषु सार्थितम् । तत्रागुप-
 पत्तिमाशङ्क्य परिहरति—यद्यपि नायमिति । घृते श्रपयतीति वाक्ये परमार्थतस्तु उत्पत्ति-
 वाक्यप्राप्तत्वाज्जाज्यं विधीयते । श्रपणान्वर्थलोपान्निवर्तमानं प्रतिप्रसूयन् इति तन्वत्कृता यदुक्तं
 तदयुक्तमिति दर्शयति—तच्च घृतविशिष्टमिति । तस्य विलम्बेति । उत्पत्तिवाक्ये घृतस्य
 साक्षाद्भावनायां यागे वाऽधिकरणत्वासम्भवात् स्वनिर्लपकश्रपणकर्मीभूतद्रव्यत्वरूपपरम्परा-
 सम्बन्धेन वैशिष्ट्याङ्गीकारेण विशिष्टविधित्वं विलम्बोपस्थितिकम् । इह तु साक्षादेव श्रपणे
 वैशिष्ट्यसम्भवात् तद्युक्तमित्यर्थः ।

यद्यपि च श्रपणस्योपांशुयाजविकारत्वेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वं युज्यत एव, आज्ये-
ऽप्यग्निसंयोगसद्भावात्; तथाऽपि द्रव्यान्तरसंयोगस्याप्यन्ताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारत्वे
विज्येयत्वापत्तेराग्नेयविकारत्वे द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तत्र घृतविधाने लाघवमिति
लिङ्गत्वोपपत्तिः । एतदस्वरसेनैव वा भाष्यकारेण 'तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः' इति सूत्रस्य घृत-
द्रव्यकृतत्वाद्दृष्ट्यानुपांशुयाजविकारत्वमाशङ्क्य घृतस्याधिकरणत्वश्रुतेः प्रदेयत्वाभावादिति
व्याख्यानान्तरं कृतम् ।

सर्वथा श्रौतलिङ्गोपघृष्टस्य सादृश्यस्य बलवत्त्वात् हिरण्ययाग औषधविकार एव ।
एवं च यत्र हिरण्ययागान्तरे लिङ्गाभावस्तत्र देवतासादृश्यात्तदभावेऽपि वाऽऽज्यधर्माणां
भूयसामनुग्रहात्तेजस्वित्वसादृश्येनाज्यविकारत्वमेव । चक्षुशब्दस्य वा स्थालीपुलाक-
न्यायेन गमकत्वादौषधविकारत्वं कृष्णलेष्टिविकारत्वं वा ॥ ९ ॥

(१०)—मधुदके द्रवसामान्यात्प्रयोविकारस्स्यात् ॥ ४० ॥ आज्यं वा
वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥ धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥ पूर्वस्य
चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

अत्र च श्रपणस्य प्रतिप्रसवविधानं लाघवादाग्नेयविकारत्वमिति युक्त्यन्तरप्रतिपादकं
तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेरिति (८-१-३९) सूत्रमिति प्राचां वर्णनेऽनुपपत्तिमाशङ्क्य कथञ्चित्परिहरति
—यद्यपि श्रपणश्रुतेरिति । वस्तुतस्तु विकल्पितप्रयोजनकश्रपणस्यात्र मुख्यस्याविधाने द्रव्यान्तर-
संसर्गस्य दूरापास्तत्वात् अमुख्यस्य त्वग्निसंयोगरूपस्य तदनपेक्षेण तत्प्राप्त्युपजीविलाघववर्णनमयुक्त-
मेवेति प्रतिप्रसवपरत्वेन तत्सूत्रव्याख्यानमयुक्तमित्यभिप्रेत्यास्वरसप्रदर्शनपूर्वकं भाष्यकारोक्तं
व्याख्यानान्तरमेवानुसरति—एतदस्वरसेनैवेति ।

मधुदके द्रवसामान्यात् ।

चित्रेष्टावेको यागोऽथवा बहवो यागा इति मतद्वयम् । तत्र^१ एक्यक्षवादिन इत्यमुष्पा-
दयन्ति—तदितिसर्वनाम्ना यत्परामृश्यते तद्देवतासम्बन्धि । यदि धानादीनि परामृश्येरन् ततस्तेषां
बहुत्वात् तानीति बहुवचनं स्यात् । अथवा तत्तदिति वा वाप्साऽऽपद्येत । अतो धानादीनां
प्रत्येकं तच्छब्देन परामर्शाभावात् देवतासम्बन्धानुपपत्तिः । प्राजापत्यमित्येकवचनानुरोधेन

चित्रेष्टौ अनेके यागा इत्युक्तं चित्राधिकरणे कोस्तुमे । तत्र दधिवृत्तपयोधाना-
तण्डुलयागानां निर्णयैः प्रकृतिः । मधूद द्योस्तु वर्णसाम्यादुपांशुयाजविचारत्वं, प्रकृतो-
दाहरणे देवतासामान्यस्याधिक्याच्च, न तु स्वाभाविकद्रवत्वसादृश्यात्पयोयागविचारत्वम् ।
सत्यपि सादृश्यद्वये लिङ्गविशेषस्य निर्णयकत्वाभावे बहुराज्यधर्मानुग्रहस्यैव निया-
मकत्वात् । नैमित्तिकद्रवत्वस्याप्येऽपि सत्त्वाच्च । अतश्च सर्वयागानामेकफलकत्वेनैक-
तत्त्वत्वाद्भूयसामनुग्रहाय त्रयाणां मधुद्वयोदकयागानामुपांशुयाजधर्मास्तद्वानुग्रीयमान-
विरुद्धधर्मविषये वार्याः । आवृत्त्याऽऽनुग्रीयमानद्रव्यसंस्मारविषये तु तत्तद्व्यापीय-
धर्मास्तत्र द्रव्येऽपि कार्याः ॥ १० ॥

इति श्रीखण्डदेवधिरचितायां भाट्टदीपिकायां

अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

संसृष्टं यत् तदेवैकवचनान्तेन तच्छब्देन परामृश्य तस्य देवतासम्बन्धः क्रियत इत्येको यागः ।
यदि तु पूर्वनिर्दिष्टस्य सन्निहितस्य परामर्शकः तच्छब्दः सर्वनामेति सर्वेषां परामर्श इत्युच्यते,
तदा अनन्तरत्वात्तण्डुलानामेव परामर्शः स्यात् । नपुंसकलिङ्गबलात् दधिमधुघृतोदकानामेव
वा स्यात् । न ह्यत्र पाशान्यायेन प्रातिपदिकानुरोधेन लिङ्गं गौणमिति युक्तम् । तत्र पाशस्यै-
कत्वेन कथमप्यसम्भवतो बहुवचनस्य लक्षणयैकत्वप्रतिपादकत्वेऽपि प्रकृते नपुंसकस्यापि सम्भवतः
त्यागे प्रमाणाभावेन लक्षणाया निर्गल्बत्वात् । अतः संसृष्टेन नपुंसकलिङ्गेन तच्छब्दस्य
सम्बन्धात् तस्यैकस्यैव देवतासम्बन्धात् एक एव याग इति । अन्ये तु दध्यादीनां संसृष्टविशे-
षणतया तच्छब्देन परामर्शं तेषामित्येवं पष्ठचापलेः, प्रथमानिर्दिष्टत्वात्, पूर्वनिर्दिष्टानां दध्यादीनां
स्वातन्त्र्येणैव देवतासम्बन्धः तच्छब्देन क्रियते । नपुंसकैकवचनयोः 'नपुंसकमनपुंसकैकैकवचनो-
स्यान्यतरस्यामिति (पा. सू. १-२-६९) सूत्रेणैकशेषैकवद्भावविधानात् नानुपपत्तिः । एवं प्राजा-
पत्यपदेऽपि द्रष्टव्यम् । संसृष्टपदञ्च देवतैक्यात् अर्थप्राप्तिसंस्मरानुवादः । अतस्तत्तद्द्रव्याणां
प्रत्येकं देवतासम्बन्धात् द्रव्यदेवतासम्बन्धभेदात् यागभेद एव युक्त इति । इदमेव च मतं द्वाद-
शाद्ये वार्तिककृता सिद्धान्तपक्षत्वेनाङ्गीकृतमित्यभिप्रायेणाह—चित्रेष्टाविति । देवतासामान्य-
स्येति । उपांशुयाजस्य प्राजापतिदेवत्यत्वेन तत्सामान्यस्यात्रापि तद्देवत्यत्वेनाधिक्यादित्यर्थः ।
बहुतरेति । उत्पन्नादीनां बहूनामनुग्रहाय पयोधर्माणां दोहनादीनामननुग्रह इत्यर्थः । मधू-
दकयागयोः साक्षादधिकारत्वे तयोर्दध्नश्च त्रयाणां साक्षादधिक्यधर्मप्राप्तिः । आज्यधर्मप्राप्तिस्तु
घृतस्यैकस्यैवेति विरुद्धधर्मविषये भूयोऽनुग्रहात् साक्षादधिक्यधर्मत्वमेव पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु मधू-
दकघृतयागानां भूयस्त्वात् आज्यधर्मत्वमेव भवतीति प्रयोजनमाह—अतश्चेति ।

इति श्रीभाट्टदीपिकाप्रभावव्यामष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथाष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

(१)—वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥
 अनुवषट्काराच्च ॥ २ ॥ समुपहूय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥ क्रयण-
 श्रयणपुरोरुगुपयामग्रहणासादनवासोपनहनं च तद्वत् ॥ ४ ॥
 हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ प्रशंसा सोमशब्दः
 ॥ ६ ॥ वचनानीतराणि ॥ ७ ॥ व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥
 पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥

वाजिनयागस्यामिक्षाऽनुनिष्पन्नवाजिनप्रतिपत्तिकर्मणोऽप्यङ्गापेक्षायां किं सौमि-
 कानिदेशः उत दार्शिक इति चिन्त्यते । सौत्रामण्यङ्गदेवतासंस्कारार्थसुराग्रहेषु चैवमेव
 चिन्ता । तत्र 'सोमो वै वाजिनं सुरा सोमः' इत्यसोमे सोमशब्दस्सोमधर्मातिदेशार्थः ।
 न च 'उपशयो यूपो भवति' इतिवत् अर्थवादस्थत्वादनतिदेशकत्वं, तद्वदिह सिद्धसादृश्या-
 भावेन नामातिदेशावश्यकत्वात् । अत एवानुवषट्कारमन्त्रौ समुपहूय भक्षणमुभयत्र
 दर्शयति । सुरायां सीसेन क्रयणं, कुवलसवतुभि^१श्चयणं, एका^२ पुरोरुक् उपयाम'
 इति मन्त्रः, गृहीत्वाऽऽसादनं, क्षौमे वाससि उपनहनं दर्शयति । ग्रहशब्दश्चैवं सति
 सुतरामुपपद्यते इति प्राप्ते—

वाजिने सोमपूर्वत्वम् ।

सिद्धसादृश्येति । छेद^३नादिधर्ममादाय सादृश्यस्य सिद्धत्वात् यूपशब्दः कथञ्चित्तत्रोप-
 पद्यत इत्यर्थः । अनुवषट्कारमत्राविति । 'वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति' । 'सुराया-
 वीहीत्यनुवषट्करोति' इति वचनाभ्यामनुवषट्कारमन्त्रौ विहितौ । तत्र अन्यत्र हविर्ग्रहणेषु
 वषट्कारान्तैव याज्या; सोमे तु वषट्कारान्तयाज्यापाठानन्तरमनुवषट्कारो विहितः । सोऽत्रापि
 दृश्यत इति । तथा 'शेषं समं विभज्य समुपहूय भक्षयन्ती'ति समुपहूयभक्षणञ्च सोमधर्मप्राप्तौ
 लिङ्गमित्यर्थः । तथा 'सीसेन ह्रीवाच्छष्पाणि क्रीणाति' 'सवतुभिराश्विनं श्रीणाति'^४ । 'एका
 पुरोरुक्' 'एका याज्या' 'उपयामगृहीतोस्यच्छिद्राय त्वा छिद्रेणाश्विनं ग्रहं गृह्णाति' 'गृहीत्वाऽऽ-
 सादयति' 'त्रिरात्रं संहता वसन्ति' 'क्षौमे वासस्युपनिघ्नाति' 'तोकमानि शष्पाणि भवन्ति' इत्यादीनि

1. धान्यविशेषमवतव.

3. B. जोदनादि

2. पुरोदुवाक्या

4. A. क्रीणाति

लिङ्गानां च वाचनिकतयाऽप्युपपत्तावप्रतिबद्धेन चोदनालिङ्गातिदेशेन दार्शिकविध्यन्त एव । तत्रापि वाजिने पशुप्रभक्तवसादृश्यात्ययोयागविध्यन्तः । सुरायां पौरोडाशिकः औषधद्रव्यकृत्वात् । अत एव 'शष्पैरेव दीक्षणीयामप्नोति' इति दीक्षणीयाप्राप्तिवचनं सङ्गच्छते । इतरथा हि तस्याः प्रत्यक्षत्वेन प्राप्तिवचनेन स्मृतिरसङ्गतेव स्यात् । तथा 'नैत्रेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते ग्रहपुरोडाशा एते पशवः' इति ग्रहेषु पुरोडाशशब्दानुवादस्तद्धर्मकृत्वे सङ्गच्छते । यद्यपि चैत्रेषां ग्रहयगात्तराणां वातिंकारमते पशुपुरोडाशकार्यापन्नत्वस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् स्थानापत्तयेव पुरोडाशशब्दोपपत्तिः । तथाऽपि स्थानापत्त्याऽपि नावत् पशुपुरोडाशधर्मप्राप्तेर्लिङ्गोपपत्तिः ।

लिङ्गानि सुरायां सोमधर्मातिदेशं दर्शयन्तीत्यर्थः । शष्पैरिति । अत्र 'च शष्पैरेव दीक्षणीयामप्नोति, तोक्मभिः प्रायणीयां सिंहलोमभिरातिथ्यामिति वाक्यानि । तेषामयमर्थः—येषां सुरानिर्माणार्थं शष्पपदवाच्यानां बालवृणानां तोक्मपदवाच्यानामङ्कुरितव्रीहीणां सिंहलोमैश्चैकत्र क्षौमे वाससि बध्वा त्रिरात्रं स्थापनं कृतं तदत्र तैः शष्पादिभिः तत्तदिष्टिफलं तत्तदिष्टीनामभावेऽपि प्राप्नोतीति । तथेति । सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु ऐन्द्रवारुणसावित्राः पुरोडाशा विहिताः । ते यद्यपि प्रधानपशुयागीयदेवताभेदात् न तद्देवतासंस्कारका इति न प्राकृतकार्यार्थाः तथापि तत्तद्वाक्येषु पुरोडाशोद्देशेनापूर्वतयेन्द्रादिदेवतानां विधानात् तत्र ओषपादकीभूतयागापेक्षायामन्यस्य पुरोडाशद्रव्यकृत्वाभावात् परिशेषेण प्राकृतकार्यपृष्ठभावेनातिदेशप्राप्तस्य पुरोडाशयागस्यैवोपपादकत्वं कल्प्यत इति वाचनिकदेवतान्तरसम्बन्धात् प्राकृतकार्यमात्रबाधेऽपि अप्राकृतकार्यान्तरकल्पनया तेष्वेव पशुषु निवेशः । 'आश्विनं गृह्णाती'त्यादिना विहितानां तत्तत्पशुदेवत्यसुराग्रहणान्तु उपपादकीभूतयागापेक्षायामतिदेशप्राप्तपुरोडाशयाग एव तदुपपादकीभूतः नान्यः; अन्यस्मिन् आश्विनादिदेवत्यत्वाभावात् । प्रधानपशुयागेषु तत्तद्देवत्यत्वसंभवेऽपि पशुद्रव्यावरोधे ग्रहणसंस्कृतसुराद्रव्यनिवेशानुपपत्तेश्च । अतश्चातिदेशप्राप्तपशुपुरोडाशयागे उत्पन्नशिष्टेन्द्रादिदेवतासंबन्धद्वयात् प्रयाजैकादशत्वन्यायेनाभ्यासस्तस्य सम्पद्यते । तत्राश्विनादिदेवत्यस्याभ्यासस्य प्रधानदेवतासंस्कारकत्वसम्भवात् प्राकृतमेव कार्यं भवति । इन्द्रादिदेवत्यस्य तु तस्य तदसंभवादप्राकृतमेव कार्यमिति भाष्यकारमतम् । चार्तिककारस्तु पशुपुरोडाशयागे उपदिष्टेन्द्रादिदेवतावरोधात् नाश्विनादिदेवत्यसुराद्रव्यनिवेशास्संभवतीति गुणात् प्राकृतपुरोडाशकार्यापन्नं कर्मान्तरमेव सुरादिद्रव्यकृमाश्विनादिदेवताकं तत्तद्वाक्यैर्विधीयते । पशुपुरोडाशयागोऽतिदेशप्राप्तस्तु अप्राकृतकार्य एवेत्याह । तदेतन्मतद्वयं पशावपीति चेदिति सूत्रेण दशमप्रथमपादे दर्शयिष्यते । तमिमं मतमेवमुक्त्यर्थविशेषं दर्शयति—यद्यपि

वस्तुतस्तु अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव पुरस्स्फूर्तिरुत्वेन स्थानापत्यति-
देशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य धनत्वसादृश्यद्रव्यकत्वेन सर्वप्रकृतिभूतदर्शपूर्णमास-
विकारत्वमेव । अतः

‘एषा’ मसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं बुधः’

इत्यादौ ‘वेधातव्य’ दीक्षणीया इत्यादौ च न ज्योतिष्टोमादिधर्माः । यदा तु
दाशमि तसूत्रमाव्य कररीत्या प्राकृतपशुपुरोडाशयाग एव सुरादिद्रव्यान्तरमात्रविधिरि-
त्याधीयते तदा सोमादिशब्दस्य नामातिदेशनिराकरणमात्रार्थसिद्धमधिकरणं, न तु
औषधद्रव्यकत्वलिङ्गातिदेशसिद्धयर्थं, एतदलाभेऽपि पशुपुरोडाशस्य दर्शपूर्णमास-
विकारत्वसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ १ ॥

(२)—पशुः पुरोडाशविकारस्यादेवतासामान्यात् ॥ १० ॥ प्रोक्षणाच्च
॥ ११ ॥ पर्याग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥ सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात्
॥ १३ ॥ तस्य च पालदर्शनात् ॥ १४ ॥

दैक्षः पशुदर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तत्रापि किं अग्नीषोमीयपुरोडाशविकारः
उत सान्नाय्यविकार इति चिन्तयां घनत्वसादृश्यात्पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभव-
त्वसादृश्यस्य द्रव्यगतस्य सान्नाय्ये सत्त्वात् नियामकाभावः, घनत्वस्य लिङ्गोपपृच्छत्वात् ।
‘अङ्गयस्वौषधीभ्योऽग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति पशुं प्रोक्षति’ इति हि प्रोक्षणं
पुरोडाशधर्मः । तथा ‘पशुं पर्याग्निकरोति’ इति पर्याग्निकरणं पुरोडाशविकारत्वे लिङ्गम् ।
न च पशुप्रभवत्वसादृश्यापि उखादर्शत्वरूपलिङ्गोपपृच्छत्वाच्चियामकाभावः । तथात्वेऽपि
देवतासादृश्यस्यैवाग्नीषोमीयविकारत्वे नियमाकृत्वादिति प्राप्ते --

चेत्यादिना । इति ध्येयमिति । यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या सुराद्रव्यकयागान्तरपक्षेऽपि औषध-
द्रव्यकत्वस्य निर्विवादत्वेन औषधद्रव्यकत्वलिङ्गातिदेशस्य सिद्धत्वात् वार्तिककारमते सोमशब्दस्य
नामातिदेशनिराकरणमात्रार्थमेतदधिकरणमिति वक्तव्यस्य तुल्यत्वात् ‘यदा तु दाशमिके’त्यादिना
विशेषकथनं न विशेषकरं; तथापि सौर्यादीनामिवाकर्मान्तरभूतस्य तस्य दर्शपूर्णमासविकृतित्वं
सिद्धमेव । कर्मान्तरत्वपक्षे तु चोदनालिङ्गातिदेशापेक्षया नामातिदेशस्य प्राबल्येनानिवृत्ताकाङ्क्षा-
यामेव प्रवृत्तेः पूर्वपक्षसम्भवेन दर्शपूर्णमासविकृतित्वासिद्धेः तत्साधनमप्यसिद्धं साधनीयमित्यभि-
प्रेत्य विशेषकथनमिति ध्येयम् । (इतः परं अधिकरणद्वयं न व्याख्यातम्)

देवतासामान्योपपृष्ठस्यापि द्रव्यसादृश्यस्यान्यथासिद्धलिङ्गोपपृष्ठत्वेनान्यथा-
सिद्धलिङ्गोपपृष्ठद्रव्यसादृश्यापेक्षया दौर्बल्यात् सामान्यविकार एव पशुः । तथा हि-
नात्र प्रोक्षणानुवादेन मन्त्रो विधीयते, येनेदं लिङ्गं भवेत् । तस्य तु लिङ्गादेव प्राप्तत्वात्
प्रोक्षणभावनैवाह्वापूर्वा विधीयत इति विपरीतसाधकत्वम् । पर्यग्निकरणं तु प्रदेयपुरोडाश-
धर्मत्वेन प्रकृतौ बलुप्तं नेह प्रदेयप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकृतया दृश्यमानं प्राकृतम् । अपि
त्वपूर्वमेवेति न तदपि लिङ्गम् । अतो घनत्वसादृश्यं न लिङ्गोपपृष्ठम् । 'यदि पशु-
रुखायां पच्यमानस्त्वदेव' इत्युखादर्शनेन तु अनुद्यमानत्वादन्यथासिद्धं लिङ्गम् । अतस्त-
दुपपृष्ठं पशुप्रभवत्वमेव बलीयः ॥ ३ ॥

(३)—दध्नस्स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ पयो वा कालसामान्यात्
॥ १६ ॥ पश्चानन्तर्यात् ॥ १७ ॥ द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥

तत्रापि दधिविकारः पयोविकारो वेति चिन्तायां—घनत्वसादृश्यादधिविकारत्वमेव ।
न च साक्षात् पशुप्रभवत्वसादृश्येन पयोविकारत्वशङ्का । कारणत्वस्य व्याप्तिरूपतया
अतीन्द्रियस्यानुमानिकत्वेन प्रत्यक्षगम्यघनत्वापेक्षया दौर्बल्यादिति प्राप्ते—

दध्यादीनां पयसश्चैकदिनान्तरितानां विकारदर्शनादेकदिनस्थायित्वसादृश्यं स्वतो
गतिमत्त्वसादृश्यं च प्रत्यक्षगम्यमेवेति तत्सदृशतेन साक्षात्पशुप्रभवत्वेनैकस्य घनत्वस्यैव
बाधात् पयोविकारत्वमेव ॥ ३ ॥

(४)—आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥ १९ ॥ एकं वा
चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥ दधि सङ्घातसामान्यात् ॥ २१ ॥ पयो
वा तत्प्रधानत्वाल्लोकवत् दध्नस्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ धर्मानु-
ग्रहान्च ॥ २३ ॥

आर्यवादिभ्यः सोमशब्दस्य ग्रहणफलत्वरूपसिद्धसादृश्येनोपपत्तौ वाक्यमेवापादक-
विधिपरत्वे प्रमाणाभावात् ग्रहणशब्दस्य प्रायणीयवत् ग्रहणस्योपेक्षितत्वेनैवोपपत्तेः,
आमिक्षा तावन्नार्थान्तरं; अपि तु दधिपयोऽन्यतररूपमिति साधितं चतुर्थे ।
अतश्च तदन्यतरविकार इति तावदविवादम् । तत्रापि तु विशेषचिन्तायां 'तप्ते तयसि'
इत्यत्र द्वितीयानिर्दिष्टदध्न एव 'सा वैश्वदेवी' इति तच्छब्देन परामर्शः न तु सप्तम्यन्त-
पदनिर्दिष्टस्य पयसः गुणभूतत्वात् । न च आनयतेः द्विकर्मकत्वात्पयसो व्याप्य-
मानत्वेन दध्यपेक्षयाऽपि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मकधातुस्थले अधिकरणत्वादिकारका-

न्तर्विवक्षायां सम्बन्धमात्रविवक्षायां च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्राप्तौ 'अकथितं च' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञाकरणात् द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभावात् । प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवक्षाऽवगतेर्द्वितीयकर्मप्रसक्त्यभावाच्च । अतश्च दधिरूपत्वा-
दामिक्षाया दधियागविकारत्वमेवेति लौकिकस्य पयसोऽधिकरणत्वमिति प्राप्ते—

मधुररसभूयस्त्वात्, दध्यभावेऽपि च अम्लान्तरेणामिक्षासम्पत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां 'जुषन्तां युयं पयः' इति मन्त्रवर्णाच्च, पयस एवावस्थाविशेषापन्नस्यामिक्षापदवाच्यत्वावगते-
स्तदनुरोधेन तच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपयःपरामर्शित्वस्यैवावगतेः पय एवामिक्षा ।
अतश्च तद्यागविकारत्वमेव । एवं च 'तप्ते पयसि' इत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा,
द्वितीयया च सकनुन्यायेन करणत्वलक्षणेत्यपि ध्येयम् ।

अवस्थाविशेषरूपामिक्षा च न तापं विनेति न तस्यापि विवक्षा । यदि तु तापं विना-
ऽप्यामिक्षा लोके संभाव्यते तदा न सप्तम्या प्राधान्यलक्षणाऽपि; तत्तत्पयोधिकरणत्वविशिष्ट-
दध्यानयनस्यैवावस्थाविशेषनिशिष्टपयोरूपामिक्षोद्देशेन विधेयत्वादुद्देश्यवाचकपदकल्प-
नया च वाक्यार्थपूर्तिः । तस्यैव च तच्छब्देन परामर्शान् सुतरां लिङ्गोपपत्तिः । अधि-
करणत्वस्यैव च दध्यानयनं प्रत्यङ्गत्वेऽपि पयसो नाङ्गत्वं क्लृप्तप्रयोजनत्वादिति ध्येयम् ।
अत आमिक्षा वा अवस्थाविशेषविशिष्टपयोरूपत्वात् पयोयागविकारत्वम् । तेन पयस्येव
प्रातर्दोहादिधर्मः । दधि तु लौकिकमेव संस्कारकम् ॥ ४ ॥

अमिक्षोभयभाव्यत्वात् ।

'तप्ते पयसी'त्यत्र यदि पयसः संस्कारार्थत्वेन प्राधान्यं तदा उद्देश्यविशेषणस्य तापस्या-
विवक्षापत्तिमिष्टापत्त्या परिहरति—अवस्थाविशेषरूपेति । यत्तु तापस्योद्देश्यविशेषणत्वेऽपि सेति
तच्छब्देन दध्यानयनसंस्कृततत्तत्पयसः परामर्शेनोपादेयत्वात् विशेषणीभूततापविवक्षेति बालप्रकाशे
उक्तम्; तत् प्रधानपरामर्शित्वस्वाभाव्येन पयोमात्रपरामर्शस्य युक्तत्वेन विशिष्टपरामर्शं मानाभावात्,
इतरथाऽष्टवर्षत्वस्यैव तापस्याप्युपादेयपरिच्छेदकत्वेनान्वयात् आमिक्षाशैत्येऽपि तापकरणापत्तेः
अयुक्तमेवेत्यभिप्रेत्यामिक्षासामर्थ्यादेव तापसिद्धिमुपपादयति—न तापं विनेति । लिङ्गोपपत्तिरिति ।
तत्तत्पयोऽधिकरणकदध्ना आमिक्षां भावयेदित्युद्देश्यवाचकामिक्षापदकल्पने सति तत्पदोपस्थापितायाः
प्रधानभूताया आमिक्षाया एव सेति तच्छब्देन परामर्शात् सा आमिक्षा वैश्वदेवीति विधानोपपत्तेः
सेति स्त्रीलिङ्गोपपत्तिरविकलेति भावः । इति ध्येयमिति । तथा च यदेवामिक्षात्वेन रूपेण
यागाङ्गभूतं पयः तदधिकरणत्वस्यैव विधानात् नामिक्षावस्थापन्नपयोतिरिक्तपयसोऽधिकरणत्वापत्तिः,
न वा गुणभूतत्वात् सेति तच्छब्देन परामर्शानुपपत्तिः । एकस्यैव गुणत्वप्रधानत्वयोरनुपपत्ति-
श्चेति भावः । अनेनैव न्यायेन प्रयाजशेष हविषु क्षारयेदिति वाक्यार्थवर्णने क्लृप्तप्रयोजनानां हविषा

(५)—सत्रमहीनश्च द्वादशाहः तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ २४ ॥
 अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात् प्रकृत्या तुल्यशब्द-
 त्वात् ॥ २५ ॥ द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं यजतिचोद-
 नात् ॥ २६ ॥ त्रयोदशरात्रादिषु सत्रभूतस्तेष्वसन्नोपायिचोदनात्
 ॥ २७ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥

अहर्गणेषु द्वादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । द्वादशाहे चास्ति सत्रत्वमहीनत्वं चेति
 धर्मद्वयम् । तत्र 'आसीरन्, उपेयुः' इत्यादिचोदनाचोदिते सत्रत्वमखण्डोपाधिः,
 अनियतस्वामिके यजतिचोदनाचोदिते चाहीनात्वमखण्डोपाधिः । वृद्धव्यवहारात् ।
 तत्तद्धर्मकत्वे निमित्ते च तत्र धर्मविशेषा विहिताः । तथा अन्येऽपि सत्रसंज्ञका अहीनसंज्ञ-
 काश्च अहर्गणा अधर्मकास्समाम्नाताः । तत्र द्विविधेष्वपि द्वादशाहस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः ।
 अतोऽविरुद्धास्समुच्चीयन्ते विरुद्धाश्च विकल्प्यन्ते । न ह्यत्र द्वादशाहभेदोऽस्ति येना-
 वान्तरसामान्यात् 'तत्तद्द्वादशाहवत्' इत्यतिदेशावयवं कल्प्येत । भेदे प्रमाणाभावात्
 'द्वादशाहवत्' इत्येवातिदेशावयवकल्पनेऽव्यवस्थैव युक्तेत्येवं प्रप्ते—

सत्यपि द्वादशाहत्वेनैवातिदेशे सत्रत्वरूपनिमित्ताभावात् तन्नैमित्तिकधर्मा नाहीने,
 अहीनत्वरूपनिमित्ताभावाच्च तन्नैमित्तिका धर्मा न सत्रे प्रवर्तन्ते, भेदनाभावे इव होम-
 स्तण्डुलयागादायिति फलतो व्यवस्थितं प्रकृतित्वं सत्रात्मकेष्वहर्गणेषु सत्रात्मकस्य
 द्वादशाहस्य अहीनात्मकेषु अहीनात्मकस्येति । द्विरात्रादारभ्यैकादशरात्रान्तमहीनाः ।
 द्वादशाह उभयात्मा, त्रयोदशरात्रादारभ्य सर्वे सत्रभूता एव । तथैवोक्तलक्षणसत्त्वात्
 वृद्धव्यवहाराच्च । अतस्तेषु तेषु तत्तद्रूपस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

मपि न क्षारणाङ्गत्वमिति ध्येयम् । एतच्चाधिकरणत्वस्याङ्गत्वोपपादनं इन्द्रियकामाधिकरणे दधि-
 विशिष्टकरणत्वस्य करणत्वविशिष्टदध्नो वा करणतासम्बन्धेनेन्द्रिय^१फलेऽन्वय इति यः पक्ष उक्तः
 तदभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । तदानीमेव करणत्वस्येवाधिकरणत्वस्याङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्व-
 रूपं युज्यते ।

(६)—अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्डपायिना-
मयनस्य च तद्वृत्तेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् ॥ २९ ॥ अहीन-
वचनाच्च ॥ ३० ॥ सत्वे वा उपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ सत्तल्लिङ्गं
च दर्शयति ॥ ३२ ॥

पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपायिनामयनस्य च न सत्रत्वं 'यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीनः' इति
श्रुत्या अन्यतरतोऽतिरात्रत्वस्याहीनलक्षणकरणादर्थोभयतोऽतिरात्रत्वस्य सत्रलक्षणत्वेन
पञ्चदशरात्रादौ अहीनलक्षणसत्त्वेन तदनुपपत्तेः । अत एव न सत्त्वाहीनयोर्भवदुक्त-
लक्षणम् । न वैकादशरात्रान्तमेव शुद्धाहीनत्वम् । अतश्च पञ्चदशरात्रादौ अहीनात्मक-
द्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति प्राप्ते—

अहीनत्वाभावेऽपि प्राचुर्येणाहीनेऽन्यतरतोऽतिरात्रत्वादस्मिन्नपि पञ्चदशरात्रे अन्य-
तरतोऽतिरात्रत्वेनाहीनत्वोपचारस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तेरभियुक्तप्रसिद्ध्या निरुक्तलक्षणकस्यैव
सत्त्वादेरङ्गीकारात् पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनामयनयोरपि सत्रत्वमेव । अत एव
'गृहपतिर्गृहपतिः' इति गृहपतिशब्दस्सत्रैकान्तवृत्तिः कुण्डपायिनामयने । अतस्स-
त्त्वात्मकद्वादशाहप्रकृतिरुक्तमेवानयोः ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

वस्तुतस्तस्य पक्षस्य तत्रैव दूषितत्वात् अधिकरणत्वस्य निरूपकतासंसर्गेणैन्द्रियेऽन्वय इत्येव
पक्षोऽङ्गीकृतः । तदा परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वरूपाङ्गत्वस्य दम्भीवेह पयस्यपि युक्तत्वात् तन्नि-
वारणमशक्यमेव । नहि पयसो दध्यानयनाङ्गत्वनिवारणेनास्ति किञ्चित्प्रयोजनम् । एकस्यैव पय-
सोऽवस्थाभेदेन उद्देश्यत्वाधिकरणत्वयोरिवोभयाङ्गत्वकल्पने बाधकाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । (एतदन-
न्तराधिकरणं न व्याख्यातम्)

अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्

'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः त्रिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्रः' इति विहिते पञ्चदशरात्रे
ऽन्तेऽतिरात्रो दृश्यते । तथा कुण्डपायिनामयनेऽपि 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यारभ्य 'यावद्दशरात्र
उदयनीयोऽतिरात्र' इति विहितेऽन्तेऽतिरात्रो दृश्यते । तथा च यत्नान्तेऽतिरात्रो दृश्यते
द्विरात्रादौ तत्राहीनत्वमिति क्लृप्तेरनयोरपि पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनामयनयोरहीनत्वमेव न तु
सत्रत्वमित्युपपादयति—पञ्चदशरात्रस्येति । अभियुक्तप्रसिद्धयेति । सत्रकाण्डे समाम्नानाद-

अथाष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः.

(१)—हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ देवतया वा
नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुतित्वात् ॥ २ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम् इत्यादिहविर्गणे
क्रमसामान्यात्प्रथमतृतीययोः आग्नावैष्णवबार्हस्पत्ययोः आग्नेयाग्नीषोमीयविकारत्वमिति प्राप्ते-

क्रमसामान्यस्याशब्दस्यान्यसापेक्षत्वेन बिलम्बोपस्थितिकत्वात् उत्पत्तिवाक्यगत-
देवतासादृश्यस्यानन्यापेक्षत्वेन यागस्वरूपपरिचायकत्वेन च शीघ्रोपस्थितिकस्य बल-
वत्त्वात् । तेन आग्नावैष्णवस्याग्नीषोमीयविकारत्वं बार्हस्पत्यस्य चाग्नेयविकारत्वम् ॥ १ ॥

(२)—गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयतामेव ॥ ३ ॥
नानाहानि वा सङ्घातत्वात् प्रवृत्तिलिङ्गेन चोदनात् ॥ ४ ॥
तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

जनकसतरत्वे 'चत्वारि त्रिवृत्यहानि अग्निष्टोममुखानि' इति श्रुतम् । तत्र चतु-
र्वर्ण्यद्वस्तु द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतप्राथमिकस्य त्रिवृत्स्तोमकस्याहः प्रवृत्तिः त्रिवृत्त्वलिङ्गात् ।

मियुक्तप्रसिद्धिः । किञ्चोपायिचोदनाचोदितत्वं सत्रत्वलिङ्गं प्रधानचोदनागतत्वादन्तरङ्गमिति
वाक्यान्तरगताहीनत्वद्योतकं लिङ्गं बहिरङ्गत्वादुर्बलम् । अतस्तत्त्वमेव युक्तमिति सत्रधर्मा
एवेति भावः ।

इति श्रीभाट्टदीपिकाप्रभावल्यां
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ तृतीयः पादः

हविर्गणे परमुत्तरस्य । प्रथमतृतीययोरिति । द्वितीयस्य सारस्वतयागस्य यद्यपि
द्वितीयस्थानकत्वेनोपांशुयाजविकारत्वं प्राप्तं तथाप्यौषधद्रव्यकत्वात् न तद्वतीति निश्चितमेवेत्यभि-
प्रायेण प्रथमतृतीययोरित्युक्तम् ।

गणचोदनायाम्

दशाहान्तर्गतप्राथमिकस्येति । द्वादशाहे प्रायणीयोऽतिरात्रः पृष्ठयः षडहः चतुर्विंश-
चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशत्स्तोमकाः रथन्तरवृहत्सामकाः उक्थ्यरूपास्त्रयश्छन्दोमाः अविवाक्यमह-

न तु क्रमसहकृतगणत्वसामान्येनापेक्षेण दशाहान्तर्गतानामाद्यानां चतुर्णामहं प्रवृत्तिः ।
तत्तदहंवृत्तिविवृत्त्वस्यान्येनपेक्षत्वेन बलवत्त्वादिति प्राप्ते—

‘स्वर्गकामो जनकसत्तरात्रेण यजेत’ इतिवचनेनोत्पन्नानां सत्तानां कर्मणां मध्ये
चत्वार्यनूद्य त्रिवृत्त्वविधानेन त्रिवृत्त्वस्योत्पन्नशिष्टत्वेन दुर्बलत्वादुत्पत्तिशिष्टेन गणत्वेनैव
‘प्रथमस्य प्रथमम्’ इत्यादिक्रमसहकृतेन सत्तानामप्यहं द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतसत्ताह-
विकारत्वम् । न च प्राप्तकर्मानुवादेन त्रिवृत्त्वविधिः अग्निष्टोममुखत्वस्य च विधिरिति
वाक्यभेदः, दशाहान्तर्गतचतुर्णां मध्ये प्रथमस्याग्निष्टोमसंस्थाकत्वेनाग्निष्टोममुखत्वस्य
प्राप्तत्वात् । न चाद्येऽप्येव चतुर्षु त्रिवृत्त्वविधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्टोममुखत्वस्यापि विधि-
रावश्यक इति वाच्यं, प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् त्रयाणामन्येषां विध्यन्तरेण स्तोम-
विधानाच्चाद्येऽप्येव चतुर्षु त्रिवृत्त्वप्राप्तेरिति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु—चतुस्सङ्ख्याकोद्देशेन त्रिवृत्त्वविधौ योग्यतया सप्तस्वप्यहस्तु आद्येषु
चतुर्षु स्तोत्रेषु त्रिवृत्त्वविध्यापत्तेरहर्मात्रोद्देशेन तद्विधौ च सर्वत्र तदापत्तेः चतुस्संख्या-
विशिष्टाहर्मात्रे च वाक्यभेदापत्तेरयमेव सङ्ख्याभिन्नत्रिवृत्त्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः ।

रुदयनीयोऽतिरात्रः इत्येवं द्वादशानामहं कल्पितः । तत्रेतराहर्माणेषु प्रथमोत्तमौ वर्जयित्वा दशरात्र-
स्यातिदेश इति साधितम् । एवञ्च पृष्ठयषडहस्य प्राथमिकमहस्त्रिवृद्भवतीति त्रिवृत्त्वसामान्य-
लिङ्गात् सत्तरात्रीयचतुर्ष्वहस्तु क्रमेण पृष्ठयषडहसंबन्धिप्रथमस्याहो विध्यन्तस्याभ्यास इत्यर्थः ।
द्वादशाहान्तर्गतचतुर्णामिति । द्वादशाहान्तर्गतदशाहीयं प्रथममहः अग्निष्टोमं भवति अन्यानि अन्य-
संस्थाकानि । तथा च जनकसत्ताहेषु क्रमेण 'दशाहातिदेशे प्रथमस्याग्निष्टोमसंस्थाकत्वं लभ्यत
इत्यग्निष्टोममुखत्वमाद्यानाञ्चतुर्णामहं भवति सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे दशाहीयप्रथमाहर्विध्यन्त-
स्यैवाभ्यासे तेष्वग्निष्टोमसंस्थाकत्वस्यैव प्राप्तेस्सर्वेषामेवाग्निष्टोमकत्वापत्तिरित्यग्निष्टोममुखत्वानुपपत्तिः ।
एवञ्च दशाहमध्ये यानि चत्वार्यहानि तेषु प्रथमस्याग्निष्टोमसंस्थाकत्वेन तदतिदेशेन जनकसत्त-
रात्रीयप्रथमेऽहनि अग्निष्टोमसंस्थाप्राप्तेरग्निष्टोममुखत्वस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः । त्रिवृत्त्वविधाने भाष्य-
कारेणोक्ते तत्र वार्तिकोक्तं दूषणं परिहर्तुमनुवति—न चाद्येऽप्यिति । यदि त्रिवृत्त्वविधिना
क्रमेण सत्तरात्रीयप्रथमाहरारभ्य चतुर्ष्वहस्तु त्रिवृत्त्वं विधीयेत तदा तेषां क्रमेण दशाहान्तर्गत-
प्रथमाद्यहरतिदेशेनाग्निष्टोममुखत्वं प्राप्तमिति शक्यते वक्तुम् । नहि तद्विधौ सत्तरात्रीयाणि
प्रथमान्येव चत्वार्यहानि उद्देश्यानीति नियमे प्रमाणमस्ति । प्राथमिकानि त्रीण्यहानि विहायापि
चतुर्थमहरारभ्यापि सप्तमाहरवधिकानामपि चतुर्णामहामुद्देश्यत्वस्यानिवारणादिति तेषु कथ-
मपि अग्निष्टोमसंस्थातिदेशाभावेनाग्निष्टोममुखत्वाप्राप्तेरग्निष्टोममुखत्वविधिरावश्यक इत्याशङ्कार्थः ।

त्रयाणां चान्येषां विध्यन्तरेण विधिः। सर्वेषां च फलवाक्येन फलसम्बन्धमात्रकरणम्। एवं चोत्पत्तिवाक्ये चतुर्णां गणत्वप्रतीतेस्तस्मिन् चोत्पत्तिगतत्ववत् त्रिवृत्त्वस्याप्युत्पत्तिगतत्वेन साम्येऽपि त्रिवृत्त्वस्याङ्गभूतस्तोत्रवृत्तिवात् प्रधानवृत्तिगणत्वापेक्षया दुर्धलत्वेन गणत्वसादृश्येनैवाद्यानां चतुर्णामतिदेशः प्रसाध्यः। सर्वथा नाद्यस्यैव चतुर्विंशतिदेशः। एवं च 'अग्निष्टोममुखानि' इत्यनुवादोपपत्तिः। इतरेषां त्रयाणामन्यसंस्थाकत्वात्। इतरथा 'अग्निष्टोमानि' इत्येवावाक्ष्यत् सर्वेष्वग्निष्टोमसंस्थाकत्वस्यैवातिदेशेन प्राप्तेः ॥ २ ॥

(३)—कालाभ्यासेऽपि बादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ तदावृत्तिं तु जैमि-
निरहामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् ॥ ७ ॥

षट्त्रिंशद्रात्रे 'षडहो भवन्ति, चत्वारो भवन्ति' इति श्रुतम्। द्वादशाहान्तर्गत-
दशाहे चाद्यः एकषडहः सधर्मकश्रुतः। तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमत्र प्रवृत्तिः उत
दशाहस्यावृत्तिरिति चिन्तायां—न तावदत्र षडहशब्दो नामातिदेशकः। तस्य सङ्ख्या-
विशिष्टाहर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामत्वाभावात्। नामत्वेऽपि वा यौगि-
कत्वेनोक्तविधायित्वाक्षतेर्नामातिदेशकत्वायोगाच्च। नापि प्राकृतषडहानुवादेन सङ्ख्या-
विधिः द्वादशाहत्वानुपपत्त्या तस्या अनिवेशात्^१। अतः कर्मान्तराण्येव सङ्ख्यया
चतुर्विंशतिर्विधीयन्ते। न तु षडहस्य चतुरावृत्तिः। तथात्वे चतुष्पडहो भवतीति
क्रियाभ्यावृत्तिविहितसुचप्रत्ययापत्तेः। 'चत्वारो भवन्ति' इति श्रवणात् पृथक्त्वनिवेशि-
या

त्रयाणामिति। पञ्चममारभ्य त्रयाणामित्यर्थः। त्रयाणाञ्चान्येषामिति। अत्रापि प्रथ-
मातिक्रमे कारणाभावे स्थिते पञ्चममारभ्य त्रयाणामन्येषामित्यर्थः। इतरेषां त्रयाणामिति।
त्रिवृद्वाक्यविहितकर्मचतुष्टयमन्ये प्रथमस्याग्निष्टोमत्वात् तदपेक्षयेतरेषां त्रयाणामित्यर्थः। तथा
चाग्निष्टोममुखत्वमितरेषां त्रयाणामुपपन्नं भवतीति भावः।

कालाभ्यासे च। अत्र कालाभ्यासे च बादरिः कर्मभेदादिति सूत्रेण पूर्व-
पक्षस्य परमतत्वेनोक्तेः, तदुत्तरत्वेन वक्ष्यमाणस्य जैमिनिमतस्याभ्यर्हितत्वसूचनाय सन्देह-
कोटौ प्राथम्येन तदेवानुवदति—तस्यैव वारचतुष्टयेति। विहितसुचप्रत्ययेति। द्वित्रिचतुर्भ्यः
सुजि (पा. सू. ५. ४. १८.) त्यनुशासनविहितेत्यर्थः। अत्र भाष्यकारेणान्हां चतुर्विंशति-
सङ्ख्यासम्बन्धस्य प्रत्यक्षविधिनाऽविधानात् षडहचतुष्टयेनैव साऽनुमातव्या। अनुमितवाक्येन
चाहर्गणत्वं प्रचयशिष्टं यावत्कल्प्यते तावत् अनुमापकषडहत्वेनोपस्थितषडहधर्मानेव गृह्यतीति

१. तस्यानतिरेकात्।

सङ्ख्यया भेद एव । अतश्च गणत्वसामान्यादृशाहं द्विरभ्यस्यावशिष्टेषु चतुर्षु दशाह-
द्यानां चतुर्णां प्रवृत्तिरिति प्राप्ते—

यद्यपि तन्त्ररत्नरीत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि तथापि षडहशब्दवत्त्वसादृश्येन
तस्यैव चतुर्वारं प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु नात्र तावन्ति कर्माणि चतुर्विंशतिसङ्ख्याया
अश्रवणात् षट्सङ्ख्यायाश्चतुस्सङ्ख्यायाश्चैकत्र द्वयं इति न्यायेन कर्मान्वयमङ्गीकृत्य
भेदाङ्गीकारे कर्मदशकापत्तिः । षट्सङ्ख्यायास्समासगतत्वेन तथाऽन्ययानुपपत्तिश्च ।
अतः एकविंशति अपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव षट्सङ्ख्याविशिष्टे चतुस्सङ्ख्यान्वयो
वाच्यः । अतश्च सत्यप्येकवाक्यत्वे प्रयाजैकादशत्वन्यायेन निर्जातसङ्ख्यत्वाच्चतुस्सङ्ख्या
आवृत्त्यापादिकैव । वस्तुतस्तु—पृथगाख्यातश्रवणादत्रापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन षण्णा-
मेव कर्माणां चतुर्वारमावृत्तिः । सुब्रूयत्ययामावेऽपि च प्रमाणान्तरेणावृत्तिकल्पने न
कश्चिद्दोषः । अतस्सूत्रभाष्यस्वारस्येन षण्णामेवावृत्तेः षट्सङ्ख्यत्वसादृश्यादिना षडह-
स्येव वारचतुष्टयं धर्माः ॥ ३ ॥

(४)—संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षणग्रहणात् ॥ ८ ॥

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्ताद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्त-
त्वात् ॥ ९ ॥

अनारभ्य 'शताग्निष्टोमं भवति । शतोक्थं शतातिरात्रम्' इति श्रुतम् । तत्राग्नि-
ष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोम एव प्रचुरप्रयोगात्, तदनुवादेन शतसङ्ख्या अभ्यासा-

दशाहान्तर्गतषडहस्यैव विध्यन्तावृत्तिः । षडहस्य चतुर्वारमावृत्तेर्विधानात् । न ह्यत्र चतु-
स्सङ्ख्यानिवेशेन चतुर्विंशतिकर्माणि भिन्नानि विधीयन्ते ; येन तत्र षडहत्यानुपस्थितेः उपस्थिता-
हर्गणत्वसामान्यात् दशरात्रविध्यन्तस्यैवावृत्तिर्भवेत् ; नत्वेतदस्ति, षडहस्य निर्जातसङ्ख्यत्वेन
चतुस्सङ्ख्याया अभ्यासापादकत्वादिति सिद्धान्तितम् । तन्त्ररत्नकृता तु दशरात्रीयान्दामत्र
प्रत्यभिज्ञाऽभावात् प्रकरणान्तरत्वात् चतुस्सङ्ख्या भेदिकैवेति चतुर्विंशतिसङ्ख्यानि भिन्नानि
कर्माणीति सिद्धान्तितम् । अस्मिन्मते भेदे सत्यपि सिद्धान्तेऽविशेषं प्रतिपादयन्नेव भाष्यकारमतं
समर्थयति—यद्यपि तन्त्ररत्नेत्यादिना । अत्र षडहशब्दवत्त्वसादृश्येन षडहधर्मातिदेश-
स्वीकारे शताग्निष्टोमीयद्वितीयाद्यहस्वपि अग्निष्टोमशब्दवत्त्वसादृश्याविशेषेण दशरात्रीयप्रथमाह-
रतिदेशस्यैवापत्तेः न गणत्वसादृश्यापेक्षया तत्तच्छब्दवत्त्वसादृश्यं प्रबलमित्यपरितुष्याऽऽह—
वस्तुतस्त्विति ।

पादिका विधीयते । न ह्यग्निष्टोमादिशब्दानां संस्थाविशिष्टक्रतुसामान्यवाचित्वं, तथात्वे 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेन' इत्यादौ प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधेन चयनस्य विकृतौ निवेशापत्तेः । अतो ज्योतिष्टोमत्वात् नात्र द्वादशाहप्रवृत्तिः । अथवा अग्निष्टोमादिशब्दानां नागृहीतविशेषणान्यायेन संस्थामात्रवाचित्वाज्ज्योतिष्टोमे निरुद्धलक्षणाङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणभावात् नित्यकाम्यसंस्थानुवादेनैव शतावृत्तिविधिः । अस्मिन्नपि पक्षे ज्योतिष्टोमस्यैवाश्रयत्वादिना सत्त्वान्न गणातिदेशः । अस्तुवेदं कर्मान्तरं तथाऽप्यन्यपदार्थस्यैववचनान्तत्वादेकमेव तत् । शतसङ्ख्यायाश्च संस्थागतत्वेनाभेदकत्वात् । अतश्शतसङ्ख्याकमभ्यस्तभेकं कर्म ज्योतिष्टोमविकारे इति न गणातिदेश इति प्राप्ते—

एकप्रसरताभङ्गापत्तेर्न तावज्ज्योतिष्टोमोद्देशेन संस्थोद्देशेन वा सङ्ख्याविधिः । अतो वषट्कर्तृभक्षवदेव कर्मान्तरम् । तदपि नैकं, तथात्वे एकस्य कर्मणोऽनैकसंस्थाकत्वस्याभ्यासमन्तरेणानुपपत्तेरश्रुतसुत्याभ्यासकल्पनापत्तेः । अतोऽग्निष्टोमोऽप्युक्त्यादिपदानां 'द्विदग्निष्टुदग्निष्टोमः, उक्थ्यो वरूपसामा' इत्यादौ विकृतियज्ञसामानाधिकरण्येनापि क्वाचित्कप्रयोगेण साम्प्रतिकलक्षणया तत्तत्संस्थाक्यज्ञातरपरत्वमङ्गीकृत्य शतसङ्ख्याभिन्नतावद्यज्ञविधिवाच्यम् । एवं चान्यपदार्थो न कर्म, अपि तु शतं उक्थ्यसंस्थाकाः कारणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या फलमेवेति ध्येयम् । तदपि च नोद्दिश्य यज्ञविधिः एकप्रसरताभङ्गादवस्थापत्तेः । अपि तु तात्पर्येणत्या अंशत्रयविशिष्टतावद्भावनाविधिरेवेति युक्ता गणस्यैवातिदेशाद्दशवारमावृत्तिः । द्विगुसमासत्वाद्वा न कश्चिद्दोषः । कर्मैकत्वेऽपि वा आद्यत्तेरावश्यं कृत्वेन सुत्यागणत्वानपायात् दशाहधर्माविरोधः ॥ ४ ॥

संस्थागणेषु तदभ्यासः

सिद्धान्तेऽग्निष्टोमादिशब्दानां य एवाग्निष्टोमसंस्थः क्रतुः तत्रैव प्रवृत्तिः न तु ज्योतिष्टोम इति प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाभावात् शतसङ्ख्यायुक्तानि कर्मान्तराण्येव विधीयन्ते । ततश्च गणत्वसामान्यात् द्वादशाहविध्यन्त इति भाष्योक्तं पूर्वपक्षे आक्षिपति—न ह्यग्निष्टोमादिशब्दानामिति । एकं कर्मेति । कर्मैक्ये सति गणत्वाभावात् न गणातिदेश इत्यर्थः । ननु अन्यपदार्थप्राधान्यबलात् एककर्मत्वे निश्चिते अश्रुतकर्मान्तरकल्पनवत् अश्रुतसुत्याभ्यासकल्पनं न दोष इत्यत आह—एवञ्चान्यपदार्थ इति—तथाचान्यपदार्थस्यानिश्चयान्न तदनुरोधेन न्यायसिद्धकर्मान्तरविधित्वत्याग इत्यर्थः । दशवारमावृत्तिरिति । शतसङ्ख्याकेषु कर्मसु दशरात्रविध्यन्तस्य दशवारमावृत्तिरित्यर्थः । द्विगुसमासत्वाद्धेति । यद्यप्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट (पा. सू. २-४-१७) इति सूत्राच्छताग्निष्टोमीति पञ्चफलीतिवत् स्त्रीलिङ्गं प्राप्नोति तथापि पञ्चपातं चतुर्युगमिति वत् अस्मिन्पक्षे नपुंसकं कथञ्चिदुपपादनीयम् । ननु शतानामग्निष्टोमानां समाहारः शताग्निष्टोमं इति द्विगुसमासाङ्गीकारे अग्निष्टोमादिपदानां यज्ञादिपरत्व एव मानाभावात् लाघवादेकस्मिन्नपि कर्मणि शतवारमभ्यस्ताग्निष्टोमसंस्थासमाहारसंभवात् गणत्वासंभवे कथं गणातिदेशसिद्धान्तोपपत्तिरित्याशङ्कां भिन्नानां कर्मणां गणाभावेऽप्यभ्यस्तसुत्यागणत्वसादृश्येन तदुपपत्तिरित्येवं परिहरति—कर्मैकत्वेऽपि चेति ।

(५)—गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥ एकाहाद्वा तेषां समत्वा-
त्स्यात् ॥ ११ ॥

शताग्निष्टोमादौ द्वादशाहगतदशरात्रप्रवृत्तिरित्युक्तम् । द्वादशाहे च प्रथमोत्तमा-
वतिरात्रसंस्थाकौ । दशरात्रप्रथमोत्तमौ च अग्निष्टोमसंस्थाकौ । मध्यगतानि चाष्टौ
उक्थ्यसंस्थाकानि । केषांचित् सप्तोक्थ्यसंस्थाकानि , एकषोडशी । तदिह शता-
ग्निष्टोमे तावदतिदेशप्राप्तानामुक्थ्यादीनां बाधात् अग्निष्टोमसंस्थाकत्वे न काऽपि क्षतिः ।
उक्थ्यातिरात्रयोस्तु येष्वतिदेशेनैवोक्थ्यस्तोत्रादि प्राप्तं तेष्वपि न काचिच्छङ्का । येषु तु अग्नि-
ष्टोमसंस्थाकत्वप्राप्तिस्तेषु वचनादेवोक्थ्येषु कर्तव्येषु द्वादशाहिकान्येवोक्थ्यातिरात्र-
स्तोत्राणि उपस्थितत्वात्कर्तव्यानीति प्राप्ते—

न तावदतिदेशेन तेषामुपस्थितिः 'प्रथमस्य प्रथमं' इत्येवं क्रमेण प्रत्येकमेव तत्तद-
हस्सु तत्तदह्नामतिदेशेन यान्यहानि उक्थ्यसंस्थाकप्राकृताहर्विकाराणि तेषु तदीयोक्थ्य-
प्राप्तावपि अग्निष्टोमसंस्थाकप्राकृताहर्विकारेषु तत्प्राप्तौ प्रमाणाभावात् प्रथमोत्तमयोरेवाति-
रात्रसंस्थाकत्वेन तयोः काप्यमतिदेशेन रात्रिपर्यायाणां सुतरामप्राप्तेश्च । अतश्शतोक्थ्यादौ
तेषु तेष्वहस्सु वाचनिकानि स्तोत्राणि । 'न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते' इति
न्यायेन ज्योतिष्टोमस्थान्येव कार्याणि । अयं च नातिदेशः अपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावात्
यत्रोक्थ्यप्रसिद्धिः तत्रत्यानि वचनेन विधीयन्ते ।

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात्

उक्थ्यातिरात्रयोस्त्विति । शतोक्थ्यशतातिरात्रयोरित्यर्थः । येषु अतिदेशेनैवेति ।
दशरात्रप्रथमोत्तमौ वर्जयित्वा मध्यतनेष्वष्टस्वहस्सु उक्थ्यस्तोत्राणामेव सत्त्वादतिदेशेन क्रमेणोक्थ्य-
स्तोत्राणामेव प्राप्तेर्न चिन्ता । अतिरात्रे च प्रथमोत्तमयोर्द्वादशाहीयान्होरतिरात्रस्तोत्रकत्वेन तदति-
देशेन तत्प्राप्तेर्न चिन्तेत्यर्थः । येषु त्विति । शतो^१क्थ्यादिद्वितीयेष्वहस्स्वित्यर्थः । उप-
स्थितत्वादिति । द्वादशाहिकोक्थ्यातिरात्रस्तोत्रयोर्ज्यौतिष्टोमिकोक्थ्यातिरात्रस्तोत्रापेक्षया केषा-
ञ्चिदपूर्वाणां धर्माणां विधानात् तदतिदेशे सति तद्धर्माणां प्राप्तिः । ज्यौतिष्टोमिकतदतिदेशे
तु न तद्धर्मप्राप्तिरित्यनुष्ठाने विशेषो द्रष्टव्यः । काप्यनतिदेशा^२दिति । चोदनासुत्व-
पूर्वत्वाह्लिङ्गेन नियमः स्यात् (जै-सू-१०-५-४) इति दशमपञ्चमपादाधिकरणे प्रथमोत्तमौ
वर्जयित्वा दशरात्रस्यैवाहर्गणेष्वतिदेश इति साधयिष्यमाणत्वात् तयोः काप्यनतिदेशेनेत्यर्थः ।
कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावादिति । ज्योतिष्टोमाङ्गोक्थ्यातिरात्रस्तोत्रापेक्षया एषां कर्मान्तरत्वे प्रमाणा-

1 B अतिदेशतः उक्थ्यादि

2. The text reads काप्यनतिदेशेन

किञ्च स्तोत्राणामुत्पत्तिः ज्योतिष्टोम एव । द्वादशाहे तु अतिदेशप्राप्तस्तोत्रानु-
वादेन धर्मविशेषमात्रम् । अतश्च ज्योतिष्टोमिकानामेवोपदेशेन विधानम् । अत एव
रात्रिपर्यायादीनां ज्योतिष्टोमे फलार्थसंस्थाङ्गत्वेनेहानतिदेशेऽपि न काचित् क्षतिः उपदेशे-
नैव तद्विधानाङ्गीकारात् ॥ ५ ॥

(६) — गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रवृत्त्यधिकारात् सङ्ख्यात्वादभि-
ष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥ १२ ॥ तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु
तद्वचनम् ॥ १३ ॥ न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥ ऐकसङ्ख्य-
मेव स्यात् ॥ १५ ॥ गुणाद्वा द्रव्यशब्दस्स्यादसर्वविषयत्वात्
॥ १६ ॥ गोत्ववच्च समन्वयः ॥ १७ ॥ सङ्ख्यायाश्च शब्द-
वत्त्वात् ॥ १८ ॥ इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥ द्रव्यान्तरे निवे-
शादुक्त्यलोपैर्विंशष्टं स्यात् ॥ २० ॥ अशास्त्रलक्षणत्वाच्च
॥ २१ ॥ उत्पत्तिनामधेयत्वाद्भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥ २२ ॥
वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥ यावदुक्तम् ॥ २४ ॥ अपूर्वे च
विकल्पस्स्याद्यदि सङ्ख्याविधानम् ॥ २५ ॥ ऋग्गुणत्वान्नेति चेत्
॥ २६ ॥ तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥ गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥

भावात् अतिदेशानुपपत्तेः, अयं पूर्वाधिकरणोपपादितगणातिदेशप्रसङ्गात् उपचयविचारः कृत
इति भावः ।

उत्तराधिकरणं स्पष्टार्थम् । तत्र-न ऋग्वाचित्वपक्षे इति । ऋचाममेदानुपपत्त्या
सामानाधिकरण्यासम्भवादित्यर्थः । दशतयीभ्य एवेति । दशमण्डलान्यवयवभूतानि यस्मि-
न्नित्यर्थे सङ्ख्याया अवयवे तयवितिसूत्रेण (पासू. ५-२-४२) तयप्प्रत्ययान्ते दशतयशब्दे
निष्पन्ने दशतये ऋग्वेदे भवा दशतय्यः गायत्र्यः आनेया इत्यर्थः । अधिकारागमेति । तत्त-
दहस्वतिदेशतोऽप्राप्तानां ज्योतिष्टोमिकानामुक्त्यादिस्तोत्राणां रात्रिपर्यायाणाञ्चाधिकानामागम-
श्चिन्तित इत्यर्थः

॥ २८ ॥ निष्पन्नग्रहणान्नेति चेत् ॥ २९ ॥ तथेहापि स्यात्
 ॥ ३० ॥ यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छेष्वपि
 प्रसिद्धस्स्यात् ॥ ३१ ॥ दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥ तथा
 शेष्वपि ॥ ३३ ॥ भक्तयेति चेत् ॥ ३४ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥
 अर्थस्य चासमाप्तत्वात् न तासामेकदेशे स्यात् ॥ ३६ ॥

बृहस्पतिसवे प्रकृतितो गायत्र्यैष्टुभादिनाच्छन्दस्सु प्राप्तेषु छन्दोन्तरपरि-
 सङ्ख्यार्थं 'गायत्रमेतद्ब्रह्मवति' इति श्रुतम् । तत्र गायत्र्यादिशब्दानां चतुर्विंशत्याक्षर-
 सङ्ख्यामात्रवाचित्वात् नागृहीतविशेषणान्वायेन लक्षणयाऽपि ऋक्षु प्रयोगोपपत्तेस्तत्रापि
 न शक्तिः । अतश्च प्राकृतीष्वेव ऋक्षु अधिकाक्षरलोपं कृत्वा चतुर्विंशत्यक्षराण्येव
 पठनीयानि ।

अत एव 'ये हि द्वे गायत्र्यौ सैन जगती' इति लिङ्गमपि सङ्ख्यावाचित्वपक्षे
 उपपद्यते न ऋगवाचित्वपक्षे 'तिलोऽनुष्टुभश्चतलो गायत्र्यो भवन्ति' इति च । अन्ततः
 श्रुतिशिष्टोमे उक्त्यादिस्तोत्रलोपवदिहाप्यधिकाक्षरावलोपप्रसक्तौ;

न गायत्र्यादिशब्दानां सङ्ख्यामात्रवाचित्वं, तथात्वे घटादिसङ्ख्यायामपि
 प्रयोगोपपत्तेः । प्रयोगानुसारेणाक्षरसङ्ख्यावाचित्वे तेनैव ऋग्विशेषस्य वाच्यतापत्तेः ।
 इतरथा तावदक्षरगद्येऽपि प्रयोगोपपत्तेः । अतोऽष्टाक्षरपादत्रययुक्तऋग्मन्त्रविशेष एव
 गायत्र्यादिपदवाच्यः । निरुक्तलिङ्गेषु तु सङ्ख्यामात्रे लाक्षणिकः । तेन दशतयीभ्य
 एवोत्पन्नगायत्र्य आनेया नाक्षरविलोपः । तथात्वे वाक्यार्थपरिपूर्यभावेनार्थप्रकाशकत्वा-
 नुपपत्तेश्च । पूर्वधिकरणे अधिकागमरूपोपचयश्चिन्तितः तत्प्रसङ्गादिहापचयश्चिन्त्यत
 इति नान्न तथाऽध्यायसङ्गतौ यतितव्यम् ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः.

(१)—द्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥ स लौकिकानां
 स्यात्कर्तुस्तदाख्यत्वात् ॥ २ ॥ सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे
 ॥ ३ ॥ जुहोतिचोदनायां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥ द्रव्योपदेशाद्वा

गुणामिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्द-
वतां चान्यार्थविधानात् ॥ ६ ॥ दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥
तथाऽभिहविषोः ॥ ८ ॥ उक्तश्चार्थसम्बन्धः ॥ ९ ॥

तदेवं सिद्धेऽतिदेशे दर्विहोमेषु तदपवादं वक्तुं दर्विहोमशब्दार्थो निरूप्यते । तत्र
न तावदयं दर्व्याख्यस्य गुणस्य विधिरिति शङ्कितुं शक्यं, सोमादिवत् विधिवाक्ये
श्रवणाभावेन विधायकत्वशङ्कानुपपत्तेः । न च वास्तुहोमीयगुणविध्यर्थवादे 'यदेकया
जुहुयादर्विहोमं कुर्यात्' इत्यत्र श्रुतस्य दर्विहोमपदस्य घृतादिपदवत् पदान्तरकल्पनया
विधायकत्वसम्भवः । 'पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया यजति' इति ऋग्व्यरूपगुणविधेर्दर्व्य-
पेक्षाभावात् । न च सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्त्या 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इतिवत्
वाक्यान्तरकल्पनया होमोद्देशेनैव दर्विविधायत्वं; वास्तुहोमे तावत् सूचः प्रत्यक्षशिष्टत्वेन
विधातुमशक्यत्वात्, होमान्तरेष्वपि स्मार्तेषु 'न्यग्विलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोति'
इति स्मार्तवचनेनैव तत्प्राप्तेः, श्रौतेष्वपि स्तुवेण जुहोति, चमसेन जुहोति, जुह्वा जुहोति'
इत्यादिना तत्र तत्र तत्तत्पात्रान्तरसद्भावाच्च । अतश्च तत्प्रख्यन्यायेन गुणविधित्वानुपपत्तेः
दर्विशब्दं पात्रान्तरस्योपलक्षणमङ्गीकृत्यैकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेन वा तत्साध्यहोममात्रस्येदं
नामधेयम् ।

तत्रापि यथैव स्मार्तानां पर्वणस्थालीपाकादीनां कर्तरि दर्विहोमिक इति प्रयोग-
दर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्च तेषां नामधेयं तथैव वास्तुहोमे प्रयोगाच्छ्रौतानामपि ।
न च वास्तुहोमस्यैकया ऋचा करणे दर्विहोमत्वप्रसक्त्यभिधानात् वस्तुतो दर्विहोम-वा-
भावप्रतीतेरस्य प्रयोगस्य विरुद्धत्वमिति वाच्यं; दर्विहोमपदस्य स्मार्तमात्रनामत्वे वास्तु-
होमे एकया ऋचा क्रियमाणेऽपि दर्विहोमत्वानापत्तेरस्यार्थवादस्य ज्ञापकविधया श्रौतेष्वपि
होमेषु दर्विहोमपदप्रवृत्तिसाधकत्वात् । अतस्सर्वनामधेयम् ।

तत्रापि होमपदश्रवणात् होमानामेव न तु यागानाम् । न च यागस्थलेऽपि 'चतुर-
वत्तं जुहोति' इत्यनेन होमविधानात्तन्नामत्वोपपत्तिः, तत्रत्यजुहोतिना प्रक्षेपमात्रस्यैव
प्रतिपत्तिरूपस्य लक्षणया विधेयत्वेन तस्य मुख्यहोमत्वाभावात् । अतो होमनामधेय-
मेवेदम् । इदं च सिद्धमेवोत्तरविवक्षार्थं प्राप्यते ॥ १ ॥

दर्विहोमो यज्ञाभिधानम्

एतदविकरणं स्पष्टार्थम् । तत्र पुरोनुवाक्यामिति । एतद्वाक्यशेषत्वेनास्य पाठात्
पूर्वतनविधेरपेक्षाऽभावेनास्य विधायकत्वकल्पनं संभवति । घृतादौ तु विध्यपेक्षया तत्कल्पनमिति
वैषम्यमित्यर्थः ।

(२)—तस्मिन् सोमः प्रवर्तेताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ न वा स्वाहाकारेण संयोगात् वषट्कारस्य च निर्देशात् तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं तत्राविप्रतिषिद्धा पुनः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात् पशुवत् ॥ १४ ॥ अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वात् आनर्थक्यात् हि प्राकृतस्योपरोधस्स्यात् ॥ १५ ॥ न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥ उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥ १७ ॥ तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तित्वात् तद्विधिस्स्यात् ॥ १८ ॥ शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥ तत्राभावस्य हेतुत्वादगुणार्थं स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥ विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥ न वाक्यशेषत्वात् गुणार्थं च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥ येषां वाऽपरयोर्होमः तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥ तत्रौषधानि चोद्यन्ते तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ २५ ॥ लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥ प्रतिपत्ती तु ते भवतः तस्मादतद्विकारत्वम् ॥ २७ ॥ सन्निपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्तिव्यवस्थानादथ स्यात्परिणेतत्वात् वचनादतिदेशस्स्यात् ॥ २८ ॥

तेष्वव्यक्तत्वसामान्येन सोमयागविकारत्वं अव्यक्तत्वं चोत्पत्तिवाक्ये देवताभावरूपं, न तु स्वाङ्गतया देवताशून्यत्वं, तथात्वे सिद्धान्ते दर्धिहोमेषु देवताऽभावप्रसङ्गात् । अत एवोपांशुयाजविकारत्वमपि शक्यं वस्तुम् । अथवा होमत्वसामान्याधिक्याच्चारिष्ट-होमविकारत्वम् । अत एवाग्निहोत्रे 'यदि कीदोऽवपद्येतान्तःपरिधिं निनयेत्' इति परिधिदर्शनम् । परिधेर्हि अङ्गप्रधानार्थत्वात् नारिष्टहोमाङ्गत्वमपि सुलभमेव । तथा अग्नौ

तस्मिन् सोमः प्रवर्तेताव्यक्तत्वात् । अस्यापि प्रायः स्पष्टार्थत्वात् क्वचिदेव मध्ये व्याख्यायते । देवताऽभावप्रसङ्गादिति । यदि स्वाङ्गतया देवताशून्यत्वसादृश्येन

‘अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति’ इति वेदिदर्शनं नारिष्ठहोमविकारत्वसाधकम् । यत्तु मूले पत्नीसंयाजविकारत्वं शङ्कितं तत् तेषां यागत्वादुपेक्षितम् । यदि परमुपांशु-याजसाधारण्येन तदाऽस्तु पिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्वा विकाराः । सर्वथा नापूर्वा दर्विहोमा इति प्राप्ते—

द्रव्यदेवतादिसन्निपत्योपकारकाङ्गसामग्रीसाकल्यरूपकृत्स्नविधानत्वेन यावदुक्तेति-कर्तव्यतयैव निराकाङ्क्षत्वात् सादृश्यस्य च विनिगमनाधिरहेणानियामकत्वात् अपूर्वा एव दर्विहोमाः न प्रकृतिपूर्वाः ।

यत्तु परिधिवेदिदर्शनं तत् देशोपलक्षणतयाऽप्युपपद्यते । एवं त्र्यम्बकहोमेषु औचित्येन ‘नात्रेध्मावर्हिस्संनह्यते न प्रयाजानूयाजा इत्यन्ते न सामिधेनीरवाह’ इति स्तुतिरप्युपपद्यते । अतिदेशपक्षे स्वतन्त्रपर्युदासकल्पने विध्यन्तरैकवाक्यताभङ्गापत्तेः । सोमयागाद्यविकारत्वे इदमपरं लिङ्ग—औदुम्बरीहोमे ‘घृतेन द्यावाधृथिवी आपृणेशाम्’

— — — — —

सौमिको विध्यन्त इत्युच्यते पूर्वपक्षे, तदा स्वतस्तेषामङ्गभूतदेवताऽभाव एव स्यात् । पूर्वपक्षे सौमिकतिदेशे सति ग्रहणानामतिदेशतः प्राप्तेः तदीयदेवतासम्भवान्न तदभाव इत्यनि-प्रायेण सिद्धान्त इत्युक्तम् । ततश्च स्वाङ्गतया देवताशून्यत्वरूपाव्यक्तत्वहेतुर्नोभयवादिसंप्रति-पन्न इति न पूर्वपक्षे सोमातिदेशसाधक इत्यर्थः । उपेक्षितमिति । यद्यपि दर्विहोमानां यागत्वा-भावेऽपि इतरसादृश्यमादाय सोमयागविकारत्वाशङ्कावत् पत्नीसंयाजविकारत्वमपि शक्यत एव शङ्कितं तथापि पूर्वसूत्रे यागत्वाभावात् सौमिके विध्यन्ते निराकृते सति अग्रे पुनः पत्नीसंयाजविध्यन्ता-शङ्का नोत्तिष्ठतीत्यभिप्रायः ।

अत्र चोपेक्षितमित्यस्याग्रे ‘यदि परमुपांशुयाजसाधारण्येन’त्येतत् प्रदेशान्तरस्थं लेखकेन प्रमादालिखितम्, पूर्वापरसंबद्धत्वात् । अतो यदि परं नारिष्ठहोमविकारत्वे त्र्यम्बकहोमे औषधद्रव्यकेषु प्रकृतिप्राप्ताज्यधर्माणं बाधस्य अप्राकृतकार्यकारिताया वा आपत्तिः तदा अस्तु पिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्वा विकार इति सूत्रभाष्यादिस्वारस्येन वक्तुं युक्तमपि प्रमा-दादेव लेखकेन लिखितमिति ध्येयम् । तदैव हि ‘तदा अस्तु’ इति ग्रन्थस्य स्वारस्यं लभ्यते । अत एव ‘पिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्वा’ इति वाशब्दः पूर्वोक्तनारिष्ठहोमविकारत्वखण्डनेन पक्षान्तरप्रतिपादनार्थः । तथात्वे सर्वेष्वपि दर्विहोमेषु पिष्टलेपफलीकरणहोमविकारत्वापत्त्या तुल्यन्यायेनाज्यद्रव्यकेषु तेषु प्रकृतिप्राप्तौषधधर्माणां बाधस्य अप्राकृतकार्यकारित्वस्य वाऽऽपत्तेः । अतो नारिष्ठहोमविकारत्वेन सह एतद्विकारत्वस्य विकल्पप्रतिपादनार्थ एव । तथा चाज्यद्रव्यकेषु नारिष्ठहोमविकारत्वं औषधद्रव्यकेषु पिष्टलेपहोमविकारत्वमित्येव व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन उभय-

इति अन्तरा कर्णौ जुहोति भूमिगते आज्ये स्वाहाकार इति । सोमयागादिविकारत्वे हि अतिदेशेन वषट्कारः प्राप्येत तत्र स्वाहाकारस्यापि विधिरपूर्वविधिस्स्यात् ।

अस्म-मते तु 'स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते वषट्कारेण वा' इत्यनारभ्याधीतवाक्येन विहितयोस्स्वाहाकारवषट्कारयोः विकल्पेन प्रदानमात्रे प्राप्तौ 'याज्याया अधिवषट्करोति' इतिवचनेन याज्यावत्कर्मणि वषट्कारनियमात् तद्रहिते परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्तेस्तदनुवादेन भूमिगमनोपलक्षितकालमात्रविधानाल्लाघवम् । न चैवं परिशेषादेव सर्वत्र स्वाहाकारप्राप्तौ 'अग्निज्योतिः' इत्यादौ क्वचित्पुनस्स्वाहाकारपाठवैयर्थ्यः तस्य मन्त्रत्वसिद्धयर्थत्वेन सार्थक्यात् । यदि त्वतिदेशपक्षेऽपि औपदेशिक-

विकारा दर्विहोमा इति पूर्वपक्ष इत्यर्थो^१ नः प्रतिभाति । यत्त्विति । अग्निहोतसंबन्धिनि हविषि यद्यमेध्यस्पृष्टः कीटोऽवपद्येत प्राप्नुयात् तदा परिध्यन्तः प्रदेशे हविर्निनयेत् इत्यर्थेन यत्र कर्मणि परिध्यो यस्मिन् देशे भवन्ति तद्देशोपलक्षितनिनयनमात्रपरं तद्दर्शनमित्यर्थः । अन्तरा कर्णौ इति । यां स्पृष्टोद्गाता गायति तस्याः काष्ठशकलाभ्यां द्वौ कर्णाविव क्रियते । तदन्तरा आज्येन होमः कर्तव्यः । तत्र हुतमाज्यं यदा भूमिगतं भवति तदा स्वाहान्तो घृतेनेति मन्त्रः पठनीय इत्यर्थः । यदि त्विति । यद्यपि 'याज्याया अधि वषट्करोती'ति विधिना याज्यावत्कर्मज्ञत्वेन वषट्कारनियमे कृते याज्यावत्कर्मसामान्यात् सोमयागाङ्गमपि संभवतीति सोमयागाङ्गसाधारण्येनातिदेशेन वषट्कारप्राप्तेस्तद्वाधनाय स्वाहाकारविधिरपूर्वविधिरापद्येतेति प्रदर्श्यते; तत्र याज्यावत्कर्मत्वस्य दर्विहोमेष्वभावात् परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्तेः न लिङ्गमेतदित्युक्तम् । सौमिकविध्यन्ते वषट्कारप्राप्त्यापादनस्य "याज्याया अधि वषट्करोती"ति वचनमूलत्वाभावात् । यदा त्वनेन वचनेन वषट्कारापत्तिरुक्तास्यात् तदेदं युज्येत । सौमिकातिदेशतः प्राप्त्यापादने न परिशेषतः स्वाहाकारप्राप्तिरिति भवत्येवातिदेशाभावसाधकं लिङ्गम् ; तथापि वषट्कारस्य याज्याद्वारैव सोमयागाद्यङ्गत्वात् दर्विहोमेषूपदिष्टमन्त्रान्नेनातिदेशप्राप्त-

मन्त्राम्नानादेव याज्याराहित्याद्वषट्कारप्राप्त्यभावेन परिशेषसिद्धेः स्वाहाकारप्राप्ति—
रुद्धाव्येत ततो नेदं लिङ्गमिति ध्येयम्। अतस्सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अध्यायश्च समाप्तः.

याज्याऽभावे सति द्वाराभावात् सोमयागातिदेशेनापि प्राप्त्यभावात् सिद्धः परिशेष इति न
स्वाहाकारप्राप्तिरित्याशय इति ।

इति श्रीपूर्वोत्तरमीमांसोपारीणधुरीण-

श्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनबालकृष्णभट्टात्मज

शंभुभट्टविरचितायां भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अध्यायश्च समाप्तः

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः.

(१)—यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्र-
युक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

तदेवं सिद्धेऽतिदेशे तत्प्रापितपदार्थविषय ऊहश्चिन्त्यते । त्रिविधश्चोहो निरूप्यते ।

— — —

अज्ञानतिमिरध्वंसि सत्यज्ञानप्रकाशकम् ।

सर्वाभीष्टप्रदं नौमि श्रीरूपं सुन्दरं महः ॥ १ ॥

यो वेदशास्त्रार्णवपारदृश्व यज्ञादिकर्माचरणेऽतिदक्षः ।

सदाशिवाराधनशुद्धचित्तस्तं बालकृष्णं पितरं नमामि ॥ २ ॥

श्रीखण्डदेवं प्रणिपत्य सद्गुरुं मीमांसकस्वान्तसरोजभास्करम् ।

अत्यन्तसंक्षिप्तपदार्थतत्कृतौ प्रभावलीटिप्पणमातनोम्यहम् ॥ ३ ॥

यद्यप्यत्र गुरोः कृतावपि मयाप्युद्भाव्यते काचना-

ऽसंभूतिस्तदपि प्रचारचतुरे नैषा पुरोभागिता ।

किन्तु क्षमातिलकाः कुशाग्रधिषणाः सिद्धान्तबद्धादराः

मद्वाक्यं परिहृत्य तत्कृतिमलङ्कुर्वन्वियं मे मनिः ॥ ४ ॥

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतम् । प्रकृतावुपदिष्टेषु पदार्थेषु यथोपदेश-
मनुष्ठेयेषु वक्ष्यमाणान्यथाभावात्मकोहासम्भवात् अतिदिष्टेऽप्येव च सम्भवादतिदेशनिरूपणोत्तरं
तदारम्भो युक्त इति पूर्वोत्तराध्यायार्थनिरूपणयोः हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिं दर्शयति—
तदेवं सिद्धेऽतिदेश इति । एवं— पूर्वतनाध्यायद्वयेन । ननु यथाऽतिदेशसापेक्षत्वात् सप्त-
माद्यनन्तरमूहश्चिन्तनीयः तथा उपकारातिदेशसाधनशास्त्रपदार्थातिदेशनिराससापेक्षत्वात् तन्नि-
रूपणोत्तरमेव चिन्तनं युक्तम् । अन्यथा शास्त्रातिदेशे प्रकृताविव यथाशास्त्रमतिदेशेन
पदार्थप्राप्तौ प्राकृतोपकाराभावेऽपि शास्त्रबलदृष्टाद्युपकारस्यापि कल्पनापत्त्या बाधस्येव तस्याप्य-

सिद्धेः । तन्निरूपणञ्च दशमाद्ये करिष्यत इति तदनन्तरमारम्भ^१ उहविन्ताया युक्त इत्यत आह—
तत्प्रापितपदार्थविषय इति । अयमर्थः । सत्यमुपकारातिदेशसापेक्ष उहः तथापि सामान्य-
विशेषातिदेशेन विकृतावितर्कितव्यताप्राप्तौ निरूपितायां प्रसङ्गेन प्राप्ति^२चिन्तानन्तरं किं प्राप्ताः
पदार्थाः विकृता अविकृता वेति प्राप्यमाणपदार्थगतविकारचिन्तापि नवमे करिष्यमाणा नासङ्गता ।
उपकारातिदेशनिरूपणरूपदशमव्यापारस्तु अनागतावेक्षणन्यायेन बुद्धिस्थो वर्तत एव ।
दृश्यन्त एवानागतावेक्षणोपजीवनेनाधिकरणविचारारम्भाः । यथा विधिर्वास्यादपूर्वत्वादिति
(३-४-३-१२) सूत्रेण उपव्ययत इत्यस्योपवीतविधित्वं वक्ष्यमाणमुपजीव्य उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्व-
धर्मः स्यात् (३-४-२-१०) इति सूत्रेणोपवीतस्य सर्वार्थत्वदर्शपूर्णमासार्थत्वविचारः तृतीये ।
यथा वा द्वितीयाध्यायसिद्धं धात्वर्थस्यैव फलभावनाकरणत्वम्, उपपदार्थस्य तु तच्छेषत्वमिति
वक्ष्यमाणमुपजीव्य नामधेयत्वचिन्ता उद्भिदादीनां प्रथमे । एवमिहापि न क्षतिः । एवं
सविशेषायां पदार्थप्राप्तौ निरूपितायां प्राप्त्यपवादरूपो बाधो निरूपयिष्यते दशमे । तस्याद्यं
‘विधेः प्रकरणान्तरे’ इतिसूत्रं (१०-१-१-१) उपोद्धातमुखेनेव नवमनिरूपितार्थाक्षेपमुखेनापि
प्रवर्तत इति सर्वमनवद्यम् । अत्र भाट्टालङ्कारकृता ‘अतिदेशप्राप्तस्य कार्यनिमित्तोऽन्यथाभाव
उह’ इत्यूलक्षणमुक्त्वा मन्त्रसामसंस्कारोहापेक्षया प्रयोगोहोप्येकश्चतुर्थ उक्तः । यथा द्वाद-
शाहे ‘पत्नीसँयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ’ इति वाक्येन सर्वेषामह्नां फल-
जनने साहित्यानुरोधेन यत्र कचन सुत्यापरपर्यायाणामह्नां समाप्तौ प्राप्तायां, पत्नीसँयाजान्तत्व-
नियमविधानात्, तस्याश्च समाप्तेरुत्तमाहर्न्यतिरिक्ताहःस्वेवापेक्षणात् उत्तमवर्जमेकादशसु सुत्यासु
पत्नीसँयाजान्तत्वं नियम्यते । ततश्च द्वादशाहिकपार्ष्णिकद्वितीयान्हो विकृतिभूते द्विरात्रद्वितीये
ऽहनि प्रकृतितः प्राप्तस्य पत्नीसँयाजान्तत्वस्योत्तमाहस्त्वेनान्यथाभावात् पत्नीसँयाजान्तप्रयोगस्याति-
देशप्राप्तस्यान्यथाभावात्मक उह इति विषयप्रदर्शनं कृतं ; तन्निरासायाह—त्रिविधश्चोह इति ।
अयं भावः । नहि प्रयोगो नाम पदार्थान्तरं येन स अतिदिश्येत ; अपि त्वनुष्ठानक्रमविशिष्ट-
तत्तत्पदार्थव्यक्तय एव । तासाञ्चैक एवातिदेशो भिन्न एवातिदेशो वेत्यन्यदेतत् । ततश्च
पत्नीसँयाजान्तत्वविशिष्टसमापनस्य द्विरात्रद्वितीयेऽहनि उत्तमरूपेऽसंस्थानिमित्ताभावात्, अथवा
असंस्थावक्तृत्वपूर्वसाधनाहरुद्देशेन विधीयमानस्य पत्नीसँयाजान्तत्वविशिष्टसमापनस्योद्देश्यतावच्छेदक-
रूपानाक्रान्ते प्राप्त्यभावादेव वा बाध इति कथमन्यथाभावात्मकोहविषयत्वम् । इतरथा प्रया-
जापकर्षानूयाजोत्कर्षवत्पशुयागेऽपि प्राकृतप्रयोगोहापत्तेः, सर्वत्रापि प्रयोगोहेनैव निर्वाहे तदति-

१. A. रम्भे

२. A. प्रापित

मन्त्रोहम्सामोहस्संस्कारोहश्च ।

रिक्तोहत्रयाङ्गीकारे प्रयोजनाभावाच्च । अतस्तत्तत्पदार्थविषयमात्र एवोहः फलतस्त्रिष्वेव सिध्य-
तीत्यभिप्रायेण विषयत्रैविध्यमदूर एव वक्ष्यते । एतदभिप्रायेणैव पत्नीसंयाजान्ताधिकरणे द्विरात्र-
द्वितीयेऽहनि पत्नीसंयाजान्तत्वाभावफलकविचारस्य बाधोपयोगिता दर्शयिष्यते पूज्यपादैः । यद्यपि
च तदधिकरणे तैः पञ्चदशरात्रद्वादशेऽहनि विकृतौ द्वादशाहीयद्वादशेऽहनि अविद्यमानं पत्नी-
संयाजान्तत्वमतिदेशप्राप्तमन्यथा भवति तस्यानुत्तमत्वेन पत्नीसंयाजेष्वेव समापनात् इत्यूहोपयोगिता
वक्ष्यते । तत्र च द्वादशाहर्भिन्नाहवृत्तित्वेन प्रकृतौ श्रुतस्य पत्नीसंयाजान्तत्वस्य विकृतौ
तद्वर्मावच्छिन्नभिन्नद्वादशाहवृत्तित्वात् वक्ष्यमाणं स्वीयं निष्कृष्टमूहलक्षणमप्यस्त्येव । न चाय-
मूहो मन्त्रादिविधिविषयान्तर्गतः संभाव्यते । अतोऽत्र प्रयोगोहोप्येकश्चतुर्थः पूज्यपादाभिप्रेतो
दृश्यते; तथापि तत्रत्योहोपयोगितोक्तिर्भाक्तोहविषयैव द्रष्टव्या, वक्ष्यमाणलक्षणानाक्रान्तत्वात् ।
नहि 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त' इत्यत्र पत्नीसंयाजान्तत्वविधाने द्वादशाहर्भिन्नहस्त्वा-
वच्छिन्नमुद्देश्यं तेन रूपेण तदश्रवणात् । किन्तु 'असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ' इति वाक्यशेषबलात्
असंस्थावदहस्त्वावच्छिन्नमेव तच्छ्रुतम् । तथा च असंस्थावदहस्त्वावच्छिन्नवृत्तित्वेन प्रकृतौ
श्रुतस्य पत्नीसंयाजान्तत्वविशिष्टसमापनस्य विकृतौ असंस्थावदहस्त्वावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वाभावात्
पञ्चदशरात्रीयद्वादशान्होऽपि असंस्थावदहस्त्वावच्छिन्नत्वात् । अतस्तत्र भाक्त एवोहव्यवहार
इति तदधिकरणे विशेषतः स्फुटीकरिष्यत इति मन्त्रादिविषयत्रिविधमुख्योहसमानकक्षश्चतुर्थः
प्रयोगोहो निष्प्रमाणक एवेति दिक् ।

यद्यप्यूहस्य तर्कणापरपर्यायस्य सर्वत्रैकरूपत्वान्न त्रैविध्यं संभवति तथापि तत्पर्यमाण-
विषयत्रैविध्यात् त्रैविध्यमित्यभिप्रेत्य त्रैविध्यं दर्शयति—मन्त्रोह इति । अत्र चाष्टविधोप्यूहो-
ऽग्रे दर्शयिष्यते—यथा-कचित् प्रकृतिमात्रोहः—सूर्याय जुष्टमिति; धान्यमसीत्यत्र मांसमसीति
षट्शतसंवत्सरे तरसमयपुरोडाशे । यथा वा कचिलिङ्गमात्रोहः—यथा 'वस्यसि रुद्रा-
सी'ति मन्त्रस्य साण्डे क्रयार्थं विहिते—वसुरसिरुद्रोऽसीति । यथा वा कचिद्वचनमात्रोहः—
छागस्य वपायामेदस इत्यत्र प्राजापत्येषु छागानामिति । यथा वा प्रकृतिलिङ्गयोरूहः—यथा
अग्नये जुष्टमित्यत्र अदित्यै जुष्टमिति । यथा वा प्रकृतिवचनयोरूहः—तस्यैव च मन्त्रस्य आमिक्षायागे
विधेभ्यो देवेभ्य इति । यथा वा कचिलिङ्गवचनयोरूहः—प्राप्ता अग्निमित्यस्य स्त्रीपशुगणे
प्राभ्य इति । कचित् त्रयाणामप्यूहो यथा— प्रोक्षणाभिमन्त्रणमन्त्रस्य 'आपोदेवीरग्रे' इत्यस्य

तत्र ऊहो नाम प्रकृतावन्यथादृष्टस्य विकृतावन्यथाभावः । तत्त्वं च येन सम्बन्धेन यद्धर्मा-

घृतं प्रोक्षणं भवतीति विधियुक्तविकृतौ 'घृतं देवमग्ने' इति । क्वचित्तु सकलपदस्याभ्यासरूपोहो यथा—पशुगणे एकधाऽस्य त्वचमित्यस्मिन् मन्त्रे एकवैकधेति । तथा च सर्वस्याप्यष्टविधोहस्य मन्त्रोह एवान्तर्भावात् न त्रैविध्यप्रतिज्ञाभङ्ग इति भावः । यद्यपि द्वितीये साम्नां मन्त्रत्वं, अत्रत्य वक्ष्यमाणाधिकरणे च ऋगक्षराभिव्यक्तिरूपदृष्टसंस्कारकत्वमपि वक्ष्यत इति मन्त्रसंस्कारान्यतर-ग्रहणेनैव सामोपादानमायाति तथापि तदूहसाधकन्यायभेदाभिप्रायेण पृथग्ग्रहणं नैव विरुद्धयत इति भावः । ननु तर्करूपोहविषयत्वस्य मन्त्रादिविषयतयातिरिक्तपदार्थेष्वपि संभवात् तदूहोहविचारस्याग्नेऽकरणात् कथं सर्वस्याभ्यायार्थत्वं? कथं वा मन्त्रादिविषयत्रैविध्यमात्रेण तत्त्रैविध्यमित्याशङ्कानिवारणाय येनोहेन पदार्थानामन्यथाभावो विकृतौ भवति तस्मिन् अन्यथाभावे पारिभाषिकमूहत्वमङ्गीकृत्य तस्यैवाभ्यायार्थत्वेनापि विचारणीयत्वात्, तस्य चातिदिष्टमन्त्रादिव्य-विषयत्वस्यैव संभवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण शास्त्रादीपिकायामतिदिष्टानां पदार्थानां मन्त्रसाम-संस्काराणां द्वारान्तरसम्बन्धनिमित्तोऽन्यथाभावात्मक ऊहश्चिन्त्यत इति ग्रन्थेनोहस्वरूपं दर्शितम् । तत्र प्रकृतावपि व्रीहिप्रतिनिधि^१भूतनीवारेष्वप्यवघातस्यान्यथाभावेऽपि, प्रतिनिधौ सादृश्यप्रयोजक-व्रीह्यवयवद्वारसम्बन्ध एवावघातस्य न द्वारान्तरसम्बन्ध इति न तत्रातिव्याप्तिः । एतादृशोहस्य चोपदिष्टेष्वसम्भवादतिदिष्टेष्वेव मन्त्रादिष्वेव च सम्भवादतिदिष्टानां मन्त्रसामसंस्काराणामिति पदद्वयं सङ्गतिविषयत्रैविध्ययोः कथनमात्रपरं न लक्षणान्तर्गतमित्यभिप्रायेण तदुक्तमेवोहस्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति—तत्रोहो नामेति । प्रकृतौ येनैव वितुषीभावरूपद्वारेण व्रीह्यादिषु विद्य-मानस्यावघातस्य विकृतावपि तेनैव द्वारेण नीवारेष्वन्यथाभाव इति न द्वारान्तरसम्बन्धनिमित्तान्यथा-भावः सिध्यतीति तत्पद^२मुपेक्ष्य प्रतिनिधिभूतनीवारेषु ऊहस्वरूपनिवारणाय प्रकृतिविकृतिपदो-पादानं कृतम् ।

ननु तथापि प्रयाजानूयाजापकर्षोत्कर्षवत्यां विकृतौ प्रयाजानूयाजानां प्रकृतावन्यथा दृष्टानां विकृतावन्यथाभावसत्त्वादूहापत्तिरित्यत आह—तत्त्वञ्चेति । अन्यथाभावत्वञ्चेत्यर्थः । यद्यपि प्रोक्षणादीनामिव 'यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयति' 'कवतीषु रथन्तरं गायति' इत्येवमादिविहितसामाति-देशे यदानुपूर्वीभेदविशिष्टायां योन्यां यत् रथन्तरादिसाम संस्कारकमासीत् तस्य साम्नो विलक्षणा-

1. B reads प्रकृति

2. B. मुपेत्याप्रतिनिधि

वच्छिन्नवृत्तित्वं यस्य प्रकृतौ श्रुतं तस्य तेन सम्बन्धेन विकृतौ तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नवृत्ति-
त्वम् । अस्ति चेदं देवस्य त्वादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिसंस्कारेषु च । मन्त्राणां हि
स्मारकत्वसम्बन्धेनाग्नित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ । विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन
तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नसूयादिवृत्तित्वात् । एवं प्रोक्षणावधातादीनामपि संस्कार्यता-
सम्बन्धेन व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्धर्मा-
वच्छिन्नभिन्नस्थामाकादिवृत्तित्वात् । एवं साम्नामपि आईभावादिरूपाणां येन सम्बन्धेन
यत्स्थानगतैकारवृत्तित्वं प्रकृतौ^१ श्रुतं विकृतौ तेषां तेनैव सम्बन्धेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतै-
कारवृत्तित्वादूहः ।

अत्र श्रुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वं तेनोक्तैकारवृत्ति^२ त्वादेः शब्दादप्रतीतावपि

नुपूर्वोक्तोत्तरङ्गक्षरसंस्कारकत्वेन योनिभिन्नऋग्वृत्तित्वात् लक्षितोहविषयत्वं सम्भवत्येवेति चतुर्थपञ्चम-
स्थानभेदाभिप्रायेण लक्षणसमन्वयोपपादनं व्यर्थमिव ; तथापि योनिगतैकारवृत्तिनः आईभाव
रूपसाम्नः उत्तरागतैकारेऽपि प्राप्तस्य विभिन्नस्थानकस्याप्यूहः अग्रे उपपादयिष्यते । न च
तत्रैतल्लक्षणं सम्भवति व्रीहिसाध्यविकृताविव तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वाभावात् । अतस्तत्रा-
व्याप्तिपरिहाराभिप्रायेण लक्षणसमन्वयं दर्शयति—यत्स्थानगतैकारेति । अयमर्थः यदि योन्या-
मेकारश्चतुर्थस्थाने वर्तते तदक्षराभिव्यञ्जकमाईभावरूपं साम दृष्टार्थत्वानुरोधेन उत्तरयोर्ऋचोः
चतुर्थस्थाने विद्यमानमेकारभिन्नमक्षरं विहाय यत्स्थाने एकारः तत्रैव कर्तव्यमिति वक्ष्यते । तत्र
यद्यप्येकारस्य भेदो नास्ति तथापि चतुर्थस्थानतद्विन्नस्थानवृत्तित्ववेषेण भेदं प्रकल्प्य लक्षणसमन्वयो-
द्रष्टव्यः । एवञ्च कदाचिदेतादृशे विषये उत्तरयोरपि यत्स्थाने योन्यामेकारः तत्स्थान एवैकारः
तदा भेदकल्पकरूपा^३भावात् व्रीहिसाध्यविकृताविव नास्त्येवोह इति द्रष्टव्यम् ।—
उक्तैकारवृत्तित्वादेरिति । यद्यपि मन्त्राणां लिङ्गादेव तदर्थप्रकाशकत्वमिति यद्धर्मावच्छिन्नवृ-
त्त्वं श्रुतं नास्ति, अत एवोक्तविवक्षया सङ्ग्राह्यत्वेनोपन्यसितुं युक्ताः, तथापि लिङ्गकल्प्य-
श्रुत्या श्रुतत्वं कथञ्चित्सम्भवत्येव तेषु, इति तानपहायोक्तैकारपर्यन्तानुधावनम् । विकृतावनु-
पयुक्तेति । अग्नीषोमीये पशौ पुरोडाशयागः प्रधानसमदेवत एव । सौत्रामण्यान्तु आश्विन-
सारस्वतैन्द्राः पशुयागाः । पुरोडाशास्तु ऐन्द्रवारुणसावित्राः । तत्र वरुणसवितृदेवतयोः प्रधाना-
नुपयुक्तत्वेन पुरोडाशीयोद्देशांशस्य स्मारकत्वाभावात् क्रतूपकाररूपमेव फलं कल्पनीयमिति भावः ।

१. A. अत्र प्रकृतिशब्देन सामवेदीयप्रकृतिग्रन्थोप्राह्यः विकृति शब्देन च उत्तराग्रन्थः.

२. A. सित्वस्य

३. A. भेदात्मकरूपा

न क्षतिः। अत्र च सम्बन्धैक्यविवक्षायां^१ पशुपुरोडाशयागोद्देशांशस्य प्रकृतौ स्मारकत्व-
सम्बन्धेनाग्नीषोमदेवतावृत्तेर्विकृतावनुपयुक्तस्य देवताविधानेन आरादुपकारकस्य सम्बन्धा-
न्तरेण क्रतूपकारवृत्तित्वादतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धैक्यविवक्षणम्। प्राकृतावेव व्रीहि-
त्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतानामवघातादीनां तद्विन्नययादिवृत्तित्वात् तद्वारणाय प्रकृति-
विकृतिपदोपादानम्। प्रकृतिश्च व्रीहिव्यक्त्यपेक्षया सौर्यादिविकृतिश्च व्रीहिव्यक्तीनां भेदा-
दातिदेशि रुव्रीहिमत्सौर्यादेवावघातादीनामूहवारणार्थं यद्वर्मावच्छिन्नेति विशेषणं;
सौर्यश्च व्रीहिषु तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता रुव्रीहिभेदसत्त्वेऽपि व्रीहित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिता कृतज्ञेदाभावात्। यत्र साध्यविकृतौ तूहाङ्गीकारेऽप्यदोषः। प्रकृतौ प्रोक्षणादीनां
तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवक्षितत्वेन विकृतावपि तेनैव रूपेण
श्यामाकवृत्तित्वादसम्भवं, अपूर्वयोर्दर्शपूर्णमासीयत्वादिना भेदविवक्षायां तु सौर्यस्थ-
व्रीहिवृत्तिव्याप्तिमाशङ्क्य श्रुतपदं निरुक्तप्रतीयमानत्वात्थेयम्। अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्य-
ज्ञानाधीनत्वेन निरुक्तश्रुतत्वाभावात्। अत्र चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपदप्रक्षेपेऽप्यवशिष्ट-
मन्त्रस्य प्राकृतत्वानपायान्न लक्षणे तस्येति शब्दानुपपत्तिः। एवं च यत्र प्राकृत-

यद्यप्येतादृशक्रतूपकारवृत्तित्वं^२ सम्बन्धैक्येन प्रयाजादिष्वपि सम्भाव्यते, तथापि विकृतौ तेषां
तद्वर्मावच्छिन्नमिन्नवृत्तित्वाभावान्नोहप्रसक्तिरिति ध्येयम्।

वस्तुतस्तु—‘इदं वाक्यमस्मिन्नर्थे वर्तते’ ‘संस्कारश्च संस्कार्ये वर्तते’ इत्यादिप्रतीत्या
अग्निव्रीहिवृत्तित्वमस्तु नाम मन्त्रसंस्काराणाम्; नह्येवं ‘प्रयाजाः, उद्देशांशो वा, क्रतूपकारे वर्तते’
इति प्रतीतिः कुतश्चिज्जायते। अतस्तेषां तद्वर्मावच्छिन्नमिन्नवृत्तित्वस्यैवाभावात् वारणं
भवतीति सम्बन्धैक्यविवक्षाप्रयोजनं नेदम्। किञ्च कथञ्चिद्येन केनापि सम्बन्धेनोद्देशांशस्य
क्रतूपकारवृत्तित्वस्वीकारे दर्शपूर्णमासवृत्तित्वेन सर्वसम्प्रतिपन्नप्रयाजादीनामपि तद्विन्नसौर्यादि-
वृत्तित्वात् सम्बन्धैक्यविवक्षायामप्यूहविषयत्वापत्तिः। अतः संस्कार्यत्वस्मारकत्वान्यतरसम्बन्धैक्य-
विवक्षायामेव कथञ्चित् पूज्यपादानां तात्पर्यम्। एवञ्च पत्नीसंख्याजान्तप्रयोगोहे मुख्यतानि-
वारणमपि नासुलभम्। अवशिष्टमन्त्रस्येति। तथाचाग्निपदस्थाने सूर्यादिपदप्रक्षेपमात्र-
स्यैवोक्तत्वं ये मन्यन्ते तन्निरस्तम्। सूर्यपदप्रक्षेपेणाग्निपदबाधस्यैव सत्त्वेनान्यथावृत्तित्वरूपोहा-
संभवात्, अतस्तत्रोहव्यवहारो भाक्त एव। किन्तु सर्वस्य मन्त्रस्यैवाग्नित्वावच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतस्य
सूर्यादिवृत्तित्वेनैवोहः। तच्चाग्निपदघटितस्य कथं सूर्यादिवृत्तित्वं सम्भवेदिति शाब्दान्वयसिद्ध्यर्थं
सूर्यादिपदप्रक्षेपो मन्त्रोहसिद्ध्यर्थ एव। ततश्च सूर्यादिपदघटितमन्त्रस्य तन्मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञान-

1. A श्रुतपशु

2. B. त्वसंबन्ध

ऋक्स्थाने ऋगन्तरस्योहः तत्रोहशब्दो भाक्त इति ध्येयम् । अथवाऽस्तु तदनुरोधेन तस्येति पदं प्राकृततत्कार्यापन्नान्यतरपरमिति संक्षेपः ।

स चोहः प्राकृतपदार्थानां प्रकृतौ यद्वरूपावच्छिन्नोद्देश्यसम्बन्धित्वेन विधानं तद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धित्वेनैवातिदेशे सिध्येत् । न तु स्वरूपेणवातिदेशे, तथात्वे अग्निपदस्यैवातिदेशेन, सौम्ये तस्यैवाहोदिप्रयोजनान्तरकल्पनया प्रयोगोपपत्तावृद्धानापत्तेः । अत एवोपकारपृष्ठभावेन पदार्थानां विकृतावतिदेशः; प्रकृतौ निरूपितरूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति दशमे वक्ष्यते । तदिह उहोपोद्धाततया किं प्रोक्षणावघातादीनां 'अग्नये

—

पर्यन्तयच्छब्दसमानार्थकत्वं तच्छब्दे नानुपपन्नमित्यभिप्रायः । भाक्त इति । यथा वा पशौ 'त्यँहमे' इति प्राकृतऋक्स्थाने ऋगन्तरमूह्यते । तत्राग्नित्वावच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतस्य न तद्रर्माच्छिन्नमिववृत्तित्वं, ऋगन्तरस्य तस्य न प्राकृततद्रर्मावच्छिन्नवृत्तित्वमित्यूहलक्षणाभावादित्यर्थः । इति संक्षेप इति । अत्र प्रकृतिविकृतिपदेन यतः यस्मिन् धर्मातिदेशः तद्व्यंग्यं गृह्यते; तेन योनितदुत्तरयोः सामोहसङ्ग्रहः । स्थानापत्त्या धर्मलाभेन फलचमसे संस्कारोहसङ्ग्रहश्च द्रष्टव्यः । ध्वनितञ्चदं तृतीये फलचमसाग्रिकरणे "अतएव प्राकृतोपदेशविषयमिन्नविषयत्वादस्य संस्कारोहत्वमाचक्षत" इति ग्रन्थेन (भा.दी.३-६-१४) पूज्यपादैः । यद्दशमाद्याधिकरणविचारसापेक्षत्वमूहविचारस्थानागतावेक्षणन्यायेनेत्युक्तम् तत्स्वयमाविष्करोति—स चोह इति । यद्रूपं यादृशप्रणाडीद्वारकापूर्वसाधनत्वं; उपकारपृष्ठभावेन तत्तत्पदार्थानां मिन्नमिन्नातिदेशकल्पनमिति न्यायसुवाकृन्मते गौरवमभिप्रेत्य उपकारजनकपदार्थानामेक एवातिदेशः पार्थसारथ्यमिमतो युक्त इति द्योतयितुं निरूपितरूपाणामेव वेत्युक्तम् । ततश्च यादृशोपकारजनकत्वं प्रकृतौ क्लृप्तं तादृशोपकारविशिष्टानामेव वा पदार्थानामेक एवातिदेश इत्यर्थः ।

अत्र च 'यज्ञकर्म प्रधानम्' इत्यूहोपोद्धातसूत्रेण सप्तमसिद्धं यद्यजिप्रयुक्तत्वं सर्वधर्माणां तदेव स्मार्यते । यजिप्रयुक्तत्वे हि पारिल्लवा धर्माः सर्वत्रोपदिष्टाः नान्यथाकर्तुं शक्यन्ते । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु प्रतिप्रकरणं व्यवस्थिता धर्माः दशमाद्यन्यायेन कार्यमुखेनातिदिष्टा युक्तं यद्गृहं भजन्ते । अतोऽपूर्वप्रयुक्तिरूहविवक्षया स्मार्यत इत्येकं वर्णकं भाष्यकारेणोक्त्वा किं अवघातमन्त्रादयो विवक्षितब्रह्मन्यादिद्वारा अपूर्वस्योपकुर्वन्ति उताविवक्षितस्वरूपाः साधनमात्रविशेषद्वारेति विचार्यते । अस्य च सप्तमाद्येऽनुपयोगेनोहोपयोगितया अत्रैव करणं युक्तमिति द्वितीयं वर्णकं कृतम् । इदमेव वर्णकमपौनरुक्त्याद्युक्तम् अन्यानि तु तदुक्तान्यपि निष्प्रयोजनानीवेत्येतदधिकरणान्ते पूज्यपादैर्वक्ष्यते । तेषाञ्चोपपादनं निष्प्रयोजनत्वञ्च मयापि गौरवभ्यान्नतन्यते । अतो द्वितीयवर्णकमभिप्रायेणैवाधिकरणमुपोद्धाततया रचयति—तदिहेति । अत्र च

जुष्टं निर्वपामि' इत्यादावग्न्यादिपदानां च प्रकृतौ व्रीहित्वाग्नित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेन विधानं, ततश्च व्रीह्यग्न्यादिप्रयुक्तास्ते ? अथवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेन, ततश्चापूर्वप्रयुक्ता इति

यद्यपि यज्ञकर्मप्रधानं तद्वि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वादिति सूत्रं यज्ञकर्म अपूर्वं धर्माणां प्रधानं तद्वि कर्तव्यतया चोदनाभूतं चोदनाविषयमिति सप्तमसिद्धमनूद्य तत्सात्तस्य द्रव्येषु व्रीह्यादिषु संस्कारः अववातादिः तत्प्रयुक्तः अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तः । कुतः तदर्थत्वादवधानस्य इत्येवं सिद्धान्तपरतया व्याचक्षाणैः भाष्यकारादिभिः सप्तमे सर्वधर्माणा-मपूर्वार्थत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य इहाववातादीनामपूर्वार्थत्वमपूर्वयोपकारविशेषसाधनव्रीहिस्वरूपद्वारेण उतापूर्वयोपकारविशेषसाधनद्वारेणेति विचारः प्रवर्तितो दृश्यते । न तु व्रीह्यग्न्यादिप्रयुक्तास्ते अथवाऽपूर्वप्रयुक्ता इत्येवमिति कथमयमेव विचारः सप्तमसिद्धः पुनरुक्ततया भासमानः प्रदर्श्यते ; तथापि सप्तमे यज्ञिप्रयुक्तत्वेन धर्माणामव्यवस्थामाशङ्क्यापूर्वार्थत्वेन प्रतिप्रकरणं व्यवस्था साधिता ; सा च व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपेणापि तदर्थत्वे सिध्यत्येवेति न सप्तमेन विचारितम्, येन पुनरुक्तं स्यात् । अतः तूहसिर्व्यर्थं यदपूर्वार्थत्वमुक्तं तत् केवलापूर्वप्रयुक्तत्वेन अथवा व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपप्रयुक्तत्वेन वेति विचारः प्रवर्तते । व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपप्रयुक्तत्वे हि साधित-मप्यपूर्वार्थत्वं उद्घोपयोगि न भवतीत्यभिप्रायेण द्वारविशेष^१ फलकत्वमस्य विचारस्याभिप्रेत्योक्तम्— ततश्च व्रीह्यग्न्यादिप्रयुक्तास्ते—इत्यादिना ।

अथवा स्वोपपादिनसप्तमाद्याधिकरणरीत्या सप्तमे प्रकृतयागमालार्थत्वमेव धर्माणां साधितम् । नत्वपूर्वार्थत्वं; तेन विनाप्यतिदेशविचारारम्भोपपत्तेः । इह तु तत्तानुपयुक्तत्वेन-नुक्तमपूर्वार्थत्वं उद्घोपयोगितयोच्यते; इत्यपूर्वार्थत्वानङ्गीकारेणैव स्वरूपार्थत्वमात्रविवक्षया पूर्वपक्षः क्रियते । अतो न काप्यनुपपत्तिः ।

यत एव केवलाग्निपदे सूर्यादिपदप्रक्षेपमात्रमेवोद्देश इति मतं निरस्तं अतएव व्रीह्यग्न्यादिपदा-नामिति बहुवचनमुपात्तम् । यथा च सूर्यादिपदप्रक्षेपे उद्घोषवहारो भाक्तः तथा वक्ष्यते तृतीयपादाद्ये । ततश्च सर्वेषामपि मन्त्रगतपदानामभित्वावच्छिन्नोद्देशेन विधाने विकृतावूहो न सिध्यति, अन्यथा सिध्यति इत्युक्त्या समस्तपदसमुदायात्मकमन्त्रस्यैवोद्देशः प्रदर्शितो भवतीति ज्ञेयम् । अत एव देवस्य त्वादि पदानामेवोच्चारणमात्रार्थत्वरूपेण भिन्नप्रयोजनकत्वेन निर्वपामिपदैकवाक्य-तामङ्गीकृतेः तद्वशादाहार्यसम्बन्धेन देवस्यत्वादिपदार्थविशिष्टनिर्वपप्रकाशनस्यैवाभ्युदयकारित्व-कल्पनया देवस्यत्वादिपदानामपि स्वार्थान्निधायकत्वमुक्तं मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे ।

विन्यते—ब्रीह्यादियुक्तत्वे इयामाके चतौ सौधे वा ब्रीह्यादीनामभावात् प्रोक्षणादीनां लोप एव न तूहः । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु इयामाहदीनामपि तद्रूपवच्छिन्नत्वात् सिद्धवत्सूत्रः ।

तत्र यत्नापि आरादुपकारकस्थले न श्रुत्युद्देश्यतावच्छेदकं तत्रापि करणानुग्राहकाकाङ्क्षा-
रूपेति कर्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणेन यत्नाङ्गतयैव प्रयाजादिविधानात् यागत्वमेवोद्देश्यता-

यद्ययमिप्रकाशनार्थो मन्त्र इति अमिप्रकाशनेद्देशेनापानतो मन्त्रविधानं नाति नाभित्वा-
वच्छिन्नोद्देशेन विधानं, तथापि अनेन मन्त्रेणाभिं प्रकाशयेदिति लिङ्गकस्यश्रुतिरूपे विधौ मन्त्र-
करणप्रकाशनस्याभ्युद्देशेनैव विधानात् एते गामग्यादिपदानां प्रकाशनरूपार्थकरणत्वेनाभित्वावच्छि-
न्नोद्देशेन विधानमित्यर्थो द्रष्टव्यः । अत्र च “द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्ततदर्थत्वात्”—इति सूत्रस्थं
द्रव्येषु संस्कार इति पदं मन्त्रकृतप्रकाशनस्याप्युलक्षणं समानन्यायात् । इदञ्च सिद्धान्तसूत्रम् ।
पूर्वपक्षस्तूत्र एवेति । सौधे वेति । यद्यपि सौधे चरुमृत्तिभूतगण्डुलप्रकृतिकत्वेन ब्रीही-
णामस्ति प्रातिरिति ब्रीहित्वावच्छिन्नोद्देशेन भिन्नानि प्रोक्षणादीनि कथञ्चिद्विस्तृतुमर्हन्ति तथापि
तत्राग्न्यादिरूपदेवतानावनमन्त्रानुहानिप्रायेणैतत् । न तु ब्रीह्यभावकृतसंस्कारानुहानिप्रायेण
लोपानादनपूर्वं न तूह इत्युक्तिः । अत्र एव ब्रीह्यादीनामभावादित्यत्राग्न्यादिपदेनाग्न्यादिरूप-
देवताप्रवृत्तिः । अत्र यज्ञरुमेवधामिति सूत्रांशेनारादुपकारिषु सत्तमप्रसिद्धमूर्वार्थत्वं हेतू-
कृत्य तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्त इत्युत्तरांशेन द्रव्यादिसंस्कारमन्त्राणामपूर्वार्थत्वं साधयिष्यते ।
तदेवारादुपकारिषु सत्तमप्रसिद्धमूर्वार्थत्वं पूर्वपक्ष्यादिपति—तत्र यद्वापीति । यदि च फले
जनयितव्ये अमूर्वस्येति कर्तव्यताकाङ्क्षा स्यात् तदा इति कर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेनापूर्वाङ्गत्व-
मज्ञानां भवेत् । न त्वेतदिति । तस्याश्रुतत्वेनाकर्तव्यत्वात् । कर्तव्यनिष्ठप्रकारविशेषस्यै-
वेति कर्तव्यतात्वात् । अत्रः कर्तव्यरूपयाग एव अनुग्राहकाकाङ्क्षैव सा । तस्याऽन्वितानां
तदङ्गत्वमेव युक्तिमित्याह—करणानुग्राहकत्वात्वेति । प्रकरणेन—प्रकरणकल्पितश्रुत्ये-
त्यर्थः । अत्र आप्यकारादिभिः यजिप्रयुक्तत्वे सर्वधर्माणां पारिप्लवत्वमेवमापादितम् । तथाहि—
करणानुग्राहिणी इति कर्तव्यता करणेनापेक्षिता । ततश्च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति
वाक्यमपेक्षितत्वात् समिदादिवाक्यैकवाक्यतां यातीति निर्विवादमेव । न च फलवाक्येन
षण्णां यागानामुत्पत्तिः क्रियते; तदुत्पत्तिवाक्यैरेव कृतत्वात् । नापि स्वर्गोद्देशेन यागो
विधीयते तत्सम्बन्धस्य विश्वजिन्यायेन प्राप्तत्वात् । अतस्तेन यागोद्देशेन समिदादिविधानमात्रं
क्रियते । न तु दर्शपूर्णमासयागोद्देशेन, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । ततश्च यागमात्रे
विधीयमानाः सर्वलैवोपदेशेनैव भवन्तीति यथाप्रकृत्यनुष्ठाने ऊहलोप एवेति । तदेतत्पारिप्लवा-

वच्छेदकं न त्वपूर्व^१ साधनत्वं, समप्राधान्यापत्तेः। न चैतावता पारिप्लववापत्तिः; अनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्। न वाऽतिदेशोच्छेदः अपूर्वविशेषार्थत्वं इव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि तद्वत्कुर्यात् इत्यतिदेशेन आग्नेयस्थानापत्तेः सौर्ये धर्मातिदेशोपपत्तेः। अतस्ते यागाप्रयुक्ता एव। तदा किमु-
बक्तव्यं यत् व्रीह्यादिसंयोगेनैव प्रोक्षणादिश्रवणात् व्रीहित्वादिक्रमेवोद्देश्यतावच्छेदक-
मिति। न च व्रीह्यागादिस्वरूपार्थत्वे धर्माणामानर्थक्यं तेषामप्यभिवत् फलवत्त्वेन तद-
भावात्। न चाग्नीनामाधानव्यतिरेकेणोत्पत्तौ प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि व्रीह्या-
दीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानतयाऽऽनर्थक्यापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं, एता

पादनमनुद्य पूर्वक्षी दूषयति—न चैतावत्तेत्यदिना। अयं भावः—यत्तावत् फलवाक्यवैयर्थ्यापत्त्या वाक्येन सर्वयागाङ्गत्वं बोध्यत इति पारिप्लवत्वापादनं तदयुक्तम्। स्वर्गफलकेषु विश्वजिन्या-
यावतारेऽपि अश्वमेधद्वादशाहराजसूयादिप्रकरणपठितानां पारिप्लवत्वापादनस्य फलवाक्यवैयर्थ्यमूल-
त्वासंभवात्। नहि तेषु तत्तत्फलसम्बन्धो विना वचनं सम्भवति। वस्तुतस्तु दर्शपूर्णमास-
ज्योतिष्टोमादिष्वपि सर्वकामवाक्ये जागरूके सति विश्वजिन्यायेन स्वर्गप्राप्त्युपपादनमवश्यं तन्त्र-
रत्नकारादीनामयुक्तमेव। ततश्च प्रकरणकल्पितवाक्येनैव यागत्वावच्छिन्नोद्देशेन विधीयमानानां
राजसूयादिप्रकरणपठितानामङ्गानां पारिप्लवत्वमापादनीयम्। तेनैव न्यायेन दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोम-
प्रकरणपठितानामपि तदापादनीयम्। नहि तद्युक्तम्। अनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वे
सम्भवति विप्रकृष्टयागमात्रोपस्थापकत्वे प्रमाणानावात्। अतश्च सन्निधानोपस्थितमाग्नेयत्वाद्ये-
वोद्देश्यतावच्छेदकमिति तदवच्छिन्नोद्देशेन विधीयमाना धर्मास्तावन्मात्राङ्गमिति कुतः पारिप्लवत्वा-
पत्तिरिति। ननु प्रयाजादीनां यागस्वरूपार्थत्वे यागस्य लोकतो निर्ज्ञातस्वरूपत्वेनेतिकर्तव्यतान-
पेक्षणात् सौर्ये किमर्थमतिदेशकल्पनेत्याशङ्क्य निराकरोति—नवेति। सत्यम्, निर्ज्ञातस्वरूपो
यागः तथापि शिष्टाचारप्रामाण्यान्नानितिकर्तव्यताकः कर्तुं शक्येतेति विध्यन्ताधिकरणभाष्याद्या-
गस्यापि तदाकाङ्क्षासत्त्वात् अपूर्वविशेषार्थत्वं इव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशोपपत्तिः।
यद्यपि सौर्ययागस्याग्नेयकार्यकारित्वाभावेन न तत्स्थानापन्नत्वं तथापि वक्ष्यमाणरीत्या सौर्यभावनायाः
करणाकाङ्क्षानिवर्तकत्वेनान्वेतुं योग्यस्याग्नेययागस्य स्थाने सौर्ययागस्य करणत्वेनान्वयमात्रमुपादाय
तदुक्तिरिति भावः। आनर्थक्यमिति। प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि तत्स्वरूपस्य सिद्धत्वादिति
शेषः। अग्निवदिति। यथाऽऽधानवाक्ये अग्निस्वरूपार्थमेवाधानमग्नौ क्रतूपकारत्वेन
फलत्वमादाय क्रतूपकारसाधनमग्निं कुर्यादिति विनैव लक्षणां तदर्थत्वं निर्वाह्यते। एवमिहापि
क्रतूपकारजनकत्वेन फलवत्त्वमादायानर्थक्यपरिहारोपपत्तेरित्यर्थः। न चाग्नीनामिति। आह-

दृशानर्थक्यपरिहारार्थं प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणामेव कल्पितवाक्यान्तरेण यागार्थत्वस्या-
पूर्वार्थत्वस्यैव वा बोधोपपत्तौ, निषादस्थपतित्यायेन व्रीहिपदे यवादिसाधारण्येना-
पूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रमाणाभावात् । अस्तु वा व्रीहिपदे लक्षणा, तथाऽपि लाघवाद्-
पस्थितत्वाच्च विजातीययागसाधनव्रीहित्वादिकमेव लक्ष्यते न त्वपूर्वसाधनत्वम् । न
च यागस्यापि निर्वातोपायत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानत्वादानर्थक्यपत्तिः, याग-
त्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वावच्छिन्नस्य वा जायमानत्वेऽपि विजातीययागत्वावच्छिन्नस्य प्रोक्ष-
णादिव्यतिरेकेण जायमानत्वे प्रमाणाभावात् । न ह्याग्नेयत्वावच्छिन्नं प्रति प्रोक्षणाघटिता
काचित्सामग्री क्लृप्ताऽस्ति येन तज्जन्यव्यक्तौ आग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत् । प्रोक्षणादेरेव
तु विधानबलेन तत्सामग्रीत्वात् तद्व्यतिरेकेण तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावेन न यागस्वरूपा-
र्थत्वे आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनाम् । अत एवारादुपकारकाणामपि यागस्वरूपार्थत्वे
नानर्थक्यमिति प्राप्ते—

यद्यपि तावत् विजातीययागसाधनत्वमेव प्रोक्षणादीनामुद्देश्यतावच्छेदकं तथाऽप्य-
पूर्वसाधनत्व इव वक्ष्यमाणरीत्या न तत्र व्रीहित्वादिकं प्रविष्टमिति श्यामाकेष्वपि तत्सत्त्वा-
दूहसिद्धिरनिवार्यैव ।

वस्तुतस्तु—न विजातीययागसाधनत्वं उद्देश्यतावच्छेदकं विजातीययागव्यक्तीना-
मपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यन्तर्गतत्वात् तदवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य
लोकत एव कारणत्वावगतेः, सामग्रीवशेन व्रीह्यादिद्रव्यं विनाऽपि द्रव्यान्तरेण कदाचित्
विजातीययागव्यक्तीनामुत्पत्तौ बाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् । न च सामान्य-
सामग्र्या विशेषकारणसमवाहिताया एव कार्यजनकत्वनियमः, अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते
तथा कल्पनायां प्रमाणाभावात् । 'तदेव यादृक् तादृक्^१ च होतव्यम्' इति लिङ्गानु-
पपत्तेश्च । अत एव अनैव रीत्या पक्षप्राप्तिमुपपाद्य फलतो नियमविधित्वं व्रीह्यादिविधी-

वनीयादीनामदृष्टविशेषस्वरूपाणामिति शेषः । एतादृशानर्थक्यपरिहारार्थमिति । यतो
विविना प्रोक्षणं व्रीह्युत्पादकत्वेन विधीयमानं स्वतः सिद्धेषु व्रीहिष्वनुपपन्नं अतः प्रोक्षणविधिरेव
स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं वाक्यान्तरकल्पनामनुमन्यमानः प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणां यागादिसाधनत्वं
बोधयतीति भावः । ननु वाक्यान्तरकल्पनायामपि कल्पकविधिवाक्य एव साध्यसाधनभावायोग्य-
तानिश्चये वाक्यार्थबोधस्यैवासंभवे कुतस्तन्मूलवाक्यान्तरकल्पनेत्याशङ्कानिराकरणाय प्राथमिक-
शाब्दबोधनिर्वाहाय लक्षणामपि व्रीहिपदेऽभ्युपेत्यवादेनाह—अस्तुवेति । लाघवादिति ।
यागजन्यापूर्वसाधनत्वलक्षणापेक्षया विजातीययागसाधनव्रीहित्वस्य लघुत्वं; अपूर्वस्याशाब्दस्य
केनाप्यनुपस्थितेः । तदपेक्षया प्रकरणादुपस्थितमपि तदिति तदेव लक्षयितुमुचितमिति भावः ।
वक्ष्यमाणरीत्येति । अग्रिमाधिकरण इति शेषः । अत एवानयेव रीत्येति । यतो व्रीहिभिर्विना

नामुपपाद्यते प्रतिनिधिश्च । अतो द्रव्यतत्संस्कारविधयस्सर्वेऽपूर्वसाधनीभूतविषया एव । व्यापकीभूतापूर्वत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना कारणत्वस्य लोकतोऽक्लृप्तत्वेन निरुक्तप्रतिबन्धनापत्तेः । आरादुपकारकाणामप्यनयैव रोत्या अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासम्पादकत्वं^२ द्रष्टव्यं न तु यागार्थत्वं, आनर्थक्यापत्तेः । यागादिनिष्ठयोग्यतासम्पादकत्वाच्च

द्रव्यान्तरेणापि विजातीययागत्वावच्छिन्नोत्पत्तिः संभवति, अत एव तत्र द्रव्यान्तरस्यापि तदुत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या प्रसक्तौ 'व्रीहिर्मियजेते'ति प्रत्यक्षविधिना व्रीहीणामेव विधानात् फलतो नियमस्य प्रतिनिधेश्चोपपत्तिर्भवतीत्यर्थः । प्रतिबन्धनापत्तेरिति । अयं भावः—भाव्योत्पादनानुकूलभावकनिष्ठव्यापाररूपभावनया भाव्ये जननीये यथा तस्याः करणाकाङ्क्षया करणान्वयस्तस्यां, तथैव भाव्यं कुर्यात् कथमित्याकाङ्क्षया तस्यामेवेतिकर्तव्यतान्वयो युक्तः । अत एव कर्तव्यताया इति प्रकारविशेषः इतिकर्तव्यतेति योगेन सामान्यस्य किर्यारूपस्य विशेषः किर्यारूप एव योग्यो नाक्रियारूप इत्यभिप्रेत्यैव द्रव्यगुणादिसिद्धपदार्थानामितिकर्तव्यतात्वेन न साक्षादन्वय इति पार्थसारथिमतानुसारि

नावान्तरक्रियायोगाद्यते वाक्योपकल्पितात् ।

गुणद्रव्ये कथंभावैः रूढणन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥ (तं. वा. १. ४. २.)

इति वार्तिकम् । तच्च भाव्यं सन्निहितत्वादपूर्वमेव, न तु विप्रकृष्टस्वर्गादीति भाव्यापूर्वजनन एव तस्या अपेक्षा, न तु लोकतो ज्ञातस्वरूपयागजनने; अपूर्वस्य लोकतोऽनिर्ज्ञातप्रकारत्वात् । अत एवलैकिकविहितसामग्रीजन्यत्वादपूर्वमित्याचक्षते तान्त्रिकाः । अतश्च यददृष्टचरपदार्थपर्यन्ततां विनाऽङ्गानामानर्थक्योपशमो नास्ति तददृष्टचरपदार्थप्रयुक्तत्वमङ्गानामवश्यमङ्गीकार्यमिति सर्वधर्माः साक्षात् पम्परया वा अपूर्वप्रयुक्ता एवेति । नन्वपूर्वप्रयुक्तत्वे कथं करणानुग्राहकत्वं तस्या इत्याशङ्कां निरस्यति—योग्यतासम्पादकत्वमिति । अयं भावः—यागविषयककृतेरेवापूर्वे जननीये साकाङ्क्षतया अन्वितानां तदर्थत्वं युक्तम् । तथापि फलतो यद्विषयिणी कृतिः तद्विषयस्यैवापूर्वजनकत्वात् तेनापूर्वे जननीये तज्जननानुकूलयोग्यतासम्पादकत्वं भवतीति पाश्चात्यं तदनुग्राहकत्वं भवति—यथा आरुण्यादीनां साक्षात्क्रयभावनान्वितानामपि यथाकाङ्क्षं द्रव्यादिपरिच्छेदद्वाराऽन्वयेन गुणगुणिनोरभेदः पार्थिकः तद्वत् । ततश्चोत्पत्त्यपूर्वजननानुकूलयागनिष्ठयोग्यतासंपादनद्वाराऽपूर्वार्थत्वमिति ।

त्वाच्च न प्राधान्यापत्तिः अङ्गत्वविघातो वेत्यादि ध्रुणं कौस्तुभे ।

यत्तु व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिः शाब्दबोधे लक्षणाया अनङ्गीकारात् पश्चात्तु निषादस्थपतिन्यायेन प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणां वाक्यान्तरकल्पनया अपूर्वार्थत्व-

अत्र च विधिरसायनकृता—

यद्व्रीहिप्रोक्षणादेर्यवमपि विषयं तन्वते तच्च चिन्त्यं
युक्ताऽपूर्वेण दध्यानयनविधिन्यादर्थवत्ता विधीनाम् ।
नोचेन्नैमित्तिकोऽपि प्रतिनिधिवदियात्सोमधर्मातिदेशा-
नृच्छेत्सम्भीलनादीनपि च बृहदपि स्तुत्यपूर्वाविभेदात् ॥

इति श्लोकविवरणे यवेषु प्रोक्षणादिसंस्काराप्राप्तिसिद्धयै एतदधिकरणपूर्वपक्षोपबृहणं नानायुक्तिभिः कृतम् । तदनूद्य संक्षेपेणोपे दूषणीयमस्ति । तदप्यनुवाद्यकोटावनुपक्षिप्तमपि ज्ञातव्यमित्यभि-प्रायेण निष्कृष्टं पूर्वपक्षाभिप्रायं आडम्बरेणानुवदति—यत्स्वित्यादिना । इत्थं हि तेनात्रोप-पादितम् । तथाहि—प्रोक्षणावहननादिविधिषु व्रीहिपदस्य मुख्यार्थत्वं परित्यज्यापूर्वीयाकार-लक्षकत्वं किमर्थं कल्पनीयम् ? न तावत् तदर्थस्य द्वितीयाश्रुत्यवगतप्रोक्षणावहननसाध्यत्व-निर्वाहार्थम् ; व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्तीति लौकिकप्रोक्षणावहननविषयपौरुषेयवाक्य इव तस्य जलसंयोगतुषविमोकरूपलौकिकफलविषयतया तत्साध्यत्वोपपत्तेः । नापि तस्य प्रोक्षणजन्याष्ट-संस्कारावहनननियमसाध्यत्वनिर्वाहार्थम् ; तत्साध्यत्वस्याश्रुतत्वात् । क्रियासाध्यत्वरूपकर्मत्वस्यैव द्वितीयाश्रुत्यवगतेः । ननु तथापि प्रोक्षणजन्यसंस्कारावहनननियमयोर्वैफल्यपरिहाराय तत्साध्यत्वं व्रीहिशब्दसमर्पितस्थैव वक्तव्यमिति तदर्थमपूर्वीयाकारलक्षणोति चेन्न ; यदर्थं व्रीह्यादयः तस्मिन्नपूर्वं एव तयोरप्युपयोगसम्भवात् । 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत' इत्यत्र प्राङ्मुखत्व-नियमो भोजनस्वरूपानुपयोगी, भोजनस्यापूर्वार्थत्वाभावेन तद्वतापूर्वार्थत्वोपयोगीत्यपि समर्थयितु-मशक्यः सन् अक्लृप्तापूर्वोपयोगी कल्प्यते । इह क्लृप्ते दार्शपूर्णमासिके प्रकरण्यपूर्वे विपरि-वर्तमाने तयोः तदुपयोगित्वं कथं न कल्प्येत । न च व्रीहिपदस्य लौकिकव्रीहिव्यावर्तनाय अपूर्वीयव्रीहिपरत्वावश्यम्भावेन अपूर्वीयत्वस्यावश्यविवक्षणीयत्वात् व्रीहित्वस्यापि विवक्षायां विशिष्टा-नुवाददोषापत्तेः अपूर्वीयत्वस्य च यवसाधारणत्वात् यवसाधारण्यमवर्जनीयं तयोरिति वाच्यम् । व्रीहिपदस्य व्रीहिमात्रपरत्वेऽपि तत् लौकिकव्रीहिव्यावर्तकस्यापूर्वीयत्वस्यार्थालम्भसम्भवेन विशिष्टानु-वाददोषाप्रसङ्गात् । तथाहि—प्रधानविधेः कथम्भावाकाङ्क्षायां प्रोक्षणावघातविध्योः फलाकाङ्क्षाया

मेकवाक्यता तावत् समिद्धादिवाक्यवदवश्यं कल्पनीया—प्रोक्षणोनावघातेन व्रीहिद्वारा प्रधामापूर्व-
कुर्यादिति । न चापूर्वीयान्यव्रीहिद्वारेणापूर्वार्थत्वं सम्भवतीत्यर्थादपूर्वीयव्रीहिविषयत्वनियम-
लाभः । न चापूर्वीयत्वेनोपस्थितिं विना लौकिकसाधारणव्रीहिवाक्यकारेण संस्कार्यत्वबोधो न सम्भ-
वतीत्यपि शङ्कास्पदम् । तस्मै पयसि दध्यानयनीत्यत्र तादृशपयस्त्वेनैव दध्यानयनसंस्कार्यत्वस्य
अवस्थाभ्युपेयत्वात् । एतद्वाक्योपस्थितसंस्कृतपयःपरामर्शसर्वनामयुक्तेनैतदुत्तरपठितेन सा
वैश्वदेव्यामिक्षेति वचनेन द्रव्यदेवनासम्बन्धोपस्थापनमुखेन ज्ञाप्यमानयागापूर्वसाधनत्वस्य
पयस्समवायिन एतद्वाक्यप्रवृत्तिवेलायामसम्भवदुपस्थितिकस्यावत्यपयःपदेन लक्षणाया असम्भवात् ।

आस्तां वा प्रधानविध्यैकवाक्यत्वं तथापि तयोरपूर्वार्थत्वावगत्यनपेक्षायामप्यपूर्वीयव्रीहि-
विषयत्वमर्थालम्ब्यते । 'यस्योभावघ्नी अनुगतौ अभिनिम्नोचेत् अभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य
प्रायश्चित्तिरित्यत्र हविरार्थधिकरणन्यायेन श्रुतस्याभ्युभयत्वस्याविवक्षया अन्यतरान्यनुगमनेऽपि पुन-
राधेयप्रसक्तौ शाब्दान्वयवेलायामुभयत्वप्रहाणेनान्यनुगमनमात्रस्य निमित्तत्वावगतावपि निमित्ते
विधीयमानमाधानं सहितयोरेवामन्योरुत्पादनक्षमं ; न त्वेकैकस्याग्रेरिति विधेयसामर्थ्याद्यथोभयान्य-
नुगमनस्य निमित्तत्वलाभः ; एवमिहापि द्वितीयाश्रुतिनिर्दिष्टव्रीहिगुणतया विधीयमाने प्रोक्षणाव-
हनने भूतभाव्युपयोगरहितलौकिकव्रीहिविषये न भवितुं योग्ये इति विधेयसामर्थ्यात् शाब्दा-
न्वयबोधानन्तरमपूर्वीयव्रीहिणां विषयत्वलाभः सम्भवतीति किमनुपपन्नम् ? अवश्यञ्चात्राप्येव-
मेवोपपादनीयम् । अन्यथा^१ शाब्दान्वयवेलयां अपूर्वीयत्वविवक्षायां तस्य जुह्वादिसाधारण्यात्
जुह्वादिष्ववहननस्य कृष्णलश्रपणवददृष्टार्थतायाः वक्तव्यत्वाच्च विधिवैरूप्यापत्तिं तण्डुलप्रणाडिका-
पूर्वीयत्वविवक्षायां विशिष्टानुवाददोषापत्तिं को वारयिता । तस्मादर्थलभ्ये^२ऽपूर्वीयत्वे न तत्र लक्षणा
अङ्गीकर्तुमुचितेति न यवसाधारण्यं तयोरिति ।

तदयुक्तम् । द्वितीयोक्तकर्मत्वाश्रयतानिर्वाहायैव तल्लक्षणाङ्गीकरणात्—तथाहि—यदि
'व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादिलौकिकं वाक्यमविधिरूपं तत्र सिद्धानुवादत्वेन जलसंयोगतुषविमोकरूप-
लौकिकफलविषयतामात्रेणापि तदुपपत्तिरिष्यत एव । यदि तत् विधिरूपमप्रवृत्तप्रवर्तकं
तत्रापि विधेरिष्टभाव्यकत्वनियमात् इष्टसाधनपदार्थविषयप्रवर्तनावबोधकतानिर्वाहो नैव यथाश्रुत-
व्रीह्यर्थत्वे उपपादयितुं शक्यते । नहि तदा प्रोक्षणं व्रीहिरूपेष्टसाधनम्, अथवा व्रीहिगतादृष्ट-
संस्काररूपेष्टसाधनम्, व्रीहिनिष्ठजलसंयोगादिरूपेष्टसाधनम्, इत्याक्षेपमुखेन जातमिष्टसाधनताज्ञानं

१. A. अपि तु

२. A. लब्धे

प्रोक्षणादिप्रवृत्तावुपयुज्यते । सर्वस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वस्य पुरुषार्थसाधनत्वस्य वा अभावात् । स्वतः पुरुषार्थतदनुबन्धिनोरेव प्रवृत्तियोग्यत्वात् । अतो यावत् दृष्टपुरुषार्थसाधनत्वं तदसंभवेऽदृष्टपुरुषार्थसाधनत्वं नावगम्यते व्रीहीणां तावद्विधिस्तदुद्देशेन नैव प्रोक्षणादि विधातुमुत्सहते । एतदभिप्रायेणैव ग्रन्थेषु स्वरूपे आनर्थक्यमित्यादिकेषु आनर्थक्यादिशब्दा द्रष्टव्याः । अत ईप्सिततमत्वं व्रीहीणां कथञ्चित् ज्ञातव्यमेव । न च व्रीहिभिर्यजेतेति शास्त्रेण व्रीहीणां पुरुषार्थसाधनताया अवगतत्वात् व्रीह्यर्थस्यापि प्रोक्षणादेः व्रीहिस्वरूपेऽनुपयोगेऽपि तद्द्वारा तज्जन्यापूर्वे उपयोगसम्भवान्नानर्थक्यमित्युक्तमेव यदर्था व्रीहय इत्यादिनेति वाच्यम् । द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगादित्यधिकरण (पू.मी. ९-१-११) पूर्वपक्षोत्तरपरे 'अर्थो वा स्यात् प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य च गुणभूतत्वात्' (पू. मी. ९-१-१३) इति सिद्धान्तसूत्रे यदि व्रीहिस्वरूपप्रयुक्तं प्रोक्षणं स्यात् तथा सति फलकल्पना स्यात् । न हि व्रीहिस्वरूपार्थत्वे परम्परयापि प्रकृतापूर्वप्रयोजनत्वमग्निद्वारेणैव आधानस्य कत्वपूर्वप्रयोजनता सम्भवति । तत्र ह्याहवनीयादिरूपं कत्वर्थम् । तच्चाधानसाध्यमिति युक्ता तत्स्वरूपार्थत्वेऽप्याधानस्य प्रयोजनवत्ता । नत्विह प्रोक्षणजन्यादृष्टविशिष्टानां व्रीहीणां कर्तव्यतया विधानमस्ति, यतोऽपूर्वं यावदवगत्यापि प्रोक्षणं प्रयोजनवत्स्यात् । व्रीहिभिर्यजेतेति तज्जातिमात्रश्रवणादिति ग्रन्थेन वार्तिकतन्त्ररत्नयोरेव दत्तोत्तरत्वात् ।

यत्तु भाट्टालङ्कारकृता-यदर्था व्रीहयः तस्मिन्नपूर्वं एव तयोपयोगसम्भवादिति विधिरसायन ग्रन्थस्य प्राङ्मुखतानियमस्य कल्प्यफलार्थत्वोपपादनप्रतिस्पर्धितया प्राकरणिककूटसापूर्वार्थत्वप्रतिपादनपरोपसंहारग्रन्थानुरोधेन आपाततः प्रतीयमानव्रीह्यर्थत्वपरित्यागेन केवलापूर्वार्थत्व एव तात्पर्यं परिकल्प्य दूषणं दत्तम्—यद्यपि व्रीहीन् प्रोक्षतीति विधौ द्वितीया न श्रूयेत, तथापि व्रीहीणां मानान्तरेणापूर्वीयताया उपस्थितेरभिधारणस्य प्रयोजनार्थत्वमिव प्रोक्षणादीनां तादर्थ्यमेव स्वीक्रियेत न तु साक्षात्कत्वङ्गत्वम् सन्निपातितायाः प्रधानकर्मत्वापेक्षया ज्यायस्त्वात् । अङ्गीकृतञ्चैतत् “स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोती”त्युदाहरणे । प्राङ्मुखत्वोदाहरणेऽपि हि यद्यशनस्य केनापि प्रमाणेनापूर्वीयतयोपस्थितिः स्यात् नैव प्राङ्मुखत्वं तादर्थ्यं जह्यात् । श्रूयमाणायान्तु द्वितीयायां सत्याच्चापूर्वीयत्वेन व्रीहीणामुपस्थितौ सुतरां व्रीह्यर्थत्वमेव युक्तम्, नापूर्वार्थत्वम् । ईदृशमानर्थक्यपरिहारं विश्वजिन्यायेनापि सम्भवन्तमप्रसिद्धदृष्टान्तेन किं त्यक्तवानसीत्याश्रयमिति । तत् तदीयग्रन्थोपक्रममध्येपरामर्शोपसंहारपर्यालोचनया व्रीहिस्वरूपार्थत्वप्रातिपादन एव तात्पर्यावगतेः तत्परित्यागेन केवलापूर्वार्थत्वतात्पर्यकल्पने प्रमाणाभावादयुक्तम् । अन्यथा यदर्था व्रीहय इति विशेषमपहाय यदर्थमन्यदङ्गजातं तस्मिन्नपूर्वं एवोपयोगसम्भवादित्येवावश्यम् । अत एव विश्वजिन्यायेन स्वर्गकल्पना परास्ता । अतश्च पर्णताया जुहूद्वारा कत्वङ्गत्वमिव प्रोक्ष-

कल्पनमित्युक्तं, तन् प्रोक्षणादेस्तत्तन्वाद्येषु वा व्रीहित्वावच्छिन्नभावः कर्तव्ये अयोग्यता-
निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् शब्दभेदस्यैवानुपपत्तेर्लक्षणाङ्गीकारणात्प्रत्युक्तम् । अतो
व्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नलक्षणान् तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति ते अपूर्व-
प्रयुक्ता एवेति सिद्धश्चक्ष्यामाणादावुक्तः । न चैवमापे धर्मानुष्ठाने व्रीहित्वादीनामपि
अनुष्ठापकतया निमित्तत्वात् विकृतौ तदभावे भेदनाभाव इव धर्मलोपापत्तिः ; यच्छब्दाद्य-
भावेन व्रीहित्वादीनां निमित्तत्वे प्रमत्तत्वाभावात् । दृश्यमाणरीत्या उद्देश्यतावच्छेदक-
कोटावप्रवेशेनानुष्ठापकत्वस्याप्यभावाच्च । अत एवापूर्वरूपेण तत्त्वान्निमित्तत्वम् ।

णस्य व्रीहिद्वारैव कत्वङ्गत्वमित्येव तात्पर्यम् । इतिवान् विशेषः । तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धेन
क्रान्तिरुपस्थितिः । इह तु प्रकरणादपूर्वस्य, तत्साधनत्वस्य व्रीहिशस्त्रादवगतेः । तत्साधनीभूतव्रीह्युद्देशेन
विधीयमानस्य प्रोक्षणादेः तद्वारा तत्साध्यत्वेनोपस्थितकत्वपूर्वे उपयोगसंभवेन सम्भवत्यानर्थक्य-
परिहारे किमित्यपूर्वीयाकारलक्षणया यवसाधारण्यं स्वीकार्यम् । प्राङ्मुखतादृष्टान्तोऽपि क्लृप्तोपस्थित-
प्राकरणिकत्वव्यतिरेकमात्रप्रदर्शनार्थ एव । एवञ्च सर्वस्याज्यत्रयविधिरसायनग्रन्थस्यापूर्वीयत्वस्या-
र्थाङ्ग्यत्वसम्भवाच्च लक्षणाजन्यबोधविषयत्वं; उद्देश्यता तु व्रीहित्वाकारेणैवेत्येव तात्पर्यं तदग्रन्थ-
पर्यालोचनयैव सुधियो विदुर्ङ्कुर्वन्तु । विस्तरत्याचोपपाद्यते ।

अपि च यदि ब्रीह्यर्थत्वपरित्यागेनैव साक्षात् कत्वपूर्वार्थत्वमिति तद्रन्थाशयः तदा कथं
निराश्रयमेव प्रोक्षणादि कत्वपूर्वं साधयतीति धिक्चर्चनीयम् । यद्यनर्थक्यतदङ्गन्यायेन
प्रोक्षणावहननयोग्यद्रव्यरूपाङ्गाश्रितं सदित्युच्येन, तदा तत्साधनत्वाविशेषात् साक्षाद्यवत्राहिसाध्य-
पुरोडाशयोरथवा एकप्रणालीकृताधनताश्रयप्रकृतद्रव्ययोर्व्रीहियवयोराश्रयनापत्तिरनिवार्यैवेति साधि-
तम् । तेन व्रीहित्वविवक्षया यववर्जनं प्रतिज्ञामिति यत्किञ्चिदेतत् । अतोऽपूर्वीयत्वेने-
ष्टत्वबोध आवश्यक एव । यत्तु अपूर्वीयत्वलक्षणं अधिकारवाक्यैकवाक्यतायाः पुनराश्रय-
दृष्टान्तस्य चोपपादनं अथवा आनर्थक्यपरिहाराय प्रोक्षणादिविधिद्वेष्टृणां कल्पितवाक्यान्तरेणा-
पूर्वीयत्वकल्पनं तत्रत्यमप्येकहेतुयैव दूषयति—तः प्रोक्षणादिति । अयं भावः—द्वयोः
पदसमुदाययोः अबाधितान्वयबोधजनकत्वेन लब्धवाक्यव्यपदेशयोर्यदेकवाक्यत्वं तद्वाक्यैकवा-
क्यत्वम् । तदेव प्रयाजाद्यङ्गवाक्याधिकारवाक्ययोः सम्भवति । प्रयाजादिवाक्येषु फलाश्रवणेऽपि
विधेरिष्टभाज्यकत्वानुरोधेन सामान्यतः किञ्चिदिष्टेद्देशेन प्रयाजादिविधायकतया जजितशाब्दबोधानि
तद्वाक्यानि फलान्तरकल्पनान्या फलविशेषसाक्षाद्वाप्यपि प्रयानविध्यैकवाक्यतां भजन्ते ।
प्रधानवाक्यमपि यागेन स्वर्गं भावयेत् कथमित्याकाङ्क्षया प्रकारविशेषसाक्षाद् इत्यमंशपूरकाङ्गवाक्यै-
कवाक्यतां भजते । दर्शितञ्च तत्स्वरूपं प्रकरणाधिकरणे पार्थसारथिना—“तेनायं वाक्यार्थः

यागेन फलं कुर्यात् । कथम् ? केन व्यापारेण यागास्वर्गो भवतीति, तत्राह-समिधो यजति, व्रीहीनवहन्तीत्यादि । तदयमर्थो भवति-समिदादिभिरदृष्टद्वारम्, अवघातादिभिश्च द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारम्, द्रव्यदेवतेन च स्वरूपसम्पादनेन यागे व्याप्रियेत । एवंभूतोऽसौ व्यापारः येन यागात् स्वर्गो भवति । यागः फलारम्भाभिमुखो भवति ; कार्यारम्भाभिमुख्यमेवोपकार इति समिदादेः क्रतूपकारः फलमिति । 'व्रीहीन् प्रोक्षती' त्यादीनि तु शाब्दबोधजनकतया तव मते लब्धवाक्यव्यपदेशानि [न] भवितुमर्हन्ति । नह्यत्रेष्टसामान्योद्देशेन तद्विधायकतया प्रथमतः शाब्दबोधजनकानि, व्रीहिपदश्रवणात् । नापि व्रीहिस्वरूपोद्देशेन । तेषामिष्टत्वाभावात् तेन विधिस्वरूपे विधिना इष्टभाव्यकत्वस्वभावेन विधातुमयोग्यं प्रोक्षणादीत्ययोभ्यतानिश्चयसत्त्वे कथं प्राथमिकबोधमुत्पादयेयुः येनैकवाक्यतयाऽन्वीयेरन् । अतश्च द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागे व्याप्रियमाणतायां द्वारस्यैवासम्भवाच्च पश्चादपूर्वार्थत्वं कल्पयितुं शक्यते । एतेन पुनराधेयदृष्टान्तोपन्यासोऽप्ययुक्तः । तत्रहि आधानस्य उभयाग्निजनकत्वसामर्थ्यमेतद्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वमवगतमिति युक्तं विधेयसामर्थ्यानुरोधेनोभयान्यनुगमनस्य निमित्तत्वम् । प्रकृते तु प्रोक्षणादेः स्वरूपेण शास्त्रान्तरेण वा अपूर्वीयव्रीहिनिष्ठसंस्कारजनकत्वसामर्थ्यं नैवं क्लृप्तमस्ति । व्यभिचारात् शास्त्रान्तराभावाच्च । एतद्विधिप्रवृत्तिवैलयायामेवान्यथानुपपत्त्याऽपूर्वीयत्वबोधपर्यवसानं नैव लक्षणामन्तरेण सम्भवि । एतद्वाक्यप्रवृत्त्युत्तरमर्थादपूर्वीयत्वपर्यवसानन्वेतद्वाक्यस्यायोभ्यतानिश्चयसत्त्वे प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीति प्रागुक्तमेव । अत एव नैमित्तिकविधेर्निमित्तगतविशेषावगमात् प्रागपि पर्यवसानात् तत्प्रवृत्त्यनन्तरं विधेयगतवैदिकत्वविशेषेण पश्चादध्वदानरूपनिमित्तेऽपि वैदिकत्वविशेषज्ञानम् । संस्कारविधेः संस्कार्यगतापूर्वीयत्वावगमात् प्रागपर्यवसानादेव धारणसंस्कारस्य वैदिकत्वेन संस्कार्यहिरण्यस्य न वैदिकत्वेनोपस्थितिर्येन संस्कारकर्म स्यादित्यादिमीमांसकमर्यादा दृश्यते । किञ्च सर्वत्रापि विध्याक्षिप्तेष्टसामान्यस्य पदबोध्येष्टविशेषाभेद एव दृष्ट इति नियमस्तावत् स्वर्गकामादिवाक्ये दृष्ट इति हेतोरप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणाऽऽवश्यिकी । इतरथा विश्वजिता यजेतेत्यत्रापि स स्वर्गः स्यादिति न्यायोपस्थितस्वर्गाभेदस्य विध्याक्षिप्तेष्टसामान्ये बोधसम्भवेन स्वर्गकामपदाध्याहाराणापत्तेः । सुतराच्च विधेयसामर्थ्यविशेषनिर्णयोद्देश्यके^१ 'स्रुवेणावद्यती'त्येवमादिविधौ द्रवादिपदाध्याहारस्य, अग्नये जुष्टमित्यादिमन्त्रेषु सूर्यादिपदप्रक्षेपरूपोहस्य चानापत्तिः । एतेन शाब्दान्वयबोधानन्तरमपूर्वीयव्रीहीणां लाभोऽथवा प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणां वाक्यान्तरकल्पनयाऽपूर्वीयत्वलाभ इत्युक्तं परास्तम् । अतः प्राथमिकबोधार्थमेवापूर्वसाधनत्वलक्षणोद्देश्यविधेयभावसिद्धये आवश्यकी । तत्र व्रीहित्वस्यापि न लक्ष्यकोटिनिविष्टत्वं तथाऽग्रे निरूपयिष्यते । नहि तण्डुल-

निर्वृत्तिप्रणाडिकार्वसाधनत्वलक्षणायां विशिष्टानुवाददोषापत्तिः भ्रान्तेनाप्यापादयितुं शक्यते । लक्षणाया हविरर्तेर्निमित्तत्वस्य अर्थमन्तर्वेदि मिनीतीत्यत्र देशविशेषे विधेयत्वस्य च शतशः स्वीकारात् । लक्षणाया विशिष्टैकपदार्थविषयतयोद्देश्यत्वविधेयत्वयोः पर्यवसानात् । तच्चा-पूर्वसाधनत्वं प्रागवगतं पश्चाद्वाऽवगन्तव्यमस्तु । एतावता तल्लक्षणाऽऽवश्यिक्येव ।

एतदनिप्रेत्यैव द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगादिति (पू. मी. ९. १. ५) वक्ष्यमाणाधिकरणे पार्थसारथिना “यद्यपि न प्राक् पयसः साधनत्वं विहितम् । नापि संस्कारवे-लायां गम्यते । तथापि भाविनिनियोगावगम्यसाधनत्वापेक्ष एवायं संस्कारविधिः अन्यथाऽऽ-नर्थक्यादि”त्यादिना स तु साधनस्वरूपसिद्ध्यर्थो न स्वरूपसिद्ध्यर्थः; तत्तु रूपमशब्दमित्येतावता लक्षणावाचोयुक्तिः इत्यन्तेन ग्रन्थेन शास्त्रदीपिकायां शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणा उपपादिता ।

यत्तु तेन तदधिकरणे तप्ते पयसीत्यत्र साधनत्वं पूर्वानवगतं कथं पयसा लक्षयितुं शक्यते इत्याशङ्क्य न पदं प्रवृत्तिवेलायामेव स्वार्थं हित्वा साधनविशेषं लक्षयित्वा संस्कारान्वयं प्रतिपा-दयतीति ब्रूमः । किन्तर्हि ? प्रथमं पयःशब्दः स्वार्थस्य संस्कारान्वयितारूपं वाक्यार्थं प्रतिपादयति । तद्रूपस्य च कार्योपयिकतामन्तरेणानुपपत्तेः तदाकाङ्क्षायामुपरितनेन वाक्येन संस्कारावेशिष्टस्यैव पयसः तच्छब्दपरामृष्टस्य कार्ये विनियोगः क्रियते । तदर्थं च पूर्वं विहितः संस्कार इति पश्चादवगम्यते । तदयमर्थः—दध्यानयनसंस्कृतं पयो वैश्वदेवमिति । न ह्यवश्यं पूर्वलक्षित एव साधनरूपे संस्कारा विधातव्याः । साधनरूपार्थाः संस्कारा इत्येतावन्नः प्रतिपाद्यम् । तच्चैवंविधेष्वयत्नेनैव सिद्ध्यति । श्रुत्यैव संस्कारस्य साधनान्वयात् । व्रीहीनि-त्यादिकन्तु लाक्षणिकम् । नन्वेवं श्रुत्यर्थस्यैव पयसः संस्कारान्वयात् कथं लक्षणावाचोयुक्तिः । सत्यम् । व्रीहिपयःप्रभृतीनां द्रव्याणामेव संस्कारः । स तु साधनरूपसिद्ध्यर्थो न स्वरूपसिद्ध्यर्थः; तत्तु रूपं अशब्दमित्येतावता लक्षणावाचोयुक्तिरित्युक्तम् । तत्तु विधिरसायनोक्तदिशा अयुक्त-मेवेति विवेचनीयम् ।

अयमेव हि तस्याभिप्रायः ।—यदि प्रथमतो निर्विचिकित्सं पयस्संस्कारतया संस्कार-विधानेन वाक्यार्थमुत्पादयत्येव दध्यानयनवाक्यं तर्हि पश्चादवगम्यमानं कार्योपयोगित्वं शाब्दत्व-सिद्ध्यर्थं तदा लक्षणीयं पयःशब्देनान्वयानुपपत्त्या वा तात्पर्यानुपपत्त्या वा । नोभयथापि सम्भवति । अन्वयानुपपत्तेरभावात् । तत्सत्त्वे वा प्राथमिकबोधस्यैवानुपपत्तेः । तात्पर्यानुपपत्तेस्तल्लक्षकत्वे तद्रूपस्य

कार्यौपयिकतामन्तरेणानुपपत्तेरित्यनेन संस्कारान्वयितारूपस्य कार्यौपयिकतामन्तरेणानुपपत्तिप्रदर्शनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सत्त्वे वा अपूर्वायपयोत्रीहि विषयत्वरूपतात्पर्यस्य वाक्यान्तरालोचनया पश्चान्निर्णयत्वस्य विनापि लक्षणासुपपादितत्वाच्च । किञ्च यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र यत् तात्पर्यानुपपत्त्या-लक्षणा तत्रापि न पूर्वं यष्टिकर्मकप्रवेशवाक्यार्थजननोत्तरं यष्टिमत्प्रवेशतात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणा-माश्रित्य पश्चाद्द्वितीयवारं यष्टिमत्प्रवेशवाक्यार्थः कैरपि तान्त्रिकैः स्वीक्रियते । किन्तु सकृदुच्चरितस्य शब्दस्य सकृदर्थप्रत्यायकत्वनियमानुरोधेन यष्टिमत्प्रवेशतात्पर्यकवाक्योच्चारणकाल एव यष्टिमतु लक्षण्या तत्कर्मकप्रवेशवाक्यार्थः प्राथमिक एव स्वीक्रियते । एवमिहाप्युपक्रमोपसंहारादिना निर्णीततात्पर्यात् संस्कारवाक्यात् प्रथमत एव कार्यौपायिकत्वलक्षणा दुर्वारैव । नहि संस्कारान्वयकालेऽनवगते साधनरूपे सति पश्चादवगन्नव्यं साधनरूपं लाक्षणिकमाश्रित्यावगतं संस्कार्यस्वरूपार्थत्वं न भवति संस्कारस्य । किन्तु साधनरूपार्थत्वमित्येव स्वेच्छामात्रेण साधयितुं शक्यम् । अनः संस्कारविध्यन्वयः स्वरूपेऽयोग्य इत्ययोग्यतानिश्चयसत्त्वे प्राथमिकबोधस्यैवानुपपत्तेः तत्सिद्ध्यर्थं प्रथमत एव तदलक्षणा सर्वत्रैव संस्कारविधौ युक्ता । तदपूर्वसाधनत्वं पश्चात्पूर्वं वाऽवगतं भवतु नैतावता लक्षणायां विलम्ब इत्येव युक्तम् । अत एव 'तप्ते पयसी'त्यत्र प्राक्साधनतारूपधर्मानवगमेप्यानर्थक्यपरिहारार्थं पयः पदेन न पयस्त्ववच्छिन्नं पयोऽभिधीयते । किन्तु लक्षण्या सामान्यतः पयस्त्वसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नमुत्पत्तिवाक्ये इष्टसामान्यमिव प्रथमतः प्रतीयते । तदुद्देशेनैव दध्यानयनसंस्कारविधिः । पश्चात्तु तच्छब्देन दध्यानयनसंस्कृतपयस्त्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य परामर्शात् तस्य यागसम्बन्धोत्तरं प्रतीयमानापूर्वसाधनत्वरूपधर्माभिन्नः पयस्त्वसमानाधिकरणो धर्म इति प्रतीयते । तदनन्तरञ्च पयःपदेनायमेव धर्मो लक्षित इति मानसो बोधो जायते इत्येवमुपपादयिष्यते पूज्यपादैः तदधिकरणे । नत्वेतावता प्राक् संस्कारान्वयात् संस्कारवाचकपदे तप्ते पयसीत्यत्र नैव लक्षणा । अपि तु संस्कारावगनोत्तरमपूर्वसाधनत्वावगतौ पश्चादेव सेति अमितव्यम् । व्रीहीनित्यादौ तु व्रीहिपदेन शक्त्युपस्थापितव्रीहित्वावच्छिन्नोद्देशेन विधाने तेषां किञ्चिद्रूपेणैष्टत्वनवगतावनुपस्थितव्रीहित्वसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वेन रूपेण तत्कल्पनापेक्षया उपस्थिततद्गतापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नत्वेनैव लक्षण्या तत्कल्पनमिति विशेषः । अस्तुवा तत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रथमतो यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वरूपेणैव लक्षणा । तथापि न काचित्क्षति ।

एतेन दध्यानयनसंस्कारसमानन्यायेन वाक्यैकवाक्यनालभ्यापूर्वायव्रीहिविषयत्वं लभ्यत इति यत्किञ्चिद्व्रीहिव्यावृत्तिरर्थाद्विविष्यतीत्यपास्तम् । पयः पदे एव प्रागुक्तलक्षणां विना यत्किञ्चित्पयोव्यावृत्त्यसिद्धेः । तथाहि—यदि प्रोक्षणादिवाक्यं व्रीहित्वाकारेण लौकिकसाधारणेन व्रीहि-

मात्रसंस्कारादिकं प्रोक्षणादि विधाय वाक्यार्थबोधपर्यवसायि तदा अधिकारवाक्यैकवाक्यतायां येषां व्रीहीणां संस्कार्यता बुद्धा तेषामेव द्वारत्वापत्तिः । ततश्च यत्किञ्चिद्ब्रीहिप्रोक्षणे कृतेऽपि दर्शपूर्णमासापूर्वं भवतीत्यापद्येत । नहि येषां द्वारत्वयोग्यता तेषामेव संस्कार्यत्वमिति नियन्तुं शक्यम् । प्रोक्षणादिसंस्कारविधितः प्राक् तेषां प्रोक्षणादिद्वारत्वस्यान्यतोऽसिद्धेः । ततश्च येषां द्वारत्वं तेषां संस्कार्यत्वं । येषाञ्च संस्कार्यत्वं निर्णीतं तेषामेव द्वारत्वमित्येवं कल्पनायाश्चान्योन्याश्रयापत्तेः भवदुक्तरीत्या विधिवैरूप्यपरिहाराय श्रुतगुणप्रधानभावनिर्वाहाय प्रोक्षणावहननयोः सामवायिकाङ्गत्वलाभाय चाधिकारवाक्यैकवाक्यताकल्पनातः पूर्वं प्रोक्षणादिविधिवाक्यार्थवेलायां लौकिकब्रीहिव्यावर्तकविज्जिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतासिद्ध्यर्थमपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नरूपे लक्षणा दुर्वारैव । अनेनैव न्यायेन तस्मै पयसी'त्यत्रापि अधिकारवाक्यैकवाक्यताकल्पनायां वैश्वदेवपयसो द्वारत्वानुपपत्तिर्दृष्टव्या । सेति तच्छब्देन परामर्शोऽपि पयस्त्वावच्छिन्नस्य पूर्वं संस्कारे तस्यैव संस्कारविशिष्टस्यापद्येत्यप्नुसन्धेयम् । अतः प्रथमवाक्यार्थवेलायामेवापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नावगतिसिद्ध्यर्थमावश्यकं लक्षणेति । न च विधेरिष्टभाजन्यकत्वानुरोधेन इष्टस्य भाव्यत्वापेक्षणात् तदभिन्नैष्टविशेषरूपज्ञापनाय 'विश्वजिता यजेते'त्यत्र स्वर्गकामपदाध्याहारस्येवेहाप्यपूर्वसाधनपदाध्याहारापत्तिरिति युक्तम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया ज्यायस्त्वात् । यदि हि विश्वजिद्धाक्ये इष्टवाचकपदं श्रूयेत तदा स स्वर्गः स्यादिति न्यायलभ्यस्वर्गविशेषं तत्पदं लक्षणया प्रतिपादयेदेव । तन्न श्रुतम् । यदेव तु कल्प्यमानं तत्प्रथमत एव स्वर्गकामपदमेव कल्प्यते । तत्रापि न स्वर्गमिति, यजतेरकर्मकत्वात् । न चापूर्वसाधनत्वलक्षणायां तस्य जुह्वादिसाधारण्यात् जुह्वादिष्ववहननस्य कृष्णलश्रपणवददृष्टार्थताया वक्तव्यत्वाच्च विधिवैरूप्यापत्तेः, तण्डुलप्रणाडिकापूर्वीयत्वविवक्षायां विशिष्टानुवाददोषापत्तिं को वारयितेत्युक्तं युक्तमिति वाच्यम् । हन्तिविधेः सामान्यप्रवृत्तस्यापि दृष्टार्थत्वानुरोधेन पत्नीसँयाजान्तताविधेः अन्त्याह इव जुह्वादिभ्यो व्यावृत्तिसम्भवेन विरूप्याप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु हन्तिविधौ ब्रीहिपदाश्रवणेऽपि दृष्टप्रयोजनानुरोधेन औषधमालविषयत्वमेव स्यात्; न प्रकृतप्रधानहविष्ठाविशेषेऽपि साक्षाद्यादिविषयत्वमित्युक्तं तेषामर्थाधिकरणस्थाकरग्रन्थेषु—यथाहुः—कचिद्दृष्टनिराकाङ्क्षः क्षीणार्थापत्तिशक्तिकः । नादृष्टार्थोऽपि सोऽन्यत्र शक्यः कल्पयितुं विधिः ॥—(तन्त्रवा. ३-१-५) इति । तेनैव न्यायेन जुह्वादिव्यावृत्तिः भविष्यत्येव । सुतराञ्च ब्रीहिपदश्रवणे सति ब्रीहिपदेन यदपूर्वसाधनत्वं लक्षणीयं तत् स्वशक्यया वीहित्वजात्या वीहिव्यक्त्या वा स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन, अथवा स्वसमवायित्वसम्बन्धेन हविःप्रकृतित्वेनैव लक्ष्यते इति नैव लक्ष्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वं जुह्वादेरिति कुतोऽवहनतादिप्रसक्तिस्तत्र । एतेन प्रोक्षणमपि व्याख्यातम् ।

न ह्येतादृशसाधननापरिचायकरूपायास्तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाड्या उद्देश्यविशेषणत्वं ब्रूमो येन विशिष्टोद्देशः स्यात् । अतो वाक्यभेदवैरूप्याभावात् युक्तैव तल्लक्षणा ।

नन्वपूर्वसाधनत्वलक्षणायामप्यपूर्वसाधनतास्वरूपयोग्यानामुदासीनव्रीहिणां प्रोक्षणाद्यापत्तिरनिवार्येति चेन्न । आनर्थक्यपरिहारार्थं लक्षणायां तत्परिहारसमर्थापूर्वफलोपहितसाधनताश्रयत्वस्यैव तल्लक्षणात् । नह्यपूर्वसाधनतास्वरूपयोग्येषु व्रीहिषु प्रोक्षणानुष्ठाने आनर्थक्यं परिहृतं भवति । अतो यावतीभिर्व्रीहिव्यक्तिभिः तण्डुलनिष्पत्तिप्रणाड्याऽपूर्वं जन्यते ता एव व्यक्तयो व्रीहिपदेनापूर्वफलोपहितसाधनतात्वावच्छिन्नत्वेन रूपेण लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते इति तास्वेव प्रोक्षणं नोदासीनेष्वित्यर्थे सिद्धे य एव यागार्थं निरुसास्तेष्वेव तत्सिध्यतीति निर्वापोऽपि पृथक्करणपरपर्यायः सामर्थ्यान्निरुयमाणव्रीहिसंस्कारकः सन्नपूर्वफलोपहितसाधनतात्वावच्छिन्नव्यक्तिष्वेव भवति न निरुतेभ्योऽन्येष्विति नानुपपत्तिः ।

नन्वेवं तथापि दर्शपूर्णमासापूर्वफलोपहितव्यक्तिष्वेव प्रोक्षणादिव्यवस्थानुपपत्तिः । तदनिरिक्तानां तथाभूतव्यक्तीनामप्युद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वात् । न च प्रकृतत्वमपूर्वं तत्साधने वा विशेषणं भवितुमर्हम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणस्य अन्वाधानादीतिकर्तव्यतान्वयजनकत्वेऽपि प्रकारविधिवेलायामसिद्धतया विशेषणरूपेण पदसङ्कोचकत्वायोगादिति चेत्, उच्यते । यद्यपि न प्रकरणं विशेषणं भवितुमर्हति । तथापि प्रोक्षणस्य फलाकाङ्क्षायां प्रकृतैकवाक्यतयैव फललाभे सम्भवति अप्रकृतफलवचनकल्पनया तदेकवाक्यत्वमन्याव्यमिति प्रोक्षणादीनां फलाकाङ्क्षया दर्शपूर्णमासयोश्च कथंभावाकाङ्क्षया च उभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणात् प्रकृतैकवाक्यता कल्प्यते—प्रोक्षणेन व्रीहिद्वारा दर्शपूर्णमासापूर्वं प्रति व्याप्तिर्येतेति । न चान्यापूर्वसाधनव्रीहिद्वारं प्रोक्षणं तदपूर्वाकाङ्क्षया गृह्यमाणं दर्शपूर्णमासापूर्वाकाङ्क्षया व्रीहिद्वारेण दर्शपूर्णमासापूर्वं प्रति व्यापृतं भविष्यतीत्यर्थात् दर्शपूर्णमासापूर्वफलोपहितव्रीहिणामेव द्वारत्वं भवत् तद्विषयमेव प्रोक्षणमित्येवं प्रकृतैकवाक्यतापादनमुखेन प्रकरणस्य नियामकत्वोपपत्तिः । अपूर्वसाधनत्वलक्षणाऽभावे तु प्रोक्षणादिविधेरपरिपूर्णत्वेन वाक्यैकवाक्यतानुपपत्तिर्दर्शितैव प्राक् । तथाच यथैवोत्पत्तिवाक्ये इष्टसामान्यस्य भाव्यत्वेऽपि अधिकारवाक्यालोचनोत्तरं तदिष्टाभेदः स्त्री मानसो बुध्यते तथैवापूर्वसामान्यसाधनतावच्छिन्ने भाव्यत्वेन बुद्धेऽप्यधिकारवाक्यैकवाक्यतालोचनोत्तरं तदपूर्वाभेदो दर्शपूर्णमासापूर्वं तत्साधनञ्च संस्कार्यमिति बुद्ध्यत इति न कोऽपि दोषः । अत एवापूर्वसाधनत्वलक्षणायामपूर्वं प्रकृतदर्शादिजन्यत्वस्य पूर्वोक्तरीत्याऽन्यलभ्यत्वान्न प्रथमशाब्दबोधवेलायामेवान्यथानुपपत्त्या लक्षणायामनतिप्रसक्तमाग्रेयाद्यपूर्वसाधनत्वं प्रकरणादितात्पर्यवशाच्छ्रियते, गौरवात् । न चापूर्वसाधनतावच्छिन्नबोधाय शक्यसम्बन्धानु-

रोधेन शास्त्रान्तरावगततल्लणाश्रयणम् । शास्त्रान्तरेण च प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षयागजन्यापूर्वार्थत्वमेवावगतमिति तदेव लक्ष्यत इति प्रकृतापूर्वसाधनेषु प्रोक्षणव्यवस्थासिद्धेरधिकारवाक्यैकवाक्यतालभ्यत्वेनैव व्यवस्थोपपादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । विधेरिष्टभाष्यकत्वानुरोधेन येन केनचिद्रूपेणोष्टत्वमात्रबोधवश्यकत्वेऽपि किञ्चित्पुरुषार्थानुबन्धित्वमात्रलक्षणाप्यानर्थक्यपरिहारोपपत्त्या पूर्वावगततत्साधनत्वविशेषलक्षणायां प्रमाणाभावात् । सन्निधानस्य नियामकत्वान्वायेन सत्वेऽपि वा पूर्वं व्रीहिनिष्ठसाधनताबोधकशास्त्रप्रवृत्त्युपस्थितान् सन्निहितान् व्रीहीन् प्रोक्षणविविरनुगृह्णाति । अथवा प्रोक्षणविव्युपस्थापितान् साधनताविविर्गृह्णाति इत्यत्र नियामकाभावात् । अत एव सुवादिव्यतिप्रसङ्गाशङ्का तेषामर्थ्याधिकरणस्था उपपद्यते । एतदभिप्रेत्यैव “द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगादित्यधिकरणे (९-१-५) आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनत्वलक्षणां सिद्धान्ते उपपाद्य यदि प्रकरणस्य न विशेषणता कथं तर्हि प्रकृतापूर्वसाधनेषु व्रीहिषु प्रोक्षणं व्यवतिष्ठते इत्याशङ्कोत्तरत्वेन प्रकरणलभ्याधिकारवाक्यैकवाक्यतालभ्या प्रकृतापूर्वसाधनेषु प्रोक्षणादिव्यवस्था उपपादिता आकरग्रन्थेषु ।

व्रीदिस्वरूपार्था धर्मा इति पूर्वपक्षे लौकिकव्रीहिष्वपि प्रोक्षणं प्रसज्येतेति सिद्धान्तिद्रूपणपरिहाराय सन्निधिलक्षणलौकिकप्रकरणवशेन विशेषलभो भविष्यतीति पूर्वपक्ष्याशङ्कोत्तरत्वेनैतदप्युक्तं तत्रैव; तदयुक्तम् तुल्यत्वादनयोः शास्त्रयोः व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहिभिर्यजेतेतिद्वयोरपि लौकिकव्रीहिग्राहित्वान्न गृह्यते विशेषः कतरेण सन्निधापितं कतरद्गृह्णात्विति । अत एव विधिरसाधनकृता लौकिकव्रीहिव्यावृत्तये सन्निहितग्रहणं हेतुं त्यक्त्वा अधिकारवाक्यैकवाक्यतालभ्यपरिशेष एव हेतूकृतः । अतः प्रथमवाक्यार्थबोधसिद्धयर्थं यत्किञ्चिदपूर्वसाधनत्वावच्छिन्ने लक्षणा । तदपूर्वं प्रकृतापूर्वविशेषाभेदबोधस्तु प्रकरणलभ्याधिकारवाक्यैकवाक्यतानिवन्धन एव न तु प्रागवगतिनिवन्धन इत्येव दध्यानयन 'वाक्यीयपयःपदलक्षणोपपत्तिसाधारणं युक्तम् । तत्र पयसः पूर्वं साधनत्वानवगतेः^१ पयस्त्वसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्यैव प्रागवगतसाधनतारूपस्यानर्थक्यपरिहारार्थं लक्षणीयत्वेनोपपादितत्वात् प्रकरणात् प्रकृतापूर्वसाधनत्वलक्षणेति तत्र तत्र ग्रन्थकाराणां हविरार्थ्यविकरणादौ वार्तिकतन्त्ररत्नयोश्चोच्यते । तत्र प्रोक्षणे प्रकरणादपूर्वीयांशता शक्या लक्षयितुम् । प्रकरणे ह्यपूर्वसाधनत्वेन विहिता व्रीहयः । तेन शक्यते प्रोक्षणवाक्ये विदितपूर्वमूर्वसाधनत्वं लक्षयितुम् । ये व्रीहयोऽपूर्वसाधनभूताः तान् प्रोक्षयेदित्यादिवाचोयुक्तिस्तु परिनिष्ठितबोधमादायैव द्रष्टव्या । सर्वथापि तु यत्किञ्चिदपूर्वसाधनत्वा-

1. B. reads वाक्येऽपि

2. A त्वावगतेः

3. A. गनवगत

वच्छिन्नबोधस्य प्रथमतो वृत्त्यजन्यत्वमभ्युपगम्य प्रकरणकल्पिताधिकारवाक्यैकवाक्यतालभ्यापूर्व-
साधनत्वज्ञानाधीना संस्कारवाक्येषु संस्कार्यवाचकपदानां परिशेषादेव प्रकृतापूर्वसाधनव्रीहिव्यक्ति-
विषयतेति विधिरासयनकारोक्तमयुक्तमेवेत्यभिप्रायेण सुपूक्तम्—तत्प्रोक्षणादेः तज्जन्यादृष्टस्य
च व्रीहित्वावच्छिन्नभाव्यकत्वे अयोम्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेः लक्षणा-
ङ्गीकारात्—इति पूज्यपादैः । यथाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नलक्षणायामवहनननियमादृष्टप्रोक्षण-
जन्यादृष्टयोः सिद्धिः तथा तानि द्वैधमित्यधिकरणे (पू-मी-२-१-३) कौस्तुभे एव द्रष्टव्यम् ।

यत्तु प्रोक्षणादिविधितस्य व्रीहिपदस्य अपूर्वायव्रीहिव्यक्तिविषयत्वं प्रधानविध्यैकवा-
क्यतालभ्यव्रीहिद्वारकप्रोक्षणप्रधानसन्बन्धलभ्यं न तु तस्याः प्राक् लभ्यत इत्येव पूर्वोपपादित-
विधिरासयनकारोक्तौ भाट्टलङ्कारकृता दूषणमुक्तम्—एकवाक्यताकल्पकप्रकरणस्य षड्यागासाधा-
रणत्वात् तत्कल्पितैकवाक्यताबलेन षडपि यागान् प्रति प्रोक्षणस्य तादर्थ्यापत्तिः । ततश्च
यथैवापूर्वसाधनीभूतव्रीहीणामेव द्वारत्वसम्भवादपूर्वसाधनव्रीहिपरत्वं व्रीहिपदस्यावधार्यते, तथा
यावत्प्रकरणगतयागसाधनीभूतानामेव तान् प्रति द्वारत्वसम्भवाद् पुरोडाशप्रकृतिभूतानामतथा-
त्वात् द्वारत्वानापत्तिः । सम्भवति च तादृक्त्वमन्वाहार्यप्रकृतिभूतानामिति द्वारत्वम् । न चा-
न्वाहार्यप्रकृतित्वेन तेषां षड्यागापूर्वसाधनत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । तुल्यन्यायेन
व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्राप्यपूर्वसाधनलक्षणानङ्गीकारेऽधिकारवाक्यैकवाक्यतया षड्यागापूर्वाङ्गत्वेन विनि-
योगोत्तरं द्वारत्वेन षड्यागग्रहणस्य निर्वाहयान्वाहार्याक्षितप्रकृतिद्रव्यनियमस्याप्यौचित्यायात-
त्वात् । अपूर्वसाधनत्वलक्षणे तु प्रोक्षणविधिपरे वाक्ये प्रतीयमानव्रीह्यनुवादसिद्ध्यै प्राप्याकाङ्क्षा-
यामनुवादस्य सन्निहितगामित्वोत्सर्गात् व्रीहिभिर्यजेतेति विधेरिति बुद्धिर्भवति । ततश्च तत्र
व्रीहित्वाकारेण प्राधान्ये सति आनर्थक्यात् यदाऽपूर्वसाधनलक्षणाऽऽरभ्यते, तदाऽनुवाद्यव्रीहिगामि
यदपूर्वसाधनत्वं प्रापकशास्त्रादवधृतं तदपूर्वसाधनत्वमेव लक्षयितुमुचितं, शक्यसम्बन्धान् ।
तच्च प्रकृतिद्रव्यसाकाङ्क्षयागजन्यापूर्वसाधनत्वमेवेति तदवच्छिन्नानामेव व्रीहीणां द्वारत्वात्
तज्जन्यापूर्वार्थत्वनियमस्तिद्धयतीति ।

अत्रोच्यते । अन्वाहार्यप्रकृतित्वेन तेषां यागापूर्वसाधनत्वं वस्तुतो व्रीहिशास्त्रेणावगतं,
नवा ? आद्ये त्वयक्षेऽपि निवारणं सर्वथाऽशक्यमेव । द्वितीये सन्निधानविशेषेऽपि यथा नियम-
विधिलाघवानुरोधेन प्रकृतिद्रव्यसाकाङ्क्षयागोद्देशेनैव व्रीहिविधानं तव मते, तथैव ममापि यागोद्देशेन
व्रीहिविधाने नियमविधिलाघवानुरोधेन यागविशेषाणामेवोद्देश्यत्वं समानमेवेति पश्चादधिकारवा-
क्यैकवाक्यताकल्पनायां प्रकृतिद्रव्यसाकाङ्क्षयागानामेव द्वारत्वात् तज्जन्यापूर्वार्थत्वमेव परिशेषा-

दुचितम् । तदनन्तरञ्च तदपूर्वसाधनीभूतयागमात्रविषयत्वे व्रीहिषु बुद्धे प्रोक्षणाविध्येकवाक्य-
तायां अतत्साधनीभूतानां व्रीहीणां द्वारत्वासम्भवेन तत्साधनीभूतव्रीहिपरत्वं कल्प्यमानं येषु
दर्शपूर्णमासपदवाच्ययागेषु व्रीहयो भवन्ति तदपूर्वसाधनीभूतव्रीहिपरत्वमेव कल्पयितुं युक्तमित्यर्थे न
किञ्चिद्वाचकम् । नहि तादृशयागविशेषसाधनव्रीहिद्वारा प्रोक्षणादौ तज्जन्यापूर्वार्थत्वकल्पने
प्रमाणानुग्रहो न भवतीति भवतापि वक्तुं शक्यते । कथंभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य दर्शपूर्णमा-
सपदवाच्यत्वस्य च काल्योगनिमित्तस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् । नह्येतावता व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र
प्रथमत एव सन्निहितव्रीहिविषयत्वं प्रोक्षणस्य विधिरसायनकृतोऽभिमतम् । पार्यन्तिकफलीभूत-
बोधस्यैवं रीत्योपपादनात् । अनेनैव न्यायेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्रापि । प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षयागत्वा-
वच्छिन्नयत्किञ्चिद्वागव्यावृत्तिः परं अधिकारवाक्यैकवाक्यताधीना । अपूर्वसाधनत्वलक्षणानभ्यु-
पगमवादिमते सान्नाय्ययागोद्देश्यकत्वव्यावृत्तिस्तु नियमविधिलाघवानुरोधाधीनेति तु उभयपक्षेऽपि-
समानमेव ।

वस्तुतस्तु अन्वाहार्यदक्षिणायाश्चित्रेष्टाविव स्वतःसिद्धतण्डुलप्राप्तित्वेनाप्युपपत्तेर्दक्षिणाग्नि-
कान्वाहार्यपचनपक्षेऽपि स्वतस्सिद्धग्रहणात् नान्तः प्रयोगं व्रीहीणामुपादानं तदर्थं प्रसज्येत
येन धर्माकाङ्क्षा स्यादिति ध्येयम् ।

यत्तु अपूर्वसाधनत्वलक्षणोपपादनाय अनुवादस्य सन्निहितगामित्वमुक्तम् तत् पूर्वोपपादिता-
करग्रन्थासम्वादीत्ययु^१क्तमेव । किञ्चित्दूषणापत्त्या प्रोक्षणवाक्ये कथञ्चिदधिकारवाक्यैकवाक्या-
ताधीनप्रोक्षणप्रधानसम्बन्धलभ्यापूर्वीयव्रीहिविषयत्वानभ्युपगमेऽपि ‘स्रचः सम्मार्ष्टी’त्यादौ तत्तत्वीकारे
नैव भवदुक्तं दूषणमापद्यते; स्रचां षड्यागापूर्वं प्रत्येव साधनत्वात् । अतः सर्वसाधारण्येना-
पूर्वसाधनत्वावच्छिन्नलक्षणोपपत्तिमूलं प्रथमवाक्यार्थबोधानुपपत्तिरेवेत्येव युक्तं इत्यलं तदतिरिक्तो-
पपादनश्रमेण । तत्सिद्धा सर्वत्र प्रथमबोधसिध्यर्थं सर्वसंस्कारविधावन्यत्रापि यत्किञ्चिदपूर्वा-
नुबन्धित्वलक्षणा । यत्तु अपूर्वसाधनत्वलक्षणापक्षे “नोचेन्नैमित्तिकोऽपि प्रतिनिधिवदिया”
दित्याद्युत्तरार्धेनोपपादनं कृतं तत् तेषु तेषुध्वधिकरणेषु परिहृतम् । परिहरिष्यते च पूज्यपादैः ।
विस्तरभयाच्चोच्यते इति दिक् ।

प्रकृतमनुसरामः । नन्वस्तु अपूर्वप्रयुक्तत्वं धर्माणां तथापि यदपूर्वं प्रयोजकं तदपूर्वस्य
विकृतौ प्रयोजकस्याभावात् कथमूहः सिद्धयतीत्यत आह—सिद्धः श्यामाकादाबूह इति ।
अयमर्थः । सत्यं, दर्शपूर्णमासप्रकरणेन तदपूर्वेणैव परिगृहीता धर्माः नान्यत्र सन्ति प्रमाणा-

वस्तुतस्तु—फलेच्छया अनुष्ठापकत्वेऽपि फलस्यासिद्धस्यानुष्ठापकत्वे प्रमाणाभावात्

भावात्, विशिष्टापूर्वनिबन्धनत्वादुपदेशस्य; तथापि सौर्यादिविकृतिभावनाया अपि स्वभाव्येऽपूर्वे जननीयेऽस्येव करणानुग्रहाकाङ्क्षा । तद्वारा च तज्जनकधर्माकाङ्क्षा । न च ते धर्माः सन्निधाने सन्ति ; तस्माच्चोदनासामान्यादग्नेयस्य धर्मा अतिदेशवाक्येन सौर्यभावनायामन्वीयन्ते । तं विना सौर्यवाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वानावात् । तथाचाकाङ्क्षया कल्पितस्याग्नेयवदित्यंशस्यापि वेदतुल्यत्वादुपदेशप्रायत्वमेवेति तद्वर्मप्राप्तिः सुलभैव । तत्रापि ब्रह्मवर्चसापूर्वार्थं सौर्येण व्याप्ति-येत कथम्, आग्नेयवत् आग्नेयस्य ये धर्मास्तान् कृत्वा तदनुष्ठानप्रकारेणेति नातिदेशवाक्यार्थः ; येन यथाप्रकृति प्राप्तानामदृष्टार्थमपि विकृतावनुष्ठितानामहविषयता न स्यात् । अपि तु दशमा-द्यन्यायेन यथाऽऽग्नेयेन स्वापूर्वार्थं व्यापृतं तथा सौर्येणापि व्यापृतव्यम्—इति आग्नेयभावनावर्ति-प्रकारः तत्तत्पदार्थावान्तरोपकारवत्तारूपप्रापणं वाक्यार्थः । ततश्चार्थात् यथाऽऽग्नेये पदार्थै-रुपकृतं तथा सौर्येऽप्युपकर्तव्यमित्येवं सिद्धयति । आग्नेये च मन्त्रैः संस्कारैश्च अपूर्वसाधनीभूत-देवताद्रव्यादिप्रकाशनादिद्वारा उपकृतं दैवादभ्यादीनां देवतात्वात् ब्रह्मादीनां द्रव्यत्वात् तत्तत्स्वरूपविशिष्टं^१ तदार्थिकमासीत् । विकृतावपि आर्थिकार्थस्य प्रयोजनाभावेऽपि यथाशास्त्रा-र्थमात्मीयदेवताप्रकाशनविशिष्टारूपाग्नेयभावनाप्रकारस्तथैव कर्तव्यः सूर्यादिवृत्तित्वं विना न सिद्ध्यतीति सिद्ध ऊह इति ।

अत्र प्राचां ग्रन्थेषु एतत्सूत्रवर्णकान्तरे यजेः ब्रह्मादीनाञ्च स्वरूपेण धर्मानुष्ठाननिमित्तत्वं; ततश्च स्वरूपस्य निमित्तस्य विकृतावनावात् धर्मलोपे नतरादृष्टप्रसक्तिरित्याशङ्क्य यज्यादीनां निमित्तत्वाश्रवणात् साध्यसाधनानुष्ठाननिमित्तत्वमात्रेण तत्र तत्कल्पने अपूर्व एव साध्यत्वादिनिष्प-न्नस्यापि तस्य साध्यतया विपरिवर्तमानतया सिद्धत्वात् तस्यैव निमित्तत्वमिति तत्प्रयुक्ता धर्माः तन्निमित्ताश्च प्रकृतौ भवन्ति । विकृत्यूर्ध्वमपि च तेषां धर्माणामतिदेशेन साध्यमवगतं तत्साधनीभूत-नीवाराद्यङ्गत्वेनावघातादीननुष्ठापयतीति सिध्यत्यह इत्यूर्ध्वस्य निमित्तत्वमुक्तम् । तदेव 'अत एवापूर्वस्यैव तत्त्वान्निमित्तत्वमेति ग्रन्थेनोपसंहृतं दूषयति—वस्तुतस्तुत्यादिना । यद्यपि तद्वर्मनिष्ठनिग्रेयतानिरूपिनोद्देश्यताश्रयत्वेन फले, तद्वारा अपूर्वे वा प्रयोजकत्वस्वीकारे इष्यमाणत्वेनैव तदुद्देश्यतानिर्वाहात् प्रयोजकत्वव्याप्यं निमित्तत्वमप्यर्थाह्वयते इत्यभिप्रेत्यैव

1. A. छतया

2. A. जनकतया

फलीभूतापूर्वमपि न निमित्तम् । अनयैव च दिशा यागत्वस्याप्यारादुपकाररुस्थले निमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । अतो बाधकाभावात् सिद्धयत्येवोहः । यानि चात्र मूले अनेकानि वर्णकानि कृतानि तानि पुनरुक्तत्वादानुपयुक्तत्वाच्चोपेक्षितानि । मूलकारैस्तु ग्रन्थव्याख्या-
ख्यानरसिकतया कृतानीति ध्येयम् ॥ १ ॥

यद्धि येन प्रयुज्यते भवति तत्तस्य निमित्तमित्यादिग्रन्थेषु भाष्यकृता आर्थिकनिमित्तत्वमुक्तं न विरुध्यते । तथापि इष्यमाणत्वेनोद्देश्यत्वस्वीकारस्योचितत्वेऽपि निमित्तत्वाङ्गीकारस्य असिद्धेऽ-
सम्भवात् इच्छाविषयत्वेनैव रूपेण सिद्धतामापद्यैव निर्वहणीयत्वे लाघवात् तदिच्छया एव सिद्धायास्तत्कल्पनं मुख्यत्वाद्युक्तम् । न त्वेतादृशं गौणमपि तस्मिन् प्रयोजनाभावात् । नहि निमित्तत्वे प्रयोजकत्वव्याप्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वे निमित्तत्वव्याप्यत्वं शक्यते वक्तुम् । असिद्धे फलादौ व्यभिचारात् । अथापि तच्छब्दं स्यात् तदा शब्दावगतनिमित्तत्वनिर्वाहार्थं मनसि-
विपरिवर्तमानत्वेन सिद्धतापि कल्प्येत । यथा यदि रथन्तरसामेत्यत्र सम्भावितरथन्तर-
सामत्वादेः, नत्विह तथास्ति । अतस्तदङ्गीकारो निरर्थक इति भावः । अनयैवेति । ततश्च यागस्यापूर्वस्य वा निमित्तत्वमिति विचारकरणं निष्प्रयोजनमेव प्राचामिति भावः । एवञ्चास्मि-
न्नधिकरणे आरादुपकारकाणामपूर्वार्थत्वं दृष्टान्तीकृत्य सन्निपत्योपकारकाणामपि तदर्थत्वं ऊहोपो-
द्धाततया प्रतिपादितमिति सिद्धम् ।

(२)—संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात् तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥ तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

अत्र मूले सन्निपत्योपकारकेषु पूर्वमुक्तमप्यपूर्वार्थत्वं त्रिभिरेभिरधिकरणैराक्षिप्य समाधीयते । तत्रेह वाक्य^१ संयुक्ते अग्रिमाधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुतिसंयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुते 'प्रोक्षिताभ्यामुल्लूखलमुसलाभ्यामवहन्ति, इत्यादौ प्रोक्षणं नापूर्वार्थः वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगमेन प्रकरणमात्रादपूर्वार्थत्वकल्पना-
नुपपत्तेः । न च निष्ठाप्रत्ययोऽल्लूखलमुसलोद्देशेनैव प्रोक्षणस्य 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इतिवत् विधानात् कथं वाक्येनापि तस्यावघातार्थत्वं, द्वितीयावत् निष्ठया^२ कर्मत्वस्य

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् । प्रकरणमात्रादिति । यावदपूर्वस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणात् वाक्यं प्रकल्प्य प्रोक्षणस्याङ्गत्वं कल्पनीयं तावत् प्रत्यक्षवाक्येन हन्त्यर्थत्वावगमात् वाक्यकल्पनाप्रसरः । तदकल्पयित्वा तु प्रकरणमात्रं नैव विनियोजकमिति मात्रशब्देनोक्तम् । अत्र च निष्ठाप्रत्ययेन कर्मणोऽभिधानात् तस्य चोल्लूखल-
मुसलरूपत्वात्तदुद्देशेन 'व्रीहीन् प्रोक्षती'तिवत् प्रोक्षणविधानान्नवघातार्थत्वमित्याशङ्कायां मूल-
ग्रन्थेष्वेवं परिहृतम्—व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्राग्न्यातेन भावनाप्रतीत्या तस्या एव विधानस्य प्रतीतेः
तस्याश्च भाव्यापेक्षायां व्रीहीणामन्वये जातेऽपि करणाकाङ्क्षयाऽन्वितस्य प्रोक्षणघातार्थस्य भावना-
भाव्यनिष्पादकत्वरूपेणैव तन्निर्वाहात् एकभावनापादितसम्बन्धं प्रोक्षणं व्रीह्यर्थं भवति । प्रकृते
तु निष्ठाप्रत्ययेन भावनानिधानात् उल्लूखलमुसल्योर्भाव्यत्वाप्रतीतेः प्रोक्षणस्य च करणत्वाप्रतीतौ
कथं तदर्थत्वेन प्रोक्षणं स्यात् । यावच्च प्रोक्षणघातार्थस्य कारकरूपस्यान्वयार्थं भावनामाक्षि-
प्यान्वयो वक्तव्यस्तावत् प्रत्यक्षश्रुतहन्तिभावनायामेवान्वयो युक्त इति तदर्थमेव प्रोक्षणमिति ।
तत्रेतिद्वान्ते किञ्चेत्यादिना द्रव्यं पूज्यपादैः । अतस्तदुपेक्ष्य हेत्वन्तरमाह—द्वितीयावदिति ।
यदि द्वितीयावत् द्रव्यं कर्मत्वं प्रति विशेषणं भवेत् तदा तस्य प्राधान्यापादकमुद्देश्यत्वं स्यात्;
निष्ठोपात्तकर्मत्वस्य तु उल्लूखलमुसलरूपद्रव्यं प्रत्येव विशेषणत्वेन द्रव्यस्य च तृतीयोपात्तकरणत्वेन
भावनान्वितस्य साक्षात्क्रियार्थत्वस्यैवावगतेः परविशेषणस्य न क्रियायां स्वात्मार्थत्वापादकत्वं;
द्वितीयोपात्तकर्मत्वस्य कारकान्तरेणासम्बन्ध्यमानस्यैव साक्षात्क्रियान्वयेन क्रियानिरूपितोद्देश्यतायाः
कर्मत्वाश्रयद्रव्यवृत्तित्वपर्यवायित्वमिति वैषम्यम् ।

विशेष्यतयाऽनुक्तेः, कर्मत्वस्य द्वयोपसर्जनत्वप्रतीत्या तयोरुद्देश्यत्वानुपपत्तेः। अतश्च प्रोक्षणस्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेनोल्खलमुसलयोरवतारेऽपि वाक्यादवघातोद्देशेनैव विधानम्। अस्तु वा उल्खलादावेवावतारे प्रमाणाभावात्, प्रोक्षणस्य पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि तृतीयया अन्यसाधनीभूतयोरेव तयोः प्रतीतेः प्रोक्षणस्यापि यदुल्खलमुसलयोः कार्यं तदर्थत्वावगतेरवघातार्थवसिद्धिः। सर्वथा नापूर्वार्थत्वम्। एवं च 'नैवारश्चरुर्नखावपूतानाम्' इत्यादाववघातस्योल्खलमुसलयोर्वाऽभावात् नखेषु न प्रोक्षणमिति प्राप्तं—

पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यैवावघातस्वरूपे उल्खलमुसलस्वरूपे ^२ चानर्थक्यापत्तेः अपूर्वसाधनत्वलक्षणयाऽपूर्वार्थत्वावसायादूहोपपत्तिरित्युक्तम्।

अथापि प्रोक्षणक्रियानिरूपितकर्मत्वाश्रयत्वमयस्युल्खलमुसलयोरित्येतावता प्रोक्षणजन्य-संस्काराश्रयत्वप्रतीतिरार्थिक्यस्तु। परन्तु तयोस्तृतीयाविभक्त्या करणत्वेनोपस्थितयोरुद्देश्यत्वेन विधानकाले उपस्थापकाभावान्न तदुद्देशेन प्रोक्षणविधिस्सम्भवतीति भावः। यस्मादुल्खलमुसलमात्रोद्देशेन प्रोक्षणविधाने हन्तिघातोः उच्चारणत्रैयर्थ्यापत्तेः अवघातसाधनतदुद्देशेन विधाने विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तिरतः ऋक्वलं हन्त्यर्थोद्देशेनैव तद्विविक्त इत्याह—अतश्चेति। अवघाते-विधीयमानं प्रोक्षणं साक्षात् तत्रानिविशमानं आनर्थक्यातङ्गेषु (जै-सू-३-१-९) इति न्यायेन तदङ्गोल्खलमुसलसंस्कारकत्वेनैव फलनीति भावः। तदर्थत्वावगतेरिति। न चैतावता विशिष्टोद्देशः, निष्ठाप्रत्ययोक्तोल्खलमुसलोद्देशेनैव विधानात्, तत्स्वरूपे चानुपयोगे तत्कार्यस्यावघातस्य लोकतो वाक्येन वाऽवगतेः तत्त्वैवोपयोग इत्यवघातस्वरूपार्थत्वसिद्धिरिति भावः। एवञ्चेति। प्रधानचोदनाशेषभूतो हीत्थंभावश्चोदनासामान्याद्विकृतिवृत्तिदिश्यते। अवघातमात्रञ्च तद्विशेषणं। प्रोक्षणन्त्ववघातस्वरूपविशेषणं न तद्वारेण प्रधानविशेषणम्। अवघातसत्त्वे हि प्रधानमङ्गानामपकर्षकमिति तत्पृष्ठभावेनोल्खलमुसलयोस्तत्संस्कारप्रोक्षणस्य वा प्राप्तिः। न हि नखनिर्भिन्ने चरावघातस्य प्राप्तिः नखनिर्भेदनेन प्रत्याम्नातत्वात्। अतो न नखेषु प्रोक्षणमूहितव्यमिति भावः। अपूर्वसाधनत्वलक्षणयेति। अवघाते उल्खलमुसलयोर्वाऽस्ति रूपद्वयम्। अवघातादिस्वरूपमालम्, तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाड्या अपूर्वजननव्यापारविशेषता च। तत्र प्रोक्षणं प्रति प्राधान्यमापद्यमानोऽवघातादिः श्रौतस्य स्वरूपस्यान्यथापि सम्भवात् तेनात्मना प्राधान्यासम्भवात् अपूर्वजननव्यापारात्मना प्राधान्यं प्रतिपद्यते। तद्रूपस्य प्रोक्षणं विना निष्पत्त्यनवगमात्। अतश्च तद्रूपोपस्थापको लक्षणया हन्त्यादिशब्द एव।

१. B. वाऽनर्थ

२. A. तेनात्मप्र

तदनुपपन्नं, आक्षेपप्रकार याधिकस्याभावेन पौनरुक्त्यापत्तेः । किञ्चात्र प्रोक्षणं न तावदवघातोद्देशेन विधीयते उलूखलमुसलविशेषणत्वेनैव प्रतीतेः । न ह्यस्य प्रधानक्रियान्वयो व्युत्पन्नः अपि तु निष्ठाक्षितक्रियान्वय एव । नाप्यवघातसाधनीभूतोऽलूखलमुसलोद्देशेन, विशिष्टोद्देशापत्तेः । उलूखलमुसलयोर्विशिष्टयोश्शुद्धयोर्वा उद्देश्यत्व एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च । अतो नैवं पूर्वपक्षस्सम्भवी ।

अपि तु विध्यन्तरप्राप्तावघातानुदादेनार्थात् सम्भवत्प्राप्तिकयोरप्युलूखलमुसलयोः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रोक्षणविशिष्टयोर्विधावार्थिकेन विशेषणविधिना उलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्वाच्यः । ततश्चोऽलूखलमुसलत्वेनोद्देश्यता अपूर्वसाधनत्वेन वेति विचारः कार्यः । सोऽपि च तदा भवेत् यदि स ह्यपौरोडाशिकपात्रसाधारण्येन प्रोक्षणविधिर्न स्यात् । न त्वेतदस्ति 'उत्तानानि पात्राणि प्रोक्षति' इति विध्यन्तरेण तस्य प्राप्तत्वात् । न हि मीमांसकमते पौरोडाशिकपात्रप्रोक्षणाभावः, किन्तु मन्त्राभावः मन्त्राभावस्यैव परं तृतीये साधनात् ।

तदेष वाक्यार्थः—येन व्यापारेण तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाङ्ग्या अपूर्वं क्रियते तद्व्यापारं प्रोक्षितेन साधनेन कुर्यादिति । नखनिर्भिन्ने च चरौ निर्लुञ्चनस्य अवघाततण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाङ्ग्याऽपूर्वजननव्यापारत्वं, तत्साधनत्वञ्च नखानामस्त्येवेति सिध्यत्येव प्रोक्षणमिति सिद्ध ऊह इति भावः । तदेतत् प्राचीनानां पूर्वसिद्धान्तपक्षरचनामनूद्य पौनरुक्त्यापरिहारात् प्रदूष्य, विम्वघातोद्देशेन, उत तत्साधनोऽलूखलमुसलोद्देशेन, अथवा शुद्धोऽलूखलमुसलमात्रोद्देशेन, प्रोक्षणविधिः पूर्वपक्षे वक्तव्यः । तत्र पक्षत्रयमपि न सम्भवतीति प्रदर्शयन् पूर्वपक्षस्यैवासम्भवं वक्तुं दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । न ह्यस्येति । 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं ब्रूतः तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इति स्मृत्या कृतप्रत्ययस्य वृत्तित्वाच्च समासवत् परस्परान्विनार्थाभिधायकत्वेन कृदर्थकर्मत्वाक्षिप्तभावनायामेव कारकरूपस्य प्रोक्षणवात्वर्थस्यान्वयो युक्तः । निपातप्रातिपदिकोपसर्गानिरिक्तशब्दगम्यो यः सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्याव्यतिरिक्तोऽर्थः तत्प्रकारकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति भावनाविशेष्यतासम्बन्धेन लिङ्गानन्वयिपदजन्योपस्थितः कारणत्वस्य कृदादिसाधारण्येन क्लृप्तत्वात् । अतो न हन्तिभावनायां प्रोक्षणस्यान्वयः सम्भवतीति भावः । विशिष्टयोरिति । सहितयोरित्यर्थः । अर्थादिति । अवघातस्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । वाच्य इति । यथा 'लोहितोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्ती' त्यत्र बहुव्रीह्युपात्तान्यपदार्थोद्देशेन लोहितोष्णीषविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्त्या प्रथमतो विशिष्ट-विध्यङ्गीकारेण विशेषणविधिकल्पनया ऋत्विगुद्देशेन लोहितोष्णीषत्वविधिस्तद्वदित्यर्थः । तृतीये साधनादिति । क्रमसमाख्ययोर्विरोधचिन्तायां पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे सान्नाय्य-पात्रशुन्धनक्रमे ममान्नातस्य शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य समाख्यानात् पौरोडाशिकपात्राङ्गत्वमाशङ्क्य

अतः प्रकारान्तरेण प्राप्तस्यार्थस्यायमनुवादोऽभ्युदयशिरस्कृतया उलूखलमुसलविधार्थः । समासोपात्तत्वाच्च नानेकविधेयता दोषाय ।

अत एव विचारो वाच्यः—पात्रप्रोक्षणविधिनैवोलूखलमुसलयोरपि प्रोक्षणं प्राप्तम् । तत्तु पूर्वाधिकरणन्यायेनैवोलूखलमुसलनिष्ठापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तं तयोश्च तत्साधनता न साक्षात्, अपि तु यागाङ्गपुरोडाशाङ्गव्रीहितदवघातद्वारिकैव प्रयोजकत्वापरपर्याया । तत्र चातिप्रसङ्गपरिहारार्थं साधनतावच्छेदकस्यापि यागत्वपुरोडाशत्वव्रीहितदवघातत्वादे^१-रपि विवक्षा उत तत्तद्व्यापारकसाधनतामात्रस्यैवेति चिन्तायां—

व्यापारवद्विनिगमनाविरहेण साधनतावच्छेदकस्यापि विवक्षा, इतरथा^२ स्रुगादावति—

स्थानात् सान्नाय्यपात्राङ्गत्वं साधितं बलबलविकरणे । तावता च पौरोडाशिकपात्रप्रोक्षणे मन्त्राभावः साधितः नतु प्रोक्षणाभावः इति भावः । अयमनुवाद इति । प्रोक्षिताभ्यामित्ययं भाग इत्यर्थः । अर्थात्सम्भवत्प्रातिक्रियोर्युलूखलमुसलयोः पुनर्विधानमभ्युदयशिरस्कृतवार्थम् । तत्र 'प्रोक्षिताभ्या'मिति यथास्थितानुवादेन स्वरूपोपलक्षणमात्रपरमित्यभिप्रेत्याह—अभ्युदयशिरस्कृतयेति । उलूखलमुसलयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यभेदापत्तिं परिहरति—समासोपात्तत्वादिति । अत एवोक्तरीत्या पूर्वसिद्धान्तपक्षयोः पौनरुक्त्यापरिहारात् तावुपेक्ष्यापूर्वार्थत्वमङ्गीकृत्यैवावघातादि-स्वरूपस्यैव द्वारत्वाश्रयणेन यत्पूर्वपक्षान्तरं शास्त्रदीपिकायां दर्शितं तमेव पूर्वपक्षमभिधाय विचारो युक्त इत्याह—अत एवमिति । तत्तद्व्यापारकसाधनतामात्रस्यैवेति । अपूर्व-निष्ठकार्यतानिरूपितकारणतासमानाधिकरणकार्यतानिरूपितकारणताश्रयप्रदेयप्रकृतित्वेन यत् परम्परया साधनताश्रयं तन्निष्ठ-वितुषीभावजनकावघातनिरूपितकारणताश्रयत्वमात्रमेव प्रोक्षणोद्देश्य-तावच्छेदकमिति तत्तद्व्यापारकसाधनतामात्रस्यैव प्रदेयप्रकृतित्वेन पिष्टव्यापारवृत्तस्य विवक्षा । घनीभूतस्यैव पिष्टस्य पुरोडाशत्वेन पयोऽपेक्षया आमिक्षाया इवार्थान्तरत्वाभावेन पुरोडाशप्रकृति-त्वासम्भवात् । न तु तत्र तत्तापूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितयागत्वसमानाधिकरणकार्यतानिरूपित-पुरोडाशत्वसमानाधिकरणेत्यादिप्रवेशेन तत्तद्विवक्षेत्यर्थः ।

व्यापारवदिति । पूर्वोक्तप्रकारेण तत्तत्कार्यतानिरूपितकारणताप्रवेशे तत्र स्वस्वव्यापार-द्वारा या कारणतेत्यादिरूपेण व्यापारप्रवेशेन तद्विवक्षावत् साधनतावच्छेदकस्यापि विवक्षा युक्तै-वेत्यर्थः । वस्तुतस्तु व्यापारप्रवेशापेक्षया साधनतावच्छेदकप्रवेश आवश्यक इति पक्षान्तरमाह

1. B. व्रीहितवघातत्व

2. B. स्रुगादावति

प्रसङ्गापत्तेः। अथवा साधनताया अवच्छेदकं विना निरूपयितुमशक्यत्वात्तेदेव विवक्षितं न तु व्यापारः, तं विनाऽपि साधनताया^१ स्तत्त्वेन निरूपयितुं शक्यत्वात्। अतश्च नखेषु अवघातत्वाद्यभावात् न प्रोक्षणम्। एवं च यद्यपि श्रुतस्योल्बलत्वादेरपूर्व-साधनत्वलक्षणौपयिकतयोपक्षीणत्वादविवक्षा स्यात्, तथाऽप्यान्तरालिकानां साधनता-वच्छेदकानां यागत्यप्रभृतीनां विवक्षा दुर्निवारैवेति प्राप्ते—

अपूर्वेनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतायामतिप्रसङ्गपरिहारार्थं मध्यवर्तितया झटित्युप-स्थितव्यापारस्यैव व्यापारस्तत्त्वे विवक्षा न तु साधनतावच्छेदकस्य, तस्य कारणतायाः पश्चादुपस्थितेः।

—अथवेति। अवघातत्वाद्यभावादिति। नखेषु उल्बलमुसलत्वयोरभावादिति वक्तव्ये अवघातत्वादेरित्यत्र अनदुणसंविज्ञानवहुव्रीहिणा आदिपदोपात्तत्वेनोल्बलमुसलत्वस्यैव सङ्ग्रहः। तस्मिन् सत्यप्यवघातपदोपादानं द्वारप्रविष्टमध्यतनवर्मावच्छिन्नकार्यकरणयोरप्यभावसूचनार्थमिति भावः। अथवा नखेषु अवघातत्वाद्यभावात् प्रोक्षणमिति ग्रन्थे, नखेषु न प्रोक्षणामित्यन्वयः। अवघातनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वमात्रस्योल्बलमुसलत्वमनपेक्ष्य विवक्षणेऽपि द्वारघटकाव-घातत्वादेरभावादित्यर्थो द्रष्टव्यः। तदेव प्रकटयति—एवञ्चेति।

अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमिति। अपूर्वेनिष्ठकार्यतानिरूपित कारणतासमानाधिकरणकार्यता-निरूपितकारणतायाः सुवाज्यादिष्वपि सत्त्वात् न ताप्यतिप्रसङ्गपरिहारार्थं येन व्यापारेण पुरोडाशादि-करणं भवति तद्व्यापारकसाधनतामात्रस्यैव निवेशो युक्तः; तदधिकस्य पुरोडाशत्वादेरनपेक्षितस्य निवेशे गौरवं स्फुटमेवेति भावः। ननु सुवादिवारणस्य पुरोडाशादिव्यापारस्य पुरोडाशत्वस्य वा प्रवेशेन सम्भवेऽपि तत्र पुरोडाशत्वापेक्षया मध्यवर्तितया झटित्युपस्थितस्यैव व्यापारस्य प्रवेश इति युक्तमेव। परन्तु तावन्मात्रप्रवेशेऽपि नैवारचर्वादिष्वतिप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् तत्परिहारार्थं पुरोडाशत्वादिप्रवेशोऽप्यावश्यक इत्याशङ्कानिरासायाह—पश्चादुपस्थितेरिति। अयमर्थः—व्यापारवदसाधारणकारणं हि करणं भवतीति कार [कर?] णतास्वरूपं व्यापारघटितमेव। ततश्च यावता विना करणतास्वरूपं न निर्वहति तावन्मात्रप्रवेशेन यावानतिप्रसङ्गो निराकर्तुं शक्यते तावांस्त्वकामेनैव परिहर्तव्यो भवति। पश्चाच्च सा साधनता किं धर्मावच्छिन्नेत्यपेक्षया बुध्यमानः तत्तद्धर्मावच्छेदकोऽपि न प्रोक्षणादिविधाबुद्ध्यताकोटिनिविष्टः कल्प्यते, गौरवापत्तेः। अतश्च प्राथमिकबोधे लाघवजिघृक्षया उत्तरकालमापतन्नपि चर्वादिष्वतिप्रसङ्गः फलमुखत्वाच्चैव दुष्यति

अत एव यत्र मध्ये यागादौ न व्यापारः तत्र कारणताया एव शङ्कग्राहिक्या विवक्षणं न तु तदवच्छेदकस्य गौरवात् । उपपादितं चैतत् कौस्तुभे तेषामर्थाधिकरणे विस्तुरेण, अतोऽवघातत्वादेरविवक्षितत्वात् नखेषु प्रोक्षणसिद्धिरिति ।

एवं वा—एवं तावदुद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणेत्युक्तं, तत्र किं प्रधानजन्यापूर्वमेव लक्ष्यते, उताङ्गजन्यमपीति चिन्तायां—यत्र तावदघातपेषणादौ न ब्रीह्यादिजन्यं मध्येऽपूर्वान्तरं, तत्र प्रधानजयोत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वलक्षणा अविवक्षितं यत्र त्वद्व्यर्थसन्निपत्योपकारेषु प्रोक्षणदीक्षणीयादिषु स्वजन्यादृष्टमस्ति, तत्रापि तदङ्गानामुत्पन्नदीनां 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्' इत्यादीनां च स्वराणां, दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वलक्षणया तदर्थत्वमेव । न तु प्रोक्षण-

व्यापाराप्रवेशे तु कारणतास्वरूपस्यैवनिर्वाह इति वैषम्यमिति । व्यापारसत्वे विवक्षणमिति यदुक्तं तद्विवृणोति—अत एवेति । न तु तदवच्छेदकस्येति । अग्रे आग्नेयत्वादेरिति शेषः । यागोद्देश्यकप्रयाजादिविधौ यागपदेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणायां व्यापारनिरपेक्षमेव यत् कारणतास्वरूपं तावन्मात्रमेव विवक्षितम् । न तु आग्नेयत्वादिवर्मावच्छिन्नयागनिष्ठकारणतास्वरूपं गौरवादिति भावः । अतः प्रदेयप्रकृतिकापूर्वसाधनताविशेषलक्षणायां तात्पर्यग्राहकमपि ब्रीहिपदं तथाविधद्रव्यमात्रोपलक्षणं सत् अविवक्षितब्रीहित्वावच्छिन्नद्रव्यपरम्, तथेहापि अवहन्ति पदमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—अत इति

एतन्निरूपणस्यापि तेषामर्थाधिकरणेन पौनस्त्यमस्त्येवेत्यभिप्रायेण कृतं भाष्यकारादिभिर्वर्णकान्तरमाह—एवं वेति । आरादुपकारकसन्निपत्योपकारकाङ्गजातविधौ सर्वत्राप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणोद्देश्यवाचके पदे इति ज्ञापयितुं साधारण्येनोद्देश्यस्वरूपे इत्युक्तम् । अपूर्वान्तरमिति । यदि तज्जन्यमपूर्वं स्यात् तदा तदपूर्वसाधनत्वलक्षणया तदपूर्वप्रयुक्ततैवावघातप्रोक्षणादेः स्यात् । नत्वेतदस्ति । यत्तु ब्रीहिविधिना बोधितं नियमादृष्टं न तत् ब्रीहिजन्यम्, किन्तु नियमजन्यम् । यद्यपि वा ब्रीहिजन्यं भवेत् तथाप्युद्देश्यकार्यार्थत्वापेक्षया उद्देश्यकार्यार्थत्वमेव युक्तमिति, तण्डुलनिष्पत्तिप्रणाल्या यत् प्रधानोत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वमस्ति ब्रीहिणां तदेव ब्रीहिजन्यमपूर्वमिति तत्साधनत्वमेव लक्ष्यत इति भावः । यत्तु सम्मीलनादीनां स्थन्तरवृहद्धर्माणां व्यवस्थार्थं तत्तत्सामनियमादृष्टसाधनत्वमेव लक्ष्यते । तथा च क्वचिन्नियमादृष्टसाधनत्वेऽपि लक्षणेति भाट्टालङ्कारे उक्तं तत् तदधिकरण एव निराकरिष्यते । इत्यादीनाञ्चेति । 'मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायां उपांशूपसत्सु' इति विहितस्वरान्तराणामादिपदेन सङ्ग्रहः । उत्पत्त्यपूर्वसाध-

दीक्षणीयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वं, तस्मिन्नपि फलवत्त्वाभावेनानर्थक्यात् । इति प्राप्ते—

साक्षात्फलवत्त्वाभावेऽपि परम्परया अश्वित् फलवत्त्वोपपत्तेः अज्ञापूर्वाणामप्यनि-
श्चयतोपायत्वेन स्वाज्ञाभावे निष्पत्तौ प्रमाणाभावात् अज्ञापूर्वस्वरूपेऽप्यानर्थक्याभावेन
तत्साधनत्वलक्षणायाऽपि बाधकभावात्, प्रधानापूर्वार्थत्ववादिनाऽपि चाज्ञापूर्वाणामतिप्रसङ्ग-
परिहारार्थं द्वारत्वस्यावश्यकत्वेन तदर्थतयैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्यन्तगमने प्रमाणाभावात्,
लक्षितलक्षणाप्रसङ्गाच्च, झटित्युपस्थितदीक्षणीयाद्यपूर्वसाधनत्वमेव दीक्षणीयादिपदैर्ल-
क्ष्यत इति ते धर्मास्तत्प्रयुक्ता एव । अतः एवारादुपकारकाज्ञानामभिक्रमणयूपादीनां

नत्वेति । दीक्षणीयायाः सन्निपत्योपकारकत्वेनोत्पत्त्यपूर्वे उपयोगादीक्षणीयापदे तत्साधनत्वलक्षणा-
सम्भवेऽपि प्रायणीयादीनामारादुपकारकाणां परमापूर्वे उपयोगात् प्रायणीयादिपदानां स्वोपयोगिपरमा-
पूर्वसाधनत्वमात्रपरत्वस्यैव युक्तत्वात् उत्पत्त्यपूर्वपदं तदीयपरमापूर्वस्याप्युपलक्षणम् । अथवा
दीक्षणीयादिभिरङ्गैरङ्गिनो ज्योतिष्टोमस्यैवाभिधानात् तदव्यवहितमुत्पत्त्यपूर्वमेव द्रागुपस्थितमिति
सर्वत्रैव तत्साधनत्वलक्षणेत्यभिप्रायेण वैतद्द्रष्टव्यम् । आनर्थक्यादिति । अवघातादिभिर्विनापि
व्रीह्यादिस्वरूपनिष्पत्तेः तत्स्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यस्य स्वरूपानिष्पत्तिनिबन्धनत्वविहाङ्गापूर्वस्या-
पूर्वत्वादेव तदङ्गजातेन विना उत्पत्तौ प्रमाणाभावान्न स्वरूपा^१निष्पत्तिप्रयुक्तमानर्थक्यमिति
द्योतयितुं फलवत्त्वाभावेनेत्युक्तम् । ततश्च प्रोक्षणादिजन्यापूर्वसिद्धयेऽनुष्ठितमव्यङ्गजातं निष्फलत्वेन
प्रयोजनाभावेऽनर्थकमेवेति तद्गतफलवत्त्वज्ञापनार्थं प्रधानापूर्वोपस्थितेरावश्यकत्वे लाघवादुपस्थित-
त्वाच्च तदर्थत्वमेव युक्तमिति पूर्वपक्षाशयः ।

आनर्थक्याभावेनेति । उभयविधानर्थक्याभावमुपपादयितुं साक्षात्फलवत्त्वाभावे-
पीति ग्रन्थः । यदुक्तं फलवत्त्वज्ञानार्थं प्रधानापूर्वस्यैव झटित्युपस्थितेः तदर्थत्वमेव युक्तमिति,
तन्निरासायाह—प्रधानापूर्वार्थत्ववादिनापि चेति । फलवत्त्वज्ञानार्थमपि प्रधानापूर्वोपस्थितिः
प्राकरणिक्मेव । जातायामपि तस्यां साक्षात् तदर्थत्वासम्भवे दीक्षणीयाद्यपूर्वोपस्थितिद्वारैव
फलवतीति वाक्यादुपस्थितदीक्षणीयापदोपस्थापिततज्जन्यापूर्वार्थत्वमेव युक्तमिति भावः ।
लक्षितलक्षणेति । दीक्षणीयापदेन स्वापूर्वं लक्षयित्वा तदुपकार्यमपूर्वं लक्षणीयम् । अथवा
दीक्षणीयापदेनाङ्गपरेण सम्बन्धादङ्गिनं ज्योतिष्टोमं लक्षयित्वा तदपूर्वं लक्षणीयमित्येवमुभयथा
लक्षितलक्षणेत्यर्थः । यद्यपि दीक्षणीयापदेन स्वोपकारोपकार्यतासम्बन्धेन ज्योतिष्टोमापूर्वमेकमेव

1. A. आनर्थक्यापत्तेः

2. B. अज्ञानामपि

3. A. रूपनिष्प

प्रयाजदैक्षादिजन्यापूर्वार्थत्वमेव । न तु दर्शज्योतिष्टोमाद्यपूर्वार्थत्वं अव्यवहितापूर्वेऽप्यान-
र्थक्याभावात् ।

लक्षयितुं शक्यमिति न लक्षितलक्षणा तथापि तल्लक्षणायां सम्बन्धविधया स्वापूर्वोपस्थितेरावश्यकत्वे
तावन्मात्रलक्षणया सम्बन्धलाववानुग्रहसम्भवात् न गुरुभूतसम्बन्धेनानाकाङ्क्षिताङ्ग्यपूर्वलक्षणा
युक्तेति भावः । अतः तन्त्ररत्नकृता दीक्षणीयाजन्यो दीक्षार्थो यजमानसंस्कारोऽवान्तरापूर्वमित्युच्यते ।
ऋक्भूतयमनियमपरिपालनविषयो मानसः सङ्कल्पो दीक्षेत्युच्यते । तत्कर्तृभूतयजमानसंस्का-
रार्था दीक्षणीया नापूर्वार्था । नाप्युभयार्था । प्रमाणाभावात् । तद्वारेणापि दीक्षणीयाया
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वोपपत्तेः । अथवा दीक्षणीयोत्पत्त्यपूर्वमवान्तरापूर्वमित्युच्यते । तच्चावश्यमङ्गीकर्तव्यम् ।
तेन विना स्विष्टकृदाद्युत्तरतन्तानुष्ठानं प्रति सापेक्षस्य संस्कारस्य क्रियास्वरूपेण निष्पत्त्ययोगात्,
सन्निपातित्वाच्च वाङ्मन्यस्यावघातादिवदुत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तता युक्तेति पक्षद्वयमुक्तम् । तत्रो-
त्तरपक्षाभिप्रायेणाह — अव्यवहितापूर्वेऽप्यानर्थक्याभावादिति । सर्वदीक्षणीयाप्रयोगान्ते
उत्पद्यमानो दीक्षारूपः संस्कार उत्पत्त्यपूर्वपेक्षया ज्योतिष्टोमापूर्वमिव व्यवहित एवेति तदपेक्षया-
ऽव्यवहितोत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तमित्यव्यवहितपदेन सूचितम् ।

एतेन फलवत्परमापूर्वोपयोगित्वाद्यजमानसंस्काररूपं दीक्षणीयापूर्वं फलवदेवेति तत्सा-
लक्षणा शास्त्रदीपिकायां भासमाना परास्ता । यथाच दीक्षणीयाजन्यो यः संस्कारः
स एव दीक्षानामको न तु स दीक्षार्थः ; ‘अदीक्षिष्टायं यजमान’ इति आवेदनपैषानन्तरमेव
दीक्षितवादान्ते यमनियमस्वीकारविधानेन यमनियमपरिग्रहानुकूलयोग्यतारूपस्यैव दीक्षात्वादित्या-
दियुक्त्या तन्त्ररत्नमतखण्डनं पूज्यपादैः कृतं तथा पञ्चम एव द्रष्टव्यम् । ननु वाङ्मन्यस्य
दीक्षणीयोद्देशेन विधानात् कथमारादुपकारकत्वं विहाय सन्निपातित्वादवघातवदुत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तत्वं
तन्त्ररत्नोक्तं सङ्गच्छत इति चेत् ; उच्यते, दीक्षणीयायां हि विधीयमानः स्वरः साक्षात्
तत्त्वानिविशमानः आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन (पू. मी. ३-१-९) योग्यत्वात् तदङ्गमन्त्रेष्वेव निविशत
इति तदङ्गमन्त्रसंस्कारकत्वं स्वरस्य साम्नो ऋगक्षरसंस्कारकत्वमिव न विरुद्धं । एतदभिप्रा-
येणैवास्मिन् वर्णकान्तरे ‘संस्कारे युज्यमानां तादर्थ्यात् तत्प्रयुक्तं स्यात्’ इति पूर्वपक्षसूत्रम् ।
तदुत्तरत्वेन ‘तेन त्वर्थेन यज्ञस्य सम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात्’ (९-१-२३)
इति सिद्धान्तसूत्रञ्च सङ्गच्छते इति न बाधकम् ।

ननु अभिक्रमणस्य प्रयाजापूर्वप्रयुक्तत्वेन विकृतौ प्रयाजानुष्ठाने तदनुष्ठानमिव सौर्धे
विधीयमानस्य ‘प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोती’ति कृष्णलहोमस्यापि प्रयाजापूर्वप्रयुक्तत्वेन प्रकृतौ

प्रयोजनं—ज्योतिष्टोमविकारानङ्गभूतपशुषु मेघ्यादिद्रव्यकेषु^१ उपाकरणादीनामूहा-
भावाङ्करणं पूर्वपक्षे, ज्योतिष्टोमापूर्वस्थानापञ्चापूर्वाभावेन प्राकृतकार्याभावात्। सिद्धान्ते
तद् इति द्रष्टव्यम्। एवं दैक्षधर्मानतिदेशोऽपि पूर्वपक्षप्रयोजनमनुसन्धेयम्।

यत्तु भाष्यकारेणाश्वमेधे 'त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति' इति वचनेन
दीक्षणीयाकार्ये यजमानसंस्कारे विहितायां त्रैधातवीयायां पूर्वपक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः।

प्रयाजानुष्ठानेऽनुष्ठानं स्यादिति चेत्। उच्यते। सत्यं प्रयाजाङ्गत्वं कृष्णलहोमस्य तथापि न
तत् प्रयाजापूर्वकथंभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणात्, अत्र प्रयाजानां विध्यभावेन [धात्]; प्रकृतौ
च निर्ज्ञातोपायस्य प्रयाजापूर्वस्य तदाकाङ्क्षाया एवाभावात्। किन्तु प्रयाजे प्रयाजे इति
श्रुत्यैव तत्। तत्र प्रयाजस्वरूपेणेव तदपूर्वेणापि प्रकृतौ निर्ज्ञातप्रकारेण कृष्णलहोमशेषित्वे
आनर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् सौर्यापूर्वसाधनत्वोपहितत्वरूपेणैव प्रयाजापूर्वसाधनत्वलक्षणयैव तच्छेषि-
त्वमिति प्रयाजापूर्वद्वारा सौर्यापूर्वप्रयुक्तत्वमिष्टमेवेति न दार्शिकप्रयाजेषु तदापत्तिः। एवञ्च “अत
एवारादुपकारकाणामभिक्रमणयूपादीना”मिति मूले यूपादीनामित्यादिपदेन येषामव्यवहितापूर्वार्थ-
त्वेन विधाने एव आनर्थक्यं परिहृतं भवति तान्येवाङ्गानि गृह्यन्ते तेषामेव तदव्यवहितापूर्वप्रयुक्त-
त्वम्, न तु कृष्णलहोमादिरूपाणामिति ध्येयम्।

अवान्तरापूर्वार्थत्वपरमापूर्वार्थत्वविचारस्य प्रयोजनकथनव्याजेनाध्यायार्थोहोपयोगितां दर्श-
यति—प्रयोजनमिति। पशुषु—पशुयागेषु। ज्योतिष्टोमापूर्वस्थानापञ्चेति। यदि
ज्योतिष्टोमविकृतिसोमयागाङ्गं ते पशुयागाः स्युः तदा तेषां ततो धर्माकाङ्क्षपूर्वेतिर्कृतव्यताकाङ्क्षयाऽ-
पेक्षिता धर्मा यावन्तो ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्ताः ते सर्वेऽपि अतिदेशेन प्राप्ता उपाकरणादय ऊहिता
भवन्ति। न तु स्वतन्त्रपशुयागेषु दैक्षविकृतिभूतेष्वपि सोमयागापूर्वप्रयुक्तानां धर्माणा-
मतिदेशस्यैवाभावे कुत उहः सिध्यतीति भावः। तमेवातिदेशाभावं प्रयोजनान्तरकथनव्याजेनाह—
एवं दैक्षधर्मेति। अनेन च पक्षद्वयेऽपि धर्मप्राप्त्यभावात् प्रयोजनान्तरं मृम्यमित्यधिकरणान्ते
तन्त्ररत्ने उक्तम्, तत्सुगमरूपतया दर्शितं भवतीति भावः।

दीक्षणीयाकार्ये इति। त्रैधातव्यादीक्षणीयापदार्थयोः अभेदेनान्वयस्यैकत्र लक्षणां
विनाऽनुपपत्तेः प्राथम्यादविरोधाच्च त्रैधातव्यापदे तदनङ्गीकारेण सञ्जातविरोधज्ञाने जघन्ये
दीक्षणीयापद एव तत्कार्यलक्षणा। तस्मिन् त्रैधातव्याविधानं युक्तमिति भावः। पूर्वपक्षे इति।

१. इदं तदभिव्यञ्जितमिष्टवृत्तित्वलाभाय

सिद्धान्ते तु प्रसिद्धत्रैधातवीयाया धर्मा एवेति प्रयोजनमुक्तं, तन्न—पूर्वपक्षवत् सिद्धान्तेऽपि स्थानापत्तौ बाधकाभावात् । यदि तु स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया त्रिविधातिदेशस्यापि बलवत्त्वस्याष्टमे साधितत्वात् नामातिदेशेन प्रसिद्धत्रैधातवीयाधर्मा एवेत्याशङ्क्येत तत्पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् ।

पूर्वपक्षे हि ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तत्वेन तद्विकृत्यपूर्वस्य तत्स्थानीयस्य प्रयोजकस्य सत्त्वात् सर्वेऽपि दीक्षणीयाधर्माः त्रेधातव्यायां भवन्ति । सिद्धान्ते तु दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वात् तदपूर्वाभावेन तद्विकृतित्वाभावाच्च न तद्धर्माः । अपि तु प्रसिद्ध त्रेधातव्याधर्मा एव नामातिदेशादित्यर्थः । पूर्वपक्षवत् सिद्धान्तेऽपीति । पूर्वपक्षवत् सिद्धान्तेऽपि स्थानापत्त्या धर्मलभोपपत्तेरित्युक्त्या धर्मलभ एव पूर्वपक्षवदिति दृष्टान्ताप्रदर्शनं कर्तुं युक्तं, तद्विहाय स्थानापत्तिलभ एव तद्दृष्टान्तप्रदर्शनं पूज्यपादैः कृतम्, तस्यायमभिप्रायः—नहि पूर्वपक्षे परं ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्ततायामपि त्रेधातव्यायां दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः सम्भवति । आग्नावैष्णवापूर्वस्य द्वारभूतस्य तस्यामभावात् । नहि वितुषीभावरूपद्वारा तवे कृष्णलचराववधातः प्राप्नोति । त्रेधातव्यापूर्वस्य दीक्षणीयापूर्वस्य च चित्त्वात् । अतश्च [यथा] दर्शपूर्णमासापूर्वसाधनेष्वपि सुवादिषु द्वारा^१भावान्न प्रोक्षणम् तथाऽत्रापि न तद्द्वारं तस्या इति न धर्मप्राप्तिः । यदि तु पूर्वपक्षेऽपि त्रेधातव्याया दीक्षणीयाकार्ये विधानस्य तुल्यत्वेन दीक्षणीयाकार्यं यजमानसंस्कारो दीक्षा । अथवा तदुत्पादकमुत्पत्त्यपूर्वं तदेव त्रेधातव्यायाः कार्यमिति न द्वारभेद इत्युच्यते, तदा तत्स्थानापत्तित्वस्वीकारे तबावश्यकं तत एव ममापि सिद्धान्ते धर्मलभः सूपपाद एव । दीक्षणीयाऽवान्तरापूर्वस्य प्रयोजकस्य तत्रापि सत्त्वादिति ।

ननु सिद्धान्तेऽप्यपूर्वेयं त्रैधातवीष्टिर्धर्माकाङ्क्षिणी स्थानापत्त्या दीक्षणीयाधर्मास्तदा गृह्णीयात् यदा त्रेधातव्यापदं गौणं नामधेयं प्रसिद्धत्रैधातव्याधर्मलभकं न स्यात् । अत्र तु त्रेधातव्यापदस्य नामातिदेशकस्य सत्त्वात् तस्य च प्राबल्यात् प्रसिद्धत्रैधातव्याधर्मा एव तस्यां भविष्यन्ति न दीक्षणीयाधर्मा इति कर्मान्तराभिप्रायेणाशङ्कां प्रतिबन्धा परिहरति—यदि त्विति । तत्पूर्वपक्षेऽपि तुल्यमिति । प्रसिद्धत्रैधातव्याधर्मकमेव हि कर्मान्तरमेतत् दीक्षणीयाकार्ये विधीयमानं द्वारात्तापादकमपि धर्मानाकाङ्क्षत्वात् न दीक्षणीयाधर्मान् गृह्णातीति भावः । स्यादेतत् । त्रेधातव्या तावन्न दीक्षणीयाविकृतित्वेन तद्धर्मान् गृह्णातीत्युभयपक्षयोरपि समानम् । दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तत एवोभयत्रापि धर्मलभे परस्परमतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् । चिन्तु दीक्षणीया-

वस्तुतस्तु नेयं त्रैधातवीया प्रसिद्धत्रैधातवीयातः कर्मान्तरं सत्यप्यनुपादेयगुणयोरो
भाष्यातसामानाधिकरण्याभावात् । अतः प्रसिद्धायास्तद्धर्मकाया एव त्रैधातवीयाया
यजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानात् धर्माकांक्षाविरहेण क्व स्थानापत्यतिदेशप्रसक्तिः ॥ २ ॥

प्रकरणपठितानां वैशेषिकधर्माणामेवावान्तरपरमापूर्वार्थत्वविचारफलभूता तद्धर्माणां त्रैधातव्यायां
प्राप्त्यप्राप्तिचिन्तेयम् । तत्र परमापूर्वार्थत्वपूर्वपक्षे यथैव प्रकृतिप्राप्ताङ्गसहितदीक्षणीयया स्वापूर्व-
जननेऽपि ज्योतिष्टोमापूर्वोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् तदपूर्वार्थत्वेनाविधीयमाना वाङ्मयमादयो धर्माः दीक्ष-
णीयापूर्वद्वारा ज्योतिष्टोमाङ्गमिति दीक्षणीयासत्त्वे लभ्यते, तथैव विकृतिपरमापूर्वस्य तत्स्थानीयस्य
प्रयोजकस्य सत्त्वात् तस्य च प्रसिद्धत्रैधातव्यानां लब्धधर्मिकया दीक्षणीयापूर्वजनकत्वेन विहितयापि
स्वरं विना उत्पत्तौ प्रमाणाभावात्, द्वारलानाच्च सम्बन्धेव विकृतिपरमापूर्वाकाङ्क्षाया तद्धर्मस्त्रैधात-
व्यायां पूर्वपक्षे : सिद्धान्ते तु दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वे प्रयोजकस्य विकृतावभावेन यावत् तत्स्थाना-
पन्नत्वेन तदीयधर्मग्रहणं तावत् पूर्वमेव नामातिदेशेन त्रैधातव्याधर्मलाना^१ च तद्धर्मग्रहणं तस्या
इत्यस्यैव वैषम्यमिति कथं पूर्वपक्षेऽपि तत्तुल्यमिति वार्तिकतन्त्ररत्नपूज्यपादानामुक्तिः सङ्गच्छते
इत्यभिप्रेत्यैव परमसिद्धान्तं कर्मान्तरत्वानावकथनव्याजेनाह—वस्तुतस्तित्वेति । अयमर्थः ।
अनुपादेयसहितं यद्यारव्यातश्रवणं भवेत् तदा विविशक्तेरनुपादेये सङ्क्रान्त्यभावात् वाक्यान्तर-
विहितस्य यागादिवात्वर्थस्य पुनर्विधानासम्भवे निश्चं कर्मान्तरमेव विधानं शक्यम् । तच्च
विधीयमानं दीक्षणीयोत्पत्त्यपूर्वजनकत्वेनैव कथ्येतेति द्वारलानात् विकृतिपरमापूर्वस्य प्रयोजकस्य
सत्त्वात् पूर्वपक्षे, अत्रान्नरापूर्वसत्त्वात् सिद्धान्ते वा तद्धर्मप्राप्तिर्नवेत् । नह्यत्र तच्छ्रवणमस्ति ।
ततश्च सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्यत्रेव त्रैधातव्यानाम्नोपस्थापितप्रसिद्धत्रैधातव्याया एव दीक्षणीयाकार्ये
विधीयमानाया भावनाभेदमात्रमनेन वचनेन क्रियते ।

“ निद्यते भावनामात्रं धात्वर्थो नायजिश्रुतेः ” (नन्त्रवा. २-३-११)

इति न्यायात् । अज्ञानधर्मकं हि तदाकाङ्क्षं कार्यापत्त्या धर्मान् लभते । अत एव कलमानां
पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे

‘ इष्टिं वैश्वानरीं चैव निर्वपेदिष्टवृत्तये ’ ^२ इति सोमादिकार्यापत्तापि वैश्वानरीष्टिः न
सोमधर्मान् लभते तेनैव न्यायेनेयमपि त्रैधातव्या स्वधर्मत्वापूर्वविशिष्टत्वेन यादृशी उत्पन्ना

1 A. omits न

2 A. वेदवृत्तपर्यये (मनु—११—२६)

(३)—फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ न चोदनातो हि तद्रूप्यम् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्ताया अपूर्वसम्बन्धित्वेनोद्देश्यतायाः
क्वचिदाक्षिप्यसमाधानार्थमिदमधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोः 'अगन्म सुवस्सुवरगन्म'
इति स्वर्गप्रतिपादको मन्त्रः 'अग्नेरहमुज्जितिमनूजेषम्' इत्यादिश्चाग्न्यादिप्रकाशको
मन्त्रश्चुतः । तयोश्च स्वर्गत्वान्नित्वादिनैव स्वर्गाग्न्यादिलिङ्गकस्य श्रुताबुद्ध्यता उपस्थित
त्वात्, न तु अपूर्वसम्बन्धित्वेन, मुख्य पदार्थे विनियोगस्यौत्सर्गिकतायाः

तादृश्येव दीक्षणीयाकार्यं यजमानसंस्काररूपं साधयिष्यति इति तस्या धर्माकाङ्क्षाभावात् अवान्त-
रापूर्वस्य दीक्षणीयोत्पत्त्यपूर्वस्य द्वारस्य प्रयोजकस्य वा अभावात् न दीक्षणीयोत्पत्त्यपूर्वजनकत्वेन
विहितधर्माणां तस्यां प्राप्तिरुभयपक्षेऽपि । यजमानसंस्काररूपदीक्षया प्रयोजकत्वम् । किन्तु
अपूर्वप्रयोजकत्वेन विधानाभावं सूचयितुं यजमानसंस्कारार्थत्वेनेत्युक्तमित्यलं विस्तरेण ।

फलदेवतयोश्च

अत्र प्रथमाधिकरणेन सर्वधर्माणां सप्तमाद्यसिद्धमपूर्वार्थत्वं स्मारितम् । तत एव
संस्कारस्याप्यपूर्वार्थत्वं प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम्, उत्तरैस्त्रिभिर्धिकरणैः श्रुत्या विरोधान्न सम्भवतीत्या-
शङ्क्य उपपाद्यते । तत्र वाक्यसंयुक्तानां तदर्थत्वमुपपादितं पूर्वाधिकरणे । इह लिङ्ग—
संयुक्तानां तदर्थत्वं लिङ्गविरोधान्न सम्भवतीत्याशङ्क्य स्थिरीक्रियत इत्येवमधिकरणरचनां कुर्वाणैः
वार्तिककारादिभिः यथा दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तः स्वरो न परमापूर्वप्रयुक्तः तथेहापीति पूर्वतन-
सिद्धान्तेनैव फलदेवताप्रतिपादकमन्त्राणामपि दर्शपूर्णमास सम्बन्धीयः स्वर्गोऽग्निश्च तत्प्रयुक्तत्वं
नतु दर्शपूर्णमासापूर्वप्रयुक्तत्वमिति पूर्वपक्षोत्थानादापवादिकी अनन्तरसङ्गतिरुक्ता । तत्र पौनर-
क्त्यदोषस्तावत् अधिकविचाराभावात् स्फुट एवेत्यभिप्रेत्य प्रथमाधिकरणे सन्निपातिनां अभ्यादिस्व-
रूपप्रयुक्तत्वमानर्थक्यापत्तिभिर्या निराकृत्यापूर्वार्थत्वमुक्तम् । ततश्चोद्देश्यवाचकपदेऽपूर्वसाधनत्व-
लक्षणादपूर्वसाधनत्वरूपेणोद्देश्यतेति साधितम् । तद्यत्नानर्थक्यप्रसक्तिः तत्र तद्रूपेणास्तामुद्दे-
श्यता । यत्र तु स्वरूपप्रयुक्तत्वेऽप्यनर्थक्यं सुपरिहरं तत्र किमित्यपूर्वार्थत्वं किमिति वा
तदनुरोधेन तत्साधनत्वरूपेणोद्देश्यतास्वीकरणमित्याक्षेपमुखेनैवास्याधिकरणस्य प्रवृत्तिं विशेषतो
दर्शयति—पूर्वोक्ताया इति । औत्सर्गिकतयेति । यत्र हि मन्त्राणां लिङ्गकल्प्यश्रुत्या विनि-
योगस्तत्र स्वार्थबोधजनकशक्तिमत्त्वरूपलिङ्गस्य शक्यार्थ एव सम्भवात्तत्रैव विनियोगः । अन्यथा
मन्त्रस्य तत्तत्पदे लक्षणापत्तेः लिङ्गबाधस्यैवापत्तेः । यत्र तु प्रत्यक्षश्रुत्यैव सः यथा मनोतैन्द्री-

साधितत्वेनेतेन रूपेण स्वर्गादिपदैरनभिधानात् । न च स्वर्गादिस्वरूपे आनर्थक्यं साक्षात्फलरूपस्य तस्यानिर्ज्ञातोपायत्वाविशेषेण तदर्थत्वे वैयर्थ्याभावात् । मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणेतराङ्गयुक्तप्रधानमात्रादेवोत्पत्तिसिद्धेरानर्थक्यमपूर्वेऽपि तुल्यम् । प्रयोगविधिना सर्वाङ्गसाहित्यावगतेर्मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणापूर्वानुत्पत्तिरिति तु स्वर्गेऽपि तुल्यम् । एवं देवतायामपि मन्त्रार्थवादेतिहासादिवशात् सत्यप्यपूर्वं तज्जनितदेवताप्रसादादेव फलोत्पत्त्यवगतेः प्रसादस्य च मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् तदर्थत्वम् । अत एव लिङ्गकल्प्य विनियोगविधौ उपस्थितत्वात् प्रसादाश्रयीभूताग्नेरेव तत्त्वेनोद्देश्यता, न त्वपूर्वायदेवतात्वेनेति न सौर्यादौ ब्रह्मवर्चससूर्यादिपदोह इति प्राप्ते —

न तावत्सर्वेषामेवावघातादीनामपूर्वार्थत्वमपहाय स्वर्गार्थत्वं शङ्कितुं शक्यं, ब्रीह्यादिपदेन प्रत्यासन्नतया तेषामर्थाधिकरणन्यायेनाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणात् । एवमपूर्वाङ्गीकारेण देवताप्रसादार्थत्वमवघातादीनां निराकृतव्यम् । देवताप्रसादस्यापूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् ।

उदाहृतमन्त्रस्थलेऽपि च न स्वर्गमन्त्रस्य स्वर्गार्थत्वसम्भवः; तद्धि किं दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तिं प्रत्येव मन्त्रजन्यप्रकाशनस्योपयोगः उत स्वर्गव्यक्त्यन्तरं प्रति । नान्त्यः— तथात्वे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाभावात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेन लिङ्गकल्प्यश्रुतेरेवाकल्पनेन स्वर्गार्थत्व एव प्रमाणाभावात् । न च स्वर्गाधिकार एव सामान्यसम्बन्धबोधकं प्रमाणं; स्वर्गस्य यागाख्यकरणेनैव निराकाङ्क्षतया तदधिकारस्याकल्पकत्वात् । न च मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षैव लिङ्गेन श्रुतिकल्पनं; वाचस्तोमे विनियोगेनैव तस्य निराकाङ्क्षत्वात् । अत एव लिङ्गमात्रेणापि न श्रुतिकल्पनम् । पाके समर्थस्यापि देवदत्तस्याकाङ्क्षाभावे विनियोगादर्शनात् । नाद्यः, तथात्वे हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तीनां न स्वर्गत्वादिनोद्देश्यता अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमास^१ जन्यस्वर्गत्वेन^२ तस्यापूर्वेद्धारकत्वेन गुरुभूतत्वात् । किन्तु विजातीयापूर्वसम्बन्धित्वेनैव । अत एव सन्निपत्योपकारकत्वेऽपि स्वर्गप्रत्यासन्नत्वादपूर्वमपि परमापूर्वमेव न त्ववान्तरापूर्वमुद्देश्यतावच्छेदक-

मन्त्रयोः, तत्र प्रत्यक्षश्रुत्या लिङ्गबाधेप्यक्षतेः, मन्त्रस्थपदेषु लक्षणयैवेन्द्रादिषु लाक्षणिकार्थेष्वपि विनियोग इष्ट एवेत्यभिप्रायेणोत्सर्गिकतयैत्युक्तम् । साधितत्वेनेति । तृतीये द्वितीयपादाधधिकरणे लिङ्गविनियोगविचारे इति शेषः ।

अतः सिद्धाप्ते आनर्थक्यभिया मन्त्राणां स्वरूपार्थत्वं निराकृत्य लक्षणमाऽपूर्वीयफलदेवताप्रकाशकत्वं साधितम् । तत्र शक्त्याऽपूर्वीयत्वेनानुपस्थितेः लक्षणायां 'मुख्य एवार्थे मन्त्राणां

1. B. कल्प्यश्रुतिविनि

2. B. मासफलोपहितस्वर्ग

3. तत्फलोपहितस्य

कोटिप्रविष्टम् । स्वर्गत्वस्य तु ब्रीहित्वादिवदेवाप्रवेशः गौरवात् । अतश्चैवं मन्त्रलिङ्ग-
कल्याणश्रुतिः अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा परमापूर्वसाध्यं संस्क्रुयादिति । शक्तिजन्यबोधश्च
वस्तुतः स्वर्गत्वप्रकारकस्वर्गविशेष्यक एव द्वारतायां शक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविष्टः ; न
त्वपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकः तथात्वे शक्तिजन्मत्वानुपपत्तेः । अत एव ब्रह्मवर्चसादौ द्वारा-
भावात् स्वर्गपदलोपे ब्रह्मवर्चसविषयः शक्तिजन्यबोधसिद्धयर्थं ब्रह्मवर्चसपदोहः । इतरथा
प्रकृतावेव लक्षणया स्वर्गपदेनापूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्चसस्यापि तेनैव
रूपेण बोधोपपत्तेरुद्धानुपपत्तिः ।

अत एव पुत्राद्यर्थदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि मन्त्रलोपः । तत्रापूर्वसाध्यफलस्य
स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः । अत एव च मुख्य एवार्थे मन्त्राणां विनियोग इत्यप्युपपन्नम् ।
शक्तिजन्यबोधेन चापूर्वसाध्ये ज्ञातताया आधानात्तस्य संस्कार्यत्वमुद्देश्यत्वापरपर्यायं
नानुपपन्नम् । तादृशबोधस्य च स्वजन्यश्रद्धाजन्यादृष्टद्वारा परमापूर्वं एव फलोत्पत्त्य
नुकूलयोग्यताजननात् फले उपयोगः, न तु फलोत्पादकत्वं, तथात्वे समप्राधान्यापत्त्या
प्रकरणबाधापत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

एवमग्न्यादिप्रकाशरूपमन्त्रेणैव स्वतन्त्राग्निप्रकाशनार्थवस्यानुपयुक्तत्वात्सामान्यस-
म्बन्धबोधकप्रमाणभावाच्च पूर्ववत् तत्कल्पनानुपपत्तेरवश्यमाग्नेयसम्बन्ध्यग्निप्रकाशना-
र्थत्वस्यैव कल्पनीयत्वादाग्नेयस्वरूपे चानर्थभयेन प्रत्यासन्नतया तदुत्पत्त्यपूर्वीयदेवतात्वे-
नैवाग्न्यादेरुद्देश्यत्वकल्पना । न तु प्रसादाश्रयत्वेन, प्रसादस्य परमापूर्वजन्यत्वेन

विनियोगः । इत्येतदनुपपन्नं स्यादित्याशङ्क्य वार्तिककारादिभिः समाहितम्—नहि मुख्यार्थो नाम
मुख्यशक्तिमात्रप्रतिपाद्य इत्यर्थः । किन्तु मुख्यशक्तिप्रतिपाद्य एवाग्न्यादिरूपार्थः सर्वैरपि
मन्त्रपदैरपूर्वसम्बन्धित्वरूपेण लक्ष्यते । नतु तदतिरिक्तमर्थान्तरम्, नवा तत्सदृशमर्थान्तरं मन्त्रा-
भिधेयानामेव स्वर्गाम्यादीनां प्रकृतापूर्वसम्बन्धित्वात् । ततश्च प्रकरणसहकृतलिङ्गकल्पयया अनेन
मन्त्रेणापूर्वीयफलदेवताप्रकाशनद्वारा अपूर्वं कुर्यादिति श्रुत्या विनियुक्तो मन्त्रो मुख्ययैव वृत्त्याऽ-
भिहिताग्निप्रकाशको भवति । अपूर्वीयत्वरूपेण प्रकाशनन्तु लक्षणयेति न दोष इति । अस्माच्चा-
पूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकापूर्वसम्बन्धिविशेष्यकप्रकाशः मन्त्रेभ्यो जायत इत्यर्थप्रतीतिः अपूर्वसम्ब-
न्धित्वप्रकारकापूर्वसम्बन्धिविशेष्यकबोधस्यैव द्वारतेति भाति तन्निरासायाह—शक्तिजन्यबोध-
द्वारेति । तदेवोपपादयति—शक्तिजन्यबोधश्चेति । तथा च लक्ष्यार्थबोधस्य द्वारत्वे सूर्यरूप-
लक्ष्यार्थबोधमादायैव विकृतावपि मन्त्रप्राप्तेरुद्देश्यत्वेन तस्य द्वारत्वमित्यर्थः । अधिकरणसमा-
प्तिपर्यन्तं स्पष्टार्थम् । तत्र ज्ञातताय आधानादिति । यद्यपि कार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वाच्च
भविष्यति फले ज्ञाततोत्पत्तिः शक्यते वक्तुम् ; तथापि ध्वंसव्यावर्तिकभावत्वस्य कार्यतावच्छेद-
ककोटिनिवेशापेक्षया लघवात् समवेतकार्यत्वस्यैव लघुभूतस्य ज्ञातताव्यावृत्तिसाधारणस्य समवायि-

विप्रकृष्टत्वान् तद्वदेव प्रयोजकत्वानुपपत्तेः । अत एव नाग्नित्वादेरपि उद्देश्यतावच्छेद-
ककोटिप्रवेशः गौरवात् । एवं च प्रसादाश्रयत्वस्याप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वकल्पने
ऊहसिद्धिरप्रत्यूहैव । परं तु प्रसादसामान्याश्रयत्वस्याग्निहोत्रादावतिप्रसङ्गान्नोद्देश्यताव-
च्छेदकत्वं आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेक्षया तदीयदेवतात्वस्य लघुत्वाच्च । अतश्चा-

कारणजन्यताच्छेदकत्वस्वीकाराच्च कोऽपि दोषः । तद्वदेवेति । परमापूर्ववदेव विप्रकृष्टत्वा-
दित्यर्थः । एवञ्चेति । यथैवापूर्वसम्बन्धित्वलक्षणायामपि न गौरवमियाऽग्नित्वादिप्रवेशः तथैव
प्रसादाश्रयलक्षणायां तस्य प्रवेशोऽसतीत्यर्थः ।

अत्रेदमवधेयम् । प्राचां ग्रन्थेषु अनेन मन्त्रेण देवताफलप्रकाशनद्वारमपूर्वं कुर्यादिति
विनियुक्तो मन्त्रो मुख्ययैव वृत्त्या प्रकाशयतीति लिखनात् लिङ्गेन प्रकरणसनाथेन कल्पितं श्रुति-
स्वरूपमनेन मन्त्रेण फलदेवताप्रकाशनद्वारमपूर्वं कुर्यादित्येव प्रतीयते । तत्र प्रकाशनस्य द्वारत्वा-
न्यथानुपपत्त्यैव कर्तव्यतासिद्धौ न तत्कर्तव्यताज्ञापकश्रुन्तरस्यापि कस्यनं, गौरवापत्तेः । अत
एव ‘अनेन मन्त्रेणापूर्वीयदेवतां संस्कुर्यादिति लिङ्गकल्पितश्रुतिस्वरूपप्रदर्शनमप्यर्थत ऐक्याभि-
प्रायेणैव द्रष्टव्यम् । तत्र पदसमूहात्मकमन्त्रस्य करणत्वान्यथानुपपत्त्या शक्तिलक्षणान्यतरवृत्त्या
या स्मरणरूपा पदार्थोपस्थितिः सैव प्रकाशनपदेन द्वारतया गृह्यते, लाघवात् । अत एव
मन्त्राणां स्मारकत्वप्रसिद्धिरेतदभिप्रायिकैव । अस्तु वा तादृशस्मरणजन्यज्ञाततापरपर्यायमेव प्रका-
शनं द्वारम् । उभयथाप्याहार्यसम्बन्धेन देवस्यत्वादिपदार्थविशिष्टनिर्वापसम्बन्धमिप्रकारकाग्नि-
विशेष्यकं यत् स्मरणं शक्तिजन्यं तदेव मुख्यं प्रकृतौ मन्त्राणां कार्यम् । तथा च भवन्मते व्रीहि-
त्वावच्छिन्नव्रीहिसंस्कारकत्वेन अवघातादीनां सत्यपि प्रकृतिवदित्यातिदेशे नीवारद्रव्यक्यागभावनायाः
व्रीहित्वावच्छिन्नव्रीहिसंस्काररूपकार्यविषयाकाङ्क्षाया एवाभावेन तद्वयतिरिक्तविषयत्वस्यैवातिदेश-
वाक्ये कल्पनादतिदेशवाक्येन प्राकृतसंस्काररूपोकारस्यैवाप्राप्तेः न तत्पृष्ठभावेन नीवारद्रव्य-
विकृतौ प्राप्तिः सम्भाव्यते । एवमिहापि सौर्यभावनायाः प्राकृततादृशप्रकाशनस्यानाकाङ्क्षितत्वे-
नातिदेशशास्त्राविषयत्वेन मन्त्राणां नैव प्राप्तिः स्यात् । मन्त्रप्राप्तौ हि कथं नामायं मन्त्रः सूर्य-
प्रकाशकः स्यादित्यपेक्षया सूर्यपदप्रक्षेपो भवेत् । यत्र हि प्रकरणे मन्त्रः पठितः तत्र स्वशक्त्या
स्वार्थप्रकाशकः सन् अङ्गतां प्रतिपद्यते । न च विकृतौ मन्त्रः पठितोऽस्ति येन तस्याङ्गता-
निर्वाहाय कथञ्चित् सूर्यपदप्रक्षेपेण शक्तिजन्यबोधोऽपि कल्प्येत ।

वस्तुतस्तु तदानीमपि न सूर्यपदप्रक्षेपः सिद्ध्यति । विकृतावगम्यादिघटितमन्त्रपाठे हि
मनोनास्थाग्निपदेनेव लक्षणयैव सूर्यप्रकाशनापत्तेः । नचातिदेशप्राप्तमन्त्राङ्गतानिर्वाहाय तत्स्वी-

द्वाप्यनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वीयदेवतां संस्क्रुयान्' इति लिङ्गकल्प्यश्रुतिं कल्पयित्वा ऊहसिद्धिः पूर्ववदुपपादनीया । उच्यतेऽपि निर्वापादिमन्त्रेषु

कार इति वाच्यम् । तथात्वेऽपि सूर्यपदप्रक्षेपासिद्धेः । तथाहि—सौर्ययागभावनाया हि प्रकाराकाङ्क्षया प्रकृतिवदतिदेशवाक्यकल्पनया येन प्रकारेण प्रकृतिभावनासम्पादिता तेन प्रकारेणेयमपि सम्पादनीयेत्यर्थकातिदेशवाक्येन प्राकृतभावनाप्रकारस्याङ्गत्वं विकृतौ बोध्यते । प्राकृतभावना—प्रकारश्च मन्त्रजन्यामित्वप्रकारकाग्निविशेष्यकप्रकाशनमेव भवन्मते इति तस्यैवातिदेशास्त्रेण प्राप्तावदृष्टार्थत्वेनाप्यङ्गतानिर्वाहात् [न] तदर्थं सूर्यपदप्रक्षेपः सिद्धयेत् ।

यदि तु अमित्वप्रकारकाग्निविशेष्यकप्रकाशनपरत्वे आनर्थक्याददृष्टार्थत्वापत्तेश्च प्रकृतावेवापूर्वीयदेवतास्वरूपप्रकाशनमेव मन्त्राणां कार्यम् । ततश्च विकृतावतिदेशवाक्येन, यथा प्रकृतौ मन्त्रैः शक्त्या स्वजन्यापूर्वीयदेवताप्रकाशनरूपप्रकारविशिष्टता भावनायां सम्पादिता, तथा विकृतावपि शक्त्या स्वजन्यापूर्वीयदेवताप्रकाशनविशिष्टता कार्येत्यर्थकेन प्रकृतौ तस्याः मन्त्रपदैरेव कृतत्वेन विकृतावपि मन्त्रपदैरेव कार्यताविधानेन मन्त्राप्राप्तौ [मन्त्रप्राप्तौ ?] अङ्गतानिर्वाहाय आवश्यक एव सूर्यपदप्रक्षेपः इत्युच्यते ; तर्हि अपूर्वीयदेवताप्रकाशः कस्या मन्त्रपदैः ज्ञायत इत्येतद्वदतो व्याघातः, वस्तुगत्याऽपूर्वीय एवाग्निरत्र देवता विशेष्यभूतोऽग्निपदेन शक्त्या प्रकाशयितुं शक्यते तथापि तद्वतापूर्वीयत्वं^१ प्रकारतया उपलक्षणतया वा यावन्न बोध्यते न तावदानर्थक्यपरिहारो भवतीत्यवश्यं लिङ्गकल्प्यश्रुतौ शाब्दबोधनिर्वाहायाग्नपदे अपूर्वत्व-लक्षणा संस्कारवाक्येष्विवावश्यकम् । संस्कारवाक्येष्वपि वस्तुगत्या द्रव्यादीनामेव संस्कारान्वयेऽपि अपूर्वीयरूपेण भानस्यैव लक्षणयाङ्गीकारात् । स्पष्टीकृतमेतत् द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वेत्यधिकरणे शास्त्रदीपिकादिषु । ततश्च मन्त्रलिङ्गस्य कल्पकस्य कल्प्यायाश्च श्रुतेः समानविषयत्व एव मूलमूलिभावनिर्वाहात् यद्वर्मप्रकारक्यद्विशेष्यकबोधविषयतापर्याप्त्यधिकरणता यस्य तस्यैव तेनैव रूपेण तज्जन्यज्ञातताश्रयत्वमित्येवं नियमस्यातिप्रसङ्गपरिहारार्थमवश्यकल्पनीयत्वानुरोधाच्च मन्त्रपदजन्यामित्वप्रकारकाग्निविशेष्यकस्याग्निरित्याकारकस्य, अथवा अपूर्वीयोऽग्निरित्याकारकस्यैव प्रकाशनस्य द्वारत्वापत्त्या पूर्वोक्तदूषणापरिहारे किमग्नित्वाद्यप्रवेशकथनमात्रेण स्यात् ।

वस्तुतस्तु अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नस्य संस्कारवाक्ये उद्देश्यत्वेऽपि अपूर्वसाधनत्वांशस्यायोग्यत्वात् संस्कारान्वयित्वाभावेऽपि प्रकृते अपूर्वीयत्वांशस्य प्रकाशनविषयतायां बाधकाभावादपूर्वीयेयं

1. A. मन्त्रप्राप्ताङ्गता

2. A. त्वलक्षण

स्मृतिदाङ्ग्यं प्रयोगकाले झडिति देवतास्मृतिद्वारोत्पत्त्यपूर्वानुकूलयागनिष्ठयोग्यता^१ -
सम्पादन एवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३ ॥

देवतेति विशिष्टाकारकबोधजनकत्वमेव मन्त्राणां युक्तम्; तस्मादपूर्वीयदेवतामात्रप्रकाशनमेव मन्त्राणां कार्यमभित्वाद्यविवक्षया वाच्यम् । नन्वेवमग्निपदेन मन्त्रगतेनापूर्वीयदेवतालक्षणात् अपूर्वीयदेवताप्रकाशनद्वाराऽन्यादिपदघटितमन्त्रस्यैव विकृतौ प्राप्तेः अतिदेशप्राप्ताङ्गतानिर्वाहाय ऐन्द्रीमन्त्रस्य गार्हपत्य इव लक्षणया सूर्यप्रकाशनोपपत्तेः नोहसिद्धिरित्यापादितदूषणापरिहार इति चेत्; उच्यते, यथैव हि अपूर्वीयदेवताबुभुत्सया प्रयुक्तमग्निपदं स्वार्थाविवक्षया प्रयुक्तं तथैव स्वरूपाविवक्षयापि प्रयुक्तम् । अपूर्वीयदेवतास्वरूपबोधस्य यत्किञ्चिद्देवतावाचिपदप्रयोगेणापि सम्भवेन यत्र प्रकृतौ मन्त्राङ्गानं तत्राग्रेरेव देवतात्वात् अर्थसमाजग्रस्तत्वेनाग्निपदेनैव करणात् । तथा च प्रकृतावेवाग्निपर्यये बह्व्यादिपदनिवृत्तयेऽग्निपदाङ्गानबलात् अग्निपदघटितमन्त्रजन्यप्रकाशनादेवापूर्वसिद्धिरित्येवं नियमकल्पनयाप्यार्थसमाजग्रस्ततयापि पठिताग्निपदप्रयोजनलाभेनैव 'यत्नापूर्वीयदेवतास्वरूपप्रकाशनं कर्तव्यं तत्राग्निपदेनैवेत्येवं नियमाश्रयणं युक्तम्, तथात्वेऽग्निपदस्य तत्तदर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्याभावेनानेकार्थलक्षणापत्त्याऽप्राकृतकार्यकारितापत्तेः । अत एवाग्निदेवत्यायां विकृतौ अर्थसमाजपठिताग्निपदेनैव अपूर्वीयदेवताप्रकाशनसम्भवेन नाप्राकृतकार्यकारित्वप्रसक्तिः । तत्र मुख्याग्निपदघटितमन्त्रस्यैव प्राप्तिर्नतूहः । अतश्च प्रकृतापूर्वीयदेवताप्रकाशनं मन्त्रेण कर्तव्यमित्येव शास्त्रार्थः । अपूर्वे प्रकृतत्वं देवतायामग्निविशेषरूपत्वं, तद्वाचकञ्चाग्निपदं तन्निष्ठावृत्तिश्चेत्येतत्सर्वमार्थिकमविवक्षितमिति विकृतौ शास्त्रीयस्यार्थस्यैवातिदेशेन आर्थिकस्य अविवक्षितस्य चार्थस्यानतिदेशादेव अग्निपदाप्राप्तौ लक्षणया अप्रसक्तैर्यथा अपूर्वीयदेवताप्रकाशनं प्रकृतौ मन्त्रेण कृतं तथैव विकृतावप्यपूर्वीयदेवताप्रकाशनं मन्त्रेण कर्तव्यमित्यतिदेशशास्त्रादेव प्राकृतापूर्वीयदेवतावाचकपदघटितमन्त्रजन्यप्रकाशनसिद्ध्यर्थं सूर्यपदप्रक्षेपरूपोहसिद्धिरविकलैव । अत एवाग्निपदेनापूर्वीयाकारलक्षणेति वाचोयुक्तिरपि अर्थसिद्ध्याग्निपदपाठाभिप्रायेणैव ज्ञेया । एतदेवाग्निप्रेत्यात्राद्याधिकरणे वार्तिकतात्पर्यवर्णनपरः तन्त्ररत्नग्रन्थः —

“इदमत्राकृतम् । यः खलु इत्थंभावः शास्त्रान्तरेऽङ्गीकृतः स एव शास्त्रान्तरे तथा कुर्यादित्यतिदिश्यते, नत्वार्थिकः । आग्नेयभावनायाश्च मन्त्रसम्पादिताग्निप्रकाशनवत्वमार्थिकम् । नह्ययमग्निः स्वरूपप्रयुक्तः किन्तर्हि अपूर्वप्रयुक्त इति फलदेवतयोश्चेत्यत्र वक्ष्यामः ।

तेनायं शास्त्रार्थः प्रकृतौ, आग्नेयेन कुर्यात्; कथम्? अनेन मन्त्रेण देवताप्रकाशनं कृत्वेति । मन्त्रकृतास्मीयदेवताप्रकाशनविशिष्टतः सम्यग्भावनायाः प्रकारत्वेनोक्ता । सैव सौर्यभावनाभा-
वतिदिश्यते । तेन साप्यनेन मन्त्रेण देवताप्रकाशनं कृत्वा कर्तव्या । सूर्यश्च तत्र देवता
तेन स एव मन्त्रेण प्रकाशयितव्य इति सिद्ध उह"इति ।

तथाऽत्रैव तृतीयपादाद्याधिकरणे सिद्धान्ते शास्त्रदीपिकाग्रन्थः—प्रकृतावगमिपदं न
स्वरूपविवक्षया पठितम्—अगमिपदयुक्तोऽयं मन्त्रः कथं नाम स्यादिति । यदिदमेव भवेत् ततः
तेनैव यथाकथञ्चित् प्रकाशेत सूर्यः । देवतावाचिपदविवक्षयात्विदं पठितम्—देवता-
वाचिपदयुक्तोऽयं मन्त्रः कथं नाम स्यादित्येवमभिसन्धायागमिपदम्, तस्यैव प्रकृतौ देवतावाचित्वात् ।
अवश्यं हि देवतापदयुक्तं मन्त्रमधिजिगांसमानैः अगमिपदमेवाप्येतव्यम् । अतः तद्रूपविवक्षयाऽ-
गमिपदं पठितम् । तथा दृष्टार्थं भवति । स्वरूपविवक्षायान्तु अदृष्टार्थतैव स्यात् । एवं
विकृतावपि देवतावाचिपदयुक्तमन्त्रप्रयोग एव कर्तव्यः । नचागमिपदस्य ताद्रूप्यमस्ति अतः
सूर्यपदप्रक्षेपः । एवं व्रीहिपदमपि हविः प्रकृतिद्रव्यवाचिपदाभिप्रायम्, न स्वरूपाभिप्रायमिति
नीवारादिषूहसिद्धिः । बहुषु तद्वाचिषु सत्सु व्रीह्यादिपदमेव पठितम्, ततो नियमादृष्टमात्रं
कल्प्यतेऽवधातादिवत् । स्वरूपं त्वपूर्वीयसाधनविशेषवाचिपदविवक्षया प्रयुक्तम्, दृष्टार्थत्वात् ।
तस्मादूहः । ऐन्द्री तु स्वरूपेणैव गार्हपत्ये विनियुज्यत इति वैषम्यमिति ।

किञ्चागमिपदप्रकारकागमिविशेष्यकबोधमात्रस्यैव लाघवेन द्वारतौचित्ये किमिति शक्तिजन्य-
त्वप्रवेशो द्वारतायाम्? येन तत्सिद्ध्यर्थमूहापेक्षा भवेत् । ततश्च यथैवागमिपदप्रकारकागमिविशे-
ष्यकबोधद्वारा अनेन मन्त्रेणापूर्वीयदेवतां संस्कुर्यादिति लिङ्गकल्प्यश्रुतिकल्पने य एव दोषः
तथैव शक्तिजन्यबोधस्यापि द्वारतायां तुल्याः । अतः शक्तिजन्यबोधस्य द्वारतायां यावतां
मन्त्रपदानां शक्तिजन्यबोधद्वारा प्रकृताविव विकृतावप्यस्ति समवायः तावद्वागमात्रस्यैवातिदेशेन
अगमिपदमात्ररहितमन्त्रस्यैव प्राप्तिः । अथवा यावन्ति वाक्ये पदानि तावतां सम्भूयार्थप्रतीति-
कारित्वनियममूलैकमन्त्रत्वानुरोधात्, मुख्य एवार्थे मन्त्राणां विनियोग इति सिद्धान्ताच्च, एकतरमन्त्र-
भागस्यार्थप्रतिपादकत्वाभावात् प्रत्युत तद्वागस्य देवताप्रकाशकत्वाभावेन तत्पृष्ठभावेन तत्साध-
नीभूतस्यातिदेशेनापि प्राप्त्यसम्भवात् यवप्रयोगे व्रीहीणांमेधेति मन्त्रस्येव सर्वस्यापि मन्त्रस्या-
प्राप्तिरेवापद्यत इति न मन्त्रगतेतरपदानुरोधेनाप्यूहसिद्धिः ।

आस्तां वा प्राकृतागमिपदस्यार्थिकत्वानङ्गीकारेणापूर्वीयदेवतापरत्वं प्रकृतौ शास्त्रार्थः ।
तावता प्रकृतावगमिपदस्य लक्षणयाऽपूर्वीयस्वरूपपरत्वेन तद्वदितसकलमन्त्रस्यापूर्वीयदेवताप्रकाशनं

कार्यम् ; तदेव प्रयोजकं यथा, तथा केवलाभिपदस्य अभिरूपार्थप्रकाशनमपि शास्त्रार्थत्वेन भवत्येव प्रयोजकम् । ततश्च विकृतौ अपूर्वीयदेवताप्रकाशने प्राकृतेऽतिदिष्टे तत्साधनत्वेन प्राकृताभिपदघटितमन्त्रस्य प्राप्तावपि अभिरूपार्थप्रकाशनस्य प्रयोजकान्तरस्याभावेनाभिपदे निवृत्ते देवताप्रकाशनपृष्ठभावेनातिदेशप्राप्तमन्त्रस्याङ्गतानिर्वाहाय 'स्वायत्ते शब्दप्रयोगे' इति न्यायेन सूर्यपदप्रक्षेपोहसिद्धिः । नत्वेतावताऽपूर्वीयदेवताप्रकाशनपृष्ठभावेन साधनतया प्राप्तेऽभ्यादि-पदघटितमन्त्रे तदन्तर्गताभिपदस्य शक्यार्थवाधे सूर्यरूपार्थान्तरे लक्षणयैवाभिपदप्रयोगसम्भवे उद्भासिद्धिः शङ्क्या । पाशाधिकरणन्यायेन यत्र प्रकृतावेकपाशायां बहुवचनान्तमन्त्रस्य पाठः तत्रागत्या तदनुरोधेन छान्दसविधिप्रवृत्तिमूलैकत्वलक्षणाङ्गीकारेऽपि विकृतौ द्विपाशायां पाठाभावे छान्दसविधिप्रवृत्त्यभावेन तन्मूलद्वित्वलक्षणायां असम्भवात् साम्प्रतिकलक्षणायाश्च वेदेऽनङ्गीकारत्वं द्विवचनान्तोद्भवैव 'स्वायत्त' इति न्यायेन साधनात् । इहापि प्रकृतावन्यथानुपपत्त्याऽपूर्वीया-कारलक्षणायामपि विकृतावर्थान्तरे तदप्रसिद्धोहसिद्धेः । अत एव प्रकृतौ बाह्यशार्थनिर्णायकत्वं विकृतौ तादृशार्थनिर्णायकत्वेनैव प्राकृतमन्त्रगतसमवेतार्थकपदप्राप्तावेव प्रकृतिवद्भावस्वारस्यमनु-गृहीतं भवति, नान्यथा इत्यभिप्रेत्यैव 'एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्रयता' इति मन्त्रगतप्राकृतैकधापदस्य पशुगणे प्रवृत्तेः एकधापदाभ्यासरूपोहः साधयिष्यतेऽत्रैव तृतीयपादे । एवञ्चापूर्वीयदेवताप्रका-शने प्रकृतितोऽतिदिष्टे तत्पृष्ठभावेन साधनतया मन्त्रमात्रस्यैवातिदेशकल्पने लघ्वान्न मन्त्रगत-तत्तत्पदार्थप्रकाशनपृष्ठभावेन तत्तत्पदनिष्ठवृत्तिद्वारा तत्तत्पदातिदेशस्यापि पृथक्कल्पनं प्रमाणवत् ।

अस्तु वा तत्कल्पनम् तावतापि विकृतौ योऽर्थः समवेतः तत्प्रकाशनपृष्ठभावेन व्यापार-भूतायाः शक्त्यादिवृत्तेः तदाश्रयपदस्यातिदेशेऽपि अभ्यादिरूपस्यार्थस्य समवेतत्वाभावे तत्प्रकाशनस्य अपेक्षाभावेनानतिदेशात् उपकारपृष्ठभावेनैव च पदार्थानामतिदेशान्न तत्पृष्ठभावेन तत्पदवृत्तिवृत्तेः अतिदेश इति न प्राकृतवृत्तिनिर्वाहार्थं सूर्यपदप्रक्षेप इत्यर्थः ; किन्तु प्रकृतिवद्भावस्वारस्य-निर्वाहार्थं स्वायत्त इति न्यायलभ्य एव । अत एवापूर्वीयाकारप्रकाशनपृष्ठभावेन लक्षणावृत्ति-द्वारा विकृतौ यद्यपि प्राप्तमभिपदं तथापि विशेषप्रकाशनायावश्यकं सूर्यादिपदप्रक्षेपे तेनैव लक्षणावृत्तिद्वाराऽपूर्वीयाकारप्रकाशनरूपोपकारलाभाच्च तत्पठितव्यम् । प्रयोजनाभावात् । अन्यत उपकारलाभे स्वातन्त्र्येण तत्प्रयोजकत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । अतोऽपूर्वीयाकारप्रकाशनद्वारा प्राप्तस्यापि अभ्यादिघटितमन्त्रस्य न लक्षणया सूर्यादिप्रकाशकत्वम् ।

अपि च प्रकृतावनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वाराऽपूर्वीयदेवतां प्रकाशयेदिति लिङ्ग-कल्प्यश्रुतौ मन्त्रकरणत्वान्यथानुपपत्त्या मन्त्रगतपदनिष्ठशक्तिजन्यबोधस्यैव द्वारत्वं वक्तव्यम् । ततश्च यथैव 'धान्यमसी'ति मन्त्रगतधान्यपदस्य समवेतार्थत्वसाधनाधिकरणे प्राकृतप्रकाशन-

रूपोपकारपृष्ठभावेन प्राकृतपदनिष्ठवृत्तिव्यापारातिदेशः तत्पृष्ठभावेन चाग्न्यादिरूपपदार्थातिदेशः । अत एव वृत्त्यभावे व्यापाराभावात् विकृतावग्न्यादिपदाप्राप्तेः न लक्षणया सूर्यप्रकाशनमिति भवद्विरूपपादितयैव रीत्या यावत्पठितपदसमूहात्मक एव मन्त्रत्वपर्याप्तेः तावत्पदनिष्ठशक्तिरूपव्यापाराभावे विकृतौ कथं तद्वटितमन्त्रप्राप्तिरिति विवेचनीयम् । अतोऽग्निदेवत्यायां विकृतौ द्वारलाभेन मन्त्रप्राप्तेः सुलभत्वेऽपि सूर्यादिदेवत्यायामूहकरणेऽपि [न] प्राकृतयावत्पठितपदनिष्ठशक्तिजन्यबोधस्य द्वारत्वम् ; गौरवात् । अपितु मन्त्रगतपदनिष्ठशक्तिजन्यत्वेनैव, लाघवात् । ततश्च प्रकृतौ मन्त्रगतपदनिष्ठशक्तिजन्यबोधस्यैव विकृतावप्यूहेन सूर्यपदघटितत्वं मन्त्रेऽङ्गीकृत्य मन्त्रगतत्वस्य सूर्यपदेऽपि सत्त्वेन मन्त्रगतपदनिष्ठशक्तिजन्यबोधस्य व्यापारत्वोपपत्तेः मन्त्रप्राप्तिः सुलभैवेत्युच्येत, तर्हि ऊहेन प्राकृतद्वारलाभात् ऊहसहितप्राकृताग्न्यादिपदघटितमन्त्रप्राप्त्यापत्तिः ऊहितमन्त्रसिद्धौ द्वारलाभः द्वारसिद्धौ च मन्त्रप्राप्त्युपजीव्यान्यथानुपपत्त्या ऊहसिद्धिः इत्यन्योन्याश्रयापत्तिश्च । सूर्यरूपापूर्वीयदेवताप्रकाशनानुरोधेन ऊहितमन्त्रप्राप्तिसिद्धौ शक्तिजन्यबोधसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवर्चसपदोह इति वचसोऽकिञ्चित्करत्वापत्तिश्च ।

एवं 'धान्यमसी'ति मन्त्रे गौणसामर्थ्यकल्पितश्रुतौ शक्तिजन्यबोधस्य द्वारत्वाभावे अनेन मन्त्रेण लक्षणाजन्यबोधद्वाराऽपूर्वीयविकारं प्रकाशयेदित्येवंरूपार्थकल्पने ¹स्वपदनिष्ठलक्षणाजन्यबोधद्वाराभावात् मांसप्रकाशनार्थं विकृतौ धान्यपदनिवृत्तावपि प्राकृतलक्षणाजन्यबोधसिद्ध्यर्थं मृगपदप्रक्षेपापत्तिश्च । तस्मादपूर्वीयदेवतास्वरूपपरत्वं लक्षणया अग्न्यादिपदानामङ्गीकृत्य मन्त्राणामपूर्वीयदेवताप्रकाशनमात्रमेव कार्यमिति दिश्यते । विकृतौ तत्पृष्ठभावेन च मन्त्राणां प्राप्तावङ्गतानिर्वाहार्थं प्रकाशनकार्यानुरोधेन अग्निपदस्थाने सूर्यादिपदोहः स्वाग्नीने शब्दप्रयोगे इति न्यायानुसरणमूल एव । प्राकृत्याः शक्तिलक्षणान्यतररूपाया अपि वृत्तेः न प्रकृतौ द्वारतायां निवेशः, प्रयोजनाभावात् । अत एवार्थिकत्वाच्च विकृतावप्यतिदेशस्तयोः । अथवाऽग्निादिरूपविशेषप्रकाशनरूपोपकाराभावादेव सौर्यादावग्निपदलोप इत्येवं पूर्वोपपादितरीत्या तृतीयपादाद्याधिकरणीय-¹प्राचीनग्रन्थमर्यादालभ्यं निर्णयकारणं साधु । नतु शक्तिजन्यबोधस्य द्वारत्वं नवा वृत्तिमात्रस्यातिदेश इति युक्तम् । एवमपूर्वीयाकारेषु तत्तन्मन्त्रगतपदानां लक्षणायामपि पुत्राद्यर्थ-यवसाध्यप्रयोगयोः पुत्रयवविकारप्रकाशनकर्तव्यताया अतिदेशादिप्रमाणप्रमितत्वाभावे तत्पृष्ठभावेन मात्राणामप्राप्त्यैवोहानुपपत्तेः स्वर्गवीह्यादिपदैः तदभिधानाशक्तेः न स्वर्गवीहिमन्त्रयोः प्राप्तिः । विकृतिप्रयोगे तु अतिदेशप्राप्तस्य ऊहेन निर्वाहात् भवत्येव प्राप्तिरिति । एतेन मन्त्रलिङ्गकल्प-

1. A. नेनोपपद

1 B. रणप्रभृतिसकलागिकरणीय

श्रुतापग्न्यादिपदेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणायांमपि मन्त्रगनाग्न्यादिपदेषु तल्लक्षणायां प्रमाणान्नावादिति तृतीययादाद्याधिकरणे साधितमपि निरस्तम् । पूर्वोक्तरीत्या तत्रापि तल्लक्षणाया आवश्यकत्वात् । एतदभिप्रेत्यैव एतदधिकरणे वार्तिकतन्त्ररत्नादिग्रन्थाः—तथाहि-प्रोक्षणवृत्ततरम् । नह्यभिस्वरूपप्रकाशनस्य प्रयोजनमस्ति । तेन फलाभायात् प्रतिहते स्वरूपार्थत्वे प्रकरणसहितेन लिङ्गेनापूर्वीयदेवताप्रकाशनार्थतया विनियुज्यते । नन्वेवं लक्षणा स्यात् तत्र मुख्यार्थे मन्त्राणां विनियोग इति न्यायो बाधेत; न, अर्थस्वरूपाणि प्रायत्वात्तस्य । सर्वाण्येव पदान्येकवाक्यभूतानि पदार्थान्तरान्वितमर्थं लक्षयन्ति । कदाचित्तु तत्सम्बन्धार्थान्तरम् । कदाचित्तु सदृशम् । तत्र मन्त्रा मुख्यमेवार्थमर्थान्तरान्वयितया लक्षयन्ति न तु गौणं लाक्षणिकं वेत्येतत् तत्र तत्रोक्तम् । तदिहापि नैव बाध्यते । मन्त्राभिधेयानां स्वर्गाग्न्यादीनामेव प्रकृतापूर्वसम्बन्धित्वात् । तदिदमुक्तं भाष्यकारेण “शब्दार्थस्य फलदेवतेन सम्प्रतिपन्नत्वाददृष्टा लक्षणे”ति । तेनानेन मन्त्रेण देवताफलप्रकाशनद्वारमपूर्वं कुर्यादिति विनियुक्तो मन्त्रो मुख्ययैव वृत्त्या प्रकाशयति । स्वरूपमात्रार्थत्वे त्वानर्थक्यमदृष्टार्थता वा स्यादिति । शास्त्रदीप्तिकायामपि “तस्मादेवं वक्तव्यम् । मन्त्रप्रकाशितफलदेवतः क्रतुः स्वापूर्वं साधयती”ति । ततश्च विकृतौ फलान्तरदेवतान्तरवत्यां ‘अगन्म ब्रह्मवर्चसम्, ‘सूर्यस्याहमुज्जितिम्’ इत्यूहनीयम् । तथाहि प्रकृतिवत् कृतं भवतीति । तदेतादृशप्राचीनमर्यादया यदत्र युक्तं तत्सुधिय एव विचारयन्वित्यलं विस्तरेण ।

(४)—देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥ आर्थप-
त्याच्च ॥ ७ ॥ ततश्च तेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥ अपि वा शब्दपूर्वत्वात्
यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥ अतिथौ
तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥

एवं तावदपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वं निराकृतं, इह तु तदनङ्गीकृत्य
देवताप्रसाद एव प्रयोजकोऽस्तु इत्याशङ्का प्रसङ्गान्निराक्रियते । तत्र देवतायास्सम्प्रदानत्वात्
तस्य च कर्मकारकापेक्षयाऽप्यभिप्रेयमाणत्वेन प्राधान्यात् यागस्य पूजारूपस्य तत्संस्कार-
कत्वावगतेः तस्याश्चोपयोगापेक्षायां 'स एवैनं भूतिं गमयति, तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुमिश्च तर्पयति' इत्याद्यर्थवादानुसारात् प्रसङ्गायाः फलदातृत्वावगतेः यागस्यैव फलज-
नकत्वे प्रम.णाभावे अपूर्वसत्त्वे^१ सुतरां प्रमाणाभावः । ^२अस्तु वा देवताया अभिप्रेयमाण-
त्वोक्तावपि तस्य 'ब्राह्मणाय गां ददाति' इत्यादौ ब्राह्मणस्य फलदातृत्वासम्भवेनोपयो-

देवता वा प्रयोजयेदतिथिवत् भोजनस्य तदर्थत्वात् । द्वारताश्रयणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या
उहः सिद्धयत्येवेति नास्य विचारस्योहोपाद्धातत्वमिति सूचयन्नाह—एवं तावदिति । देवतायाः सम्प्र-
दानत्वादिति । यद्यप्याग्नेय इत्यादावगम्यादेर्देवतात्वबोधने नैव सम्प्रदानत्वार्था चतुर्थ्यस्ति येन
सम्प्रदानत्वं तस्याः प्रतीयेत तथापि अग्निः देवता अस्येत्यर्थे व्युत्पन्ने आग्नेयशब्दे अग्निदेवताया
अस्येति पदोपात्तद्रव्यविशेषणत्वस्य प्रतीयमानस्य अम्युद्देशेन द्रव्यदानं विनाऽसम्भवात् अर्थाद्द्रव्यो-
द्देश्यकत्वेन यागक्रियाव्याप्यद्रव्यं तत्रापि व्याप्यमानत्वात्तस्याः सम्प्रदानत्वमुक्तम् । ननु यदि
देवता सम्प्रदानं तर्हि यागस्य दानरूपत्वापात इत्याशङ्कां निरस्यन् यागस्य पूजारूपत्वं देवतायाश्च
पूज्यरूपत्वमाह—पूजारूपस्येति । यजि देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु इति शाब्दिकस्मरणात् पूजा-
रूपो दानरूपोऽपि वा यागपदार्थः नत्वेतदतिरिक्तः कश्चनान्यः सः । उभयरूपस्यापि तस्य निर्वि-
वादमेव देवतार्थत्वमिति भावः । सम्प्रदानत्वेन पूज्यत्वेन वा प्राधान्यमभिप्रेत्य 'तस्माद्यजेत
स्वगकाम इत्यस्यायमर्थः—यागेन देवतामाराधयेत् ततः देवतायाः स्वर्गो भविष्यतीति तन्त्ररत्न-
कृता पूर्वपक्षोपसंहारः कृतः तं दूषयति—अस्तुवेति । चतुर्थीस्थले यत्रापि सम्प्रदानत्वं शब्दे-
नैवोपात्तं तत्रापि क्वचित्फलदान्तरासमभिव्याहारे प्राधान्याव्यभिचारि भवत्येव यथा मैत्रावरुणाय

1. A. अपूर्वसाधनत्वे

2. B. reads यद्यपि for अस्तु वा

गाभावात् प्राधान्यासम्भवेन प्राधान्यव्यभिचारेण तत्कल्पनानुपपत्तेः प्रत्युत भावार्थाधि-
करणन्यायेन यागरूपिणां भावनायां भाव्यापेक्षायां स्वर्गस्यैव तत्त्वेनावस्थात् देवताया
अपि संस्कार्यत्वे उद्देश्याने कृत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेः देवताया एव यागाङ्गत्वं, तथाऽपि
यागस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायाम्भूतापूर्वे कल्पनापेक्षया रात्रिसत्त्वदार्थवादिकदेवता-
प्रसादस्यैव द्वारत्वकल्पनात् तत्प्रयुक्तत्वसिद्धिः। प्रसादस्य च विग्रहभोगादिब्यतिरेकेणानु-
पपत्तेरर्थवादाद्यनुसारेण विग्रहभोगादि कल्पनेऽपि न दोष इति प्राप्ते—

प्रसादो हि यदि इच्छारूपस्तदा तस्येच्छात्वेन तत्फलं प्रति कारणत्वे अतिप्रसङ्गा-
पत्तेरवश्यं दर्शादिकर्तुस्तत्फलं भवतिपत्येवमाकारिकेच्छात्वेन तद्वाच्यं, तथाच कारणात्-

दण्डे प्रयच्छतीत्यादौ मैत्रावरुणे । तस्य प्रैषानुवचनोपयोक्ष्यमाणत्वेन तन्निर्वाहात् । यत्र
तु वेदविदे गां ददातीत्यादौ असत्यपि फलान्तरपदे विश्वजिन्यायेन तत्कल्पनस्यावश्यकत्वेन स्वर्गा-
दिरूपमस्त्येव फलान्तरं, तत्राप्यग्रे वेदविदादेरुपयोगाभावेन प्राधान्यासम्भवात् सम्प्रदानस्य गुणत्व-
मेवेत्यर्थे सिद्धे सुतरां तद्धिताद्युपात्तदेवताक्यागेषु देवताया गुणत्वम् । फले हि चोद्यमानो
यागः स्वनिर्वृत्तिमपेक्षते सा च द्रव्यदेवतामन्तरेण न सम्भवतीति द्रव्यदेवतामपेक्षते । अपेक्ष्य-
माणञ्च तत् कारकरूपेणैवापेक्ष्यते न भाव्यांशेन स्वर्गस्यैव भाव्यस्य लब्धत्वात् । अपरुषार्थस्य
द्रव्यदेवतादेः साध्यत्वानुपपत्तेश्च । नहि देवतायाः पुरुषार्थजनकत्वं केनचिदपि विधिना
ऽवगतम्, येन तत्संस्कारकत्वं यागस्य स्यात् । तत्र द्रव्यस्य कारणत्ववाचकतृतीयया कारकत्वं;
देवतायास्तु तद्धितचतुर्थीद्वितीयाभिः । यद्यपि चतुर्थ्यादिना उद्देश्यत्वबोधनात् प्राधान्यमपि
प्रतीयते । परन्तु तदार्थिकमेव । तदिदमुक्तं वार्तिकतन्त्ररत्नयोः—“तच्च देवताकारकं यागं
प्रति यदि न प्राधान्यं प्रतिपद्यते तथासति यागो नैव निर्वर्त्यते यागनिर्वृत्यभावाच्च कारकमेव
देवता न स्यात् । तथा यदि च यागास्तस्य देवताकारकस्य गुणतां न प्रतिपद्येत ततः आत्मा-
नमेव न प्रतिलभेत । तस्माद्यग्रेण फलसाधनभूतनिर्वृत्तिमपेक्षमाणेन तत्सिद्ध्यर्थं नान्तरीयकेण
व्यापारेण गुणभावः प्रतिपत्तव्यः । तथा देवताकारकेणापि यागं निर्वर्त्यता नान्तरीयकः प्रधान-
भावः प्रतिपत्तव्यः । न च नान्तरीयको व्यापारः गुणभावे प्रधानभावे वा कारणम्, अचोदि-
तत्त्वात् । यागस्यैव फले चोदितत्त्वेन श्रुत्यादिप्रमाणेन यागं प्रत्येव तस्याः शब्दतो गुणत्वप्रती-
ते”रिति । व्यापारापेक्षायांमिति । विनष्टक्रियारूपस्य यागस्य फलजनने तद्व्यस्य
व्यापारत्वकल्पनायाः ध्वंसतत्प्रतियोगिनोरेकत्वाजनकत्वनियमात्, कीर्तननाश्रयत्वानुपपत्तेश्च—
सम्भवात् युक्तैव व्यापारापेक्षेति भावः । यथा च पराभिमतव्यापारान्तराणां निरासस्तथोपपादित-
मपूर्वाधिकरणे कौस्तुभे ।

वच्छेदके गौरवम् । दशादिजन्यफलभोगे जातेऽपि तत्कर्तृत्वानपायादन्यकृतदर्शपूर्णमास-
जन्यप्रसादादन्यस्य फलापत्तिश्च । अतस्तत्फलव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तद्व्यक्तिरुतुः सा
फलव्यक्तिर्भवत्वित्येवमाकारिकेच्छात्वेन कारणत्वं वाच्यं; तथा चातेरुकार्यकारणभाव-
कल्पनं कारणतावच्छेदके गौरवं च ।

किञ्चैतादृशप्रसादो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते, तदा यागानां नष्टत्वादेवोत्पत्त्यनापत्तिः ।
यदि तु तत्तद्यागेभ्योऽप्यवान्तरप्रसादा आग्नेयव्यक्तिर्तुस्तद्व्यक्तिजन्यं फलं भवत्वित्या-
कारिका इष्यन्ते, तदा देवतानाममोघेच्छत्वस्यार्थवादिषु प्रतिपादनात् देवादशीरोमीयाद्य-
करणेऽपि फलापत्तिः । अथैतस्यार्थवादत्वमेवाभ्युपगम्य तादृशमहाप्रसादस्य विजातीय-
च्छात्वेनैवापूर्ववादिन इव विजातीयफलत्वावच्छिन्नं प्रति कारणता, अवान्तरप्रसादानां च
विजातीयतत्तदिच्छात्वेनैव महाप्रसादं फलं च प्रति कारणता, कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च
स्वजनकयागसमवायित्वं कार्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च फलांशे समवायः, नातः कर्तृन्तरे
फलापत्तिः । अवान्तरप्रसादमहाप्रसादयोः परस्परं कार्यकारणभावे प्रत्यासत्तिस्तु उभयत्र
स्वजनकयागसमवायित्वमेव । देवतानिष्ठमेव वा तं कार्यकारणभावमङ्गीकृत्य समवाय एव
प्रत्यासत्तिरस्त्विति चेत्; सम्बन्धगौरवस्यैव दोषत्वात् । यागनिष्ठ कारणतानिरूपितका-
र्यताघटकसम्बन्धस्य भवता निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । मन्मते तु सर्वकार्यकारणभावानां सम-
वाय एव सम्बन्ध इति लाघवम् । एतेन प्रसादो नाम सुखविशेष इत्यपि पक्षः प्रत्युक्तः ।

न चास्य गौरवस्यार्थवादिके प्रसादाख्ये व्यापारे सिद्धे फलमुखत्वमिति
वाच्यं, अर्थवादस्य स्तावक्तयाऽभ्युपपत्तौ स्वतस्तत्कल्पकत्वाभावात् । व्यापारापेक्षायां
राक्सिद्ध न्यायेन तद्वाचकपदान्तरकल्पनया तस्य व्यापारत्वकल्पने च व्यापारत्वस्य

अथैतस्येति । अमोघेच्छत्वप्रतिपादकशास्त्रस्येत्यर्थः । स्वजनकयागेति । स्वपदं-
महाप्रसादरूपेच्छापरम् । तथा च समवायसम्बन्धेन यत् फलोत्पत्तिस्तत् स्वजनकयागसमवा-
यित्वसम्बन्धेन देवतामहाप्रसादः कारणमित्येवं कार्यकारणभावकल्पनायाः स्वजनकयागसम-
वायित्वस्यात्मनि सत्वात् नासम्भव इति भावः । देवतानिष्ठमेव वेति । आग्नयादियागैः प्रत्येक-
ब्रम्हाद्यवान्तरप्रसादा ये उत्पद्यन्ते ते अग्न्यादिदेवतास्वेव समवायसम्बन्धेनोत्पद्यन्ते तैश्च सर्वैः
सम्बूष महाप्रसादोऽपि तास्वेष उत्पाद्यते इति युक्त एवावान्तरप्रसादमहाप्रसादयोर्देवतानिष्ठकार्य-
कारणभावे समवायः सम्बन्धः । निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति । यागेनात्मनिष्ठेन देवतायां
प्रसादे जनयितव्ये स्वनिरूपितोद्देश्यताकत्वं कारणतावच्छेदकः सम्बन्धः कथञ्चिद्वाच्यश्चेदति
गौरवमिति भावः ।

कारणताघटितत्वेन तस्यास्सम्बन्धावगमपूर्वकत्वात् सम्बन्धगौरवस्य फलमुखत्वानुपपत्तेः । अतो ये तावत्प्रसादादिप्रतिपादकास्ते देवस्य त्वादिमन्त्रवदेव प्रसादादिविशिष्टदेवताप्रकाशनार्थस्सन्तो विशेषणांशे प्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वान्नानुपपन्नाः । वैशिष्ट्यव्यङ्ग्यसम्बन्धश्च आहार्यो वा अनाहार्यो वेत्यन्यदेतत् । अर्थवादाश्च तेनैव सम्बन्धेन स्तावका इति तेष्वपि न स्तुतिलक्षणातोऽन्या काचिल्लक्षणा । अस्तु वा सा, तथाऽपि विधौ गौरवापत्तेस्सा दोषः ।

न चैवं विध्यनपेक्षितत्वादर्थवादिकप्रसादाद्यकल्पनेऽपि लक्षणया प्राशस्त्यतात्पर्यं हस्याप्यर्थवादस्यासति प्रमाणान्तरविरोधे स्वशक्यार्थेऽपि प्रामाण्याभ्युपगमात् विप्रभोगप्रसादादिस्वीकारादपूर्वान्न एव प्रसादस्वीकरणमस्त्विति वाच्यं ; अन्यतात्पर्यकस्य वाच्यस्यान्यत्र प्रामाण्यायोगात् । अन्यथा शुद्धपुरुषतात्पर्यके यष्टीः प्रवेशश्च इत्यादौ पराजभोजननिवृत्तितात्पर्यके 'मृदं भुङ्क्व' इत्यादौ च प्रमाणान्तराविरोधात् स्वशक्यार्थेऽपि प्रामाण्यापत्तिः । अतस्सकृदुच्चरितस्य शब्दस्यानेकार्थबोधकत्वाभावनियमानुरोधेन शाब्दबोधत्वाच्चच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेन चार्थवादानां शक्यार्थे प्रामाण्यानुपपत्तेर्न देवताविग्रहादिस्वीकारः ।

फलमुखत्वानुपपत्तेरिति । किञ्च निषेद्धयेषु देवताभावात्तत्प्रसादस्य व्यापारत्वकल्पनानुपपत्तेः तत्रावश्यकल्यापूर्वस्यैव विधेयेष्वपि तत्कल्पनौचित्यात् तस्यैव द्वारत्वोपपत्तौ तत्र प्रसादस्य द्वारत्वकल्पनाऽयुक्तेत्यपि द्रष्टव्यम् । कचिद्विशेषित्वेन श्रुतास्तादृशा अर्थवादाः रात्रिसत्तन्यायेन तद्विधिविधेयेष्वेव तस्य द्वारतामापादयेयुः, नान्यत्र, प्रामाणाभावात् । वस्तुतस्तु तत्रापि न ते प्रसादस्य द्वारतासमर्पका इत्याह—अतो ये इति । तद्वदेवेति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे, अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामि'त्यादिपदार्थवैशिष्ट्यं वस्तुगत्या बाधितमपि आहार्यम् ; तद्वदेव प्रसादादिवैशिष्ट्यमपि न वास्तवमित्यर्थः । तदिदमुक्तं भाष्यकारेण—'एवमिदं देवताख्यं साधनं साधयितृ तमं बच्चेतनादिवत् सम्बुध्य साधयतीति चेतनवदेवोपचर्यमाणः सम्बुद्धिशब्देनामन्यते । तथा सम्बोधनशब्देन निर्दिश्योच्यते' इति । अर्थस्य देवतात्वपक्षे विग्रहादिमत्यास्तस्याः फलदातृत्वसम्भवेन फलदातृत्वस्य वास्तवस्यापि वैशिष्ट्येन प्रकाशनं श्रद्धातिशयजननद्वाराऽदृष्टार्थमेव ; विशेष्यमात्रस्यैव देवतात्वेन प्रकाशनापेक्षितत्वादित्यभिप्रेत्य तेनैवेत्युक्तम् । विधौ गौरवापत्तेरिति । स्तुतिलक्षणापेक्षया यद्यपि अवान्तरार्थलक्षणापि क्रियेत, तथापि विधेः स्वतः स्तावकत्वकल्पने गौरवापत्त्या स्तुतिलक्षणैवावश्यकी तदतिरिक्तार्थे अतिरिक्तलक्षणापीति न स्तुतिलक्षणायां दोषः अपेक्षितत्वात् अन्यस्य तु दोष एवेति भावः ।

न च तथाऽपि शब्दार्थविशिष्टप्राशस्य एव लक्षणयाऽर्थवादानां तात्पर्याद्विशेषणांशेऽपि प्रामाण्योपपत्तिः, लक्ष्यतावच्छेदके गौरवापत्तेः। अन्यथा व्रीहित्वादेरपि विवक्षापत्त्या ऊहानापत्तिः। अतः कथमपि न विग्रहादिस्वीकारः। किन्तु शब्दमात्रं

यत्स्वत्रार्थदेवतात्ववादिभिरुक्तम्—आग्नेय इत्यादौ प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमं प्रत्ययत्वसामान्येन प्राप्तमतिक्रम्य शब्ददेवतात्वपक्षे तद्वितचतुर्थीभ्यां प्रकृतिशब्दान्वितार्थाभिधानं यत्स्वीकार्यं तत् प्रकृत्यर्थाभावात्, उत प्रकृत्यर्थस्य देवतान्वयानर्हत्वाद्वा? नाद्यः; वायव्याग्नेय-सौर्यादिकतिपयदेवतापदप्रकृत्यर्थानां प्रत्यक्षसिद्धत्वेन लौकिकमानसिद्धत्वात्। ऐन्द्रार्थानामपि स्वर्गवदर्थवादादिसिद्धत्वात्। विध्यपेक्षिते स्वर्गस्वरूपे सम्भवति अर्थवादादिप्रामाण्यम्, न तु विध्यनपेक्षितेन्द्रादिस्वरूपे इति चेत्; कथमनपेक्षितमेतत्, यावता प्रत्ययान्तरवत् प्रकृत्यर्थान्वितत्वेन तद्वितादिसमर्पितस्य देवताकारकस्य विधाने प्रवर्तमानो विधिस्तन्निर्वाहाय प्रार्थयत्येष प्रकृत्यर्थविशेषरूपम्। स्फुटञ्चेन्द्रत्वादिकलार्थकाश्वमेधादिकार्थविधीनां इन्द्रादिस्वरूपापेक्षत्वम्। किञ्चेन्द्राय जुष्टं इन्द्रमावह इन्द्रं स्वाहा इत्याद्या देवताशब्दाः सुब्रविभक्तयः तावच्छ्रूयन्ते। नचैता इन्द्रशब्दस्याप्रातिपदिकत्वे सङ्गच्छन्ते। न चार्थशून्यस्य प्रातिपदिकत्वसम्भवः। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति [पा-सू १—२—४५] पाणिनीयोक्तेः। अतोऽपि नेन्द्रादिशब्दानामर्थशून्यत्वम्। न द्वितीयः। यदि हि त्यागकालीनोच्चार्यत्वलक्षणं देवतात्वं शब्दसमवायाहं तद्वितवाच्यत्वेन निर्णीतं स्यात्ततः प्रकृत्यर्थस्य तदन्वयानर्हत्वं सिद्धयेत्। नचैवं वृद्धव्यवहारादिना निर्णीतमस्ति। यद्यपि वा लोके तद्वितार्थत्वेन शब्दसमवायि देवतात्वं प्रसिद्धं स्यात् तथापि ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते’त्यादि वाक्यशेषात् वायव्यादिकतिपयतद्वितैस्तावदर्थगतमेव देवतात्वमभिधेयम्। यैव हि वायव्यपदसमर्पिता देवता विधिविहिता सैवेह वाक्यशेषे क्षिप्रगामित्वगुणेन स्तूयत इत्यविवादम्। न च शब्दस्य प्रसिद्धोऽयं गुणः स्तुत्यै निर्देष्टुं शक्यते। अतो यथा ‘आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरु’रित्यत्र ‘अदितिमोदनेते’नि वाक्यशेषात् चरुशब्दस्य लोकप्रसिद्धस्थान्यर्थत्वपरित्यागेन ओदनवाचित्वे निर्णीति यत्रापि सौर्धै चरुमित्यादौ न वाक्यशेषस्तत्रापि वेदावधृतशक्त्यनुरोधेन ओदनवाचित्वमेवाश्रीयते। तद्वद्व्यायव्यतद्वितस्य वाक्यशेषादर्थगतदेवताभिधायित्वे निर्णीति, यत्रापि यद्दि नासौ तत्रापि तद्वत-तदभिधायित्वमेव स्वीकार्यम्। एवञ्च सूर्यगतत्वेन प्रसिद्धगुणप्रकाशको याज्यादिमन्त्रो “ज्यो-तिष्कृदसि,, “विश्वमाभासि” (तै सं. १-४-३९) इत्यादिपदनिचयः सङ्गच्छते। एवं तद्वितोक्तन्यायेन चतुर्थीमात्रप्रमाणकमपि देवतात्वमर्थगाम्येव। कथमन्यथा ‘एष इ वै

देवता । अर्थस्तु प्रातिपातकानुरोधात् चेतनोऽचेतनो वा कश्चित्स्वीक्रियते । न तु हविषा हविर्यजत' इत्यादिवाक्यशेषगतमन्त्रवर्णाः सङ्गच्छेरन् । तस्मादर्थानामेव देवतात्वम् । अत एव तिर्यगधिकरणे देवानामनधिकारसिद्धयै भाष्यकारोक्तो हेतुः सङ्गच्छते । 'न देवानां देवतान्तराभावात्' इति । शब्ददेवतात्वे तदुच्चारणस्य अस्माभिरिवेन्द्रादिभिरपि कर्तुं शक्यत्वान्नानेन हेतुना तेषामनधिकारः सिद्धयति । निरस्तञ्चैतच्छब्ददेवतामतेतद्भाष्यचलेन मिश्रः । अतोऽर्थस्य देवतात्वेऽपि तद्गुणकर्मण एव फलमिति न प्राधान्येन फलदानृत्वं तस्या इत्यपूर्वसिद्धिरिति । तन्निरासायाह—अथस्तु प्रतिपदिकानुरोधादिति । इन्द्रादिशब्दानां विवक्षितार्थत्वेऽपि स एवार्थो वाक्यशेषमन्त्रवर्णादौ प्रतिपाद्यत एव । न तु तद्गतविग्रहादिकमप्यनपेक्षितं प्रतिपाद्यते । यदि तदपि प्रतिपाद्येत तदा तन्निष्ठप्रसादस्य अवान्तरव्यापारस्यापेक्षिततमस्यापि प्रतिपादने तात्पर्यात् अपूर्वसिद्धयनापत्तिः । अतोऽर्थजरती-याङ्गीकारे प्रमाणाभावात् यथैव वायुदेवतायामर्थवादप्रतिपादितमपि वर्तमानभूतिप्रापकत्वमनुपपन्नं तदेवताक्यागस्तुत्यै आहार्यं स्वीक्रियते न तु देवतास्तुतौ तात्पर्यं, नथैव तत्र देवतानिष्ठनत्तद्विग्रहादिकमप्याहार्यमेव स्वीक्रियत इति न किञ्चिद्वाचकम् ।

वस्तुतस्तु इन्द्रादिरूपार्थप्रतिपादनस्यापि विधेरनपेक्षणात् तत्प्रतिपादनतात्पर्यकत्वमैवार्थ-वादादीनामसिद्धौ दूरे तद्विग्रहादिप्रतिपादकत्वं तेषाम् । कथं तर्हि अग्न्यादिरूपेऽर्थे विद्यमाने शब्ददेवतात्वसिद्धिरिति चेत् । अयमभिप्रायः—देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागो हि यज्यर्थः । तत्र यदि देवतोद्देशो नाम 'इदं द्रव्यमग्न्यादिस्वामिकम्, अथवा 'अग्निरिदम्' अथवा 'अग्न्यर्थमिदम्' इत्याकारकारोपज्ञानं द्रव्यत्यागश्च 'इदं मदीयं ने' त्याकारकं ज्ञानं तदा ज्ञाने विध्यनुपपत्तिः । तस्य कृतिसाध्यत्वाभावात् यदाकारकं ज्ञानं तदाकारकत्यागस्यैवापत्तौ अग्नय इदं न मम इति त्यागानुष्ठानानापत्तेश्च । तादृशमानसज्ञानोत्पत्तिमालेणैव त्यागानुष्ठानसिद्धौ वाचनिकतादृश-त्यागो प्रमाणाभावप्रसङ्गाच्च । अनो द्रव्यत्यागकाले देवतावाचकपदस्य चतुर्थीप्रकृतिकत्वेनोच्चारण-मात्रमेव देवतोद्देशपदार्थः कृतिस्ताव्यो विधेविषयः, द्रव्यत्यागोऽपि च द्रव्यवृत्तिस्वस्वत्वानिवृत्त्यनुकूलेदं न ममेत्याकारकज्ञानपूर्वो व्यापारः इदं न ममेत्याकारकशब्दोच्चारणरूपः स एव ; तथैव त्यागानुष्ठानसाक्षिमिद्वृद्धव्यवहारेण शक्तिनिर्णयात् । अग्नय इदं न ममेति त्यागानुष्ठान एव प्रधानत्यागो निर्वृत्त इति व्यवहाराच्च । एतेन त्यागकाले देवतावाचकचतुर्थ्यन्तपदप्रयोगो स्पष्टस्य वचनस्यानुपलम्भात् प्रमाणाभाव इति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् । त्वष्टारन्तूपलक्षयेदिति तार्तीयलिङ्गपादाधिकरणकौस्तुभप्रदर्शितरीत्या यजिपदार्थस्य तत्रैव वृद्धव्यवहारेण शक्तिनिर्णयात् तत्प्रयोगप्रमाणान्वेषणप्रयासवैयर्थ्यात् ।

अत एव— नामगोत्रे समुच्चार्य तुभ्यं संपदद इति ।
 नममेति स्वस्वताया निवृत्तिमपि कीर्तयेत् ।
 दानहोमादिकं कुर्यादेवं श्रद्धासमन्वितः ॥

इति हेमाद्रिधृतवृद्धवसिष्ठवचनमपि वृद्धव्यवहारसाक्षिशक्तिज्ञापकमेव न तु तादृशविशिष्टो-
 चारणस्य यागदानादावङ्गताबोधकम्, अदृष्टान्तरकल्पनापत्तेरित्यपि ध्येयम् ।

अपि च धृतिहोमास्तावत् गोभिलगृहसूत्रे विवाहप्रकरणे 'उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्या-
 हुतौर्जुहोति अष्टाविहधृतिरिति' । (गोः गृ. २-४-२) गोनामभिर्होमोऽपि तत्रैव आश्वयुजीयकर्मणि
 श्रूयते 'गोनामभिश्च पृथक्क्राम्यासी'ति (गो गृ. ३-४-३) एतेषु धृतिहोमेषु त्यागकाले चतुर्थ्यन्त-
 देवतावाचकपदप्रयोगस्य होमपदार्थान्तर्गतत्वेन प्राप्तस्य "धृतिहोमे न प्रयुज्यात् गोनामसु
 तथाष्टसु" इति शूल्माणिधृतच्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन निषेधकरणमेव अन्यत्र तदावश्यकत्वं गम-
 यति । न च च्छन्दोगपरिशिष्टभाष्यकारैः आशादित्यप्रभृतिभिस्तथाऽऽश्वलायनसूत्रभाष्यकारेण
 तथा वृत्तिकृता नारयणेन च यथाम्नातेषु स्वाहान्तेषु मन्त्रेषु धृत्यै स्वाहेत्येव चतुर्थीनिषेधकत्वेनैतस्य
 व्याख्यानात् प्रधानशरीरान्तर्गतदेवतावाचकपदोत्तरं चतुर्थीनिषेधकत्वं येन तत्प्रयोगस्य अन्यत्रा-
 वश्यकत्वं ज्ञाप्येतेति वाच्यम् ; तथात्वे विनापि वचनं 'चित्तञ्च स्वाहा' 'आकृतं च
 स्वाहे'त्यादिमन्त्राणामिव यथापाठं चतुर्थी विनैव प्रयोगोपपत्तौ वचनवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्त्याग-
 कालीनचतुर्थ्यन्तपदप्रयोगनिषेधकत्वमेव तस्य युक्तमित्यन्यत्र तच्छक्तिनिर्णये भवत्येव तत्प्रमाणं
 तद्वचनमिति । अतश्च अग्नये इत्येतन्मात्रोच्चारणकालीनस्य 'इदं न ममे' त्युच्चारणपूर्वक-
 द्रव्यत्यागस्यैव यजिपदार्थत्वेन विधिना विधानात् केवलमग्नये इति चतुर्थीप्रकृतिकत्वेनाग्निशब्द-
 मुच्चार्य द्रव्यत्यागानुष्ठाने शास्त्रार्थत्वेन ज्ञापिते अग्निशब्दस्य स्वोच्चारणकालवृत्तित्वसम्बन्धेन
 द्रव्यत्यागे वैशिष्ट्यं प्रतीयते । यैरप्यर्थस्य देवतात्वं वक्तव्यं तैरपि तस्य शब्दोच्चारणद्वारैव
 द्रव्यत्यागे वैशिष्ट्यं स्वीकर्तव्यम् । तत्र स्वार्थप्रतिपादकशब्दोच्चारणकालवृत्तित्वरूपसम्बन्धापेक्षया
 स्वोच्चारणकालवृत्तित्वरूपसम्बन्धस्य लुप्तत्वात् । द्रव्यत्यागकालीनचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणकर्मी-
 भूतपदप्रतिपाद्यत्वरूपदेवतात्वकल्पनापेक्षया तादृशोच्चारणकर्मत्वस्यैव तस्य लुप्तत्वाच्च विहिता-
 म्यादिशब्दवृत्त्येव देवतात्वं कल्पयितुं युक्तम् ; नत्वर्थवृत्त्यपि तस्याविहितत्वात् । तावत्पर्यन्त-
 देवतात्वकल्पने प्रमाणाभावाच्च । अत एव प्राकृतस्य गुणस्य श्रुतावित्यधिकरणे (१०-४-६)
 भाष्यकारेणोक्तम्—'देवताशब्दस्य हविषश्च सम्बन्धः साक्षादुच्यते' इति । विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे
 (१०-४-३) इत्यधिकरणे मिश्रैरप्युक्तम् 'सर्वत्र देवताविधौ शब्द एव विधीयते नार्थ' इति । न
 चाविहिता देवता भवति अनिप्रसङ्गादिति । न देवताग्निशब्दक्रियमित्यधिकरणेप्युक्तं मिश्रैः—

यावदर्थं विहिता सा देवतेति । एवञ्चाभिधेयस्यार्थस्य देवतात्वानवबोधाच्चतुर्थीप्रकृतिभूताग्निरित्यानुपूर्वीविशिष्टवर्णानामेव देवतात्वे विध्यवगते आग्नेष इति तद्विते अग्नय इति चतुर्थीस्थलेऽपि पूर्वोक्तलघुभूतदेवतात्वरूपप्रधानभूतप्रत्ययार्थानुरोधेनाग्न्यादिप्रकृतिपदेन लक्षणयाऽग्निरित्यानुपूर्वीविशिष्टवर्णानामेव देवतात्वमुच्यते अर्थस्य देवतात्वव्यवहारस्तु शब्दद्वारौपचारिक एव । अग्निरित्यानुपूर्व्याश्चतुर्थीप्रकृतिभूताया एव देवतोद्देशपदार्थे निवेशात् अग्नय इत्यादि चतुर्थ्यन्तशब्दस्य द्रव्यत्यागे वैशिष्ट्येऽपि न तदानुपूर्व्या देवतात्वमिति ध्येयम् ।

यत्त्वत्र शब्ददेवतात्वपक्षे चतुर्थ्यन्तत्वेन त्यागकालोच्चार्यत्वरूपदेवतात्वसम्भवेऽपि भाट्टालङ्कारकारणामापादनम्—तथाहि शब्दस्य देवतात्वे सौर्यादिविधिगतेष्वावाहनादिषु निगमेषु^१ प्राकृतदेवतापदस्थानेऽवश्यकर्तव्ये वैकृतदेवताभूतशब्दप्रकाशकप्रक्षेपे 'स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे इति न्यायात् सूर्यशब्दाद्येत्येवोहः प्रसज्येत न सूर्यायेति । ननु दशमे तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादित्यधिकरणे सौर्याङ्गभूतेषु निगमेषु सूर्यदेवताप्रकाशनायानियतशब्दोच्चारणं पूर्वपक्षीकृत्य न सौर्यविधिना त्यागवेलायामेव सूर्यशब्दो नियम्यते । किन्तु कृत्स्नप्रयोगे यावत्सु प्रदेशेषु देवतावाचिशब्दोच्चारणमपेक्ष्यते तत्र सर्वत्रापि युगपदेकसूर्यशब्दोच्चारणं नियम्यते । कारकाणां भावनान्वयनियमेन देवतात्मककारकविशेषात्मनः शब्दस्यापि भावनान्वयनियमात्, विततभावनाया एव प्रयोगत्वादिति सिद्धान्तितम् । ततश्च कालादिवत् प्रयोगानुबन्धकत्वं यद्यपि देवताया नास्ति तथापि त्यागे निगमेषु च शब्दैक्यनियमात् त्यागवेलायामप्रयुक्तस्य शब्दशब्दशिरस्कसूर्यशब्दस्यादित्यादिशब्दानामिव न निगमेषु प्रयोगापत्तिरिति चेन्मैवम् ।

यद्यपि सर्वत्र सूर्यशब्दनियमेन तत्पर्याया निवर्तन्ते तथापि नास्त्यैकरूप्यमपि नियमगोचरः । नहि त्यागवेलायां चतुर्थ्यन्तोऽसौ प्रयुक्त इति निगमेष्वपि तथैव निगम्यते । अतो यथैव तत्तन्निगमकार्यभूतवाक्यार्थप्रतीत्यानुगुण्येन सूर्यशब्दस्यैव द्वितीयान्तषष्ठ्यन्तरूपेण प्रयोगः सम्भवति तथैव यागीयदेवताभूतशब्दप्रकाशनात्मककार्यानुरोधेन [शब्द] शब्दशिरस्कस्यैव तस्य प्रयोगः सिध्येदिति ।

तद्वयुक्तम् । यागशरीरान्तर्गतचतुर्थीप्रकृतिशब्दोच्चारणरूपदेवतोद्देशपदार्थे उच्चारणीयप्रकृतिविशेषापेक्षया विधानार्थं प्रवृत्तेन सौर्यमिति पदेन सूर्येत्यानुपूर्वीमात्रस्यैव त्यागकाले नियमनात्, तेनैव निगमेष्वपि तावन्मात्रनियमस्य भवद्विरप्यवश्यवक्तव्यत्वात्, अप्राकृत-

कार्यकारित्वापत्तेश्च शब्दशब्दशिरस्कसूर्यशब्दोहानुपपत्तेः । यथैष ह्यर्थस्य देवतात्वेऽपि तस्य सूर्यशब्दप्रतिपाद्यत्वेऽपि न सूर्यशब्दप्रतिपाद्यायेत्यादिजातीयः त्यागकाले प्रयोगः तदर्थप्रतिपादकत्वेन सूर्येत्यानुपूर्वीमात्रविशिष्टवर्णानामेवोच्चार्यत्वतियमात् । एवं ममापि तदुपपत्तिः सुखमैवेति न शब्ददेवतात्वपक्षे काचनानुपपत्तिरिति ।

ननु 'अग्नये' 'आग्नेयम्' इत्यादौ प्रथमतः शक्तिजन्यार्थोपस्थित्याऽर्थगतदेवतात्वप्रतीतौ लक्षणाभावकृते लाघवे बुद्धे अर्थघटितस्य देवतात्वस्य द्रव्यत्यागघटकसम्बन्धस्य चोत्तरकालिकस्य गुरुभूतस्यापि कल्पनेऽपि न दोष इति चेन्न । देवतावाचकामयादिपदार्थाकाङ्क्षया भावनायां अग्न्यादिपदार्थानन्वयात् । नह्यग्न्यादिपदार्थानां भावनान्वये साकाङ्क्षत्वं देवतावाचकपदोच्चारणकालीनद्रव्यत्यागकरणकभावनाया यथैव करणाकाङ्क्षया द्रव्यादीनां त्यागद्वारा तत्रैवान्वयः तथैवोच्चारणद्वाराऽपेक्ष्यमाणः शब्द एव देवतावाचकोऽन्वेतुं युक्तो न त्वर्थो बाधात् । अतश्च प्रधानान्वयानुरोधेनाकाङ्क्षाक्रमेणान्वयक्रमेऽर्थवाचकस्याप्यग्न्यादिशब्दस्य शब्दपरत्वं यल्लक्षणायाऽऽभ्यणीयं तदेव फलमुखं गौरवं न दोषावहम् ।

अस्तु वा कारकाकाङ्क्षयापि भावनान्वयः तथापि अग्न्यादिवृत्तिदेवतात्वस्य यागादिधात्वर्थद्वारैवान्वयस्य वक्तव्यत्वात् तत्र देवतोच्चारणपूर्वकद्रव्यत्यागे धात्वर्थेऽर्थस्य कथमप्यन्वयासम्भवे शब्दद्वारैवान्वयस्य त्वयापि वक्तव्यत्वेन शब्दलक्षणायां न किञ्चिद्बाधकम् । अत एव हविस्त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तत्वेनोच्चारणकर्मत्वेन विहितत्वसमनियतं देवतात्वमखण्डोपाधिरूपं शब्दवृत्त्यपि ^१ शक्यत एव निरूपयितुम् । धृत्यादिहोमेष्वपि धृत्यादौ त्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वाभावेऽपि तत्कर्मत्वेन विहितत्वं निषिद्धत्वेऽपि नैव विहन्यते । सम्प्रदानादिवारणाय हविः पदं । गवादेद्रेव्यत्वेऽपि हविष्ठाभावात् । अस्तु वा धृत्यादिसाधारणं हविस्त्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वव्यापकमेव देवतात्वमखण्डम् । न तु तद्व्याप्यम् । अत एव यदा देवतात्वं सखण्डं तदापि अग्नये-जुहोतीत्यादौ ^२ लक्षिताग्निशब्दवृत्त्युच्चारणकर्मत्वस्यैव स्वसमानकालीनद्रव्यत्यागकरणकत्वसम्बन्धेन भावनान्वये समानसंवित्सम्बन्धतयैवोच्चारणे हविस्त्यागकालीनत्वबोधसिद्धावप्यन्यलभ्यत्वेन न तदंशे ^३ चतुर्थ्यादेः शक्तिर्लक्षणा वा । अपि तूच्चारणकर्मत्वमात्रे एव । अनयैव च रीत्या यज्यादीनामपि द्रव्यत्यागमात्र एव शक्तिः न तु देवतोद्देशपूर्वकत्वेऽपि । विशिष्टविधिफलीभूतार्थमादायैव च तत्तद्विशिष्टरूपेऽर्थे तद्धितस्य यज्यादेश्च शक्त्यादिव्यवहराः ।

१. A. तत्त्वं निषिद्धत्वेऽपि

२. B. आकाङ्क्षित

३. A. इति

यदाप्यखण्ड देवतात्वं तदापि तस्य स्वाश्रयोच्चारणकालीनत्वादिपूर्वोक्तसम्बन्धेन भावनान्वयात् देवतात्वे सखण्डदेवतात्वसमनियतत्वस्य द्रव्यत्यागे च देवतोद्देशपूर्वकत्वस्य लानो नासुलभः । उन्नयथाप्यग्न्यादिशब्दानां विशिष्टविधिनैव विधानात् विशिष्टविध्यर्थानुष्ठानस्य यजमानकर्तृकस्याग्नये इदं न ममेत्युच्चारणपूर्वकतदाकारमानसज्ञानेनैव सम्पादनीयस्य विधिगत-शब्दं विनाऽसिद्धेः त्यागकाले तच्छब्दनियमः सिद्धयति । तव तु अग्न्यादिरूपार्थवृत्त्युद्देश्य-त्वनिरूपकत्वस्य यागे बोधेऽप्यग्निशब्दोच्चारणस्य यागाविधायकविधिना अबोधनात् विशिष्टभावना-विधायकत्वेन चरितार्थस्य ब्राह्मणस्य पुनस्त्यागकाले विधिगतशब्दनियमनांशेऽपि व्यापारकल्पनम-त्यन्तगौरवावहम् ।

यद्यपि च देवतावाचकस्य चतुर्थीप्रकृतित्वेन शब्दस्योच्चारणमात्रं यागशरीरप्रविष्टमिति केवलमग्निरित्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दमात्रं देवता, न तु चतुर्थ्यन्तं¹ विशिष्टं पदमित्युक्तम् । तथा च चतुर्थ्या विकल्पितं रूपद्वयमस्ति । तत्र विधिगतं यादृशं रूपं तस्यैव त्यागकाले उच्चारण-नियमानापत्तिः । ततश्च 'मौद्रं चरं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकामः' । मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्त-कपालम्' इति विहितयागयोः श्रियै इति स्वतवद्भ्य-इति शब्दोच्चारणेनेव श्रिये इति स्वत-वद्भ्य इति शब्दोच्चारणेनापि देवतोद्देशसिद्ध्यापत्तिः तथापि श्रीस्वतवत्प्रकृतिपदाभ्यामुपरि प्रयोक्तुं युक्तं चतुर्थीगतं रूपद्वयम् ; तत्र किमुच्चारणीयमिति सन्देहे विकृतौ प्रकृतिदृष्टत्वस्येव विधित्वचतुर्थीरूपस्यापि युक्तमेवोच्चारणनियामकत्वमिति न तदंशेऽपि विधिव्यापारः कल्पनीयो गौरवात् । अत एव मन्त्रवर्णकल्प्यदेवतावाचिपदे सम्भवद्विकल्पितचतुर्थीरूपद्वयप्रकृतित्वं, तत्र त्यागे अन्यतरप्रयोगेऽपि न बाधकम् । नियामकान्तराभावात् । अत एवाग्नेयमित्यादिदेवता-तद्धितस्थले अग्निर्देवता अस्तेति विग्रहादग्निशब्दमात्रस्यैव देवतात्वं प्रतीयते । तत्र यद्यग्नय इति चतुर्थीविशिष्टानुपूर्व्या देवतात्वं तदा स्वार्थवाचकत्वरूपशक्यसम्बन्धेनार्थपरस्य अग्निपदस्य लक्षणया तद्वाचकशब्दपरत्वेऽपि तदुत्तरचतुर्थ्यन्तपर्यन्तलक्षणायां शक्यसम्बन्धाभावेन कथञ्चि-त्सम्बन्धकल्पने निषिद्धलक्षणात्वापत्तिरतो देवतात्वाश्रयप्रकृतिमात्रम्, तदुत्तरचतुर्थीप्रयोगः त्याग-काले यजिपदार्थान्तर्गतत्वेन विधिविहितत्वादनुष्ठेयः ।

अत एव तद्धितेन देवताविधानात् तत्पूर्वं विहितत्वघटितं नावगतमिति कथं तेन विहितत्वघटितं देवतात्वमभिधीयतामित्याशङ्कानिरासायैव तत्र हविस्त्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वेन विहितत्वसमनियतं तद्व्यापकं वा वस्तुगत्या देवतात्वमखण्डोपाधिरूपमेव पूज्यपादैः प्रदर्शितमेव प्रागुपपादितम् ।

1 A. न्तपदविशिष्टं

एतेन यदत्र भाट्टालङ्कारकृता विविशब्दस्य मन्त्रत्वे (१०-४-२३) इत्यधिकरणे मिश्रैः शब्दनियमप्रदर्शनावसरे चतुर्थ्यन्तमग्निशब्दमुच्चार्येति विहायाग्नय इति शब्दमुच्चार्य हविस्त्यजेदिति वाक्यार्थप्रदर्शनात् योग्यताबलाद्वाट्टशब्दोच्चारणं द्रव्यत्यागे योग्यतयान्वेति तादृशस्यैव देवतात्वं युक्तमिति अग्नये इत्यानुपूर्व्या एव शब्ददेवतात्ववादिना देवतात्वस्य वक्तव्यत्वात् यथैव चतुर्थ्यन्तस्य तद्वितार्थान्वयाय तद्वितप्रकृत्या स्वार्थवाचकत्वमव्याप्यवर्तिनमपि सम्बन्धं निमित्तीकृत्य अग्नय इति शब्दो लक्षयितव्यः । तद्वदग्नेयं चतुर्थी करोतीति आग्नेयपदे अग्निशब्दलक्षणावत् अग्नीषोमीयशब्दैन्द्राग्नशब्दयोरपि लक्षणायां बाधकाभावात् अग्नीषोमीयपुरोडाशेऽपि शब्ददेवतात्वमते चतुर्धाकरणापत्तिरित्युक्तं परास्तम् । अपि चार्थदेवतात्वपक्षेऽप्यर्थस्य शब्दद्वारेण कर्मणि समवायो, द्रव्यस्य तु तत्र स्वरूपेण समवाय इति मीमांसकमर्यादयैवाग्नेयं पय इति विहितान्नेयपयोद्रव्यके यागे देवतासामान्यादुल्लेखसा द्रव्यसादृश्यबलेन सान्नाय्यस्यातिदेश इति साधितमष्टमे 'विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येतेत्यधिकरणे (८-१-३२) । शब्दद्वारेणार्थस्य कर्मणि समवाये च स्ववाचकशब्दस्यैव योग्यताबलात् द्वारत्वेऽपि तदुत्तरं चतुर्थीप्रयोगः स किं 'इदं न ममे'त्युच्चार्यमाणपदार्थान्वययोग्यतया, उत यजिपदस्य मनुक्तप्रकारेण चतुर्थीविशिष्टानुपूर्व्या शक्तिबलाद्वा ? नाद्यः, अग्नयर्थमग्नेरित्येवमाकारस्य पदस्य योग्यतरस्य स्वाधीने शब्दप्रयोगे इति न्यायेनोच्चारणापत्तेः । प्रकृतिविकृतिभाव एव तादर्थ्यचतुर्थीविधानेन तादृशप्रयोगस्यैवायोग्यत्वाच्च । ददातिधातुयोगाभावे सम्प्रदानचतुर्थ्या अप्रसक्तेश्च । दादत्यतिरिक्तक्रियान्तरसमभिव्याहाराभावेनाग्नये जुहोतीतिवत् लक्षणयापि सम्प्रदानत्यार्थकचतुर्थ्यनुपपत्तेश्च । अतो यजिशक्त्यैव चतुर्थीप्रयोगे विद्यमानेऽपि यथा न चतुर्थीसहितस्य देवतावाचकत्वं, अक्लृप्ततद्वाचकत्वकल्पने गौरवात्, विन्तु चतुर्थीप्रकृतिभूतस्यैव; एवं देवतात्वमपि लाघवाद्यस्तद्वाचकः शब्दः तस्यैव कल्प्यते । अत एव चतुर्थीविशिष्टतद्वाचकपदोच्चारण एव शक्तिर्न त्वग्नय इत्याकारकानुपूर्वीविशिष्टे । तथाप्ये चतुर्थ्यन्तप्रयोगस्य तत्तदादेशद्विवचनबहुवचनभेदभिन्नत्वेन तत्तदाकारकशक्तिकल्पने अनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः । अत आग्नेयमित्यादितद्विते अग्निशब्दमात्रलक्षणात् तद्देवत्यपुरोडाश एव चतुर्धाकरणं नान्यत्र । अग्नय इति शब्दमुच्चार्य हविस्त्यजेदिति मिश्रलिखनं बन्धय इत्याकारकोच्चारणापादनखण्डनमात्रपरम् । न त्वग्निशब्दस्य देवतात्वाभावप्रदर्शनपूर्वकं चतुर्थीसहिततादृशानुपूर्व्या देवतात्वप्रदर्शनपरमिति न बाधकम् । न च शब्दस्य देवतात्वे तस्यापि स्वरूपेणैव द्रव्यस्यैवान्वयात् कथं दौर्बल्यम्, येनाग्नेये पयसि आग्नेयविध्यन्तो न भवेदिति केषाञ्चिदापादनं युक्तमिति वाच्यम् । अर्थस्य शब्दद्वारेणान्वयवादिमतेऽपि उच्चारणद्वारकृतान्वयप्रतीतिगतं विलम्बमवलम्ब्यैव द्रव्यापेक्षया दौर्बल्यस्य वक्तव्यत्वात् तादृशविलम्बितप्रतीतिकान्वयस्य द्रव्यापेक्षया शब्दे ममापि वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव यजिपद-

शक्त्यन्तर्गतश्चतुर्थीप्रकृतिको देवतावाचकः शब्दः तदुच्चारणं यागविधिना विहितम् । तत्राग्नि-
शब्दस्याग्निरूपार्थविवक्षया प्रातिपदिकसज्ञया चतुर्थीप्रकृतित्वयोग्यतायामपि इदंशब्दसमभिव्याहार-
मात्रेणोपपदविभक्तित्वेनापि चतुर्थीविधानं यद्यपि स्पष्टं नोपलभ्यते, तथापि सूर्यायेत्याद्यहस्य
वेदापेक्षितत्वेन वैदिकत्ववत् त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तप्रयोगस्यापि यजेतेत्यादिविध्यपेक्षितत्वेन
वैदिकत्वात् छुन्दसि बहुलमित्याद्यनुशासनेनैव स्वामित्वरूपसम्बन्धविशेषार्थिका चतुर्थी विधीयते ।
तत्रार्थगतैकत्वबहुत्वविवक्षया एकवचनादिप्रयोगः न तु शब्दरूपदेवतागतैकत्वादिविवक्षया ।
इतः पूर्वं शब्दगतदेवतात्वानवगमेन तदनुरोधेनार्थवाचकस्यात्रत्यागिशब्दस्य शब्दपरत्वे लक्षणायां
प्रमाणाभावात् । ततश्च द्रव्यत्यागकाले अग्नय इदं न ममेत्युच्चार्यमाणाद्वाक्यात् अग्निरूपार्थ-
स्वामिकमिदं नममेत्यर्थार्थगतस्वामित्वावगमेऽपि पूर्वोक्तरीत्या लाघवाच्छब्दगतमेव देवतात्वं
कल्प्यते अर्थदेवतात्वव्यवहारः स्वामित्वाश्रयव्यवहारश्च शब्दरूपदेवतावाच्यत्वादौपचारिक
इति दर्शयिष्यते पूज्यपादैः मेधपतिभ्यामिति मन्त्रस्योहानृहविचारे नियमोवेत्यधिकरणे
(९-३-४१.) । तमिममौपचारिकं व्यवहारमादायैव “देवस्त्वं न गृहीयादि”त्यादिव्यवहाराः ।
एतदर्थमेव शब्ददेवतात्ववादिना अर्थोऽपि प्रातिपदिकानुरोधात् स्वीकृत इति सिद्धम् । अत एव
‘मारुतं सप्तकपालमित्यादौ ‘मरुतो यस्य हि क्षये’ इत्यादिमन्त्रवर्णात् बहूनां मरुतां देवतात्वप्रतीतेः
मरुतः देवता अस्येति विग्रहेऽपि मरुत्प्रातिपदिकबहुवचनाभ्यां लक्षणयैकमरुच्छब्दगतदेवतात्व-
प्रतिपादनेन तस्यैकत्वेऽपि त्यागकाले मरुद्भ्य इति चतुर्थीप्रयोगे नैव किञ्चिद्वाधकम् । एव-
मग्नीषोमादिद्विदैवत्ययागेष्वप्यग्नीषोमाभ्यामिदं न ममेति त्यागोपपादनं द्रष्टव्यम् ।

अस्तु वा त्यागवचनान्तर्गताभ्यादिपदानामपि शब्दपरत्वम्, द्विदेवत्ये इव शब्दद्वयसत्त्वा-
द्विवचनप्रयोगः । मरुद्भ्य इत्यत्राप्यनेकार्थीभिधायकत्वात्तानेकशब्दलक्षणाद्बहुवचनप्रयोगः ।
देवतायां स्वामित्वञ्च देवतात्वाश्रयत्वमेव । द्रव्ये च स्वत्वं तादृशाश्रयतासमानाधिकरणदेवतात्व-
निरूपकत्वम् । एतादृशस्वस्वामिभावसम्बन्धमादायैव देवत्वादिव्यवहार इत्यपि सुवचम् ।
एतादृशविषये च मरुदादिशब्दस्य देवताभूतस्यैकत्वेऽपि अनेकार्थप्रतिपादकशब्ददेवत्यत्वेनानेक-
देवत्यत्वम् । अग्नये पवमानायेत्यादौ च एकार्थप्रतिपादकशब्ददेवत्यत्वेनैकदेवत्यत्वमिति तत्तद्वागे
व्यवहारोपपत्तिरप्युपपादयितुं सुलभैव ।

एतेन अग्नये पवमानायेत्यादौ अनेकशब्दोपात्तैकदेवत्ये यागे आग्नेयविध्यन्तः ।
मारुतं सप्तकपालमित्यादौ चैकशब्दोपात्तानेकदेवत्ये कर्मणि ऐन्द्राग्नादेरिति सकलमीमांसक-
याज्ञिकप्रसिद्धा व्यवस्था शब्ददेवतात्ववादे विपरीता स्यादित्यापादनं भाट्टालङ्कारोक्तमपास्तम् ।
अनभिमतार्थानां केवलशब्ददेवतात्ववादिनां तदापत्तावपि अर्थाङ्गीकारेण शब्दमात्रदेवतावादि-

मते देवतापत्तेः । अत एव शब्द्वारौपचारिकोऽर्थनिष्ठो द्रव्यनिरूपितः स्वामित्वसम्बन्धस्त्याग-
वचने यत्तावाधितः तत्कर्मणि मनुष्यादेरधिकारसम्भवेऽपीन्द्रादिदेवतानामिन्द्रशब्दोच्चारणेन याग-
निर्वृत्तिसिद्धावपि इन्द्रायेदं न ममेति त्यागवचनार्थस्य बाधान्नाधिकारः कर्मणीति ध्येयम् ।
एतदभिप्रायकमेव देवतान्तराभावादनधिकार इति षष्ठाधिकरणे भाष्यकारादीनां वचनम् ।
यद्यप्यभ्ये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादिनक्षत्रेष्टिवाक्यशेषेषु 'प्रजापतिः
प्रजा असृजते' त्याद्युपक्रम्य 'स एतं प्रजापतये रोहिण्यै चरुं निर्वपेदि'त्येवंरूपेषु देवानामपि
कर्माधिकारः प्रतीयते । तथाप्यर्थवादगतत्वाच्च विधितात्पर्यक इत्युभयमतेऽपि समानम् । इत-
रथा स्वस्मै स्वकर्तृकद्रव्यत्यागासम्भवेन प्रजापत्यादिशब्दानामेव तव मते देवतात्वापत्तेः । अतो
युक्तमेव शब्दस्य देवतात्वम् ।

यद्यपि भाट्टालङ्कारकृता शब्ददेवतात्वे दूषणान्तरमुक्तम्—उपांशुयागसमिदादियागेषु सर्वत्र
मन्त्रवर्णादेवतालभ इति तत्तदधिकरणेषु प्रतिपादितं शब्ददेवतात्वपक्षे न युज्यते । यदि ह्यग्ने-
यादियागेष्विवोपांशुयागादिविधिवलात् शब्दस्यैव देवतात्वमवधारितं स्यात् ततोऽवधारितदेवता-
प्रकाशनं विना मन्त्राणामङ्गत्वानुपपत्तेः मन्त्रगतेन्द्रविष्ण्वादिसमिदादिशब्दैः लक्षणया देवताभूत-
शब्दप्रकाशनं स्यात् । यदि चोत्तमप्रयाजयाज्यामन्त्रे सूक्तवाके चाग्नेयादियागान्तरीय-
देवताप्रकाशनार्थत्वमहिम्नाऽभ्यादिशब्दानां लक्षणया शब्दपरत्वनिर्णयवदुपांशुयागादिमन्त्रेषु
विष्ण्वादिशब्दानां शब्दपरत्वनिर्णयः स्यात् तत उत्तमप्रयाजप्रस्तरप्रहरणयोरिवोपांशुयागादिष्वपि
शब्दानां देवतात्वमाक्षिप्योपांशुयागादिदेवताभूतशब्दप्रकाशनार्थास्तत्तन्मन्त्रा भवेयुः । न
चान्यतरदप्येतत् सिद्धमस्ति । अतो न शब्दस्य देवतात्वमिति ।

तदपिशिथिलम् । यतः आग्नेयादिष्वपि न प्रथमत एव आग्नेयपदे शब्दलक्षणया देवताऽवधार-
यते ; अनुपपत्तिप्रसङ्गाभावेन लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अपि तु यजिशक्तिमहिम्ना शब्दस्योच्चारण-
कर्मत्वेन देवतात्वेऽवधृते 'स शब्दविशेषः क' इत्यपेक्षयाऽन्वीयमानतद्वितान्तपदोपस्थाप्याभ्या
दिपदार्थानां योम्यतया शब्दपरत्वमेवेति इहापि यजिपदमहिम्ना शब्ददेवतात्वावगत्यनुरोधेन
शब्दविशेषापेक्षया क्रमपठितैः लिङ्गविनियुक्तैः तत्र मन्त्रैः यदर्थप्रकाशनं तद्वाचकः समिदादि-
शब्द इत्येव मन्त्रवर्णकरूप्यश्रुत्या देवताविधानं सुलभमेव । नच प्रयोगकाले मन्त्रवर्णात्पूर्वं
शब्दस्य देवतात्वेनाननुभूतस्य कथं स्मरणं मन्त्रैः कर्तव्यमिति वाच्यम् । यजिपदशक्त्यन्त-
र्गतत्वेन सामान्यतः पदार्थोपस्थितिविधयाऽनुभूतैः अर्थदेवतात्वपक्षेऽपि अवश्यवक्तव्यायामपि वक्तुं
शक्यत्वात् । अत एव यजिपदशक्त्या शब्ददेवतात्वेऽवधृते 'इन्द्रमावह' इत्यादि-

मन्त्रगतेन्द्रादिशब्दानामर्थपराणामपि यागाङ्गदेवताप्रकाशनानुरोधेन शब्दपरत्वं आवाहनकर्मत्वं चाहार्यमेव स्वीक्रियते

अथवा 'विविशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात् तेन चोदना—इति दाशमिकाधिकरणपूज्य-
पाददर्शितरीत्या शब्दवत् अर्थस्यापि तत्प्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन यागाङ्गत्वात् तस्यैव शक्त्या इन्द्रादिपदे
तत्स्मरणोपपत्तेः लक्षणा नाङ्गीक्रियते चेदपि न बाधकं; अर्थदेवतात्वपक्षेऽपि इन्द्रादीनामावाहनेन
आगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेन आहार्यस्यैवाङ्गीकार्यत्वात् । यत्रापि 'सौर्यं चरु' मित्यादौ
सूर्यरूपार्थदेवताद्रव्यसम्बन्धप्रतीतिः तत्राप्यर्थेन सह द्रव्यस्य सम्बन्धः तादृशार्थप्रतिपादकशब्दो-
च्चारणकालीनतदीयत्यागं विनाऽनुपपन्नः सन् तद्रूपयागस्वरूपं निर्वपतिना लक्षयित्वा पश्चात्
लाघवसहकृतनर्केण शब्दस्य देवतात्वे ऽवधृते शब्दद्वारा औपचारिक एवेति न विशिष्टाधिकम् ।

एतेन शब्दस्य देवतात्वे 'सुवेण पार्वणौ जुहोति' इति विहितहोमयोरमावास्यापौर्ण-
मासीसमुदायद्वयदेवताकत्वेन तत्संस्कारयोः विकृतौ संस्कार्याभावान्नातिदेशः इति नवमाधिकरण-
सिद्धान्तानुपपत्तिः; अर्थस्य देवतात्वाभावेन पर्वशब्दमन्त्रोच्चारणेन प्रकृताविव विकृतावपि
तदतिदेशोपपत्तेरिति भाट्टालङ्कारोक्तं दृष्टान्तमाह । 'अमावास्याया इदं पूर्णमास्यै इदं' इति
त्यागीयप्रयोगकाले तत्तदर्थस्वामित्वसम्बन्धप्रतीतेरपि पूर्वोक्तयुक्तिभिः प्रतिपादितत्वात् । तादृश-
प्रयोगेण समुदायस्मरणस्यापि सम्भवेन समुदायसंस्कारकत्वेन क्लृप्तयोः विकृतौ तत्तदर्थभावे
तादृशत्यागादिप्रतिपादकशब्दप्रयोगस्यासम्भवेन तदनापत्तेः

वस्तुनस्तु अर्थस्य देवतात्वेऽपि पार्वणहोमयोर्विकृतावतिदेशापत्तेर्दुर्निवारत्वस्य तदधिकरणे
पूज्यपार्वणैक्यभावात्वात् यथैव रीत्या तत्र मते तयोरनतिदेशः तथैव रीत्या ममापि तदनतिदेशः
रूपपाद एवेति न काव्यनुपपत्तिः । यदपि भाट्टालङ्कारकृता शब्ददेवतात्वपक्षे आपादितं—सर्वत्र
तद्विनवतुर्थ्योः मन्त्रापेक्षया प्रावस्यं वदद्भिरपि मीमांसकैः तद्वितचतुर्थीभ्यां देवतात्वे समर्पितस्य
गुणस्य मन्त्रसमर्पितगुण्यपेक्षितदेवतात्वं स्वीक्रियते । अत एव 'पत्नीवतं ग्रहं गृह्णाति' इति विहिते
ग्रहे तद्वितोपात्तपत्नीवन्मात्रदेवताकेऽपि 'अग्रा ३ इ पत्नीवन् सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा'
इति मन्त्रवर्णात् अग्नेर्विशेष्यभूतस्य गुणिनः सङ्कीर्तनात् पत्नीवदग्नेर्देवतात्वमङ्गीकृत्य 'इन्द्रपीतस्य'
इति मन्त्रस्य पत्नीवदग्निपीतस्येत्यूहेन प्रयोगः कर्तव्यः । तत्र यद्यपि मन्त्रवर्णे त्वष्टुः साहित्य-
दर्शनेऽपि देवतात्वाभावात् त्वष्टुरप्यूह इत्युक्त्वं तृतीयद्वितीयपादे कृत्वाचिन्ताविचारे ।

तथाचार्थस्य देवतात्वपक्षे गुणस्य गुणिनं प्रति नित्यसापेक्षत्वात् पत्नीवत्स्वरूपगुणविशिष्टा-
ग्नेरेव देवतात्वात् त्वष्टुश्च गुणित्वाभावात् देवतात्वमिति सम्भवत्य्यूहविचारः । पत्नीवच्छब्द-

मात्रस्य देवतात्वे तु नायं विचारः सङ्गच्छते; गुणस्य गुणिनं प्रति नित्यसापेक्षत्वमादायैव चतुर्थ्युपात्तदेवताके 'शेषात् स्विष्टकृते समवद्यतीति' वचनविहिते स्विष्टकृद्यागे स्विष्टकृद्गुण-विशिष्टस्याग्नेर्देवतात्वमङ्गीक्रियते, न स्विष्टकृन्मात्रस्य । अत एव 'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति' इत्यावभृथिकवचनविहितयोः अग्निवरुणयोः स्विष्टकृद्गुणविशिष्टयोः देवतात्वम्, स्विष्टकृद्गुण-विशिष्टाग्नेः प्रकृतौ देवतात्वदर्शनात्, नतु स्विष्टकृन्मात्रस्थानापत्त्येति सिद्धान्वितं दशमे । अत एव यत्र गुणिनो गुणं प्रति न नित्यसापेक्षत्वं तत् तद्वितचतुर्थीभ्यां देवतात्वेन समर्पितस्य गुणिनो न मन्त्रसमर्पितगुणापेक्षं देवतात्वमित्युरीकृत्यैव सौर्याङ्गभूतनिर्वापमन्त्रे सूर्यायेत्येव प्रयोगः; न तु 'उदुत्यं जातवेदस'मिति मन्त्रार्थजातवेदसूर्यायेति प्रयोगो याज्ञिकानाम् । अतश्चैतादृश-व्यवहारबलार्थस्यैव देवतात्वं न शब्दस्येति ।

अत्रेदं विभावनीयम् । यदि पत्नीवस्विष्टकृच्छब्दौ अग्नौ योगरूढौ तदा कमलपदा-समभिव्याहृतादपि पङ्कजपदात् कमलविशेष्यकबोधवत् अग्निपदनिरपेक्षाम्यामपि ताभ्यामग्निबो-धपत्तेः न तयोर्गुणैवावकत्वेन गुण्यपेक्षोपपद्यते । यदा तु पत्नीवच्छब्दस्य त्वाष्ट्रं पालीवत-मालभेतेत्यादौ त्वष्ट्रादिपदसमभिव्याहारदर्शनाच्चाग्नेव योगरूढत्वम् । किन्तु यौगिकत्वम् । तावताप्यर्थस्य देवतात्वपक्षेऽपि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायन् वषट्करोति' इति वचन-विहितध्यानानुरोधेन विशेष्यरूपार्थविशेषापेक्षायां मन्त्रवर्णप्रकाशितस्याग्नेः समर्पणेऽपि केवलपत्नीव-त्पदादुत्पन्नेन तद्वितेनाग्निरूपार्थपर्यन्तदेवतात्वकल्पने मानाभाव एव । नहि मूर्खानयनव्यावृत्तये प्रयुज्यमानं षण्डितमानयेति वचने षण्डितपद नित्यसापेक्षम् । षण्डितसामान्यविशेष्यकबो-धनेनेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । इतरथा पत्नीवदग्नय इति त्यागानुष्ठानापत्तेः । किञ्चानया रीत्या त्वाष्ट्रं पालीवतं अग्नये पवमानायेत्यादौ पत्नीवत्पवमाननिष्ठदेवतात्वबोधनेनापि मन्त्रवर्णबोधित-तत्तद्विशेष्यवृत्तिदेवतात्वोपपत्त्या त्वष्ट्रग्न्यादिपदानां तद्वितचतुर्थ्यन्तानां वैयर्थ्यापत्तिः । अत एव तादृशविषये भिन्नभिन्नचतुर्थीतद्वितलब्धं देवतात्वं, परं भिन्नभिन्नेव । अविष्टानन्त्वेकमेवे-त्येतदर्थं पृथक्पदप्रयोग इति दर्शयिष्यते पूज्यपादैरेतत्तृतीयपादान्त्याधिकरणे ।

अपिच यथैव गुणस्य गुणिनं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्तावत्पर्यन्तदेवतात्वा^१कल्पने न निराकाङ्क्षत्वम्, एवमवयवानां हनूदन्तलोमादीनामवयवविनं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्तावत्पर्यन्त-देवत्व^[१]कल्पने निराकाङ्क्षत्वानापत्तिः । अतो यावतः प्रातिपदिकादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य तावन्मात्रप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमानुरोधेन पत्नीवन्मात्रदेवतावरुद्धे यागे नैराकाङ्क्ष्याच्च

मन्त्रवर्णबोधिनोऽभ्यादिः देवतात्वेनान्वेतीति । पत्नीवन्मात्रदेवताकत्वेनैव चमकानुवाके 'पत्नीवत्तश्च मे' इति निर्देशदर्शनात् । भक्षमन्त्रेऽपीन्द्रपीतस्येतिवत् पत्नीवत्पीतस्येत्येव न्यायागत ऊहः प्राप्नोति, तथापि स्वाधीने शब्दप्रयोग इति न्यायेनोहितप्रयोगस्य स्वाधीनत्वात् निस्सन्दिग्ध एव प्रयोग उचितः कर्तुमित्यभिप्रायेणैव पत्नीवदग्निपीतस्येत्यूहप्रयोगे व्यवस्थिते अर्थदेवतात्वाभिप्रायेण वास्तवं सोमपानं पत्नीवतोऽभिप्रेत्य त्वष्टुरपि पानसद्भावस्य मन्त्रवर्णे प्रतीतेरूहप्रयोगे उल्लेख इति पूर्वपक्षोत्तरमर्थस्य देवतात्वेऽपि त्वष्टुः साहित्येऽपि पानासम्भवात् देवताभाषात्रोल्लेखः ।

वस्तुनस्तु देवतायाः शब्दरूपत्वात् वास्तवपानस्याभावेवासम्भवे सुतरां त्वष्टुर्न सम्भवतीति ब्रोल्लेखप्रसक्तिरित्येवंरूपेण तदधिकरणसिद्धान्तस्य शब्ददेवतात्वपक्षेऽपि सूपपादत्वमेवेति न कापि क्षतिः । स्पष्टमेवार्थदेवतात्वाभिप्रायेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरचनायां शब्ददेवतात्वात् वास्तवं पानं न सम्भवतीत्येव मुख्या युक्तिः । त्वष्टुः साहित्येऽपि "सहैव दशभिः पुलैः" इतिवत् क्रियासम्बन्धाभावेऽपि तदुपपत्तिरिति त्वष्टुश्चययुक्तिः, पत्नीयत एव केवलं देवतात्वमित्येतद्वि-
तयमपि तदधिकरणे शास्त्रदीपिकास्त्रिचनात् स्पष्टं प्रतीयते ।

तदधिकरणेह्ययं सिद्धान्तग्रन्थः शब्दतत्त्वावदर्शनेव पानं गम्यते त्वष्टुःसहभावमात्रम् । न च सहभावतत्त्वक्रियासम्बन्धाव्यभिचारि, विनापि दर्शनात् 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी'नि । यद्यपि च पानं स्यात् तथापि देवतात्वमप्रमाणकम् । नहि देवता पिबति । उद्देशलक्षणत्वात्तयाः । विस्पष्टञ्च चोदनायां तद्वित्तेन निरपेक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वं गम्यमानं न मान्त्रवर्णिक्या देवतया वायविकरूपसमुच्चयान् सहते । अतो नोपलक्षणीयस्त्वष्टेति" ।

एवं स्विष्टकृच्छब्दस्य यद्यपि दाशभिकरीत्या नाम्नौ लुप्तत्वं, किन्तु यौगिकत्वम्, तथापि स्विष्टकृद्गुणविशिष्टस्याग्निरूपस्य विशेष्यभूतस्य गुणिनोऽपेक्षितत्वेऽपि यत्तस्य देवतात्वं तत्त्वमते स्विष्टकृत्पदेनैव प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यम्; तच्छक्त्या लक्षणया वा ? उभयथापि भवदुपपादित-
पत्नीवदग्निपीतस्येत्यूहप्रयोगस्यैव स्विष्टकृदक्षय इति प्रयोगस्य त्यागवेलायामनुष्ठानापत्तिः । यदि तु येयजामहेऽग्निं स्विष्टकृतं 'अग्नेः स्विष्टकृतोऽहम्' इत्यादिषु विशेष्यास्याग्नेः प्रथमं निर्देशात् अग्नि-
वाचकपदस्य प्रथमं प्रयोगः, तदा अग्नौ ३ इ पत्नीवन्निति मन्त्रेऽप्यग्नेः प्रथमनिर्देशात् 'अग्निपत्नी-
वत्पीतस्येत्येव प्रयोगापत्तिः । यदि तु तद्वित्तेन पत्नीवतो देवतात्वावगमोत्तरं तदाकाङ्क्षया कथ्यमानस्याग्नेः पाश्चात्यमेव देवतात्वावधारणमिति तत्क्रमेणैव देवतावाचकपदप्रयोगः, तदा स्विष्टकृत्यपि समानमेतत् । अतःस्विष्टकृत्पदस्य यौगिकत्वेऽपि वस्तुगत्या यःस्विष्टकृद्गुणवान् स

देवतेति कचिदग्निपदसामानाधिकरण्यात् स्विष्टकृच्छब्दमात्राभिलष्यत्वेनाग्नेः 'शेषात् स्विष्टकृते समवद्यती'ति वचनेन देवतात्वाविधानेऽपि 'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजती'ति वचनेन यः स्विष्ट-
कृद्गुणवत्त्वेनाग्निरूपां देवतां यजति तामग्नीवरुणौ यजतीत्यग्निस्थान एवाग्नीवरुणयोः विधानात्
स्विष्टकृद्गुणवत्त्वबाधे प्रमाणाभावात्, सस्विष्टकृच्छब्दयोरग्नीवरुणयोर्निगमेषु प्रयोग इति दाशमि-
काधिकरणसिद्धान्तस्यार्थदेवतात्वपक्षे सूपपादत्वेऽपि अग्निपदाभिलष्यत्वेनाग्नेः प्रकृतौ त्यागादिषूच्चारणे
प्रमाणं गवेषणीयमेव । स्विष्टकृत इति नैरपेक्ष्येण चतुर्थीश्रवणात् । यदा तु अग्निं स्विष्टकृतं
यजतीति भाष्यकारलिखितवचनात् तृतीयानुयाजे स्विष्टकृतोऽन्नेश्च पृथग्देवतात्ववत् 'यदग्नये
स्विष्टकृते समवद्यती'ति तैत्तिरीयशाखास्थवचनात् भिन्नविभक्तिकपदद्वयप्रतिपाद्यत्वप्रतीतेरग्निपदा-
भिलष्यत्वेनैवाग्नेः पृथग्देवतात्वम् । तद्वाचकपदप्राथम्यादेव तद्वाचकपदस्य प्रथमं प्रयोगः ।
तदा गुण्यपेक्षितदेवतात्वं चतुर्थ्या समर्प्यत इत्येतदभिधानं भवदीयमसङ्गतमेव । नचैवं
स्विष्टकृद्वागेऽग्नेरपि विविशब्दविधेयत्वे विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ, तत्प्रकृतित्वाद्विकृतावपि भेदः
स्यादिति दाशमिकाधिकरणस्था "उच्यते । स्विष्टकृद्विकारो हि वनस्पतिः स्विष्टकृति च विविशब्दा-
दन्येन प्रकाशनं कृतं प्रकृतौ, विकृतौ च चोदकेन तथैव प्राप्नोती"ति कथं तन्त्ररत्नकृदुक्तिः
सङ्गच्छते । ये दैव्या ऋत्विजः स्तेभिर्भे' इत्यादिनिगमेषु अग्निशब्देन प्रकाशनस्य
विविशब्दादन्येनासम्भवादिति वाच्यम् ; तत्राग्निस्विष्टकृद्रूपविविशब्दापेक्षया केवलाग्निपदेन
प्रकाशनस्यान्यपदेन विवक्षणात् । अत एव तदधिकरणे स्पष्टं शास्त्रदीपिकायां
तथा स्विष्टकृच्छब्दको विधिरग्निं स्विष्टकृतं यजतीति, निगमस्तु अस्विष्टकृच्छब्दकः—' ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिर्भे' इत्यादी"ति ग्रन्थेनाग्निस्विष्टकृद्देवतावाचकपदद्वयविधायकविधिप्रदर्शनपूर्वकं
निगमेषु अस्विष्टकृच्छब्दरूपकेवलाग्निप्रदर्शनेन विधिनिगमभेदो दर्शितः । तस्मादग्नेः स्विष्टकृतो
देवतात्वं वाचनिकमेव युक्तम् ।

वस्तुतस्तु स्विष्टकृत्पदस्य रूढत्वेन अर्थस्य देवतात्वेऽपि स्विष्टकृत्पदस्य स्विष्टकृत्कार्ये
लक्षणायामपि स्विष्टकृद्रूपार्थस्य कार्यान्वयः शब्दद्वार एव विहित इति स्विष्टकृच्छब्दकार्यमेव
लक्षयित्वा पूर्वपक्षः कर्तव्यः । सिद्धान्तोऽपि स्विष्टकृत्पदस्य यौगिकत्वेन कार्यलक्षणायाश्च
मानाभावात् स्विष्टकृद्गुणवतोऽग्नेः प्रकृतौ देवतात्वेन तद्वाचकपदद्वयप्रयोगवदिहापि स्विष्टकृद्गुण-
कयोरग्नीवरुणयोर्देवतात्वात् तद्वाचकपदद्वयप्रयोगोऽपि कर्तव्य एवेत्येवं कर्तव्यः । न ह्येवं-
विधपूर्वपक्षसिद्धान्तरचना शब्ददेवतात्वपक्षे कथमप्यसमञ्जसेति शक्यते वक्तुम् । अतो गुणस्य
गुणिनं प्रति नित्यसापेक्षत्वेन गुणिवाचकपदात् तद्वितचतुर्थ्यभावेऽपि केवलं मन्त्रवर्णदर्शनमात्रेण
देवतात्वकल्पनम्, गुणिनश्च गुणं प्रति नित्यसापेक्षत्वाभावात् तद्वितचतुर्थ्युपात्तदेवताकल्पनं

मन्त्रवर्णदृष्टगुणयोगमात्रेण । गुणसापेक्षं देवतात्वमिति नैव कल्पना युक्ता । किन्तु यत्न यावतोऽर्थस्य देवतात्वं प्रतीतं तावन्मात्रान्वयेनैव देवताकाङ्क्षाशान्तेर्नेतरस्य तत्कल्पनं प्रमाणवत् इत्येव साधु । अतो युक्तमेव शब्दस्य देवतात्वम् ।

प्रत्युतार्थस्य देवतात्वे पशौ वनस्पतिं यजतीति विहितयागे स्विष्टकृद्वागविकारे वनस्पते बिंशेष्यनूतार्थस्य अपूर्वस्य प्राकृताग्निरूपविशेष्यस्थानापन्नत्वस्यैवापत्तेः स्विष्टकृद्गुणस्थानापत्यभावेन तद्भावे प्रमाणाभावात् स्विष्टकृद्वनस्पतेर्देवतात्वापत्तिः । शब्ददेवतात्वे तु प्रकृतौ अग्निशब्दस्विष्टकृच्छब्दयोः समुच्चयेनैकयागार्थत्वेऽपि प्राकृतशब्दद्वयरूपदेवतास्थानेऽपूर्वस्य वनस्पतिशब्दस्य देवतात्वेन विधानात् स्विष्टकृच्छब्दलोपो युक्तः । एवमर्थदेवतात्वपक्षे [यत्र ?] अर्थस्य देवतात्वेनान्वितस्यैकस्याग्नये पावकापेत्येवं पर्यायद्वयेन विधानं, तत्र त्यागादिषु अन्यतरशब्दोच्चारणस्यैवापत्तेः पर्यायद्वयप्रयोगानापत्तिरिति स्पष्टमेव दूषणमुक्तं शास्त्रदीपिकायां 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्याच्चोदने'ति दशमाधिकरणे ।

अत एव तदधिकरणे एतद्विषयपत्तिभिरैवाग्नयेऽष्टाकपाल इत्यत्र प्रथममर्थस्य देवतात्वं पश्चाच्च शब्दोच्चारणं विधीयत इति हविषा अर्थेन प्रथमनः सम्बन्ध इति मतं निराकृतं सत्रैव । तन्त्ररत्नवार्तिकयोरपि स्पष्टमेव शब्दस्य देवतात्वप्रसाधनपूर्वकमेव त्यागनिगमादिषु विधिगतशब्दनियमसिद्धान्तोपपादनं शब्ददेवतात्वपक्षे लाघवोपपन्नं दृश्यते ।

तथाहि—“सिद्धान्तस्तु—अग्निशब्द एवाष्टाकपालेन सम्बन्ध्यमानोऽर्थाद्देवतात्वं प्रतिपादयति अर्थस्य । यथा वैष्णवीमृचमनुब्रूयादिति विहिता सती ऋगुच्यमाना अविश्वक्षितमप्यर्थं प्रतिपादयति । न चैतावता स विवक्षितो भवन्पृथगर्थः कार्यः, योगेन स्वाभावस्तु प्रतीयते केवलम् । एवमिहाप्यन्यर्थो न कार्ययोगेन विवक्षितः । शब्द एव तु कार्येण हविस्त्यागेन सम्बन्ध्यते । अपि च योऽप्यर्थमष्टाकपालेन सम्बन्धयितुमिच्छति तस्याप्युत्तरकालमवश्यं वाचिका श्रुतिरुच्चारयितव्या । तद्वारेण हि देवता क्रियया सह सम्बन्ध्यते न स्वरूपेण । तत्र द्वे कल्पने प्राप्तुतः, प्रथममर्थस्य देवतात्वं पश्चाच्च शब्दोच्चारणं विधीयत इति शास्त्रेणैवार्थद्वयं श्रुत्यर्थाभ्यां बोधयितव्यमिति । यस्य पुनरग्निश्रुतिरेवाष्टाकपालेन सम्बन्ध्यते तदुच्चारणमेव केवलं विधीयते अग्नय इत्युच्चार्याष्टकपालं त्यजेदिति तस्यान्यर्थो देवतेत्ययं यथाप्राप्तनुवाद एव न तु श्रुत्या वा अर्थाद्वा विधीयत इति लाघवम् ।

“नन्वर्थस्य देवतात्वं शब्दतः प्रतीयमानमुत्सृज्याप्रतिपन्नस्य शब्दोच्चारणस्य चोदनार्थता न युक्ता वक्तुमत आह—यथा पूतीकानभिषुणुयादिति योगार्थाल्लभ्यते—अस्यार्थः । अत्र हि

अभ्यमाणोऽप्यभिषवे तदन्यथानुपपत्तिकल्पितं यागसाधनत्वमेव पूतीकानां विधीयते । तद्विधौ चाभिषवोऽनुवादः । अभिषवविधौ हि तदन्यथानुपपत्त्या यागोऽप्यत्रैव विधेयः स्यात्; अङ्गेन प्रधानस्यानाक्षेपात् । अतश्च विध्यायासः स्यात् । यागसाधनत्वविधौ तु तत्संस्कारोऽभिषवः प्राप्त एवेति नास्य विधेरायासः । तेन यथाऽन्न लाघवलिप्सया आर्थिकमपि यागसाधनत्वमेव विधीयते तथेहापि अम्यर्थस्यैव देवतात्वे शब्दाभिहितेऽप्यर्थानुपपत्तिबलसिद्धं शब्दोच्चारणमेव विधीयते । तद्विधौ च स्वार्थमनुवदति—अभिधानस्य चार्थनिष्ठत्वान्न तद्विधानुपपत्त्यादिदोषापत्तिरिति । अतश्च शब्दस्यैव विहितत्वाद्भविष्यागकालीनचतुर्थीप्रकृतिशब्दोच्चारणकर्मत्वस्य तत्समनियताखण्डोपाधिरूपस्य वा देवतात्वस्यापि तद्वृत्तित्वकल्पने बाधकाभावात् तद्वारा तदर्थे देवतात्वस्यार्थसिद्धत्वेनौपचारिकत्वकल्पनेनाप्युपपत्तेरविधेयत्वेन च लाघवाच्छब्दस्यैव युक्तं देवतात्वम् ।

अत एव देवतात्वस्य गुरुभूतस्य कल्पनापत्तिभियैव शुद्धस्यार्थस्य देवतात्वं, तच्च त्यागकालीनोच्चारणकर्मभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वम् । तच्चाग्नये पावकायेत्यादावेकस्मिन्नेवार्थे तत्तच्छब्दघटितं देवतात्वद्वयम् । तच्चैकवाक्योपादानात् समुचितम् । तेन न तत्रैकपदोच्चारणापत्तिरिति । तथा शब्दविशिष्टार्थ एव प्रातिपदिकलक्षणया तस्यैव निरुक्तदेवतात्वेनान्वय इति न्यायसुधाकृत्स्वारस्यश्च निराकरिष्यते पूज्यपादैः विधिशब्दस्येत्यधिकरणे ।

एतेन देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपे यागे विविना विधेये देवतोद्देशपदार्थनिर्णयवेलायां बोध्यतया देवतावाचकपदोच्चारणरूपत्वावसायात् शब्ददेवतात्वावगतेः पूर्वमर्थनिष्ठदेवतात्वस्यैवावगतस्य बाधे प्रमाणाभावात् विमित्यनावश्यकशब्दनिष्ठदेवतात्वकल्पनमित्यपास्तम् । आवश्यकत्वेन विधिविधेयशब्दरूपदेवतापदवाच्यत्वेन भाविसंज्ञामादाय व्यवहारस्य त्वयाप्यकामेन वक्तव्यत्वात् । नहि त्यागघटितं देवतात्वं त्यागपदार्थज्ञानात्पूर्वं सिद्धमस्ति, येन ततः पूर्वमपि अर्थगतदेवतात्वमवगतं भवेत् । अतो यत्त्यागकालीनोच्चारणकर्मभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वेन यस्य देवतात्वमग्रे सम्भावितं तद्विशदेवतावाचकशब्दोच्चारणस्यैव देवतोद्देशपदार्थत्वमुभयमतेऽपि स्वीकार्यमिति नैतावता अर्थनिष्ठदेवतात्वस्यैव प्रागवगतिः सम्भावयितुं शक्यत इति ।

वस्तुतस्तु देवतावाचकशब्दोच्चारणस्यैव देवतोद्देशपदार्थत्वे प्रमाणाभावात् देवतारूपशब्दोच्चारणस्यैव पूर्वलिखितवार्तिकतन्त्ररत्नस्वारस्याद्वृद्धव्यवहाराच्च देवतोद्देशपदार्थत्वं युक्तं कल्पयितुम् । यथा च यजेतेति विधिना कश्चिद्देवतारूपं शब्दमुच्चार्य हविस्त्यजेदिति विहिते कोऽसौ देवतारूपः शब्दः ? इत्यपेक्षायां यच्छब्दप्रतिपाद्यार्थस्य चतुर्थीतद्धितादिभिर्देवतात्वं

प्रतिपाद्यते, अथवा यच्छब्दोद्देवतावाचकं तद्धितचतुर्थ्यादि श्रूयते सः अग्न्यादिशब्द इत्यन्वया-
काङ्क्षयाऽग्न्यादिपदेषु शब्दलक्षणा विधीयत इति शब्दगतदेवतात्वावगतिरर्थदेवतात्वावगतेः
प्रागपि सूपादैवेति न काचनानुपपत्तिः ।

एतेन यागादिविधिना चतुर्थ्यन्तं कञ्चिच्छब्दमुच्चार्य हविस्त्यजेदिति ज्ञाते कोऽसौ शब्द
इत्याकाङ्क्षायां यदर्थस्य देवतात्वं निर्णीतं स शब्दो विधेयतया निर्णीत इति प्रथममर्थविशेषस्य
देवतात्वनिर्णयेन भवितव्यमिति भाट्टाच्छङ्कारोक्तमपास्तम् ।

यदपि भाट्टाच्छङ्कारकृता शब्दस्य देवतात्वे दूषणद्वयमुक्तं वाक्यशेषादिना भिन्नार्थत्वेना-
वगताभ्यां भिन्नविभक्त्यन्ताभ्यां शब्दाभ्यां प्राप्तकर्मानुवादेन देवतासमर्पणे वाक्यभेद इति
मीमांसकाः; यथाहुः—

अनेकपदसम्बद्धं यद्येकमपि कारकम् ।

तथापि तदनावृत्तैः प्रत्ययैर्न विधीयते ॥ (तं. वा २-२-५)

इति । अत एव यदग्नये च प्रजापतये इत्यस्य तत्प्रत्ययशास्त्रत्वं नेच्छन्ति मिश्राः ।
एकार्थत्वेन प्रसिद्धाभ्यां शब्दाभ्यां प्राप्तकर्मानुवादेन तत्समर्पणे न वाक्यभेद इत्यपि
मीमांसकानां प्रसिद्धिः । अत एवाभ्युदयेष्टिवाक्ये प्रकृतयागानुवादेना'ग्नये दात्रे' इति
देवताविधौ नासावित्युक्तं षष्ठे (६-५-१) । अर्थानपेक्षशब्दमात्रस्य देवतात्वे भिन्नविभक्त्य-
न्तयोऽशब्दयोः विधेयत्वे तुल्ये कथमेवा व्यवस्था सिद्ध्यतीति तथा नवम एव तृतीयपादे अग्निगुप्रैषे
'उपनयत मेभ्या दुरः आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्' इति शाखाभेदेन द्विवचनैकवचनान्तपाटेन
पठितयोः प्रकृतावग्रीषोमीये पशौ अग्रीषोमाधिष्ठानस्य द्वित्वात् तद्वृत्तिदेवतात्वस्य व्यासक्तस्यैकत्वा-
च्चाधिकारेणैव प्रयुक्तयोः " एतान्पशूनादित्येभ्यः कामायालभत " इति विहितेष्वनेकदेवत्येषु
पशुश्रुतिदेशेन प्राप्तयोरधिष्ठानबहुत्वात् द्विवचिगदस्योहेन प्रवृत्तिः तद्वदेकवचिगदस्यापि बहुष्वे-
कवचनस्यासामर्थ्यात् ऊह इति पूर्वपक्षीकृत्य प्रकृतिवदेवतात्वस्य व्यासक्तस्यैकत्वादनूह इति
नियमो वा बहुदेवते विकारः स्यात् । विकारो वा प्रकृतिवदिति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयेन (९-३-४२)
सिद्धान्तितम् । नहि शब्दस्य देवतात्वे प्रकृतावगिरिति सोम इति शब्दद्वयरूपाधिष्ठानभेदे
सत्यपि निर्दिष्टविकृतावादित्यशब्दस्यैव देवतात्वाधिष्ठानत्वात् द्विवचिगदस्योहेन प्रवृत्तिर्युज्यते ।
अतो न शब्दस्य देवतत्वं युक्तमिति ।

अत्रेदं विवेचनीयम् । तत्र मेधपतिभ्यामिति मन्त्रस्य बहुदेवत्येषूहोपपादनं शब्द-
देवतात्वपक्षेऽपि परम्परया अर्थरूपाधिष्ठानाभिप्रायेण युज्यत एवेति तावत्तदधिकरणे आशङ्कोत्तर-

त्वेनोपपादयिष्यत एव पूज्यपादैरिति नात्र यतितव्यमिति । अभ्युदयेष्टिवाक्येऽपि अर्थस्य देवतात्वपक्षेऽपि पौर्णमास्यधिकरणस्यकौस्तुभदर्शितरीत्या वाक्यभेदो भवन्मते दुरुद्धर एव । तथाहि—यत्र विशिष्टभावनाविधानं तत्रानेकविशेषणविशिष्टभावनारूपैकार्थ एव तात्पर्यादेकविधायकत्वस्वाभाव्यभङ्गाभावात् वाक्यभेदः । यत्र तु भावनायाः प्राप्तत्वेनाविधानं तत्रानेकेषां कारकाणां भावनान्वयिस्वभावानां परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन विशिष्टरूपेण विधानाशक्तेः प्रतिकारकं विध्यावृत्तिरूपवाक्यभेदो भवत्येवेति मीमांसकमर्यादयैव तत्तदधिकरणेषु पूर्वोत्तरपक्षोपपादनं दृश्यत एव, तत्र दात्रादिपदानां यौगिकानां श्रुत्यैवाम्ब्यादिवाचित्वस्य सामानाधिकरण्यादेव सिद्धत्वात् परमत इव विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वमङ्गीकृत्य द्वयोः पदार्थयोरभेदेनान्वयाङ्गीकारेण विशिष्टस्यैकस्यैवाम्बिरूपकारकस्य विधानात् वाक्यभेद इत्युच्यते, तदा स्तोत्रानुवादेन पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रापि पञ्चदशपदस्यापि यौगिकत्वात् सङ्ख्याविशिष्टाज्यविधानापत्त्या वाक्यभेदानापत्तिः । ततश्च चित्राधिकरणे पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रापि च समासाभावात् सङ्ख्याविशिष्टद्रव्यप्रतिपत्तिरस्ति । तत्रोभयोर्द्रव्यसङ्ख्ययोर्विधानात् वाक्यभेद इत्यादि वाक्यभेदप्रदर्शनपरोक्तिः कथं पार्थसारथिप्रभृतीनां सङ्गच्छते । अतः समासाभावे यौगिकपदार्थस्याऽपरनामार्थेऽभेदेनान्वयस्य मीमांसकमतेऽव्युत्पन्नत्वात् वाक्यभेदापेक्षया लक्षणाया लुप्त्वात्, तन्त्ररत्नाद्युपपादितरीत्या यौगिकद्वन्द्वानां सन्निहितद्रव्यवाचकत्वाद्वा पदद्वये एकस्मिन्नेव वा पदे इतरपदतात्पर्यग्राहत्वाङ्गीकारेण लक्षणयैव विशिष्टविधानाङ्गीकारेण वाक्यभेदः परिहर्तव्यः । तत्र सामानाधिकरण्यात्, तल्लक्षणाया वा दातृत्वगुणविशिष्टाम्बिरूपैकार्थस्य प्रत्यक्षविधिना विधानेऽपि तद्वाचकत्वस्योभयपदव्यासक्तत्वात् त्यागकाले विधिगतशब्दनियमापेक्षया आर्थिकविधिना उभयशब्दोच्चारणं विधीयते तथैव ममापि विशिष्टार्थपरस्य पदद्वयस्य स्ववाचकत्वसम्बन्धेनोभयपदानुपूर्वीलक्षकत्वात् लक्षितार्थस्य पदद्वयानुपूर्वीरूपस्यैकत्वात् तस्य विधेयत्वे क वाक्यभेदप्रसक्तिः ।

अत एव पार्थसारथिना अभ्युदयेष्टिधिकरणे ‘नचानेकार्थविधानं दातृशिपिविष्टादिपदानां यौगिकानां श्रुत्यैवाम्बिपदसामानाधिकरण्यात् । पदद्वयप्रतिपादितं विशिष्टदेवताकारकमेकेन विधिना शक्यं विधातुमि’त्याशङ्कोत्तरग्रन्थेन विशिष्टैकारकवाचकता पदद्वये स्पष्टं प्रतिपादिता । ‘यदमये च प्रनापतये चे’ त्यत्र तु विशिष्टकारकैक्याभावेन भिन्नार्थत्वात् तद्वाचकतायाश्च प्रत्येकपर्याप्तत्वेन स्ववाचकत्वसम्बन्धेन शब्दलक्षणायां पृथक् पृथक् शब्दलक्षणाया भिन्नभिन्नलक्ष्यार्थविधानात् स्फुट एव वाक्यभेदः । अत एव चित्राधिकरणे तेनैव ‘नचैकारकविधानादवाक्यभेदः विभक्तिपृथक्त्वेन कारकनानात्वादित्याशङ्कोत्तरग्रन्थेन भिन्नार्थस्थले विशेषण-

विभाक्तित्वाभावेन साधुत्वार्थकत्वकल्पनायोगात् । कारकविभक्तित्वेन पृथक् कारकप्रतीत्या तद्वाचकता प्रत्येकपदपर्याप्ता दर्शिता ।

वस्तुतस्तु यद्यपि प्राचां मते टावन्तारुणाशब्दस्यापि आकृत्यधिकरणन्यायेन गुणवचनत्वेऽपि तस्यैव करणत्वोपपत्तेः टावर्थस्वीत्वस्यापि सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन गुण एवान्वयोपपत्तेः तदर्थमपि द्रव्यलक्षणाक्षेपाद्यनङ्गीकारात् एकहायनीपिङ्गाक्षीशब्दवत् बहुव्रीहिसमासाभावेन यौगिकत्वाभावे द्रव्यवाचकत्वावश्यंभावनियमानपेक्षणात् तस्य च साक्षात् क्रयरूपकरणावरुद्धायां भावनायामन्वयासम्भवे ततः प्रच्युतस्य क्रयरूपे धात्वर्थेऽपि कारकत्वात्तदनुपपत्तेः तदन्यथानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणामाश्रित्य धात्वर्थेऽन्वयः स्वीक्रियतां नाम । परन्तु पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरपि दात्रादिपदानामिव यौगिकत्वाविशेषे केन वा विशेषेण तदर्थयोरध्याहृतगोपदार्थं, अथवा परस्परमेवामेदेनान्वयो न स्वीक्रियते । किन्तु मत्वर्थलक्षणया क्रय एव, दात्रादिपदानान्तु भावनान्वययोभ्यानामपि तदन्वयमुपेक्ष्य परस्परान्वयोऽङ्गीक्रियते । तत्र बीजं न विद्यः एककार्यकारणभावकल्पनालाघवस्याविशेषेण विशेषणविभक्तेर्निरर्थकत्वकल्पनाभावस्य बोधयत् तुल्यत्वात् । नहि एककर्मत्वमङ्गभिया कर्मद्वयस्यैकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या करणावरुद्धायां करणान्तरस्येव वा द्वयोर्देवताकारकयोर्युगपदन्वये किञ्चिद्वाधकमस्ति । एकतरस्य पूर्वमन्वयाभावेनैकतरेणावद्वत्त्वाभावात् । येषामपि मते 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणे (ब्र.सू. १-२-१) ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वमुपपादयितुं श्रीकण्ठाचार्यभाष्ये नीलादिशब्दानां गुणविशिष्टवाचकत्वं दृष्टान्ततयोपात्तं व्यवस्थापयितुं नक्षत्रवादावल्युक्तदिशा गुणवचनानां गुण इव गुणिन्यपि शक्तिरेव । नीलं रूपमितिवत् नीलो घट इति प्रतीत्या नीलत्वादिजातेर्नीलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः साक्षात् परम्परया वा उभयत्र स्वीकारात् । तत्तारुण्येत्यत्रारुणापदे गुणगुणिनोरुपादानं तुल्ये पिङ्गाक्ष्यादिपदसमभिव्याहारप्रतीतद्रव्यपरसामानाधिकरण्याभावेन गुणिपरत्वेनान्वयेऽपि विशेष्यगोतकरणत्वप्राप्तावपि लोहेतोष्णीषा ऋत्विज इतिवत् विशेषणसङ्क्रान्तकरणत्वविधायकतया साधुत्वार्थकल्पनाप्रसक्तेर्न किञ्चिद्वाधकमित्यङ्गीकारः तेषां तु मीमांसकैकदेशिनां सुतरां दात्रादिपदार्थवत् अरुणापदार्थस्यापि परस्परमभेदान्वयापत्तिरुद्धैरेव । पूज्यपादैस्तु यद्द्रव्यपरैकहायनीपिङ्गाक्षीपदसामानाधिकरण्यादरुणापदस्य गुणिपरत्वाश्रयणं तयोरेवाकृत्यधिकरणन्यायेनारुणापदस्यैव वा एकहायनपिङ्गाक्षरूपगुणपरत्वमस्तु समासानुशासनस्य मनुजलोपानुशासनस्येवोपपादयितुं शक्यत्वात् । अतः सर्वत्रैव गुणस्यैव करणत्वमित्युपपादितं अरुणाधिकरणे (पू.मी. ३-१-६) तावतापि दात्रादिपदानामपि तेनैव न्यायेन दातृत्वादिरूपगुणपरत्वेऽपि तस्यैवार्थदेवातात्वक्षे शब्दलक्षणया साक्षादेव वा तेनैव न्यायेन भावनायामेवान्वयः समान एव, न तु परम्परमभेदेनेति स्फुटमेव ।

यत्तु भाट्टभास्करे एकहायन्यादिपदानामेकहायनादिसम्बन्धवद्द्रव्यादिपरत्वे सम्बन्धस्य सम्बन्धिज्ञानपूर्वकत्वात् प्रथमावगतसम्बन्धिरूपद्रव्यशक्त्यैव निर्वाहे आकृत्यधिकरणन्यायाविपयत्वात् अरुणापदवैलक्षण्यात् विशेषणीभूतसम्बन्धवाच्यत्वमिति द्रव्यपरत्वमेव समर्थितम् । तत् सम्बन्धस्यापि शब्दवाच्यत्वमभिप्रेत्यैव । वस्तुतस्तु संसर्गसम्बन्धस्य संसर्गविवक्षा भानस्यारुणापदेऽप्यवस्थाङ्गीकार्यत्वे तस्य वाच्यत्वकल्पने प्रमाणाभावात् अरुणापदवदाकृत्यधिकरणन्यायविषयतायास्तुल्यत्वात् एकहायनादिरूपगुणपरत्वं युक्तमेवेति नैव विच्छिन्नैलक्षण्यामित्यवधेयम् । अत एव सर्वथाप्यरुणादिपदोत्तरविभक्तिभिः शब्दान्तरन्यायेन प्रकृत्यर्थभेदेन भिन्नभिन्नकरणत्वप्रतीतिवत् अग्नये दात इत्यादावपि तत्प्रकृतिपदोत्तरविभक्त्या देवतात्वभेदप्रतीतेः प्राप्तभावनानुवादेनानेकदेवताविधाने दुरुद्धरवाक्यभेदापत्तिमित्यैव पूज्यपादैः तदधिकरणे विशिष्टभावनान्तरविधिपक्ष एव सर्वदोषपरिहारेणाश्रितः । एवं स्थिते यच्चिन्नाधिकरणे अग्नये शुचय इत्यत्र द्वयोः पदयोर्विशेषणविशेष्यभावाभावे सत्युभयोः प्रत्येकमन्वयात् प्रत्येकदेवतात्वापत्तेः देवतात्वरूपगुणभेदेनादृष्टार्थतापादककर्मान्तरत्वप्रसङ्गात् एकक्रियावशीकारावसायात् तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणविशेष्यभावावगतेः एकमेव देवतात्वमित्युक्तं न्यायसुधाकृता तदपास्तम् । अनेककारकाणां प्रत्येकमन्वयैकवाक्योपादानेन समुच्चयापादकतया अदृष्टकल्पनापादककर्मान्तरत्वानापादकत्ववत् देवताकारकद्वयस्यापि प्रत्येकमन्वये तदनापादकत्वस्य तुल्यत्वेन बाधकाभावात् । अत एव पार्थसारथिना त्वाष्ट्रं पालीवतमित्यादौ देवतावाचितद्वितभेदात् देवतात्वभेदप्रतीतेः भिन्नमेव देवतात्वमिति 'पालीवते तु पूर्ववत्वादवच्छेदः' इति द्वितीयतृतीयपादे सिद्धान्तमुक्त्वा 'न च प्रत्येकमपि देवतात्वे विकल्प' इत्याशाङ्का 'युगपदेकेन वाक्येन विधानादिति' परिहृता । 'यदग्नये च प्रजापतये चेत्यादौ देवतात्वभेदस्तु तवापि सम्मतः । इयांस्तु विशेषः, भिन्नार्थत्वेन यत्र पार्ष्टिकोऽपि नाभेदान्वयः सम्भवति तत्र देवतात्वाविष्ठानस्यापि भेदः । यत्र तु सम्भवति तत्राविष्ठानैक्येऽपि देवतात्वभेदस्तु नापहोतुं शक्यः ।

यत्त्वत्तैतादृशे विषये गुणप्रमाणकृतभेदनिरूपणप्रस्तावे अभ्युदयेष्टेः कर्मान्तरत्वाभावसाधनाय^१ देवताद्वयविधाननिमित्तवाक्यभेदोद्धरणं भाट्टालङ्कारकृतम्—यद्यापि चा'अग्नये दात्र' इत्यत्र चतुर्थ्यौ भिन्नौ वर्तेते तथापि न ते तद्वितवत् देवतात्वं शक्या वदतः । लक्षणया तु तत्प्रतिपाद्यत्वेन कल्प्यमानं देवतात्वं समानाधिकरणप्रकृतिद्वयोक्तान्निवृत्तार्थान्वयानुरोधेनाभिन्नेव कल्प्यत इति न तद्वेदनिमित्तो दोषः । त्वाष्ट्रं पालीवतमित्यत्र तु तद्विताभ्यां श्रुत्यैव देवतात्वाविधानात् तावत् देवतात्वस्य कल्पनं ; येन लाघवादिभिन्नं कल्प्येत । न च प्रकृत्यर्थभेदप्रतीत्य-

1. A. adds. सम्भावना

नुरोधात् अभिन्नदेवताकारकाभिधायित्वं तद्वितयोरिति शङ्क्यम् । प्रातिपदिकजन्यप्रतीति-
गतमुरव्यविशेष्यताभाजोरेवाभेदान्वययोर्म्यत्वेनातादृशयोस्त्वष्टृपत्नीवतोरभेदाप्रतीतिः । नहि भवति
देवदत्तीयं ब्राह्मणगृहमित्यत्र देवदत्तब्राह्मणयोरभेदान्वयबोधः । भवति तु तत्र गृहयोः प्रकृते
हविषोस्तादृशयोस्तद्वोचः । यथा चासति शास्त्रान्तरीयकर्माभेदप्रत्यये स्ववाक्यश्रुतं कर्म
विषयीकुर्वन् विधिः शास्त्रान्तरीयाद्धिनत्ति एवमालभेतेति विशिष्टविधिरर्थात् विशेषणेषु व्याप्ति-
यमाणोऽप्रतीयमानाभेदे देवताकारके प्रत्येकं विषयीकुर्वन् तयोर्भेदमाक्षिपतीति ध्येयमिति ।

अत्रोच्यते । यत्र नामार्थयोः प्रथमबोध एवाभेदबोधः तन्नामपदोत्तरप्रत्ययद्वयेनाप्यभिन्ना-
र्थस्यैव प्रतिपादनम् । यत्र तु न तयोरभेदप्रतीतिः प्रथमतः, तत्र तन्नामोत्तरप्रत्ययेनापि भिन्नभिन्ना-
र्थस्यैव प्रतिपादनम् । तच्च शक्यता लक्षणया वेति हि भवतोऽभिमतम् । तत्र यदि
दात्रम्यादिपदयोः पर्यायत्वेनैवानिन्नार्थत्वं विवक्षितम्, तदा पर्यायद्वयस्य युगपत् प्रयोगासम्भव एव ।
नहि तदा नामार्थद्वयानावे^१ तयोरभेदान्वयप्रतिपत्तिर्युज्यते । यदि तु केनचिद्रूपेण प्रकृत्यर्थ-
भेदोऽपि विशेष्यभूतैकार्थकत्वेनाभिन्नार्थत्वं तदा तदुत्तरचतुर्थीभ्यामुच्यमानं लक्षणयापि देवतात्वं
किमभिन्नार्थानुरोधेन भिन्नम्, अथवा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वात् तद्वेदेन
तद्वृत्ति निम्नमेवेत्यत्र किं विनिगमकम् ? प्रत्युताभिन्नदेवतात्वोक्तौ एकयैव चतुर्थी तस्मिद्धौ
इतरोपादानवैयर्थ्यापत्तिः । यदि त्वभिन्नत्वेन रूपेण बोधार्थमुभयोपादानं तदा अभिवृत्ति-
देवतात्वाभिन्नं दातृवृत्तिदेवतात्वं विधीयते इत्यर्थे कथं कारकयोः परस्परमन्वयः ? । कथं वा
नामार्थयोः प्रथमबोध एवाभेदान्वयसिद्धिः ? यद्वृत्तिदेवतात्वयोरभेदः स तयोरभेदं विनानुपपन्नः सन्
पार्ष्टिकमाश्रययोरप्यभेदं बोधयतीति नियमस्याग्नीषोमवृत्तिदेवतात्वाभेदोऽपि तदाश्रययोरभेदाभावेन
व्यभिचरितत्वेन पार्ष्टिकाभेदबोधोऽपि दुरुपपाद एव । एतादृशनियमाङ्गीकारेणाश्रययोः पार्ष्टिका-
भेदस्वीकारे यद्देवताकद्रव्ययोरभेदः स तद्देवतयोरभेदं विनाऽनुपपन्नः सन् तयोरपि पार्ष्टिकाभेदं
बोधयतीति नियमाङ्गीकारात् त्वष्टृपत्नीवतोरपि पार्ष्टिकाभेदबोधोऽपि नैव किञ्चिद्वाधकम् ।
एकस्मिन् द्रव्ये उभयोर्भिन्नदेवतयोः समुच्चयेन समावेशस्येव तस्मिन्नेव सामान्यविशेषरूपार्थपर-
पदद्वयोपात्तस्यापि विशेष्यभूतैकार्थस्यापि समावेशस्य 'देवदत्तधनं पण्डितसत्ताक'मित्यादौ
दृष्टत्वात् देवदत्तपण्डितपदार्थयोः पार्ष्टिकाभेदवत् त्वष्टृपत्नीवतोरप्यभेदप्रतीत्युपपत्तेः । यदि
त्वग्नीषोमयोः परस्परं विशेष्यानपेक्षत्वेन पार्ष्टिकाभेदाभावेऽपि दात्रादिपदस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्
विशेष्याकाङ्क्षाशामकामिपदार्थेनाभेदान्वय आवश्यक इत्युच्यते तदा 'त्रिंशच्च परार्थत्वादि'ति

(३-२-३६.) तार्तियाधिकरणे पत्नीवच्छब्दस्य सर्वैरपि यौगिकत्वप्रदर्शनात् तस्यापि विशेष्यसा-
काङ्क्षस्य त्वष्टृपदार्थेनाभेदान्वयः कथं निवारयितुं शक्यते । न च विशेषणवाचिनामपदोत्तर-
विभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकतया निरर्थकत्वं भवता वक्तुं शक्यते । तथात्वे चतुर्थीद्वयस्याभिन्नार्थ-
कत्वोक्तेरसङ्गतत्वापत्तेः । सम्भवति सार्थक्ये निरर्थकत्वकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च । अतः प्रकृत्यर्थ-
गतप्रथमिकभेदाभेदौसीन्येनैव यत् प्रकृतिद्वयोत्तरं प्रत्ययद्वयं तत्र शब्दान्तरगुणादिप्रमाणकः
प्रत्ययार्थभेद एव । प्रकृत्यर्थयोर्विशेष्यानाकाङ्क्षयोर्भेदात् तदधिष्ठानस्यापि भेद एव । यथा
'यदग्नये च प्रजापतयेचे' त्यादौ । यत् तु विशेष्यसाकाङ्क्षत्वं तत् पार्थिकाभेदस्याङ्गीकारात्
अधिष्ठानैक्यमेवेत्येव युक्तमित्यभिप्रेत्य 'पात्नीवते तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः' इति द्वितीयतृतीयपादा-
धिकरणे 'अग्नये शुचये' 'त्वाष्ट्रं पात्नीवत' मित्यादौ अधिष्ठानैक्येऽपि देवतात्वभेदस्य
कौस्तुभे प्रदर्शितस्य 'मेघपतिभ्यां' 'मेघपतये' इति मन्त्रद्वयस्य पत्नीवद्यागे देवतात्वस्य
भेदात् अधिष्ठानस्य चैक्यात् तत्तत्सङ्ख्यावशेनोह इति प्रयोजनमत्रैव तृतीयपादान्त्याधिकरणे
पूज्यपादैः प्रदर्शयिष्यते ।

युक्तञ्चैतत्—त्वाष्ट्रं पात्नीवतमित्यादौ देवतातद्धिते तद्धितोक्तस्य देवतात्वस्य कारकत्वात्
द्रव्यसम्बन्धात् प्रथमत एव भावनान्वयात् पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन यौगिकपत्नीवच्छब्दार्थस्या-
पेक्षावशात् स्वावाक्योपात्तत्वष्टृपदार्थेनाभेदान्वयस्य स्वीकारे बाधकाभावात् । कारकतातिरिक्त-
सम्बन्धेन तद्धितादिवृत्तौ परस्परान्वयस्वीकारेऽपि कारकतासम्बन्धेन तद्धितादिवृत्तौ प्रथमतो भावना-
न्वयस्यैव विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेनाग्नेयादिवाक्यस्याग्नेयादिपदैः द्रव्यदेवतोभयविधौ वाक्यभेद-
प्रसङ्गापादनार्थं पौर्णमास्यधिकरणे साधितत्वादित्यलं विस्तरेण ।

प्रकृतमनुसरामः । न च शब्दस्य देवतात्वे शब्दद्वयस्याधिष्ठानस्य भेदात्कथं अधिष्ठान-
भेदाभेदव्यवहार इति वाच्यम् । शब्दद्वाराऽर्थस्याप्यौपचारिकद्रव्यसम्बन्धवत्त्वेन देवतात्वस्वीका-
रात् । तदभिप्रायेण प्रागुपपादितैकानेकदैवत्यव्यवहारस्यैवार्थभेदाभेदाभिप्रायेण तद्भेदाभेदव्यव-
हारस्य शास्त्रप्रतिपादितत्वस्य मेघपतिभ्यां मेघमित्यधिकरणे पूज्यपादैरेव प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् ।
अतः कथमपि शब्ददेवतात्वे बाधकाभावात् युक्तमेवोक्तं पूज्यपादैः "देवता तु शब्दमात्रम् ।
अर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधाच्चेतनोऽचेतनो वा स्वीक्रियाम् । न तु विग्रहादिमानि"ति ।

एवं निरपवादे शब्ददेवतात्वे सत्यपि तस्मिन्नेकजीववादे मनः प्रत्यक्षमलमज्ञाना नानाजी-
ववादमिवार्थस्याविधेयत्वेऽपि शब्दस्य विधेयत्वमङ्गीकृत्यापि अजागलत्तनतुल्यमर्थस्य देवतात्वमाश्रयन्ते
भाट्टालङ्कारप्रभृतयो नवीनाः । तदर्थं देवतात्वलक्षणमप्यर्थनिष्ठमेव कुर्वन्ति । तथाहि —

प्रधानलोपप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोग्युद्देशविषयत्वं देवतात्वम् । निरूपितं ह्येतत् पष्ठे अग्नय इत्येवंरूपोद्देशविशेषाभावे सत्याग्नेययागलोप इति । सम्प्रदानत्वाभिमतब्राह्मणस्य चैत्रायेत्येवं-
रूपोद्देशविशेषव्यतिरेकेऽपि न दानलोपः; अङ्गान्तरव्यतिरेक इव तस्मिन्नसत्यपि परस्वत्वापादन-
विशिष्टस्वत्वत्यागात्मकदानस्य सिद्धिसम्भवात् । यद्यपि चन्द्राभ्युदयविशिष्टदर्शप्रयोगे नित्यदेवतो-
द्देशव्यतिरेकेऽपि न प्रधानलोपः तथापि प्रयोगान्तरे तद्व्यतिरेकप्रयुक्तस्य प्रधानलोपस्य स्वीका-
रान्न क्षतिः । अशास्त्ररूलकत्वेन वा विशेषणीयो व्यतिरेकः । बह्वय इत्युद्देशव्यतिरेकस्य
चाग्नेयलोपप्रयोजकत्वाभावात् न तादृशोद्देशविषयेऽतिप्रसङ्गः । यद्यपि नेन्द्रवाग्वाद्युद्देशः सोम-
यागाङ्गत्वेन विहितः तथाप्युभयाकाङ्क्षया तयोः साध्यसाधनभावनियमस्यावश्याभ्युपेयत्वादस्त्ये-
वैन्द्रवायवादिदेवतोद्देशव्यतिरेकस्य स्वप्रतियोगिसाध्यप्रधानलोपप्रयोजकत्वमिति न तास्वप्रसङ्गोऽपि ।
यद्वा यादृशो यज्जातीयक्रियासाधनत्वेन वेदबोधितौ यदा यत्तादृशोद्देशविषयत्वमात्रेण तज्जातीयं
क्रियाकारकं तदा तज्जातीयक्रियाया देवतेति । यादृशेत्युक्त्या चाग्नेययागे 'पावकाये'त्युद्देश-
विषयस्य देवतात्वनिरासः । नहि तादृशोद्देशविषयस्तद्विधिविधेयतावच्छेदकीभूतवैजात्यविशिष्टे
कर्मणि कारकं भवति । विषयत्वान्यव्यापारनिरासार्थेन मात्रा सम्प्रदाननिरासः । इन्द्र-
वाग्वाद्युद्देशस्याङ्गत्वेन वेदबोधितत्वाभावेऽपि साधनत्वेन तद्बोधितत्वमस्त्येवेति तास्वप्रसङ्गोऽपि ।
यदा यदित्युक्त्या नाभ्युदयेष्टिप्रयोगान्तर्गतयागव्यक्तिषु नित्याग्यादीनां देवतात्वप्रसङ्गः अभ्युदये-
ष्टिप्रयोगकाले तासां नित्यप्रयोगकृत्प्रोद्देशविषयत्वेन तत्तद्विधिविधेयतावच्छेदकीभूतवैजात्यविशिष्ट-
तत्तद्यागकारकत्वाभावात् ।

यद्वा दानत्वाव्याप्यत्यागवृत्तिविधेयतावच्छेदकीभूतजात्यवच्छिन्नफलोपहितोद्देशविषयः
तज्जातीयक्रियादेवतेति । दानवृत्तिवैजात्यावच्छिन्नफलोपहितोद्देशविषये सम्प्रदानेऽतिप्रसङ्गवा-
रणाय—दानत्वप्यप्येति । 'इदं होत्रे' इदमध्वर्यवे' इति विभागप्रसङ्गोद्देशविषयेऽति-
प्रसङ्गवारणाय—त्यागवृत्तीति विधेयताविशेषणम्, न तु जातेः । तथासति क्रियात्व-
मादाय दोषतादवस्थ्यात् । दर्शस्य नित्यप्रयोगे 'बह्वय' इत्युद्देशस्य, अभ्युदयनिमित्तकप्रयोगे
'अग्नये' इत्युद्देशस्य तादृशजात्यवच्छिन्नफलोपधानाभावाच्च तद्विषयेऽप्यतिप्रसङ्गः । अत्र
सर्वत्रोद्देशपदार्थः चतुर्थ्यन्तपदजन्या पारार्थ्य'निरूपकत्वप्रतीतिः । तथैव याज्ञिकनिबन्धव्यवहारात् ।
न च धृत्यादिहोमे तदसम्भवः, छन्दोगपरिशिष्टवचने गोमिलसूत्रतद्व्याख्यातृवचोनुसारेण
न्यायमङ्गीकृत्य मन्त्रगतचतुर्थीनिषेधकत्वस्य वक्तुमुचितत्वात् । अस्तु वा त्यागकालीनचतुर्थी

विग्रहादिमात्रं । उपासनादौ परं ध्यानमात्रमाहार्यं तस्येति जैमिनिमतनिष्कर्षः । ममत्वेन
वस्तोऽपि वाणी दुष्यतीति^१ हरिस्मरणमेव शरणम् ॥ ४ ॥

निषेधकत्वं तथापि तादृशोद्देशस्य शास्त्रार्थत्वे सति षष्ठ्यादिविभक्त्योपस्थापितचतुर्थ्यन्तजन्यां
तां प्रतीतिमादाय शक्यत एव धृत्यादिहोमेऽपि उक्तविधोद्देशो निरूपयितुम् । सा च सम्प्रदाने
प्रदानात्मिका । देवतायान्वाहार्यात्मिकेति भेदः । अत एव वेदबोधिततत्साधनताकारो-
पात्मकोद्देशविषयस्तदेवतेति लक्षणसिद्धिः । अत एवैतादृशदेवतात्वस्यार्थाश्रितस्य तद्वाचक-
शब्दमात्रविधानापेक्षित्वेऽपि अर्थविधानं विनानुपपत्तेः अर्थाङ्गीकारेणैव देवतात्वस्य विविधोपनात्
अर्थगतविशेषापेक्षायां तत्प्रतिपादकानां मन्त्रार्थवादानां भवत्येव स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम्
नावमिकन्यायस्तु विध्यनपेक्षिते देवतायाः फलदातृत्वादौ प्रामाण्यनिरासार्थतया नेयः । अतो
ऽर्थस्यैव देवतात्वं युक्तमिति ।

तेषां मते तादृशोद्देशविषयत्वघटितदेवतात्वस्य चतुर्थ्यन्तपदजन्यपारार्थ्यनिरूपकत्वप्रतीति-
विषयत्वरूपस्य चतुर्थ्यन्तपदोच्चारणकर्मत्वरूपास्मदभिप्रेतदेवतात्वापेक्षया गुरुभूतत्वं स्फुटमेव ।
अर्थस्याविधेयस्यापि पूर्वोक्तशब्ददेवतात्वपक्षोपन्यस्तदूषणगणपरिहाराय देवतात्वेन यथाश्रयणं
तत्त्वयुक्तमेव । तस्य पूर्वमेव परिहृतत्वात् । मन्त्रार्थवादादिप्रतिपादितदेवानास्वरूपे विधेरपेक्षा ।
तत्प्रतिपादितेऽपि तत्तत्प्रसादे न तस्यापेक्षेति विशेषोऽपि दुरूपपाद एवेति नयुक्तमर्थस्य
देवतात्वमिति दिक् ।

ननु विग्रहाद्यस्वीकारेण शब्दमात्रस्यैव देवतात्वेन यागादिकर्मसिद्धावपि तत्तद्विग्रहादि-
ध्यामं विना उपासनायाः सफलत्वासम्भवादवश्यं ध्यानविध्यनुरोधेनार्थगतविग्रहादिस्वीकारा-
पत्तिरित्यत आह—उपासनादाविति । यथैव हि शब्दमात्रस्य देवतात्वेऽपि द्रव्यसम्बन्धस्तस्मिन्
कर्मस्वारोपित एव । एवमुपासनादौ मन्त्रप्रतिपाद्यार्थस्यास्मान्निरपि स्वीकारात् तस्मिन्नर्थे
विग्रहाद्यारोपेण वाचनिकं ध्यानमात्रं विधीयते । तद्विशिष्टाच्चोपासनारूपकर्मणः फलम् ।
तत्रापि तु मन्त्रमात्रमेव देवतेति भावः । अत एवोक्तं पार्थसारथिना “मन्दधियस्तु श्रद्धालवस्तात्पर्य-
मजानानां भ्राम्यन्तु नाम देवता फलं प्रयच्छतीति । वस्तुतः कर्मण एव तत् ” इति । ननु सर्व-
देवतानां विग्रहास्वीकारे नास्तिकत्वापत्तिरित्यत आह—जैमिनिमतनिष्कर्ष इति । न
वस्तुगत्या मया विग्रहखण्डनं क्रियते किन्तु जैमिनिमतनिष्कर्षमात्रं कृतमित्यर्थः । वस्तुतस्तु
ममैतादृशमतनिष्कर्षकरणमप्ययुक्तमेवेत्याह—मम त्विति ।

(५)—द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥ अर्थकरिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥ अर्थो वा स्यात् प्रयोजनमितरेषामचोदनात् तस्य च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ अपूर्वत्वाद्व्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥ तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥ तद्यत्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥ नाश्रुति-
त्वात् ॥ अविकारादिति चेत् ॥ १८ ॥ तुल्येषु नाधिकारस्स्या-
दचोदितश्च सम्बन्धः पृथक्सतां यज्ञार्थेनाभिसम्बन्धस्तस्मात्
यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

अत्र मूले द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायानां यत्र श्रुत्या उद्देश्यता तत्र ब्रीहित्वादिनैव, न त्वपूर्वसाधनत्वेन, प्रकरणेन श्रुतिसङ्कीर्णयोगादित्याशङ्क्य स्वरूपे आनर्थक्यापत्तेरपूर्व-
साधनत्वेनेति सिद्धान्तितम् । तत्र 'ब्रीहीन् प्रोक्षति' इति द्रव्योदाहरणस्य, 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीम्' इति समुदायोदाहरणस्य च कथञ्चित्सम्भवेऽपि सङ्ख्योदाहरणस्य 'त्रीन् परिधीन्' इति मन्त्रस्य 'अगन्म सुवः' इति मन्त्रवत् अपूर्वसाधनीभूतपरिधीयत्ताप्रका-

यत्तु प्रकाशकारैः पूर्वपक्षे यागस्य पूजारूपत्वेन लौकिकपूजास्वभावानुसारित्वात् येनैव प्रकारेण अग्निः पूज्यते तेनैव सूर्य इति देवतान्तरत्वादयुक्तम् । कदाचिद्विपरीतमपि स्यात् इति तत्प्रकारानतिदेशादनूहः, तथा देवतायाः प्राधान्यात् तत्सादृश्यस्यैव गुणभूतद्रव्यसादृश्यापेक्षया बलवत्त्वं चेति प्रयोजनद्वयमुक्तम् ; तत् शास्त्रागते पूजाप्रकारातिदेशे सति विपरीतफलापादकत्वा-
सम्भवात् पूर्वोक्तरीत्या तत्प्रसादस्य द्वारत्वेऽप्युद्बोधोपपत्तेरुक्तत्वात् देवताया गुणत्वाङ्गीकारेणापि तत्प्रसादस्य द्वारताश्रयणे तत्सादृश्यप्राबल्यानापत्तेश्चायुक्तमित्युपेक्षितं पूज्यपादैः ।

। द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् । समुदायोदाहरणस्य चेति । अस्मिन्श्रवोदाहरणे पौर्णमास्युद्देशेन चतुर्होत्रमन्त्रकरणकमभिमर्शनं तावद्विधीयमानं तदीयहवि-
द्वारैवेत्यत्र नैव प्रमाणं दृश्यते । तथा पौर्णमासीशब्दोऽपि यद्येकवचनानुरोधेन समुदायपरस्तदा समुदाये विधीयमानमभिमर्शनं आनर्थक्यतदङ्गन्यायेनापि समुदायानङ्गभूते हविषि नैव प्राप्यते । यदि तु समुदायियागपरस्तदा प्रधानयागप्रयुक्तत्वाद्विकृतौ तदभावेऽभिमर्शनानानुपपत्त्यपूर्वपक्षसम्भवे

शनार्थत्वस्य सिद्धत्वाद्नुदाहरणत्वमिति वार्तिककारेणैवोक्तम् । तथा हेतूदाहरणेऽपि । यत्तु—‘शूर्पेण जुहाति तेन ह्यन्नं क्रियते’ इत्यन्नकरणहेतुना तस्य व्याप्यत्वावगमात् व्याप्यस्य च सर्वत्र प्राधान्यदर्शनात् अन्नकरणोद्देशेन होमस्संस्कारकतया विधीयत इत्याशङ्क्य तृतीयया होमं प्रति शूर्पस्य करणत्वावगतेः ‘तेन ह्यन्नं क्रियते’ इत्यस्य चार्थवादत्वात् होमोऽयमारुपकारकोऽपूर्वार्थ इति विचारितम् । तत् व्याप्यस्यापि जुह्वदेः क्रतुं प्रति प्राधान्यादर्शनादर्थवादत्वस्य च हेत्वधिकरणे स्थापितत्वात्तद्विचारस्य चोद्धानुपयोगित्वाच्चोपेक्षितम् ।

किञ्च सर्वस्यैवास्य विचारस्याद्याधिकरणेन गतार्थतेत्यन्यथा चर्ण्यते—यद्यपि यज्ञकर्मैति सूत्रेण सन्निपत्योपकारकमात्रे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा सिद्धा । संस्कारे चेति सूत्रेण चान्तरालिकानां यागत्वाधिकरणतावच्छेदकानामविवक्षा सिद्धा । तथाऽपि श्रुतस्य ब्रीहित्वादेः कारणतावच्छेदकस्य त्यागे प्रमाणाभावः । न च युगवद्भूतिद्वय-

ऽपि सूत्रोक्तसमुदायोदाहरणत्वानुपपत्तिः । यदा तु शास्त्रदीपिकाप्रकाशकारोक्तरीत्या अभिमृष्टहविष्क-यागसमुदायत्वेनोद्देश्यता तदा पार्वणहोमन्यायेन पूर्वपक्ष इवापूर्वसाधनत्वलक्षणायां सिद्धातेऽपि विवृतावनूहप्रयोजनं समानमिति नोभयोः पक्षयोः कश्चन विशेषः । अथोच्येत पूर्वपक्षे समुदायार्थत्वमेव । सिद्धान्ते तु विद्वद्वाक्यफलवाक्ययोः यजिसामानाधिकरण्यात् पौर्णमास्या-दिशब्दो यागानामेव नामेति तेषामेव फलकरणतेत्येकवचनद्विवचनोक्तसङ्ख्या अगत्योपसर्जनतया लक्षिते समुदाय एवान्वेति, तद्वदिहापीति यागानामेव क्तुगत्योद्देश्यत्वात् तद्वतसाहित्यस्य अविवक्षितत्वेन प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वपर्यवसाने तत्रानर्थक्यादपूर्वसाधनविशेषलक्षणावश्यंभावादपूर्वान्तर-साधनेष्वूहोऽभिमर्शनस्येत्येत्येव प्रयोजनभेद इति तथापि सूत्रोक्तसमुदायोदाहरणत्वानुपपत्तिरस्येवेत्यादि सुधीभिरूहनीयम् । कथञ्चिच्छब्देन पूज्यपादैः सूचितम् । अतएव समुदायोदाहरणस्येत्यनेनैव कथञ्चिच्छब्दान्वयः । अथवा श्रुतेः प्रकरणेन सङ्कोचायोगादितिहेतुक-विशेषाशङ्कासम्भवाभिप्रायकः कथञ्चिच्छब्दः । ततश्चैतादृशविशेषाङ्गाहेतोः कल्पितश्रुतिविनियोगवस्तु मन्त्रहेतूदाहरणेषु न कथमपि सम्भव इत्यर्थः । जुह्वदेरिति । अव्यभिचारितक्रतु-सम्बन्धित्वेन व्याप्यत्वस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वाज्जुह्वदेरित्युक्तम् । तथापि श्रुतस्येति । यदि केवलब्रीहित्वावच्छिन्नमेवोद्देश्यं तदा प्रकरणाननुग्रहः । यदि तद्वशादपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नमात्रं तदा श्रुतिङ्कोचः । अतः उभयानुग्रहायापूर्वसाधनीभूतब्रीहित्वावच्छिन्नमेव भवत्युद्देश्यं यागत्वादीनामान्तरालिकानामश्रुतानां तु न विवक्षेति वैषम्यं श्रुतिपदेन सूचितम् । ननु नापूर्वसाधनब्रीहित्वावच्छिन्नमुद्देश्यम् । तदा केवलशक्त्या ब्रीहित्वस्य लक्षणया अपूर्वसाधनत्वस्य च प्रतिपादनेऽर्थद्वयप्रतिपादकत्वापत्तेः, एकया वृत्त्या एकार्थप्रतिपादकत्वस्य सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं बोधयतीति व्युत्पत्तिसिद्धस्य भङ्गापत्तेरिति प्राचां युक्तिमाशङ्क्य निराकरोति-नचेति ।

विरोधः अपूर्वसाधनीभूतव्रीहित्वावच्छिन्नस्यैव लक्षणयोद्देश्यत्वाङ्गीकारात् । अतश्च तादृशत्वस्य नीवारादिवसत्वाच्चोहसिद्धिरिति प्राप्ते—

लक्ष्यतावच्छेदके गौरवापत्तेः श्रुतस्य व्रीहित्वस्य च लक्षणोपयोगिशक्यप्रतिपादकत्वेनापि चरितार्थत्वाच्च विवक्षा । अत एव तत्तद्व्यापारिकाया विजातीयापूर्वसाधनताया एव लक्षणेति कौस्तुभे स्पष्टम् । तत्तद्व्यापारकसाधनतात्वावच्छिन्नसाधनताया एव लक्षणाच्च व्रीहियवनिष्ठ कारणताया गुणादिप्रमाणेन भेदेऽपि यवसाधारण्यलाभोऽपीत्यपि तत्रैव व्यक्तम् । अतश्च व्रीहित्वादेरविवक्षितत्वाद्युक्तो नीवारादिषूहो विवृत्तौ ॥

एवं यत्रापि नापूर्वसाधनत्वं 'व्रीहीनवहन्ति' इतिवत्पूर्वप्रमितं, स्ववाक्य एव तु संस्कारविशिष्टस्य व्रीह्यादेः साधनत्वविधानं यथा 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम्' इत्यादौ तत्समानजातीयवाक्यान्तरे वा तत्रापि प्रोक्षणविशिष्टस्य व्रीहित्वविशिष्टस्य च विधेयक्रियाविशेषणत्वेन विधौ कृते पश्चादरूपेण ह्यायनीत्यायेन परस्परान्वयात्, प्रकृतौ तज्जातीयस्य प्रोक्षणेऽपि विवृत्तौ तज्जातीयलोपेऽपि तत्स्थानापन्नद्रव्यान्तर एव प्रोक्षणलाभात्सि^१ द्यति प्रोक्षणं प्रति विशेषणविधिवेलायामपूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । लक्षणा परं न तत्रास्ति, व्रीहिपदेन व्रीहित्वस्यैवाभिधानात् । अपूर्वसाधनत्वस्य कल्पितविधावेव^२ स्वपदेनैवाभिधानात् ।

लक्षणसङ्गतिं विचारस्योपसंहारव्याजेन कथयति—अतश्चेति । गौरवापत्तेरिति । न चाजहत्त्वार्थलक्षणानुरोधेन तदङ्गीकरणं युक्तम् । अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नमात्रलक्षणायामपि रूपान्तरेण यवादिसाधारणेन व्रीहिरूपशक्यार्थस्यापि सङ्ग्रहेण जहत्त्वार्थत्वानापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यादौ तु तीरत्वेन तीरलक्षणायां नैव प्रवाहरूपशक्यार्थसङ्ग्रहः सम्भवतीति विशेष इति भावः । अत एवेति । लक्षणोपयोगिशक्यप्रतिपादकव्रीहिपदस्यान्तानादेव सुवादिन्यावृत्तापूर्वसाधनताविशेषलक्षणेत्यर्थः । तत्रैव व्यक्तमिति । यद्यपि व्रीहियवयोः शब्दान्तरादिना कारणता भिन्ना तथापि तदवच्छिन्नजन्ययागव्यक्तौ परस्परं व्यभिचारवारणाय तृणारणिजन्ययोर्वह्योरिव वैजात्याभ्युपगमेऽपि तज्जन्यापूर्वव्यक्तौ वैजात्यकल्पने प्रमाणाभवात् एकजातीयापूर्वनिष्ठकार्यता निरूपिततत्तद्व्यापारसाधनतात्वावच्छिन्नस्योद्देश्यतावच्छेदकरूपस्य व्रीहियवयोरुभयोरपि सत्त्वाद्धर्मलभोपपत्तिः । नहि व्रीहिनिष्ठसाधनताविशेषस्य शक्यसम्बन्धविधया प्रवेशेऽपि उद्देश्यतावच्छेदके लक्ष्यतावच्छेदके वा प्रवेशः स्वीक्रियते गौरवात् । अतः तत्तद्व्यापारकसाधनतात्वावच्छिन्नत्वस्यैवोद्देश्यत्वान्न यवेषु धर्माणामप्राप्तिरिति भावः । तत्समानजातीयेति । 'प्रोक्षितैर्व्रीहिभिर्न्यजेतेत्येवंरूपेत्यर्थः । लक्षणा परमिति । सा न श्रुतविशिष्टविधौ, तत्र व्रीहीणामु-

एवं यत्रापि संस्कारविभ्युत्तरं तच्छब्देन संस्कृतस्य विनियोगः, यथा 'तस्मै पयसि' इत्यादौ, तत्रापि संस्कारवाक्ये पयस्त्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नोद्देशेनैव दध्यानयन-विधिः न तु पयस्त्वावच्छिन्नोद्देशेन आनर्थक्ययात् । स च धर्मः उत्पत्तिवाक्ये इष्ट-सामान्यमिव सामान्यत एव पयःपदेन प्रथमं प्रतीयते, पश्चाच्च तच्छब्देन पयस्त्वावच्छिन्नस्या-पूर्वसाधनत्वे प्रमिते स धर्मोऽपूर्वसाधनत्वरूप इति प्रतीयते । तत्र च पयः पदस्य लक्षणेति पश्चादवगम्यते इति न कश्चिद्विरोधः ।

वस्तुतस्तु—यद्यपि सप्तमीश्रवणात्तापविशिष्टपयोऽधिकरणरूढध्यानयनस्य चिहितस्य प्रयोजनापेक्षायामुद्देश्यवाचकं^१ पदमनुमीयते । तथाऽपि मन्त्रवर्णाद्यनुरोधादवस्थावि-शिष्टपयोवाच्यामिक्षापदसमभिव्याहृततच्छब्दबलेन^२ पयस एवोद्देश्यत्वावगतेस्तन्निष्ठ-विजातीयापूर्वसाधनत्वदाक्षिपदस्यैव कल्पनात् न तल्लक्षणाऽपीति ध्येयम् ॥ ५ ॥

पादेयत्वेन व्रीहित्वेनैवान्वयात् । कल्प्ये विशेषणविधौ तु उद्देश्यवाचकपदकल्पनायां लाघवा-दपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नमित्यपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नपदस्यैवाध्याहारान्नाङ्गीकार्येति भावः ।

एतेन न हि व्रीहिसम्बन्धः प्रोक्षणस्य साधनत्वेनैवोपदिश्यमानं द्रव्यं संस्कारेण व्रीहित्वेन च तत्र विशेष्यते इति व्यक्तः साधनसम्बन्धः । अयं हि तत्र वाक्यार्थः, व्रीहिजातीयं प्रोक्षण-संस्कृतञ्च यत् तेन यजेतेति प्राथमिकविशिष्टविधिवाक्यार्थवर्णनं पार्थसारथिकृतमपास्तम् । व्रीहि-त्वजात्यवच्छिन्नेनैव सह प्रोक्षणसंस्कृताभेदस्य प्रथमवाक्यार्थे प्रतीयमानत्वेनाशाब्दसाधनरूपाभेद-बोधे प्रमाणाभावात् । तव मते यौगिकपदप्रतिपाद्यार्थयोः श्रुत्यैवाभेदान्वयस्य 'अग्नये दात्रे' इति बहुपदादयितुं शक्यत्वात् । प्रथमबोधे उपादेयत्वेन साधनलक्षणायां प्रयोजनाभावाच्च । अस्तु वा द्वयोः सुबन्तार्थयोः प्रथमत एव भावनान्वयः तथाप्यरुणैकहायनीन्यायेन पार्थिकाभेदो व्रीहित्वावच्छिन्नेनैव सहेति न वारयितुं शक्यम् ।

एवं यत्रापीत्ययं ग्रन्थोऽपूर्वसाधनत्वलक्षणाप्रस्तावे आद्याधिकरणे व्याख्यातचरः । पय-स्त्वावच्छिन्नस्येति । पयस्त्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः । पश्चादवगम्यत इति । पूर्वं या पयस्त्वसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्ने पदस्य लक्षणा कृता साऽपूर्वसाधनत्वरूपविशेषधर्मा-वच्छिन्ने इति पश्चान्मनसाऽवगम्यत इत्यर्थः । एतच्च 'तस्मै पयसी'त्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा मूले पयः पदलक्षणेत्युक्तम् । यदा तु तस्याधिकरणत्वमेव तत्राह—वस्तुतस्त्विति । पयस एवोद्देश्यत्वावगतेरिति । तच्छब्दपरामृष्टत्वेन पयस उपयोगित्वप्रतीत्या संस्कार्यत्वयोग्यतावगतौ

1. A. adds सामर्थ्यात् पयस्या

2. A. पयस्वाया

सप्तम्यन्तपदोपस्थापितत्वेनोपस्थितपयोवाचकं पदं कल्पनीयं तावत् स्वाधीने शब्दप्रयोगे इति न्यायेन तद्वृत्त्यपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नपदमेव लाघवात् कल्पयितुमुचितमिति भावः । नन्वनेन न्यायेन स्रवेणावद्यतीत्यत्रापि विधेयसामर्थ्यात् द्रवद्रव्योपस्थितौ तद्वृत्त्यपूर्वसाधनत्ववाचिपदमेव लाघवात् कल्प्यताम् न द्रवपदम्, तत्कल्पनेऽप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणागौरवापत्तेरिति चेन्न । अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नयोग्यविशेष्ये लक्षणायास्तवाप्यावश्यकत्वात् । तद्वरं प्रथमत एव निस्सन्दिग्धो द्रवपदाध्याहार एव युक्तः तदन्वयेनैव सकर्मकावद्यतेः कर्माकाङ्क्षाशान्तेः । तदनु कल्प्यमानाया अपूर्वसाधनत्वलक्षणायाः फलमुखत्वेन गौरवानापादकत्वात् । यत्तु द्रवमित्यध्याहारेऽपि तस्य स्वतः सुवकरणत्वं प्रत्युद्देश्यत्वानुपपत्तेः चतुरवत्तचोदनाप्राप्तावदानस्यैव तत्प्रतीतिः तत्र द्रवपदार्थान्वये विशिष्टोद्देशवाक्यभेदापत्तिपरिहारायावद्यतिपदे द्रवावदानलक्षणया, अथवा विधेयसामर्थ्यानुरोधेन 'यस्योभवाग्नी' इति पुनराधानविधावुभयत्वाविवक्षायामपि उभयाम्ब्यनुगमन एव पुनराधानविधानवदिहापि द्रवकर्मकावदानोद्देशेनैव सुवविधानस्याङ्गीकार्यत्वात् न द्रवपदाध्याहारै किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । यद्यत्र सुवविशिष्टावदानभावनाविधानं स्यात् तदा भावनाया भाव्यापेक्षायां विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदाध्याहारवत् द्रवमित्यध्याहार आवश्यकः स्यात् । न त्विह विशिष्टविधानमस्ति । प्राप्तावदानानुवादेन सुवकरणत्वविधाने धात्वर्थस्यैव कर्मत्वेनान्वयात् । अतो न द्रवपदाध्याहारप्रयोजनमिति प्रथमान्त्याधिकरणे कौस्तुभे पूज्यपादैरुक्तम् तत्तथैव । परन्तु पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षया नित्यं कर्मसाकाङ्क्षावद्यतेः द्रवपदाध्याहारं विना कथं कर्माकाङ्क्षानिवृत्तिः शाब्दी द्वाकाङ्क्षा शब्देन पूरणीयेति नियमादिति विचारणीयम् । अत एव विश्वजिता यजेतेत्यत्र यजतेरकर्मकत्वात् स्वाधीनस्यापि स्वर्गमिति पदस्य नाध्याहारः । अपि तु पश्चादपि लक्षणयाऽवश्यकल्पनीयस्वर्गपरत्वस्य स्वर्गकामपदस्यैवेति मीमांसकसरणिः । अन्यथाऽवदानस्वरूपे आनर्थक्यप्राप्तावपूर्वसाधनत्वलक्षणायां विधेयसामर्थ्यानुरोधेन द्रवादिनिरूपितसाधनताया एव प्रणालीघटकत्वेनाङ्गीकारात् प्रथमं शक्यार्थबोधवेलायां द्रवकर्मत्वबोधस्याप्यनावश्यकत्वापत्तेः । अतोऽवद्यत्याकाङ्क्षापूरकद्रवपदाध्याहारस्तत्रावश्यक एव । यदि तु 'अवद्यादित्यनेन इध्यानयनन्यायेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नमिति पदाध्याहारेणापि कर्माकाङ्क्षानिवृत्तिस्तदा अस्तु तत्रापि न द्रवपदाध्याहारः ।

यदा तु विशेषे लक्षणा पदाध्याहारेऽपि आबद्ध्यतीति विभाव्यते तदा तेनैव न्यायेन दध्यानयनविधिप्रवृत्त्युत्तरकल्प्यविधावपि पयश्शब्दाध्याहार एवास्त्वित्यवहितेन मनसाऽऽलोचनीयमिति दिक् ।

(६) देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशात्तस्य च तत्र भावात्

॥ २० ॥ यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥ अनुवादश्च

तदर्थवत् ॥ २२ ॥

सोमे, 'त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्मात् यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ति' इति श्रुतम् । तन्नोपांशुत्वं किं ज्योतिष्टोमसम्बन्ध्यग्नीषोमप्राग्भागधर्मस्सन् तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तं उताग्नीषोमीयप्राग्भागवर्तितत्तत्पदार्थधर्मस्सन् तत्तज्जन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमिति चिन्तायां—

अत्र 'द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगादिति सूत्रे द्रव्यसमुदायोदाहरणं ग्रीहीन् प्रोक्षति चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेदिति स्पष्टमेव । 'ग्रीन् वृणीते' इति लिङ्गविनियोगरहितं सङ्ख्योदाहरणं, 'पत्नीसंयान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इत्यर्थवादस्य हेतु बलात् असंस्थावदहस्तावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वात् हेतूदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् तस्य च तत्र भावात् । अत्र प्राचां ग्रन्थेषु प्राचीनपदार्थोद्देशेनोपांशुत्वविधाने अग्नीषोमादीत्यस्य [अग्नीषोमीयादित्यस्य] प्राचीनपदार्थे विशेषणत्वे विशिष्टोद्देशवाक्यभेदापत्तेः, अवश्यं कस्य प्राचीनमित्याकाङ्क्षयाऽन्वीयमानस्य यज्ञपदार्थस्यावयवित्वेनान्वयात् तदवयवरूपः प्राग्भाग एवात्रोद्देश्यम् । न च तत्रापि विशिष्टोद्देशत्वात् तुल्यो वाक्यभेदः । यज्ञस्येत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेनोपपदार्थेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन तदप्रसक्तेः । यद्यग्नीषोमीयेण प्राचीनपदं विशेष्येत, तदा तस्यानवयवित्वात् अवधिमात्रेणावस्थापितपदार्था एव त्वभिधीयेरन् । न त्वेतदस्ति । अत एव त्सराशब्दविशेषणत्वाभावात् प्रवृत्तिविशेषकरतापि यज्ञपदस्योपपद्यते । अस्तु वा त्सराशब्दविशेषणत्वमव्यवधानात् ; तथापि प्राचीनशब्दस्य ससम्बन्धिकस्य प्रतिसम्बन्धपेक्षायां प्रकरणादेव यज्ञरूपप्रतिसम्बन्धलाभोपपत्तेः प्राग्भागधर्मत्वमेवेति पूर्वपक्षेऽग्नीषोमीयपदार्थविशेषणत्वमेव मुख्या युक्तिः साधिकेति भाति । अत एवाग्नीषोमीयपदार्थेनानन्वये तस्याविवक्षितार्थत्वापत्तेः, यज्ञस्य प्राग्भावः कतरस्मात् पदार्थादिति विशेषान्वयं विना निराकाङ्क्षत्वाभावादवश्यं तत्रापि अग्नीषोमीयपदार्थविशेषणत्वे कल्पनीये सति तदुपस्थापितपदार्थबोधकत्वमेव युक्तं प्राचीनपदस्येति पदार्थधर्म एवेति सिद्धान्तेऽग्नीषोमीयपदार्थविशेषणत्वमपि साधकत्वेनोपन्यस्तम् । तत्रावश्यकमग्नीषोमीयपदार्थविशेषणत्वमङ्गीकृत्यापि भागधर्मत्वपूर्वपक्षकरणं सुकरमित्येवं तन्नोपांशुत्वं किं ज्योतिष्टोमसम्बन्ध्यग्नीषोमीयप्राग्भागधर्मः सन्

विधेये उपांशुत्वे उद्देश्यसमर्पकस्तावत् तच्छब्द इत्यविवादम्। स च पूर्वप्रक्रान्ता-
ग्रीषोमीयप्राग्भागमेव परामृशति न तु पदार्थान्, प्राचीनशब्दस्याकृत्यधिकरणन्यायेन
प्राग्भागमात्रवाचित्वात्। एकवचनप्रयोगेण भागस्यैव तदुक्तस्य तच्छब्देन परामर्शाच्च।
अत एवैकेनैव तच्छब्देनोद्देश्यसमर्पणात् पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वा अग्रीषोमीयादेर्विशेषण-
त्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः। तत्र च भागं प्रति अग्रीषोमीयोऽवधित्वेन विशेषणं यज्ञश्च प्रयोगद्वारा
सम्बन्धित्वेन। अत एव यज्ञपदं न त्सराशब्दविशेषणं अप्रवृत्तिविशेषकरत्वापत्तेः। अस्तु
वा तस्मात्पदेन व्यवधानात्, यज्ञस्य छद्मगतिरित्येवमर्थाङ्गीकारेण त्सराशब्दस्यैव विशेषणं
यज्ञशब्दः। तथाऽपि प्रकृतत्वाद्भागो यज्ञसम्बन्धयेव। आवश्यकं चेदं सिद्धान्तिनोऽपि।

तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तं उतेति सन्देहे पूर्वपक्षकोटौ यदुपक्षिप्तमग्रीषोमीयविशेषणत्वं तदेवोपपादयितुं
उद्देश्यकोटिं विविनक्ति—उद्देश्यसमर्पक इति। स्पष्टार्थमन्यत्। ननु सूत्रभाष्यवार्तिकग्रन्थेषु
पूर्वपक्षे प्राग्भागधर्मः, यज्ञस्येत्यस्य प्रागित्यनेनान्वयात्। तस्याश्चावयवव्यतिरेकजनितत्वाद्यज्ञ-
सम्बन्धिप्रागवयव इत्येवं व्यवहारदर्शनात् भागदेशावप्यत्रावयवरूपावेव गृह्यते। ततश्च
प्राचीनशब्दस्याकृत्यधिकरणन्यायेन प्रागवयववाचित्वे तत्राग्रीषोमीयपदार्थविशेषणत्वे पञ्चम्यानापत्तिः।
'अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दान्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति पञ्चम्या “अवयववाचिना योगे तु ने” ति
वार्तिकेण निषेधात्। अत एव प्राचां पूर्वपक्षे तस्य तद्विशेषणत्वं न स्वीकृतमित्याशङ्कानिरा-
करणायाह—तत्र च भागं प्रतीति। सत्यम्। अवयववाचिना योगे पञ्चमी निषिद्धा तथापि
बन्निरूपिताषयववाचिता यस्य तेन योगे तदवयववाचकात् पञ्चमी निषिद्धा। न तु अवधि
१ वाचकपदादपीति तदार्थात्, यज्ञपदोत्तरं तदप्राप्तावपि अग्रीषोमीयपदात्तदुत्पत्तौ न किञ्चिद्वाचक-
मित्यर्थः। तत्रापि यज्ञस्येत्यस्य प्राचां पूर्वपक्षे प्रागित्यनेनान्वयेऽपि ग्रहयागाभ्याससमुदायमात्ररूपस्य
सोमयागप्रधानस्य कतिपयाभ्यासावयवकत्वऽसम्भवेऽपि अग्रीषोमीयावधिक्यत्किञ्चिदवयव-
कत्वानुपपत्तेः कथं यज्ञसम्बन्ध्यग्रीषोमीयावधिकावयवधर्मत्वपूर्वपक्षसिद्धिरित्यत उक्तम्—
प्रयोगद्वारेति। नायमर्थो यज्ञस्य प्राग्भाग इति किन्तु यज्ञप्रयोगो हि समाप्तिपर्यन्तं
विततोऽस्ति। तस्मादग्रीषोमीयावधिकः प्राग्भाग इति। ततश्च तस्य महाप्रयोगस्याग्रीषो-
मीयावधिकः पदार्थप्रयोगो भवति कल्पितः पूर्वभागः। तदुद्देशेनोपांशुत्वविधिरिति
पूर्वपक्षाभिप्रायः। अप्रवृत्तिविशेषेति। यज्ञशब्दस्य विधिगतप्राचीनपदार्थविशेषणत्वे
परमापूर्वप्रयुक्तत्वेन यत्पूर्वपक्षे प्रयोजनं वक्ष्यते तद्विषयप्रवृत्तिकरता भवति; अन्यथा नेत्यतो
विधिविशेषणत्वं युक्तमित्यर्थः। छद्मगतिरिति। अनेन त्सराशब्दार्थो दर्शितः।

अग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्राग्भागवर्तिपदार्थत्वस्यैव तन्मते उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । तत्र च पदार्थानामनुकेर्लाघवाच्चाग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्राग्भागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नोद्देशेनोपांशुत्वविधिः भागे चोपांशुत्वस्य साक्षादसम्बन्धात् तदारम्भकपदार्थाङ्गमन्त्राणां द्वारत्वं योग्यताबललभ्यम् । उद्देश्यस्य च भागस्य स्वरूपे आनर्थक्ये प्रसक्ते भागजन्या-पूर्वसद्भावे प्रमाणाभावत् दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायासम्भवेन भागसम्बन्धियज्ञजन्यपरमापूर्वसाधनत्वमेव भागनिष्ठं लक्ष्यत इति परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । एवं चोपांशुत्वस्य दृष्टार्थत्वं सम्पद्यते । अग्नीषोमीयावधि उपांशुकरणे श्रमाभावेन सौत्येऽहनि बहुकर्तव्यपदार्थानामविक्षेपेण करणात् ।

एवं च तत्तत्पदार्थधर्मत्वाभावात् तद्भागारम्भके विकृतावपूर्वऽपि पदार्थे दर्वीहो-मादौ उपांशुत्वस्योद्देशः । इतरथा तत्तत्पदार्थान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वेऽप्राकृतकार्यापन्ने वेदान्तरीये स्वरातिदेशरहिते च तस्मिन्नुपांशुत्वस्य कथमप्यप्राप्तेः ।

यज्ञभागधर्मो हि स्वरो विकृतावपि तद्भागारम्भकेऽपूर्वेऽपि पदार्थे अहितव्यो भवतीति प्राचां ग्रन्थेषु पूर्वपक्षप्रयोजनं दर्शितम् । तदुपपत्तिं दर्शयति—भागे चेति । तदारम्भकेति । अग्नीषोमीयावधिकप्रयोगारम्भका ये तद्वटकीभूताः पदार्थाः तदङ्गमन्त्राणामित्यर्थः । यदि हि प्रयोगाङ्गं पदार्थाः स्युः तदा आनर्थक्यतदङ्गन्यायावतारः स्यात् इति तदङ्गमन्त्राणां द्वारत्वं न्यायसिद्धं भवेत्; नत्वेतदस्ति । अतो योग्यताबललभ्यमित्युक्तम् । अत्र वार्तिकतन्त्ररत्नयोः परमापूर्वप्रयुक्तत्वे प्रथमं तावत्पदार्थाः, तैः स्वापूर्वाणि, तैरपि परमापूर्वं लक्षयितव्यम् । एवं लक्षितलक्षणापत्तिः सिद्धान्तवर्णनवेलायामुक्ता । तां बोध्यताबललभ्यमित्यनेन सूचितपरिहारामपि उद्देश्यवाचकपदे लक्षणेयत्ताप्रदर्शनेन पुनः परिहरति—उद्देश्यस्य चेति । पदार्थाङ्गमन्त्रास्तावत् विधेयगत-बोध्यताबलेनोपस्थिताः । भागस्य च ससम्बन्धिकत्वात् सम्बन्धिनो यज्ञस्याप्युपस्थितिरार्थिकीति नोभयबोधार्थं लक्षणापेक्षा । अपि तु विशिष्टापूर्वसाधनत्वलक्षणैकैवेति भागसम्बन्धियज्ञजन्येत्यादिना सूचितम् । भागनिष्ठमिति । यद्यपि समस्तस्यैव साङ्गप्रयोगस्य परमापूर्वसाधनत्वं प्रयोगविधिना बोधितम्, तथापि भागस्यापि तदन्तर्गतत्वेन साधनत्वाविघात इत्यभिप्रायेणेदम् । अप्राकृत्येति । ‘बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति’ इति विहिते बर्हिषि अप्राकृतकार्यापत्तेर्यथा न बर्हिर्धर्मा इति तृतीयेऽष्टमपादे सिद्धं तथात्रापि तादृशे उपांशुत्वलाभो नैवेत्यर्थः । वेदान्तरीयेति । यदि सः अपूर्वः पदार्थः प्रधानवेदपठितः स्यात् तदा ‘उपांशुयजुषे’ति सामान्यविहितमुपांशुत्वं प्राप्नुयादेवेति न पूर्वोत्तरपक्षयोर्विशेषो भवेत् । यदा तु प्रधानं यजुर्वेदीयं अपूर्वस्तु पदार्थः ऋग्वेदीयः तदा तदीयोच्चैष्ट्वस्वरवाधेनोपांशुत्वस्यैवोद्देशेन प्राप्तिरिति भावः । तत्राप्यपूर्वः पदार्थः यदि स्वतन्त्रानिदेशवान् भवेत् तदा विशेषातिदेशप्राप्त एव स्वरो भवेत् ;

यत्तु भाष्यकारेण 'मासाग्निहोत्रे तद्भागारम्भके उपांशुत्वस्योहः' इति प्रयोजनमुक्तं, तत् नामातिदेशप्रापितस्य विरुद्धस्याविरुद्धस्य वा स्वरस्य सत्त्वे चोदनालिङ्गातिदेशप्रापितोपांशुत्वप्राप्तयनुपपत्तेरुपेक्षितम् ।

यदपि वार्तिकद्वौ 'पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति' इत्यादौ उपांशुत्वोहः इत्युक्तं तदपि सौम्यमात्रपुरस्कारेण कल्पितस्यातिदेशस्य सामान्यविहितोपांशुत्वातिदेशापेक्षया प्राबल्यादुपेक्षितम् ।

न चोपांशुत्वातिदेशस्य प्रधानसम्बन्धितया प्राबल्यं ; आधानसामादिविध प्रधानसम्बन्धित्वस्याङ्गेषु स्वरप्राप्तौ दौर्बल्याप्रयोजकत्वात् । इतरथा मासाग्निहोत्रेऽपि तदापत्या भाष्यकारमतदूषणानुपपत्तेः । न चैवं प्रकृतावैव दीक्षणीयाद्यङ्गेषु तदनापत्तिः । औपदेशि-

नोपांशुत्वोहः सिध्येत् । तत्सिद्ध्यर्थ-स्वरातिदेशरहितेत्युक्तम् । तद्भागारम्भके—कौण्डपायिनामयनसम्बन्धयमीमीयावधिकप्राग्भागाारम्भके मासाग्निहोत्रे इत्यर्थः । तस्योपसद्विश्रित्वा मासमाग्निहोत्रं जुहोतीति वचनेन उपसदुत्तरमपूर्वतया विधानात् । चोदनालिङ्गातिदेशेति । कौण्डपायिनामयनगतो द्वादशाहपरम्पराप्राप्तः चोदनालिङ्गातिदेशः । तेन ज्योतिष्टोमविहितोपांशुत्वस्य प्राप्तत्वादृह इत्यर्थः । 'सौम्येन प्रचरन्ती'त्यादावित्यादिपदेन 'अन्तरात्वाष्ट्रेनोपरिष्टाष्ट्रेणवेने'ति विहितयागद्वयसङ्ग्रहः । कल्पितस्यातिदेशस्येति । विशेषरूपस्येति शेषः । आधानसामादिविति । याजुर्वेदिके आधाने सामवेदपठितानामपि बारवन्तीयादिसामान्यभूतानां प्राप्तोऽपि स्ववेदनिबन्धनोच्चैष्ट्वस्वरो न भवति; किन्तु साङ्गे आधानप्रयोगे यजुर्वेदविधिना विहिते तद्वत्स्वरस्याङ्गेषु कल्प्यमानस्यापि प्रधानाश्रितत्वेन प्राबल्यात् प्रधानस्वर एव, नत्वङ्गाश्रितः स्ववेदस्वर इति साधितं तृतीये गुणमुख्याधिकरणे । न त्वेतावता तेन न्यायेनानङ्गभूतसौम्यादियागगतः स्वरः प्रधानभूतराजसूयसम्बन्धिस्वरात् दुर्बलः, सौम्यादियागानामपि राजसूयपदवाच्यत्वेन प्रधानत्वादिति भावः । तदापत्त्येति । कौण्डपायिनामयनरूपप्रधानसम्बन्धित्वेनोपांशुत्वप्राप्त्यापत्त्येत्यर्थः । नचैवमिति । सौम्यादिषु विशेषातिदेशप्राबल्येन सामान्यविहितोपांशुत्वबाधे सतीत्येवंशब्दार्थः । दीक्षणीयाद्यङ्गेष्विति । दीक्षणीयादिरूपाण्यङ्गानीति न कर्मधारयः । यतो दीक्षणीयादिप्रधानेषु 'उपांशु यजुषे'ति विधिना तृतीयान्तयजुः पदाभिधेययजुर्वेदविहितसाङ्गकर्मणि उपांशुत्वस्वरविधानेनोपांशुत्वस्य प्राप्तावपि तस्य प्राक्स्विष्टकृतः प्रथमस्थाने मध्यमेनेडायाः शेषं तृतीयस्थानेनेति विहितप्राकृतस्वरवैचित्र्येण स्वरविशेषातिदेशप्रापितेन बाधितस्य पुनः प्रतिप्रसवरूपेण प्रवृत्तेन प्राचीनोपांशुत्वविधिना कल्प्यमानस्योपांशुत्वस्य "यावत्या वाचा क्रमयेत" इति प्रधानमात्रे विहितस्वरान्तरावस्तुदीक्षणीयादिप्रधानेषु सिद्धान्तिनाप्यनङ्गीकारात् । अपि

कृत्वेन तद्वोपांशुत्वस्य प्राबल्यात् । इतरथा प्रकृतावेव नामातिदेशविषये तादृशि उपांशु-
त्वस्य प्रातयनापत्तेः । अतः पूर्वोक्तविषय एवोपांशुत्वप्राप्तिः प्रयोजनमिति प्राप्ते—

तु दीक्षणीयाद्यङ्गेषु विशेषस्वरानवरुद्धेषु प्राचीनवाक्यविहितोपांशुत्वस्वरनिवेशस्य स्वीकारात्
दीक्षणीयादीनामङ्गेष्वपि षष्ठीतत्पुरुष एव द्रष्टव्यः ततश्च दीक्षणीयादीनामङ्गेष्वपि दीक्षणीयातिदेशेन
विशेषरूपेण स्वरवैचित्र्यस्यैव प्राप्त्यापत्त्या सामान्यविहितोपांशुत्वानापत्तिरिति शङ्कार्थः ।
प्राबल्यादिति । सामान्यविहितस्याप्युपांशुत्वस्यौपदेशिकत्वेन विशेषविहितस्याप्यतिदेशस्य
कस्यत्वेन दौर्वल्यात् तत्प्राबल्यं वक्तव्यम् । अन्यथा आस्तां सौम्यादिषु विशेषातिदेशप्रा-
बल्यकथा । नामातिदेशस्य सामान्यविहितातिदेशापेक्षया प्राबल्यं वदतो वार्तिककारस्यापि मते
ज्योतिष्टोम एव नामातिदेशविषये तदङ्गभूते ऋग्वेदान्तर्गते यागविशेषे सामान्यातिदेशप्राप्तोपांशु-
त्वानापत्तिः, अतः उभयत्रापि औपदेशिकत्वेन तव नामातिदेशापेक्षया प्राबल्यमिव ममापि
विशेषातिदेशापेक्षया प्राबल्यमुपांशुत्वस्य शक्यत एव वक्तुमिति भावः । तादृशीति ।
वेदान्तरीये पदार्थे इत्यर्थः । अतः च सिद्धान्तिना प्राचीनमिति पदोपात्तदेशधर्मत्वपूर्वपक्षे यच्छब्दस्य
प्राचीनशब्देनान्वयापत्त्या किञ्चिच्छब्देन प्रतीयमानान्वयबाधापत्तेः । किञ्चिच्छब्दस्यापि वीप्सायां
प्रवृत्तस्य बहुष्वेव सम्भवात् एकस्मिंश्च देशेऽन्वयाङ्गीकारे बाधापत्तेश्च तत्तद्देशगतपदार्थाङ्गमेवोपां-
शुत्वमिति सिद्धान्तितम् । तत्र ननु नायं वीप्सावाचीत्याशङ्क्य सिद्धान्तितं भाष्यतन्तरत्वादिषु
—उच्यते, किञ्चिच्छब्दोऽयमज्ञाते ज्ञातुमिष्टे वर्तते । देशश्च ज्ञात एव ; प्राचीनशब्दस्य तद्वचिनः
श्रवणात् । तत्राज्ञातवचनः किञ्चिच्छब्दोऽनुपपन्नः स्यात् । मत्पक्षे तु तद्देशगताः पदार्थ-
विशेषास्त्वज्ञाताः । विशेषशब्दस्येह श्रवणात् । अतस्तेषु प्राचीनशब्दात् सामान्येन
ज्ञातेष्वपि विशेषरूपेणाज्ञातेषूपपद्यते किञ्चिच्छब्दः तस्माद्वीप्साफलोऽयमस्मिन् वाक्ये वर्तते ।
अतश्च तस्य मुख्यत्वात्तदनुसारेण प्राचीनशब्दस्य जघन्यस्यवर्णनात् सोऽपि पदार्थपरः । तस्मात्
पदार्थधर्मोऽयमिति ।

यस्त्वन्न विधिरसायनकृता—

यद्येकानेकविध्यप्रसूतिमुखभवः सङ्करो लक्षणानामिष्येतान्याश्रयत्वप्रथमचरमताद्युत्थसाङ्कर्यनीत्या ।
दैक्षादन्योऽपि दण्डः प्रकृतिजुषि भवेत् प्रैषकार्ये प्रशास्तुः स्यात्पक्षे स्तोत्रसाम्नां क्रतुनिकरजुषा-
मुत्तरास्वेव गानम् ॥ (वि. र.) इति नवमश्लोकावतारिकायां अज्ञातार्थत्वखण्डनेन वीप्सार्थत्व-
स्थापनं यत्किञ्चिच्छब्दस्य कृतम्, यत्किञ्चिदिति यद्यदिति शब्दवत् वीप्सायां प्रसिद्धः वीप्सा च
न्याप्तुं—साकल्येन सम्बन्धुमिच्छा । तथा च यत्किञ्चिदित्यनेनाग्नीषोमीयप्राम्गमवर्तिनः

सकलस्याप्यङ्गस्योपांशुत्वसम्बन्ध एव तात्पर्यमवसोयते । ननु यत्किञ्चिच्छब्दो वीप्सितार्थ इव अज्ञातेऽपि 'प्रागिवात्क (पा.सू. ५-३-७०) इत्यधिकारे अज्ञाते (पा-२२-५-७३) इति सूत्रविहितप्रागिवीयप्रत्ययवत् प्रसिद्धः । अस्ति चाल प्राग्भागवर्तिनामङ्गानां विशिष्याज्ञातत्वं, प्राचीनमिति शब्देन प्राग्भागस्येव तद्वर्तिनामङ्गानामनिर्दिष्टत्वात् । तथा च यत्किञ्चिदित्यस्या-ज्ञातार्थकत्वोपपत्तेः नाल वीप्सानिश्चय इति चेन्मैवम् । किमिदमित्यादिप्रश्नोत्तरे यत्किञ्चिदित्यत्र अज्ञातत्वानादरणीयत्वादिवोधन इव अत्राज्ञातत्वबोधने प्रयोजनाभावेन प्रवृत्तिविशेषकरस्य साकल्यार्थकत्वस्यैव ग्राह्यत्वात् यत्किञ्चित्पदादीनां साकल्यार्थकत्वस्यैव ग्राह्यत्वात् । यत्किञ्चित्पदादीनां साकल्यार्थत्व एव 'यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा' 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्' इत्यादौ तत्पदेन प्रतिनिर्देशस्य दर्शनाच्च । विशेषज्ञातविशेषानादरणादि-मात्रपरत्वे यत्किञ्चिदिदं यत्किञ्चिदानयेत्यादौ तदप्रयोगात् । अतो वीप्सार्थत्वनिश्चय इति ।

तत्वेदं विभाव्यताम् । यत्किञ्चित्पदं वीप्सार्थमुत वीप्सितार्थम् ? नाद्यः व्याप्तुमिच्छा-रूपवीप्साया उपांशुत्वविधिवुद्देश्यत्वासम्भवात् । प्रत्यादीनामिव यत्किञ्चिच्छब्दस्य वीप्सार्थत्वे ऽनुशासनस्य कोशस्य वा प्रमाणस्याभावाच्च । नहि प्रतिपर्यनूनां केवलवीप्साद्योतकानामेव प्रयोगेण 'अनुसिञ्चति'प्रतिसिञ्चती'त्यादौ उद्देश्याकाङ्क्षाशमनमस्ति । न वा वीप्साद्योतक-प्रत्यादियोगे वृक्षमिति कर्मवाचकपदान्तरोपादानवदिहोद्देश्यवाचकपदान्तरोपादानमस्ति । वस्तुतस्तु प्रत्यादीनामपि न वीप्सार्थद्योतकत्वं द्विर्वचनं विनेत्यनुपदमेव वक्ष्यते ।

न द्वितीयः—यद्यदितिवत् द्विरुक्तिरूपज्ञापकाभावे वीप्सितार्थप्रतीतावेव प्रमाणाभावात् । अत एव वृक्षं प्रतिसिञ्चतीत्यादावेकवृक्षपदोपादानान्न वीप्सितार्थप्रतीतिः किन्तु द्विरुपादानेनैव-त्यभिप्रेत्यैव 'वृक्षं वृक्षं प्रतिपर्यनुवा सिञ्चती'त्युदाहत्योक्तं मनोरमायां 'अत्र द्विर्वचनेनैव वीप्सा द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रियया सम्बध्यते । कर्मणि द्वितीया ; कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञा-या बाधात् षत्वं ने'ति । अस्माच्च द्विर्वचनं विना न वीप्सितार्थप्रतीतिरित्युक्ते केवलं प्रयुक्तानां प्रत्यादीनां न वीप्सितार्थवाचित्वमित्यप्युक्तं भवति । यदि च वृक्षपदोत्तरद्विर्वचनं विनापि केवलं प्रत्यादिपदादेव वीप्सार्थप्रतीतिः तर्हि प्रत्यादीनां वीप्सार्थविवक्षया वृक्षं प्रति सिञ्चतीति प्रयोगापत्तिः अनिवार्यैव ।

कथं तर्हि लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति सूत्रे (पा-१-४-९) प्रत्यादीनां वीप्सार्थत्वोक्तिरिति चेत् । उच्यते । तद्धि सूत्रं एष्वर्थेषु वाच्येषु द्योत्येषु वा न कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकं, अपि तु एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः.

स्युरिति व्याख्यानेन वीप्साद्यर्थविषय एव तद्विधायकम् । अत एव स्पष्टमेवोक्तमेतदपि तत्रैव मनोरमायां—“यतो द्विर्वचनवीप्साद्योतकत्वं न प्रत्यादेः अत एवैतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे—” इति । एवञ्च ‘प्रतिः प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः’ इति त्रिकाण्डीस्मरणमप्येवमेव व्याख्येयम् । अतश्च यद्यदितिवत् वीप्सितार्थ-विवक्षायां ‘सर्वस्य द्वे’ (पा-सू ८-१-१) इत्यधिकारविहितस्य ‘नित्यवीप्सयोरिति सूत्रविहितस्य द्विर्वचनस्य सर्वथाप्यापत्तेः, तदभावे वीप्सार्थग्राहकप्रमाणस्यैवाभावान्न वीप्सितार्थवाचकोऽत्र यत्किञ्चिच्छब्द इत्यभिप्रेत्य भाष्यकारादीनां वीप्सार्थत्वाभावपरा पूर्वलिखितोक्तिः । अतोऽज्ञातविशेषार्थकत्वमेव युक्तम् ।

यत्तूक्तम्—किमिदमिति प्रश्नोत्तरे यत्किञ्चिदित्यज्ञातानादरणीयत्वादिवोधन इव अज्ञातज्ञातत्वबोधने प्रयोजनाभावेन प्रवृत्तिविशेषकरस्य साकल्यार्थकत्वस्यैव ग्राह्यत्वादिति । तत्र, उत्तरदातुः स्वस्यैवाज्ञातत्वानादरणीयत्वबोधतात्पर्यकत्वे यत्किञ्चिच्छब्दस्य स्वीक्रियमाणे अज्ञातविषयकोत्तरवाक्ये तदुपपत्तावपि यत्र वक्तुः स्वमुष्ट्यादिगतगोपनीयज्ञातवस्तुविषयकं किमिदमिति प्रश्नोत्तरं यत्किञ्चिदिति, तत्र वस्तुनोऽज्ञातत्वाभावात् गोप्यत्वेन चानादरणीयत्वस्याप्यभावात् यत्किञ्चिच्छब्दोपपत्तेः दुरुपपादत्वात् ।

अथ वक्तुर्वस्तुविषयके ज्ञानेऽज्ञाने वा आदरेऽनादरे वा सत्यपि पृच्छकस्यैवाज्ञात-मनादरणीयं भवत्विति विवक्षया सर्वत्र यत्किञ्चिच्छब्दप्रयोग उपपद्यत एव । गोप्ये च वस्तुनि गोप्यतानिर्वाह्यैवाज्ञातत्वानादरणीयत्वयोरावश्यकत्वम्, गगनमण्डलवर्तिसूक्ष्मवस्तुविषयके च प्रश्नोत्तरे उभयोरप्यज्ञातत्वानादरणीयत्वेऽपि पृच्छकनिष्ठाज्ञातत्वानादरणीयत्वादिवोधविवक्षा वक्तुरस्त्येवेति न बाधकमित्युच्येत ; तथात्वे प्रश्नोत्तराभावेऽपि परमतरण्डनादौ यत्किञ्चिदेतदिति प्रयोगे अज्ञातत्वानादरणीयत्वादिवोधविवक्षासत्वेऽपि पृच्छकवृत्तितद्वोधविवक्षाऽभावेन तत्पदप्रयोगानुपपत्तेः । न च पृच्छकत्वेन न परस्य निवेद्याः, किन्तु परत्वेनैव । अस्ति च तत्र चादिरूपः कल्पितः परः इति न बाधकमिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि स्वानिलिषितद्रव्याशया प्रवृत्तस्य गुप्तदानानन्तरं गृहे परावृत्तस्य बन्धनमुद्राद्युद्घाटनेन दानीयद्रव्यविमर्शकारिणः स्वस्यैवानिलिषितवस्तुप्राप्त्यलाभेन खिन्नस्य ‘दत्तं, परन्तु भ्रान्तेन यत्किञ्चिदेव दत्तमिति प्रयोगे कल्पितस्यापि परस्याभावात् तच्छब्दस्य प्रयोगानुपपत्तेः । एतादृशे विषयेऽनादरणीयत्वस्य कथञ्चित्सद्भावेऽपि अज्ञातत्वांशस्य सर्वथाऽसम्भवाच्च । अतश्चैकरूपेण यत्किञ्चिच्छब्दार्थनिर्वाहार्थं बहुतरप्रयोगानुरोधेनानिर्देश्यत्वे सति विशेषज्ञानविषयत्वेनानादरणीयत्वमेव तत्पदप्रवृत्ति-

निमित्तं युक्तमाश्रयितुम् । यत्किञ्चित्प्रयोगोत्तरमनिर्देश्यमिदं वस्तु एतस्य विशेषज्ञाने नैव प्रयोजनं किञ्चिदिति विवरणात् । अनिर्देश्यत्वञ्च शब्दे निर्देष्टुमशक्यत्वं तच्च नानारूपेण—कचिदज्ञानेन, कचिदोपनीतया, तथा कचिदसम्बद्धार्थकत्वेन, कचित्प्रयोजनाभावगौरवपत्त्यादि-नेत्याद्युक्तम् । एवञ्चानिर्देश्यानादरणीयवस्तुपर एव यत्किञ्चिदिति विशिष्टाव्ययरूपः शब्दोऽस्तु नाम सर्वत्रेति, प्रकृतेऽपि तथाविधयत्किञ्चिच्छब्दार्थग्रहणे बाधकाभावात् अनिर्देश्यत्वानादरणीय-त्वबोधने प्रयोजनाभावपर्यनुयोगस्यापौरुषेये वेदेऽशङ्क्यत्वान्न काप्यनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु नास्मिन् स्वरविधायके वाक्ये यत्किञ्चिदित्येकमव्ययम् । अपि त्वग्रिमतच्छब्दा-पेक्षितपूर्वार्थप्रतिपादकं यदिति सर्वनामपदं भिन्नं । भिन्नञ्च किञ्चिदित्येतावन्मात्रमव्ययम् । भाष्यकारो हि 'नहि यदित्यनेन देशोऽभिसम्बध्यते । किन्तर्हि? तद्देशगताः पदार्थाः । यदि देशो हि [भिः] सम्बध्येत यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेत् न यत्किञ्चिदिति वदन् यच्छब्दस्य पृथक्त्व-मेवानुमन्यते । नहि यत्किञ्चिच्छब्दस्यैकाव्ययत्वे यच्छब्दस्ततः पृथक् भवितुमर्हति, येन प्राचीनपदेनान्वय आपाद्येत । किञ्चिच्छब्देनाव्यवधानात् । तेनैव पदार्थवाचकेन यच्छब्दान्वयो न तु व्यवहितेन प्राचीनपदेनेत्येव तत्तत्पर्यमवसीयते । स्पष्टञ्च पूर्वलिखिततन्त्ररत्नादिग्रन्थेषु पृथक्कारेणैव किञ्चिच्छब्दस्य प्रकृते अज्ञातविशेषवाचित्वेऽपि अनादरणाद्यर्थकत्वस्य भाष्यकारादि-भिरभियुक्तैरनभिधानात् । किञ्चित्पदेनाज्ञातविशेषव्यक्तिपरामर्शात् तस्यैव यच्छब्देन बुद्धि-स्थतयोपस्थितस्याग्रिमतच्छब्देन ग्रहणमिति न बाधकम् ।

वस्तुतस्तु भाष्यकारादिदर्शितरीत्या अन्यत्रापि यत्किञ्चिच्छब्दे पृथक्कृतं शब्दसम्यग्मेव । न तु विशिष्टमेकमव्ययम् । अव्ययपदेषु तथाविधविशिष्टाव्ययापाठात् । तत्र च यत्किञ्चिच्छब्दो सर्वनामानौ । चिदित्येकमव्ययम् । त्रयाणामपि समभिव्याहारविशेषे विजातीयविशिष्टार्थबोधः । अत एव यच्छब्दकिञ्चिच्छब्दाभ्यां परतः स्त्रीत्वादित्रिविधलिङ्गस्य एकत्वबहुत्वादीनां च विवक्षायां 'ये केचित्' 'या काचित्' यत् किञ्चिदित्यादौ टाप्पुवेकवचनादि विभक्तिप्रत्ययश्रवणं, नास्ति चित्पदोत्तरम् । तत्र यत्किञ्चिदिति समभिव्याहारविशेषस्य यत्साकल्ये प्रयोगः यथा बहुषु निर्धारणे—यत्किञ्चित्फलमानेयम्, यानि कानिचिदानेयानीति, तत्र बहुतरानिर्धारितव्यक्त्य-पेक्षया साकल्येनैव एकत्वाद्विवक्षितव्यविवक्षामेदेन तावन्मात्रकतिपयव्यक्तिप्रतीतिर्भवति । यत्तापि स्वल्पादिभोजने तत्ताप्यसाकल्यविवक्षैव किञ्चिन्मात्रव्यक्तिप्रतीतिः 'असाकल्ये तु चिच्छने'त्यमर-कोशे चिदित्यव्ययस्य असाकल्यार्थत्वोक्त्या तत्पदेनासाकल्यबोधनात् । क्वचित्तु यत्र सर्वमनेन भुक्तमित्यर्थे 'यत्किञ्चिद्गृहे विद्यमानं' इति प्रयोगः तत्र साकल्यप्रतीतिरप्यस्तु । एतादृशेषु

यत्किञ्चिच्छब्दस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणोक्तेषु तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेणानुक्तेषु बहुषु पदार्थेष्वेव^१ प्रयोगान्नपुंसकनिर्देशाच्चाग्रीषोमीयावधिक्यद्वयप्राग्भागावर्तिनः^२ त्वेनैव तत्तत्पदार्थानामुद्देश्यता । अन्यथा भागस्य पुंलिङ्गत्वात् नपुंसकनिर्देशो 'यत्प्राचीनम्' इत्येतावतैव संभवे यत्किञ्चिच्छब्दस्य व्यर्थस्स्यात् । एकवचनं च सामान्याभिप्रायेण बहुत्वलक्षणार्थम् ।

च विषयेषु चिदित्यव्ययस्यार्थभेदेन अनेकार्थत्वाङ्गीकारेऽपि यत्किञ्चिच्छब्दयोः सर्वानुस्यूतपूर्वोक्तार्थग्रहणे बाधकाभावात् किमित्यज्ञातविशेषार्थत्वखण्डनेनैव साकल्यार्थत्वसाधने प्रयासकरणं तच्च न विद्मः । अत एव 'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा' इति श्रुत्यन्तरे सर्वपदोपादानं सार्थकम् । साकल्यार्थत्वे पौनरुक्त्यापत्तेः अज्ञातविशेषार्थत्वोपपत्तिमूलिकाया एव फलतः साकल्यप्रतीतेः भाष्यादौ स्थापनाच्च । एवञ्च यच्च किञ्चिज्जगत्सिन् इत्यादावपि चकारस्य अप्यर्थत्वात् किञ्चिदपि यदित्यर्थे अज्ञातविशेषवस्तुमात्रग्रहणे न कापि क्षतिः । यत्किञ्चिद्गृहे स्थितं तद्वत्तमित्यादौ अज्ञातविशेषवस्तुमात्रस्यापि तच्छब्देन परामर्शदर्शनात् । विशेषज्ञातविशेषानादरणादिमात्रपरत्वे यत्किञ्चिदानयेत्यादौ तच्छब्दाप्रयोगादिति वचनमपि भवदीयं कथमादरणीयम् । अनादरणादिरूपार्थस्य तु भाष्यकारादिभिरनुक्तत्वात् तत्प्रतीतिः कचिज्जातापि वक्तृविशेषविवक्षावतीना, न तु शब्दतः प्रतीत्यधीनेत्याद्युक्तम् ।

अस्तु वा शब्दतोऽनादरणीयत्वप्रतीतिः तथापि अनादरणीयत्वस्य विशेषज्ञानविषयतायामौदासीन्येनापि प्रकृते उपपादितत्वान्न बाधकम् । परमार्थतस्तु यत्रापि साकल्यप्रतीतिस्तत्रापि असाकल्यमेव चिदित्यव्ययाद्भासते इति न तदर्थत्वत्यागः । यथैव हि सर्वशब्देन बुद्धिस्थं समुदायमुपलक्षणीकृत्य घटत्वपटत्वादिनैव रूपेण तत्तद्व्यक्तिमात्रबोधः, यथावा वनमित्येकाकारप्रतीतौ समुदायोपलक्षणतया तत्तद्वृक्षत्वेनैव वृक्षाणां बोधः एवमिहापि अनुक्तविशेषसमुदायं बुद्धिस्थमुपलक्षणीकृत्य सुवर्णमुक्त्वारूप्यत्वादितत्तद्वर्मावच्छिन्नव्यक्तिमात्रस्यैव बोधः । अतश्च प्रत्येकमेकैकवस्तुविषयत्वेनासाकल्यबोधेऽपि उपलक्षणीभूतसमुदायमपेक्ष्य साकल्यं बुध्यमानं फलतः सिद्ध्यति । अत एव यत्किञ्चिद्गृहे स्थितं सुवर्णमुक्तादि तत्सर्वं दत्तमित्यसकल्यपदार्थविषयकं सकल्यपदार्थविषयकतापर्यवसायि विवरणं दृश्यते । वीप्साफलोऽयमस्मिन् वाक्ये यत्किञ्चिच्छब्द इति प्राचां ग्रन्थोऽप्येतदभिप्रायक एव । सर्वथाऽनुक्तविशेषं सामान्यतो वस्तुमात्रं तत्तद्रूपेण यत्किञ्चित्पदवाच्यमित्यनेकापेक्षो यत्किञ्चिच्छब्दो देशपरत्वेऽनुपपन्नः स्यादिति सिद्धम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—यत्किञ्चिच्छब्दस्येति । अतः प्राचां ग्रन्थस्थं किञ्चिच्छब्दार्थान्तर्गतं अज्ञातपदमुक्तरीत्या-

अतश्च तत्तत्पदार्थानामेवोद्देश्यत्वात् तत्स्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ तत्तद्वान्तरापूर्वसाधनत्वमेव छाद्यवाल्लक्ष्यते । इतरथा पदार्थसमुदायरूपभागस्य साक्षाद्यज्ञापूर्वसाधनत्वे प्रमाणाभावात्पदार्थद्वारा तदाश्रयणे लक्ष्यतावच्छेदके गौरवम् । पुनश्चोपांशुत्वस्य साक्षाद्भागेऽनन्वयात् पदार्थमन्त्राणां द्वारत्वकल्पनमित्यतिगौरवम् । अतस्तावत्पदार्थधर्म एवोपांशुत्वम् । अतश्च विकृतौ तद्भागागम्भके अपूर्वे न तस्योहः ।

इदं चोपांशुत्वं विशेषविहितनिरवकाशस्वरान्तरावच्छेदप्रायणीयादिपदार्थातिरिक्तपदार्थविषयमिति स्वरचर्चायां कौस्तुभे व्यक्तम् ॥ ६ ॥

ऽनिर्देश्यत्वपरमिति ज्ञापयितुं उक्तानुक्तपदद्वयप्रयोगः । अतश्चेति । यतो बहुत्वलक्षणार्थमप्येकवचनं तथापि तद्वहुत्वमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितं अतः तत्तत्पदार्थानामेवोद्देश्यत्वं न पदार्थसमूहस्येत्यर्थः । अतस्तावत्पदार्थधर्म एवेति । य एवाग्नीषोमीयावधिका अपूर्वा आरादुपकारकाः सन्निपत्योपकारकाश्च पदार्थास्ते उभयविधा अपि तावत्पदार्थपदस्यार्थः । तेषाञ्चोद्देश्यत्वं तदङ्गमन्त्रद्वारेति सर्वपदार्थधर्म इत्यर्थः । ननु उपांशुत्वस्याग्नीषोमीयावधिकपदार्थमात्राङ्गत्वमयुक्तं, ‘यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् । मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिथ्यायां, उच्चैः प्रवर्ग्येण उपांशूपसत्स्वि’त्यादि विशेषवचनैः तत्तत्पदार्थेषु विशेषस्वरविधानेन तेषु निवेशासंभवादित्याशङ्कानिरस्यति—कौस्तुभे व्यक्तमिति । ज्योतिष्टोमे तावत् तत्तद्विनियोगविध्यनुसारेण नानावेदस्वरे प्राप्ते दर्शपूर्णमासप्रकृतिकाङ्गविषये प्राकृतेन स्वरेण तस्य बाधः । तत्रापि “यत्किञ्चित् प्राचीन”मिति वचनेनाग्नीषोमीयपशुप्राग्भाविपदार्थाङ्गत्वेन विहितमुपांशुत्वं सामान्यविहितं नानावेदस्वरमिव प्राकृतमपि स्वरं बाधते, तत्रापि च “यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायां उपांशूपसत्स्वि”त्यादिनिरवकाशवचनविहिताः स्वराः दीक्षणीयादिप्रधानमात्रांशे बाधन्ते न तु तदङ्गांशेऽपि । “यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्ट्यस्ता उपांशु कर्त्तव्या” इतिवत् प्रधानमात्रोद्देशेन विहितत्वात् । अत एवोच्चैः प्रवर्ग्येण”त्यनेन “अप्स्ववभृथेन चरन्ती”तिवत् साङ्ग एवोच्चैष्ट्वादिविधानात् साङ्ग एव प्रवर्ग्ये उपांशत्वबाधकता । एवञ्चोपसत्सु अग्नीषोमीयप्राग्भावित्वादेवोपांशुप्राप्ते “रूपांशूपसत्स्वि”त्यादिविधिसरूपं वचनमर्थवाद एव । उपसत्पदस्य निरवकाशविषयातिरिक्तपदार्थमात्रोपलक्षणविषयत्वमङ्गीकृत्यौचित्येन दीक्षणीयादिस्वरप्रशंसार्थत्वेनाप्युपपत्तौ भिन्नवाक्यतापादकविध्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । अत एव नानेन “यत्किञ्चित्प्राचीन”मिति वाक्यस्योपसंहारः यत्किञ्चित्पदस्य बहुर्थकत्वेन उपसन्मात्रविषयकेण तदनुपपत्तेः । उपसत्पदस्योपलक्षणत्वेन तदङ्गीकारे एकतरवचनवैयर्थ्यापत्त्यपेक्षयाऽर्थवादत्वस्यैव युक्तत्वात् । अग्नीषोमीयादौ तु दर्शपूर्णमासप्रकृतिके “मन्द्रया आज्यभागान्तं परं मध्यमया

(७) प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥ न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥
तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

इदमधिकरणं सूत्रकारेण पूर्वाधिकरणेऽन्तरागर्भिणीत्वेन कृतमपि व्याख्यासौकर्यार्थं पृथगभिधीयते । दर्शपूर्णमासयोः “यज्ञं तनिव्यन्तावध्वर्युयजमानौ वाचं वच्छतः यदध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतस्तत्प्रजापतिभूयङ्गतौ यज्ञं तन्वाते तस्मात्प्रणीताः

उत्तमयाऽनूयाजादि । तथा, प्राक्स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन, मध्यमेनेडायाः, शेषं तृतीयस्थानेने”
त्येवं विहितं प्राकृतं त्रैस्वर्यमेव । अतत्प्रकृतिकेऽतिदेशप्राप्तस्य बाधकत्रैस्वर्यस्याभावात् नानावेदस्वर
एव । तत्तद्विनियोगविध्यनुसारात् । सुत्यायान्तु अङ्गप्रधानसाधारण्येन “मन्द्रं प्रातस्सवने
चरन्ती”त्यादिवचनविहितैः सवनक्रमेण मन्द्रमव्यमोत्तमस्वरैः प्राकृतानां सवनीयादौ स्तोत्रादौ च
नानावेदस्वरस्य बाधः । चरन्तीति प्रयोगवाचिधातुसमन्वित्याहारेण प्रातस्सवनादिशब्दस्यापि
स्वशक्यघटितप्रयोगैकदेशलक्षकत्वावगमात् सौम्यगाभ्यामविशेषमालवाचित्वाभावेन प्रधान-
मालार्थत्वाभावात् । सुत्योत्तरकालीनेषु तु दर्शपूर्णमासप्रकृतिकेषु प्राकृतः अपूर्वेषु नानावेदस्वर
इति स्पष्टमेव । दर्शपूर्णमासयोस्तु अङ्गप्रधानयोस्तत्तद्विनियोगविध्यनुसारेण प्रयोगविधितः
उपांशुत्वादौ प्राप्तोऽपि मन्द्रयाऽऽज्यभागान्तमित्यादिपूर्वलिखितवचनाभ्यां प्राप्तबाधविधया भागधर्मस्य
त्रैस्वर्यस्य विधानात् मन्द्रादिस्वरः । तत्रापि विशेषवचनात् कचिदुच्चैष्टुदीत्येवं द्रष्टव्यम् । एवं
तद्विकृतीनामकाम्यानां प्रधानांशे, प्राकृताङ्गांशे, तत्कार्योपपन्नाङ्गांशे च, तावत् प्राकृतस्वरस्यैव
ग्रहणम् । काम्यविकृतीनां प्रधानमात्रांशे तु “यज्ञार्ध्वणं वै काम्या इष्टय” इति वचनादुपांशुत्वम् ।
अस्याप्यपवादो विशेषवचनादिनोद्ब इत्यादि तार्तीयतृतीयपादे गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे कौस्तुभे
व्यक्तमिति भावः ।

प्रणीतादि तथेति चेत् ।

पूर्वाधिकरणेऽयं सूत्रक्रमः सिद्धान्तोपक्रमाधिकरणरचनया भाष्ये प्रदर्शितः “देशवद्धमुपांशुत्वं
तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् । तस्य च तत्र भावात् २ । यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ३ । अनुवादश्च
तदर्थवत् ४ । प्रणीतादि तथेति चेत् ५ । न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ६ । तद्देशानां वा सङ्घातस्या-
चोदितत्वात्” ७ इति । अस्मिंश्च क्रमे उपांशुत्वस्य यज्ञभागधर्मत्वं प्रणीतावाग्यमदृष्टान्तेन
पूर्वपक्षिणाऽऽशङ्कितं सिद्धान्ते दूषयितुं प्रणीतावाग्यमदृष्टान्तमेकेन ‘प्रणीतादिनथेति चेत्’ इति

प्रणेष्यन् वाचं यच्छति तां स हविष्कृता विसृजति' इति श्रुतम् । तत्रार्थं वाग्यम्; प्रणीताप्रणयनाङ्गमेव विधिव्यवस्थाल्प्रत्ययेन^१ तन्मात्रार्थत्वावगमात् । अतो हविष्कृदा-
ह्वानकालावधिरुवाग्यमस्य तन्मात्रार्थत्वावगमात् न भागधर्मत्वं, न वा तावत्पदार्थधर्म-
त्वम् । यदि तु "प्रणीताः प्रणेष्यन्" इति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरत्वे उत्पत्तिशिष्टकत्रैक-
त्वानुपपत्तेः, तत्र यजमानप्राप्त्यभावात् पूर्वशक्यस्यार्थवादत्वानुपपत्तेः, यजमानमात्रविधानस्य
वा सुतरामनुपपत्तेरवश्यं 'यज्ञं तनिष्यन्तौ' इति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायकत्वमुच्येत
नतोऽस्तु तत्रत्यलृट्श्रुत्या यज्ञविस्तारार्थत्वमेव । तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानुवादेन
प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानयोः पूर्वोत्तरावधित्वेन विधी । अत एव तत्रत्यमेकवचनमप्य-
नुवाद्यगतत्वात् 'ग्रहं सम्मार्ष्टि' इतिवद्विवक्षितम् । अतश्च विधेयसामर्थ्यानुसारादुद्देश्य-
भूतो यज्ञविस्तारोपरनामधेयो यज्ञभागोऽपि तदवधिक एव । यत्तु मूले पूर्वपक्षे यज्ञ-

सूत्रेणानूद्यापरेण न यज्ञस्याश्रुतिवादिति सूत्रेण परिह्रियते इति भाष्यारूढं व्याख्यानमुक्त्वा वार्तिक-
कृता तद्देशानां वा सङ्घातस्येत्युपांशुत्वस्य भागधर्मत्वपूर्वपक्षनिरासार्थसिद्धान्तसूत्रे स्थितादुत्तरमिति
भाष्यग्रन्थात् प्रणीतादीति सूत्रद्वयं अन्तरागर्भिणीत्वेन पूर्वपक्षसिद्धान्तपरं प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् ।
तत्रोपांशुत्वाधिकरणपूर्वपक्षेण पूर्वपक्षोत्थानादन्तरागर्भिणीत्वम् । तदेतादृशमन्तरागर्भिणीत्वं
प्रणीतादितथेतिचेदिति सूत्रे तथेतिपदोपादानेन सूत्रकृनोपेक्ष्योपांशुत्वाधिकरणसिद्धान्तसमाप्त्यनन्तरं
स्वयं पार्थक्येनाविकरणभेदप्रदर्शनेन कृतम् । तन्मूलं केवलं व्याख्यासौकर्यमेवेत्याह—
व्याख्यासौकर्यार्थमिति । अत्र प्राचीनैः वाग्यमो भागधर्मः पदार्थधर्मो वेति विचारः कृतः ;
तमाक्षिप्य समाधत्ते—तन्नायमिति । तत्र यजमानप्राप्त्यभावादिति । "प्रणीताः प्रणेष्यन्
वाचं यच्छति" इत्येकवचनश्रवणादेकस्य कर्तुः तत्ताभ्यामर्थवकाण्डे पाठादध्वर्योरेव कथञ्चित्प्राप्तावपि
यजमानस्य प्राप्त्यभावे "अध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत" इति वाक्येन यजमानविधानं तु तावन्न
संभवति; उत्पत्तिशिष्टाध्वर्युरूपकत्रैकत्वानुपपत्तेः अतोऽर्थवादस्यापि तस्यानुवादत्वसिद्धयै यजमान-
सम्बन्धोऽवश्यमपेक्षितः तदैव भवेद्यादि "अध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत" इत्यस्योत्पत्तिविवक्षितं
भवेदित्यर्थः । तत्रत्यलृट्श्रुत्येति । यज्ञं तनिष्यन्तावितिवाक्यगततनिष्यन्ताविति लृट्
श्रुत्येत्यर्थः । तत्रत्यमेकवचनमिति । वाचं यच्छतीत्येकवचनमित्यर्थः । उद्देश्यभूत इति ।
यथैव 'यस्योभावमी' इति वाक्यविहितपुनराधेयस्य वाक्यान्तरावगतसहितामिद्वयजनकत्वरूप-
सामर्थ्यादिविवक्षितेऽपि उभयत्वरूपे निमित्तविशेषणे उभयाग्न्यनुगमननिमित्तानुविधायित्वमेव भवति
तथाऽत्रापि वाग्यमस्य वाक्यान्तरावगतप्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानरूपपूर्वोत्तरावधिकत्वसामर्थ्यात्
यज्ञविस्तारोऽप्युद्देश्यभूतः तदवधिक एव फलतीति भावः । अनङ्गीकृत्य भागधर्मत्वमिति ।

१. लृट्शेषेच इति क्रियार्थायां क्रियायां तद्धिधानात् ।

शब्दस्य विस्तारविशेषणत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मत्वमुक्तं, तत् यज्ञशब्दस्य विस्तारं विनाऽन्य-
त्रान्वयस्य दुरुपपादत्वात् भागवाचकपदाश्रयणाच्चोपेक्षितम् । अतोऽध्वर्युयजमानकर्तृक-
वाग्यम एव यज्ञविस्तारपदवाच्यभागधर्मत्वेन विधीयते, न तु पदार्थधर्मत्वेन तद्वाचकपदा-
भावात् । अतश्च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदेव यज्ञापूर्वप्रयुक्तो भागधर्मश्च वाग्यमः
इति प्राप्ते —

यजमानाध्वर्युकर्तृविशिष्टवाग्यमस्य यज्ञभागार्थत्वे षष्ठविधिप्रकारापत्तेस्सन्निपत्यो-
पकारकत्वलाभाय द्वितीयविधिप्रकारलिप्सया चाध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वेनैव वाग्यमविधिः ।
यथा च नैवं सत्युद्देश्यानेकता तथोक्तं ग्रहैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे । तस्य च दृष्टार्थत्वात्
मनःप्रणिधानमेव संस्कारः । संस्कृतयोश्च तयोरुपयोगापेक्षायां तत्तत्प्रमाणककरिष्यमा-
णकर्मार्थत्वमेव कलुषं न तु भागार्थत्वम् । न च तयोर्भागोपयोगित्वस्यापि तद्द्वारा
कथञ्चित्सत्त्वात् ‘यज्ञं तनिष्यन्तौ’ इति विशेषणसामर्थ्यात् यज्ञविस्तरोपयोग्यध्वर्युयज-
मानसंस्कारकत्वमेव वाग्यमस्य कल्प्यतामिति वाच्यं; ‘यज्ञं तनिष्यन्तौ’ इत्यस्योद्देश्य-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् । अतश्च हविरुभयत्ववत् ‘यज्ञं तनिष्यन्तौ’ इत्यनुवादो

तत्र हि यज्ञं तनिष्यन्तावित्यर्थवादगतयज्ञपदश्रवणमात्रेण यज्ञसंयोगप्रतीतिमभिप्रेत्य भागधर्मत्वं
पूर्वपक्षीकृतम् । सिद्धान्ते वाग्यमसम्बन्धं विहाय यज्ञसंयोगस्य विस्तारसम्बन्धतारूपदूषणप्रति-
पादनाज्जायते; न तु यज्ञपदस्य विस्तारविशेषणत्वमङ्गीकृत्येत्यर्थः । अस्तुवा यज्ञपदस्य तनिष्यन्ता-
वित्यनेनान्वयेन वाग्यमसम्बन्धः तावतापि न भागधर्मत्वपूर्वपक्षासिद्धिः इत्याह—भागवाचकेति
अध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वेनैवेति । यद्यपि तयोस्तत्र कर्तृतया गुणत्वेनैवान्वयः प्रतीयते,
तथापि तस्य प्रयोजनापेक्षायां दृष्टार्थतालाभायोपस्थितत्वात् तद्वाचकपदान्तरकल्पनया तत्संस्कार-
कत्वेनैव विधानम्; नतु प्रकरणात् प्रधानमात्राङ्गमदृष्टार्थत्वापत्तेः । तयोः संकार्यत्वेनैव च
कर्तृत्वस्य प्राप्तत्वात् तदंशेऽनुवाद इत्याशयः । तथोक्तमिति । करोत्यर्थाया आख्यातार्थ-
भावनायाः करोतेरिव नित्यं सकर्मकत्वेऽपि नानेककर्मत्वं, घटश्च करोतीति [घटं पटं करोतीति ?]
चकारं विनोभयोः घटपटयोः कर्मत्वेनान्वयादर्शनात् । अतश्च तस्या अप्येककर्मत्वमङ्गीक्रिया
नानेकोद्देश्यत्वं यद्यपि; तथापि एकबोधविषयकर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणनावच्छेदकधर्मवत्वरूपस्य एक
कर्मत्वस्य प्रकृतेऽपि सद्भावाच्च तद्ब्रह्मापत्तिः । अत्र हि अध्वर्युत्वयजमानत्वयोः कर्मत्वाधिकरण-
तावच्छेदकयोरेकबोधविषयत्वाभावेऽपि द्वन्द्वोत्तरविभक्त्या देवतात्वादेरिव कर्मत्वादेरपि व्यासज्ज्य-
वृत्तिवावसायात् तत्पर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मस्य अध्वर्युयजमानोभयत्वस्य द्वन्द्वजन्यैकबोध-
विषयत्वेनैककर्मत्वोपपत्तिः कौस्तुभे प्रतिपादितेति भावः । तद्वारेति । करिष्यमाणपदार्थ-
द्वारेत्यर्थः । हविरुभयत्ववदिति । उभयमपीत्यर्थेन स्तुत्यर्थमनुवादस्तद्वदित्यर्थः ।

वाग्यमस्त्वर्थः । अतो दृष्टार्थत्वलाभाय पूर्वोत्तरावधिकतावत्पदार्थधर्मत्वमेव । न च लृष्टश्रुत्या प्रणीताप्रणयनमात्रार्थत्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । हविष्कृदाह्वानावधेरदृष्टार्थतापत्तिभयेन तस्यापि कालोपलक्षणत्वात् । अतस्सिद्धं वाग्यमस्यापि तावत्पदार्थधर्मत्वम् ॥ ७ ॥

(८)—अग्निधर्मः प्रतीष्टकं सङ्घातात्पौर्णमासीवत् ॥ २३ ॥ अग्नेर्वा स्याद्-
व्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ चोदनासमुदायात्तु
पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥

अग्नौ श्रुते 'हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति' इत्यादौ किमग्निशब्देन संस्थानविशेष-
साधनीभूता इष्टका एवोच्यन्ते तदर्थं च प्रोक्षणं, उतेष्टकारब्धमवयव्यन्तरमेवाग्निशब्दे-
नोच्यते तदर्थं च प्रोक्षणमिति चिन्त्यते ।

अग्निधर्मः प्रतीष्टकम् ।

प्रोक्षतीत्यादाविति । आदिपदेन 'दध्ना मधुमिश्रेणाग्निं प्रोक्षति' 'वेतसशाखयाऽवकामिश्रामि
विकर्षति' इति विहितानां सङ्ग्रहः । अत्र भाष्यतन्त्ररत्नादिषु "अग्निधर्मः प्रतीष्टकं सङ्घातात्
पौर्णमासीवदि"ति सूत्रस्वारस्यमनुगृह्य "अग्निं प्रोक्षती"त्यादौ ज्वलनवाचिनोऽप्यग्निशब्दस्य सिद्धान्ते
स्थण्डिलपरत्वस्येवेह पूर्वपक्षे इष्टकासमुदायपरत्वास्याङ्गीकारात् अमूर्ते च समुदाये प्रोक्षणास-
म्भवात् तल्लक्षितेष्टकारूपसमुदायिसंस्कारार्थत्वात् प्रतीष्टकं प्रोक्षणविकर्षणादि कर्तव्यमित्यनया भङ्ग्या
पूर्वपक्षः कृतः । तत्राग्निपदस्य समुदायपरत्ववादिनाऽन्ततः समुदायपरत्वेऽवश्यकल्पनीये प्रथमत
एव तत्परत्वकल्पनं युक्तम् । न तु समुदायपरत्वमपि गौरवादित्यभिप्रायेण यदीष्टकाव्यतिरिक्तो
ऽवयवी अग्निपदाभिधेयः ततः सकृत् । अथेष्टका एव संहता अग्निधारणार्थेन स्थापिता
अग्निशब्देनाभिधीयन्ते ततः तदर्थं प्रोक्षणं प्रतीष्टकं कर्तव्यमिति शास्त्रदीपिकाग्रन्थेऽपि संह-
तेष्टकामात्रपरत्वस्यैव प्रतीतेः स्वयमपीष्टकामात्रपरत्वमेवानुसन्धत्ते—संस्थानविशेषेति । एतेन
"इष्टकाभिरग्निं चिनुत" इति शब्दतस्तावदिष्टकानां तृतीयान्तानां परार्थनावगतत्वात् तदर्थं
प्रोक्षणं न भवति । गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायात् । किन्तु द्वितीयासंयोगादन्यर्थं प्रोक्षणमिति
सिद्धान्ते तन्त्ररत्नकारस्य "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्" (पू. मी. ३-१-१२)
इति न्यायोपन्यसनमपास्तम् । इष्टकाभिरग्निमिति वाक्येऽपि "अग्निशब्दस्य पूर्वपक्षे ज्वल-
नाश्रयीभूतसंस्थानविशेषमात्रपरत्वम्यैवाङ्गीकारात् । प्रोक्षणवाक्ये च संस्थानविशेषारब्धावयविसिद्धान्ते

तत्र, यत्रैकावयवाकर्षणेनेतरावयवाकर्षणं, यत्र वा न सन्धिदर्शनं तत्रैव शरीरघटादौ अवयव्यन्तराभ्युपगमः । न चेहैकेष्टकाकर्षणेनेतरेष्टकाकर्षणं सन्धिश्च पुरीषच्छब्दानामपीष्टकानामनुमानेन दृश्यत एव । अतो व्यापकाभावात् पक्ष्यामसंयोगे न द्रव्यान्तरमिति काश्यपवचनाच्चावयव्यन्तरे प्रमाणाभावादिष्टकासंस्कारार्थमेव प्रोक्षणम् । अतश्चेष्टकात्वसमानाधिकरणमेवापूर्वसाधनत्वमग्निपदेन लक्ष्यत इति तस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् प्रतीष्टकं प्रोक्षणमित्यपि सिद्धं भवति । न चैवं ब्रीहिपात्रप्रोक्षणादावपि प्रत्येकं तदापत्तिः । व्यायत-

प्रमाणाभावेन तत्साधनेष्टकापरत्वस्यैवामिशब्दे स्वीकारे बाधकाभावात् । एकत्र गुणभूतानामपि ब्रीह्यादीनामन्यत्र संस्कार्यत्वस्य शतशो दृष्टत्वेन न्यायोपन्यासवैयर्थ्यात् । यद्यपीष्टकापरत्वे अग्निमित्येकवचनानुपपत्तिः ; अत एव 'पौर्णमासीमभिमृशेदि'त्यादौ समुदायिपरस्यापि पौर्णमासीपदस्य तदुपसर्जनसमुदायपरत्वमङ्गीक्रियत एव । एवमिहापि समुदायपरत्वमेवावश्यकम् ; तथापि ग्रहैकत्वन्यायेनेहैकत्वस्याविवक्षितत्वात् सर्वसंस्कारस्यापेक्षितत्वाच्च न तद्वाचकत्वकल्पनं प्रमाणवत् । सूत्रमप्यस्मिन्नर्थे शक्यत एव सुधीभिर्योजयितुमिति भावः ।

ननु मध्यमस्थितानामिष्टकानामवयवसंयोगचाक्षुषज्ञानाभावरूपसन्धिदर्शनाभावसत्त्वात् अवयव्यन्तराभ्युपगमापत्तौ सन्धिश्च न दृश्यते इत्येतत् प्रकृतेऽसाधकमित्यत आह—सन्धिश्चेति । अयमर्थः, यत्र यत्रावयव्यन्तरं तत्र तत्र एकावयवाकर्षणप्रयुक्तेतरावयवाकर्षणस्य [णम्] अथवा अवयवसंयोगचाक्षुषज्ञानस्याभावो वा नियत इत्यन्वयव्याप्तौ गृहीतायां यत्रैकावयवाकर्षणप्रयुक्तेतरावयवाकर्षणस्य अथवाऽवयवसंयोगचाक्षुषज्ञानाभावस्य व्यापकस्याभावः तत्रावयव्यन्तराभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिमुखेनावयव्यन्तराभावः साध्यते ; स च व्यापकाभावो यत्रैकावयवाकर्षणप्रयुक्तेतरावयवाकर्षणाभावः तथा अवयवसंयोगचाक्षुषज्ञानाभावाभावोऽवयवसंयोगचाक्षुषज्ञानरूपोऽपि । स च यद्यपि मध्यस्थितेष्टकासु नास्ति तथापि प्रान्तस्थितेष्टकासंयोगश्चाक्षुषा ज्ञायत एवेति तद्गृहीतव्याप्त्या मध्यस्थास्वपि सन्व्यनुमानं भवत्येवेत्यानुमानिकं सन्धिदर्शनमस्त्येवेति तत् ज्ञापयितुं पुरीषच्छब्दानामित्युक्तम् । नत्वानुमानिकज्ञानस्य व्यापकाभावत्वकल्पने तात्पर्यम् । तथात्वे शरीरघटादिदृष्टान्तकथनानुपपत्तेः । तत्रावयवसंयोगज्ञानस्यानुमानिकत्वेनावयव्यन्तरसाधने तदभावस्य व्यापकत्वासंभवादिति । व्यापकाभावादिति । कृतार्थमेतत् । काश्यपेति । काश्यपो गौतमः । प्रतीष्टकं प्रोक्षणमिति । यद्यपि प्राजापत्यपशुष्वनेकचतुरवत्तसंस्कास्यापि प्रक्षेपस्य सकृदनुष्ठानवदिहापि सकृदेव तत्रामोति तथापि हिरण्यशकलादीनामद्रवत्वेन तत्कृतप्रोक्षणस्य मुख्यत्वासंभवेन उक्षतिना संयोजनमात्रस्यैव लक्षणया विधानात् तस्य प्रतीष्टकं [सम्भवात्] तन्त्रत्वानुपपत्तिरित्याशयः । अत एव यत्र मुख्यं प्रोक्षणं तत्र भवत्येव तन्त्रानुष्ठानमिति वैषम्यं दर्शयति—नचैवमिति ।

स्तथाऽऽपत्तावपि “अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामि”, “शुन्धध्वम्” इति मन्त्रे बहुवचनोपादान-
बलेन तन्त्रत्वप्रतीतिः । प्रकृते तु तादृशगमकाभावात् प्रत्येकमेवेति प्राप्ते —

एकावयवाकर्षणेनेतरावयवाकर्षणस्य नावयविव्यापकत्वं नापि सन्ध्यदर्शनस्यः
वृक्षपटादौ व्यभिचारात् । अतो यत्रैकाकारप्रतीतिरवाधिता तत्रैवावयविस्वीकारः ।
इतरथा इष्टकाया अपि स्वीकारे प्रमाणाभावः । काश्यपीयं तु वचनं मूलाभावादानादर-
णीयम् । वनमित्यादौ तु वाधिता एकाकारप्रतीतिः । अतश्चाग्निपदेनावयविन एवोक्त-
त्वात्तदर्थमेव प्रोक्षणम् । तस्य चैकत्वात्सकृदेव प्रोक्षणम् ।

न चैवमवयवविस्वरूपे ¹ आनर्थक्ये अपूर्वसाधनीभूताग्न्याधारत्वलक्षणायां ² अग्ना-
विवोत्तरवेद्यामपि हिरण्यशकलप्रोक्षणादिधर्मापत्तिः । इष्टकादिसम्पादितलौकिकस्थलविशेषे
अग्न्यादिपदप्रयोगाभावेनादृष्टविशेषवच्छिन्नस्थलविशेषस्यैवाग्न्युत्तरवेद्यादिशब्दाभिधे —
यत्वात् । तत्र चानर्थक्याभावेनापूर्वसाधनत्वलक्षणाया एवाभावात् । अतश्च नाग्न्युत्त-
रवेदिधर्माणां साङ्कर्यम् । न चैवमुत्तरवेदिधर्माणामग्नावतिदेशकथनं सङ्कर्षे विरुध्येतेति
वाच्यम् । दैक्षवत् अग्नौ बहुतरवैशेषिकधर्मान्नेऽप्यपेक्षितहविर्धानपूर्वदेशवर्तित्वादिकति-
पयधर्माणां स्थानापत्यतिदेशेनोत्तरवेदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तरवेद्यां तु यावदपेक्षित-
धर्मसाकल्यान्न वैपरीत्याशङ्का ।

बहुवचनोपादानेति । वस्तुतस्त्वपूर्वसाधनत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने एव क्रियान्वयनियमात्
तादृशोद्देश्यनावच्छेदकतायाः अश्वशफमात्रपुरोडाशप्रकृतिभूतव्रीहिराशावेव व्यासक्तत्वेन तदवच्छिन्न-
व्रीहिषु युक्तं सकृदनुष्ठानम् । प्रकृते तु तादृशावच्छेदकतायाः प्रतितत्तन्मन्त्रकरणकोपधाने
प्राप्तसाधनभावास्विष्टकासु प्रत्येकवृत्तित्वात् तदवच्छिन्ने प्रसक्तं प्रोक्षणं प्रत्येकमेव युक्तमित्यपि
शक्यं वक्तुमिति ध्येयम् । बृधेति । यद्यपि वृक्षे आकृष्यमाणे संयुक्तसंयुक्ताकर्षणमस्तीति
न व्यभिचारः तथापि तेनाकृष्यमाणतत्संयुक्तयोरेकोऽवयवी शाखादिः सिध्यतां नाम । न तु
यन्नाकृष्यते संयुक्तं व्यासक्तो वृक्षादिरेकोऽवयवी सिध्येत् । तेन आकर्षणमप्रयोजकमवयविसिद्धे-
रित्यभिप्रायेण वृक्षपदं प्रयुक्तम् । यत्रैतत्कारेति । यद्यपि वनमिति प्रतीतिरेकाकारापि
नावयव्यन्तरसाधिका तथापि तत्र वृक्षाणां भिन्नदेशतया संयोगादवयव्यारम्भानुपपत्तेः विद्यमानापि
वनमित्येकबुद्धिर्बाधिता न तत्साधिकेति वक्ष्यते । तत्सूचनायावाधितेत्युक्तम् । अपि स्वीकारे-
त्यत्रापिशब्दोत्तरमवयवित्वेति पूरणीयम् । दैक्षवदिति । दैक्षे वैशेषिकधर्मान्नेऽपि अपेक्षावशा-

1. B. अभिस्वरूपे

2 B यवेधि

अतश्च प्रकृतौ ^१तत्तत्प्रोक्षणादिधर्माणामन्युत्तरवेदिमात्रा^२ र्थत्वेऽपि यत्र विकृतौ तदुभयकार्यपक्षमुक्तपरिमाणं स्वतस्सिद्धभूमिकं तद्वहिःखातभूमिकं स्थण्डिलमश्रया-
धारत्वेन समानातं तत्र प्रोक्षणादीनामूहसिद्धिः । संस्थानविशेषोपधायकक्रियासाधनी-
भूततदवयवार्थत्वपूर्वपक्षे तु उक्तविकृतौ तदभावाच्च प्रोक्षणादीति ऊहविचारोपयोगित्वं
चास्याधिकरणस्य^३ । यदि चैवंविधा विकृतिर्न सम्भाव्यते तदा कृत्वाचिन्तया, उदाह-
रणान्तरे बोद्धोपयोगोऽनुसन्धेयः । प्रासङ्गिकं वेदमधिकरणम् ॥ ८ ॥

चोदनाल्लिङ्गातिदेशेन पयोयागधर्माणां प्राप्तिवादित्यर्थः । उपधायकक्रिया चयनक्रिया, तदवयवार्थ-
त्वपूर्वपक्षे तदवयवा इष्टकारूपास्ते ते अवयवा इत्यर्थः । तदभावादिति । इष्टकारूपावयवा-
भावादित्यर्थः । पूर्वाधिकरणे ग्रहयज्यभ्याससमुदायात्मकज्योतिष्टोमप्रयुक्तमुपांशुत्वं पदार्थ-
प्रयुक्तं वेति विचारिते समुदायप्रसङ्गात् हिरण्यशकलप्रोक्षणादिसमुदायप्रयुक्तं अवयविप्रयुक्तं वेति
चिन्तार्थमधिकरणमित्यभिप्रायेण प्राचीनसम्मतं प्रासङ्गिकत्वमनुवदति—प्रासङ्गिकं वेति ।

-
१. B. तत्प्रोक्षणादि
 २. A. मात्रार्थत्वे यत्र
 ३. चाप्यधि

(९)—पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात्
॥ ३० ॥ अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तं संस्थापनस्य ॥ ६९ ॥
स्याद्वाऽनारभ्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाहे 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति
श्रुतम् । तत्र किं पत्नीसंयाजान्तत्वं द्वादशस्वप्यहस्तु विधीयते उत उरामवर्जमिति
चिन्तायां—

अहस्त्वाविशेषात् सर्वेषु । न चासंस्थायाः पत्नीसंयाजान्तत्वे हेतुत्वावगमात् तस्यो-
त्तमवर्जमेव सत्त्वेन तत्रैव पत्नीसंयाजान्तत्वावगतिः । एतस्य 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इतिवत्
हेत्वर्थवादत्वेनाहेतुत्वात् । न च तर्हि तेनैव 'अक्ताश्शर्कराः' इतिवन्निर्णयः, तद्वदिह
सन्दिग्धत्वाभावेन तस्यानिर्णयः कृत्वा । प्रत्युद्देश्यं गुणस्यावश्यकत्वेनाविशेषप्रवृत्तविधे-
रर्थवादेन सङ्कोचानुपपत्तेश्च । अतश्चार्थवादोऽपि बहुदिनसाध्यत्वाच्चिरसंस्थाभिप्रायेण
गौण्या वृत्त्या व्याख्येयः ।

ननु ^१ विधेरेव स्वस्य नियमविधिलाघवानुरोधेनोत्तमभिन्नविषयत्वेन प्रतीयते ।
तथा हि—द्वादशानामप्यह्नां एकफलसाधनत्वात्प्रयोगैक्यमवगम्यते । अत एवाग्नीषोमीया-

पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् । अहस्त्वाविशेषादिति । अहश्शब्देनोपांश्वा-
दिहारियोजनपर्यन्तयागाभ्यासप्रयोग उच्यते इति वक्ष्यते । न च सिद्धान्ते तस्य प्रत्यहं
क्रियमाणेऽपि पत्नीसंयाजान्तत्वे समाप्तिरस्ति । अन्त्येऽहनि तन्त्रेण सर्वेषां समाप्तेः । अतः
समाप्तिपरस्य सन्तिष्ठतेः पत्नीसंयाजोत्तरमनुष्ठेयतया प्राप्तानामङ्गानामग्रे करिष्यमाणानामधुनोपरमः
तत्परत्वं लक्षणया वक्तव्यम् । मम तु प्रत्यहमहस्समाप्तिरेव श्रौती विधीयत इति धात्वर्थविधा-
नाल्लक्षणाभावाच्च सर्वेषामेव पत्नीसंयाजान्तत्वं युक्तम् । न च वक्ष्यमाणरीत्या दृष्टार्थत्वानुरोधेन
लक्षणाश्रयणं युक्तम् । निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन (६-१-१३) तत्कल्पनस्यायुक्तत्वादिति
भावः । यस्मिन्नहन्यसंस्थितो यज्ञस्तर्हि पत्नीसंयाजान्तानीति वचनव्यक्तिमाश्रित्य असंस्थायाः
हेतुत्वमाशङ्कते—नचेति । गौण्या वृत्त्येति । यदि पत्नीसंयाजान्तान्यहानि न क्रियन्ते तदा
सर्वस्य प्रयोगस्य दीर्घकालसाध्यत्वादसमाप्त इव भवति—यथा दीर्घकालं भोजने क्रियमाणे
नास्य भोजनं समाप्यत इति तथेहाप्यसमाप्तो भवति । अतो दीर्घकालतासाध्यत्वनिवृत्त्यै
पत्नीसंयाजोत्तरकृत्यदोषं लुप्यताम् पत्नीसंयाजान्तमात्राणि कर्तव्यानीत्येवं गौण्या वृत्त्येत्यर्थः ।
अत्र प्राचीनैः कृतां सिद्धान्तरचनामनुवदति—नन्वित्यादिना । अत्र तन्त्ररत्नकृता—भावयेत्

स्तपदार्थानां तन्त्रेण करणं अवभृथाद्यानां च ब्राह्मणतर्पणान्तानां, अहश्शब्दवाच्यसुत्यानां तु द्वादशत्वसङ्ख्यानुरोधादावृत्तिः । अहश्शब्दोद्युपांशुग्रहाभ्यासादारभ्य हारियोजन-यागाभ्यासपर्यन्ते प्रयोगे लक्षणया याज्ञिकानां प्रसिद्धः । अत एव तन्मध्यवर्तीनि सन्नि-पत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि चाङ्गानि प्रतिसुत्यमावर्तन्त इति वक्ष्यते । एवं च एकैकमहर्हस्मिन् कस्मिंश्चिदङ्गेऽनियमेव समाप्यापरमहरारम्भणीयमिति प्राप्ते, पत्नीसंयाजान्त-

प्रजाः; केन? द्वादशाहसंज्ञकेन कर्मणा । तत्र सङ्ख्यया कर्मभेदात् द्वादशयागा एते । यद्यपीदमहर्गतासङ्ख्या दृश्यते, न यागगता तथापि याजयेदिति यागसामानाधिकरण्यात् याग-मेवाहस्सम्बन्धादहरिति ब्रवीति; प्रकृतौ च ज्योतिष्टोमे अहश्शब्देन उपांश्वादिहारियोजनपर्यन्तो यागः परिच्छिन्नः । इहापि द्वादशाहे एवं द्रष्टव्यमिति द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति वाक्यार्थवर्णनं कृतम् । तत्र द्वादशत्वसङ्ख्या जहत्स्वार्थलक्षणया अहःपदलक्ष्ये यागेऽन्वीय-माना पृथक्त्वस्वाभाव्याद्यागभेद एव पर्यवसायिनी न त्वहः पदवाच्यसुत्यासु निविशमाना तदावृत्त्या-पादिकां । तेषाञ्च द्वादशयागानामव्यक्तत्वेन सोमयागविकारत्वात् तदतिदेशेन प्रतियागमुपांश्वादि-हारियोजनग्रहाभ्यासपर्यन्तप्रयोगस्य भिन्नतया प्राप्तेः अर्थात् द्वादशत्वं सुत्यानां भवति । नत्वे-तावता द्वादशाहवाक्येन अहर्गता द्वादशत्वसङ्ख्या बोध्यत इति । अहः पदवाच्यसुत्यानान्तु द्वादशत्वसङ्ख्यानुरोधादावृत्तिरिति मूलोक्तं यथाश्रुतं न घटते तथापि अन्ययागविहीनोपांश्वादि-हारियोजनान्ताभ्यासप्रयोगसम्पाद्यस्यैव यागस्वरूपत्वात् यागगतापि सा सङ्ख्या परिच्छेदके तादृशप्रयोग एव पर्यवस्यति । अत एवाहश्शब्देनोपांश्वादिहारियोजनपर्यन्तो यागः परिच्छिन्न इत्युक्तं तन्त्ररत्ने । तेन तादृशपर्यवसानमादायैव तथोक्तं मूले । अथवा जहत्स्वार्थलक्षणया अहः परिच्छिन्नयागस्य विशिष्टस्यैवाभिधानात् विशिष्टस्यैव भेदिका द्वादशसङ्ख्येति यागानां भिन्नानां द्वादशवत् सुत्यानामपि भिन्नानां द्वादशत्वादावृत्तिरित्यभिप्रायेणवेदम् । उभयथाप्येकवचनं द्वादशाहेनेत्येतत्समुदायाभिप्रायेण वैश्वदेवेन यजेतेतिवद्द्रष्टव्यमिति नानुपपत्तिः । एतेन पत्नी-संयाजान्तान्यहानीत्यत्रापि अहःशब्दो व्याख्येयः । तत्र बहुवचनबलात्परं समुदायिपरत्वमेवेति । तन्मध्यवर्तीनि चेति । तानि च ग्रहणादीनि सन्निपत्योपकारकाणि सवनीययागसवनीय-पुरोडाशादीनि चारादुपकारकाणि ज्ञेयानि । तेषाञ्चैष्टिकपाशुककर्मणां तत्तदग्नीषोमीयान्तानां अवभृथाद्यानाञ्चागृह्यमाणविशेषत्वात् तन्त्रत्वेऽपि, गृह्यमाणविशेषत्वात् तन्त्रत्वाप्राप्तौ आधानकाला-नुष्ठेयपात्रवदावृत्तिः “भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगात् स्यात् तेषां प्रधानशब्दत्वात्” (जै. सू. ११-४-६) इत्यधिकरणे एकादशे वक्ष्यते इत्यर्थः । कस्मिन्नङ्गे इति । अन्त्येऽहनि पूर्वेषामह्नां साहित्यं संपादयितुं पूर्वाहश्शेषे स्थापनीये सति स अहश्शेषः कुतः प्रभृति स्थापनीय

त्वविधिरेकादशसु नियमविधिस्सम्पद्यते । अन्तिमे तु सर्वस्यैव समापनीयत्वात्पत्नी-
संयाजान्तत्वविधिरपूर्वविधिरापद्येत । अतश्च सर्वार्थत्वे अपूर्वविधिनियमविधिकृत-
वैरूप्यापत्तेः, नियमविधिलाघवानुरोधेनोत्तमवर्जमयं विधिरिति चेत्

द्वादशत्वसङ्ख्यानुरोधेनाहदशब्दवाच्यहारियोजनान्तप्रयोगस्यैवावर्तनीयत्वेन तद्विन्नाङ्गे

इति जिज्ञासायां नियामकाभावात् उपांशुग्रहाभ्यासमारभ्य हारियोजनाभ्यासपर्यन्त एव तन्मध्यतनं
यत्किञ्चिदङ्गं ततः शेषः स्थापनीयः । तस्मिन्नेव चानियतेऽङ्गे समाप्तिरनियमेन प्रसक्ता । तत्र हारि-
योजनान्तत्वं यदहः आसीत् तत्र तद्वायेन पत्नीसंयाजान्तत्वे नियमिते अर्थादवशिष्टं हारियोजन-
प्रभृति पूर्वाहस्सम्बन्धिकर्म उत्तमेऽहनि तन्त्रेण कर्तव्यमित्युपपन्नं साहित्यम् । अत एव पत्नी-
संयाजान्तत्वविधेः सहत्वनिर्वाहकतया दृष्टार्थत्वमपीति भावः । तमिमं प्राचीनसिद्धान्तं दूषयति—
द्वादशत्वसङ्ख्येति । यद्येकादशस्वहस्तु पत्नीसंयाजान्तत्वं संपाद्य उत्तमेऽहनि हारियोजनाद्यहः
शेषं तन्त्रेणोपरिष्ठादनुष्ठीयते तदा नैव हारियोजनान्तप्रयोगस्य द्वादशत्वं सम्पादयितुं शक्यम् ।
अतस्तदनुरोधेन हारियोजनान्तप्रयोगस्य द्वादशवारमनुष्ठेयस्य तद्व्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदङ्गे न
समापनप्रसक्तिरस्ति । येन तादृशसमाप्यनुवादेन पत्नीसंयाजान्तत्वनियमविधिः स्यात् ।

अत एवानयैव रीत्या फालतन्त्रविवेचनकारैः नभस्यापरपक्षीयपञ्चदशतिथ्यधिकरणक-
पञ्चदशश्राद्धाभ्यासपक्षे ब्राह्मणानामैक्यं दक्षिणादानमप्यन्तिमे दिने इत्येतत् हेमाद्र्युक्तं निमन्त्र-
णादिब्राह्मणविसर्जनान्तस्य श्राद्धपदार्थस्यैव पञ्चदशत्वसङ्ख्यानुरोधादावर्तनीयस्य मध्य एव
समापनासम्भवेन दक्षिणादानस्यान्ते करणाप्रसक्तेर्दूषितम् । एतेन उपांश्वादिहारियोजनान्ताहः
परिच्छिन्नयागस्य हारियोजनपर्यन्तमेव समाप्ते प्राप्तत्वाच्च पत्नीसंयाजेषु पक्षेऽपि प्रातिरिति न
पक्षप्राप्त्यानियमविधित्वं सम्भवतीति विधिरसायनोक्तौ दृष्टार्थो विधिर्नियमविधिरिति लक्षण-
खण्डनप्रस्तावे भाट्टालङ्कारकृता उक्तम् । ‘आस्तां तावदुपांश्वादिहारियोजनान्तयागस्याहदशब्द-
वाच्यत्वम् । तावता हारियोजनान्नरमेवावस्थानप्राप्तिस्तु कथम् ? भवति हि ततः प्रागपि
यत्र कचिदवस्थाने साहित्यसिद्धिः यागद्वादशत्वञ्च । तथा उत्तरकालीनपदार्थावस्थानेऽपि
सुतरां तत्तिद्धि’ रिति । तदपास्तम् । हारियोजनात् प्रागप्यवस्थाने अहरेकदेशपरिच्छि-
न्नस्य पुनः पुनरावृत्त्या द्वादशत्वसिद्धावयहः पदवाच्यमुत्थापरिच्छिन्नयागस्य द्वादशत्वानुपपत्तेः ।
प्रधानयागमात्राणामेव द्वादशत्वानुरोधादावर्तनीयानामेकैकप्रधाननिष्पादनेनापि सङ्ख्यानिष्प-
त्तिसम्भवान् । प्रत्यहं प्रथमप्रधाननिष्पादनेनापि सङ्ख्यानिष्पात्तिसम्भवात् । प्रत्यहं

यस्मिन् कस्मिंश्चित् समापनस्यैवाप्रसक्तौ सर्वत्रैवापूर्वविधित्वात् । पत्नीसंयाजानां हारियो-
जनोत्तरमेव सर्वाभ्वर्युशाखाम्लानेन पत्नीसंयाजानामप्यवभृथादिवत्तन्नेणानुष्ठेयत्वात् तेषु
पक्षेऽपि समापनस्याप्रसक्तेश्च ।

अत एव शास्त्रदीपिकायां तन्त्ररत्ने च पत्नीसंयाजोत्तरत्वकथनं हारियोजनस्य

प्रथमप्रधानमात्रकरणेनापि पुनरावृत्तिसंभवे तत्रैवावस्थानप्राप्तेः, तदुत्तरकालीनपदार्थेष्ववस्थानस्य
कथमप्यनियमेन प्राप्यसम्भवाच्च । द्वादशत्वसङ्ख्यानुरोधात् प्रयोगस्यैव सर्वस्यावर्तनीयत्वे तु,
सुतरां पत्नीसंयाजेषु अन्यत्र वाऽवस्थानप्रसक्त्यभावस्योक्तत्वाच्च । यथाच प्रत्यहं हारियोजनानन्तरसमाप्तौ
तत्तद्विषयेषु तत्तत्प्रधानयागानां निष्पत्तेरन्तिमे द्वादशेऽहनि तदहर्यागानुष्ठानेऽपि पूर्वतनानामकरणात्
द्वादशयागानां साहित्यानुपपत्त्या हारियोजनाद्यभ्यासरूपाहशेषस्थापनमावश्यकमेवेति तथा
अदूरेणैव तद्दूषयिष्यते । अतोऽपेक्षितविधित्वं प्राचीनोक्तमयुक्तमिति भावः ।

अधुना पत्नीसंयाजान्तत्वनियमविधिरपि न संभवतीत्याह— पत्नीसंयाजानामिति ।
तथा च हारियोजनान्तप्रयोगस्य द्वादशवारमनुष्ठानानुरोधेन हारियोजनान्तप्रयोगं सकृत्समाप्य
अपरमहरारम्भणीयमित्येवमनुष्ठाने हारियोजनग्रहाभ्यास एव समाप्तिः प्रसक्ता भवति । न
पक्षेऽपि तदनन्तरभाविषु पत्नीसंयाजेष्वित्यर्थः । एवं सत्यपि कदाचित् हारियोजनपूर्वभावित्वमपि
तेषां स्यात् तथापि विधिरसायनोपपादितदिशा भेदेनानुष्ठेयैष्टिकपाशुककर्मप्रयोगसमाप्त्यनन्तरमेवा-
वस्थानं प्राप्नोति, न पत्नीसंयाजेष्वित्यर्थस्य सिद्धत्वात् पत्नीसंयाजानां हारियोजनोत्तरत्वकथनं यत्
पूज्यपादानां तत् पत्नीसंयाजानां तन्त्रेणानुष्ठेयतोपपादनार्थम् । ततश्च यतः कुतश्चिदपि शेषस्थापने
प्रधानसाहित्यानुरोधेन हारियोजनरूपशेषस्थापनस्य आवश्यकत्वेन तदुत्कर्षे सति तदाद्युत्कर्षन्यायेन
ज्योतिष्टोमे बद्धक्रमाणां पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षापत्त्या तेषां द्वादशेऽहन्येवानुष्ठेयत्वात् एकादशस्वहःसु
पत्नीसंयाजानुष्ठानाभावादेव तदनन्तरमवस्थानस्यैवाप्रसक्तौ न तदन्तत्वनियमविधिः सम्भवतीति
भावः ।

द्वादशस्वहसु पत्नीसंयाजानां हारियोजनोत्तरमेवाभ्वर्यवे विधानात् पार्थसारथ्यादीनां
आन्तिमुद्गावयति—अत एवेति । तस्मादयमर्थः—पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सर्वाणि कृत्वा हारि-
योजनाद्यहशेषं तन्त्रेण सर्वेषामुपरिष्टादनुष्ठेयमिति सिद्धान्ते शास्त्रदीपिकायां लिखनात् पत्नीसंया-
जोत्तरमेव हारियोजनानुष्ठानमवगम्यते । तेनोत्तममहः पत्नीसंयाजान्तं कृत्वाऽवभृथादीन्येव

कार्याणि न तु हारियोजनपर्यन्तमहश्शेषं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षान्ते तन्त्ररत्नलिखनात् पत्नीसंया-
जोत्तरमेवावभृथात्माक् तदनुष्ठानं गम्यते । तन्निर्मूलमेवेत्यर्थः ।

यद्यपि हारियोजनोत्तरमेवास्नातानां पत्नीसंयाजानां वचनबलादहर्गतहारियोजनान्तत्वा-
ननुष्ठानेऽनेकादशानामह्नां पत्नीसंयाजान्तत्वं कर्तुं पूर्वमनुष्ठानं प्रधानसाहित्यानुरोधेनैव च द्वादशे-
ऽहनि पूर्वाहश्शेषाणां हारियोजनाद्यभ्यासरूपाणां तन्त्रेणानुष्ठानं कृत्वा तदनन्तरं द्वादशाहस्सम्बन्धि-
पत्नीसंयाजानामनुष्ठानं सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे तु द्वादशाहस्साधारण्येनैव पत्नीसंयाजान्तत्वस्य
हारियोजनान्तत्वबाधेन विधानात् । तत्रापि एकादशाहस्स्विव हारियोजनशेषस्यानुष्ठानाल्लोप
एवेति भेदः । तत्रापि अहर्गतशेषमात्रस्यैव निवृत्त्या द्वादशानामप्येषामह्नामवशिष्टानामवभृथाद्यङ्गानां
द्वादशेऽहनि तन्त्रेण करणान्नावभृथाद्यङ्गलोपः पक्षद्वयेऽपि । बर्हिर्नुप्रहरणस्य तु तदन्तापकर्षन्यायेन
पत्नीसंयाजापकर्षे तदुत्तरमपकर्षेणानुष्ठानं द्वादशस्वहस्सु पूर्वपक्षे । अथवा पत्नीसंयाजान्तत्व-
भङ्गापत्त्या तस्याहर्गतशेषत्वाभावेन चानिवृत्तिप्रसक्तौ 'न बर्हिर्नुप्रहरतीति' निषेधानुवादबलादेव
तावन्मात्रस्य निवृत्तिः । अत एव पूर्वपक्षे भाष्यकारेणा"वभृथादयश्चैषां पदार्थाः करिष्यन्त"
इति बर्हिर्नुप्रहरणव्यतिरेकेणोक्तम् । अवभृथादीन्येव कार्याणीत्येवं तन्त्ररत्ने विवृतमेतदभि-
प्राप्तमेव सङ्गच्छते । अतश्च न कोऽपि पार्थसारथिवचनस्याध्वर्यवशास्नातस्य परस्परं
विरोधः । पूर्वलिखितशास्त्रदीपिकाग्रन्थे सर्वशब्दस्य एकादशाहः परत्वविवक्षणात् द्वादशेऽहनि
हारियोजनाद्यहश्शेषानन्तरं पत्नीसंयाजानुष्ठानतात्पर्यकल्पने बाधकाभावात् । तन्त्ररत्नग्रन्थेऽपि
एकादशाहस्स्विव अन्तिमेऽपि पत्नीसंयाजान्तमेव कृत्वा हारियोजनाहश्शेषस्य सर्वथा लोप एवेति
तात्पर्यकल्पनाच्च ।

एवं स्थिते प्रकाशकारैः पूर्वपक्षोपपादनवेलायां अहश्शब्देन उपांश्चादिहारियोजनपर्यन्तो
यागाभ्यासप्रयोग उच्यते । न च तस्य तव प्रत्यहं समाप्तिरस्ति । अन्येऽहनि तन्त्रेण समाप्तेः ।
किन्तु अहरेकदेशः प्रत्यहं समाप्यते । अतस्तवाहश्शब्दे लक्षणा स्यात् । मम तु प्रत्यहमह-
स्समाप्तिरेव श्रौती विधीयते इति वैषम्याय सिद्धान्त्यभिमतकोटिं प्रदर्श्य यत् तस्मादयमर्थ इत्यादि
पूर्वलिखितशास्त्रदीपिकाग्रन्थव्याख्यानकाले आध्वर्यवशास्नातानाविरोधेन हारियोजनाद्यहश्शेष-
मितिग्रन्थे हारियोजनादीत्यक्षराणि बर्हिर्नुप्रहरणादीत्यक्षराणां स्थाने लेखकप्रमादात् पतितानि;
तथैव न तु हारियोजनाद्यहश्शेषपर्यन्तमपीति तन्त्ररत्नग्रन्थेऽपीति व्याख्यातम् ।

तत् पूर्वोक्तरीत्या तद्ग्रन्थसामञ्जस्योपपत्तेः स्वोपपदितसिद्धान्त्यभिप्रेतार्थविरुद्धत्वात् यथैव
श्रममात्रमिति तथापि हारियोजनान्तत्वबाधेन तत्स्थानेऽथवा सम्पूर्णस्याहः प्रयोगस्य, अथवा

निर्मूलमेव । अत एवात्रत्याहशब्दस्य हारियोजनान्तप्रयोगवाचकस्य पत्नीसंयाजान्ते प्रयोगैकदेशे लक्षणेति केषांचिदुक्तमपास्तम् । स्वयमेव पत्नीसंयाजानां हारियोजनोत्तर-
त्वस्योक्तत्वेनैकदेशलक्षणाया अनुक्तिसहत्वात् । अतस्सर्वाण्येवाहानि पत्नीसंयाजान्तानि

हारियोजनपर्यन्तमनुष्ठानोत्तरं यथावस्थितदेश एव पत्नीसंयाजान्तत्वविधिरिति त्रैधापि वाक्यार्थसम्भवे यत्रैव बहूनामवाधो लाघवञ्च स एव वाक्यार्थो युक्तः । नहि प्रथमे पक्षे भवदभिमते पूर्वाभ्यासोत्तरत्वं हारियोजनाभ्यासे तदुत्तरत्वं पत्नीसंयाजे अहर्गतं द्वादशत्वञ्चैकादशस्वहःसु अनुग्रहीतुं शक्यते । द्वितीये पक्षे स्वदेशे यथावस्थितपत्नीसंयाजानुष्ठानसहितसर्वाहः प्रयोगान्ते पुनस्तेषामनुष्ठानापत्तिः । पत्नीसंयाजानां तद्गतत्वस्य च अहस्देशेन विधानापत्त्या गौरवञ्च । तेषामेव पूर्वमनुष्ठेयानां सर्वप्रयोगान्ते विधाने स्वदेशबाधश्च । अतो यथावस्थितदेशे एव परप्रयुक्तत्वेन ये पत्नीसंयाजा अनुष्ठेयतया प्राप्ताः तदङ्गत्वेन विधीयत इत्येव पक्षो युक्तः । तथाच लाघवं पर्वाबाधश्चोपपन्नो भवति ।

अत एव विधिरसायनकृता 'पत्नीसंयाजान्तोऽग्नीषोमीयस्सन्तिष्ठते' इति वदपूर्वविधिरेवा-
यमित्युपपादितम् । अत एवात्र प्रधानसाहित्यस्य न्यायागतस्यौपदेशिकेन सुत्यागतद्वादशत्वेन बाधात् बर्हिर्नुप्रहरणप्रभृति पदार्थानामेव सर्वेषां तन्त्रेणानुष्ठानात् एकोपक्रमैकावसानत्वेन प्रयोगैक्यं तदङ्गकृतसमाप्त्यैव सिद्धान्ते उपपादनार्हम् । अत एव पत्नीसंयाजान्तावसानविधेः नापेक्षितप्रधानाङ्गतच्छेषस्थापकत्वद्वारा प्रधानसहत्वनिर्वाहकतया दृष्टार्थत्वम् । किन्तु सहप्रयोग-
त्वसम्पादनफलकैकोपक्रमैकावसानत्वनिर्वाहकतयैव द्रष्टव्यम् । एतदवस्थानाभावे एकादशानामपि यागानां ब्राह्मणतर्पणान्तप्रयोगस्य भेदेनैवापत्त्या प्रयोगैक्यानुपपत्तेः; हारियोजनपर्यन्तयागाभ्यासस्य द्वादशवारमावृत्तिविधानवलादेव पत्नीसंयाजान्तवाक्येऽहः पदस्याहः प्रयोगपरत्वम् । तथा चाहः प्रयोगं पूर्वोत्तराङ्गसहितमुद्दिश्य पत्नीसंयाजान्तत्वयुक्तसंस्थाविधानं पूर्वोत्तरपक्षयोः समानमेव वक्तव्यम् । तत्र संस्था समाप्तिः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु तदुत्तरकर्तव्यशेषैकादशस्वहसु उपरम-
मात्रम् । अन्ते च करणमित्येतावान् भेदः । एवञ्च याज्ञिकाचारेणाग्निरोध इत्याशयः । द्वादशवारमावृत्त्यन्यथानुपपत्त्या न तदेकदेशस्य पत्नीसंयाजान्तत्वम् । अत एव नियमविधाव-
पेक्षितदृष्टार्थविधानं लभ्यते । तेनाहःपदस्यैकदेशे लक्षणापि युक्तैवेति प्रकाशकारोक्तमपि दूषयति—अत एवेति । अनुक्तिसहत्वादिति । पत्नीसंयाजानां हारियोजनोत्तरत्वे हारियो-
जनान्तप्रयोगस्यैकदेशः तन्मध्यपतितयत्किञ्चिदङ्गसनाप्तिको भवेत् न पत्नीसंयाजान्तः; अतः पूर्वोत्त-
रीत्या हारियोजनाभ्याससाध्ययागमहाप्रयोग एवात्रत्याहःपदस्य लक्षणा युक्तैत्यर्थः ।

कार्याणि न त्ववभृथादीनि अन्ते तन्त्रेण कार्याणि । पत्नीसंयाजान्तत्वविधिना तेषां पर्यु-
दासात् पत्नीसंयाजानां च तन्त्रेण प्रसक्तानामावृत्तिरूपफलप्रतिपादनादिति प्राप्ते—

‘असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः’ इति ‘तेन ह्यन्नं क्रियते’ इति वन्न हेत्वर्थवादः । तद्वदिह हेतु-
विधित्वे लक्षणाभावात् । तत्र तु होमकालीनवर्तमानान्नकरणत्वस्य बाधितत्वात् लटो भूता-
द्यर्थकत्वे विधौ लक्षणापत्तेरगत्या हेत्वर्थवादत्वाङ्गीकरणम् । अतो ‘न ह्यन्नानूयाजान्
यक्ष्यन् भवति’ इतिवदस्य हेतुपरत्वादसंस्थाहेतुकपत्नीसंयाजान्तत्वविशिष्टसमापनभावनाया

एवमुपपादितरीत्या पत्नीसंयाजान्तवाक्यार्थस्य पूर्वोत्तरपक्षयोः निर्दुष्टत्वेन साम्येऽपि
द्वादशेऽप्यहनि पत्नीसंयाजान्तत्वमित्यधिकरणपूर्वपक्षे प्रयोजनभेदं सूचयन् यत्तन्त्ररत्ने भाष्यानु-
सारेणावभृथादीनामन्ते करणं पूर्वपक्ष उक्तं तद्दूषयति—नत्विति । अवभृथादीनामन्ते करणोक्ते-
रेव दूषणे दत्तदृष्टिभिः पूज्यपादैरनुक्तमपि बर्हिर्नुप्रहरणं अवभृथपदस्योपलक्षणत्वेनोक्तमिति
तदपि न कर्तव्यम् । यद्यपि हारियोजनाद्यहंशेषमात्रपरिसङ्ख्यायां सर्वाङ्गान्तरपरिसङ्ख्यायां
वा “पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते न बर्हिर्नुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः” इत्येवं पाठस्य
भाष्यकृता लिखनात् न बर्हिर्नुप्रहरतीति केवलबर्हिर्नुप्रहरणनिषेधानुवादानुपपत्तिर्दुरुपपादैव
पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु बर्हिर्नुप्रहरणं न क्रियते तदा समाप्तो यज्ञो भवति बर्हिषः सर्वसाधारण्ये-
नाग्रेऽपि करिष्यमाणकर्मार्थमपेक्षणेनान्ते एव तस्य कर्तव्यतौचित्येन तदुत्तरं समाप्तेरेव भावित्वात् ।
तस्मादेकमहरग्रे कर्तव्यमस्ति यदपेक्षया बर्हिः प्रहरणं न क्रियतेऽधुना । अतस्तद्व्यतिरिक्तान्य-
संस्थावन्ति । तान्येव च तदन्तानि कार्याणि । बर्हिः प्रहरणन्वन्तिमाहरन्ते एवेत्युपपद्यते तदनुवादः
तथापि बर्हिर्नानुप्रहरतीत्यर्थस्य पूर्वपक्षे सम्भवेन स्तुत्युपपत्तेर्न विधिसङ्कोचो युक्त इत्याशयः ।

आवृत्तिरूपफलप्रतिपादनादिति । अहस्वेदनेन पत्नीसंयाजान्तत्वविधाने सति प्रति-
प्रधानं गुणावृत्तिफलप्रतिपादनादित्यर्थः । तन्त्रेण प्रसक्तानामित्येतत् प्राचीनसिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम् ।
स्वमते प्रत्यहं हारियोजनानुष्ठाने सति तदुत्तरं तत्तत्पञ्चङ्गतया पत्नीसंयाजानां भेदेनानुष्ठानस्यैव
याज्ञिकसम्मतस्याङ्गीकारात् सर्वान्ते तन्त्रानुष्ठानाप्रसक्तेः पत्नीसंयाजान्तत्वविधेर्नियमविधित्वानङ्गी-
कारेणापूर्वविधित्वमङ्गीकृत्यैव सिद्धान्तमाह—असंस्थितो हीति । यदा असंस्थित इत्यस्य
यतोऽसंस्थितो यज्ञस्तर्हि पत्नीसंयाजान्तानीत्यर्थः तदा असंस्थाया हेतुत्वं स्पष्टमेव । यदापि
यदि पत्नीसंयाजान्तानि तर्हि यज्ञोऽसंस्थित इत्यव्यवधानेन तर्हिपदार्थान्वयः तदा तदकरणे
प्रत्यहं यज्ञस्समाप्त एव स्यात् न तु समाप्तः कर्तव्योऽस्ति । तस्य द्वादशेऽहनि समाप्यमानत्वात् ।
अतः समाप्तये पत्नीसंयाजान्तानीत्यर्थात् फलीभूतयज्ञासंस्थायां उपपद्यत एव हेतुत्वमित्यभिप्रेत्याह-
असंस्थाहेतुकेति । समापनभावनाया इति । समापनपदेन चात्र व्यापारोपरम उच्यते—

तथाहि—संपूर्वस्य च तिष्ठतेर्यथा समाप्तिवाचित्वं दृष्टं तथा तद्व्यतिरिक्तार्थवाचित्वमपि “बुद्धिरूपेण संस्थिता” [दे.मा.४] ‘कलशं संस्थाप्य देवं संस्थापयेदि’त्यादिषु दृष्टमिति न सर्वत्र समाप्तिवाचित्वनियमः। यत्राप्यारब्धकर्मविषयसमाप्तिवाचित्वं यथा सम्पूर्णप्रयोग-समाप्तिविधिः सन्तिष्ठते इत्यादौ तत्रान्यपदार्थः तद्ध्वंसो वा समाप्तिर्विवक्षिता। अत एवाग्रे एतदीयं न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति विवरणं कृतिसाध्यपदार्थात्यन्ताभावविषयं दृश्यते। यत्र तु उत्तरप्रयोगशेषे विद्यमाने एव सन्तिष्ठत इति प्रयोगो यथा प्रकृते; तत्र यद्यपि पत्नीसंयाज-रूपान्त्यः पदार्थः तद्ध्वंसरूपा वा समाप्तिः सम्भवति तथापि पत्नीसंयाजपर्यन्तं कर्तव्यं नोत्तरतन्त्रमिति विवरणात् उत्तरक्रियाप्रागभावरूपोऽथवा तद्विषयौदासीन्यरूपो वा व्यापारोपरम एव संस्थापदार्थो न तु पत्नीसंयाजरूपा तद्ध्वंसरूपा वा समाप्तिः। प्रकृतावुभयोः सत्वेऽपि समाप्त-व्यवहाराभावात्। उत्तरक्रियौदासीन्याभावादेव तत्र समाप्तव्यवहारदर्शनाच्च। अत एव भाष्यकारेण “सिद्धान्ते पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते। तेनैतदुक्तं भवति। शिष्टमवलुप्यत इति। सन्तिष्ठन्ते नानुष्ठीयन्ते इति कर्तुर्व्यापार एषूपरमिति” इति व्याख्यानं। न चान्य-पदार्थस्य तद्ध्वंसस्य वा समाप्तिः, अन्यत्वेन स्वोत्तरपदार्थानुष्ठानासमानाधिकरणत्वं ध्वंसे, तथाविधध्वंसप्रतियोगित्वं वा पदार्थे। न चैतत्प्रकृतावस्ति पत्नीसंयाजेषु, अतः कथं तेषामन्यत्वम्। तत्स्वीकारे च आगतमेव समाप्तिपरत्वमिति वाच्यम्। एकादशाहः पत्नीसंयाजोत्तरपदार्थानुष्ठानस्यैवाप्रसक्तत्वेन तदसमानाधिकरणत्वस्यैव च वक्तुमशक्तेः। अतः स्वोत्तरपदार्थरूपप्रतियोग्यनाशो यः तत्प्रतियोगिकः प्रागभावः तत्समानाधिकरणत्वं तत्समानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वं वा ध्वंसतत्प्रतियोगिसाधारणमन्यत्वं युक्तम्। प्रकृतौ पत्नीसंयाजेषु नान्यत्वम्। पत्नीसंयाजध्वंसोत्तरं तदुत्तरपदार्थानुष्ठानेन प्रतियोगिनाशप्रागभावसमानाधि-करणध्वंसप्रतियोगित्वस्यैव सत्वात्। सर्वेष्टिप्रयोगसमाप्तिविषयपदार्थेऽन्यत्वं तु स्वोत्तरैतत्प्रयोगीय-पदार्थात्यन्ताभावसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वमेव। न चाननुगमः। पूर्वोपपादितविवरणा-नुसार्यनुभवानुरोधेन तत्कल्पनस्यादोषत्वात्। यद्यपि च समाप्तेर्भा[विरेभा]वरूपत्वं सम्भवति तथापि भावरूपत्वमेव मीमांसकसम्मतम्। अत एवाभावाद्भावोत्पत्त्यनङ्गीकारेऽपि संस्थानां गुणकामविषया फलजनकतोपपादनं सङ्गच्छते। अत एव द्वादशाहीयपत्नीसंयाजेषु यदन्यत्वं तदुत्तरपदार्थविषयव्यापारोपरमसमानकालीनत्वयोगादेव ज्ञेयम्। न च व्यापारोपरमरूपः संस्था-पदार्थः न काप्यभियुक्तैरुक्त इति वाच्यम्। दशमषष्ठपादे षडहावृत्तौ मध्वशनावृत्तिविचारे ‘संस्थिते षडहे’ इति वाक्यगतसंस्थापदार्थे व्यापारोपरमरूपत्वस्य सर्वैरप्यङ्गीकारात्। यथा च व्यापारोपरमस्य न समाप्तिरूपत्वं अपितु भाविपदार्थाकरणरूपत्वमेव तथाऽस्तैव

एवाहृद्देशेन विधानात् विधेयसामर्थ्यानुरोधेनोद्देश्यानामहं सङ्कोचोपपत्तेः, उत्तमे चासं-
स्थारूपहेत्वभावात् पत्नीसंयाजान्तत्वस्याप्यभावोपपत्तेरुत्तमवर्जं पत्नीसंयाजान्तता । न
च हेत्वभावेऽपि व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वादुत्तमे पत्नीसंयाजान्तत्वेऽप्यदोषः । विशेष-
णाभावाज्युक्तविशिष्टभावात् साधकप्रमाणाभावेनैव तत्र तस्यासिद्धेः ।

अस्तु वा द्विशब्दोऽत्र अव्ययानामनेकार्थत्वान्निमित्तत्वपरः । तथा चान्तिमे
निमित्ताभावान्नैमित्तिकस्याभावस्सुलभ एव । एवं च निमित्तोपादानबलात् यथैव
द्वादशाहे अन्तिमेऽहनि न पत्नीसंयाजान्तत्वं तथैव पञ्चदशरात्रादौ द्वादशेऽहनि न पत्नी-
संयाजान्तत्वम् । द्विरात्रादौ च द्वितीयादिरूप एवान्तिमे न तदित्यूहोपयोगिता^१वत्
वायोपयोगिताऽपि । अत एव प्रकृतौ तत्तद्विजातीयापूर्वसाधनत्वस्यैवाहःपदेन
लक्षणायामपि विकृतौ निमित्ताभावादेव न पत्नीसंयाजान्तत्वम् । निमित्तोपादानबलेन
वा प्रकृतावसंस्थावत्कत्वपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणान्न कोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

स्थानापत्तिविचारे स्फुटीकरिष्यते । अतः कर्तव्यशेषे विद्यमान एव तद्विषयकव्यापारो-
परमभावनैव विधीयते, अर्थवादप्रतिपादितसमाप्यनुरोधात् । न तु समाप्तिभावेनेत्यर्थः ।
ततश्च यद्यपि फलीभूतासंस्थाहेतुकतादृशमुख्यसमापनभावनाया एव शक्यते अन्त्याहस्ताधारयेन
विधानं ; तथापि तदानीमन्त्येऽहनि तद्विधेरदृष्टार्थत्वापत्तेः, दृष्टार्थत्वलाभप्रयोगैक्यसम्पादकतया
तद्विधानस्य युक्तत्वात्, पत्नीसंयाजोत्तरमेकादशान्ताहः कृत्यमवशिष्टमन्त्येऽहनि तन्त्रेण कार्यमेवेति
भावः । अहृद्देशेनेति । एतेन धात्वर्थविधानाभावापत्तिर्निरस्ता । व्यापकव्यभिचा-
रस्येति । यथा धूमस्य हेतुत्वे यत्र धूमाभावस्तत्र वह्निसत्वेऽपि व्याप्यव्यापकभावानुगुणत्वात्
व्यापकव्यभिचारस्य[अ]दोषत्वं एवमिहापि असंस्थारूपहेत्वभावे पत्नीसंयाजान्तत्वविशिष्टसमापन-
सिद्धावपि न दोष इति भावः । तत्र तस्येति । तत्र, उत्तमेऽहनि, तस्य, पत्नीसंयाजान्तत्वस्ये-
त्यर्थः । अनूयाजानां चतुर्गृहीतसम्बन्धस्य वचनान्तरेणावगतत्वात् अनूयाजाभावस्य चतुर्गृहीता-
भावसाधकता युज्यते । नैवमिहासंस्थाहेतोः समापनभावनायाः सम्बन्धः क्लृप्तः येन तद-
भावः सिध्येदित्यस्वरसात् पक्षान्तरमाह—अस्तु वेति । अत्र च यद्यपि न्यायेनोत्तमाह-
व्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वहस्तु पत्नीसंयाजान्तत्वं प्राप्तं तथापि दशमेऽहनि मानसग्रहान्तत्वस्य विशेषतो
विधानात् तद्व्यतिरिक्तपरमपि ज्ञेयम् ।

ऊहोपयोगितेति । एतदधिकरणारम्भे तन्त्ररत्नकृता प्रयोगविकार ऊहो भवतीति लिख-
नात् प्रयोगोहोप्येकश्चतुर्थो भाट्टालङ्कारकारैः मन्त्रोहादिसमकक्ष उक्तः स यथा गौणो न मुख्य
इति तथोपपादितं प्रथम एवाधिकरणे ऊहत्रैविध्यप्रस्तावे । अतः ऊहोपयोगिता मूलोक्तापि
गौणोहाभिप्रायेणैव द्रष्टव्या ।

१. गिता वायोपयोगितापि

(१०)—अभ्यासस्सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मस्स्यात् ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोस्सामिधेन्यवान्तरप्रकरणे 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति श्रुतम् । तत्रानुवचनं तावत्प्रकरणप्राप्तमनूद्यते त्रिरभ्यासमात्रं तु विधीयते । प्रथमामिति चोद्देश्यसमर्पकमित्यविवादमेव । तत्रापि प्रथमामिति विशेष्यनिघ्नं प्राथम्यविशिष्टमभिधत्ते शुक्लादिपदवत् । तच्च विशेष्यं स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सामिधेनीप्रकरणाच्च ऋगेव । प्राथम्यरूपविशेषणयोगाच्च ऋग्विशेषप्रतीतिरार्थिकी । न तु प्र वो वाजादित्वप्रकारिकोपस्थितिः शाब्दी, तद्वाचकपदाभावात् । अत एव प्राथम्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकं ग्रहत्वादिवत् । न तु तदुपलक्षितप्रवोवाजादित्वं, विना कारणं लक्षणायां प्रमाणाभावादित्यविवादमेव ।

इदं तु विचार्यते । प्रथमास्वरूपे आनर्थक्ये प्रसक्ते अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां अपूर्वसाधनीभूताग्निमिन्धनप्रकाशकऋक्त्वमात्रलक्षणेऽतिप्रसङ्गापत्तेस्तन्निराकरणार्थं उद्देश्यतावच्छेदककोटौ ऋक्त्वविशेषणतया प्रवोवाजादित्वस्य विवक्षणं उत प्राथम्यस्येति चिन्तायां—

प्राथम्यरूपस्य श्रुतस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य ग्रीहित्वादिवदपूर्वसाधनत्वलक्षणोपयोगिशक्योपस्थितानुपक्षीणत्वेन निरुक्तापूर्वसाधनत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे

अभ्यासः सामिधेनीनाम् ।

सामिधेन्यवान्तरप्रकरण इति । पूर्वं सामिधेनीः पञ्चदश विधाय एकादशर्चः पठित्वा "त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते" इत्येवं वाक्यं श्रुतमित्यर्थः । अत्र तन्त्ररत्नादौ स्त्रीलिङ्गसम्बन्धात् तस्य च ऋग्धर्मत्वात् ऋगुपलक्षणार्थं प्राथम्यम् । न स्वयं त्रिरभ्यासेन सम्बध्यते; प्राथम्यञ्च प्रवोवाजाया धर्मः तेन ता लक्षयित्वा तस्यास्त्रिरभ्यासः तत्कार्योपयिकतया विधीयते । तेन प्रवोवाजाकार्यप्रयुक्तोऽयं त्रिरभ्यासः न प्रथमवचनकार्यप्रयुक्तः तस्माद्यत्रतत्रस्था प्रवोवाजा त्रिरभ्यसितव्या । प्रथमस्थानस्थिताप्यन्या ऋक् न त्रिरभ्यसितव्येति पूर्वपक्षान्ते सिद्धान्तितम् । तत्र प्राथम्यस्य ऋग्धर्मत्वेऽपि प्रवोवाजाधर्मत्वे प्रमाणाभावात् प्रथमाशब्देन प्रवोवाजत्वप्रकारकोपस्थितेरसम्भवेन पूर्वपक्षोत्थानासम्भवेन विचारकरणमयुक्तमेवेति प्रदर्शयितुमुपक्रमते—तत्रेति । प्राथम्यविशिष्टमिति । ननु प्रथमाशब्दस्याकृत्यधिकरणन्यायेन प्राथम्यगुण एव शक्तिः न तद्विशिष्टार्थाभिधायकत्वमित्यत आह—शुक्लादिपदवदिति । यथा शुक्लपदस्य शुक्लगुणे शक्तस्यापि तद्वति निरूढलक्षणया तद्विशिष्टाभिधायकत्वं तद्वदित्यर्थः । अपूर्वसाधनीभूतेति । अत्र च सर्वासामपि सामिधेनीनां समिद्धाग्निप्रकाशनेन दृष्टार्थत्वात्

प्रमाणाभावात् प्रवोवाजादित्वमेव ऋक्त्वविशेषणम् । अतश्च विकृतौ यत्कुलस्था प्रवोवाजैव त्रिरभ्यसितव्या । न तु प्रथमस्थानपठितं ऋगन्तरमिति प्राप्ते—

अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमवश्यकल्प्ये^१ क्वचित्तत्तद्व्यापारकसाधनत्वातिरिक्तेन विशेषणे उपस्थितत्वादुपक्षीणेनापि प्राथम्येनैव विशेषणं न त्वनुपस्थितेन प्रवोवाजत्वेन । अवघातादौ तु तण्डुलनिष्पत्तिव्यापारकसाधनतामात्रेणैवोद्देश्यत्वपर्यवसानात् यवानां धर्माकांक्षाबलेन यवसाधारण्यकल्पनेऽपि च वाक्यवैयर्थ्याभावात् नातिप्रसङ्गपरिहारार्थं ब्रीहित्वप्रवेशः । प्रकृते तु अतिप्रसङ्गाङ्गीकारे प्रथमोत्तमापदघटितवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेः 'ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते' इत्यर्थवादानुपपत्तेश्च विशेषणविवक्षा आवश्यकी । अतश्च

तज्जन्यसन्निकृष्टापूर्वासम्भवे विप्रकृष्टप्राधानापूर्वसाधनत्वमेव समिद्धाभिप्रकाशननिवृत्तिप्रणाडिकया लक्ष्यत इति अपूर्वपदेन प्रधानापूर्वं ग्राह्यम् । तत्तद्व्यापारकेति । समिन्धनरूपतत्तद्व्यापारकेत्यर्थः ।

आवश्यकीति । एतेन षडत्रापूर्वसाधनलक्षणाक्षेपसमाधानप्रस्तावे त्रिरभ्यासादीनामपि ब्रीहिधर्माणां यवेष्विव प्रथमातिरिक्तसामिधेनीष्वपि प्राप्त्यापत्तिमाशङ्क्य भाट्टालङ्कारकृता समाहितम् । यत एव सामिधेन्यो दृष्टार्थाः प्रधानापूर्वलक्षणायाञ्च प्रथमामुत्तमामिति व्यवस्थितनिर्देशस्यानर्थक्यं प्रसज्यते तत एव आनर्थक्यतदङ्ग (३-१-९) न्यायेन प्रथमोत्तमऋगद्वयसाध्यनियमापूर्वयोरेव प्रथमोत्तमशब्दाभ्यां लक्षणां ब्रूमः । न च प्रत्यूचं नियमादृष्टमेदाभावः । इयमेव प्रथमा इयमेव द्वितीयेत्यादिविभिन्ननियमानां हन्तिपिषिनियमवत् विभिन्नापूर्वजनकताया एवौचित्यात् । नापि नियमादृष्टस्य धर्मप्रयोजकत्वासम्भवः । तस्याप्युद्देश्यत्वेन तदसत्त्वेऽपि वा तस्य [अ ?]निर्ज्ञातप्रकारत्वेन धर्मग्राहित्वोपपत्तेः । सूक्तवाकाधिकरणवार्तिके तन्न्यायसुधायाञ्च सूक्तवाकस्य दृष्टार्थप्रहरणार्थत्वप्रयुक्तानर्थक्यपरिहाराय नियमादृष्टार्थत्वोपन्यासाच्च । नचैवं प्रोक्षणादिविधावपि सन्निकृष्टब्रीहिनियमादृष्टसाधनत्वस्यैव लक्षणा स्यादिति ब्रीहिशास्त्रजशाब्दधीविषयीकृतस्य प्रधानापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणा [न]स्यादिति शङ्क्यम् । ब्रीहिशास्त्रजधीविषयीकृतस्य प्रधानापूर्वसाधनत्वस्यैवासति बाधके लक्षणौचित्यात् । नियमादृष्टस्य नियमजन्यत्वेन ब्रीह्यजन्यस्य ब्रीहिपदेन लक्षणाऽयोगाच्च । ब्रीहिजन्यत्वेऽपि वाऽनुद्देश्यकार्यार्थत्वापेक्षया उद्देश्यकार्यार्थत्वस्य युक्तत्वात्, आग्नेयापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणौचित्याच्च । यत्तु

१. कल्प्येन केनचित्

या काचित् प्रथमोत्तमा त्रिरभ्यसितव्येत्यूहोपयोगोऽपि ॥ १० ॥

उद्देश्यकार्यार्थत्वे श्रुतिविरोधः तत्र भवतु धर्माणां नियमापूर्वार्थत्वम् । अत एव बृहद्रथन्तर-
साध्यैकपृष्ठमते बृहद्रथन्तरयोर्व्यवस्थया विहितानां समुद्राध्याननिमीलनप्रभृतीनां अन्तरेण
सामनियमापूर्वार्थत्वं [न] श्रुतव्यवस्थोपपद्यते इत्येतादृशे प्रतिनियतनिर्देशे नियमापूर्वसाधनत्व-
स्यैव लक्षणेति तदपास्तम् ।

प्रथमोत्तमामिति नियतनिर्देशानुपपत्तिरूपबाधकस्य प्राथम्यादीनां विशेषणत्वकल्पनयापि
सुपरिहरत्वेन भवदुक्तरीत्यैवासति बाधके प्रधानापूर्वसाधनत्वलक्षणाया एवौचित्यायातत्वात् ।
शास्त्रबोधितस्यैवावष्टजनकत्वात् 'इयमेव प्रथमा' 'इयमेव द्वितीया' इत्यादि नियमानां केनापि
शास्त्रेणाविधाने तन्नियमस्यावष्टजनकत्वासम्भवाच्च । इतरथा आग्नेय एव तृतीय इत्यादिव्य-
वहारात् तन्नियमानामप्यवष्टजनकत्वापत्तेः । अतः सामान्यसम्बन्धबोधकप्रकरणावगतप्रधाना-
पूर्वसाधनत्वस्यैव प्रथमावगतस्योपस्थितस्य त्यागे प्रमाणाभावात् । प्रोक्षणादिविशुद्ध्यवाचक-
पदे इव प्रधानापूर्वसाधनत्वस्यैवेहापि लक्षणीयत्वम् । तत्र प्रथमोत्तमामिति प्रतिनियत-
निर्देशानुपपत्त्या परविशेषणत्वेन भासमानस्य प्राथम्यादेर्विशेषणत्वकल्पनैवावश्यिकी, न तु
मन्थरोपस्थितप्रथमोत्तमऋद्धयनियमजन्यापूर्वार्थत्वकल्पना । तत्कल्पनायामपि प्राथम्यादेर्विशे-
षणत्वकल्पनस्य तवाप्यावश्यकत्वादित्यभिप्रेत्योक्तं पूज्यपादैः—आवश्यकीति । ऊहोपयो-
गितापीति । अपिशब्देन प्रवोवाजत्वस्योद्देशावच्छेदकत्वाभावेन प्राथम्यविशिष्टऋक्त्वावच्छिन्न-
वृत्तित्वेन श्रुतस्य त्रिरभ्यासादेः विकृतावपि तत्स्थानपतितऋगन्तरस्यापि प्राथम्यविशिष्टऋग्भि-
न्नत्वाभावात् तद्विन्नवृत्तित्वासम्भवेन मुख्योहलक्षणाक्रान्तत्वं नास्योहस्य । किन्तु गौणत्वेन
सम्प्रतिपन्नोहोपयोगित्वं सूचितम् ।

अत्र शास्त्रदीपिकापुस्तकेषु कचित् प्रवोवाजीयाया धर्म इति पाठः । सोऽपपाठः ।
'मतौ छः सूक्तसाम्नोरिति सूत्रेण सूक्तसाम्नोरेव छप्रत्ययविधानात् । अतः प्रवोवाजाया धर्म
इत्येव पाठो युक्तः ।

(११)—इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्ततारम्भणीया ॥ ३४ ॥ सकृद्वाऽऽ-
रम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘दर्शपूर्णमासावारप्यमाणोऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपेत्’ इति श्रुतम् । तत्र न तावदियं प्रकरणात् प्रयाजादिवत् साक्षात् क्रत्वर्था दर्शपूर्णमासावारप्यमाण इति पदद्वयवैयर्थ्यापत्तेः । नापि वक्ष्यमाणे आरम्भे निमित्ते भेदनहोमादिवत् नैमित्तिकी । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहितेन लट्प्रत्ययेनास्या आरम्भार्थत्वप्रतीतेरिति तावदवि-
वादम् । आरम्भशब्दार्थश्चोद्देश्यकोटिप्रविष्टः क इति चिन्त्यते । प्रतिप्रयोगमावृत्त्यनावृत्ती तु सूत्रकाराद्युक्ते अपि फलमिति नेहाधिकरणशरीरं, एकादशोपयुक्तत्वेनोहानुपयुक्तत्वात् ।

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तत ।

अत्र यद्यपि भाष्यकारेणाधिकरणारम्भे दर्शपूर्णमासावारप्यमाण इत्येवान्वारम्भणीयोत्पत्ति-
वाक्यं लिखितम् । तथापि “पुरुषारम्भसंयोगात् पुरुषो दर्शपूर्णमासावारप्यमाणो विधीयत”
इति मध्ये भाष्यलिखनात् वार्तिकतन्त्ररत्नकारादिभिः स्पष्टमेव शानजन्ततादृशपदलिखनात् तदभि-
प्रायेण विषयवाक्यमुदाहरति—दर्शपूर्णमासाविति । यद्यपि शास्त्रदीपिकायां “आग्नावैष्णवमे-
कादशकपालं निर्वपेत् दर्शपूर्णमासावारप्यमाणः सरस्वत्यै चरुम्” इति पठितम् । तन्त्ररत्न-
वार्तिकयोस्तु शानजन्तपदमालपाठ उपलभ्यते न तु तद्धटितः कश्चन वाक्यसन्दर्भः । तथाचान्वा-
रम्भणीयामिष्टिं निर्वपेदिति पदसन्दर्भः कापि नोपलभ्यते तथापि आग्नावैष्णवसरस्वतीसरस्वद्याग-
त्रिकस्याप्यारम्भद्वारकत्वं द्योतयितुं अर्थतः तदेव वाक्यत्रयं पठितमिति ज्ञेयम् । अना-
रभ्याधीतेयमिष्टिरिति केषाञ्चिद्भ्रमः । तं व्यावर्तयितुं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तम् ; भाष्यकारेण
स्पष्टं तत्प्रकरण एव समाज्ञानस्य दर्शितत्वात् ।

अत्र चोपवर्षेण वृत्तिकारेण प्रयाजादिवत्प्रकरणात् साक्षात्क्रत्वज्ञत्वं आरम्भणीयेष्टेरिति
तदावृत्तावावर्तते सेति पूर्वपक्षं कृत्वा आरम्भाज्ञत्वेन श्रवणात् आरम्भस्य चैकत्वात् नावर्तनीयेति
सिद्धान्तितम् । तदावृत्तावावर्तते सेति पूर्वपक्षं कृत्वा प्रारप्यमाणपदेनारम्भाज्ञत्वस्य प्रत्यक्षतो
विधाने सति प्रयाजादिवत् साक्षात्क्रत्वज्ञत्वपूर्वपक्षस्यैवानुत्थानादधिकरणारम्भो व्यर्थ एवेत्यभि-
प्रायेण तदीयं पूर्वपक्षं दूषयितुमुपक्रमते—तत्र न तावदिति । हेतौ शानजमभिप्रेत्य नैमित्तिकत्वेनैव
साक्षात् क्रत्वज्ञत्वमाशङ्क्य निराकरोति—नापीति । अतो भाष्यकारमतेनारम्भाज्ञत्वमङ्गी-
कृत्यैवाधिकरणारम्भयोग्यं विचारं दर्शयति—आरम्भशब्दार्थश्चेति । अत्र शास्त्रदीपिकाप्रकाश-

तत्राग्न्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थे याज्ञिकानां दर्शपूर्णमासारम्भत्वप्रसिद्धेरग्न्यन्वाधानमेव तत्त्वेनारम्भपदार्थः । तदर्थं चान्वारम्भणीया तत्कार्यप्रयुक्ता न तु प्रथमपदार्थत्वेन रूपेण प्रथमपदार्थाङ्गः, येन पूर्ववदग्न्यन्वाधानरहितायां विकृतौ आरम्भाङ्गतयोहेतुः । न चान्वधानस्याप्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनैवारम्भपदवाच्यता नान्वधानत्वेनेति कथं न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । अन्वाधाने दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्य बाधितत्वात् ।

तथा हि—दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तिसामान्याभावतः पुरुषस्य या दर्शपूर्णमासविषयिणी प्रवृत्तिस्तद्विषयत्वं तत् । न तु निरुक्तपुरुषस्य यत्किञ्चिद्विषयप्रवर्तनविषयत्वं, तस्याधानभोजनादावपि सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अतश्च निरुक्तपुरुषनिष्ठदर्शपूर्णमासविषयककृतिविषयत्वं दर्शपूर्णमासयोरेव नान्वधाने, अङ्गप्रधानभेदेन तत्तद्विषयककृत्योर्भेदात् । ^१ न ह्यत्र दर्शपूर्णमासकरणिका भावना श्रुता, 'ता उपांशु कर्तव्याः' इतिवत् द्वितीयानिर्देशेन दर्शपूर्णमासकर्मकृतेरेवारम्भपदार्थघटकत्वस्य त्वया वाच्यत्वात् । अतोऽन्वाधाने तस्य बाधात् याज्ञिकप्रसिद्ध्या रूढिरेव तन्नारम्भपदस्य । द्वितीया च षष्ठ्यर्था स त्वनुवादः ततश्च तदर्थं चारम्भणीया न तद्रहितायां विकृतावूहितव्या । अतः अन्वाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्तेरावर्तनीया चेति प्राप्ते—

कारैः सकृदावृत्तिमात्रविषयो मुख्यसंशयः । तद्धेतुसंशयश्चारम्भशब्दः किंवाचक इत्युक्तम् । तद्दूषयितुं ऊहानुपयुक्तत्वादित्युक्तम् । अतः तन्त्ररत्नाद्युक्तदिशा आरम्भशब्दार्थविचार एव मुख्य इति भावः । येन पूर्ववदिति । यथा त्रिरभ्यासवाक्ये प्रथमाशब्देन प्राथम्यगुणविशिष्टत्वेन रूपेणैव ऋग्भिधानात् प्रवोवाजात्वेनानभिधाने तद्रहितायां तत्स्थानापन्नायां कचित् त्रिरभ्यासोह इति पूर्वाधिकरणे साधितम् । तद्वहिह नेति व्यतिरेकदृष्टान्तप्रदर्शनेनानन्तरसङ्गतिरुक्ता । प्राचीनैरुक्तं सिद्धान्तयुक्तिमनूद्य पूर्वपक्षे दूषयति—न चेति । षष्ठ्यर्था स त्विति । दर्शपूर्णमासविषयको य आरम्भ इति नार्थः ; अपि तु दर्शपूर्णमाससम्बन्धी यः प्रथमः पदार्थ आरम्भः, तदुद्देशेन विधीयते आरम्भणीया । तत्र विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्त्या प्रकरणप्राप्तदर्शपूर्णमाससम्बन्धानुवादकं दर्शपूर्णमासपदमित्यर्थः ।

अत्र शास्त्रदीपिकाप्रकाशकारैः अन्वाधानग्रहणमत्र सर्वत्र ततोऽपि प्रथमस्य प्रणयनस्योपलक्षणं ज्ञेयमित्युक्तम् । तदपेक्षया ततोऽपि प्राचीनस्य सङ्कल्पस्यैवोपलक्षणमित्युक्तं, तदनन्तरमपि

वृत्तिकारेण तावदेवं सिद्धान्तितं—नाग्न्यन्वाधानमारम्भपदार्थः । तदभावेऽपि “देवताश्चैवं यज्ञमारभन्ते” इति ज्योतिष्टोमेऽपि आरम्भशब्दप्रयोगात्; किन्तु “इदं मया कर्तव्यमिति सङ्कल्पापरपर्यायोऽध्यवसायविशेषः । तदर्थान्वारम्भणीयाऽन्वाधानरहितायामपि विकृतौ सत्त्वात् कर्तव्यैव । प्रकृतौ चाधानोत्तरं सर्वयावज्जीविकप्रयोगाणां सकृदेव सङ्कल्पकरणात् सकृदेवान्वारम्भणीयेति । तन्न—^१ तत्तत्कालावच्छिन्नतत्तज्जीवनाख्यनिमित्तवशेन तत्तन्नैमित्तिकसर्वयावज्जीविकप्रयोगाणां तत्तत्काल एवोपस्थितत्वेनाध्यवसायापत्तौ सर्वसाधारणाध्यवसाये प्रमाणाभावात् । तत्र यथैवैकस्मिन् पुत्रे जाते वैश्वानरीं निरुप्य पुत्रान्तरजन्मनि पुनर्निर्वापे नाध्यवसायैक्यं तद्वदिहाप्यध्यवसायमेदात् सकृत्करणानापत्तिः ।

तस्मादेवं भाष्यकारादिभिस्सिद्धान्तितम्—नाध्यवसायवाच्यारम्भशब्दः तत्राप्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनैवारम्भशब्दप्रयोगात् अतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनमेवारम्भः तद्विषयत्वात् पदार्थे-
न्वारम्भशब्दप्रयोगः । अतस्तदर्थोऽन्वारम्भणीया । साऽपि न साक्षात्, अपि तु शानचा कर्तुरुपात्तत्वात् जञ्जभ्यमानवत् कर्तारं आरम्भयोग्यं करोतीति तद्द्वारा आरम्भार्था ।

दर्शपूर्णमासावारब्धाविति व्यवहारात् । तदभावेऽपीति । ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासातिदेशा-
प्रवृत्त्याऽन्वाधानाभावेऽपीत्यर्थः । तत्तत्कालावच्छिन्नेति । सायंप्रातः कालावच्छिन्नेत्यर्थः ।
अध्यवसाये प्रमाणाभावादिति । कर्मसु विदुषोऽधिकारात् आधानानन्तरं नित्यानि कर्माणि कर्तव्यानि । यदि फलार्थो भविता ततः काम्यानामपि कर्ता भविष्यामीति ज्ञानमात्रं भवति । स तु सङ्कल्प इव सङ्कल्पो, न तु परमार्थतः प्रयोगाङ्गभूतः सङ्कल्पः । ज्ञानमात्रन्तु तत् सर्वकर्मसाधारण्याच्च नायं दर्शपूर्णमासारम्भ इति शक्यते वक्तुम् । यद्येवं सङ्कल्पमङ्गी-
कृत्यारम्भणीयायाः सकृदनुष्ठानमुच्येत ततोऽस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वात् विकृतिषु न पृथगार-
म्भणीया कर्तव्या स्यात् । ततश्च द्वादशाधिकरणविरोधः (पू. मी. १२-२-६) । किञ्च नित्याः प्रयोगाः निश्चितत्वात् तदैव सङ्कल्प्येरन् । काम्यास्तु कामोत्पत्तेरनिश्चयात् न कथञ्चित् सङ्कल्पिता इति तेषु प्रतिप्रयोगं स्यात् । अतो न साधारणाध्यवसायसिद्धिरिति भावः ।
जञ्जभ्यमानवदिति । एतेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वात् फलकल्पनापत्तिर्निस्ता । आरम्भयो-
ग्यमिति । अत एवारम्भयोग्यस्य पुरुषस्याग्रे क्रतुकरणे उपयोगात् संस्कार्यत्वं युक्तम् ।
स्वर्गकामस्य तु भाव्युपयोगरहितस्य संस्कार्यत्वासम्भवात् यागं प्रत्यङ्गत्वमेव । नतु यागस्याङ्गत्वं भवतीत्यर्थः । नच क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेऽपि अनुवचनस्य जृम्भार्थत्वं, पुरुषद्वारा तस्यापुरुष-

यद्यपि च दर्शपूर्णमासाविति द्वितीयाया विषयत्वार्थकत्वात् दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्त-
प्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानस्यैव सम्भवात् ततः पूर्वं प्रयोगमध्य एवान्वा-
रम्भणीयाऽनुष्ठेयेत्यर्थो 'दर्शपूर्णमासावारप्यमाण' इत्यस्य प्राप्नोति। तथाऽप्युक्तार्थस्य पाठादेव

विशेषणत्वेन साक्षादुद्देश्यत्वेनान्वयायोगात्, तद्वदिहापि साक्षात् पुरुषार्थत्वमेव स्यात् नारम्भार्थत्व-
मिति वाच्यम्। तत्र जृम्भार्थत्वबोधकाभावेन वाक्यात् पुरुषार्थत्वेऽपि प्रकृते क्रियार्थायां
क्रियायामुपपदे विहितेन लट्श्रुत्यैवारम्भरूपक्रियार्थत्वावगतेः। अतः पुरुषद्वारा अरम्भार्थत्वमेव
युक्तमित्यभिप्रेत्याह—तद्वद्वारेति। अत्र तन्त्ररत्नवार्तिकदौ दर्शपूर्णमासावारप्यमाण इति
क्रत्वारम्भात् बहिष्ट्वेन श्रवणात् आरम्भस्य चैकत्वान्न ज्ञायते अस्यायं पुरुषः प्रयोगस्य योभ्यो
भवति अस्य नेति, अगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वप्रयोगाणाम्। यदि च तन्त्रमध्ये क्रियेत तथासति
यस्य प्रयोगस्य तन्त्रं तस्यैव योग्यं करोति, नान्यस्येति गम्येत विशेषः। न चैवमस्ति।
यदि हि पदार्थवचनोऽयमारम्भशब्दः स्यात् तथा सत्यन्तः प्रयोगं क्रियेत। ततश्च सकृत्कृता
न सर्वत्र प्रयोगाणामुपकुर्यात्। पुरुषप्रयत्नवचनस्त्वयमारम्भशब्दः। तेन दर्श-
पूर्णमासयोः प्रवृत्तौ भविष्यन्त्यां विहितेयं बहिः प्रयोगं विहिता भवतीत्यगृह्यमाणविशेषत्वात्
सकृत्कृतैव सर्वेषामुपकरिष्यतीति नावर्तनीया। अद्यतनानद्यतनसाधारणभविष्यत्सा-
मान्यवाचिनो लटो बहिः प्रयोगानुष्ठानमयुक्तमित्याक्षिपति—यद्यपीति। 'समावत्ते-
तथापीति। पाठादेवेति। प्रकरणपाठादेवेत्यर्थः।

यद्यपि प्रकरणपाठमात्रात् प्रयाजादिवत् साक्षात् क्रत्वङ्गत्वं भवेत् नत्वारम्भयोग्यपुरुष-
संस्कारकत्वम्, तद्वोधनाय चावश्यं दर्शपूर्णमासारप्यमाणपदयोः सार्थक्यमपि भवत्येव, तथापि
पुरुषसंस्कारकत्वे 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदि'ति तैत्तरीयवाक्येन प्रधानात्पूर्वमिव
पुरुषसंस्कारकत्वाभावेऽपि प्रधानात्पूर्वं क्रियमाणायां तत्प्रयोगमात्राङ्गत्वात् अनुष्ठाने भेदाभावात् पद-
द्वयवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति भावः।

अत्र च यद्यपि पदद्वयवैयर्थ्यं दर्शपूर्णमासपदेन प्रयोगलक्षणया दर्शपूर्णमासप्रयोगा-
रम्भे भविष्यति विहितान्वारम्भणीयायाः प्रयोगात् बहिरनुष्ठानसिद्धयर्थं पदद्वयमित्येवं प्रकारे-
णापि परिहर्तुं शक्यते तथापि प्रयोगलक्षणायां प्रमाणाभावात् सत्यामपि वा तस्यां प्रयोगत्वेऽपि
प्रधानप्रत्यासत्त्यनुरोधेन यस्मिन् पर्वणि प्रधानं क्रियते तस्मिन्नेव कर्तव्यत्वापत्त्या तत्कालीनप्रयोग-
मात्रोपकारजनकत्वेन विशेषग्रहणात् प्रयोगान्तरे पुनः कर्तव्यत्वापत्तेः; अकरणे वा विकृतिष्वपि

प्राप्तेः पदद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गेन द्वितीया उद्देश्यत्वपरा । तेनाङ्गविषयप्रवृत्तेरपि प्रधानोद्देश्यरूपत्वाविघातान् दर्शपूर्णमासोद्देश्यकाप्रवृत्तिप्रवर्तनविषयत्वं तत्प्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थ एवेति तदङ्गमारम्भणीया । तथा हि—उक्तविधप्रवर्तनविषयत्वं दर्शपूर्णमासोद्देश्यरूपप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीनतदुद्देश्यरूपप्रवृत्तिविषयत्वं, तच्च न दर्शपूर्णमासीयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिन्ने सम्भवति । तदितरस्य सर्वस्य तदुद्देश्यकस्य तादृशध्वंससमानकालीनत्वात् ।

तदनापत्तेः न युक्तं प्रयोगाङ्गत्वमित्येवं प्रयोगारम्भाङ्गत्वं स्पष्टमेव वार्तिकतन्त्ररत्नयोः प्रदूष्य पक्षान्तरेण केवलदर्शपूर्णमासारम्भाङ्गत्वमेव साधितम् ; तदाहि प्रतिप्रयोगं प्रयोगारम्भाणां भेदेऽपि दर्शपूर्णमासारम्भस्यैकत्वेन तद्वारा पुरुषसंस्कारिका सकृदेव कर्तव्या भवति । अत एव काम्यदर्शपूर्णमासप्रयोगे नैवारम्भणीया भवति । विकृतिषु चारम्भविभागात् कर्तव्यैव पुनरित्यनुष्ठानं लभ्यते । अस्मिन्नपि पक्षे यदि दर्शपूर्णमासपदं प्रधानमात्रपरं द्वितीया च विषयित्वा-र्थिका, तदा प्रधानात्पूर्वमेवान्तः प्रयोगमनुष्ठानापत्त्या बहिः प्रयोगानुष्ठानं कथमपि नैव प्राचामुक्तं सिद्धयतीत्यभिप्रायेण तदुपपत्तिं स्वयं दर्शयति—द्वितीया उद्देश्यत्वपरेति । उद्देश्यत्वञ्च दर्शपूर्णमासौ मे सिद्धयेतामित्याकारकेच्छाविषयत्वं ततश्च दर्शपूर्णमाससिद्धये आरम्भमाण इत्यर्थः । तदङ्गमारम्भणीयेति ।

अत्र च प्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थाङ्गत्वं यदुच्यते तद्वारत्वप्रदर्शनमात्रफलं सत् उद्दोषयोग्यपि भवतीति ज्ञापनार्थम् । परमार्थतस्तु प्राचीनोक्तदिशा आरम्भविषयत्वेनारम्भशब्दस्य प्रथमपदार्थपरत्वात् गौणार्थग्रहणे प्रमाणाभावेन अप्रवृत्तप्रवृत्तिरूपश्रौतारम्भाङ्गत्वं युक्तमिति स्वयमपि प्राक् तथैवाङ्गीकृतमेव । युक्तञ्चेतत् । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहितलट्श्रुत्या आरम्भरूपक्रियार्थत्वस्यैवावगमेन आरम्भमाणपदार्थार्थत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अतः पुरुषसंस्कारद्वारा दर्शपूर्णमासाङ्गमेव अन्वारम्भणीया पुरुषं प्रथमपदार्थविषयारम्भयोग्यं कुर्वती तादृशारम्भविषययत्किञ्चित्प्रथमपदार्थद्वारैव तदङ्गम् । न त्वध्यवसायान्वाधानत्वादिरूपेणेत्यतैव तात्पर्यम् । तेन तादृशद्वारस्य विकृतौ सत्त्वात् विकृतावूहितव्यैव सेति प्रयोजनस्य वक्ष्यमाणत्वात् यत् शास्त्रादीपिकाप्रकाशकारैः तन्त्ररत्नादिदर्शितप्रासङ्गिकत्वानुरोधेनाव्यवसायारम्भपक्षे कथञ्चिद्दूहोपयोगसत्त्वेऽपि आरम्भार्थत्वपक्षे उद्दोषयोगाभावात् अस्याधिकरणस्य यथा पूर्वाधिकरणे प्रथमस्थानधर्मः त्रिरभ्यास इत्युक्तं तथा तत्प्रसङ्गात् आरम्भणीयापि प्रथमस्थानधर्म इत्येवं प्रासङ्गिकत्वमुक्तं परास्तं वेदितव्यम् । अत एव अधिकरणारम्भ एव तन्त्ररत्ने “तत्र प्रथमपदार्थद्वारेण श्रूयमाणा दर्शपूर्णमासाङ्गं तावदारम्भणीयेत्यसन्दिग्धम् । सा तु किं प्रयोगे [प्रयोगे] कर्तव्या उत सर्वप्रयोगाणां सकृत् इति चिन्त्यत” इति स्पष्टमारम्भमाणयत्किञ्चित्प्रथमपदार्थद्वारत्व-

अतश्च दर्शपूर्णमासपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां तत्पदार्थरहितायां तादृशप्रथमप्रयोगीया-

मुक्तम् । पूज्यपादैरपि द्वारलोपादेव दीक्षणीयादौ नान्वारम्भणीयेति तस्य द्वारत्वमेवो-
क्तप्रायम् । अतो न कोऽपि विरोध इति भावः । अतश्च दर्शपूर्णमासपदे इति ।

यद्यपि दर्शपूर्णमासोद्देश्यकारम्भकर्तृपुरुषसंस्कारार्थत्वेन आरम्भणीयाविधादुद्देश्यसमर्पकं
दर्शपूर्णमासावारप्स्यमाण इति पदद्वयमेव; तत्समर्पितोद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्ये प्राप्ते अपूर्व-
साधनत्वलक्षणायां लक्षकं पदद्वयम् । न तु केवलं दर्शपूर्णमासपदमिति दर्शपूर्णमासपदे
अपूर्वसाधनत्वलक्षणायामित्युक्तिरनुपपन्नेव भाति;

तत्रायमाशयः- दर्शपूर्णमासोद्देश्यकारम्भकर्तृपुरुषार्थत्वेऽपि न तावदत्र विशिष्टोद्देशकृतो
वाक्यभेदः, आरप्स्यमाण इति शानजुपात्तभावनायामपि कारकान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन दर्शपूर्णमा-
सपदार्थान्वये बाधकाभावात् । तत्र आरम्भणीयां विनापि दर्शपूर्णमासोद्देश्यकारम्भकर्तृ-
पुरुषस्य निष्पत्तेः यदानर्थक्यं तत् केवलदर्शपूर्णमासपद एवापूर्वसाधनत्वलक्षणयापि परिहर्तुं
शक्यत एवेति किमिति पदद्वये तदाश्रयणं कार्यम् । ततश्चापूर्वसाधनारम्भोद्देश्यकारम्भकर्तृ-
पुरुषसंस्कारार्थाया इष्टेः आरम्भकपुरुषसंस्कारद्वारा अर्थादेव दर्शपूर्णमासापूर्वार्थत्वमेव भवतीति
न तदर्थं एकदा आरम्भपदर्थेऽन्वितस्य दर्शपूर्णमासपदस्यावृत्तिः तद्वाचकपदान्तररूपना
वा नैवाश्रयणीया । अत एवारप्स्यमाणपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां व्रीहित्वादिवत् आरम्भ-
त्वस्याविवक्षापत्तेः द्वितीयादिप्रयोगेष्वप्यन्वारम्भणीयापत्तेः विवक्षायाञ्च युगपद्वृत्तिद्वयदोषापत्तेः
नापूर्वसाधनत्वलक्षणया निस्तार इति भाट्टालङ्कारोक्तमपास्तम् । एवञ्च व्रीहित्ववत्
दर्शपूर्णमासत्वस्याविवक्षणात् आरम्भत्वेनैव च द्वारतानिवेशात् भवत्येव विकृतावूह इत्याह—
तत्पदार्थरहितायामिति । तस्य दर्शपूर्णमासपदस्य योऽर्थः तद्रहितायामित्यर्थः ।

नन्वेवं दर्शपूर्णमासपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां नित्यकाम्यविधिभेदेन अपूर्वभेदस्याव-
श्यकत्वात् नित्यापूर्वसाधनचिकीर्षया सकृदारम्भणीयानुष्ठानेऽपि काम्यापूर्वसाधनचिकीर्षया विकृतिष्विव
पुनस्तदावृत्तिः स्यात् दर्शपूर्णमासत्वविवक्षायान्तु दर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नारम्भस्य नित्यप्रयोगे एव
सत्वेन काम्यप्रयोगेऽभावेन न तदनुष्ठानापत्तिरिति चेत् । उच्यते । न विधिभेदमात्रेणा-
पूर्वभेदः । तथात्वे व्रीहियवशास्त्रभेदात् तज्जन्ययागजन्यापूर्वभेदापत्त्या एकार्थत्वाभावेन व्रीहि-
यवयोर्विकल्पानापत्तेः । सुतराञ्च संस्कारवाक्येषु अपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि अपूर्वभेदाद्यवेषु
संस्कारानापत्तेश्च । अतः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नकारणभेदादेव अपूर्वभेदः । तथा-

घपदार्थान्तरवत्यां विकृतावृद्धितव्यैवान्वारम्भणीया । लट्श्रुत्या च तादृशप्रथमपदार्थप्राग्भाव-

चैकजातीयापूर्वजनके यागे त्रीहियवयोः कारणत्वे परस्परव्यभिचारपरिहाराय तृणारणिजवह्योरिव वैजात्यमात्रमेव लाघवात् कल्प्यते न तु यागे तज्जन्यापूर्वे वा भेदः गौरवापत्तेः । तथा नित्य-
काम्यविधिविधेययोः यागयोः यागभेदे प्रमाणाभावात् कारणभेदाभावे नापूर्वभेदः । किन्तु
तत्तत्कामनाविषयसङ्कल्पजन्यत्वात् तस्मिन्नेवापूर्वे वैजात्यमात्रम् । व्यभिचारपरिहाराय कल्प्यमान-
मपि च तद्वैजात्यं न दर्शपूर्णमासपदेनापूर्वसाधनत्वलक्षणायामपूर्वविशेषणम्, गौरवात्,
तन्निवेशं विनाप्यानर्थक्यपरिहारस्य जायमानत्वाच्च । अतोऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नारंभस्य
नित्यप्रयोग एव सत्वात् तत्रैव तदनुष्ठानम्, न काम्यप्रयोगे इति न काप्यनुपपत्तिः ।

एवं स्थिते बृहद्रथन्तरधर्माणामपूर्वसाधनत्वलक्षणायां विधिरस्तायनोपपादितसाङ्कर्यापत्ति-
खण्डनाय भाट्टालङ्कारैरुक्तम्—यथैवापूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि प्रथमावगतस्य दर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्ना-
रम्भस्यैव द्वारत्वमवश्यं स्वीकरणीतं अन्यथा नित्यापूर्वकाम्यापूर्वयोः विधिभेदेन भेदावश्यंभावात्
नित्यापूर्वसाधनचिकीर्षयाऽनुष्ठितायाः काम्यापूर्वसाधनतदारम्भचिकीर्षयामावृत्त्यापत्तेः, तथैव 'रथन्तरे
प्रस्तूयमाने' इत्यत्र रथन्तरपदेषु अपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि प्रस्तूयमानपदसमभिव्याहारेण
रथन्तरीयप्रस्तावास्यभक्तेरेव द्वारत्वाश्रयणान्न तदीयधर्माणां बृहति प्राप्तिः । प्रथमबोधवेल्यां
रथन्तरीयभक्तिविशेषस्य द्वारत्वे निर्णीते पश्चादानर्थक्यपरिहाराच्च सत्यपि रथन्तरादिशब्दस्य
लाक्षणिकत्वे बाधकाभावेन पूर्वावगतद्वारविशेषबाधयोगादिति ।

तदयुक्तम् । आरम्भयोग्यतासम्पादनद्वारेण दर्शपूर्णमासौ भावयेदिति वाक्यार्थाङ्गी-
कारेण तयोरेव मुख्योद्देश्यत्वेन दर्शपूर्णमासपदे एव अपूर्वसाधनत्वलक्षणायाः स्वयमुपपादितत्वात् ।
अन्वारम्भस्य दर्शपूर्णमासौ प्रति द्वारत्वायोगेन आरम्भे दर्शपूर्णमासनिरूपितत्वलभेऽपि तत्र दर्शपूर्ण-
मासारम्भत्वेन द्वारत्वकल्पने कृष्णलचरौ वैतुष्याभावेनावघातस्येव विकृतौ दर्शपूर्णमासारम्भ-
रूपद्वाराभावात् अपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि आरम्भणीयानापत्तेः । अतो यदोद्देश्यसमर्पके अपूर्व-
साधनत्वलक्षणया दर्शपूर्णमासत्वमविवक्षितं तदा द्वारकोटावपि तदविवक्षितमेव वाच्यम् ।
भवदुत्तरीत्याऽपूर्वसाधनं प्रति अन्वारम्भस्य द्वारत्वायोगेन तन्निरूपितत्वकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ।
अतो दर्शपूर्णमासारम्भत्वेन द्वारकल्पनस्यायुक्तत्वात् अपूर्वसाधनारम्भस्यैव द्वारत्वे भवदुत्तरीत्या
काम्यप्रयोगे पुनरावृत्तिर्दुरुपपादैवेति मदुत्तरीत्यैव काम्यप्रयोगे अन्वारम्भणीयावृत्तिर्निराकार्येत्यलं
विस्तरेण । यथा चैवं सति रथन्तरीयप्रस्तावास्यभक्तेरपि न द्वारत्वं तथोपपादयिष्यते तदधिकरणे ।

आद्यपदार्थान्तरवत्यां—आद्यः प्राकृतोऽन्वाधानादिः पदार्थः तत्स्थानपतितपदार्था-
न्तरवत्यामित्यर्थः । एवमपि कथं प्रयोगबहिर्भावसिद्धिरित्यत आह—लट्श्रुत्येति ।

विधानात् प्रयोगबहिर्भावसिद्धिः । द्वितीयादिप्रयोगे चोक्तविधधर्मावच्छिन्नपदार्थाभावा-
दकरणम् ।

अत्र हि दर्शपूर्णमासयोः न तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रवृत्तिं प्रत्युद्देश्यता येन तद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्नोद्देश्यरूपप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीनतद्व्यक्त्युद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वात् द्वितीयप्रयो-
गीयाद्यपदार्थाङ्गत्वेनापि सा स्यात् । दर्शपूर्णमासाविति श्रवणात्तु दर्शपूर्णमासत्वमे-
वोद्देश्यतावच्छेदकम् । आवश्यकी चोभयत्रापि प्रवृत्तिनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकविवक्षा,
इतरथा सामान्यतो 'विहितक्रिया मे जायताम्' इत्याकारकोद्देश्यतया गङ्गास्नानप्रवृत्तावपि
दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तिर्वा तत्राप्यारम्भणीयापत्तेः । अतो दर्शपूर्णमासत्वावच्छि-
न्नोद्देश्यता प्रवृत्तिध्वंसासमानकालीनतद्व्यक्त्युद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेनैव प्रथमपदा-
र्थस्योद्देश्यता । अत्र सामान्याकारकेच्छया गङ्गास्नानानुष्ठानोत्तरमाद्यदर्शपूर्णमास-
प्रयोगेऽप्यन्वारम्भणीया न स्यादतः प्रथमावच्छेदकविवक्षा । दर्शपूर्णमासाकरणेऽप्युक्त-
विधेच्छया गङ्गास्नानकरणे तदापत्तेर्द्वितीयावच्छेदकविवक्षा ।

वस्तुतस्तु 'दर्शपूर्णमासौ मे जायेताम्' इत्याकारकेच्छया गङ्गास्नानकरणेऽपि
तदापत्तिवारणार्थं यस्मिन् पदार्थे सङ्कल्पादिरूपे कृते दर्शपूर्णमासावारब्धाविति व्यवहार-
स्तत्पदार्थप्रवृत्तेरेवोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्यावश्यकत्वे तत एवोक्तश्र्लेऽपि वारण-
सिद्धेस्तत्तद्व्यक्तित्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकत्ववारणार्थमेवावच्छेदकविवक्षा । अत एव
तत्पदार्थस्योक्तरूपेणैवारम्भत्वाच्च द्वितीयादिप्रयोगेऽन्वारम्भणीया ।

नन्वेवं 'साङ्गेन ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये' इत्येवं विधिसङ्कल्पविषयरूपप्रवृत्तेर्दीक्षणीयात्वा-
वच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तित्वे ततः पूर्वमन्वारम्भणीयापत्तिः । यदि तूद्देश्यतायास्तत्र
'साङ्गे ज्योतिष्टोमो मे जायताम्' इत्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्मा-
वच्छिन्नत्वान्नोक्तप्रवृत्तित्वमित्याशङ्क्येत ततो 'दीक्षणीयया यक्ष्ये' इत्येवंविधावान्तर-
सङ्कल्पात्पूर्वमन्वारम्भणीयाकरणापत्तिः, तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात् । अत्रान्तर-
सङ्कल्पविषयप्रवृत्तेः 'दीक्षणीया मे जायताम्' इत्येवमाकारकेच्छा^१ जन्यत्वेन दीक्षणीयात्वा-

दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वमुक्तपदार्थः । येन तद्व्यक्तित्वेति । करिष्यमाण-
प्रयोगव्यक्तिः तद्व्यक्तिपदार्थः । उभयत्रापीति । दळ्ढयेऽपीत्यर्थः । उक्तरूपेणैवा-
रम्भत्वादिति । अतश्च यस्मिन् पदार्थे कृते दर्शपूर्णमासावारब्धाविति व्यवहारः तस्य
पदार्थस्य सङ्कल्परूपस्य अन्वाधानादिरूपस्य वा न तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदककोटिनिवेशः ।

वच्छिन्नोद्देश्यकत्वात् । एवं राजसूयगतेष्टिपशुबन्धादिव्यन्वारम्भणीयापत्तिरिति चेन्न—

‘दीक्षणीया जायताम्’ इत्याकारकेच्छानुत्पत्तावपि ‘साङ्गो ज्योतिष्टोमो जायताम्’ ‘इत्याकारकसाङ्गत्वरारसूयत्वप्रकारकेच्छात एव ‘दीक्षणीयया यक्ष्ये’ इत्येवंविधसङ्कल्प-विषयप्रवृत्तेस्सम्भवेन तादृशसङ्कल्परूपाध्यवसायस्य दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्यता-प्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वारलोपादेव दीक्षणीयादौ राजसूयगतेष्टिपशुबन्धादौ च अन्वारम्भणीयाभावस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । एवं ‘सोमो मे जायताम्’ इत्याद्याकार-केच्छात एव सोमाद्यसम्भवे वैश्वानरेष्ट्यादौ प्रवृत्तिसम्भवात् ‘वैश्वानरेष्ट्या यक्ष्ये’ इति सङ्कल्पस्यापि वैश्वानरेष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यताप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वारलोपादेव न तत्राप्यन्वारम्भणीयेति द्रष्टव्यम् । दर्शपूर्णमासत्वं तु ‘साङ्गौ दर्शपूर्णमासौ जायेताम्’ इत्याकारकेच्छायां प्रकारत्वात् भवत्युद्देश्यतावच्छेदरुकोटिप्रविष्टमिति विशेषः । अतस्सि-द्धमन्वारम्भणीयाया उक्तविधारम्भाङ्गत्वात् विकृतावृद्धो, द्वितीयादिप्रयोगे चानङ्गत्वमिति ।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारम्भे क्रियमाणाऽऽरम्भणीया सर्वप्रयोगाणामुपकरोति । न चारप्स्यमाण इति अद्यतनकालवाचिल्लुप्त्ययप्रयोगात्प्रधानदिनकर्तव्यत्वावगतेः कथं

किन्तु दर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यकाङ्गविषयप्रवृत्तिभ्वंसासमानकालीनदर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्य-काङ्गविषयप्रवृत्तिविषयत्वेनैव रूपेण द्वारकोटौ अङ्गत्वादेरेव प्रवेशात् गङ्गास्नानस्य चाङ्गत्वाभावात् द्वितीयप्रयोगाद्यपदार्थस्य च तत्त्वाभावात् नारम्भणीयाप्रसक्तिरिति भावः । इति विशेष इति ।

नतु ‘साङ्गौ दर्शपूर्णमासौ जायेतामि’तीच्छया ‘साङ्गेन ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये’ इति सङ्कल्पवत् ‘साङ्गेन दर्शेन पौर्णमासेन वा यक्ष्ये’ इति सङ्कल्पापत्तेः, केवल ‘दर्शेन पौर्णमासेन वा यक्ष्ये’ इति सङ्कल्पानुष्ठानं याज्ञिकानां विरुद्धयेत । यदि तु दर्शेनेति तृतीयान्तेन साङ्गस्यैवाभिधानाच्च साङ्गपदस्यपृथक् प्रयोगः, अत एव प्रयाजाद्यङ्गेषु न प्रयाजैर्यक्ष्ये इति पृथक्सङ्कल्पः प्रधानसङ्कल्पेनैव तस्य सिद्धत्वादित्युच्येत ततः ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इति सङ्कल्पापत्तेः साङ्गेन ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इति सङ्कल्पाभिधानं पूर्वोक्तं कथं युज्यते ? सुतराच्च तदा प्रयाज इव ‘दीक्षणीयया यक्ष्ये’ इति पृथक्सङ्कल्पे प्रमाणाभाव इति चेत् । उच्यते । सत्यं, दर्शेन यक्ष्ये इति सङ्कल्पवाक्ये तृतीया करणत्वार्था, अभेदार्था वा अस्तु; उभयथापि प्रयाजकरणक-प्रधानसङ्कल्पसिद्धेः न पृथक् अङ्गसङ्कल्पः तथापि दीक्षणीयाद्यङ्गेषु दर्शपूर्णमासातिदेशेन सङ्कल्परूपाङ्गस्यापीतराङ्गवत् प्राप्त्युपपत्तेः सङ्कल्पानुष्ठाने न किञ्चिद्वाचकम् । यद्यपि सङ्कल्पस्य साधारण्येन सर्वार्थत्वं न तु दर्शादिमात्रार्थत्वं तथापि प्रकृतिवद्वावानुरोधेनैव विकृतिषु तदनुष्ठानं,

सर्वप्रयोगोपकारकत्वमिति वाच्यं, अद्यतनानद्यतनसाधारणभविष्यत्कालमात्रवाचिल्लुटः
अद्यतनमात्रकालवाचित्वाभावात् । इतरथा 'भविष्यत्यनद्यतने लुट्' इत्यत्र (पा.३-३-१५)
भविष्यतीति लृट्प्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः । अतः प्रथमप्रयोगारम्भे कृतैव सर्वेषामुपकारि-
केत्युक्तम् । तदन्वारम्भणीयाजन्यस्योपकारस्य यावज्जीवं सत्त्वे विकृतिष्वपि प्रसङ्गादुप-
कारकत्वापत्तेः असत्त्वे द्वितीयादिप्रयोगेऽप्युपकारकत्वानापत्तेरुपेक्षितम् ॥ ११ ॥

अन्यथा प्रकृतिवदनुष्ठाना [ना ?] पत्तेः । अत एव बोधायनसूत्रानुसारिणोऽनुतिष्ठन्त्येवैतादृशं
सङ्कल्पम् । प्रयाजादिषु तु तादृशप्रापकप्रमाणाभावात् तदनुष्ठानमिति विशेषपदेन सूचितं
पूज्यपादैः । सर्वथापि दर्शपूर्णमाससङ्कल्पवाक्यन्यायेन ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इत्येतावन्मात्रवचनस्य
साधुत्वे सति यत् साङ्गेनेति विशेषोपादानं तत् तस्यैव विवरणमात्रार्थं, नत्वावश्यकत्वद्योतनार्थमि-
त्यवधेयम् । अतो दीक्षणीयया यक्ष्ये इत्येवं सङ्कल्पस्यातिदेशप्राप्तस्य प्रामाणिकत्वे तद्विषयक-
प्रवृत्तेर्न दीक्षणीयादित्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वमिति भावः

प्रसङ्गादिति । एतेन प्रयोगाणां भेदेऽपि दर्शपूर्णमासव्यक्तीनां यावज्जीवं करिष्यमा-
णानां दर्शपूर्णमासत्वानपायात् दर्शपूर्णमासारम्भे अद्यतनेऽनद्यतने भविष्यति सा विहिता युक्ता
सर्वतद्व्यक्त्यङ्गत्वेन सर्वासामुपकारिका । विकृतीनान्त्वरम्भभेदादेव भिन्नेति प्रकाशकारोक्त-
मपास्तम् । आरम्भभेदेऽपि दर्शपूर्णमासतन्त्रपाते सति तदुपकारलाभेन तद्विषयातिदेशकल्पने
प्रमाणाभावादेव तदनापत्तेः । अयं ग्रन्थः प्रार्थितो व्याख्यात एवेति स्पष्टार्थः ।

मूलग्रन्थे पक्षान्तरेणोपपादितं सर्वप्रयोगाङ्गत्वं तत्रैव दर्शितमपि तदनुद्य दूषयति
—यत्त्विति ।

(१२)—अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावस्यात्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदि-
ताभिधानात् ॥ ३६ ॥ ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते
॥ ३७ ॥

एवं तावदुपोद्धातमुखेनोदविषयश्चिन्तितः । इदानीं साक्षादेव तद्विषयश्चिन्त्यते ।
तत्र 'फलदेवतयोश्च' इत्यत्र शक्त्या अपूर्वसाधनीभूतदेवतादिप्रकाशकमन्त्रपदानां विकृतौ
तत्स्थानापन्नदेवताद्यन्तरे शक्त्या तत्प्रकाशनार्थं पदान्तरोह इत्युक्तम् । ततश्च यन्मन्त्र-
पदानां न शक्त्या अपूर्वसाधनीभूतदेवतादिप्रकाशकत्वं अपि तु लक्षणया तत्प्रकाशकत्वं
शक्त्यर्थस्यैव वाऽदृष्टार्थमन्यस्तुत्यर्थं बोधदानं, तत्रासमवेतार्थत्वात् विकृतिष्वपि
श्रुतपदैरेव तत्प्रयोजनोपपत्तेर्नोहः ।

समवेतार्थत्वं चादृष्टाद्वारकसंबन्धेन स्वशक्त्यर्थस्यापूर्वसाधनीभूतसम्बन्धित्वम् ।
अस्ति चेदं 'देवस्य त्वा' इत्यादिमन्त्रे अग्निनिर्वापपदयोः अग्निनिर्वापयोस्तादृशयाग-
गतद्रव्यसम्बन्धित्वात् । जपस्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रपदानां च स्वशक्त्यर्थस्यादृष्टाद्वार-
तादृशयागसम्बन्धित्वेऽपि न समवेतार्थत्वम् । एवं देवादिपदानामपि न समवेतार्थत्वम् ।
न हि देवसवितृश्विपूषशब्दानां प्रकृतयागीयदेवताप्रतिपादकत्वं संभवति, उत्पत्तिशिष्ट-
देवतावरोधेन मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पानुपपत्तेः । न चोपांशुयाजे तत्कल्पनं, तथात्वे
गम्यमाननिर्वापैकवाक्यताभङ्गापत्तेः । न च 'त्वा जुष्टं निर्वपामि' इत्येतत्पदत्रयानुपपत्तेः ^१

अर्थाभिधानसंयोगात् ।

अत्र तन्त्ररत्नादौ द्वेधा पूर्वपक्षरचना कृता । देवसवितृदिशब्दानां प्राकृताग्न्यादिष्वर्थेषु दृष्टार्थ-
त्वानुरोधेन लक्षणामङ्गीकृत्याग्न्यादिरूपसमवेतार्थाभिधायित्वं, अथवा देवस्य त्वेत्यादि प्रतिदेवतं
मन्त्रभेदमङ्गीकृत्य अग्निं, अस्य जुष्टं, निर्वपामीत्यनुषङ्गेण 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे जुष्टं
निर्वपामि अश्विनोर्बाहुभ्यां जुष्टं निर्वपामि पूष्णो हस्ताभ्यां जुष्टं निर्वपामि अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्येवं
मन्त्रचतुष्टयाङ्गीकारात् निर्वापसम्बन्धानुपपत्त्या त्यागसम्बन्धित्वावगतेः यागाङ्गं भवितुमर्हन्ति ;
अतो मन्त्रवर्णकल्पितानिरेताभिर्देवताभिः अग्नेर्विकल्पनात् देवादिपदानां समवेतार्थत्वमिति ।
एवं पूर्वपक्षरचनां कृत्वा सिद्धान्ते द्वितीयः प्रकारः उत्पत्तिशिष्टाग्न्यादिदेवताविरोधात् विकल्पा-
नुपपत्तेः दूषितः । तदेतदूषणं परिहर्तुं पूर्वपक्ष्यभिप्रायं आशङ्कान्याजेन दर्शयति—न च त्वा
जुष्टमिति । यद्यपि उपांशुयागदेवतासन्निवेशेऽपि निर्वापाभावात् अनुषक्तनिर्वापमिपदैकवाक्य-

‘देवस्य सवितुः प्रसवे त्वा जुष्टं निर्वपामि, अश्विनोर्बाहुभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामि, अग्नये त्वा जुष्टं विर्वपामि’ इत्येवं मन्त्रभेदाङ्गीकारेण निर्वपामिपदैकवाक्यतोपपत्तेः, चतुर्थस्य आग्नेये उपयोगेऽपि आद्यानां त्रयाणां मन्त्राणां उपांशुयाजे देवताकल्पकत्वोपपत्तिरिति वाच्यं, अनुषङ्गेण वाक्य^१ भेदाङ्गीकारस्यैव दोषत्वात् । षष्ठ्यन्तपदानां प्रसवबाहुहस्त-
पदैरन्वितानां देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

तानुपपत्तिस्तदवस्था, तथापि मन्त्रकल्पविधेः विशिष्टरूपेणैव स्वीकारात् तादृशदेवताविशिष्ट-
निर्वापस्य उपांशुयाजे निवेशेन तदीयद्रव्याज्यस्यापि निर्वापः कार्य इत्याशङ्कामिप्रायः ।

यद्यपि भाष्ये तन्त्ररत्ने च जुष्टं निर्वपामीत्येतावन्मात्रस्यैवानुषङ्गो दर्शितः तथापि
समानन्यायात् त्वापदस्यापि समवेतार्थत्वेनानुषङ्गे न बाधकमित्यभिप्रायेण शास्त्रदीपिकाप्रकाश-
कारैः त्वापदानुषङ्गोऽप्युपरितनवाक्यत्रये दर्शितः । तदभिप्रायेण स्वयमपि तदनुषङ्ग उक्तः ।
तत्र त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतत्पदानुषङ्गेत्यत्र एतादृशसमभिव्याहारयुक्तं पदं तस्यानुषङ्गेति
नार्थः । तादृशसमभिव्याहारस्य मन्त्रेऽभावात् । किन्त्वेतेषां पदानामनुषङ्गेत्यर्थो द्रष्टव्यः ।
अतश्च यत्र नास्त्युत्तिशिष्टदेवता उपांशुयाजादौ तत्र एतन्मन्त्रकल्पदेवतानिवेशाद्युक्त एवैतत्पदानां
समवेतार्थत्वपूर्वपक्ष इत्याशयः ।

एतेन देवादिपदानामानर्थक्यात् अदृष्टार्थपरिहारायैत्युक्तिकोऽप्याग्नेयादितद्धितो न देवता-
विधिपरः ; किन्तु पूर्वोक्तरीत्या मन्त्रचतुष्टयकल्पनया निर्वापेऽपि कल्पिता देवता यागायैव सोम-
ग्रहणेऽपिन्द्रवाग्वाद्या इव कल्प्यन्ते । अतश्च सर्वासामपि यागाङ्गत्वात् तद्वाचकपदानां समवेता-
र्थत्वमिति पूर्वपक्षं प्राप्य, आग्नेयादिवाक्ये तद्धितार्थद्रव्यदेवतान्वयविध्यभावे कल्पकाभावेन
यागरूपधात्वर्थविशेषालाभे च अनिरूपितमात्रविध्यपर्यवसानात्, स्वार्थबोधे चापर्यवसितस्य
आग्नेयादिवाक्यस्य वाक्यान्तरेण मन्त्रेणान्वयायोगात् तद्धितस्य विधायकतैव वाच्या । अतः
सतः सवित्रादेः उत्पन्नशिष्टस्य मान्त्रवर्णिकस्य चाग्निना उत्पत्तिशिष्टेन तद्धितविहितेन चोभयथापि
गुणाधिकरणोक्तवैषम्यान्न विकल्प इति यत् प्रज्ञाशकारैः सिद्धान्तितं तदपास्तम् ।

आग्नेयवाक्ये यागकल्पनायाः तद्धितविहितद्रव्यदेवतासम्बन्धाधीनत्वे तत्र मान्त्रवर्णि-
कैतद्देवतानिवेशासम्भवे प्रत्यक्षयजिचोदनाचोदितोपांशुयाजादानुत्पत्तिशिष्टदेवताके निवेशे
बाधकाभावेन पूर्वपक्षखडनासम्भवात् । अत एव अस्मिन् पूर्वपक्षे आग्नेयवाक्ये तद्धितेन
देवताविधिरिष्ट एवेति चतुर्थस्याग्नेये उपयोगसम्भवेऽपि आद्यानां त्रयाणामुपांशुयाजे देवता-
कल्पकत्वोपपत्तिरिति विभागकरणात् सूचितम् । समाधत्ते—अनुषङ्गेति । अत्र

अत एवैतत्कल्प्यदेवतानामन्यत्र निवेशासम्भवेऽपि यागान्तरकल्पकत्वमिति शङ्काऽपि प्रत्युक्ता, तथात्वे तथागान्तरस्याग्नेयाद्यङ्गतापत्तेर्विकृतावूहाप्रसक्तेश्च । एतेन या मूले सवित्रादिपदानामग्न्यादिपरत्वं लक्षणया अङ्गीकृत्य समवेतार्थत्वशङ्का कृता, सा येन शक्यसम्बन्धेनाग्न्यादिपरत्वं तेनैव शक्यसम्बन्धेन वैकृतदेवतापरत्वस्याप्युपपत्ता-वूहाप्रसक्तेरुपेक्षिता । अत एव समवेतार्थत्वलक्षणे शक्यार्थस्येति विशेषणम् । अस्तु वा शक्यपदं वृत्तिप्रतिपाद्यपरं, तथाऽपि समवेतार्थत्वेऽन्युक्तयुक्तया ऊद्गूरूपफलाप्रसक्ते-रेवेयं शङ्कोपेक्षिता । तस्मात् कथमपि समवेतार्थप्रकाशकत्वाभावात् देवस्य त्वाद्विपदानां यशशक्योऽर्थस्तद्विशिष्टनिर्वापप्रकाशनमेव देवस्य त्वादिसकलमन्त्रप्रयोजनम् । तत्र येषां पदार्थानां दृष्टप्रयोजनसम्भवस्तत्प्रकाशनस्य दृष्टमेव प्रयोजनं येषां तु तदसम्भवस्तत्प्रकाशनस्यादृष्टमेव प्रयोजनं कल्प्यम् । अत एव तादृशपदार्थानां निर्वापोपरि वैशिष्ट्यमप्याहार्यसम्बन्धेनैवेति ध्येयम् ।

मान्त्रवर्णिकेन देवताविधानेन न शक्यन्तेऽन्यादयः उत्पत्तिशिष्टा बाधितुम् । विषमशिष्टत्वात् । तस्मात् सवित्रादिमन्त्रवर्णैः यागान्तराणि सवित्रादिदेवत्यानि कल्पन्ते । तेषु मुख्याश्च समवेतवचनाश्च सवित्रादिशब्दा इति केषाञ्चित् पूर्वपक्षवादिनां मतं निरस्यति — अत एवेति । देवताप्रतिपादकत्वाभावादेवेत्यर्थः । कल्पितविधिविधेयानां यागान्तराणामङ्गत्वे इष्टापत्तौ तेषां प्रयाजादिवद्विकृतावतिदेशोऽपि तदीयमन्त्राणां प्रधानसम्बन्धिदेवताप्रकाशकत्वस्य प्रकृतावेवाभावे तत्स्थानापन्नवैकृतदेवताप्रकाशकत्वस्यासम्भवात् ऊद्गूरूपसक्तेः तत्फलपूर्व-पक्षासम्भवरूपं बाधकमाह — विकृतावूहाप्रसक्तेश्चेति । अत तन्त्ररत्नादौ यत् सवित्रादिपदैः लक्षणयाऽन्यादिरेवोच्यत इत्येवमेकं पूर्वपक्षप्रकारमुक्त्वा मन्त्रवर्णकल्प्यदेवतासम्बन्धानुमित-यागान्तरमेव विधेयमिति केषाञ्चित् मन्त्रमूहाप्रसक्तेः पूर्वोत्तरपक्षयोरनुष्ठाने विशेषाभावेन प्रदृश्य तस्मात्स एव पूर्वपक्षो यत्रोहः सिद्धयतीत्येवमुपसंहृतम् । तत् सवित्रादिपदानां लक्षणेति पूर्वपक्षेऽपि समानमित्यभिप्रेत्य दृषयति — एतेनेति । तेनैव सम्बन्धेनेति । अत एवान्यविधानकत्वसम्बन्धेन अग्नीषोमदेवतालक्षकस्यापि मनोतास्थामिपदस्य वायव्ये पशौ तेन सम्बन्धेन लक्षणया वायुदेवताप्रकाशनानर्हस्य निवृत्त्या ऊद्गो न्यायेन प्राप्नोत्येव, सम्बन्धभेदात् । प्रकृते त्वग्नीवर्णदेवत्ये पशौ तेनैव सम्बन्धेन लक्षणया प्रकाशनसम्भवेन तस्यानूहवत् तेनैव सम्बन्धेन लक्षणया सवित्रादिपदैः वैकृतदेवताप्रकाशनसम्भवेऽनूह एव स्यादित्यर्थः ।

यदि समवेतार्थत्वलक्षणे स्वशक्यार्थत्वेनैव निवेशः तर्हि लक्षणया अग्नीषोमप्रकाशकमनोता-मन्त्रस्थकेवलामिपदे लक्षणया विकारपरे धान्यमसीतिमन्त्रस्थधान्यपदे वा अव्याप्तिः प्रसज्येतेत्यत आह — अस्तु वेति । तस्मादिति । अस्मिन्नाधिकरणे पूर्वपक्षस्य निर्युक्तिकत्वान्न पार्थक्येन

तदिह निर्वापस्य तावदृष्टमेव पृथक्करणं प्रयोजनम् । अग्नये त्वापदार्थस्य च तदुपयोगितया स्वातन्त्र्येण च स्मृतिदार्ढ्यम् । जुष्टपदस्य तु वक्ष्यते । तदन्येषां तु अदृष्टार्थत्वमिति ।

केचित्तु देवस्य त्वादिपदैर्निर्वापस्तुतिर्लक्षणया प्रतिपाद्यते । सा चानुष्ठानकालेऽपि निर्वापं प्ररोचयितुमिति दृष्टार्थैव । तथा वाऽस्तु सर्वथा देवस्य त्वापदाग्न्यसमवेतार्थानि नोहितव्यानि ।

यत्तु भाष्यकारेण गौण्या अश्विशब्द आधने अश्वदानकरणादम्पतिपरः । पूष-
शब्दश्च पोषकत्वात् यजमानपरः । अध्वर्युबाहुहस्तयोश्च तदीयत्वं परिक्रीतत्वात् । देवः
सविताऽपि लक्षणया यजमानः तस्य प्रसवे अनुज्ञायां इत्यर्थाङ्गीकारेण निर्वापविशेषणत्व-
मुपपादितं, तत् वेदे आरोपकपुरुषाभावादग्न्यर्थावादादौ आहार्यारोपस्येवेहाप्यारोपा-
भावमभिप्रेत्य । यदा तु अध्वर्योस्स्वात्मनिष्ठेनाहार्यारोपेण वैशिष्ट्यं सम्पाद्य स्वकर्तृकं
निर्वापं प्रकाशयितुं लौकिकवाक्यप्रयोगवत् वैदिकवाक्यप्रयोगेऽपि बाधकाभाव इत्यालो-
च्यते, तदा अप्रयुक्तलक्षणायां प्रमाणाभावात् अध्वर्युब्रह्मयजनानान्यतमग्रहणे नियामका-
भावाच्च पूर्वोक्तपक्षाश्रयणमेव युक्तम् ।

पूर्वपक्षकोटौ निवेष्टव्यमिति कथमपीति पदेन सूचितम् । तदन्येषान्त्वदृष्टार्थत्वमिति ।
तदपि स्तोत्रशस्त्रवत् स्तुतिप्रकारद्वारेति प्रागुक्तं आहार्यसम्बन्धेनैवेत्युक्त्या सूचितम् ।

वस्तुतस्तु स्तोत्रशस्त्रवन्नेयं स्तुतिरदृष्टार्था किन्तु कर्मसमवेतार्थपदैकवाक्यत्वादर्थवाद-
स्तुतिवत् दृष्टार्था विधिनेव विधेये मन्त्रेण निर्वापे प्रकाशये प्रवृत्तिसिद्धयर्थमपेक्षिता प्ररोचनाऽनया स्तुत्या
जन्यते । तेनैव न्यायेनाग्निर्मूर्धेत्यादियाज्यानुवाक्यादौ अयमग्निरिति देवताप्रकाशने दिवो मूर्धे-
त्यादेः स्तुत्यर्थतासिद्धिः । अतोऽर्थवादपदैः विधानकाल इव एतैः पदैः अनुष्ठानकाले प्ररो-
चयितुमियं गुणकीर्तनात्मिका स्तुतिः गुणिप्रकाशनपरैवेति दृष्टार्थेति प्रकाशकाराणामुक्तमनूद्याङ्गी-
करोति—केचिद्विति । अत्र दृष्टार्थैवेत्यस्याग्रे ‘इतिवदन्ती’ति पूरणीयम् । तदीयत्वमिति ।
अध्वर्युणा स्वीयाभ्यां बाहुभ्यां हस्ताभ्याञ्च निर्वापः क्रियते । तौ च कथमश्विपूषपदलक्षितयजमान-
सम्बन्धिनावित्याशङ्कोत्तरम्—परिक्रीतत्वादिति । यजमानेन हि स्वकार्यार्थे वरणेन अध्वर्यादयः
परिक्रीताः कर्मकरा भवन्ति । ततश्च तदीयौ हस्तौ बाहू वा यजमानसम्बन्धिनावेवेत्याशयः ।
अध्वर्युब्रह्मयजमानेति । देवसवित्रश्विशब्दानां कचिदपि यजमाने लक्षणया प्रयोगादर्शनात्
कथञ्चित् शक्यसम्बन्धमादाय लक्षणायां “काश्चिन्नैवाप्रयोगत” इति भट्टपादोक्तरीत्या निषिद्ध-
लक्षणात्वापत्तेरयुक्तैव सा । अस्तु वा सा, तथापि यजमाने एव लक्षणा न ब्रह्माग्नीध्रादिष्वित्यर्थे
नियामकाभाव इत्यर्थः । अध्वर्युपदञ्चाग्नीध्रपरम् । पूर्वोक्तपक्षेति । देवादिपदार्थानां

किञ्चैवं सत्त्वे देवसवित्रश्विपूषशब्देषु बहुवचनोहः प्रसज्येत । न च षड्भूपति-
वृद्धिवदत्र परार्थत्वमिति भाष्यकारसमाधानं युक्तं, अश्विपूषपदे^१ तथा सम्भवेऽपि
यजमानानुज्ञायाः परकीयद्रव्यविषये व्यलीकादिपरिहारार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात् 'उदीचीनामस्य
पदो निधत्तात्' इत्यादाविव देवसवितृपदयोरुद्दृष्ट्यानिवार्यत्वात् ।

न चैवं भवन्मतेऽपि देवस्य सवितुस्त्वयोरूपे प्रसवे इत्यर्थाङ्गीकारेण तस्य समवे-
तार्थत्वात् 'महारात्रे हवींषि निर्वपेत्' इत्यादिविकृतौ अप्रसवे इत्यूहापत्तिः । अमावा-
स्यायां च प्रागुदयान्निर्वापे लोपापत्तिरिति वाच्यं, प्रसवे जाते जनिष्यमाणे वा इत्यर्थाङ्गी-
कारेण बाधकाभावात् । सूर्योदयकालीनत्वप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च । अतो न
देवस्य त्वादिपदेषूह इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

निर्वापोपरि वैशिष्ट्यमाहार्यसम्बन्धेनैवेति पक्षाश्रयणमित्यर्थः । देवसवितृपदयोरिति । यथा
पशुगणे उदीचीनानस्येति मन्त्रे अस्येत्येकवचनस्य बहुवचनान्तेनोहः तद्वत् देवस्य सवितुरित्येक-
वचनयोरपि यजमानगणे ऊहोऽनिवार्य इत्यर्थः । अप्रसवे इति । यद्यपि प्रसव इति
पदस्थाने महारात्रे इत्यूहउचितः तथापि देवस्य सवितुरिति पदद्वयान्नातार्थान्वयाय अप्रसवे
इत्यूहो दर्शितः । प्रागुदयादिति । उदिते पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रकामति प्रागुदयादमावस्यायामिति
वचनविहिते उदयप्राचीनकाले प्रकृतावेवामावास्यायां निर्वापादितन्त्रारम्भादित्यर्थः । स्पष्टा-
र्थमन्यत् ।

(१३)—गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ न समवायात् ॥ ३९ ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रे 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्याग्निशब्दस्समवेतार्थो न वेति चिन्तायां यद्यप्यग्निर्यागे समवेतस्तथाऽपि सम्प्रदानत्वेन श्रुतस्य तस्य निर्वपे यागाद्यतिरिक्ते अनन्वयात्तादर्थ्यचतुर्थीमङ्गीकृत्य जुष्टपदार्थे अन्वयो वाच्यः। तत्र च 'जुष्टी प्रीतिसेवनयोः' इति स्मृत्या जुष्टशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतेरग्निना सेवितमित्यर्थावगमात्, निर्वपावस्थायां चाग्निना सेवनाभावात् भूतकालवाचित्प्रत्ययानुपपत्तेः, 'अग्नये जुष्टं' इत्यस्यासमवेतार्थकत्वम्। अतश्चाग्निसेवितकर्मकत्वस्य निर्वपस्तुत्यर्थमुपादानात् सौदार्यावपि तदुपपत्तेरनूह इति प्राप्ते—

यद्यपीयं तादर्थ्यचतुर्थी, यद्यपि च जुष्टपदेनैवान्वयः, तथाऽप्यग्नये जुष्टं अग्निना सेवितं यथा भवति तथा निर्वपामि इत्यर्थाङ्गीकारेण जुष्टशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्य निर्वपफलप्रकाशनेनेतरदेवत्वहविर्विवेकसम्पत्त्यर्थतया निर्वपे देवतासंयोगस्य समवेतार्थत्वम्। इतरथा हि कस्यै देवताये निरुतमिति निर्णयानापत्तेः।

गुणशब्दस्तथेति चेत् ।

अग्नये जुष्टमित्यत्राग्नये इति चतुर्थी सम्प्रदानत्वार्था? उत तादर्थ्यार्था वा? नाद्यः; मुख्यस्य सम्प्रदानत्वस्य प्रतिग्रहीतृत्वांशव्यतिरिक्तगौणस्य वा तस्य ददाति यजतिक्रियातिरिक्तोक्तनिर्वपेऽन्वयायोगेन स्वदेवताविशिष्टनिर्वपप्रकाशनाभावेनाग्निशब्दस्य समवेतार्थत्वासम्भवात्। अत एवास्य न कारकविभक्त्यर्थत्वं किन्तु तादर्थ्यचतुर्थीवत्त्वमिति द्वितीयः पक्षः। सोऽपि नेत्याह—तादर्थ्यचतुर्थीमिति। इत्यर्थावगमादिति। अग्न्यर्थे अर्थात् यदग्निना सेवितमित्यर्थत अवगमादित्यर्थः। अग्निसेवितकर्मत्वस्येति। अग्निना सेवितमिति सिद्धवन्निर्देशे निरुप्यमाणद्रव्यसम्बन्धमिदं देवतापेक्षयाऽन्यस्यैवाग्नेः सेवनकर्मत्वप्रतीतिः तस्य कर्मसमवेत्वाभावेन निर्वपस्तुत्यर्थमेव तस्योपादानम्। यदग्निना पूर्वं सेवितमिदं अतः प्रशस्तं निर्वपामीति स्तुतिसम्भवादित्याशयः। निर्वपफलेति। निर्वपानन्तरं जायमानं सेवनरूपं फलं तत्प्रकाशनेनेत्यर्थः। ततश्च दृष्टार्थत्वमपि लभ्यत इत्याह—इतरदेवत्येति। कारकरूपविभक्त्यर्थस्य साक्षादेव कारकसमाख्ययाऽन्वयः। उपपदविभक्त्यर्थस्य तु उपपदविभक्तत्वादुपपदार्थ इति सर्वतान्त्रिकमतमनुसृत्योक्तम्। यदात्वेकार्यकारणभावलाघवा-
नुरोधेन निपातप्रातिपदिकोपसर्गातिरिक्तशब्दगम्यस्य सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्याव्यतिरिक्तमात्रस्यार्थस्य सर्वस्यापि साक्षात् परंपरया वा भावनायामेवान्वयः तदा सुतरां निर्वपक्रियैवान्वयात्

वस्तुतस्तु तादर्थ्यचतुर्थ्यपीथं प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् क्रियान्वयिन्येव । अग्नय-
र्थत्वं च निर्वापस्य विध्यनुरोधात् तदुद्देश्यकृत्यागसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारकत्वसम्बन्धेनेति
न देवतार्थत्वापत्तिः । जुष्टपदं तु पूर्ववदेव क्रियाविशेषणं भविष्यदर्थे वा कर्प्रययो
लाक्षणिकः । अग्नेस्तु तेन पार्ष्टिक एवान्वयः । देवतासम्बन्धकीर्तनप्रयोजनं तु निर्वापे
पूर्ववदेवेति समवेतार्थत्वम् ।

अस्तु वेयं सम्प्रदानचतुर्थ्यपि देवतात्वरूपसम्प्रदानत्वेऋदेशपरा, तथाऽपि देवताया
ग्रहण इव निर्वापेऽप्यन्वयो निरुक्तप्रयोजनाय न विरुध्यते । जुष्टपदं पूर्ववत् । सर्वथा
अग्निपदे समवेतार्थत्वादूहः ॥

एवं वा—दर्शपूर्णमासयोः ‘धान्यमसि धिनुहि देवान्’ इति मन्त्रश्च्युतः । स च
‘धान्यमसीति वृषदि तण्डुलानधिवपति’ इति वचनेन तण्डुलाधिवापे विनियुक्तः तत्र

समवेतार्थत्वमिति स्वमतमाह—वस्तुतस्त्विति । विध्यनुरोधादिति । आग्नेययागोत्पत्ति-
विध्यनुरोधादित्यर्थः । ननु जुष्टपदार्थद्वारापि चतुर्थ्यर्थस्यान्वयाभावे कथमुपपदविभक्तित्व-
मुपपद्यत इत्याशङ्कां निरस्यति—पार्ष्टिक एवान्वय इति । पूर्ववदेवेति । इतरदेवत्य-
हविर्विवेकसम्पत्त्यर्थतयेत्याद्युक्तपूर्वप्रकारेणेत्यर्थः । ग्रहण इवेति । यथैव ग्रहणे तत्कालीन-
देवतावाचिचतुर्थ्यन्तपदोच्चार्यमाणत्वसम्बन्धेनेन्द्रवाग्वादीनामन्वयो देवतात्वे न भवति । एवं
निर्वापेऽप्यन्वयः । तथा चैन्द्रवायवं गृह्णातीति वचनव्यक्तौ ग्रहणेन केवलेनेन्द्रवायुदेवत्यस्य
कर्तुमशक्यत्वेऽपि यागसहितेन तु शक्यत एव कर्तुमिति यागनिरूपितमेव तत् । तथाऽत्र मन्त्रेऽपि
अग्निदेवतायै निर्वापेण जुष्टं अर्थात् तेनैव सेवितं करोमीति वचनव्यक्तौ यद्यपि केवलस्य निर्वापस्य
अग्निदेवत्यत्वमसम्भवि । केवलेन च निर्वापेणाग्निजुष्टं न शक्यं कर्तुं तथापि यागसहितस्याग्नि-
देवत्यत्वं सम्भवति । यागसहितेन च निर्वापेण अग्निजुष्टं शक्यत एव कर्तुमित्येवंरूपेण
देवतात्वेनान्वयसम्भवात् पूर्वोक्तविधया प्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वात् समवेतार्थत्वसिद्धिरित्याशयः ।
विषयव्याप्यर्थमस्यैवाधिकरणसूत्रस्य वर्णकान्तरमाह—एवं वेति ।

एवंवा

अत्र तन्त्ररत्ने पूर्वपक्षे धान्यशब्दः असमवेतवचनः, कुतः तण्डुलेष्वयं मन्त्रः प्रयुज्यते
‘अधिवपामि धान्यमसी’तिग्रन्थेन अधिवापप्रकाशनरूपमन्त्रलिङ्गबलात्तण्डुलेषु धान्यशब्दप्रयोगो
दर्शितः । तत्र सतुषावस्थाधिवापप्रकाशनपरस्य मन्त्रस्य तण्डुलावस्थाधिवापप्रकाशकत्वस्यैवा-
सम्भवात् न तद्वलेन धान्यशब्दस्य तण्डुलेषु प्रयोगः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य वाचनिकविनियोगबलात्

धान्यशब्दः सतुषद्रव्यवचनः तण्डुलस्थानां प्रयुज्यमानो धान्यत्वरोपेण स्तुत्यर्थः सवि-
त्रादिपदवदेवासमवेतार्थ इति मांसेऽपि तदरोपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते—

‘शालयो भुज्यन्ते’ इति विज्ञेयं प्रकृतिवाचकपदप्रयोगात् प्रयुक्तलक्षणोपपत्तेः
असिपदाक्षिततण्डुलरूपकर्तृसामानाधिकरण्याच्च लक्षणया धान्यशब्दस्तण्डुलपरस्सन्
समवेतार्थक एव ।

नन्वेवं समवेतार्थकत्वेऽपि मांसेऽपि लक्षणयैव धान्यशब्दप्रयोगोपपत्तेर्नो-
दप्रसक्तिः । धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तण्डुलस्मारकत्वात्, विकृतौ मांसस्मारकस्य
प्रोक्षणादिवत् कथंचिद्वहलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि वा धान्यपदवाधेन मांसपदप्रक्षेपरूपसिद्धान्ता-

तण्डुलवस्थापरत्वं दर्शयति—सचेति । सतुषद्रव्यवचन इति । “धान्यं व्रीहिस्तम्बकरिः”
इति त्रिकाण्डीस्मरणादिति शेषः । ननु यदि वाक्यीय एव विनियोगस्तर्हि तद्वहलदेवैन्द्रीमन्त्वस्य
लक्षणया गार्हपत्यपरत्ववत् अत्रापि लक्षणया तत्परत्वं युज्यत एवेति कुतोऽसमवेतवचनत्वं धान्यपदस्य
भवेत् । प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणया युक्तत्वाच्चेत्याशङ्कां निरस्यति
—धान्यत्वरोपेणेति । अयमर्थः । विनियोगबलात्तावन्न लक्षणया तण्डुलपरत्वम् ।
‘व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति वाक्ये इतिकरणस्य कालसमर्पकत्ववदिहापि तदुपपत्तेः ।
‘धान्यमसी’ति मन्त्रोच्चारणकाले दृष्टदि तण्डुलधिवापः कार्य इत्यर्थे बाधकाभावेन नियमेन तण्डुल-
धिवापप्रकाशने प्रयोजनाभावात् स्तुत्यर्थत्वेनापि दृष्टार्थत्वोपपत्तेः न प्रयाजशेषाभिधारणन्यायप्र-
वृत्तिरिति । अतो युक्तमेवासमवेतवचनत्वम् । स्तुत्यर्थत्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि धान्यपदार्थस्य
प्रकृतौ पूर्वसम्बन्धित्वाभावादित्यभिप्रेत्याह—सवित्रादिपदवदेवेति । पूर्वपक्षेऽनूहप्रयोजनं
दर्शयति—मांसेऽपीति । पूषाश्विसवित्वादिपदानां लक्षणयाऽन्यादिपरत्वं कचिदपि तथाविध-
प्रयोगादर्शनादप्रयुक्तलक्षणापत्तेः सिंहो देयदत्त इति वल्लक्षणाभूलभूतायाः सामानाधिकरण्यानुपपत्ते-
रप्यभावात् नाश्रितम् । इहतु नास्ति तदनुपपत्तिद्वयमिति दर्शयति—शालयो भुज्यन्ते इति ।
धान्यत्वरोपेण स्तुत्यर्थत्वेऽपि धान्यपदे गौणी स्वीकार्यैव । तस्याश्च सादृश्यघटितत्वेन विलगितो-
पस्थितिकाया अपेक्षया स्वप्रकृतिकत्वसम्बन्धेन तण्डुललक्षणैव युक्ता ।

यत्तु विनियोजकेतिकरणस्य कालपरत्वमुक्तं तत्र प्रकरणसहकृतलिङ्गात् अन्यत्र विनि-
युक्तस्य अन्यत्र विनियोगात् अन्यत्र तस्य कालपरत्वेऽपि प्रकृते ‘इषेत्वेतिशाखामाच्छिनती’तिवत्
विनियोगपरत्वस्यैव प्राप्तेः तदनुरोधेन शाखापदाभ्याहारस्यैव लक्षणया अप्यवश्यस्वीकार्यत्वादिति
भावः । कथञ्चिद्वहलक्षणाक्रान्तत्वेऽपीति । अत्र प्रागुक्तोहलक्षणे श्रुतत्वस्य निवेशात्

नापत्तिः। यथैव हि प्रकृतौ 'अग्निपदेन शक्त्याऽपूर्वसाधनीभूतां देवतां प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्पितश्रुत्या मन्त्रविनियोगात्, विकृतावग्निदेवत्यायां शक्त्या अग्निपदेनैवोक्तदेवता-प्रकाशनोपपत्तेर्न पदान्तरप्रक्षेपः। सत्यां गतौ प्राकृतवृत्तितद्वत्पदयोर्बाधे प्रमाणाभावात्। अपि त्वन्यदेवत्यायामेव सः, तत्र शक्त्या अग्निपदेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः। प्रकृतौ वृत्तिविवक्षासत्त्वात् विकृतौ च वृत्तेर्व्यापारत्वेन तन्मुखेनैवाग्निपदरूपपदार्थप्राप्तेर्न लक्षणया विना अग्निपदेन तत्प्रकाशनम्। अतस्तत्र प्राकृतशक्तिनिर्वाहार्थं सूर्यादिपदान्तरप्रक्षेप एव शरणम्। न त्वग्निदेवत्यायां विकृतौ। तथैव धान्यपदेन लक्षणया प्रदेयप्रकृति-भूतं प्रकाशयेदिति गौणसामर्थ्यकल्पितश्रुत्या मन्त्रविनियोगाद्विकृतावपि मांसे उपका-रपृष्ठभावेन वृत्तेस्तत्पृष्ठभावेन च धान्यपदस्यातिदेशात् तदवाधाय धान्यपदेनैव मांसप्रकाशनोपपत्तेर्न पदान्तरप्रक्षेप इति चेत्

सत्यं प्राकृतप्रकाशनरूपोपकारपृष्ठभावेन प्राकृतवृत्तिरूपव्यापारातिदेशः तत्पृष्ठभावेन चाग्न्यादिपदरूपपदार्थातिदेशः। इतरथा वृत्त्यनतिदेशे प्रकाशनपृष्ठभावेनातिदिष्टस्य पदस्य विकृतौ लक्षणयाऽपि प्रकाशकत्वोपपत्तेः पदान्तरप्रक्षेपानापत्तिप्रसङ्गात्। तथाऽपि प्राकृतपदनिष्ठप्राकृतवृत्तिरेव विकृतावतिदिश्यते न तु वृत्तिमात्रं प्रमाणाभावात्। अत एव सूर्ये प्राकृतपदस्येव प्राकृतवृत्तेरपि बाधसत्त्वेऽपि सूर्यप्रकाशनकार्यानुरोधात् सूर्यपदप्रक्षेपः। अतश्च धान्यप्रकृतिकत्वरूपशक्यसम्बन्धरूपायाः प्राकृतलक्षणावृत्तेः मांसे बाधे सम्बन्धान्तररूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभावाद्धान्यपदस्य बाधावश्यंभावे मांसप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन मन्त्रपदान्तरानुरोधादेव मांसपदप्रक्षेपः।

अत एव न प्रकृतिवाचकमृगपदप्रक्षेपोऽपि, शक्तपदप्रक्षेपस्तम्भवे अप्राकृतलक्षणया

तस्यैव तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वस्यैव विवक्षणात् धान्यमसीति मन्त्रस्य तण्डुलत्वावच्छिन्नवृत्तित्वं प्रकृतौ तात्पर्यमनपेक्ष्यैव प्रतीयमानत्वं वर्तत इति कथनहलक्षणासम्भव इत्याशङ्काकुलता कथञ्चि-दित्यनेन सूचिता। कथन्तर्हि उहलक्षणाक्रान्तत्वमिति चेत्? उच्यते। तण्डुलत्वावच्छिन्न-वृत्तित्वस्य लक्षणया विद्यमानत्वेऽपि धान्यत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्य शक्त्या सम्भवात् धान्यत्वावच्छिन्न-वृत्तित्वेन प्रकृतौ श्रुतस्य धान्यपदस्य विकृतौ तद्वर्मावच्छिन्न[भिन्न]मांसवृत्तित्वात्तदुपपत्तिः। यद्यपि स्मार्थतासम्बन्धेन तस्य तण्डुलत्वावच्छिन्नवृत्तित्वमेव न धान्यत्वावच्छिन्नवृत्तित्वं, तथापि तदनुपपत्तिप्रतिसन्धानजन्यलक्षणाजन्यद्वितीयबोधे ततः प्राग्जायमानं यथाश्रुतबोध-मादाय धान्यत्वावच्छिन्नवृत्तित्वमपि नासम्भवीति ज्ञेयम्। प्राकृतशक्तिनिर्वाहार्थमिति। यथासम्भवं प्राकृतपदाभावेऽपि शक्तिरूपव्यापारस्य प्राकृतस्यानुग्रहो लभ्यत इति तदर्थं सूर्यादि-पदान्तरप्रक्षेप इत्यर्थः। समाधत्ते—सत्यमिति। अत्र चानुपपत्त्यादिकं फलदेवतयोरित्यत्र

पदान्तरप्रक्षेपस्यान्याय्यत्वात् । अतश्शाक्यानामयने 'तरसमयास्सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति' इत्यत्र मांसे अधिवापे क्रियमाणे 'मांसमसि' इत्युहितव्यम् ।

इदं च कृत्वा चिन्तया । तृतीये सवनीयोद्देशेन हविष्यैव तरसविधानस्य स्थापितत्वात् । सत्यपि वा प्रदेयप्रकृतित्वे अर्थलोपेव तत्राधिवापस्य चराविव बाधित्वाच्च । विस्तरेण चैतन्नयायसुधाकारमतनिरासपूर्वकमुपपादितं द्वितीये 'धर्ममात्रे तु कर्म स्यात्' इत्यत्र कौस्तुभे ॥ १३ ॥

प्रागेवोक्तं नेहपुनरुच्यते । विचारप्रयोजनं दर्शयति—अतः शाक्यानामिति । तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा इत्यत्र सवनीयपदोपादानात् सवनीयहविर्मात्रोद्देशेन तत्स्थाने तरसं विधीयते । पुरोडाशपदन्तु धान्यादिषु लिङ्गसमवायेन गौणमित्युक्तं तृतीयान्त्ये । असम्भवत्तरसमयत्व-धानादिसाहचर्याच्च न पुरोडाशे तरसप्रकृतित्वविधिः । एवञ्च पुरोडाशकार्ये तद्विधिना पुरोडाशे निवृत्ते मांसे च प्रयोजनाभावात् चराविव पेषणनिवृत्तौ तदर्थाधिवापस्य तद्द्वारा तदङ्गमन्त्रस्य च सुतरामप्राप्तेः कथमूहप्रयोजनं घटत इत्यत आह—इदञ्चेति ।

ननु तरसमयपुरोडाशोपावृत्त्या सर्वामृद्धिमाप्नोत् इति न्यायसुधाकृदुदाहृतछान्दोग्यवचने परकृतिसरूपार्थवादकल्प्यविधौ सवनीयपदाश्रवणात् पुरोडाशमात्रप्रकृतित्वेन मांसं विधीयते । शक्यते चान्नमिश्रणेन तस्य प्रकृतित्वं सम्पादयितुम् । तथा च छन्दोगसूत्रम्—“तरसपुरोडाश-श्चान्नसंरोधात्” इति । एवं पुरोडाशप्रकृतित्वेन मांसविधौसम्भवति न पुरोडाशबाध उचित इति पुरोडाशप्रकृतिकमांसे पेषणतत्पूर्वकाधिवापमन्त्रप्राप्तेर्न्यायसुधाकृता उपपादितत्वात् किमर्थं कृत्वा-चिन्तात्वप्रयासकरणं तन्त्ररत्नकारादीनां इत्यत आह—सत्यपि वेति । अयमर्थः—अन्नमिश्रणेन हि मांसस्य पुरोडाशजननसामर्थ्यसम्पादनं तादृशसामर्थ्यरूपसंस्कारजनकस्यान्नस्य न तावत्प्रदेयत्वं 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाती'ति विहितपयस इव प्रामाणाभावात् । तेन तदन्नं लौकिकमेव ग्राह्यं न तत्र प्रदेयधर्मा अतिदेशतः प्रप्नुवन्ति । अतः तस्मिन्नन्ने प्रदेयधर्मपेषणाप्राप्तेः तन्मूल-काधिवापादि नैव प्राप्यते । अथ मांसे प्रकृतिद्रव्यभूते तत्प्राप्तिर्वक्तव्या, सापि प्रयोजनाभावा-च्चराविव निवृत्ते पेषणे न सम्भवतीत्युभयथापि कृत्वाचिन्ताविचारत्वमेव पार्थसारथ्युक्तं युक्तम् । अत एव भाष्योदाहृतं सवनीयपदं समर्थितं भवति । भावार्थपादे धर्ममात्रे तु कर्म स्यात् अनिवृत्तेः प्रयाजवदित्यधिकरणे विस्तरेणेति । कौस्तुभोपपादितमुक्तप्रायमेव मयेति न तत्रत्यं विस्तरमयादुच्यते ।

(१४)—चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारस्स्यात् ॥ ४० ॥ विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः इडानिगदे श्रुतम् । 'दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञमवान् ये यज्ञपतिं वर्धानुपहूते द्यावापृथिवी' इत्यादि । तत्र सत्ते यज्ञपतिशब्दो बहुवचनाभेतेनोहितव्यो न वेति चिन्तायां—

न तादसमवेतार्थकत्वादनूहः यज्ञपतेस्तद्वृद्धेश्च मनुष्यरूपाध्वर्युपदवाच्यऋत्विष्कर्तृकायाः कर्मणि समवेतत्वात् । न चास्येडोपाह्वानवाचकपदैकवाक्यतया तदर्थत्वावगमात् यज्ञपतिवृद्धिप्रकाशनार्थत्वाभावेन सत्यपि समवेतार्थत्वे परार्थत्वादनूहः ; लिङ्गेन मन्त्रगतवाक्यस्य 'स्योनं ते' इतिवत् वाधेन यज्ञपतिवृद्धयर्थत्वोपपत्तेः । न च 'स यो हैवं विद्वान् इडया प्रचरति' इति विधाय 'अथ प्रतिपद्यते इडोपहूतोपहूतेडोपो अस्मां इडाह्वयतामिडोपहूतेत्याह' इति ब्राह्मणवाक्येन प्रतीकग्रहणेन कृत्स्नस्य निगदस्येडोपाह्वाने विनियोगात् तत्सहकृतेन मन्त्रगतवाक्येन मन्त्रलिङ्गस्यैव वाध इति वाच्यं, ब्राह्मणवाक्येन यावदुपात्तस्यैव विनियोगोपपत्तौ प्रतीकग्रहणे प्रमाणाभावात् । अस्तु वा विनियोगान्तरकल्पनागौरवमिष्या प्रत्यक्षवाक्येनैव प्रतीकग्रहणेन समस्तविनियोगकल्पनम् । अत एव 'स्योनं ते' इत्यादौ प्रत्यक्षविनियोजकवाक्याभावादपेक्षितविनियोगद्वयकल्पनेऽपि न क्षतिः ।

किं च 'ये यज्ञपतिं वर्धान्' इत्यादौ यच्छब्दबलादेव यज्ञपतिवृद्धिकर्तृणां मनुष्यरूपऋत्विजामुपाह्वानकर्मत्वं प्रतीयते । अतो यच्छब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गादेवास्येडोपाह्वान-

चोदिते तु परार्थत्वात् ।

पूर्वमधिकरणैस्त्रिभिः समवेतार्थत्वप्रयुक्तोदानूहौ चिन्तितौ । इदानीन्तु समवेतवाचित्वे सत्येव स्वार्थत्वपरार्थत्वप्रयुक्तौ तौ चिन्त्येते । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोः इडोपहूत इत्यादिः इडानिगदः श्रुतः । तस्यैव स्वार्थत्वपरार्थत्वं तथापि प्रस्तुतार्थविचारोपयोगिनं तन्मध्यपतितं भागमात्रमेवोदाहरति—दैव्या इति । ऋत्विक्कर्तृकेति । अध्वर्यव इति बहुवचनान्तेन पदेन लिङ्गसमवायालक्षण्या प्रकृता ऋत्विज उच्यन्ते । त एव मनुष्यपदेनोक्ताः । तथा च य इमं यज्ञमवान् रक्षन्ति ये च यज्ञपतिं यजमानं वर्धयेयुः ते दैव्या मनुष्याश्च ऋत्विज उयहूताः इत्यर्थेन न यज्ञपतिवृद्धिप्रकाशकत्वेन समवेतार्थत्वमित्यर्थः । प्राचां सिद्धान्तयुक्तिमाशङ्क्य पूर्वपक्षी निराकरोति—न चेत्यादिना । विनियोगान्तरकल्पनेति । प्रतीकं यावदुपात्तं तावन्मात्रस्यैव विनियोगेऽवशिष्टभागस्येडोपाह्वाने विनियोगविध्यन्तरं कल्पनीयं स्यात् । अतः

नशेषता । अत एव स्योनं ते' इत्यत्रापि यदि पूर्वार्धे यच्छब्दस्स्यात् तदा स्यादेव तत्रैकवाक्यता न त्वेतदस्तीत्यतो मन्त्रभेदोऽङ्गीकृतः । प्रकृते तु यच्छब्दसद्भावादिडोपादानशेषतैव । तथाऽपि प्रथमशेषभूतस्यापि 'उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्' इति मन्त्रस्यानुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्साहनार्थत्ववदस्यापि तथावोपपत्तेः सत्रे तद्वदेवोहोपपत्तिः । न हि प्रोत्साहनार्थेषु 'आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे धेहि' इत्यादिषु सत्रे नोहः आवृत्तिर्वा । अतश्च यद्यपि नेदं प्रथमफलं, तथाऽपि अनुषङ्गिकप्रोत्साहनमात्रेणोहवदिहापीडोपादानशेषभूतस्याप्यस्य मन्त्रस्यानुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्साहनार्थत्वादूहोपपत्तिरविकलैव ।

वस्तुतस्तु प्रहरणाङ्गभूतस्यापि प्रस्तरप्रतिपादकपदैकवाक्यतापन्नस्यापि 'आयुराशास्ते' इत्यादेः प्रहरणफलप्रतिपादकत्वात् यथा सत्रे ऊह इति प्रत्युदाहरणसूत्रे वक्ष्यते तथेहापीडोपादानाङ्गस्यापीडोपादानपदैकवाक्यतापन्नस्याप्यस्येडोपादानफलप्रतिपादकत्वाद्युक्त एव सत्रे ऊहः । न हि तृतीयानिर्दिष्ट एव मान्त्रवर्णिकं फलं नान्यत्वेति नियमे प्रमाणमस्ति स्थानादिविनियुक्तस्यापि मन्त्रस्य देवताकल्पकत्ववत् फलकल्पकत्वेऽपि बाधकाभावात् ।

न चापेक्षितकल्पकत्वेऽपि यत्रेडोपादानादेरिडासंस्कारार्थत्वेन कृतार्थता तत्र बिना तृतीयां न फलकल्पकत्वमिति वाच्यं, तृतीयास्थलेऽपि प्रहरणप्रतिपाद्यप्रस्तरप्रतिपादकतया, सूक्तवाक्यप्रतिपदिकत्वेन मान्त्रवर्णिकदेवतामात्रकल्पनेन वा तृतीयावगतकरणत्वनिर्वाहोपपत्तौ 'इदं द्यावा' इति पदानामिवायुरादिपदानामपि स्तावकत्वेनोपपत्तेः फलकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् । 'ममाग्ने वर्चः' इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति' इति इतिकरणविनियुक्तस्थले फलकल्पकत्ववदिडोपादानेऽपि इतिकरणविनियुक्तत्वात् फलकल्पकत्वोपपत्तेश्च ।

न चैवमप्येवमादिस्थले सर्वत्रैव यज्ञपतेरुद्देश्यत्वात् तद्विशेषणस्यैकत्वादेर्वस्तुतोऽधिवक्षितत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात् सर्वयज्ञपतीनां च 'ग्रहं सम्मार्ष्टि' इतिवत् प्रातिपदिकेनैव प्रतीत्युपपत्तेः प्रकृतौ साधुत्वार्थस्यैकवचनस्य कथं विकृतावृह इति वाच्यं, प्रकृतावधिहितस्याप्यधिकार्यैकत्वस्योपकारकत्वमात्रेण तावत्सद्भावात् तावतैकैकवचनेन प्रकाशनोपपत्तौ साधुत्वार्थकत्वकल्पने प्रमाणाभावात् अतश्च विकृतौ तद्वत्तगबहुत्वप्रकाशनार्थं सिद्धयत्येवोह इति प्राप्ते—

प्रतीकग्रहणेन सर्वस्याप्ययमेव विनियोगविधिरित्येव युक्तमिति भावः । इतः परं प्रायः स्पष्टार्थ एवाधिकरणसमाप्त्यन्तो ग्रन्थः कचिदेव व्याख्यायते । सत्रे नोह इति । सर्वयजमानाग्नीनामेकत्र करणात् अग्निबहुत्वेनैव बहुवचनान्तता अग्निपदे इव, एकेन यजमानेन पाठे मे इत्येकवचनान्तेष्वूहः । यदा तु सर्वैरपि प्रोत्साहनार्थं पृथक्पाठः तदा आवृत्तिरिति विवेकः । देवताकल्पकत्ववदिति । यथा उपांशुयाजादावित्यर्थः । सूक्तवाक्यप्रतिपदिकेति । सुपूक्तमग्न्यादि वक्तीति योगार्थप्रतिपादनादित्यर्थः । उपकारकत्वमात्रेणेति ।

न तावत् यज्ञपतिवृद्धिरुपाह्वानफलं इडाभक्षणाङ्गत्वेन कृतार्थस्य स्वरसतः फलानपेक्षत्वात् । एवं सत्यपि यदि तृतीयया इतिकरणेन वा क्रियां प्रति विनियोग-
स्स्यात् ततः क्रियाकरणत्वं मन्त्रस्य सकलस्य ^१ प्रकाशनद्वारेणैवेति प्रथमतस्तावत्
क्रियाप्रकाशकत्वमेव, तदसम्भवे तत्सम्बन्धिप्रस्तरादिप्रकाशकत्वं, तस्याप्यसम्भवे
मन्त्रप्रकाश्यस्यानपेक्षितस्यापि क्रियासम्बन्धकल्पनम् । इतरथा सकलस्य मन्त्रस्य
श्रुतकरणत्वानिर्वाहात् । तत्र च विनिगमनाविरहात् यथैव सूक्तवाक्यप्रतिपाद्यदेवतायाः
कल्पनं तथा आयुरादेरपि फलस्य । यत्र तु सर्वथा असम्भवः तत्र 'इदं द्यावा'
इत्यादौ अगत्या स्तावकत्वमिष्टमेव । अनयैव च दिशा 'ममाग्रे' इत्यादौ वर्चःप्रभृ-
तीनामपि फलत्वं बोध्यम् । तद्वापीतिकरणविनियुक्तत्वस्य कौस्तुभे स्थापितत्वात् ।

अत एव कौस्तुभोक्तरीत्यैव यत्र प्रथनमन्त्रादौ नेतिकरणेन विनियोगः अपितु लिङ्गादेव
सः, तत्र 'प्रथत्वं' इति भागस्य प्रथनप्रकाशकत्वेन प्रयोजनवत्त्वलाभे अवशिष्टभागस्य
प्रोत्साहनस्तावकत्वादिनैव तदेकवाक्यत्वोपपत्तौ न प्रथनफलकल्पकत्वम्, लिङ्गेनैकदेशेऽपि
प्रयोजनलाभे सकलस्य प्रयोजनवत्त्वोपपत्तेरिति मीमांसकमर्यादा । तत्रापि तु लिङ्ग-
वशात् फलकल्पकत्वङ्गीकारे नातीव काचिदनुपपत्तिः । परं तु तत्र ^२ क्रियाजन्यत्वं
फलस्य लिङ्गवशात्प्रतीयते यथा प्रथनमन्त्रादौ । प्रकृते तु प्रथनस्य तावन्नेतिकरणेन
क्रियां प्रति विनियोगः 'अथ प्रतिपद्यते इत्याह' इत्यादिना मन्त्रोच्चारणस्यैवेडाभक्षणाङ्गत्वेन
विधेयत्वात् । अस्तु वा ब्रूज्जादेशत्वादाहशब्दस्योक्तविशेषणविशिष्टोपाह्वानप्रकाशनस्यैवे-
डाभक्षणाङ्गत्वेन विधिः । सर्वथा नोपाह्वानं नाम किञ्चिदस्ति क्रियाङ्गं, यत्फलं यज्ञपति-
वृद्धिर्भवेत् । द्यावापृथिव्याद्युपाह्वानप्रकाशनस्यैवोक्तविधमनुष्योपाह्वानप्रकाशनस्यैवाह-
ष्टार्थत्वात् ।

परिच्छेदकत्वेनेति शेषः । कौस्तुभोक्तरीत्येति । मन्त्राधिकरणगतेति शेषः । मन्त्रोच्चारणस्यैवेति ।
आहेत्यादेशस्य उच्चारणापरपर्यायस्याङ्गत्वेऽपि न मन्त्रस्याङ्गत्वं; यदा तु अर्थाभिधानरूपपरिभाषणा-
र्थकवचिधात्वपरपर्यायस्य ब्रूज्जातोरोहेत्यादेशात् अस्याप्यभिधानार्थत्वादिति शब्दोपात्तमन्त्रस्य
करणत्वप्रतीतिः तदापि मन्त्रकरणकोपह्वानप्रकाशनस्यैवाभक्षणाङ्गत्वेन विधानेऽपि उपहृतस्य
क्रियाङ्गत्वेन विध्यभावात् न यज्ञपतिवृद्धेः तत्फलत्वम् ।

एतदधिकरणानन्तरञ्च विकारस्तत्प्रधाने स्यादिति सूत्रं पूर्वाधिकरणप्रत्युदाहरणमात्रप्रदर्श-
कमित्येवमेकदा व्याख्याय भाष्यानुरोधादधिकरणान्तरत्वेन वर्णनया प्रकारान्तरेण व्याख्यातं
वार्तिककारादिभिः ।

1. A. adds. क्रिया

2. A. यत्र

वरतुतस्तु—सत्यप्युपाह्वानस्य भक्षणाङ्गत्वे न तत्फलत्वं यज्ञपतिवृद्धेरत्र मन्त्रे प्रतीयते, येन मान्त्रवर्णिकफलकल्पना शङ्क्येत । न हीडाभक्षणार्थं यज्ञपतिवृद्धिकर्तृमनुष्योपाह्वानमात्रेण यज्ञपतिवृद्धिर्जायते इति शब्दस्कारस्यात्प्रमाणान्तरमन्तरेण प्रतीयते, ये यज्ञपतिवृद्धिं कर्तुं समर्थास्ते उपहूता इति हि तदर्थः । न च यो यत्कर्तुं समर्थः तदुपाह्वाने तज्जायत इत्यत्र प्रमाणमस्ति अतो न तावदस्य फलप्रतिपादकत्वम् । अत एव न प्रोत्साहनार्थत्वमपि । वृद्धिगतध्वनिष्ठत्वज्ञानमन्तरेण प्रोत्साहानानुपपत्तेः । अतोऽत्र यज्ञपतिवृद्धेरुपाह्वानविशेषणत्वेनोपात्तायाः परार्थत्वाददृष्टार्थप्रकाशनविषयत्वेनादृष्टार्थत्वाच्च सत्रे प्रकृतप्रकृतसाधारणैर्यज्ञपतिप्रकाशनमात्रेण च तददृष्टोपपत्तेरनूहः ।

यत्रापि यजमानः न स्वरूपेणोपयुज्यते परं तु गुणभूतः यथा औदुम्बरीसम्मानादिषु, तत्राप्याग्नेयीन्यायात् प्रकृतग्रहणेऽप्येकस्यैव ग्रहणं न सर्वेषां, यजमानसंस्कारकत्वाभावात् । तत्र का कथा अदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूते यज्ञपतौविति । अत एव यत्र यजमानस्य मान्त्रवर्णिकायुरादिफलभोक्तृत्वेन प्राधान्यं यथा सूक्तवाकादौ ‘आशास्तेऽयं यजमानः’ इत्यादौ, यत्र वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमाननिष्ठश्रद्धाजननात् तस्य प्राधान्यं यथा ‘आयुर्वा अग्ने, उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्’ इत्यादौ, तत्रोभयत्रापि सत्र ऊहः तदिदमुक्तं चिकारस्तत्प्रधाने स्यात्’ इति प्रत्युदाहरणसूत्रेण ॥ १४ ॥

तथाहि—यजमान आयुराशास्ते इत्याद्युषः फलत्वं नावगतं प्रमाणान्तरेण । तस्मात् यजमानस्याशिषा सम्बन्धो वाच्यो दृष्टार्थत्वाय तत्र यजमानसम्बद्धाशीर्वक्तव्येति विवक्षितम् । सा चैकेनापि यजमानेन भवत्येवोक्ता ; तस्मादनूह इति पूर्वपक्षं प्राप्य सर्वाण्येतान्यायुरादीनि श्रुतिविनियुक्तसकलसूक्तवाककरणत्वान्यथानुपपत्त्या प्रहरणस्य फलानि कल्प्यन्ते । क्रियातत्सम्बन्धि वा प्रकाशयतो मन्त्रस्य करणताऽवकल्पते । तस्मात् प्रहरणसाध्यायुरादियजमानफलप्रकाशनमस्य कार्यम् । तच्च सत्रे सकलयजमानफलत्वस्य तृतीये एव साधितत्वात् विशेषाशङ्काभावेन पुनर्विचारे प्रयोजनाभावात् प्रत्युदाहरणसूत्रत्वमुक्तम् । तदेव युक्तमित्यभिप्रेत्य प्रत्युदाहरणतां दर्शयति—अत एव यत्रेति । प्राधान्यमिति । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् प्राधान्यमित्यर्थः । सत्रे ऊह इति । अयमर्थः । सर्वैस्तावद्यजमानैः प्रस्तरः सूक्तवाकेन प्रहर्तव्यः कर्तृफलप्रकाशनद्वारेण च तस्य करणता । तत्र यदि कस्यचिदेव फलं प्रकाश्येत न सर्वेषां, ततः तेनैव

(१५)—असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

ज्योतिष्टोमे अस्ति सुब्रह्मण्यानिगदः 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ' इत्यादिरिन्द्र-प्रकाशकः। इन्द्रदेवत्यश्च यागाभ्यासो दशभिश्चमरसैस्सह शुक्रामन्थिग्रहाभ्यां क्रियमाणस्सवनमुखीयसंज्ञकः। तन्मात्राङ्गमेव तु सुब्रह्मण्यानिगदः लिङ्गात्। न त्वन्यदेवत्याभ्यासाङ्गं 'व्रीहीणां मेघ' इतिवत्। अग्निष्टुद्यागे च 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इति वचनात्प्राकृतग्रहीयदेवतावाधेनाग्निदेवताविधानात् सवनमुखीयेऽप्यग्निदेवता। ततश्च तदङ्गभूता सुब्रह्मण्या^१ इन्द्रपदस्थाने अग्निपदप्रक्षेपेणोक्त एव।

न चैवं न्यायादेवोहसिद्धौ 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या' इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः। प्रकृतौ सवनमुखीयवत् सवनीयहविषामपीन्द्रदेवत्यत्वात् वेदिवर्हिःयायेन सुब्रह्मण्यानिगदस्यो-भयार्थत्वप्रसक्तौ विकृतावपि तदर्थं भेदेनाभेदेन वाऽनूहितसुब्रह्मण्यानिगदपाठप्रसक्तेः 'आग्नेय्येव सुब्रह्मण्या कार्या' इत्येतत्फलकत्वाङ्गीकारेण वचनसार्थक्यात्। अतएव

प्रहरणं कृतं स्यात् न सर्वैः। तस्मात् सर्वे फलनागित्वेन प्रधानभूताः प्रकाशयितव्या इत्यूह इति।

अत्र 'आयुर्दा अग्ने' इति मन्त्रस्य प्रत्येकमेव सर्वैर्यजमानैः पाठान्नोहप्रसक्तिरिति पूर्वमेवावेदितम्। 'उरुते' इत्यस्यत्वध्वर्युणा पाठात् यज्ञपतयः प्रथन्तामिति भवत्येवोह इति विशेषोऽनुसन्धेयः। यद्यपि नैतन्मन्त्रद्वयस्य सत्रे दर्शपूर्णमासाविकारे प्रसक्तिः तथापि तदङ्गभूतदीक्षणीयादिषु प्राप्तस्य तस्य सर्वयजमानप्रोत्साहनकार्यानुरोधेन भवत्येवोह इति न बाधकम्।

असंयोगात्तदर्थेषु।

भेदेनाभेदेनेति— सवनीयहविषामर्थे पृथगैन्द्रीसुब्रह्मण्यापाठः अथवा सकृदेव 'इन्द्रामी आगच्छत'मिति वा पाठः प्राप्तः तन्निवृत्तिः क्रियते 'आग्नेय्येव सुब्रह्मण्याऽग्निष्टुति कार्या नैन्द्री'ति। तथा च यत्राग्निदेवत्यत्वं तत्र तत्पाठस्य विधाने सिद्धे येषु सवनीयहविषु नाग्निदेवत्यत्वं तत्र विकृता तु सुब्रह्मण्या नैव भवति। प्राकृता तु परिसङ्ख्यातेति तेषु न सुब्रह्मण्यापाठ इति भावः। यतो विकृतौ इन्द्रदेवताप्रकाशकत्वानुरोधेन सवनीयहविषामर्थे नेन्द्रपदघटितसुब्रह्मण्यापाठः, तत एव यत्र यद्वाधेनाग्नेयीत्वं विहितं तदिन्द्रदेवत्यशुक्रामन्थिप्रचारार्थत्वमेव न तु तस्याः सवनीयहविरर्थत्वं प्रकृतावपीत्याह—अतएवेति।

१. तदङ्गभूतसुब्रह्मण्याया

तद्वचनरूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन प्रकृतावपि न सवनीयहविरर्थत्वं, अपि तु सवनमुखीयशुक्रामन्थिप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मण्यानिगदस्येत्यपि परं ध्येयम् ।

केचित्तु “सवनमुखीये चमसैरेव होमः इन्द्रदेवताकः । न तन्नाग्निष्टुत्यग्निदेवताकत्वं ग्रहेष्वव तद्विधानात् । अतश्च न्यायेनाप्राप्त एव सुब्रह्मण्योहः । वचनेन त्वग्निदेवत्यग्रहयागाभ्यासाङ्गतया आग्नेयी सुब्रह्मण्या सवनमुखीयादाच्छिद्य विधीयते”

वस्तुतस्तु सुब्रह्मण्यायाः प्राकृतसवनीयहविरर्थत्वाभावपर्यन्ततात्पर्यकल्पने मानाभाव एव । किञ्च प्राकृतसवनीयहविरर्थत्वाभावः एतद्वचनप्रवृत्तेः पूर्वमुत्तरं वा ? नाद्यः । तथात्वे समुचितप्राप्त्यभावेन आग्नेयेवेति परिसङ्ख्यानुपपत्तेः । नान्यः, यत्र विकृतावुभयोः प्राप्तिः तद्विषयपरिसङ्ख्यापरत्वकल्पनस्यैव न्यायसिद्धत्वात् । अतो न प्राकृतसवनीयहविरर्थत्वाभावः सुब्रह्मण्यानिगदस्य सिद्धयति, अतो वक्ष्यमाणप्रकाशकारोक्तरीत्या प्रकृतौ चमससवनीयहविस्संबन्धीन्द्रदेवताप्रकाशनार्थत्वमेवोचितमङ्गीकर्तुम् ।

अथवा सामान्यसंबन्धबोधकज्योतिष्टोममहाप्रकरणात् ‘वाग्वै सुब्रह्मण्या सोमो वत्स’ इति बहुचक्राक्षणगतार्थवादात् चतुरहे सुत्यामागच्छेत्यादि सुत्याविषयकमन्त्रलिङ्गाच्च इन्द्रदेवत्यसोमयागाभ्यासाङ्गमेवेति न सवनीयहविरर्थत्वमित्येव वक्तुं युक्तम् । अत्र प्रकृतौ सवनमुखीये चमसा ऐन्द्रा एव । सवनीयहवीषि चेन्द्रदैवत्यानि । तथैव विकृतावपि ते ; तानि चेन्द्रदेवत्यान्येव । अग्निष्टुति आग्नेया ग्रहा भवन्तीति वचनेन ग्रहेष्वेव प्राकृतदेवतावाधेनाग्नेयत्वविधानेन तयोरभिदेवत्यत्वाप्राप्तेः । अतस्तत्रातिदेशप्राप्तः सुब्रह्मण्यानिगदः अग्निपदप्रक्षेपरूपोहवटितः न न्यायतः प्राप्नोति । किन्विन्द्रपदवटित एव यथाश्रुतः । तत्रैवाग्निष्टुति ऐन्द्रवायवादिग्रहा अतिदेशतः प्राप्ताः प्राकृतदेवतापदस्थाने निक्षिप्ताग्निपदघटितमन्त्रा एव न्यायेन लभ्यन्ते । एतादृशे विषये सति आग्नेयी सुब्रह्मण्येति वचनं ऐन्द्रेभ्यः सवनीयहविर्भ्यश्चाच्छिद्य यत्राभिदेवतातत्प्रकाशकत्वेन विनियोगपरम् ; सा च देवता ग्रहेष्वेवास्तीति तत्र सर्वग्रहेषु प्राकृतमन्त्रवाधेन अग्निपदवटितस्सुब्रह्मण्यानिगदः पठनीयः ; सवनमुखीये सवनीयहविष्णु च नैव सुब्रह्मण्यानिगदपाठ इत्यनुष्ठानं लभ्यत इति शास्त्रदीपिकाप्रकाशकाराणां मतमुपपादयति—केचिन्विति । न केवलं सवनमुखीयसंज्ञको यागाभ्यासः दशचमसमात्रसाध्य एव । अपि तु तैस्सह शुक्रामन्थिग्रहसाध्योऽपि तथैव याज्ञिकानुष्ठानात् । ततश्च भवदुक्तन्यायेनैव ग्रहत्वाविशेषात् शुक्रा-

तथाहुः । तत्र—सवनमुखीयहोमस्यापि शुक्रामन्थिग्रहकरणकृत्वेन सकलयाज्ञिकप्र-
सिद्धत्वात् । वचनेनाग्निदेवत्यग्रहयागाभ्यासे औपदेशिकसुब्रह्मण्याविधानेऽपि सवनमुखीये
आतिदेशिकेन्द्रसुब्रह्मण्यावाधे प्रमाणाभावाच्च । सुब्रह्मण्यायास्तत्रौपदेशिकत्वे ऊहानूह-
विचारस्यासङ्गतत्वापत्तेश्च । अतोऽस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान् ।

मन्थिग्रहयोरप्यग्निदेवत्यत्वप्राप्तेः इतरग्रहाङ्गत्वेनैव एतदङ्गत्वेनाग्न्याग्नेयी सुब्रह्मण्येति वचनेन अग्नि-
पदघटितसुब्रह्मण्यानिगदप्राप्तेरनिवार्यत्वेन सवनमुखीयादाच्छिद्य विधानानुपपत्तेरिति तन्मनं दूषयति-
तन्नेति । किञ्च सर्वग्रहयागाभ्यासेषु अग्निदेवत्येषु सुब्रह्मण्याऽनिदेशतः [प्राप्ता आग्नेयीति
नियम्यते उत अग्निदेवत्यग्रहयागाभ्यासे अपूर्वनया सुब्रह्मण्या विनियुज्यते ?] आद्ये तत्र न्यायत
एवोहसिद्धेर्वचनवैयर्थ्यानुपपत्तिस्तदवस्थैव । द्वितीये दूषणमाह—वचनेति । अग्निदेवत्यग्रह-
यागाभ्यासाङ्गदेवताप्रकाशनार्थत्वेनापूर्वनयैव सुब्रह्मण्याविनियोगाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । अस्मदुक्तप्रकार
एवेति । ततश्चाग्निष्टुति सवनमुखीये सुब्रह्मण्यानिगदः शुक्रामन्थिग्रहयोरग्निदेवत्यत्वात् इन्द्रपदस्थाने
अग्निपदप्रक्षेपेणोहितः पठनीयः । सवनीयहविरर्थे तु प्रकृताविव नैव तत्पाठः । अन्यग्रहेषु तु
सुब्रह्मण्याप्रापकाभावात् अतिदेशप्राप्तास्तन्मन्त्रा एव अग्निदेवत्यत्वानुरोधेन इन्द्रवाध्वादिपदस्थाने
अग्निपदनिक्षेपेण भवन्त्येवेत्येवानुष्ठानं युक्तमिति भावः ।

मम तु प्रतिभाति । प्रकृतौ हि चमसानां शुक्रामन्थिग्रहयोश्च सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वात्
सहानुष्ठानेन आह्वानार्थं प्रत्यहमेकदैव सुब्रह्मण्यानिगदपाठ आसीत् । अग्निष्टुति च शुक्रा-
मन्थिग्रहयोः अग्निदेवत्यत्वेन भिन्नदेवत्यत्वात् तदनुरोधेन ऊहितसुब्रह्मण्यानिगदपाठेऽपि चमसाना-
मैन्द्रत्वात् तदनुरोधेनाविकृतसुब्रह्मण्याप्राप्तौ तामेव सुब्रह्मण्याप्राप्तिमुपजीव्य तत आच्छिद्य तस्या
अग्निदेवत्यग्रहयागाभ्यासाङ्गत्वेन विनियोगः क्रियते । आतिथ्यार्थवर्हिषः उपसदादावतिदेशतः
अप्राप्तावपि आच्छिद्यविधानार्थत्वपूर्वपक्ष इव 'याऽग्निष्टुति सुब्रह्मण्या सा आग्नेयी'ति वचनव्यक्तौ
बाधकाभावात् ।

अथ वा यावदतिदेशेन सुब्रह्मण्याऽग्निष्टुति विनियोक्तव्या, ततः पूर्वमेव प्रवृत्तेनानेन
वचनेन अग्निपदघटिता विधीयते । तत्फलञ्च सर्वथा चमसेष्विति प्राकृतसुब्रह्मण्यानिवृत्तिः ।
ततश्च शुक्रामन्थिग्रहयोर्याज्ञिकाचारात् सवनमुखीययागार्थत्वेऽपि तयोरास्तामग्निपदप्रक्षेपेण
सुब्रह्मण्या । चमसानुरोधात् सवनीयहविरनुरोधाद्वा प्राकृतसुब्रह्मण्यापाठो न कार्यः ; किन्तु
केवलेन्द्रदेवत्यचमससाध्यत्वात् तज्जन्ययागाभ्यासोऽपि इन्द्रदेवत्योऽस्तु न तु तदर्थं सुब्रह्मण्यापाठो-
ऽपीत्येव प्रकाशकाराणां ग्रन्थात् प्रतीयते । न तु शुक्रामन्थिग्रहयोः अग्निदेवत्या सुब्रह्मण्या

इदं तु चिन्त्यते—किं इन्द्रपद इय हरिवदादिपदेऽप्यूहो भवति उत भेति । तत्र देवताविग्रहादिमत्त्व इय मन्त्रार्थत्वादितिहासपुराणप्रामाण्यात् हरिवदादिगुणानामपीन्द्रसमवे-
तत्वात् अग्निष्टुत्यग्निगुणप्रकाशनार्थं रोहिताश्वादिपदानामूह इति प्राप्ते—

नास्तीति । अत एव प्रकृतौ चमससाध्ययागाभ्यासानां शुक्रामन्थिग्रहाभ्यासेन एकदेवताकत्वात्
साक्षाद्व्यवत् सहानुष्ठानेऽपि अग्निष्टुति विभिन्नदेवताकत्वाच्च तत् । अपि तु विनैव सुब्रह्मण्या-
निगदपाठं मेदेनैव चमसाभ्यासानुष्ठानं भवति । तथा च तेषां ग्रन्थः “सवनमुखीयाश्चमसा
ऐन्द्राः सवनीयहवींषि चेति तद्देवताप्रकाशनार्था प्रकृतौ सुब्रह्मण्या अग्निष्टुत्यपि । यद्यपि
ते चमसाः प्रकृतिवदैन्द्रा एव सवनीयहवींषि च, तथापि तत् आच्छिद्य सा आग्नेया ग्रहा-
भवन्तीति सर्वग्रहेषु इन्द्रवाश्वादिप्राकृतदेवताबाधेनाग्निदेवत्यत्वे विहिते तद्देवताप्रकाशनार्थ-
त्वेन विनियुज्यते आग्नेयी सुब्रह्मण्येति वचनादित्यर्थः” इति ।

अस्मिंश्च ग्रन्थे ऐन्द्राणां चमसानां सवनीयहविषामेव चाच्छेदने अपादा[नत्वप्र]नीतेः
प्रत्युताग्नेयत्वविधानप्रदर्शने सर्वपदोपादानात् शुक्रामन्थिग्रहयोरग्निपदघटितसुब्रह्मण्या नास्तीति नैव
प्रतीयते । वस्तुतस्तु उभयमतेऽपि चमसानुरोधादैन्द्रसुब्रह्मण्यापाठः अथवा शुक्रामन्थिग्रहानु-
रोधात् अग्निपदघटितपाठो वेति सन्देहे, अथवा उभयानुरोधेन पाठप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थत्वेन, अथवा
ऊहेनाग्नेयत्वप्राप्तावपि मन्त्रत्वसिद्ध्यर्थं, अथवा ग्रहेषु न्यायेनोहितसुब्रह्मण्याप्राप्तावपि यत्र चमसेषु
सवनीयहविषु च ऐन्द्री सुब्रह्मण्या प्राप्ता तत्रैवाग्नेयत्वसिद्ध्यर्थं अपूर्वतया विधानेनैवाग्नेयीसुब्रह्मण्येति
वचनसार्थक्योपपत्तौ सवनीयहविरर्थत्वनिवृत्तितात्पर्यकल्पनस्य सर्वग्रहेषु प्राकृतमन्त्रबाधफलका-
च्छिद्यविधानतात्पर्यकल्पनस्य सोमनार्थीघटिष्णवदशितन्यायसिद्धार्थानुवादत्वकल्पनस्य चान्या-
य्यत्वमेवेति सुधिय एव विदाङ्बुर्वन्त्विति दिक् ।

हरिवदादिगुणानामिति । अत्र निगदे मेवातिथेर्मेष वृषणश्चस्य मेने गौरायस्कन्दिन्
अहल्यायैजार, कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाणेति षडन्या इन्द्रसम्बुद्धयः । तदन्तपदप्रतिपाद्या गुणाः
हरिवदादीत्यादिपदेन ग्राह्याः । अत्र हरणसमर्थौ पूर्वोत्तरपक्षौ हरितावस्यास्तीत्यर्थे जातस्य
मनुषो यत्तकारः तस्य “मनुवसोरुसम्बुद्धौ छन्दसी”ति (पा.सू. ८-३-१) सूत्रेण रुवे कृते
“भोभगो” (पा.सू. ८-३-१७) इति सूत्रेण ऋकारस्थाने प्राप्तस्य यादेशस्य “लोपः
शाकल्यस्ये”ति सूत्रेण (पा. सू. ८-३-१९) लोपे सति, हरिवच्छब्दस्य सम्बोधनप्रथमारूपं
हरिवेति सूचयितुं हरिवदादिपदानामित्यत्र हरिवपदे तकारः प्रक्षिप्तः । इन्द्रसमवेतत्वादिति ।

देवताधिकरणन्यायेनैव मन्त्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावात् हरिषदादिपदानामसम-
वेतार्थः इत्येनाह्यारोपेणेन्द्रस्तुतिवत् अग्निस्तुतेरप्युपपत्तेर्नोदः । तदेतद्देवताधिकरणस्य
प्रयोजनमात्ररुथनार्थम् । प्रयोजनमपि चेदमूहस्मृत्यभावं कृत्वाचिन्तया । यदा तु
छन्दोगसूत्रे अग्निष्टुति 'अग्न आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचक्षण'
इत्युद्धितस्यैव पाठस्समाधानः तदाऽस्यास्मृतेन्यायोपन्यासपूर्वकत्वाभावेनाष्टकादिस्मृ-
तिवत् श्रुतिमूलकत्वावश्यभावात्, तथा चैतदधिकरणन्यायस्याभासीकरणादुद्धितपाठ
एव युक्तः । तदा च मन्त्रान्तरस्थदेवताविशेषणविषयमिदमधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

इन्द्रसमवेतानां गुणानां प्रकाशने तद्द्वारेण इन्द्रस्यैव प्रकाशनात् दृष्टार्थत्वं लभ्यते । अन्यथा
अदृष्टार्थत्वापत्तेः । ते च गुणाः केन योगेनेत्यपेक्षायां “हरिव आगच्छेति—पूर्वपक्षापरपक्षौ
वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां द्वेष सर्वं हरतीति । मेधातिथेर्मेधेति—मेधातिथिं हि काष्वायनं
इन्द्रो मेधो भूत्वा जहार । वृषणश्चस्य मेन इति—वृषणश्चस्य मेनका नाम दुहिता बभूव
तामिन्द्रश्चक्रे । गौरावस्कन्दिन्निति—गौरमृगो भूत्वा अरण्याद्राजानं सोमं पिबतीति ।
अहल्यायैजरेति—अहल्याया जार आसेति । कौशिकब्राह्मणेति—कौशिकः कश्चिद्ब्राह्मणो भूत्वा
अहल्यां स्वीकृतवानिति । युयुत्सुदेवापुरमध्ये गौतमं श्रान्तमुपविष्टं इन्द्र आह—वरो नो भवेति,
स नेत्याह । पुनरिन्द्रः त्वद्रूपेणाहमेव वरः स्यामित्याह, अन्यस्तु भवेत्याह । तत इन्द्रो
गौतमोऽहमिति ब्रुवाणो वरो बभूवे”ति मुब्रह्मण्याविधिवान्वयशेषरूपश्रुत्यैव दर्शितः । अत्र
अहल्यायैजरेत्यत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति वार्तिकात् तस्यै घृतमितिवत् अहल्यायै इति षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी द्रष्टव्या । मन्त्रान्तरस्थेति । यथाऽग्निष्टुत्याग एवं ‘आग्नेया ग्रहा भवन्ती’ति सर्वग्रहेऽ-
विशिष्टोऽग्निर्देवता विहितः स प्राकृतपालीवतग्रहदेवतायाः पत्नीवतोऽग्नेर्विशिष्टस्य स्थानापत्तिं
लभते । तत्र प्राकृतः पालीवतग्रहहोमे मन्त्रः “अग्ना ३ इ पत्नीवन् सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं
पिबस्वाहेति” (तै. सं १-४) । तत्र अग्ना ३ इ सजूरित्येव प्रयुज्यते पत्नीवच्छब्दस्तु लुप्यते ।
सजूरित्यादिगुणप्रकाशकपदानां दृष्टार्थत्वेऽपि तत्राप्यभिगतत्वाच्चैव लोपः । एवं बृहस्पतिसवेऽपि
‘बर्हिस्पत्या ग्रहा भवन्ती’ति वचनात् सर्वग्रहेष्वविशिष्टो बृहस्पतिर्देवता । स प्राकृतपालीवत-
ग्रहदेवतायाः पत्नीवतोऽग्नेर्विशिष्टस्य स्थानापत्तिं लभते । तत्र प्राकृते तस्मिन्नेव ग्रहहोममन्त्रे
अग्नाइपत्नीवन्नित्यस्य स्थाने बृहस्पते इत्युद्धितेऽपि सजूरित्यादेः स्थाने बृहस्पत्याश्रितगुण-
वाचकपदानामप्यूहो यथा पूर्वः पक्षः यथा तर्हि सिद्धान्तः तथा तान्येव पदानि प्रयोक्तव्यानि
अदृष्टार्थमित्येवं मन्त्रान्तरस्थदेवताविशेषणविषयत्वमित्याशयः ।

अत एव यत्रैव न्यायोपन्यासपूर्विका स्मृतित्तत्रेव श्रुतिमूलत्वे न्यायोपन्यासनैयर्थ्यपत्तेः
मीमांसास्थसन्नयायविरोधे आभासत्वं स्मृतेरित्युक्तं कल्पसूत्राधिकरणे ।

देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैव वा वर्णकान्तरम् । साद्यस्के 'त्रिप्रत्सस्साण्डस्सो-
मक्रयणः' इति सोमक्रयसाधनतया विहिते त्रिप्रत्से अतिदेशप्राप्ते "इयं गौस्तया ते
क्रीणामि तस्यै शृतं तस्यै दधि तस्यै मश्नु तस्या आतञ्चन तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं
तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्" इत्येकहायनीमन्त्रे स्त्रीलिङ्गांशे पुल्लिङ्गोहस्त्वविवाद
एव । श्रुतादिपदेष्वपि किं 'तस्य शुक्रं तस्य वलं तस्य युद्धं तस्य जयः तस्य हुंभारवः
तस्य पलायनं तस्य लीला तस्य भारोद्वहनम्' इत्येवमूहितव्यो न वेति सन्देहे—

'शृतम्' इत्यादौ 'छिनन्नि' इत्यादिवत् अवध्याध्याहार्ये क्रियापदे यद्यप्यस्ति
इति नाध्याहर्तुं शक्यते एकहायन्यवस्थायां श्रुतादेरभावात्, तथाऽपि 'भविष्यति'
इत्यध्याहर्तव्यम् । ततश्च भविष्यत्तायास्समवेतत्वाद्विक्रेतानमनार्थत्वेन च दृष्टार्थत्वात्,
त्रिप्रत्सेऽपि विक्रेतानतिहेतुत्रिप्रत्सगुणप्रकाशनार्थं कर्तव्य एवोह इति प्राप्ते—

भविष्यत्ताया अपि मरणवन्ध्यात्वादिना नियतत्वाभावात् 'सम्भवि' इत्येव पदं
प्रकृतावध्याहार्यं तच्च गोःस्तावकं विक्रेतानमनार्थं वेत्यन्यदेतत् । उभयथाऽपि त्रिप्रत्से
अविकृतस्यैव प्रयोगादनूहः । शक्यते हि साण्डाद्या गौर्जनिष्यते तस्या जायमानं श्रुतादि
साण्डीयम् इति व्यपदेश्यम् । तस्मात् सम्भावनाया विकृतावपि सम्भवादनूह एव ॥१५॥

अत तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः ऊहन्तु कुर्वन्ति इति भाष्यम् । तस्यार्थः तन्त्ररत्ने
'न्यायेनानूहे साधितेऽपि तथैवानुष्ठानं माभूदित्येतदर्थमिदम् । अग्निष्टुत्येव हि निगदान्तरं अग्न
आगच्छेत्यादिकमूहितमेव याज्ञिकाः स्मरन्ति तस्यैव प्रयोगो नान्यस्येति कृतः सोऽयुक्तः ।
मीमांसास्थसन्नयायविरोधे स्मृतेराभासत्वकल्पनस्य कल्पसूत्राधिकरणे साधितत्वेन तद्विरोधादिति
शास्त्रदीपिकाप्रकाशकारैरुक्तं दूषयितुमाह—अत एवेति । अतश्चास्याः स्मृतेः न्यायोपन्यासपूर्व-
कत्वाभावात् श्रुतिमूलकत्वेन मीमांसान्यायस्यैवाभासत्वं पूर्वोक्तं युक्तमिति भावः । देवता-
धिकरणेति । स्पष्टमेतद्वर्णकान्तरम् ।

(१६)—लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात्
 ॥ ४५ ॥ पथभिधानाद्वा तद्धि चोदनाभूतं पुंविषयं पुनः पशुत्वम्
 ॥ ४६ ॥ विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥ पशुत्वं चैकश-
 ब्द्यात् ॥ ४८ ॥ यथोक्तं वा सन्निधानात् ॥ ४९ ॥

ज्योतिष्टोमे क्रतुपशवस्समानात्ताः । “आग्नेयमजमग्निष्टोमे आलभते, ऐन्द्राग्र-
 मुक्थ्ये द्वितीयं, ऐन्द्रं वृष्णि षोडशिनि तृतीयं, सारस्वतीं मेघीमतिरात्रे चतुर्थीम्”
 इति । अत्र तत्तत्संस्थाकत्वे निमित्ते प्रकरणात् क्रतुपशुसमाख्यावलाच्च ज्योतिष्टो-
 माङ्गत्वेन पशुयागा विधीयन्ते । न तु तत्तत्संस्थोद्देशेनैव । तेषां चाग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेशः
 न तु तेन समानविधानत्वमित्युक्तं तृतीये । अग्नीषोमीयाङ्गं चाग्निगुणैः ‘प्राप्ता अग्नि
 भरत’ इत्यादिः । स क्रतुपशुव्यतिदेशेन प्राप्तोऽतिरात्रे चतुर्णामर्थे तन्त्रेण पठनीयः
 ‘प्रैभ्यो अग्नि भरत’ इत्युहितव्यः, एवं मेघ्यामपीत्यविवादम् । यदा तु पशूनां समान-
 विधानत्वं तदा मेघ्यर्थत्वमस्यास्ति न वेति चिन्त्यते ।

तत्र पुंलिङ्गस्य मेघ्यामसमर्थत्वेऽपि ‘अस्मै’ इति प्रातिपदिकार्थचतुर्थ्यर्थयोः
 प्रधानभूतयोर्मेष्यां समवेतत्वात् पुंलिङ्गस्य च गुणभूतस्य पाशाधिकरणन्यायेन निर्देशमा-
 दाव्यत्वात् समस्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणात् मेघ्यर्थत्वमप्यविरुद्धम् ।

लिङ्गविशेषनिर्देशात् ।

तृतीये इति । तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् (पू.मी-३-६--) इति सूत्रे तृतीय-
 षष्ठपादाधिकरणे निरूपितमित्यर्थः । चतुर्णामिति । तत्तत्संस्थानिमित्तेन क्रतुपशुविधायकेषु
 वाक्येषु द्वितीयतृतीयचतुर्थपदानामुत्तरोत्तरैरसंस्थायां पूर्वपश्चनुष्ठानप्रतीतेः, अतिरात्रे चतुर्णा-
 मनुष्ठानात् तेषामर्थे तन्त्रेणाग्निगुणैः । तत्र पुंपश्चनुरोधेन प्रैभ्यः, मेघ्यनुरोधेनास्यै इति क्रमेणो-
 हितव्यः । यद्यपि विरूपैकशोषाङ्गीकारेण प्रैभ्यइत्येतावतैवोद्देशेन चरितार्थता तथापि स्वाधीने
 शब्दप्रयोगे सन्दिग्धप्रयोगो नोचित इत्यभिप्रेत्य अस्यै इत्यप्यूहो भेदेन दर्शितः । पशूनां
 समानविधानत्वमिति । एतच्च संस्थासामानविध्यस्याप्युपलक्षणम् । इतरथा अग्निष्टोमसंस्थाक-
 ज्योतिष्टोमप्रकरणेन तावन्मात्रङ्गत्वापत्तौ सत्यां तन्निर्वाहार्थं प्रवृत्तेन आनर्थक्यतदङ्गन्यायेनापि सामान-
 विध्यसावकेन तदङ्गपशुत्रयसामानविध्यसिद्धावपि इतरसंस्थज्योतिष्टोमाङ्गपशुसामानविध्ये हेतोर-
 सिद्ध्यापत्तेः । अतः तासामपि तदपेक्षितमित्यर्थः ।

न च पुंलिङ्गस्य क्वचिद्विभक्त्यर्थत्वेऽपि क्वचित्प्रातिपदिकार्थत्वस्यापि सत्त्वात् कथं प्रातिपदिकार्थं प्रति लिङ्गस्य गुणत्वमिति वाच्यम्। विभक्त्यर्थत्वेऽपि^१ सङ्ख्यायामिवानुभवस्य सत्त्वसमाख्याया वा लिङ्गेऽपि गुणत्वनियामकत्वात्। न हि सङ्ख्यायामपि विभक्त्यर्थत्वं गुणत्वनियामकं विरुद्धत्वात्। अतो लिङ्गस्य यत्किञ्चिदर्थत्वेऽप्यनुभवबलेन प्रातिपदिकार्थं प्रति कारकं प्रति च गुणत्वात् पाशाधिकरणप्रवृत्त्युपपत्तेः मन्त्रस्य मेष्मामपि प्रवृत्तिः। न च पुंलिङ्गस्य पुंशुषु प्रकृतेष्वर्थवत्त्वे तदनुरोधेन 'व्रीहीणां मेध' इत्यत्र गुणभूतव्रीहिपदानुरोधेनैवेतरमन्त्रस्य सङ्कोचोपपत्तिः, 'पत्नीं सन्नह्य' इत्यस्य एकवचनानुरोधेनैकपत्नी-प्रयोगमात्रविषयत्वाकल्पनवदस्यापि पुंशुमात्रविषयत्वाकल्पनात्। अत एव प्रकृतमन्त्रेऽप्येकवचनानुरोधेन न दैक्षमात्रविषयत्वं गुणानुरोधेन प्रधानसङ्कोचस्यान्याय्यत्ववत् सर्वपुंशुविषयत्वस्याप्यनापत्तेः। अत एवंविधेषु सर्वेषु वचनस्य लिङ्गस्य वा साधुत्वमात्रार्थं प्रयोगः।

न च 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति स्मृत्या जातिमात्राभिधाने विवक्षिते तस्या एकत्वेऽपि बहुवचनं भवति इत्यर्थिकया बहुष्वप्यर्थेषु जात्यभिप्रायेणैकवचनस्यानुशासितत्वादेकवचनप्रयोगसम्भवेऽपि लिङ्गस्य कथं विलिङ्गे साधुत्वार्थं प्रयोग इति वाच्यम्। लिङ्गस्यापि 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्' इत्यनेन छन्दस्यनुशासितत्वात्। 'प्रास्मा' इति सर्वनाम्न उपस्थितव्यक्तिवाचित्वेन जात्यभिप्रायकत्वानुपपत्तेश्च।

अत्र सिद्धान्ते वार्तिकतन्त्ररत्नयोः लिङ्गस्यान्यत्र विभक्त्यर्थत्वेऽपि प्रकृते प्रातिपदिकार्थत्वेनैव स्वीकारात् प्रातिपदिकार्थस्यैव मेष्मामसम्भावान्न प्रवृत्तिरिति युक्तिरुक्ता तामनूय दृषयति—
न च पुंलिङ्गस्येति। लिङ्गं विभक्त्यर्थो वा प्रातिपदिकार्थो वा, उभयथापि प्रातिपदिकार्थं द्रव्यं प्रति गुणत्वमेवेत्येतदुपपादयति—विभक्त्यर्थत्वेऽपीति। सत्त्वसमाख्येति। लिङ्गसङ्ख्यान्वितद्रव्य एवाभियुक्तानां सत्त्वसमाख्या। सा च तस्मिन् लिङ्गाद्यनन्ययेऽनुपपन्ना भवेदित्यर्थः। विरुद्धत्वादिति। विभक्त्यर्थत्वे हि तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थं प्रति प्राधान्यस्यैवापत्तेः न गुणत्वमित्याशयः। कारकं प्रति चेति। चकारो वार्थे। विभक्त्यर्थत्वे समानाभिधानश्रुत्या कारकं प्रति गुणत्वं; प्रातिपदिकार्थत्वे तु तस्यैव प्रत्ययार्थे कारक एवान्वयात् गुणत्वम्। उभयथापि सामानाधिकरण्यघटिता प्रत्यासत्तिरिति मतान्तराभिप्रायकत्वात्।

ननु गुणभूतलिङ्गानुरोधेन प्रातिपदिकार्थसङ्कोचो न कार्यः। यदि पुंलिङ्गानुग्रहेण प्रातिपदिकमर्थवन्न भवेत्, तत्तु पुंशुष्वपि सन्निहितेष्वर्थवदेव। पुंलिङ्गन्तु मेष्मामत्यन्तानर्थक्येन पुंविषयमेव युक्तमिति न मेष्मां समवेतमिति तन्त्ररत्नोक्तां सिद्धान्तयुक्तिमाशङ्क्य दृषयति—न च पुंलिङ्गस्येति।

1. A. अविभक्त्यर्थत्वेऽपि

अस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण प्रत्याख्यातत्वाच्च । अतो वचनवत् लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थगत-
लिङ्गमात्रोपलक्षणतया साधुत्वार्थमुपादानात् तदनुरोधेन प्रधानभूतसर्वमन्त्रसङ्कोचानुप-
पत्तेर्युक्तो मेष्वाप्यधिगुः । ब्रीहीणां मेध' इत्यत्र तु यवप्रयोगे साधुत्वार्थे प्रयोग
इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगस्य च यावन्ति वाक्ये पदानि श्रुतानि
तावतां सम्भूयार्थप्रतीतिकारित्वनियमेन वक्तुमशक्यत्वात् युक्त एव ब्रीहिप्रयोगमात्रे
सक्रोचः । एतादृशनियमानङ्गीकारे च इष्ट एव पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगः केषांचिद्याज्ञिकानाम् ।

वस्तुतस्तु—पुल्लिङ्गमपि मेष्वां प्रातिपदिकस्य चोदनागतपशुशब्दामिप्रायत्वात् पशु-
शब्दस्य नित्यं पुल्लिङ्गत्वात् 'प्रास्मै पशवे' इत्युपपत्तेस्समवेतमेवेति प्राप्ते—

मन्त्रे पशुशब्दाश्रवणात् 'प्रास्मा' इति शब्देन प्रयोगकाले यदपरोक्षतया स्थितं
तत्परामर्ष्टव्यम् । तदा च व्यक्तिरेव न पशुशब्दः अतः पुल्लिङ्गनिर्देशात् पुंव्यङ्क्तिरेवाभि-
धीयते न स्त्रीद्रव्यं मेष्वा । अतो न तावत् समवेतं मेष्वां लिङ्गम् । नाप्यसमवेतत्वे
ऽन्येकवचनवत् साधुत्वार्थं मेष्वां प्रयोगः, स्त्रियां पुल्लिङ्गस्यानुशासनाभावेन साधुत्वे
प्रमाणाभावात् । प्रकृते पुंशूनामपि सत्त्वेन व्यत्ययानुशासनस्याप्रवृत्तेः । अत एव
यत्र स्त्रीमात्रविषयं पुल्लिङ्गं तत्रैव व्यत्ययानुशासनप्रवृत्तिः । न हि 'दृष्टानुविधिश्चन्दसि'

अस्य सूत्रस्थेति । अनेकव्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनप्रयोगस्य एकजात्यभिप्रायेणैकवचनप्रयोगस्य
च निर्वाहे जात्याख्यायामिति सूत्रं व्यर्थमित्येव भाष्यकृता प्रत्याख्यातम् । ततश्च प्रकृते
व्यक्तिमात्रपरादिदमः परतः प्रयुज्यमानस्यैकवचनस्य जात्यभिप्रायेणानिर्वाहात् सकलव्यक्तिपरामर्श-
नुरोधेन एकवचने व्यत्ययानुशासनप्रवृत्तेरवस्थाश्रयणे सति तथैव पुंस्त्वांशेऽपि तत्प्रवृत्त्युपपत्तेः
मेष्वापि भवत्येवाधिगुणैष इति भावः । तदेवोपसंहारव्याजेन दर्शयति—अतो वचनचदिति ।
पदद्वयरहितेति । यवप्रयोगे प्रकृतौ यवानामित्येवमूहाभावात् ब्रीहीणामिति पदसम्बद्धस्य
मेधपदस्यापि निवृत्तिमभिप्रेत्य पदद्वयेत्युक्तम् । अत एव साधुत्वार्थं प्रयोग इत्यत्रापि ब्रीहिमेधेति
प्रातिपदिकद्वयस्येत्यर्थः । तूष्णीं यवमयमित्यापस्तम्बवचनात् तादृशनियमानङ्गीकारेण मन्त्रप्राप्तिरिष्टे-
त्यनुमीयते । अन्यथा वचनानर्थक्यापत्तेरित्याशयः इष्टपदेन सूचितः । केषांचिद्याज्ञिकानामिति ।
स्पष्टमेव बौधायनयवप्रयोगे भवस्वामिना पदद्वयरहितो मन्त्रप्रयोगो लिखितः । चोदनागतेति ।
उत्पत्तिचोदनागतेत्यर्थः । यद्यपि शास्त्रदीपिकानुसारेण स्वयं लिखितेषूपत्तिवाक्येषु पशुशब्दो
नोपलभ्यते तथापि आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलब्धव्यः ऐन्द्रमः पशुसूक्त्ये इत्यादि पशुपदघटितानि
वाक्यानि भाष्यकारेण लिखितानि तदभिप्रायेण चोदनागतेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु चोदनागतत्वाभावे
ऽपि असौ इति सर्वनाम्नो विशेष्यविशेषाकाङ्क्षाशामकार्थविशेषवाचकपदकल्पनाया आवश्यकत्वे
बहुविषयत्वलाभार्थं पशुत्वाश्रयवाचकपुल्लिङ्गपशुशब्दस्यैव चतुर्थ्यन्तस्य कल्पनं युक्तमित्यभिप्रायेणापि

इति विधानं दर्शनाभावे प्राप्नोति । नापि पुँलिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थगतलिङ्गमात्रोपलक्षणत्वं लक्षणायां प्रमाणाभावात् । इतरथा बहुतरपदसङ्कोचानुरोधेनैकस्य 'ब्रीहिणाम्' इत्यस्यैव पदस्य प्रकृतपुरोडाशीयप्रकृतिद्रव्योपलक्षणत्वापत्तेः । अतो मन्त्रपदानामसति वचने मुख्य एवार्थे विनियोगात् तदनुरोधेन सङ्कोचोऽपि नायुक्तः ।

^१ वचने तु पत्नीं सन्नद्य, प्राप्सा अग्निं भरत' इत्यादौ पत्न्यादेस्संस्कार्यत्वात् प्रातिप-
दिकस्यानेकव्यक्तिपरत्वेऽपि प्रत्येकव्यक्तिवृत्त्येकत्वविवक्षया एकवचनस्यापि लक्षणां
चिन्नेवोपपत्तेर्न सकलस्य मन्त्रस्य सङ्कोचः । सम्भवति ह्यनेकास्वपि व्यक्तिषु शुक्लगुणस्य
प्रत्येकवृत्तितया 'शुक्ला घटाः' इत्यादौ विशेषणत्ववदेकत्वस्य प्रत्येकवृत्तितया सर्वप्राति-
पदिकार्थविशेषणत्वम् । न ह्यत्र लिङ्गस्य मेरीरूपप्रातिपदिकार्थेऽवृत्तित्ववत् एकत्वस्य
कस्यामपि पक्ष्यां पशू वाऽवृत्तित्वमस्ति । न चैवं प्रातिपदिकार्थबहुत्वेऽपि बहुवच-
नानापत्तौ 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः, बहुत्वस्य शाब्दप्रतीतिविषयत्व-
विवक्षायां तदुपपत्तेः । न चैवं 'पशुना यजेत' इत्यादावप्येकवचनस्य प्रत्येकवृत्तित्वे-
नाप्युपपत्तेरनेकद्रव्योपादानेऽपि बाधकानापत्तिः । तत्र गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्या-
य्यत्वात्, प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च, अनेकद्रव्योपादाने प्रमाणाभावेनैकवचनेनैच्छि-
कद्रव्यान्तरव्यावृत्त्युपपत्तेः । अतश्च 'पत्नीं सन्नद्य, प्राप्सै' इत्यादावेकवचनस्यानेकेषु

'पश्वभिधानाद्वे'ति (९-१-४६) सूत्रप्रतिपादितपूर्वपक्षाभिप्रायकल्पने न विधिद्विधाधकमिति ।
दर्शनाभावे इति । वेदे यादृशप्रयोगदर्शनं तदनुरोधेन 'दृष्टानुविधिश्च्छन्दसीति' सूत्रविषयत्वकल्पनं
अगत्या स्वीक्रियते । यत्र तु न तादृशप्रयोगदर्शनं तत्र तदभावे न तदनुशासनप्रवृत्तिः ; पुंशु-
मादायापि प्रयोगदर्शननिर्वाहादित्यर्थः । बहुतरपदेति । स्योनन्ते सदनमित्यादिमात्रान्तर्गत-
बहुतरपदसङ्कोचापत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः । संस्कार्यत्वादिति । यद्यपि न पशूनां संस्कार्यत्वं
तथाप्यग्निभरणस्य नीयमानस्य पशोःप्रतीतिविहितस्य पश्ववयवहृदयाद्यङ्गपाकादावुपयोगेन तद्वारा तस्य
तादर्थ्यावगमात् तादर्थ्यचतुर्थ्या तेषां प्राधान्यावगतेः संस्कार्यत्व इव तद्वतमेकत्वं विवक्षितं
प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणैव द्रष्टव्यमित्याशयः । सकलस्य मन्त्रस्येति । द्विबहुपशुपत्तीप्रयोगसाधारण-
स्येति शेषः । बाधानापत्तिरिति । एकत्वबाधानापत्तिरित्यर्थः । गुणानुरोधेनेति । यद्यपि
बहुपशूपादाने यागभेदः अथवा एक एव यागः तथापि सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन तन्त्रेणानुष्ठानात् न
गुणभूतानेकद्रव्यानुरोधेन प्रधानावृत्तिः प्रसज्यते तथापि पशुप्रातिपदिकार्थानुरोधेन प्रधानभूतकरण-
त्वस्य आवृत्तिरन्यायेत्याशयेनेदं द्रष्टव्यम् । प्रथमातिक्रम इति । यथैव वसन्ताय कपिञ्जलानित्यत्र
त्रीननुपादाय चतुः प्रभृतीनामुपादानासम्भवात् त्रयाणामेवोपादानेन शास्त्रार्थसम्पत्तेः तदधिकपश्चा-

लक्षणां विनेवोपपत्तेर्न मन्त्रसङ्कोचकत्वम् । न चैवं गुणभूतेऽपि लक्षणापरिहारार्थं प्रधानस्य सङ्कोचाभ्युपगमे 'अदितिः पाशान्' इत्यादौ बहुवचने लक्षणापरिहारार्थं प्रधानभूतस्य प्रातिपदिकादेशत्कर्षोऽपि किं न स्यात्, न ह्येकस्मिन् बहुवचने लक्षणां विनोपपद्यते, इति वाच्यम् । गुणभूतातुरोधेत प्रधानभूतस्य सङ्कोचेऽपि प्रकरणवाधप्रसङ्गेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात् । सङ्कोचे तु अवर्जनीयत्वान्तरीयकसन्निधिवाधेऽपि उत्कर्षे नान्तरीयकत्वाभावेन तद्वाधस्यान्याय्यत्वात् । सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेनोत्कर्षानुपपत्तेश्च । अतस्सिद्धं मेप्यामग्निगुप्रेषोऽनङ्गमिति । प्रयोजनं—'स्थूलपृषती' इत्यादौ अग्निगुप्रेषे 'प्राप्त्यै' इत्यूहः । लिङ्गस्य प्रकृतौ समवेतत्वात् । पूर्वपक्षे त्वनूहः साधुत्वार्थत्वात् । अत एवोद्बोध्योऽपि । स्त्रीद्रव्यकत्वसादृश्यान्मेषीयागमात्रप्रकृतिकत्वाङ्गीकारे तु अग्निगुप्रेषस्याप्रवृत्तिरेव सिद्धान्ते । कृत्वाचिन्तोद्धाटने तु मेप्यामप्यूहः प्रागेव दर्शितः । वस्तुतस्तु—आश्वलायनेन 'पुंवन्मिथुने' इत्यनेन स्त्रीपुंससमवाये पुल्लिङ्गरथेव विधानात् कृत्वाचिन्तोद्धाटनेऽप्यनूहः, लक्षणयैव तूभयलिङ्गप्रकाशनं वाचनिकम् ॥ १६ ॥

लभ्ये भवत्येव हिंसादिदोषः तथा इहाप्येकेन तत्सिद्धौ तदधिकोपादाने स दोषः समान एव प्रसज्येतेत्यभिप्रायः । न चैवं गुणभूतेति । मेप्यां प्रवृत्त्यर्थं स्त्रीलिङ्गरूपार्थं पुल्लिङ्गस्य लक्षणाऽऽपद्येन अतो—गुणभूतेति । लिङ्गे लक्षणापरिहारार्थं प्रेषमन्त्रस्य प्रधानस्य सङ्कोचाभ्युपगमे इत्यर्थः । सङ्कोचेऽवर्जनीयत्वादिति । पुंशुमात्रविषयत्वेनाग्निगुप्रेषसङ्कोचे सति मेप्या नान्तरीयकसन्निधिवाधो नायुक्तः पुंश्वर्थे तत्पाठस्यावश्यकत्वे मेषीयागसन्निधेरवर्जनीयत्वात् बहुवचनमात्रोत्कर्षे सति प्रकरणवाधोऽन्याय्य एव नान्तरीयकत्वाभावादित्यर्थः । सामान्यसम्बन्धबोधकेति । पूषानुमन्त्रणमित्यादिसमाख्यावदिति पूर्वं शेषः ।

अत्र भाष्यकारेण सामानविध्यासामानविध्यविचारपरतार्तीयाधिकरणस्य एतदेव प्रयोजनमिति प्रयोजनस्य प्रयोजनान्तराभावात् न कृत्वाचिन्ताविचारस्य प्रयोजनं वक्तव्यमित्युक्तम् । तत् कृत्वाचिन्ताविचारेणाप्यधिकरणारम्भेण पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रवृत्तौ प्रयोजनकथनाभावे पञ्चमभागेन न्यूनतापत्तेर्युक्तम् । अन्यथा अध्यायपादानन्तरसङ्गत्यभावेन असङ्गततापत्तेरित्यभिप्रेत्य, सामानविध्ये सति पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रकृतौ पुंश्वनुरोधेन प्राप्त्यै इत्यविकृतस्यैव तन्त्रेण प्रयोगात् प्रयोजनविशेषाला[भे?]पि विकृतौ प्रयोजनमनुसन्धत्ते—प्रयोजनमिति । परमं निष्कृष्टं स्वसिद्धान्तमाह—वस्तुतस्त्विति । स्वायत्ते शब्दप्रयोगे निस्सन्दिग्धप्रयोगकरणौचित्यस्य पूर्वसूचितस्य निरासार्थं वाचनिकमित्युक्तम् । ततश्च प्राकृतवृत्तिरूपद्वारस्याभावेन मांसे धान्यपदस्येव पुल्लिङ्गशब्दस्य निवृत्तौ तद्वद्बोध्यै इत्येवं प्राप्तेऽपि वचनबलाच्च कार्यः । विन्तु बहुवचनमालान्तेनैव प्राप्त्यै इत्यबोहः । मेषीप्रकाशनन्तु लक्षणयैवेति पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनभेद इत्यर्थः ।

(१७)—आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विकारस्स्यात् ॥ ५० ॥ द्वैधं वा
तुल्यहेतुत्वात्सामान्याद्विकल्परस्स्यात् ॥ ४१ ॥ उपदेशाच्च साम्नः
॥ ५२ ॥ नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्साप्तदृश्यवत् ॥ ५३ ॥

मन्त्रोद्गमसङ्गात् साममन्त्रोहं विचारयितुमुपोद्धात आरभ्यते । ज्योतिष्टोमे अग्निष्टो-
मस्तोत्रावान्तरप्रकरणे श्रुतं 'न गिरागिरेति ध्रुयात् । ऐरं कृत्वोद्गेयम् इति । तत्र
गिरापदगीतेरिरापदे ऊह इति वक्ष्यते । स च इरापदस्य गिरापदस्थानापत्तिं विना नेति
साऽपि वक्ष्यते । तत्रेह सा किं नियता स्थानापत्तिः उतानियतेति चिन्त्यते ।

तत्र यद्यपि तावत् न 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इत्यलेरापदविशिष्टोद्गानान्तरस्य स्तोत्राङ्ग-

आम्नातादन्यदधिकारे ।

अत्र प्रकाशकारैः "प्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्यात् शास्त्रकृतत्वादि"त्यधिकरणमारभ्य सामोहो
विचारयिष्यते तदुपोद्धातोऽयं तावत्पर्यन्तः । तत्रापि कर्मभेदे उपोद्धातभूतभावार्थाधिकरणोपोद्धात-
प्रतिपदाधिकरणवत् सामोहोपोद्धातभूतोत्तराधिकरणोपोद्धातोऽयमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । उत्तराधि-
करणे गिरापदगीतेरिरापदवृत्तित्वस्य साधने तस्यैव सामोहत्वेन तद्विचारस्य सामोहोपोद्धातत्वानु-
पपत्तेः । अयमेव हि सामोहो नाम यदन्यवृत्तिनः साम्नः अन्यवृत्तित्वं स एव चाग्रे निरूपयिष्यते
इत्युत्तराधिकरणवक्ष्यमाणसामोहोपोद्धात एवायमित्यभिप्रायेणाह—साममन्त्रोहमिति । ततश्च
यः साममन्त्रोहः तस्यायमुपोद्धातः । तथाचोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणस्य सामोहस्यायमुपोद्धातः ।
तदुत्तराधिकरणेषु तु करिष्यमाण उपोद्धातः सामप्रदेशे इत्येतावत्पर्यन्तं विचार्यमाणः सामप्रदेशे
इत्यारभ्य करिष्यमाणसामोहोपोद्धात एवेत्येवमेव युक्तमित्येकेनोपोद्धातपदेन, तथा गिरापदगीते-
रिरापदे ऊह इति वक्ष्यत इति ग्रन्थेन सूचितम् । अग्निष्टोमस्तोत्राङ्गभूतयज्ञायज्ञीयसाम्नो
योनिभूतेयमृक्—'यज्ञायज्ञा वो अग्ने गिरा गिरा च दक्षसे, प्रप्रवयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं
न शंसिषमि'ति । तस्यां पठितस्य गिरापदद्वयस्य स्थाने निषेधपूर्वकं इरापदस्य विधायकं
वाक्यं विषयवाक्यत्वेनोदाहरति—ज्योतिष्टोमे इति । सा किं नियतेति । इरापदगिरापदयो-
र्विकल्पेऽनियता, गिरापदबाधेनैवेरापदस्य विधाने तु गिरापदबाधान्नियता स्थानापत्तिरित्यर्थः ।
यदि च गिरापदघटितऋगक्षरसंस्कारकयज्ञायज्ञीयगानापेक्षया इदं गानान्तरमेवेरापदवृत्तित्वेन
विधिना विधीयेत तदा गिरापदस्थानकत्वस्यैवेरापदे अप्राप्तेः तद्वतनियतानियतत्वविचारोऽनुपपन्न
एव स्यात् अतो गानान्तरत्वमशङ्क्य निरस्यति—तत्र यद्यपीति । यद्यपि गानान्तरमप्येतदि-
रापदसंस्कारद्वारा दृष्टार्थमेव तथापि एकद्वयक्षरवृत्तिनः साम्नो ऋगक्षरद्वारा स्तोत्रसाधनत्वं न

तया आरादुपकारकत्वादिना विधिः । अग्निष्टोमस्तोत्राङ्गभूतयज्ञायज्ञीयगानापेक्षया गानान्तरत्वे प्रमाणाभावात् 'न गिरा गिरा' इति निषेधानुवादानुपपत्तेः । अत एव न गानोद्देशेनेरापदविधिः ; तथात्वे इरापदस्य स्तोभाक्षरविधया गानाङ्गत्वेऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य वाधे प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः । अतो निषेधानुवादबलेनेरापदमात्रं गुणाभिधानात्मकस्तोत्ररूपे गिरापदकार्यं विधीयते । उद्देश्यमिति तु तत्संस्कारकतया प्राप्तगानानुवादः । सम्भवति चेरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वं तदर्थमभिधानात् । यथैव हि इष्कर्तारमिति पदं महाभाष्यकारेण नकारलोपेन निष्कर्तारमित्यस्यार्थं व्याख्यातं तथैव गकारलोपेन इरापदस्यापि गिरापदार्थं व्याख्यानं नानुपपन्नम् ।

दृष्टद्वारा सम्भवति । अक्षरद्वयेन प्रगीतेनापि गुणप्रकाशनायोगात् अतः स्तोत्राङ्गत्वमदृष्टद्वारेणेति सूचनाय आरादुपकारकत्वादिनेत्युक्तम् । यथैव हि पूतीकाभिषवफलचमसभक्षयोः न सोमाभिषवभक्षापेक्षया कर्मान्तरत्वं 'यदि सोमं न विन्देत्' "न सोम"मित्यनुवादानुपपत्तेः तथेहार्पीत्याह—निषेधानुवादानुपपत्तेश्चेति । अत्र तन्त्ररत्ने पूर्वपक्षरचनैवं कृता—एवं कृत्वोद्देश्यमित्यनेनेरापदस्योत्पत्तिमात्रं क्रियते । उत्पत्त्युत्तरकालं प्रयोजनं प्रति साकाङ्क्षस्य प्रकरणादग्निष्टोमस्तोत्राङ्गत्वम् । यज्ञायज्ञीयस्य च 'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीते'त्यनेन स्तोत्राङ्गत्वेन विहितस्य स्तोत्राङ्गक्रगक्षरसंस्कारद्वारैव तदङ्गत्वात्, तदङ्गेरापदसंस्कारकत्वमपि लभ्यते । नञ्भवति गाने स्तोत्राङ्गता भवति यज्ञायज्ञीयात्मकगानसाध्यत्वात् स्तुतेः ; तेन प्राप्तं गानमुद्देश्यमित्यनेनानूयते । न तु श्रुत्या गानविधानं, स्तोत्राङ्गत्वं वा; गिरापदस्यापि यज्ञायज्ञीयप्रयोगवचनेन स्तोत्राङ्गता, तेन हि यज्ञायज्ञीयं यथासिद्धसामर्थ्यं स्तोत्राङ्गत्वेन तृतीयाश्रुत्या विधीयते । तस्य च स्तुतिसाधनत्वसामर्थ्यं ऋगक्षरसंस्कारद्वारमेव, नान्यथा । तेन यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेत्यस्यायमर्थः, यज्ञायज्ञीयेन संस्कृतेन प्रगाथेन स्तुवीतेति । तस्मिंश्च प्रगाथे गिरापदमपि विद्यत इति सामान्येन प्रगाथमुपदिशताऽनेनैव विधिना गिरापदमप्युपदिष्टं भवति । तस्मादुभयोस्तुल्यबलत्वा—द्विकल्प इति ।

अस्मिंश्च पूर्वपक्षे न गिरागिरेति निषेधानुवादानुपपत्तिः स्फुटैवेत्यनो निषेधानुवादोपपत्तिकमेव पूर्वपक्षमारचयति—अतो निषेधानुवादेति । ननु यदि गिरापदकार्ये इरापदविधानं प्रत्यक्षविधिना तर्हि नियतैव तत्स्थानापत्तिरिरापदस्येति न विकल्पपूर्वपक्षसिद्धिरित्याशङ्क्य परि-

ततश्च यद्यपि प्रत्यक्षविधिना इरापदस्योत्पत्तिः स्तोत्राङ्गत्वं च ; गिरापदस्य तु पाठा-
दुत्पत्तिः कमाच्च स्तोत्राङ्गत्वं, 'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत' इति सामविध्यव्यथानुपपत्त्या वा
आक्षिप्तं, साम्नो हि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारैव स्तोत्राङ्गतेति ऋगक्षराणामपि तदङ्गत्वसिद्धिः ।
उभयथाऽपि गिरापदस्य तद्वत्पदान्तरसाधारणमङ्गत्वमित्यपि दुर्लभमेव । तथाऽपि
गिरापदकार्ये इरापदं विधीयमानं तत्कार्यस्य गिरापदीयत्वप्रसिद्धिमुपजीवतीति उपजीव्य-
विरोधापत्तेर्न गिरापदस्य नित्यं बाधः, अपि तु 'न तौ पशौ करोति' इतिवत् चिकल्प
एवेति प्राप्ते—

न तावदत्र गिरापदकार्यस्योद्देश्यत्वं श्रुतं, अपि तु निषेधानुवादबलेन गिरापद-
बाधकत्वमात्रं, तेन च यथैव तत्कार्यस्य साधनसाक्षात्त्वात् तत्कार्यजनकत्वं कल्प्यते,
तथा तद्वलेनैव गिरापदपाठस्यापि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्वकल्पनाप्रतिबन्धोऽपि ।
अत एव कार्यस्याप्युद्देश्यता न गिरापदीयत्वेन । अपि तु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनी-
भूतविजातीयगुणाभिधानत्वेनैव । तत्कार्यापन्नत्वव्यवहारस्तु निषेधानुवादाभावे तत्कार्य-
व्यक्तेर्गिरापदीयत्वप्रसक्तिमात्रेण । अत एव पाठोऽपि गिरापदस्य यत्र 'यज्ञायज्ञीयं
पुच्छे गायति' इति चयने यज्ञायज्ञीयं साम विहितं तत्र तस्य दृष्टविधया पुच्छाभिधानजनक-

हरति—ततश्च यद्यपीति । क्रमाच्चेति । स्तोत्रक्रमेण हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठ्यमानासु
ऋक्षु यज्ञायज्ञीयप्रगाथः अग्निष्टोमस्तोत्रक्रमे पठ्यते इति तदेकदेशस्य गिरापदस्यापि क्रमात्
स्तोत्राङ्गत्वमित्यर्थः । तथा तद्वलेनैवेति । यदि गिरापदस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वजनकत्वं तदा न
गिरिति निषेधस्य नित्यवच्छ्रुतस्य पाक्षिकत्वापत्तिः अतस्तद्वलेनैवेत्यर्थः । अत्र इरापदे गिरा-
पदस्थानापत्तिर्नियतेति सिद्धान्ते गिरापदपाठस्य तर्हि को वा विषय इत्याशङ्कोत्तरत्वेन 'नियमो वा
श्रुतिविशेषादितरत् साप्तदश्यवदि'ति सिद्धान्तसूत्रस्य, इतरत् साप्तदश्यवदित्येकदेशं व्याचक्षणेन
भाष्यकारेण, यथा साप्तदश्यमनारभ्याधीतं प्रकरणपठितपाञ्चदश्येन बाधितं विकृतौ निविशते,
एवमिरापदविधिना बाधितं प्रकृतौ गिरापदमनिविशमानं विकृतौ निविशत इति न बाधक-
मित्युक्तम् । तत्र विकृतावपि गिरापदप्रापकप्रत्यक्षविध्यभावे क्लृप्तोपकारकत्वेनातिदेशप्राप्तेरा-
पदस्यैव प्राप्तेः गिरापदनिवेशायोगः । अत एव मित्रविन्दादिषु प्राकरणिकसाप्तदश्यप्रत्यक्ष-
विधिवलात् बाधितं पाञ्चदश्यम् । तत एव साप्तदश्यं तासु निविशते न तु सर्वविकृषु ।
प्रकृते च कचिदपि ज्योतिष्टोमविकृतावमिष्टोमाङ्गत्वेन गिरापदप्रत्यक्षविधेरदर्शनात् तद्विकृतिषु
गिरापदनिवेशाभिधानमयुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्य निवेशस्थलं दर्शयति—अत एव पाठोऽपीति ।
पुच्छाभिधानजनकेति । अत्र यदि पुच्छाभिधानजनकत्वेनैन्द्रीवत् ऋचो विनियोगः स्यात्
तदा गौण्या वृत्त्या तदभिधानासम्भवे योनिमात्रस्यादृष्टार्थं पाठेन तदक्षरागिव्यक्तेरार्थिकत्वेऽपि

ऋगक्षराभिव्यक्तिजनकत्वेनैवोपयोगात्; तत्र चेरापदविध्यभावेन गिरापदस्येवाज्ञान-
सिद्धस्य विनियोगात् सार्थकः । अतस्सिद्धं निषेधानुवादबलेन गिरापदपाठोदरशिष्टोम-
स्तोत्राङ्गतया गिरापदविनियोजकत्वाभावादिरापदस्य 'पेरं कृत्वोद्भेयम्' इति प्रत्यक्ष-
विधिना विशिष्य विहितस्य नियतमेव तद्वाधकत्वं तत्कार्यपत्तिश्चेति ।

यत्त्वत् तत्परत्नशास्त्रदीपिकयोः उद्गानमुद्दिश्य इरापदविधिरित्युक्तं, तत् स्तोभ-
विधया गानाङ्गत्वे गानसंस्कार्यगुणाभिधानजगदगिरापदवाधकत्वानुपपत्तेरुत्तरयोरपि च
गानानिदेशे तदङ्गस्तोभानिदेशवदनिदेशापत्तेरुपेक्षितम् ।

....गौण्याश्रयणे तु पुच्छाभिधानजनकत्वे मानाभवात् । अत एव श्येनाद्याकारचित्यवयवभूतस्य
पुच्छस्यैव यज्ञायज्ञीयेन स्तुतिः तैत्तिरीयब्रह्मणे 'मुर्णोसि गरुत्मानि'त्यादिना कृतेति ध्येयम् ।

यद्यप्यत्र यज्ञायज्ञीयस्य 'वसन्त इन्दुरत्यं' इत्याद्या ऋक् योनित्वेनास्मात्ता तत्र न गिरा-
पदस्य पाठोऽस्ति, तथापि संवत्सा यज्ञायज्ञावो इति तृचे तस्य विधानान्न विरोधः । यत्र हि
अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञायज्ञीयं प्रयुज्यते तत्रैव प्रकृताभिधानात् तादृशाग्निष्टोमस्तोत्र-
साधनत्वेन पठितगिरापदस्थानकत्वलाभेन तत्साधनत्वेनैव विकृतौ प्राप्तमिरापदं शम्नोति गिरापदं
बाधितुम् । यत्र तु न तत्साधनत्वं गिरापदस्यैव तत्र सुतरामिरापदविधेरप्रवृत्तेः यथाम्नातं
गिरापदमेव प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह-तत्र चेरापदविध्यभावेनेति । निषेधानुवादबलेनेति ।
पाठप्रतिबन्धकनिषेधानुवादबलेनेत्यर्थः । गानमुद्दिश्य इरापदस्य विधाने स्तोभविधया गानाङ्गत्वा-
पतौ इष्टापत्तिस्वीकारे दोषान्तरमाह—उत्तरयोरपि चेति । यदि च गिरापदस्थानीयमिरापदं
गिरापदनिष्ठगीतिसंस्कार्यं भवेत् तदा साम प्रति प्राधान्यात् गुणभूतसामातिदेशे प्रधानभूतऋग-
क्षरानतिदेशो युक्तः । स्तोभविधया गानाङ्गत्वे तु उत्तरयोः प्रधानभूतसामातिदेशो अन्यस्तोभ-
द्वगुणभूतेरापदस्तोभातिदेशो दुर्निवार एवेति भावः । उपेक्षितमिति । वस्तुतस्तु 'न गिरा
गिरि'ति निषेधस्य न तावदनुवादकत्वं सम्भवति । निषेधप्रवृत्तेः प्राक् इरापदस्य भवदुत्तरीत्या
स्तोभविधयैवाङ्गत्वापत्या गिरापदस्थानकत्वानवगतेः गिरापदवाधफलीभूतनिषेधाप्राप्तेः । तथा
च सति निषेधे तत्स्थानकत्वप्राप्त्या गिरापदबाधकत्वं, सति च गिरापदबाधकत्वे अर्थादेव
गिरापदनिषेधानुवादकत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तिः; अतो न गिरिति स्वतंत्रो निषेध एव । अत
एव भाष्यकारेण एतन्निषेधस्याग्रे 'यद्विरा गिरिति ब्रूयात् आत्मानं तदुद्गातोद्विरित्' इति तदर्थवादः
पठितः । तेन चाग्निष्टोमस्तोत्राङ्गयज्ञायज्ञीयसाम्नो योनिभूतायामृचि विद्यमानस्य गिरापदस्य
निषेधे कृते तदक्षरवृत्तिसाम्नः स्मोलाङ्गत्वाभावाय आश्रयगूताक्षरापेक्षायां तत्सामोद्देशेन इरापद-

विधिराकाङ्क्षितविधिर्भवति । इरापदस्यापि स्तोत्रप्रकरणपठितस्य स्तोत्राङ्गत्वं विना सामसंस्कार्यता न सम्भवतीति संस्कारसामापेक्षयोरुभयोः सम्बन्ध इत्यग्निमाधिकरणे बक्ष्यते । यद्यपि च गिरापदे बाधिते तत्कार्यस्य विजातीयगुणाभिधानरूपस्य साधनाकाङ्क्षया इरापदविधानेऽपि भवदुपपादितरीत्या असूयेवाकाङ्क्षितविधित्वं तथापि साधने निषिद्धे तज्जन्यगुणाभिधारूपकार्यलोपस्यैव प्राप्तेः, कार्यस्य स्वरूपेणाभावे कस्याकाङ्क्षया इरापदविधानं भविष्यतीति न विद्मः । नहि 'न तौ पशौ करोती'ति आज्यभाग निषे(बो)धे तज्जन्योपकारजनकाकाङ्क्षस्य कस्यचिद्विधानं दृष्टम् । किन्तु निषेधेन प्रधानापूर्वस्य एतज्जन्योपकारव्यतिरेकेण इतराङ्गजन्यत्वमात्रमेव कल्प्यते । एवमिहापि गिरापदजन्यगुणाभिधानव्यतिरेकेणैव इतरपदजन्यगुणाभिधानमात्रेणैवाग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसिद्धिरित्येव युक्तं कल्पयितुमिति नाकाङ्क्षितविधित्वं युज्यते । न तत्राच्च तदनुरोधेन गुणाभिधानस्येरापदविधानं प्रत्युद्देश्यत्वकल्पनं प्रमाणवत् । अतः पूर्वोक्तरीत्या गिरापदवृत्तिसाम्नः आश्रयापेक्षया विधीयमानेरापदं प्रत्युद्देश्यत्वेन योग्यत्वात् तदेव 'उद्देश्यमि'ति पदेन समर्प्यते । तत्र गिरापदवृत्तिसाम्नो गुणत्वेन क्लृप्तस्य इह वाक्यार्थे प्राधान्येऽपि गुणत्वनिर्वाहार्थमिरापदस्य यद्विधानं तदपि संस्कार्यतयैव न तु स्तोमवत् करणत्वेन, तथात्वे पूर्वावगतगुणत्वबाधापत्तेः । ततश्च गिरापदवृत्तिसामसंस्कार्यं इरापदं न तु गिरापदम्; गिरापदस्य सर्वथाऽग्निष्टोमस्तोत्राङ्गत्वस्य निषिद्धत्वादित्यर्थस्य लभात् तत्संस्कार्यगिरापदबाधकत्वमुपपद्यत एवेति क्व स्तोमविधया गानाङ्गत्वप्रसक्तिदूषणापत्तिः । अतः तन्तरत्नदर्शितोद्देश्यविधेयभावेऽपि न किञ्चिद्बाधकमिति मम प्रतिभाति ।

यथाश्रुततन्तरत्नादिग्रन्थात्प्रतीयमानमुद्देश्यविधेयभावं पूर्वोक्तदूषणापत्त्या निरस्य वाक्यार्थवर्णनं कृतं--यथा फलचमसे पूतीकेषु च न भक्षणान्तरं अभिषवान्तरञ्च प्रकृतप्रत्यभिज्ञानादिति प्रकृतयोरेव भक्षाभिषवयोः यागीयद्रव्यसंस्कारकयोः फलचमसपूतीकोद्देशेन विहितयोरर्थापत्त्या फलचमसपूतीकयोर्यागसाधनताविधिः आर्थापत्तिक आक्षिप्यते । एवमिहापि कृत्यप्रत्ययेन श्रुत्या धात्वर्थविधिलाभाय अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनाक्षरसंस्कारकप्रकृतयज्ञायज्ञीयसाम्न्येव इरापदोद्देशेन विहिते इरापदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनताविधिः आर्थापत्तिक आक्षिप्यते । गानसंस्कृतेन इरापदेन स्तुवीतेति । सम्भवति चेरापदस्यापि इष्कर्तारमित्यस्य निष्कर्तारमित्येतत्समानार्थत्वमिव गकारलोपेन गिरापदसमानार्थत्वमिति तद्वदेव स्तुतिसाधनत्वम् ।

यद्यपीरापदे सम्भवत्प्राप्तिकमपि ततः पूर्वमेव शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या गिरापदस्य प्रगाथैकवाक्यतया प्रगानसम्बन्धं बाधितुं इरापदे तद्विधीयते । यथाऽध्याभिधान्यां प्रकरणात् प्राप्य-

यदपि कैश्चित् गानसंस्कार्येरापदस्य स्तोत्राङ्गतया विधिरभिषवसंस्कृतपूती-
कानामिव यागसाधनतया । तद्वदेव सम्भवत्प्राप्तिकस्यापि गानस्य शीघ्रप्रवृत्त्या
पुनर्विधानं गिरापदस्य गानसम्बन्धवारणार्थमित्युक्तं; तदपि गानवारणेऽपि गिरापद-
वारणानापत्तेरस्य प्रकृतगानसम्बन्धेऽपि गिरापदमात्रगानवारणे तन्निषेधानुवादस्यैव
शरणीकरणीयतया तत एवोभयवारणे गानविधिवैयर्थ्यादुपेक्षितम् । तस्मादस्येरापद-
मात्रविधायित्वं उद्देयमिति तु स्थानापत्तिप्राप्तानुवाद इत्येव तत्त्वम् ॥ १७ ॥

माणो मन्त्रः पुनः श्रुत्या विधीयते गर्दभाभिधान्यां बाधायेति तदिदमुपपादयति—यदपीति ।
दूषयति—तदर्पाति । तव मते हि प्रत्यक्षेरापदोद्देशेन गानविधिः, आर्थापत्तिकस्तु गानसंस्कृतेरापदस्य
स्तोत्राङ्गत्वविधिः उभयथापि गिरापदे गानसम्बन्धवारणाय प्रवृत्तेन प्रत्यक्षविधिना तदीयगान-
व्यावृत्तावपि अप्रगीतगिरापदपाठप्रतिबन्धे प्रमाणाभाव एव । कथञ्चिदिरापदस्य यज्ञायज्ञीय-
गानसम्बन्धविधानेऽपि गिरापदमात्रवृत्तिगानस्यैव निवृत्तिः नेतरपदवृत्तिनस्तस्येत्यत्र निषेधानुवादस्यैव
प्रमाणत्वे वक्तव्ये तत एव गिरापदतद्वृत्तिगानोभयनिवारणसिद्धेः इरापदोद्देशेन गानविधि-
स्वीकारो व्यर्थ एवेत्याशयः ।

(१८)—अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशस्यात् ॥ ५४ ॥ यत्स्थाने
वा तद्रीतिः स्यात् पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ गानसंयो-
गाच्च ॥ ५६ ॥ वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥ न तत्प्रधानत्वात्
॥ ५८ ॥

तदिरापदमप्रगीतं प्रयोक्तव्यं प्रगीतं वेति सन्देहे षेरमित्यप्रगीतश्रवणादप्रगीतम् ।
यदि ह्ययं स्वार्थे तद्धितस्तदा इरां वृत्तेत्यर्थावगमादिरापदमात्रविधिः स्पष्ट एव । न
हि प्रगीतेरापदादयं तद्धितः तथात्वे इकारस्य तालव्यत्वात् गीतिदशायां च वृद्धत्वापत्तेः
'तालव्यमायी^१ यद्वृद्धम्' इति छन्दोगसूत्रेण गीतिदशायां यत् त्रिमात्रात्मकतया वृद्धं
तालव्यं तत् आयी भवतीत्यर्थक्रेणायीभावविधानादाकारादित्वेन 'वृद्धाच्छः' इति
पाणिनिसूत्रेण छप्राययोत्पत्तौ आयीरीयं इति रूपापत्तेः ।

अथ स्वार्थतद्धिते वैयर्थ्यापत्तेर्विकाराय एवार्थं तद्धितः, विकारश्चेरापदस्य प्रगाणरूपो
धर्म एवेति चेत्—तथात्वेऽपि प्रगाणरूपधर्माङ्गीकारे विशिष्टविधिगौरवापत्तेरप्रगाणरूपस्य

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे ।

तथात्व इति । अत्र चाईभावविधायकमौच्छिकवचनम् । एवं हि छन्दोगानां परिभाषा—यत्
गीतिदशायां त्रिमात्रेणोच्चार्यते तत्त्रिमात्रं प्लुतवृद्धपदाम्यामुच्यते; तथा पुष्पसूत्रे “ए इ ऐ ई इत्ये-
तानि तालव्योक्तानि” तानि तालव्यपदेनोच्यन्ते । तथा

‘.....अङ्गुष्ठे प्रथमः स्वरः ।

प्रदेशिन्यान्तु गान्धार ऋषभस्तदनन्तरं ।

अनामिकानां पङ्जस्तु कनिष्ठायान्तु धैवतः ।

तस्यावस्तातु यो न्यस्तो निषादं तं विनिर्दिशेत् ॥

इति नारदशिक्षोक्तेः प्रथमः स्वरसंज्ञः कुष्ठ इति च पञ्चमस्वर उच्यते । एवञ्चेरापदस्थे-
कारस्य वृद्धतालव्यत्वे हि अङ्गुष्ठस्वरोऽन्वाचयेन प्रथमस्वरत्वाभावात् तन्निमित्ताईभावापत्त्या
आकारस्य वृद्धत्वेन छप्रत्ययोऽनिवार्थ इत्यर्थः । अत्र च तालव्यवृद्धत्वस्य समुचितस्यैव आई-
भावप्रयोजकत्वात् प्रथमस्वरस्यापि अपूर्वप्रयोजकभावे तदप्रयोजकत्वात् कचित्कतया आईभावे
सत्त्वं तस्याप्यस्तीत्यभिप्रायेण प्रथमस्वरश्चेति पठितमप्यन्वाचयहेतुत्वेन ज्ञेयमिति सूचयितुं

1. B & C तालव्यमायि यद्वृद्धम्

गिरापद^१ बाधकत्वरूपस्य वा धर्मस्य तद्धितार्थत्वमङ्गीकृत्य तद्धितस्यानुवादोपपत्तेः । न चाप्रगीतेरापदमात्रविधाने 'उद्देयम्' इत्यनुवादानुपपत्तिः । तस्यैरं^२ कृत्वा अक्षरान्तरेषु उद्देयमित्येवमर्थाङ्गीकारेणानुवादोपपत्तेः । न च प्रकारान्तरेण गीतेरप्राप्तावपि गिरापद-कार्यापत्त्या तत्प्राप्तिः । गिरापदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेनेरापदस्य तत्कार्यापत्तौ प्रमाणाभावात् । तद्गीतेस्तद्द्वारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेनेरापदे प्रसक्त्यभावाच्च ।

अत एवोद्ग्रन्थे 'आ ई रा आ ई रा चा दा क्षा सा' इति गानाम्नानमप्यप्रमाणमेव । न चैतस्य श्रुतिमूलकत्वात् न्यायस्यैवाप्रामाण्यम् । ऊद्ग्रन्थ^३ समाख्ययाऽस्य तर्कमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । अत एव सन्न्यायविरोधे अस्याप्रामाण्यमेव ।

यत्तु तन्त्ररत्नादिग्रन्थवशादस्य गीत्याम्नानस्य वेदत्वकथनं तत् वैदिकानामूद्ग्रन्थे पाठादनादरणीयमिति प्राप्ते—

[सूचितम् ।] पुष्पसूत्रेऽनुपलंभाच्च तत्पदं पूज्यपादरूपेक्षितम् । अत एव 'आपावसानोर्षसी'ति इकारस्य तर्ज्यां स्वरेऽपि आइभावः छन्दोगानां प्रचुर एव । अथवा इराविकारा वा इत्यर्थे शेषाधिकारपठितछप्रत्ययाप्राप्तेः आई रा प्रातिपदिकादेव छप्रत्ययकरणे तस्यैव गानापत्त्या इरापदं प्रगीतमेव आयीरीयमिति छप्रत्ययान्तेनोच्यत इत्यर्थश्चिन्त्यः । अक्षरान्तरेष्विति । गिरापदस्थाने इरां कृत्वा गिरापदोत्तराणि यानि 'चदक्षसे' इत्याद्यक्षराणि तेषु 'च दाक्षासा' इत्येवमादिरूपेणोद्देयं न त्विरापदमुद्देयमित्यर्थ इत्याशयः । गिरापदकार्यापत्त्या गीतिप्राप्तिरिति सिद्धान्तमाशङ्क्य दूषयति—न च प्रकारान्तरेणेति । तत्कार्यापत्ताविति । निषेधेनाग्निष्टोमस्तोत्राङ्गत्वेन प्रसक्तगिरापदनिषेधः । तदङ्गत्वेन च स्वातन्त्र्येणैरापदविधानं; नैतावता अप्रसिद्धे गिरापदकार्ये अग्निष्टोमस्तोत्रजननरूपे इरापदविधानमित्यर्थः सिद्धयति प्रमाणाभावादित्यर्थः । गीतेस्तद्द्वारेति । नहि गिरापदसंस्कारिका गीतिः इरापदद्वारा अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनं भवति । अतः संस्कार्य-गिरापदाभावे तद्वृत्तिगीतेर्लोप एव युक्तो न तु इरापदवृत्तित्वेन तत्प्राप्तिरिति भावः । तन्त्ररत्नादिग्रन्थवशादिति । अयं ह्येतदधिकरणारम्भे तन्त्ररत्नग्रन्थः—गिरापदवर्णानाञ्च या संस्कारिका गीतिः सा तानेव वर्णान् संस्करोति । तैरेव च प्रयुज्यते, इरापदवर्णैर्न प्रयुज्यते । कथम्?, गिरापदवर्णस्वरूपप्रयुक्तत्वाद्गीतेः इरापदे च तदभावात् । नहि गीतिर्वर्णोद्देशेन विधीयते, येनापूर्वप्रयुक्तता स्यात् । समाप्तामात्रन्वस्याः इति मध्ये समाप्तामा-शब्दबलात् गीत्याम्नानस्य वेदत्वकथनमित्याशयः । अनादरणीयमिति । नहि वेदे वर्णेषु

1. B. पदवाचकत्व

2. B & C. इरां कृत्वा

3. B & C ऊद्ग्रन्थत्व

सत्यं इरापदस्वरूपस्यैव विधिः न तु प्रगाणस्य । तथाऽपि प्रगाणाभावस्याप्य-
विधेयत्वात् कार्यापत्त्या गीतेरपि प्राप्तौ विरुद्धते । तथा हि—यद्यपि न गिरापदस्य-
स्तोत्रापूर्वं उपयोगः तथाऽपि गुणाभिधानरूपस्य कार्यस्य गिरापदेरापदयोरेकत्वात्
युक्तस्तथा धर्मलाभः । यद्यपि च न गुणाभिधानस्वरूपार्था धर्माः तथाऽपि गुणाभिधान-
जन्यस्यापूर्वस्यैकस्यैवाग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ चोपयोगाद्धर्माणां च गीत्यादीनां गिरा-
पदकार्यगुणाभिधानजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वस्यैव दीक्षणीयावाङ्मन्यमन्यायेनाङ्गीका-
राच्चयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदावान्तरकार्यापत्तेः अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूततादृश-
कार्यजनके इरापदे युक्तैव तद्धर्मप्राप्तिः ।

गीत्याज्ञानं; किन्तु वेदपठितक्रमपठितवर्णेषु गीतिः कार्या । तदाकारः परमूहग्रन्थे दर्शितः ।
सा च ऋक् गिरापदात्मिकेति तदीयगीतिदर्शनमस्तु ऊहग्रन्थे इरापदीयत्वेन तत्र तत्प्रदर्शनन्तु
मीमांसान्यायसिद्धस्थानापत्तिमूलकमेव । अनेन च न्यायेन स्थानापत्त्यभावे सिद्धे तन्मूलकं
तत्प्रदर्शनमप्यप्रमाणकमेव । तन्त्ररत्ने च गिरापदवृत्तित्वेन यदर्थतः सिद्धं समाम्मानमूहग्रन्थस्थं
तदेव समाम्मानपदेनोक्तं; न तु वैदिकत्वेन समाम्मानमित्यर्थः ।

ननु गुणाभिधानरूपकार्यार्थत्वेऽपि तत्स्वरूपे आनर्थक्ये प्राप्ते अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्वेन
रूपेण लक्षणया गुणाभिधानस्योद्देश्यत्वं वक्तव्यम् । नहि तत्कार्यं गिरापदस्य प्रसिद्धमस्ति ।
निषेधेनाग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूतगुणाभिधानजनकत्वस्यैव निवेशात् । अतः कथं तादृश-
कार्येऽपीरापदस्य विधानं येन तत्कार्यजनकत्वरूपस्थानापत्त्या गीतेः प्राप्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कते
—यद्यपि च न गुणेति । निरस्यति—तथापीति ।

अयमभिप्रायः । यद्यप्यग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनगुणाभिधानकार्यं गिरापदस्याप्रसिद्धं तथापि
गिरापदजन्यगुणाभिधानजन्यापूर्वस्यैकस्यैव यथाऽग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वं उपयोगः तथैव चयनेऽपि उपयोगात्
तदपूर्वेऽप्युपयोगः कल्प्यते । तथा च चयनापूर्वजनकत्वेन यत्प्रसिद्धगुणाभिधानापूर्वजनक-
गिरापदं तत्स्थानापन्नत्वेन विहितमग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वजनकगुणाभिधानजन्यापूर्वजनकेरापदमिति
युक्तैव गिरापदवृत्तिगीतिधर्माणां प्राप्तिः । गीतिरूपधर्माणां दीक्षणीयावाङ्मन्यमन्यायेन गुणाभि-
धानजन्यावान्तरापूर्वार्थत्वस्यैव स्वीकारात् । अतो नानुपपत्तिरिति ।

ननु नैव 'न गिरागिरे'ति निषेधः चयनापूर्वसाधनीभूतगुणाभिधानजनकगिरापदविषयः
अग्निष्टोमस्तोत्राङ्गत्वेन शक्यते वक्तुं; तस्य तत्र पुच्छनिष्ठगुणाभिधानजनकस्याग्निष्टोमस्तोत्राङ्गत्वेन
अप्रसक्तेः; तथाचाग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनगुणाभिधानरूपभित्तकार्यजनकत्वेन विहितेरापदं कथमिव
चयनापूर्वसाधनपुच्छनिष्ठगुणाभिधानजनकगिरापदस्थानापन्नं भवेत् । यस्य त्वग्निष्टोमस्तोत्रापूर्व-

माऽस्तु वा अचान्तरकार्यमेदमङ्गीकृत्य कार्यापत्तिः । तथाऽपि गिरापदबाधकतया तत्स्थानापत्तिस्तावदस्त्येवेरापदस्य । अतश्चेरापदस्य प्रकरणात् स्तोत्राङ्गत्वेऽवगते गीतिरूप-धर्माकांक्षायां बाधकत्वरूपस्थानापत्योपस्थितस्य गिरापदस्य धर्मातिदेशे न किञ्चिद्बाधकमस्ति । आवश्यकं च गीतेश्चयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदाङ्गत्वम् ।

वस्तुतस्तु—यथैव ‘यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायति’ इति वचनेन यज्ञायज्ञीयस्य चयने उपयोगस्यथैव ‘यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत’ इति वचनेनाग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि । अतश्च तद्वत्-

जनकत्वेन पाठतः प्रसक्तस्य गिरापदस्य कार्यमग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वजनकगुणाभिधानरूपं तत्तु निषिद्ध-त्वादेवाप्रसिद्धमिति न तज्जनकत्वमिरापदस्येति कथं गीत्यादिधर्माणां गुणाभिधानजन्यावान्तरा-पूर्वार्थत्वेऽपि तत् प्राप्तिरित्याशङ्कामङ्गीकृत्य प्रकारान्तरेण स्थानापत्तिमुपपादयति—मास्तु वेति । अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनगुणाभिधानजनकत्वेन गिरापदं न कार्यमिति निषेधे तदपूर्वसाधन-गुणाभिधानं केन तर्हि कार्यमित्याकाङ्क्षया विधीयमानेरापदविधाना [त् ?] आकाङ्क्षितविधित्वलभाय गिरापदकार्यं यद्गुणाभिधानं तज्जनकमिरापदमिति बोधिते सति तज्जन्यकार्यजनकत्वरूपबाध-कत्वमर्थादिरापदस्य बोधितं भवति । ततश्च गिरापदकार्यगुणाभिधानजननद्वारा यदिरापदस्य स्तोत्राङ्गत्वं तत् गीतिं विनाऽनुपपद्यमानं सत् गीतिलभेनैव भवतीति तदाकाङ्क्षायामुपस्थित-गिरापदवृत्तिगीतेः इरापदवृत्तित्वकल्पने बाधकाभावात् नष्टाध्वदग्धरथन्यायेन गिरापदवृत्ति-गीतिलभो मासुलभ इत्येवं प्रकारान्तरमाह—तथापीति । प्रकरणात् स्तोत्राङ्गत्वे इति । इरापदस्य स्तोत्राङ्गत्वं प्रकरणादेव । गिरापदजन्यगुणाभिधानद्वारा तदिति तु गिरापद-बाधकतालभ्यमित्यर्थः । ननु न गिरेति निषेधेन यज्ञायज्ञीयसामान्तर्वर्तिगिरापदसम्बन्धि-गीतेः गिरापदाङ्गत्वमेव निषिध्यत इति गिरापदाङ्गत्वेनाप्रसिद्धैव गीतिरिति कथमुपस्थितगिरा-पदाङ्गगीतेरिरापदाङ्गत्वकल्पनं युक्तमित्याशङ्कानिरासायाह—आवश्यकञ्चेति । पूर्वमिरापदस्य प्रकरणावगतस्तोत्राङ्गतानिर्वाहानुरोधेन गिरापदवृत्तिगीतेरतिदेशपूर्वकोहः इरापदे इति प्राचा-मनुरोधेन सिद्धान्तितम् । अधुना यज्ञायज्ञीयसाम्नः स्तोत्राङ्गतानुरोधेन गिरापदवृत्तिगीतेः इरापदवृत्ति-त्वकल्पने तु नातिदेशः ऊहो वा किन्तूपदेशेनैव तत्प्राप्तिरित्याह—वस्तुतस्त्विति । चयनोप-योगकल्पनमिति । यज्ञायज्ञीयस्य तावत् स्पष्टविधिनैव चयनोपयोगः क्लृप्त एवेति न तत्रोपयोगकल्पनम् । अग्निष्टोमस्तोत्राङ्गत्वेन यज्ञायज्ञीयसामगाने परं गिरापदनिषेधात् तद्वत्गिरापद-वृत्तिगीत्यंशस्य चयन एवोपयोगो नात्रेति यावत् कल्पनं ततः पूर्वमेव प्रत्यक्षविहितेरापद-वृत्तित्वकल्पनया स्तोत्राङ्गत्वायोगव्यावृत्तिः फलं कल्प्यते । न त्वेतावता गीतेश्चयनाङ्गत्वप्रतिबन्धः,

गीत्यंशस्य यावच्चयने स्वाश्रयगिरापदोपयोगकल्पनाद्वारा चयनोपयोगकल्पनं तावत् तत्पूर्वमेव अग्निष्टोमस्तोत्राङ्गभूतेरापदद्वारकत्वकल्पनया स्तोत्रोपयोगोऽपीति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेर्न गिरापदगीतेरिरापदेऽतिदेशः ।

यद्यपि चाग्निष्टोमस्तोत्रेऽप्यार्चिके पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च गिरापदस्याप्युपयोगात् तत्स्थानापत्तिरिरापदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादित्याशङ्क्येत—तथाऽप्यार्चिकोद्गीथयोरवान्तरकार्यभेदात् अमेदेऽपि वा अप्रगीतस्यैव गिरापदस्यार्चिके पाठाद्गिरापदगीतेर्गिरापदद्वारा चयनादावेवोपयोगेनाग्निष्टोमस्तोत्रे उपयोगाभावाच्च तत्कार्यापत्त्याऽतिदेशेन तद्गीतेरिरापदेऽतिदेशः ऊहो वा, अपितृक्तरीत्योपदेशेनैव ।

विश्वन्तरेण तदङ्गत्वबोधनात् । तथा च यज्ञायत्रीयसाम्नः स्तोत्राङ्गत्वनिर्वाहाय इरापदवृत्तित्वकल्पनमिति भावः । चयनोपयोगकल्पनमित्यत्र चयन एवोपयोगकल्पनमित्यर्थो द्रष्टव्यः ।

ननु उद्गातारो यदा गायन्ति तदा पूर्वमार्चिकं पठ्यते अन्ते च तत्पठ्यते मध्ये गानं क्रियते तथा च आर्चिकपाठस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्वात् तन्मव्यपतितगिरापदस्यापि तत्रोपयोगात् अग्निष्टोमस्तोत्राङ्गभूतगिरापदस्थानापत्तिः इरापदेऽस्त्येवेत्यतिदेशेन गीतेरुहः सिध्यत्येवेत्याशङ्कते—यद्यपीति । अस्त्वार्चिके गिरापदपाठात् गिरापदस्योपयोगः तावताप्यप्रगीतगिरापदस्यैव पाठात् कथञ्चिदप्रगीतगिरापदस्थानापत्तिः इरापदे सम्भाव्यतां नाम । गानवेलायान्तु गिरापदनिषेधात् तद्वृत्तिगीतेः तद्वारैवोपयोगात् न तत्स्थानापत्त्या गिरापदगीतेरिरापदे प्राप्यते । अतो नार्चिकपाठोपयोगेन गिरापदगीतेरिरापदे प्राप्यते । अतो नार्चिकपाठोपयोगेन गिरापदस्थानापत्तिः इरापदे गीतिप्राप्तिकेत्येवं समावृत्ते—तथापीति ।

अत्र भाष्यकारेण 'किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः? नात्र कश्चिद्विशेषः अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्ति 'न प्रप्रेति ब्रूयात् प्रप्रीति ब्रूयात्' यदि पूर्वः पक्षः प्रप्रपदं वा प्रयोक्तव्यं प्रप्रीपदं वा ; यदि सिद्धान्तः प्रप्रापदमेव वक्तव्यमित्युक्तम् । तत्र नात्रोदाहरणे कश्चिद्विशेष इत्यंशस्याभिप्रायः तन्त्ररत्नकृता दर्शितः—पूर्वमुद्देश्यं आह राचादाक्षासा इति गानसम्योगश्चेति सूत्रेणोक्तम् । तदुपरि वचनमिति चेन्न । तत्प्रधानत्वादित्याशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रद्वयम् । तदस्य सूत्रद्वयस्य प्रयोजनं नात्र कश्चिद्विशेष इत्यंशेनोच्यते । तथाहि—इरापदे यदि वचनात् प्रगाणं यदि वा स्थानापत्त्या सर्वथा इरापदं प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति न विशेषः । प्रप्रीपदादीनान्तु न वाचनिकं प्रगाणमस्ति । किन्तहि न्यायादेव । तत्र यदीरापदे वचनेन प्रगाणं प्राप्यते ततः प्रप्रीपदादीनां वचनाऽभावात् अप्रगीतता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं लिङ्गं

तत्त्वं तु 'परं कृत्वोद्देयम्' इत्यत्र नेरापदाक्षराणि विधीयन्ते गिरापदयुक्तपाठेऽपि तत्सत्त्वात् अपि तु निषेधानुवादवलाद्वकारपरिसङ्ख्यामात्रं विधिफलं, अतश्च गीतेः गा इरा गा इरा चा दा क्षा सा इत्येवंविधाया गिरापदवृत्तित्वेन सम्मतायां वस्तुतः इराक्षरधर्मत्वात् गकारसत्त्व इव तदसत्त्वेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वाक्षतेर्न गिरापदगीतेरिरापदे स्वतन्त्र उपदेशो न वाऽतिदेशः ऊहो वा । यत्र तु 'न प्रप्रेति ब्रूयात् प्रप्रीति ब्रूयात्' इत्यादावकारबाधेनेकारविधिस्तत्र पूर्वोक्तविधया स्वतन्त्रोपदेशो गीतेः । सर्वथा प्रगीत-तिमेवेरापदम् ॥ १८ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

नवमस्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

समर्थ्यते—न तत्प्रधानत्वादिति सूत्रेण । इरापदप्रधानं हि ऐरं कृत्वोद्देयमिति वचनं न गानप्रधानं, अतः स्थानापत्तिलब्धगानानुवादकमुद्देयमिति लिङ्गमेव वचनम् । लिङ्गं ह्येकत्रापि स्थितं समानन्यायं सर्वमभिद्योतयतीति । तदेवं भाष्यव्याख्यानं स्पष्टमेवायुक्तम् । किं भवति प्रयोजनं चिन्ताया इति प्रश्न[प्रश्ने ?] स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षप्रयोजनपरत्वदर्शनेन तत्रैवाग्रे विशेषाभावप्रदर्शनपरत्वेन तदंशस्य वर्णयितुमुचितत्वात् । नहि पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षयोरिरापदं प्रगीतमप्रगीतं वा प्रयोक्तव्यमिति विशेषे विद्यमाने नात्र कश्चिद्विशेष इति भाष्यकृता वक्तुं शक्यते । अनेनात्र कश्चिद्विशेष इत्यंशस्य पूर्वोत्तरपक्षयोर्विशेषाभावपरतयेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतमर्थं परमरहस्यत्वेनोपपादयति—तत्त्वन्त्विति । उद्गीतपाठवेलायां गकारलोपमात्रविधाने सति अवशिष्टेरापदवृत्तित्वेन पाठसिद्धैव गीतिः । तथा च पूर्वोत्तरपक्षयोरपि प्रगीतपाठ एवेति न कश्चिद्विशेष इति भावः । अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्तीति भाष्यकारेण पूर्वोत्तरपक्षयोर्विशेषफलप्रयोजनं सूचितम् । तद्दर्शयति—यत्र तु न प्रप्रेति । यत्तु भाष्यकारेण अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्तीत्युत्तरं—न प्रप्रेति ब्रूयात् यदि पूर्वपक्षः इत्यादिपूर्वलिखितग्रन्थेन प्रयोजनं पदविकल्परूपं दर्शितम् । तत्र तन्त्ररत्नदर्शितरीत्या पूर्वाधिकरणस्थं प्रमादाल्लेखकेन भाष्यपुस्तकेऽस्मिन्नधिकरणे प्रक्षिप्तमित्येव युक्तम् । पूर्वाधिकरणेन नियतस्थानापत्तौ सिद्धायामस्मिन्नधिकरणे नियतमिरापदादि गिरापदधर्मान् गीत्यादीन् लभते वा न वेति सन्देहपूर्वकप्रवृत्तयोः पूर्वोत्तरपक्षयोः पदविकल्पाविकल्पप्रयोजनकथनस्यायुक्तत्वेन प्रगीताप्रगीतेरापदपाठरूपप्रयोजनस्यैव वक्तुमुचितत्वात् इत्यभिप्रायेण सिद्धान्तप्रयोजनमनुसन्धते—सर्वथा प्रगीतमेवेरापदमिति ।

इति श्रीपूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणधुरीण-श्रीखण्डदेवान्ते-

वासिकविमण्डनबालकृष्णात्मजशम्भुभट्टकृतायां

भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां नवमस्य प्रथमः पादः

अथ नवमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

(१)—सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥

रथन्तरादिशब्दानां सामादिशब्दानां च गीतिमात्रवाचित्वं गीतिविशेषत्वादिधर्म-
मात्रवाचित्वं वा सिद्धमेवोत्तरविवक्षया स्मार्यते । अथ वा योऽयमूहो नाम ग्रन्थ-
विशेषस्सामगैः पठ्यते स किं पौरुषेयः उतापौरुषेय इति चिन्तायां—

कर्तृस्मरणाभावरूपवेदापौरुषेयत्वहेतोरत्रापि तुल्यत्वात् इतरथा तस्यानैकान्तिकत्वेन
वेदस्याप्यपौरुषेयत्वानापत्तेः स्वाध्यायानध्यायपरिपालनस्य च तुल्यत्वादूह इति समा-
ख्यायाश्च रूढत्वेनापि नेतुं शक्यत्वात् । इतरथा कर्तृस्मरणाभावेऽपि समाख्यावलेन
पौरुषेयत्वाङ्गीकरणे काठकादिसमाख्यया वेदस्यापि पौरुषेयत्वापत्तेरपौरुषेय ऊहग्रन्थ
इति प्राप्ते—

ऊह चितर्क इति स्मृत्या तर्कप्रभवत्वरूपयोगेनैव समाख्योपपत्तौ रूढत्वे प्रमाणा-
भावात्; ऊहग्रन्थे च योनिग्रन्थे योन्युत्पन्नस्यैव साङ्गो 'यद्योन्यां गायति तदुत्तर-
योगायति' इत्यादिनाऽतिदिष्टस्य न्यायेनोत्तरादौ^१ पठनीयस्य सौकर्यार्थे पाठात्;
अस्यापि वेदत्वे सर्वासामाम्नासिद्धतया योनित्वप्रसङ्गेन योन्युत्तरादिविभागस्य अति-

समानि मन्त्रमेके ।

सिद्धमेवेति । सामशब्दानां गीतिवाचित्वं गीतिषु सामाख्येति द्वैतीयकसूत्रेण
(२-१-३६) सिद्धम् । रथन्तरादिशब्दानां गीतिविशेषवाचित्वं साप्तमिकेन “साङ्गोऽभि-
धानशब्देन प्रवृत्तिः स्यादि”ति द्वितीयपादाद्याधिकरणसूत्रेण सिद्धमेव । किं साङ्गो ऋचं
प्रति प्राधान्यमुत ऋचस्साम प्रति तदिति करिष्यमाणविचारविवक्षया स्मार्यते । प्रगीत-
मन्त्रवाक्यपरत्वे हि तद्विचारानुपपत्तिरित्यर्थः ।

अथवा

तस्यानैकान्तिकत्वेनेति । यदि कर्तृस्मरणाभावे विद्यमानेऽपि पौरुषेयत्वं तदा कर्तृस्मरणा-
भावहेतोरपौरुषेयत्वसाधने धूमादिसाध्ये बहुधादेरिव व्यभिचारित्वान्न पौरुषेयत्वं वेदेऽपि
सिद्धचेदिति भावः । स्वाध्यायेति । अनिषिद्धतिथावध्ययनं स्वाध्यायः निषिद्धतिथावनध्ययन-
मनध्यायः । रूढत्वेनापीति । ऊह इति नाम अनादिसिद्धं रूढं, न तु ऊह चितर्के इति

देशशास्त्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अत एव बलवत्पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तरा-
भावविशिष्टकर्तृस्मरणाभाव एव पौरुषेयत्वाभावसाधक इति नानैकान्तिकता ।

यद्यपि च तत्रत्या ऋचः सामानि च स्वरूपेणापौरुषेयाण्येव तथाऽप्युत्तरादिषु
न्यायसिद्धातिदिष्टसामरचनाप्रकारः पौरुषेयः । अत एव स्वाध्यायानध्यायादिपरिपालनं
ऋगादिविषयत्वादन्यथासिद्धम् । कर्तृस्मरणाभावस्तु मूलश्रुतिकल्पनाभावादप्युपपद्यते ।
मन्वादिस्मृतिषु हि मन्वादिवैशिष्ट्येन श्रुतिकल्पनार्थं कर्तृस्मरणमावश्यकम् । प्रकृते
तु न्यायमूलकत्वात् तदभावेऽपि न काचित् क्षतिः । अत एव सन्नध्यायविरोधे
अस्याग्रामाण्यं न त्वन्यस्मृतिवत् मूलभूतश्रुतिकल्पनया न्यायस्यैवाभासीकरणम् ।
अत एवाग्रे सामोहम्यायविचोरोऽपि सङ्गच्छते ॥ १ ॥

वितर्कार्थोहधातुनिष्पन्नत्वेन यौगिकं, येन तर्कप्रभवत्वसमाख्यया पौरुषेयत्वं स्यादिति भावः ।
अत एव बलवदिति । तथाचोहग्रन्थे विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वात् न तादृशविशे-
षणविशिष्टो हेतुरपौरुषेयत्वसाधक इत्यर्थः । यथैव दर्शपूर्णमासादिषु कर्माणि मन्त्राः क्रमश्च श्रुति-
सिद्धोऽपि पद्धतिरूपेण पुरुषनिबद्ध इति दर्शपूर्णमासप्रयोगपद्धतेः पौरुषेयत्वं एवमिहापीत्याह—
सामरचनाप्रकार इति । अन्यथासिद्धमिति । उहग्रन्थे हि ऋक्सामयोः संसर्गित्वेन पाठः
तद्विषयकमेव स्वाध्यायानध्यायादिपरिपालनमूहग्रन्थविषयमिव फलतीत्यतोऽन्यथासिद्धत्वमित्यर्थः ।

(२)—कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ तद्वद्द्रव्यं वचनात्पाकयज्ञवत् ॥४॥
 तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशाश्च ॥ ५ ॥ शब्दार्थ-
 त्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥
 असम्बन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥ संस्कारश्चा-
 प्रकरणेऽभिवत्स्यात्प्रयुक्तत्वात् ॥ ९ ॥ अकार्यत्वाच्च शब्दानाम-
 प्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥ आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥ प्रयुज्यत इति
 चेत् ॥ १२ ॥ ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ॥ १३ ॥

साम्रां किं ऋचं प्रति प्राधान्यं उत गुणत्वमिति सन्देहे

कर्मवा विधिलक्षणम् ।

साम्नामिति । यद्यपि साम्नामित्यविशेषोक्तं तथापि यत्र गुणप्रधानत्वविचारस्संभवति तादृश-
 विषयमेव साम्नामिति पदं द्रष्टव्यम् । यद्यप्ययं गुणप्रधानभावविचारस्सत्तम एव सिद्ध इति
 पुनरुक्त इव दृश्यते, तथापि तत्रत्यातिदेशविचारस्योभयथापि सम्भवात्तत्र तद्विचारस्यानावश्यकत्वात्
 अत्रत्यस्यैव प्रसङ्गात्तत्र करणं द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च तन्त्ररत्ने—अन्यत्रोत्पन्नस्य अन्यत्र गमनमति-
 देशः । स चोभयथापि सिद्धयतीति न तत्रैतत्प्रतिपादितम् । इहत्यमेव तु प्रसङ्गानीतम् ।
 इह तु गुणप्रधानता अवश्यं विचारणीया । तथाहि—यदि गीतिः प्रधानं ततो गीत्यनुरोधेन
 वर्णा भवन्ति प्रधानानुवर्तित्वादगुणानाम् । अतश्च प्रधानभूतगीत्यन्यथाभावपरिहाराय योनिवर्ण-
 वशेन गातव्यं भवति । अथ गुणभूता गीतिः ततो विपरीतं वर्णानुरोधेन गीतिः । अत-
 श्चोत्तरावर्णवशेन गातव्यं भवति । अन्यथाऽक्षरसंस्कारायोगात् । यत्र चाल्पान्यक्षराणि
 महती गीतिः, यत्र वा बहून्यक्षराणि अल्पीयसी गीतिः तत्राप्यस्ति गुणप्राधान्याभ्यां विशेषः ।
 तस्माद्बृहोपोद्धातयेहैव चिन्त्यत इत्युपनरुक्तमिति ।

अत्र प्राचीनैः पूर्वपक्षे युक्तिरुक्ता यदि ऋगक्षराभिव्यक्तिरूपसंस्कारकर्म साम ततस्तस्याः
 कर्मकाल एवोपयोगात्, अकर्मकाले हस्तेनोपाकृत्यं स्वाध्यायमधीयीतेति वचनाददृष्टार्थः तदा बहि-
 रसंस्कृतानां कर्मकाले पुनस्संस्कारोऽनर्थकः । यदि तूच्येत अकर्मकाले दृष्टार्थः प्रयोगः
 कर्मकाले तु संस्कारकत्वं तदाऽर्थवैशसम् । तस्मात् प्रधानकर्म साम, बहिः प्रयोगः फलार्थः
 क्रतुमध्ये तु क्रतोः आरादुपकारक इति । अस्याश्च युक्तेः इतरमन्त्रेष्वपि साधारण्यात् तेषामपि

सत्यपि क्रमप्रकरणाभ्यां ऋचां स्तोत्राङ्गत्वेन विनियोगे साम्नामपि तत एव स्तोत्राङ्गत्वोपपत्तेर्न तावत्पदस्वरं गुणप्रधानभावः । यदि तु योग्यतारूपं लिङ्गं पुरस्कृत्यते ततस्स्तोत्राक्षरवद्गक्षराणामपि गीतिकालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामाङ्गत्वम् । न च साम्नामपि ऋगक्षराभिव्यञ्जकत्वलिङ्गेन ऋगङ्गता, उभयथोपपत्तौ 'ऋच्यध्यूढं' साम गायति, यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोगायति, कवतीषु रथन्तरं गायति, इत्यादौ सप्तमीश्रुत्या ऋचां सामाङ्गत्वप्रतीतिः । संयुक्ताक्षरस्यैव गुणाभिधानरूपस्तोत्रजनकत्वेन विश्लिष्टाक्षराभिव्यञ्जकसाम्नः प्रयोजनविरोधितयाऽभिव्यञ्जकत्वानुपपत्तेश्च । अत एव प्रयाजशेषन्यायेन सप्तम्याः प्राधान्यलक्षणेऽप्यपास्तम् । निषादस्थपत्यधिकरणन्यायविरोधेन^१ प्राचीनप्रयाजशेषन्यायस्यापभ्रंशितत्वात्^२ । एवं च स्तोत्राङ्गतया ऋचां पृथगुच्चारणं कृत्वा सामाधारतया पुनः कार्यम् ॥

क्रतुप्रयोगमन्तः स्मारकत्वानुपपत्त्या अधिकरणविषयत्वापत्तेः नासाधारण्येन एतत्पूर्वपक्षसाधकत्वमिति तामुपेक्ष्य पूर्वपक्षयुक्तिं दर्शयति—सत्यपीति । सप्तमीश्रुत्येति । भाष्याद्युपपादितं रथन्तरं गायतीत्यादिविधिषु रथन्तरादिपदोत्तरद्वितीयाविभक्त्या साम्नां प्राधान्यं यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेत्यादौ तृतीयानिर्देशान्न सम्भवतीति तदुपेक्ष्य ऋचामेवाङ्गत्वं कथयितुं सप्तमीश्रुत्येत्युक्तम् । तथा च यत्र 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयती'त्यादौ सत्यपि द्वितीयाश्रवणे सप्तम्यर्थलक्षणापूर्वकं तृतीयाया अपि लक्षणा द्वितीयार्था स्वीकृता, तर्हि सुतरां श्रूयमाणसप्तम्यनुरोधेन ऋचां गुणत्वे सिद्धे क्वचित् सामवाचकपदे तृतीया लक्षणया द्वितीयार्थपरेति शक्यत एव वक्तुमिति भावः । ननु प्रयाजशेषवाक्ये दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणाद्वयाङ्गीकारवत् इहापि प्रकृतऋचां सामाङ्गत्वेऽदृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टार्थतालाभाय सप्तम्या एव द्वितीयार्थलक्षणाङ्गीकारो युक्त इत्याशङ्कां निरसितुं दृष्टप्रयोजनासम्भवमुपपादयति—संयुक्ताक्षरस्येवेति । प्रयोजनं गुणाभिधानं तद्विरोधितयेत्यर्थः । अस्तु वा कथञ्चित् दृष्टार्थत्वं, तथापि तदनुरोधेन लक्षणाङ्गीकरणं प्राचां प्रयाजशेषवाक्य एवायुक्तमिति चतुर्थाध्यायोक्तं स्मारयति—निषादस्थपतीति । पूर्वपक्षे फलभेदं दर्शयति—एवञ्चेति । वस्तुतस्तु पूर्वपक्षेऽपि साम्नामाधारभूतर्गपेक्षायां क्रमप्रकरणपठितर्चामेवाधारत्वस्य सिद्धान्तेऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, ऋचामपि स्तोत्राङ्गत्वं सामाधारद्वारैव शक्यत एव वक्तुम् । अत एव ऋचां प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानरूपस्तोत्राङ्गतापि पूर्वपक्षे समाहिता भवति । तथा च सामाधारत्वेनैव सकृत्पठितानामृचामानुषङ्गिकस्तोत्राङ्गत्वनिर्वाहे न पुनः पाठप्राप्तिः । इयांस्तु

1. B. न्यायेन

2. B. & C. अपहस्तितत्वाच्च

किञ्चैवं क्रमप्रकरणसहकृतलिङ्गेनैव साम्नः ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रोपयोगे 'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत, बृहत् पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति' इत्यादिस्तोत्रे विनियोग-वैयर्थ्यम् । अतश्च वैयर्थ्यपरिहारार्थमप्यारादुपकारकतया साम्नां स्तोत्राङ्गत्वम् । न चैवं करणत्वनिर्देशानुपपत्तिः; आरादुपकारकस्यापि बृहस्पतिसवदपूर्वद्वारा स्तोत्रोपकारं प्रति करणत्वोपपत्तेः । ऋचां तु सामाङ्गभूतानामपि पृथगुच्चारणाभावेऽप्यानु-षङ्गिकस्तोत्रोपकारकत्वमित्यपि^१ सुवचमिति प्राप्ते—

स्तोत्रशब्दस्य याज्ञिकवृद्धव्यवहारेण प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानवाचित्वावगतेः इतरथा शास्त्रापेक्षया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेरवश्यं गानविशिष्टाक्षरवृत्तिसंश्लेषज्ञानजन्य-गुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वावसायात्, तादृशस्तोत्रस्य च गानाभिव्यक्ताक्षरसाध्यत्वेन गानं विनाऽनुपपत्तेः युक्तमेव साम्नो ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रसाधनत्वमिति, क्रमप्रकरणसहकृतलिङ्गेनैव ऋचां स्तोत्राङ्गत्वमिव साम्नामपि ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वम् ।

विशेषस्तत्र, यत् सामाधारताद्वारा स्तोत्राङ्गभूतानामप्युक्तां पूर्वपक्षे न प्राधान्यं; किन्तु गुणत्वमेव । तत्फलन्तु पूर्वलिखिततन्त्ररत्नग्रन्थात् स्पष्टमेवेति पूर्वपक्षान्ते पूज्यपादैरेव व्यक्तीकरिष्यते । गुणाभिधानरूपप्रयोजनविरोधितायाः पूर्वोक्तायाः परिहारस्तु सिद्धान्त इवोपपादनीयः । ननु साम्नो दृष्टार्थत्वाभावे किमनुरोधेन यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेत्यादिविधिगततृतीयायाः प्राधान्यलक्षकत्वम्? । तदभावे वा कथं करणत्वनिर्देशोपपत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । यथा बृहस्पतिसवेन यजेतेति तृतीया बृहस्पतिसवेन स्वापूर्वद्वारा वाजपेयोपकारं प्रति करणत्वादुपपन्नः, एवमृगधिरूढेन साम्ना स्वापूर्वद्वारा स्तोत्रोपकारं भावयेदिति वाक्यार्थवर्णने स्वापूर्वद्वारा स्तोत्रोपकारं प्रति करणत्वादुपपन्नैव तृतीयेति भावः । संश्लेषज्ञानेति । एतेन संश्लिष्टाक्षराणामेव गुणाभिधानरूपस्तोत्रजनकत्वेन विश्लिष्टाक्षराभिव्यञ्जकसाम्नः प्रयोजनविरोधितया अभिव्यञ्जकत्वानुपपत्तेरिति पूर्वपक्षयुक्तं निरस्तं वेदितव्यम् । संश्लिष्टाक्षराणामेव गुणाभिधानजनकत्वेऽपि गानजन्यविश्लेषयुक्ताक्षरजन्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वेन गानजन्यविश्लेषस्य स्मारकविधयोपयोगसम्भवेन प्रयोजनविरोधित्वाभावादिति भावः । संश्लेषज्ञानमितिमूले ज्ञानपदेन स्मरणात्मकं तद्गृह्यते ।

यत्तु प्रकाशकारैः प्रत्यक्षविधिनैवोत्तरार्थत्वात् लिङ्गकल्प्यविधिकल्पनाप्रतिबन्धेन योन्यर्थत्वं बाध्येत, तत्प्रतिप्रसवार्थमृच्यभ्यूढमित्यर्थवान् विधिरित्युक्तम्; तत् तदा सिध्येत्, यद्युत्तराधिकरणत्वस्य योन्यधिकरणसामोद्देशेन विधौ योन्यधिकरणत्वबाधः प्राप्नुयात्, नत्वेतदस्ति

अत एव ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थस्यैव सामानुषङ्गिकतया ऋगाधारत्वस्यापि प्राप्तेः 'ऋच्यध्यूढं साम गायति' इत्यनुवादः । आवश्यकं चास्यानुवादकत्वं तत्तत्सामानां तत्तद्गाधारत्वस्य पाठादिनैव प्राप्तेः^१ ऋचस्सामाङ्गत्ववादिनोऽपि । 'यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोः' इत्यादौ तु सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा, अन्यथा अतिदेशानुपपत्तेः । न ह्यनोत्तरयोस्सामाधारत्वविधिस्सम्भवति । गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् । 'एकं साम तृचे क्रियते' इत्यनेन तृचाधारत्वस्य भवन्मते विधानेन ऋचत्रयस्य विकल्पानुपपत्तेश्च । 'एकं साम' इत्यनेन तृचाधारत्वसिद्धेः पाठादिना च विवक्षितऋचप्राप्त्युपपत्तेः 'यद्योन्यां' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतोऽतिदेश एवानेनोत्तरयोर्विधेय इति तयोः प्राधान्यसिद्धयर्थं लक्षणाऽऽवश्यकी ।

एतेन ऋचामुक्तवचनैस्सामाङ्गत्वेऽप्यानुषङ्गिकतया अक्षराभिव्यक्तेरपि जायमानत्वात् तामादायैव स्तोत्रपदार्थनिर्वाहोपपत्तेर्न सामानां ऋचं प्रत्यङ्गत्वमिति परास्तम् । ऋगङ्गत्वाभावे साम्न ऋगन्तरेऽतिदेशानुपपत्तेः । अत ऋचां प्राधान्यादुत्तरावर्णवशेन साम्नोऽन्यथाभावात्मक ऊहोऽपि वक्ष्यमाणो नानुपपन्नः ॥ २ ॥

इत्यभिप्रायेण दूषयितुं यद्योन्यामिति वाक्यतात्पर्यं दर्शयति—यद्योन्यां गायतीति । अन्याय्यत्वादिति । यद्यप्युत्तरयोः सामाधारत्वविधौ तद्वत्त्वादेव....गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वन्यायाबाधेनापि 'अगारे गावो वास्यन्ता'मित्यत्रेव प्राधान्येऽपि सप्तम्युपपत्तेः न तद्वाधफलोऽधिकरणत्वार्थादरो युक्त इति भावः । ननु क्रमप्रकरणसहकृतलिङ्गेन साम्नमृगर्थत्वेन विनियोगेऽपि ऋचां तिसृणामेकार्थत्वेन प्राप्तविकल्पपरिहाराद्योत्तराधारत्वविधिः आवश्यक इत्यत आह—एकं सामेति । अतोऽतिदेश एवेति । ततश्च योनिसंस्कारकत्वेन सतस्साम्नः अनेन वाक्येनोत्तरासंस्कारत्वेन अतिदेशे सति उत्तरासंस्कारार्थत्वेन योनिसंस्कारकत्वस्य बाधाप्रसक्तौ प्रतिप्रसवानपेक्षणात् न तदर्थं ऋच्यध्यूढमित्यस्य विधित्वमावश्यकमित्याशयः । अतिदेशानुपपत्तेरिति । अत्र चानिदेशानुपपत्तिः सामानां न प्राधान्यवाधिका इष्टापत्त्या तत्परिहारात् । अपि तु अदृष्टार्थत्वापत्तिरेव । ततश्च दृष्टविधया साम्नमृगङ्गत्वोपपत्तौ न प्राधान्यं युक्तमित्येव न्यायशरीरमिति ध्येयम् । अस्य प्राधान्यसाधनस्योहोपोद्धाततां दर्शयति—अतो ऋचामिति । अत्र च पूर्वपक्षे उपपादितसामविनियोजकविधिवैयर्थ्यन्तु स्तोभातिदेशाधिकरणे परिहरिष्यते ।

(३)—तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ शब्दार्थत्वाद्विकारस्य ॥ १५ ॥
 दर्शयति च ॥ १६ ॥ वाक्यानां तु विभक्तत्वात् प्रतिशब्दं
 समाप्तिस्स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ तथा चान्यार्थ-
 दर्शनम् ॥ १८ ॥ अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥ अभ्यासे-
 नेतरश्रुतिः ॥ २० ॥

तच्च साम योन्यामुत्पन्नमप्युत्तरयोरितिदिष्टत्वात् तृचे गेयमित्यविदादमेव । तत्रापि
 च यद्यपि ऋचां प्रधानत्वात् प्रतिप्रधानं गुणवृत्तेर्न्याय्यत्वात् प्रत्युचं परिसमापनीय-
 मित्यपि सिद्धमेव । तथाऽपि तदेवाक्षिप्य समाधीयते । 'एकं साम तृचे क्रियते
 स्तोत्रीयम्' इति वचनेन हि न तावद्गुद्देशेन सामविधिः, तस्य लिङ्गादेव प्राप्तेः । नापि
 त्रित्वविशिष्टक्रगुद्देशेन, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् । नापि स्तोत्रीयक्रगुद्देशेन त्रित्वविधिः,
 एकरप्रसरताभङ्गापत्तेः । तत्तत्स्तोत्रेषु स्तोमांतरविधानेन त्रित्वविध्यनुपपत्तेश्च ।

अत एव स्तोत्रोद्देशेनापि न त्रित्वस्य ऋक्परिच्छेदद्वारा साक्षाद्वा विधिः, अस्य
 ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नानेऽपि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात् प्रकरणेन स्तोत्रस्योद्देश्य-
 त्वानुपपत्तेश्च । स्तोत्रस्य सामविशेषणत्वेनोपादानात् स्तोत्रीयपदेनापि तत्प्रतिपादना-
 नुपपत्तेश्च । त्रित्वस्य ऋग्विशेषणत्वेनोपात्तस्य स्तोत्रोद्देशेन विध्यनुपपत्तेश्च । स्तोत्रो-
 द्देशेन त्रित्वविशिष्टक्रग्विधानं तु ऋचां प्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात्पूर्वोक्तदूषणगणापत्ते-
 श्चानुपपन्नम् । अतस्सप्तमीवलात् त्रित्वविशिष्टक्रचामेव सामोद्देशेन विधिः । उद्देश्य-
 समर्पकं च स्तोत्रीयपदम् । स्तोत्रीयं च योग्यतावलात् सामैवेति सामेत्यनुवादः ।
 सामपदमेव वा तथाऽस्तु । अवभृथाद्यङ्गसामस्वपि च तृचाधारत्वविधिरस्तु ।
 स्तोत्रीयपदं चोपलक्षणम् । सर्वथा त्रित्वविशिष्टानां ऋचां साम प्रति गुणत्वात् गुणानु-

तृचेस्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ।

तस्य लिङ्गादेवेति । साम्नो ऋगक्षरामिव्यञ्जकत्वरूपसामर्थ्यादेव ऋक्संस्कारकत्वप्राप्तेरित्यर्थः ।
 सर्वथा त्रित्वविशिष्टानामिति । वस्तुतस्तु पूर्वाधिकरणे ऋचां प्राधान्य साम्नः संस्कारकत्वा-
 दङ्गत्वमिति सिद्धस्य अर्थस्याऽऽक्षेपकारणं किं तृचे इति सप्तम्यनुपपत्तिः ; उत तृचस्योद्देश्यत्वे
 वाक्यभेदापत्तिर्वा ? नोभयथापि युक्तमेतत् : सप्तम्याः प्राधान्यलक्षकत्वेऽपि अर्थप्राप्तकरणत्वानु-
 वादत्वोपपत्तौ अनुपपन्नत्वाभावात् । त्रित्वविशिष्टक्रचां विधौ विशिष्टस्य व्युत्पन्नत्वेन विधेया-
 नेकत्वनिमित्त-वाक्यभेदस्य तव मते परिहार्यत्वस्येव विशिष्टोद्देशकतवाक्यभेदस्यापि परिहार्यत्वस्य
 ममापि वक्तुं शक्यत्वात् । अतो ऋचां गुणत्वात् साम्नश्च प्राधान्यात् गुणानुरोधेन प्रधानाऽऽ-

रोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् व्यासज्य^१ गेयम् । एवं च 'यद्योन्यां' इति वाक्यं नाति-
देशविधायकं अपि तु सामसाधारण्यानुवादस्त्रित्वापेक्षितक्रग्विशेषसमर्पकमिति प्राप्ते—

वृत्तेरन्याय्यत्वेन न प्रत्येकं तिसृषु ऋक्षु गानम्, अपि तु व्यासज्यैव गानमिति पूर्वपक्षोपपादन-
मयुक्तमेव । आक्षेपकहेतोरधिकस्याभावात् । किन्तु प्रतिप्रधानगुणावृत्तिन्यायसिद्धं प्रत्येकमेव
गानं वचनेन न्यायबाधं मन्वान आक्षिपतीति भाष्यतन्त्ररत्नाद्युपपदितदिशा पूर्वपक्षो—
पपादनं युक्तम् । एवञ्च 'तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशादि'ति सूत्रे श्रुतिपदमपि समर्थितं भवति ।
नहि पूर्वमुपपादिते सप्तम्याः प्राधान्यलक्षकत्वे सति सप्तमीनिर्देशादृचां गुणत्वेन तृचे व्यासज्य
गानमिति पूर्वपक्ष्याशङ्का युज्यते । अतः साम क्रियते इत्युपात्तसामनिर्वृत्तिं प्रत्यङ्गत्वेव त्रित्वं
सामसाधनऋक्परिच्छेदद्वारा विधीयते । ऋग्गतत्रित्वसङ्ख्यया सामनिर्वृत्तिं भावयेदिति हि
वाक्यार्थः यदा च प्रत्यृचं गानसमाप्तिः तदा सा न ऋग्गतत्रित्वसङ्ख्यया सम्पादिता भवति ।
किन्तु ऋग्गतैकत्वसङ्ख्यया सम्पादिता, सा च नाङ्गीभूता; तथा चाङ्गभूतत्रित्वसङ्ख्यासम्पादना-
र्थमेकैकस्यामृचि अंशेनांशेन साम गेयमिति व्यासज्य गानम् । यद्यपि ऋचां प्राधान्येन
सामसाधनत्वाभावात् तद्वृत्तिसङ्ख्यायाः सामाङ्गत्वमनुपपन्नं तथापि प्रधानभूतानामप्यृचां आर्थिकं
सामसाधनत्वमस्त्येवेति तद्वृत्तस्य युक्तमेव सामाङ्गत्वम् । प्रत्यृचं गानपक्षे तु करोतेरभ्यासे
लक्षणापत्तिः अतो लक्षणापरिहाराय क्रियत इति निर्वृत्त्यर्थककरोतिश्रुत्या प्रधानानुरोधेन
गुणाऽऽवृत्तिन्यायस्य बाधात् व्यासज्य गानमित्येव पूर्वपक्षः पूर्वाक्षेपेण युक्तः । एतेन तृचे
इति तृचगताधारनाप्रतिपादकसप्तमीश्रुतिबलात् तृचे व्यासज्य गानमिति सप्तमीश्रुतिप्रदर्शनं
'तदुत्तरयोग्याती'ति तन्त्ररत्नकारीयमप्ययुक्तमेव । पूर्वोक्तरीत्या पूर्वाक्षेपकत्वाभावादिति
ध्येयम् ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु यद्योन्यां तदुत्तरयोग्यातीति योनौ कृत्स्नगानानुवादावगतेः तद्विरोधे
कथं व्यासज्य गानशङ्केत्यत आह—एवञ्च यद्योन्यामिति । अयमर्थः—नेदमतिदेशकं
वचनं योनौ कृत्स्नस्य प्रापकाभावात् । अतो यदातिथ्यायां बहिरित्यत्र यथा एकबर्हिः आति-
थ्योपसदग्नीषोमीयेष्विति वाक्यार्थः, तथाऽत्रापि योन्यादितिसृष्ट्वेकं सामेति । इयांस्तु विशेषः ।
यत्तत्र विधिः, इह तु सामाङ्गवृत्तापेक्षितोत्तरानियममात्रम् । एवं रथन्तरमुत्तरयोग्यातीत्यत्रापि
एकं सामेत्यनेन व्यासज्य गीतिसाधकेन तात्पर्यग्रहादुत्तरयोरपीत्यपिशब्दाध्याहारो ज्ञेय इति ।

सामाधारतया तृचविधौ पाठादेव योनिऋक्प्राप्तेरुत्तरयोरपि उत्तराग्रन्थपठितयोः क्रमप्रकरणादिना तत्तत्सामाधारत्वेन प्राप्तिसम्भवात् इतरथा तत्तत्सामाधारत्वेन तत्तदुत्तराप्राप्तेस्तवाप्यसम्भवापत्तेः 'यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः। अतोऽवश्यं क्रमप्रकरणादिना तत्तत्स्तोत्राङ्गतया प्राप्तानां योन्युत्तरादिरूपाणां ऋचां स्तोमविधिवशेन समुच्चयावगतावुत्तरयोरपि स्तोत्राङ्गत्वनिर्वाहार्थं यत्किञ्चित्सामप्राप्तौ 'यद्योन्यां' इत्यतिदेशेन योनिसाम नियम्यते। यथाप्राप्तस्यैव च नियम इति साम्नो ऋगाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वेनैव प्राप्तत्वात् ऋचां प्राधान्यावगतेः प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन प्रत्येकमेव गेयम्।

एवं च—'एकं साम तृचे क्रियते' इत्यनेन तृचोद्देशेन स्तोत्रीयविधानादवभृथाद्यङ्गभूतसाम्नां चयनाद्यङ्गभूतषाडहिकसाम्नां च नोत्तरासु गानम्। अत्र हि त्रिवस्य ऋच्यन्वयव्युत्पत्तेर्न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः। 'यद्योन्यां' इत्यनेनोपसंहाराच्च स्तोत्रीयस्य सामरूपतासिद्धेः सामेत्यनुवादः।

वस्तुतस्तु—उत्तराणामवान्तरप्रकरणात् तत्तत्स्तोत्राङ्गत्वेनैव प्राप्तेरवभृथाद्यङ्गत्वे प्रमाणाभावात् तत्र तृचगानाप्रसक्तेः 'एकं साम' इत्यादेर्नोक्तप्रयोजनलाभः। अत एव तत्र सामविध्यन्यथानुपपत्त्या तदाश्रययोनिमात्रस्यैव विनियोगात् तज्जन्यगुणाभिधानस्यैवावभृथादावुपयोगः। किन्तु तृचोद्देशेन सामैकत्वविधिः, सामेति विशिष्टकारकविधानेऽपि सामैकत्वे विधेस्तात्पर्यात्। एकपदं स्तोत्रीयपदं चानुवाद एव।

अत्र प्राचीनैः सिद्धान्तोपपादनन्याजेन अत्र वाक्यार्थ उपवर्णितः। न केवलमत्र सामस्तृचसम्बन्धो निर्दिश्यते अपि तु स्तोत्रीयमिति पदात् स्तोत्रसम्बन्धिन एव। 'साम्ना स्तुवीत' 'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत' इत्यादिवचोबोधितापि स्तोत्राङ्गता स्वतः स्तोत्रकरणे सामर्थ्याभावादयोऽप्यस्तोत्रसाधनऋक्संस्कारद्वारैव निर्वहणीया। स्तोत्रसाधनता च ऋचां यत्र वाक्यपरिसमाप्तिस्तावतामेव, न तु वाक्यसमुदायरूपतृचानाम्। ततश्च स्तोत्रसाधनऋक्संस्कारसामोद्देशेन त्रित्वं स्तोत्रसाधनऋक्परिच्छेदद्वारैव विधेयमित्यर्थात् स्तोत्राङ्गत्वेनैव स्तोत्राङ्गऋक्परिच्छेदद्वारा त्रित्वविधानं फलतीति तिसृणां ऋचां स्तोत्राङ्गत्वेन विधाने सिद्धे तत्र प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिन्यायलभ्यं यत् तिसृषु प्राप्तं साम तदेव तृचे साम क्रियते इत्यनेनानूद्यते। अत एवानुवादत्वात् करोतावभ्यासलक्षणायामपि न दोष इति। तदिदं प्राचां वाक्यार्थवर्णनं पूर्वपक्षारम्भोपपादितैकप्रसरताभङ्गवाक्यभेदादिदोषप्रस्तत्वात्, पाठादिनैव स्तोत्रसाधनऋग्गतत्रित्वप्राप्तेरुपपादितत्वात्, अनुवादमात्रत्वे चैतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः अयुक्तमित्यभिप्रेत्य एकं सामेति वाक्यप्रयोजनं दर्शयन् वाक्यार्थमुपवर्णयति—एवञ्चैकं सामेति। नोत्तरासु गानमिति। यतः स्तोत्राङ्गसाम्न एव तृचसंस्कारकत्वनियमः अत एव स्तोत्राङ्गभिन्नसाम्नां नोत्तरासु गाननियम इति भावः। विशिष्टकारकेति। एकत्वविशिष्टसामरूप-

सामैकत्वविधिप्रयोजनं च यत्र विकृताग्निष्टुदादौ 'आग्नेयीषु स्तुवते' इति प्राकृतयोऽन्युत्तरावायेन ऋगन्तरविधानं तासां च न विकृतिप्रकरणे पाठः अपि तु दाशतयीभ्यः आनयनं तत्र तु स्तोमसङ्ख्यानुरोधेनानीतासु ऋक्षु प्राकृतसामपाठे अनियमेन द्वित्रितावत्सङ्ख्याकसाम्नां त्रिणवादिसङ्ख्याकऋक्षु पाठप्रसक्तौ तृच एवैकैऋसाम्नां पाठः, ऋगन्तरेषु माध्यंदिनादिपवमाने सामान्तरागम इति ॥ ३ ॥

(४)—तदभ्यासस्समासु स्यात् ॥ २१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

तिसृषु प्रत्येकं गीयमानमेकं साम समास्वेव गेयं न विषमासु, न्यूनासु गाने सामैकदेशस्य लोपाख्यसंशरापत्तेः। अधिकपरिमाणासु गाने ऋक्षेषु सामादर्शन-रूपविलेशापत्तौ तत्र सामैकदेशस्याऽऽवृत्त्यापत्तेः। तस्मात् समासु गानम्। इदं चाग्नि-ष्टुदादिविषयमेव। तत्रागम्यमानानां ऋचां सामपरिमितछन्दस्कानामेवानयनात्। न त्वन्यत्र, समयोर्विषमयोर्वा उत्तराग्रन्थपठितोत्तरयोः योनेश्च क्रमप्रकरणादिविनि-युक्त^१ त्वेन त्यागायोगात् तत्र साम्यवैषम्यचिन्तानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

कारकविधानेऽपीत्यर्थः। सामान्तरागम इति। यथाच विवृद्धस्तोमके क्रतौ बहिष्पव-मानादिस्तोत्रेषु साम्नामभ्यासो ऋचामागमः, उत्तरपवमानद्वये साम्नामागमः ऋचामभ्यासः तथोपपादयिष्यते।

तदभ्यासः समासु स्यात्।

पूर्वं तृचे गानं न व्यासज्य अपि तु तृचप्राधान्यात् प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन प्रत्येकमिति सिद्धम्। तच्च सम्पादनं कचित् पाठात्, कचिदभ्यासात् कचिदागमात् कचित्पाठेऽपि प्रग्रथनेनाभ्यासादिति तत्र तत्र वक्ष्यते। तत्र संशरविलेशपरिहाराय समास्वेव गानमेकस्य साम्न इति प्राचीनैर्दर्शिते सिद्धान्ते विशेषं दर्शयति—इदञ्चेत्यादिना। तत्रागम्यमानानामिति अग्निष्टुति 'तस्य वायत्र्यास्वेकविंश'मिति वाक्येन वायव्यर्चा विहितानां दाशतयीभ्यः आनयनं अपूर्वे च यागे एतस्यैव रेवतीष्विति वाक्येन रेवतीनां ऋचां विहितानां तत एवानयनमित्यर्थः। साम्यवैषम्यचिन्तेति। अत एव तादृशस्थले संशरविलेशौ सोऽपि विषमास्वेव गानमनुपदमेव साधयिष्यते।

(५)—नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ ऐकार्थ्याच्च
तदभ्यासः ॥ २४ ॥

‘यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोः’ इत्यन्तोत्तराशब्देन योन्युत्तरयोरुत्तराग्रन्थपठितयो-
श्चोत्तरयोर्ग्रहणं उत उत्तराग्रन्थपठितयोरेवेति सन्देहे उत्तराशब्दस्य ‘प्रस्तरमुत्तरं
बर्हिषस्सादयति, तूष्णीमुत्तरा दोहयति’ इत्यादौ सम्बन्धिशब्दत्वदर्शनात् यैव योनेः
परतः पठिता सैवोत्तरा । ततश्च योनिग्रन्थे रथन्तरयोनेः परतो बृहद्योनेः पाठात् तस्यां
रथन्तरस्य गानं उत्तराग्रन्थे च रथन्तरयोनेः परतो ‘न त्वा वामन्यो दिव्यो न पार्थिवः’
इत्यस्याः पाठात् तस्यामपि विकल्पेनेति प्राप्ते—

बृहद्योनेः रथन्तरयोन्युत्तरत्वेऽपि तस्यामुत्तराशब्दस्य वैदिकैरप्रयुज्यमानत्वात्
उत्तराशब्दोऽयमुत्तराग्रन्थपठितोत्तरासु वैदिकप्रयोगादसम्बन्धिकतयैव रूढः । ततश्च
सम्बन्धिशब्दस्य प्रतिसम्बन्धिप्रतिसन्धानसापेक्षत्वेन विलम्बेनार्थोपस्थापकत्वादप्यत्र
सम्बन्धिशब्दत्वेऽपि प्रकृते असम्बन्धिशब्द एवायम् । ततश्चोत्तराग्रन्थपठितोत्तराणा-
मेव झडित्युपस्थापक इति तासामेव ग्रहणम् । प्रकरणक्रमाभ्यां ^१ चोत्तराग्रन्थपठिताना-
मुत्तराणां तत्तत्स्तोत्राङ्गत्वप्रतीतेरिदमेव युक्तम् ॥

नैमित्तिकन्तूत्तरात्वम् ।

विकल्पेनेति । यद्यपि ‘यद्योन्यामिति वाक्ये उत्तरापदेन योन्यपेक्षया द्वितीयतृतीयचौं
पठिते । तयोरेव ग्रहणं वाक्यादायाति । उत्तराग्रन्थपठितयोस्तु तयोः प्रकरणाद्ग्रहणम् ;
वाक्याच्च प्रकरणं दुर्बलमिति नोत्तराग्रन्थाधीतयोर्ग्रहणमायाति, तथापि सामगानां रथन्तरादिसाम-
योनीनामेव पाठात्मक एको ग्रन्थः छन्दोनामकः । तथा एकस्य साम्नो योनिपाठानन्तरमयोनि-
भूतश्रद्धयपाठः, कचिदेकश्रद्धपाठोऽपि ततः सामान्तरयोनिपाठः इत्येवं योनिपठितदुत्तरपाठात्मक
एको ग्रन्थः । स एवोत्तराग्रन्थ इत्युच्यते । तत्र यथैव वेदे योन्युत्तरद्वितीयतृतीयचौः
ग्रहणे यद्योन्यामिति वाक्यप्रवृत्तिः, तथैवोत्तराग्रन्थेऽपि साम्नां योनिं पठित्वैव विभागेनोत्तराणां पाठात्,
तदुत्तरपठितार्चामपि योन्युत्तरत्वाविशेषात् तद्ग्रहणेऽपि तद्वाक्यप्रवृत्तिरस्त्येवेत्युभयत्रापि वाक्या-
देव ग्रहणात् रथन्तरसाम्ना उत्तरयोर्गाने क्रियमाणे यद्योन्यामिति वाक्ये द्विविधोत्तरयोरपि ग्रहणे-
नोत्तरद्वये—[विकल्पेन पाठापत्तिः] रथन्तरयोन्युत्तरे चाग्रे लिखित्येते ।

एवं वा

अत्र चाग्नेऽतिजगत्यादिछन्दस्कर्चा समानछन्दस्कत्वादिविचारस्य करिष्यमाणत्वात् तेषां छन्दसामक्षरसङ्ख्याज्ञानं विना विचारायोगात् तदुपोद्धातत्वेन प्रकृतोपयुक्तानि छन्दांसि सौकर्यार्थमुच्यन्ते । अत्र गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्हतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशकर्मष्टि—अत्यष्टिधृत्यतिधृति-कृतिप्रकृतिकृतिविकृतिसङ्कृति अम्कृत्युत्कृतिसंज्ञानि विंशतिछन्दांसि । तत्र प्रथमं गायत्रीछन्दः, तदपेक्षया उत्तराण्युष्णिगादीनि उत्कृतिपर्यन्तानि तानि तान्युत्तरोत्तरछन्दांसि पूर्वपूर्वापेक्षया चतुरक्षराधिकानि ज्ञेयानि ।

तथा च त्रिपदा गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा ; तदपेक्षया उष्णिक् चतुरक्षराधिका सती अष्टाविंशत्यक्षरा भवति । उष्णिगपेक्षया चतुरक्षराधिकाऽनुष्टुप् द्वाविंशदक्षरा भवति । तदपेक्षया चतुरक्षराधिका बृहती षट्विंशदक्षरा भवति । एवमग्नेष्वृह्यम् । पूर्वोक्तानाञ्चैतेषां गायत्र्यादीनामुत्कृति-पर्यन्तानां छन्दसामेकेनाक्षरेण न्यूनेन निचृदिति संज्ञान्तरम् । एकेनाधिकेनाक्षरेण भुरिगिति च संज्ञान्तरं भवति । यथा—चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री सा एकेनाक्षरेणेना सती त्रयोविंशाक्षरा भवति । तदा निचृद्गायत्रीति व्यपदिश्यते । सैव एकाक्षराधिका सती पञ्चविंशत्यक्षरा भुरिगायत्रीछन्द इति व्यपदिश्यते । एवं द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूना सती द्वाविंशत्यक्षरा तदा विराड्गायत्री भवति । एवं द्वाभ्यामक्षराभ्यामधिका सती षट्विंशत्यक्षरा भवति तदा स्वराड्गायत्रीति व्यपदिश्यते । एवमुष्णिगादिष्वपि छन्दस्सु निचृदुष्णिगादिसंज्ञा द्रष्टव्याः । ततश्चैतादृशस्थले संज्ञान्तरे विद्यमानेऽपि न गायत्रीत्वादिरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वस्य हानिः । एताश्च निचृदादिसंज्ञा यत्र न्यूनाक्षरासु तत्तच्छन्दस्सु आसुःक्षु वक्ष्यमाणव्यूहप्रकारेण पादपूरणं भवति तत्र यथावस्थित-गायत्रीत्वादीनां संभवान्न प्रवर्तन्ते, किन्तु [यत्र] व्यूहेनापि न पादपूरणं तत्रैव ता द्रष्टव्याः । एवं यत्र त्रिभिरक्षरैरप्यूनत्वं तत्र गायत्री—विराड्गायत्रीत्यादि व्यपदेशः । एवञ्च यत्र छन्दस्सु न्यूनाक्षरता तत्र पादपूरणार्थं ‘क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावाद्व्यूहेदि’ ति वचनात् व्यूहेन पादपूरणम् । क्षिप्रे संहितायां भवः क्षैप्रः, संयोगो यकारसंयोगो येष्वाक्षरेषु भवति तद्विश्लिष्य कृत्वा पठनीयम् । तथा द्वयोरक्षरयोर्यत्कैकमक्षरं ‘एकः पूर्वपरयो’रित्यधिकृत्य गुणवृद्धिविधानेन द्वयोरचोरेकादेशेन कृतं तत्ताप्यक्षरद्वयं कृत्वा पठनीयम् । यथा व्यं वकं वरेण्यमित्यादौ यकारसमानस्थानेन इकारेण व्यवायं कृत्वा त्रियं वं वरेणियमिति पठित्वाऽक्षरद्वयपूरणम् । तथाऽन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एवं स्वर्विद इत्यादौ वकारसमानस्थानेनोकारेण व्यवायः कार्यः । तथा च सुर्विद इति पठित्वा पादपूरणं ज्ञेयम् ।

केचित्तु रेफलकारयोरपि सन्धौ व्यवायः कार्य इत्याहुः । प्रातिशाख्यभाष्ये तु यकारसंयोग एव व्यवायः नतु रेफलकारसंयोगेऽपीत्युक्तम् । अयञ्च यकारवकारसंयोगेषु समानस्थानैः इकारोकारस्वरैर्व्यवायस्तत्रैव भवति, यत्न स्वाभाविक एव संयोगः, यथा उदाहृतस्थले । यत्र अस्वन्तरमित्यत्र यथावामं प्रयत्यध्वरे इत्यत्र यकारसंयोगसंहितायां यणादेशकृतः तत्र न असुवन्तरं, प्रयतियध्वरे इतिव्यूहः विन्तु यणादेशस्थानिभूतप्रकृत्यैव व्यूहः । ततश्च असु अन्तरं प्रयति अध्वरे इत्येवो [न्यू] हः कार्यः । तथा यत्नैकाक्षरीभावः तत्रप्यूहो यथा—प्रेताजयता नरइत्यत्र प्रइता इति स्थाने आद्गुण इति कृतगुणे प्रइता इति विश्लिष्य पादपूरणम् । तथा प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यत्र एत्येधत्त्यूहसु इति वृद्धेरेकादेशस्य प्रएतु ब्रह्मणस्पतिरिति व्यूहः । तथा पाहिमाऽग्ने दुश्चरितादिति 'अकस्सवर्णे दीर्घ' इत्यनेन कृतस्य दीर्घस्यैकादेशस्य मा अग्ने इति व्यूहः । एवमन्यत्राप्यूहम् । एवं न्यूनाक्षरेषु पादपूरणप्रकार उक्तः ।

यत्न त्वधिकान्यक्षराणि तानि यस्मिन्नेव पादे भवन्ति तत्तत्पादगताक्षराधिक्यप्रयुक्तानि तत्तच्छन्दसां संज्ञान्तराणि । तानि पादगताक्षरन्यूनताप्रयुक्तानि तत्तच्छन्दसां संज्ञान्तराणि । तानि च ग्रन्थान्तरेभ्योऽवगन्तव्यानि । विस्तरमयात् प्रकृतानुपयोगाच्च नोच्यन्ते । पूर्वोक्तेन च व्यूहप्रकारेण योनिगतसाम्नः संशरविलेशपरिहारार्थं उत्तरासु न्यूनाक्षरासु अविकाक्षरासु च समच्छन्दस्कत्वं पादपूरणञ्च तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते । यत्न तु द्वित्र्या [द्वित्राणि] व्यूहस्थानानि भवन्ति तत्न तु पूर्वव्यूहेनैव पादपूरणे सिद्धे वचनात् द्वितीयादौ न व्यूहेत् । यत्र तु सन्देहो जायते यथा कचिदष्टत्रिंशदक्षराणि भवन्ति तत्न, किमियं बृहती द्व्यधिका, अथवा पङ्क्तिद्वयनेति तत्र विकल्पः बृहती पङ्क्तिर्वेत्यादिविशेषा अन्यतोऽवगन्तव्याः । ककुभश्चोष्णिहो भेदः । उष्णिक् च त्रिपदा अष्टाविंशत्यक्षरा । तस्याः प्रथमद्वितीयपादा वष्टाक्षरौ; तृतीयस्तु द्वादशाक्षरः । यदा तु प्रथमोऽष्टाक्षरः द्वितीयो द्वादशाक्षरः तृतीयोऽष्टाक्षरः तदा सैवोष्णिक् ककुबिति संज्ञां लभते । यदापि प्रथम एकादशाक्षरः पादः द्वितीयो द्वादशाक्षरः तृतीयश्चतुरक्षरश्चेद्भवति तदा सैवोष्णिक् सप्तविंशत्यक्षरा ककुप् न्यङ्कुशिरेति संज्ञां लभते । एवं सतो बृहतीति बृहत्या भेदः बृहती च चतुष्पदा, अष्टाक्षरास्त्रयः पादाः, तृतीयो द्वादशाक्षरः यथा 'अभित्वा शूरे'त्यृचि । अस्या एव यदा त्रय एव पादाः द्वादशाक्षरास्तदेयं महाबृहती सतोबृहतीति संज्ञा भवति । अन्यत्र तु अष्टाक्षरपादपञ्चकवत्याः पङ्क्तेः यदा प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षरौ द्वितीयचतुर्थौ तु अष्टाक्षरौ तदा सा पङ्क्तिः सतो बृहतीत्युक्तम् । यथा नत्वावामन्येत्यूक् । पिङ्गलेन तु अस्याः सतः पङ्क्तिरिति संज्ञा

एवं वा—द्वादशाहे 'षडहगतं चतुर्थमहरेकविंशः षोडशी वैराजसामा' इत्याज्ञातम् ।
अत्र प्रकृतिप्राप्तसर्वस्तोत्रेष्वेकविंशस्तोमण्योऽडशिसंख्या पृष्ठस्तोत्रे च वैराजं साम इत्यनेक-

उक्ता । अस्याश्च षड्त्वेर्यदा द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशाक्षरौ प्रथमचतुर्थावष्टाक्षरौ तदास्य
विष्टारपङ्क्तिरिति संज्ञा भवति ।

तदेवं संक्षेपतः उपयुक्तमात्रनिरूपणं कृतम् । तत्र छन्दोगताश्च विशेषाः
सर्वानुक्रमणीयछन्दोभ्यायभाष्यादौ देवयाज्ञिकादिनिबन्धनेषु च द्रष्टव्याः । प्रस्तुतमनुसरामः ।

विषयव्याप्त्यर्थं वर्णकान्तरम्—एवंवा । 'विधाः पृतना अभिभूतरं नरम्' इत्यस्यामृच्यु-
त्पन्नस्य त्रैशोकसाम्नः न तदुत्तरपठितयोः बृहतीच्छन्दस्कयोः 'नेमिं नयन्ति चक्षसामेष'मित्याद्यो-
रुत्तरयोगानं, संशरापत्तेः । अपि तु दाशतयीभ्योऽतिजगत्यौ द्वे आनीय तयोरेव समच्छन्द-
स्कयोर्गानमिति पूर्वपक्षे उपन्यस्तस्य 'अतिजगतीषु स्तुवत' इति बहुवचनलिङ्गस्य सिद्धान्ते
परिहारार्थं सूत्रम्—एकाथ्याञ्च तदभ्यास इति । तद्व्याख्यापरे च एकविंशतिकृत्वः
षोडशिन्यभ्यस्यमाने त्रैशोकस्य सप्तकृत्वोऽभ्यासः । तत्र अतिजगत्यामभ्यस्यमानायां 'अतिजगतीषु
स्तुवन्ती'ति बहुवचनमुपपत्स्यत इति भाष्ये 'यदि षोडशिशब्दो यागपरस्तदा न तस्य द्वादशाहे
एकविंशतिकृत्वोऽभ्यासः संभवति, यदि वा षोडशिस्तोत्रपरः तदा न तत्र त्रैशोकं साम येन
तदभ्यासः प्रसज्येत, तस्य ब्रह्मसाम्याम्नानात् । अतः षोडशिशब्दार्थाऽनिश्चयादयुक्तमिव
भाष्यं दृश्यते । तदर्थमेकविंशः षोडशी वैराजसामेत्युत्पत्तिवाक्यगतषोडश्येकविंशति-
शब्दयोरर्थनिश्चयाय वाक्यार्थं वर्णयति—अत्र प्रकृतिप्राप्तेति । सर्वस्तोत्रेष्विति । यथैव
चतुर्थाहर्ज्यतिरिक्तेषु पञ्चसु अहस्तु प्रथमाहःक्रमेण त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशत्विणवत्त्रय-
स्त्रिंशस्तोमकता सर्वस्तोत्रे विहिता । तथैव चतुर्थेऽहन्येकविंशस्तोमकता सर्वस्तोत्रेषु विधीयते
वैराजं साम तु माहेन्द्रस्तोत्राख्ये होतुः पृष्ठ एव विधीयते । वैरूपसाम त्रिवृदेकसामा
स्यादिति दशमिकषष्ठपादाधिकरणन्यायात् । तत्र हि 'उक्थ्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी
वैराजसामा' इत्येतदेवोदाहृत्य विचारितम् । वैरूपवैराजादीनामन्यपदार्थेन क्रतुना सम्बन्धा-
वगमेऽपि साक्षात्क्रतोः सामसाध्यत्वायोगात् अवश्यं स्तोत्रद्वारकत्वावगतेः विनिगमनाविरहात्
प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्योग्यत्वात् एकविंशस्तोमकतावत् सर्वस्तोत्र एव निवेश इति पूर्वपक्षं प्राप्य
प्रकृतौ यदि रथन्तरसामा यदि बृहत्सामेत्यादौ बृहद्रथन्तरयोरेव बहुव्रीह्यन्तत्विर्देशात् अत्रापि
वैरूपादीनां बृहद्रथन्तरकार्यमाहेन्द्रस्तोत्रसाधनत्वमेवेति सिद्धान्तितम् । तदभिप्रायेणोक्तं

गुणविशिष्टं कर्म विहितम् । तत्र च “तैशोकं नाम ब्रह्मसाम अतिजगतीषु स्तुवीत” इति ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रे तैशोकं साम विहितं, तच्चातिजगत्यामुत्पन्नं; उत्तराग्रन्थे चोत्तरे द्वे बृहत्यौ, तत्र संशरपरिहारार्थं उत्तराग्रन्थपठितयोः प्युत्तरयोर्वचस्तोमादौ सार्थक्यमङ्गीकृत्य अतिजगत्यावेव द्वे दाशतयीभ्यः समानीय समास्वेव गानम् ।

न चानीतानामङ्गत्वे प्रमाणाभावः । न्यायसद्वृत्ततृचगानविधेरेव नियामकत्वात् । न च प्रकरणेन न्यायबाधः ‘अतिजगतीषु स्तुवीत’ इति अतिजगतीबहुत्वविधिना न्यायस्योज्जीवनात् । न च प्रातस्तोत्रानुवादेन तैशो अतिजगतीबहुत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः । अतिदेशप्रवृत्तेः पूर्वमस्य प्रवृत्त्या विशिष्टस्तोत्रविध्युपपत्तेः । अत एव ‘यद्योन्यां’ इति सामान्यवचनं सामान्तरविषयमिति प्राप्ते—

बहिष्पवमानातिरिक्तस्तोत्रे एकविंशस्तोमानुरोधेन ऋगभ्यासत्यावश्यकत्वात् एकस्या अप्यतिजगत्यास्सत्कृत्यः आश्रितेर्बहुत्वस्य प्रातृतयाऽनुवादोपपत्तेरस्य साममात्रविधि-परत्वादुत्तराग्रन्थपठितबृहतीप्रकरणानुरोधेन न्यायस्येव बाधात् संशरमपि स्वीकृत्य बृहत्योरेव गेयम् ॥ ५ ॥

पृष्ठस्तोत्रे च वैराजं सामेति । अनेनैव न्यायेन चतुर्थाहव्यतिरिक्तषडहान्तर्गतपञ्चस्वहस्तु क्रमेणान्नातानां बृहद्रथन्तरवैरूपशास्त्रैरेवतानां माहेन्द्रस्तोत्राख्यपृष्ठस्तोत्र एव निवेशो द्रष्टव्यः । यतश्चात्र षोडशिसंस्थाया विधानं अत एव षोडशिन्यभ्यस्यमाने इति भाष्ये षोडशिन्यभ्यस्यमाने इति न सामानाधिकरण्येनान्वयः । किन्तु षोडशिनि क्रतौ एकविंशतिकृत्वः स्तोत्रे ऽभ्यस्यमाने इत्यन्वयो द्रष्टव्य इति भावः ।

तत्र संशरेति । अतिजगत्यामुत्पन्नस्य बृहतीच्छन्दस्कोत्तरयोगानि साम्नो हिंसारूपः संशर एवापद्यते । तदर्थमतिजगत्यौ द्वे दाशतयीभ्य आनेये इत्यर्थे प्राचां ग्रन्थेषु संशरविलेश-परिहारायान्ये उत्पत्तिजगत्यावानेये इति वचनम् । तत्र विलेशशब्दो व्यर्थ इति ध्वनयितुं विलेशपदमुत्सृज्य केवलं संशरपदमेव प्रयुक्तं द्रष्टव्यम् । दाशतयीभ्य इति । दशमण्ड-लरूपा अवयवा अस्येत्यर्थे ‘सङ्ख्याया अवयवे तयवित्यनेन तयप्प्रत्ययान्तात् दशतयशब्दात् भवार्थकं अणं कृत्वा, दशतये ऋग्वेदे भवा ऋचो दाशतय्यः ताभ्यः समानीयेत्यर्थः । ननु अतिजगतीच्छन्दस्कोत्तरयोः दाशतयीभ्य आनयने तयोर्योन्यपेक्षया उत्तराग्रन्थीनत्वेनाप्युत्तरात्वा-भावात् यद्योन्यामिति वाक्याप्रवृत्तेः न योनिगतसामैकत्वसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरति— अत एव यद्योन्यामिति । प्रकृते योनिगतसामैकत्वनियमः ‘एकं साम तृचे क्रियते’ इति तृचसंस्कारकत्वबलात् अथवा अतिजगतीष्विति बहुवचनबलात् सिध्यत्येवेति न बाधकमिति भावः । बहिष्पवमानातिरिक्तेति । तथा च वदिष्यते दशमे ।

(६)—प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥ स्वे च ॥ २६ ॥ प्रगाथे च ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरे सामनी बृहत्योरुत्पन्ने, तयोत्तराग्रन्थे एकैकस्यैकैका पङ्क्तिच्छन्दस्कोत्तरा । तत्रेदं वचनं 'न वै बृहद्रथन्तरमेकछन्दः यत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे' इति । तत्र किं पङ्क्तिच्छन्दस्कोत्तरां परित्यज्य द्वे द्वे ककुभौ दाशतयीभ्यः समानेतव्ये उत बृहतीयोनिं उत्तरां च पङ्क्तिं प्रग्रथ्य ककुभावुत्तरे सम्पादनीये इति चिन्तायां—

प्रग्रथनेन मुख्यककुप्सम्पत्त्यभावादक्षरसाध्यमात्रेण मुख्यककुप्छन्दस्य गौणत्वा-
पक्षेर्जघन्योत्तराशब्दस्यैव असम्बन्धिशब्दत्वं परित्यज्य कार्यलक्षणां थोन्युत्तरकाललक्षणां
वाऽङ्गीकृत्य ककुब्ध्यध्यङ्गीकारात्त्वाभाविनः ककुभोरेवानायनम्, एवं च मुख्यतृचगान-
सम्पत्तिरपीति प्राप्तं—

प्रागाधिकन्तु ।

ज्योतिष्टोमे यद्यपि बृहद्रथन्तरवामदेव्यनौधसकालेयस्यैताख्यानि षट्सामानि पठितानि;
तैश्च साध्यानि षट्स्तोत्राण्यपेक्षितानि । अनुष्ठीयन्ते तु रथन्तरवामदेव्यनौधसकालेयैः चतुर्भिः
सामभिः साध्यानि चत्वारि; तथापि बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवतीति वचनेन माहेन्द्रसंज्ञके
पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पात् नौधसस्यैतयोश्च बृहत्पक्षे ज्यैतं, रथन्तरपक्षे नौधसमिति
व्यवस्थितविकल्पस्यापि वचनान्तरसिद्धत्वात् अवशिष्टैः चतुर्भिः सामभिः साध्यानि चत्वार्येवा-
नुष्ठीयन्ते पृष्ठानीति न बाधकम् ।

अत्र च चतुर्वर्षपि पृष्ठशब्दो मुख्यो गौणो वेति तु चित्राधिकरणे कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।
प्रकृते च माहेन्द्रस्तोत्राख्ये होतुः पृष्ठे बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पेन विहितयोर्मध्ये 'अभित्वा शूर नो नुमो
ऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुष' इति रथन्तरयोनिर्बृहती-
छन्दस्का, तस्यैवोत्तरा पङ्क्तिछन्दस्का, —'नत्वा वा मन्यो दिवो न पार्थिवो न जातो न
जनिष्यते अश्वायन्तो मववन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे' इति । बृहतो योनि-
र्बृहत्येव । 'त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेविन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
काष्ठास्वर्वतः' इति । अत्योत्तरा पङ्क्तिरेव । 'सत्त्वन्नश्चित्तवज्रहस्त धृष्णुयामह स्त्वानो
अद्रिवः । गामश्चं रथ्यमिन्द्र संकिर सत्तावाजन्न जिम्बुवे' इति । तत्रोत्तराद्विषयभावाय
समच्छन्दस्कत्वाय च बृहतीछन्दस्कोत्तराद्वयं दाशतयीभ्य आनेयमेव न्यायेन प्राप्तं तथापि
पठिताया उत्तरापङ्क्तेः वैयर्थ्यापत्त्या पङ्क्तिछन्दस्कोत्तराया एव प्रग्रथनेन बृहतीत्वं सपाद्य
समाप्तु गानं कर्तव्यमित्यर्थे प्राप्ते आह—तत्रेदं वचनमिति । मुख्यतृचेति । प्रग्रथनेन

तथात्वे पादं पुनरारभते' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ककुप्पदमेव गौण^१ मङ्गीकृत्यो-
त्तरोद्देशेन ककुप्त्रिविधानात् तयोरेव प्रग्रथनेन ककुप्त्रसम्पादनम् । एवं वैदिकानां
प्रग्रथनस्मरणं बार्हतप्रगाथसमाख्या उत्तराग्रथे पठ्यतेः पाठव्योपपन्नो भवति । तृचवो-
पपत्तिस्सामान्यविधित्वात्तथाऽनुपपन्नापि न दुष्यति ।

प्रग्रथनं च आद्यां बृहतीं सकृत्पठित्वा तस्या अन्यपादेन सह द्वितीयाया अर्धर्चं
पठित्वा तदन्यपादेन सह द्वितीयाऽन्यार्धर्चपठनरूपं बोध्यम् । तेन द्वितीया ककुप्
अष्टाविंशत्यक्षरैव । आद्यायास्सप्तविंशत्यक्षरत्वेऽपि अल्पान्तरत्वाच्च दोषः ।

कल्पिततृचत्वेऽपि मुख्यतृचसंपत्तेः सिद्धान्ते असंभवादित्यर्थः । तथात्वे पादमिति ,
“एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनः पादा तच्छपादं पुनरारभते तस्माद्वत्सो मातरमभिहिङ्करोति ”
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । यद्यस्मात् पादं पुनरारभते तत्तस्मादियं बृहती पुनः पदानामिका
प्रतिष्ठिता भवति । सेयं बृहती ऋक् माता पादो वत्सः अतो वत्सो मातरं दृष्ट्वा हिङ्कारं करोति
अतः पुनरारब्धे पादे उद्गाता हिङ्कारं कृत्वा गानं कर्तव्यमिति वचनस्यार्थः । बार्हतप्रगा-
थसमाख्येति । अनेनैतत्सूचितं भवति—अत्र भाष्यकारेण सिद्धान्ते “एवं हि स्मरति काकुभः
प्रगाथ” इत्युक्त्वा “ननु ककुभि अनाद्यायां काकुभ इति न प्राप्नोती”ति परिचोद्य परिहृतम् ।
नात्र सोऽस्यादिरिति अणन्तः प्रगाथेष्वित्येवं तद्धितः । विन्तु तस्येदमिति वा तत्रभव इति वा
तस्माददोष इत्युक्तम् । तावेतौ शङ्कापरिहारावयुक्तौ छन्दोगानां बार्हतः प्रगाथ इत्येव स्मरणेन
काकुभः प्रगाथ इति स्मरणस्यैवाभावात् । प्रकृष्टं गानं यस्मिन् स प्रगाथः, प्रकर्षश्च पादं
पुनरादाय गानेनैव द्रष्टव्यः इति । प्रग्रथनञ्चेति । तच्चेत्थम्—रथन्तरयोनेः बृहत्या
अष्टाक्षरं ईशानमिन्द्रतस्थुष इति पादं पुनरावर्त्य न जनिष्यते इत्येतत्पर्यन्तं [अष्टा] विंशत्यक्षरा
एका ककुप् । एतस्याश्च ककुभो न जातो न जनिष्यते इत्यष्टाक्षरं पादं पुनरावर्त्य हवामहे
इत्यन्तं द्वितीया अष्टाविंशत्यक्षरा ककुविति बोध्यम् । एवं बृहद्योन्युत्तरयोरपि ज्ञेयमिति भावः ।
अल्पान्तरत्वादिति । अल्पान्तरत्वेऽपि दिव्यो इत्यत्र वकारयकारयोर्विश्लेषेण गानवेलायां
पाठेनाष्टाविंशत्यक्षरात्मकत्वोपपत्तेः न दोष इत्यर्थः । अस्मिंश्च पृष्ठस्तोत्रे ‘सप्तदशपृष्ठानी’ति इतर-
पृष्ठसाधारण्येन विहिता सप्तदशस्तोमकता पूर्वन्यायेन बहिष्पवमानातिरिक्तस्तोत्रेषु अभ्यास-
संपाद्येति ‘पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया स एकया; पञ्चभ्यो हिङ्करोति
स एकया स तिसृभिः स एकया; सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः ” इति

1. अक्षरसाम्येन गौगता

एवं वा—ज्योतिष्टोम एव माध्यन्दिनपवमाने 'त्रिच्छन्दा आदापो माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसामा' इति श्रुतम् । तदर्थविवरणानि च 'गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे भवतः, रौरव्यौधाजये बाह्वे तृचे भवतः, औरानसगन्त्यं त्रिष्टुप्सु इति । तत्र रौरव्यौधाजययोः पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपङ्क्तिस्समाज्ञाता । तदिह विशिष्येव बाह्वे तृच इति बाह्वेतृचत्वाज्ञानात्^१ उत्तरे द्वे बृहतीछन्दस्के एव समानेतव्ये इति प्राप्ते —

विष्टुतिब्राह्मणोक्ताभ्यासप्रकारेण द्रष्टव्या । ततश्च पर्यायतयेण गाने क्रियमाणे प्रथमपर्याये आद्यां त्रिः पठित्वा इतरे यथास्थिते पठनीये । द्वितीये पर्याये आद्यां सकृत्पठित्वा द्वितीयां सकृत् पठेत् । तृतीये पर्याये आद्यां सकृत्पठित्वा द्वितीयां च त्रिः पठित्वा तृतीयामपि त्रिः पठेदिति । एतादृशविष्टुतिप्रकारेण हेतुः पृष्ठे पञ्च बृहत्यो द्वादशककुम्भः सिद्धा भवन्ति ।

एवं वा

वर्णकान्तरकरणे बीजन्तु तन्त्ररत्न एव दर्शितम्, इह तु 'बाह्वे तृचे भवत' इत्यत्रैव विशेषेण तृचशब्दश्रवणात् अवश्यमृगन्तरागमः कर्तव्य इति विशेषाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमधिकरणं उदाहरणान्तरे पुनर्व्याख्यायते । अथवा लिङ्गदर्शनसूत्रमन्यथा व्याख्यातुं पुनः प्रस्तावं कृत्वा इदमप्युदाहरणं शुद्धं भविष्यतीत्युदाहृतवानिति वेदितव्यमिति । तन्न रौरवेति । माध्यन्दिनपवमाने हि 'उचाते' इत्यादि 'गोना' मित्यन्तं अष्टौ ऋचो गायत्रीबृहतीत्रिष्टुप्छन्दस्काः पठिताः । तामु गायत्रामहीयवरौरव्यौधाजयौरानसेति पञ्च सामानि पठितानि । पूर्ववाक्यतये सविभागकरणात् विभागेन गेयानि । तत्र गायत्रीछन्दस्के तृचे विहितयोर्गायत्रामहीयवयोः त्रिष्टुप्छन्दस्के तृचे विधीयमानौरानसे च न कोऽपि सन्देहः । रौरव्यौधाजययोस्तु योनिवैलक्षण्यस्योत्तरासु सत्वात् तमेव विचारविषयं दर्शयति—पूर्वा बृहतीति । यद्यपि 'पुनाने'ति रौरवसाम्नो योनिभूता ऋक् चतुर्विंशदक्षरा पठ्यत इति न तस्याः पट्विंशदक्षरात्मकं बृहतीत्वं, तथापि पूर्वं द्वयक्षरैकाक्षरन्यूनत्वेऽपि छन्दसोऽहानेरुक्तत्वात् संयुक्ताक्षरे अक्षरद्वयस्य विश्लेषेण पाठस्य विहितत्वाच्च पुनानेत्यस्यामृचि रेफयुक्ते षकारे सकारे, सकारयुक्ते च युकारे चाक्षरद्वयसत्तामिप्रायेण योनिस्त्वाम्नावदक्षरपर्याप्तेः सम्भवेन षट्त्रिंशदक्षरत्वेनोपपत्तेर्न बाधकम् । विष्टारपङ्क्तिरिति । 'दुहान ऊर्धर्विव्य' मित्युत्तरा चत्वारिंशदक्षरा विष्टारपङ्क्तिः । साप्येकैव पठिता । ततश्च समच्छन्दस्कतालाभाय उत्तराद्विवाय च तृचगतबृहतीछन्दस्कत्राय च बृहतीद्वयं दाशतयीभ्य

नात्र रौरवयौधाजयोद्देशेन वार्हतविधिः, योनेस्तादृश्याः प्राप्तत्वात् । नापि तृचाधिकरणत्वविधिः, प्राप्तत्वादेव । नापि वार्हततृचाधिकरणत्वविधिः, विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् । अत एव न विशिष्टोद्देशेन सामद्वयविधिः । तत्र तृचोद्देशेन बृहतीछन्दस्कत्वविधिः परं भवेत्, .सोऽप्यच्छेदकावच्छेदेन वा सामानाधिकरण्येन वा, उभयथाऽप्यसम्भवः । अवच्छेदकावच्छेदेनाप्रीयमाणे प्रगाथस्मरणसमाख्योत्तरापाठादिवाधप्रसङ्गापरोस्तदुत्तरेण सामानाधिकरण्येनैवाप्रीयते । एवं च यस्तुतस्तस्य प्राप्तत्वादेतानि वाक्यानि पूर्ववाक्यार्थविवरणार्थान्यनुवादकानीत्येव ध्येयम् । न ह्येतान्युत्तरासु

आनेयमिति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः । तृचोद्देशेनेति । यद्यपि तृचमात्रस्योद्देश्यत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तौ रौरवयौधाजयाधारतृचस्योद्देश्यत्वे विशिष्टोद्देशप्रयुक्तवाक्यभेदः स्फुट एव । तथापि हविरार्थधिकरणन्यायेन तृचमात्रस्योद्देश्यत्वसम्भवे लक्षणाया आवश्यकत्वात् संभवत्येव तथाभूततृचोद्देशेन बृहतीछन्दस्कत्वविधिरिति द्योतयितुं सम्भवाभिप्रायकः परंशब्दः प्रयुक्तः । अवच्छेदकेति । तृचत्वावच्छेदकावच्छेदेन बृहतीछन्दस्कत्वविधौ संपूर्णतृचः तच्छन्दस्क अपेक्षितः । तन्निर्वाहस्तु पठितोत्तराया न सम्भवतीति नूतनतच्छन्दस्कानयनं पूर्वपक्षरीत्या प्राप्तं तदूषयति— प्रगाथस्मरणेति । तृचत्वावच्छेदेन तच्छन्दस्कत्वविधौ योनेर्बृहत्या एव सत्वात् तत्र तद्विधिवैयर्थ्यापत्तेः अगत्या तृचैकदेशभूतोत्तरायामेव बृहतीछन्दस्कत्वविधिरर्थवान् भवति । तस्याश्चोत्तराया बृहतीत्वं समच्छन्दस्कासु गाननियमन्यायसहकृतप्रगाथसमाख्यैव प्रग्रथनेन सिद्धम् । योनेस्तु स्वाभाविकमेव तदिति सर्वस्याप्यर्थस्य प्राप्तत्वादानुवादकान्येवैतानि वाक्यानीत्यर्थः । पूर्ववाक्यार्थविवरणार्थानिति । ‘त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसामा’ इति वाक्ये त्रिच्छन्दस्कत्वादिगुणानामाज्ञानात् के ते त्रिच्छन्दस्कत्वादयो गुणा इत्यपेक्षया प्रवृत्तोऽयमनुवादः । अन्यथा उत्तरागतविष्टारपङ्क्तिछन्दस उपादानेनापि त्रिच्छन्दस्कत्वापत्तेः । अथवा चतुश्छन्दस्कत्वस्यैव वा आपत्तेः त्रिछन्दस्कत्वानुवादानुपपत्तेः । अतो विष्टारपङ्क्त्युत्तरायां बृहतीत्वं संपाद्य बृहतीछन्दस्क इव त्रिछन्दस्कत्वम् । तेषाञ्च साम्नां विभागेनावस्थानञ्च बोध्यते एतैर्वाक्यैरनुवादरूपैरिति भावः

यत्तु प्रकाशकारैः एकं सामेतिवाक्येन तृचसंस्कार्यतायाः प्राप्तत्वात् तृचपदस्यानुवादत्वमङ्गीकृत्य बृहतीच्छन्दः उद्दिश्य उत्तराग्रन्थे पठितत्वात् उत्तरास्वप्राप्ते रौरवयौधाजये सामनी विधीयेते । ततश्चायं सामविधिः प्रकरणात् दृष्टार्थत्वाच्च संस्कार्याणां बृहतीनां स्तोत्रे विनियोगेन पर्यवस्यतीत्युक्तम् । तन्निराकरोति—न ह्येतानीति ।

सामप्राप्तयर्थीर्नाति केपांविदुषन्तं युक्तं. 'यद्योन्यां' इत्यनेनैव तत्प्राप्तेः। सर्वथा सिद्ध-
मत्रापि प्रग्रथनम्। न चैवं बार्हत इति वचनस्य योनिवृहतीमत्त्वेनैवोपपत्तेः प्रग्रथो
प्रमाणाभावः। तृचसम्पत्तिप्रग्रथनस्मरणादिनैव तत्सिद्धेः। एवं च प्रग्रथितवृहतीवत्त्वस्या-
वच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्षणापेक्षेस्तथा नाश्रितमिति ध्येयम्।

तत्र आद्यां वृहतीं पट्विंशदक्षरां पठित्वा तदन्त्यपादस्य द्विरावृत्त्या उत्तरायाः
विशारपङ्क्तेश्चत्वारिंशदक्षरायाः आद्यार्धेनेका वृहती, तदन्त्यपादस्य द्विरावृत्त्या
द्वितीयार्धेनेपरा इत्येवंरूपं प्रग्रथनं बोध्यम्। अत्र सर्वत्राल्पान्तरत्वात् किञ्चिदक्षर-
न्यूनत्वेऽपि न तच्छब्दस्कत्वविघातः।

¹ यत्तु भाष्यकारेण 'पष्टिस्त्रिण्दुभो माध्यन्दिनं सवनम्' इति लिङ्गमपि प्रग्रथन
पनोपपद्यते। तथाहि—माध्यन्दिने सवने पञ्चस्तोत्राणि, एको माध्यन्दिनः पवमानः
पञ्चदशस्तोमः, सप्तदशानि चत्वारि पृष्ठानि, तत्र पवमाने गायत्रामहीयवसान्नोषड्गाय-
त्रयः रौरवयौधाजययोः षड्वृहत्य औशनससाहस्रस्त्रिण्दुभः। होतुः पृष्ठे पञ्च
वृहत्यो द्वादश ककुभः विण्डुतिप्रकारे तथैवान्नानेन तृचस्य तावद्वारमभ्यासात्। मैत्रा-
वरुणपृष्ठे सप्तदश गायत्रयः, ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकपृष्ठयोरपि सप्तदश सप्तदश वृहत्यः
एकैकतृचाभ्यासेनैव। एवं पञ्चचत्वारिंशद्वृहत्यो मुख्याप्यण्णां गायत्रीणां चतुर्विंशत्य-
क्षराणां त्रिपादानां मध्ये चतसृणां गायत्रीणां द्वादशभिरष्टाक्षरैः पादैः सहिता द्वादश
पूर्वोक्ता अष्टाविंशत्यक्षराः ककुभो द्वादश पट्विंशदक्षरात्मिका वृहत्यो भवन्ति। तदेवं
सप्तपञ्चाशद्वृहत्यः। ता एताः प्यण्णां गायत्रीणां मध्ये अवशिष्टाभ्यां द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां
सह सप्तदशभिर्गायत्रीभिरेकैकेन पादेन मिलिताः सप्तपञ्चाशद्वृहत्यः चतुश्चत्वारिंश-
दक्षरात्मिकास्सप्तपञ्चाशत्त्रिण्दुभो भवन्ति। एवमाद्याभिस्त्रिभिस्त्रिण्दुभिः पष्टि-
स्त्रिण्दुभः। तदेतलिङ्गं प्रग्रथन एवोपद्यते। अन्यथा पवमाने अन्यासां वृहतीनां होतुः
पृष्ठे चान्यासां ककुभां द्वादशतयीभ्यस्समानयने पष्टिसङ्ख्यानुपपत्तेः। अत्र हि न 'पष्टिः
त्रिण्दुभो माध्यन्दिनं सवनम्' इति यथायुतं सामानाधिकरण्यमुपपद्यते बाधान्। अतो
जग्रन्थे [माध्यन्दिनसवनपद एव लक्षणामङ्गीकृत्य माध्यन्दिनसवनाङ्गभूता यास्सामवेदे
समाभ्रताः ताः पष्टिः इत्यर्थाङ्गतेर्द्वादशतयीभ्यस्समानयने लिङ्गानुपपत्तिरित्युक्तम्।

तल्लक्षणाया आवश्यकत्वे लाघवान्माध्यन्दिनसवनस्तोत्रीयाणामेव लक्षणादानी-
तानामपि तत्त्वोपपत्तेरुपेक्षितम्।

तृचसंपत्तीति। तृचगतवृहतीछन्दस्कत्वं शक्यत एव वक्तुं तथापि प्रग्रथितयोस्तयोः मुख्य-
वृहतीत्वाभावेन बार्हतपदे गौणीलक्षणापत्तेः न तदादाय बार्हतत्वं अपि तु तृचैकदेशे यदस्ति बार्हतत्वं
तदनूद्यत इति भावः। तच्चाद्यामिति। अत्र च पुनान इत्यारभ्य हिरण्यय इत्यन्तं

संयुक्ताक्षरीयाक्षरद्वयमेलनेन एका बृहती तावत्स्पष्टा । एतस्याश्च बृहत्याः 'उत्सो देवो हिरण्य' इति पादं पुनर्द्विरावृत्य 'मासदादि'त्यन्तं द्वितीया । एतस्याश्च 'प्रत्नं सधस्थमासदादि'ति पादं पुनर्द्विः पठित्वा 'विचक्षण' इत्यन्तं तृतीयेति युक्तमेव तृचे बार्हते समच्छन्दस्कासु च गानमिति भावः । अत्र च प्रग्रथितबृहतीद्वयसम्पादनेन माध्यन्दिनपवमाने पठिता अष्टौ ऋचो नव सम्पन्नाः । तासाञ्च मध्ये पञ्चदशस्तोमकत्वस्य माध्यन्दिनपवमाने विधानात् पञ्चदशस्तोमकत्वसिद्धये गायत्रितृचबार्हतृचयोरभ्यासः कार्यः । तत्रैव प्रत्येकं सामद्वयान्नानस्याभ्यासं विनानुपपत्तेः । अत एव पवमानद्वयेऽपि नावापो ऋचामिति तत्र दर्शितम् । अत एवैतादृशाभ्यासस्य स्पष्टत्वात् स्तोमयोगः सायणाचार्यवृत्त्यादौ न लिख्यते । प्रतितृचं हिङ्कारस्य 'यदुत्तरयोः पवमानयोः तृचाय तृचाय हिङ्करोनि अथ कस्मात् बहिष्पवमाने सकृदेव हिङ्करोति' इति वचनादेव सिद्धत्वात् । एवञ्च माध्यन्दिनपवमाने षड् गायत्र्यः, षड्बृहत्यः तिस्रः त्रिष्टुभ इति सिद्धम् ।

तथाहीत्यादि तदेतल्लिङ्गमित्यन्तं प्रतीकमर्थतो व्याख्यायतेः—माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रं चत्वारि पृष्ठानीत्येवं पञ्च स्तोत्राणि । तत्र माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रं पृष्ठानां मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रं होतुः पृष्ठञ्च विशेषतः प्राङ्गिरूपितम् । द्वितीयञ्च वामदेव्यसामकं गायत्रीच्छन्दस्कं ऋक्त्वयात्मकं मैत्रावरुणपृष्ठम् । तत्र 'कया नश्चित्'त्येका ऋक् । 'कस्त्वा सत्यो मदानामि'ति द्वितीया । 'अभीषुण'—इति तृतीया । तत्राद्यायामुत्तरायामेकमक्षरं न्यूनं, द्वितीयायां पुनरक्षरद्वयं न्यूनमित्युत्तरयोर्नयोनिमच्छन्दस्कत्वं तथापि एकाक्षरद्वयक्षरन्यूनत्वेन छन्दसः प्रहाणाभावस्य छन्दोग्रन्थेऽभिधानात् योनिसामश्चोत्तरयोगानि संशरपरिहारार्थं संयुक्ताक्षरेष्वक्षरद्वयाश्रयमात्रेण पर्याप्तेर्न बाधकम् । एवञ्च प्रकृते 'शतं भवास्तूतय' इत्यन्तिमोत्तरापादोऽष्टाक्षरो न, किन्तु सप्ताक्षरः तथापि स्यू इति संयुक्ताक्षरे सि ऊ इति अक्षरद्वयं कृत्वा साम गीयते । अत एव संयुक्ताक्षरभेदो गानवेलायमेव नत्वार्चिकपाठवेलायामपि पठ्यते याज्ञिकैः । तथापि उत्तरयोर्न्यूने अक्षरत्रये 'पुरुष इति त्रीण्यक्षराणि गानकाले यथासङ्ख्यं मनसा प्रक्षिपेदिति सायणवृत्तिग्रन्थे स्पष्टम् । अत्रापि सप्तदशस्तोमकता अभ्याससंपाद्या होतुः पृष्ठीयविष्टुतिप्रकारेणैव ज्ञेया । ततश्चास्मिन् पृष्ठे सप्तदश गायत्र्यः सिद्धाः ।

तथा ब्राह्मणाच्छंसिपृष्ठं नौधससामकम् । तस्य 'तं वोदस्स मृती'ति योनिः बृहती । 'द्युक्षड्मुदानुते'त्युत्तरा षड्तिच्छन्दस्काप्येका । तत्रोत्तराद्वित्वलाभाय योनिसमच्छन्दस्कत्वाय च माध्यन्दिनपवमानवदेव प्रग्रथनं कार्यम् । तच्चेत्थम्—

‘तंवो’ इत्यन आरभ्य ‘हवामहे’ इत्यन्तमेकां मुख्यां बृहतीं सकृत्पठित्वा तदन्त्यं ‘इन्द्रं गीर्भिर्हवामहे’ इत्यष्टाक्षरं पादं पुनर्द्विः पठित्वा, भोजसं इत्यन्तं द्वितीया बृहती; एतदन्त्यं ‘गिरिर्नपुरुभोजस’मित्यष्टाक्षरं पुनर्द्विः पठित्वा ‘गोमन्तमीमहे’ इत्यन्तं तृतीया बृहतीति । अत्रापि सप्तदशस्तोमयोगो होतुः पृष्ठवदेव ज्ञेयः । अस्मिंश्च पृष्ठे सप्तदश बृहत्यः सिद्धाः ।

एवमच्छावाकपृष्ठं कालेयसामकम् । अस्यापि च ‘तरोभिर्वो’ इति योनिर्वृहती । ‘न यन्दुध्रे’ इत्युत्तरा पङ्क्तिरेका । तत्रापि पूर्ववत् प्रग्रथनम् । तत्र ‘हुवे भरन्नकारिण’मिति मुख्या बृहती । अष्टाक्षरं पुनर्द्विः पठित्वा ‘प्रमन्वस’ इत्यन्तं द्वितीया बृहती । एतदीयञ्च ‘मदेषु शिप्रमन्वस’ इत्यष्टाक्षरं पुनर्द्विः पठित्वा ‘जरित उक्थ’मित्यन्तं तृतीयेति । अत्रापि सप्तदशस्तोमकता होतुः पृष्ठवदेव ज्ञेया । अस्मिंश्च पृष्ठे सप्तदश बृहत्यः । तथाचानयोः पृष्ठयोः चतुर्विंशद्बृहत्यो जाताः । तासां होतुः पृष्ठीयबृहतीपञ्चकेन मेलने एकोनचत्वारिंशद्बृहत्यः । तासाञ्च माध्यन्दिनपवमानीयत्रिभिर्वृहतीभिर्मेलने पञ्चचत्वारिंशद्बृहत्यः सिद्धाः । तथा माध्यन्दिनपवमानीयत्रिभिरगायत्रीभिः मेलने त्रयोविंशतिगायत्र्यः । एतासं सर्वासां बृहतीनां गायत्रीणाञ्च माध्यन्दिनपवमानीयाभिः तिसृभिः त्रिष्टुप्भिः मेलने, तथा होतुः पृष्ठीयद्वादशकृद्भिश्च मेलने, पादप्रग्रथनाभ्यासलब्धाः त्र्यशीतिः संपन्नाः । एवञ्च त्र्यशीतिसङ्ख्याकक्रुग्भिः साध्यैः पञ्चभिः स्तोत्रैः साध्य माध्यन्दिनसवनम् । तत्र त्र्यशीतिः परम्परमेलने षष्टिस्त्रिष्टुभो भवन्ति ।

तथाहि—त्रयोविंशतिसङ्ख्याकानां गायत्रीणां त्रिपादानां विभागेन द्वादशपादा भवन्ति एतैश्च द्वादशपादैः अष्टाविंशत्यक्षरहोतुः पृष्ठीयद्वादशककुभां मेलनेन निष्पन्नानां षट्त्रिंशदक्षराणां द्वादशबृहतीनां पूर्वोक्ताभिः पञ्चचत्वारिंशद्बृहतीभिर्मेलने सप्तपञ्चाशद्बृहत्यो जाताः । अवशिष्टानाञ्चैकोनविंशतिगायत्रीणां त्रिपादानां सप्तपञ्चाशत्पादैः सह सप्तपञ्चाशद्बृहतीनां मेलने चतुश्चत्वारिंशदक्षराः सप्तपञ्चाशत्त्रिष्टुभो भवन्ति । एतासाञ्च माध्यन्दिनपवमानीयाभिः तिसृभिः त्रिष्टुप्भिः सह मेलने षष्टिस्त्रिष्टुभो भवन्तीति भावः । अन्यथा पवमानेत्यादि अधिकरणसमाप्तिपर्यन्तं स्पष्टार्थम् ।

एवंवा

अस्याधिकरणग्रन्थस्य स्पष्टत्वेऽपि किञ्चिदर्थोपपादनसापेक्षत्वात् अर्थतो व्याख्यानं क्रियते—
आर्भवपवमानन्तोऽत्र हि सप्तदशस्तोमकं पञ्चछन्दस्कं सप्तसामकम् । यद्यपि तत्र ‘स्वादिष्टुभे’

त्यारभ्य अनुषताधि त्रिष्टुभ उषसो विराजसीत्यन्तं एकादशर्चः पठ्यन्त इति षण्णामृचां न्यायप्राप्तः आगम उचितः तथापि वक्ष्यमाणाभ्यां गायतानुष्टुभतृचयोः द्विर्द्विःसाम्नो विधानात् तस्य च अभ्यासं विनानुपपत्तेः स्वादिष्टयेति ऋक्त्रयं पुरोजितीवोऋक्त्रयं च द्विरावृत्य सप्तदशत्वोपपत्तिः । तथाहि—‘स्वादिष्टयेति’ तृचे गायत्रीछन्दः ‘पवस्व मधुमत्तम्’ इत्येकर्वे उगिक् छन्दः । ‘इन्द्रमच्छनुता इमे’ इत्येकर्वे ककुम् । ‘पुरोजितीवो अन्धस’ इति तृचे अनुष्टुम् । ‘अभिप्रियाणि पवते’ इति तृचे जगती । एतादृशतत्तच्छन्दस्कासु ऋक्षु ‘गायत्रे तृचे भवनः,’ ‘उष्णिहि सफं पौष्कलं ककुभि श्यावाश्चान्धीगवे आनुष्टुमे तृचे भवतः कावन्नन्त्यं जगतीष्विति पञ्चभिः वाक्यैः सप्तसामानि विहितानि । अत एव सफपौष्कल्योः ‘एकं साम तृचे क्रियते’ इति सामान्यविधिप्राप्तमपि तृचे गानं बाधित्वा वचनादेकर्वेऽनुष्ठानम् । अत्र च सर्वासु ऋक्षु कचिदेकाक्षरद्वयक्षरन्यूनत्वेन छन्दोहानेरभावेऽपि साम्नः पूर्त्यर्थं संयुक्ताक्षरे अक्षरद्वयभेदेन गानप्रकारः सामगानां पाठसमय एव द्रष्टव्यः; विस्तरभयान्न लिख्यते । एवञ्च श्यावाश्चान्धीगवयोः साम्नोर्यद्यपि पूर्वाऽनुष्टुप् उत्तराद्वयं गायतं पठितमिति नानुष्टुभतृचाधिकरणत्वसम्भवः । तथापि प्रगाथसमाख्यया प्रग्रथनेनानुष्टुभत्वं तयोः सम्पाद्यम् । ततश्च पूर्वमनुष्टुभं सङ्कल्पित्वा तदन्त्यं ‘सखायोदीर्घजिह्वयं’ इति पादं पुनरावृत्य तदग्रे प्रथमोत्तरा गायत्रीछन्दस्का चतुष्पदा द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुप् । अस्याश्च ‘इन्दुरश्वो न कृत्यः’ इत्यन्त्यं पादं पुनरावृत्य तदग्रे द्वितीयोत्तरा गायत्रीछन्दस्का चतुष्पदा द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप् इत्येवं ज्ञेयम् । एवञ्चास्मिन्नाभिवपमानस्तोत्रे आद्यसाम्नः षड्गायत्र्यः चतुर्विंशत्यक्षराः । तत्र गायत्रीद्वयभेलनेन एका जगतीति क्रमेण तिस्रो जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्चान्धीगवयोश्च साम्नोः षडनुष्टुभः । षण्णाञ्चानुष्टुभां सार्धानुष्टुभमेलनेन एका जगतीति क्रमेण चतस्रो जगत्यो भवन्ति ।

सफपौष्कलसाम्नोरुष्णिक्ककुभे द्वे तृचे अष्टाविंशत्यक्षरे; तयोर्मिलितयोरष्टावक्षराणि विहाय एका जगती । अष्टावक्षराण्यवशिष्यन्ते । कावे तु जगतीछन्दस्कतृचस्यैव आज्ञानात् तिस्रो जगत्यः । एवमस्मिन् तृतीयसवनीयप्रथमस्तोत्रे एकादश जगत्यः अष्टावक्षराण्यधिकानीति सिद्धम् । तृतीयसवनीयं द्वितीयञ्चैकविंशतिस्तोमकं द्विच्छन्दस्कं यज्ञायज्ञीयसामकं अग्निष्टोमस्तोत्रमन्तिमम् । एतत्संज्ञकस्तोत्रैर्गौवामिष्टोमस्य नाम अग्निष्टोमसंस्थेति भवति ।

यद्यप्यत्र ‘यज्ञायज्ञावो अग्न’ इति बृहतीछन्दस्का योनिः, ‘ऊर्जो न पाते’त्यक्षरद्वयन्यूनपङ्क्तिछन्दस्काप्येकैवोत्तरा तथापि यावद्रथन्तरवत् प्रग्रथनेन बृहतीद्वयसम्पादनमायाति तावत् ‘ककुवुत्तरे’ इति वचनप्रवृत्तेः प्रग्रथनेन योन्यत्यन्तविषमछन्दस्कककुप्त्वमुत्तरायाः कार्यम् ।

एव वा—‘पञ्चच्छदा आद्यापः आर्भवः पवमानः सप्तसामा’ इत्येतद्विद्वरणार्थेषु गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुप् तृचे भवतः उष्णिहि सप्तं ककुभि पौष्कलं कावमन्त्यं जगतीषु इत्येतेषु श्यावाश्वान्धीगवयोः पूर्वाऽनुष्टुप् उत्तरे गायत्र्यौ श्रुते। तत्र किं तास्वेव प्रग्रथनं विनैव तृचगानं^१ उत प्रग्रथनेनेति चिन्तायां—

पूर्वत्र लक्षणां विनैव तृचत्वसामानाधिकरण्येन बृहतीछन्दस्कन्वोपपत्तावपि एकस्या एवोत्तरायाः पाठेन तृचगानानुपपत्तेः युक्तं प्रग्रथनम्। प्रकृते तु उत्तराद्वयस्यापि पाठात् तृचगानोपपत्तेः प्रग्रथने प्रमाणाभाव इति प्राप्ते—

प्रमाणान्तरभावेऽपि प्रगाथस्मरणसमाख्ययोरेव प्रमाणत्वात् प्रग्रथनम्। तच्च न पूर्ववत् द्विरावृत्त्या, अपि तु अन्त्यान्त्यपादस्य सकृदावृत्त्यैव। तावतैव तृचस्यानुष्टुभतोपपत्तेः। अष्टाक्षरेण हि पादेनान्विता गायत्री द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप् भवति। स्मरणत्रयादपि चैवं प्रग्रथनम्। लिङ्गं च ‘चतुर्विंशतिजगत्यस्तृतीयसवने, एषा च ककुप्, इति प्रग्रथन एवोपपद्यते।

तथा हि तृतीयसवने स्तोत्रद्वयम्। सप्तदशः आर्भवः पवमान एकविंशं चाग्निष्टोमस्तोत्रम्।^२ आर्भवे आद्यसाम्नोः षड्गायत्रयः तास्तिस्रो जगत्योऽष्टचत्वारिंशदक्षरात्मिकाः ततस्तृतीयचतुर्थसाम्नोऽनुष्टुभः ताश्चतस्रो जगत्यः, पञ्चमपष्ठसाम्नोरुष्णिक्ककुभौ द्वे ककुभौ अष्टाविंशत्यक्षरे सैका जगती अष्टौ अक्षराण्यवशिष्यन्ते। सप्तमे साम्नि तिस्रो जगत्यः, अग्निष्टोमस्तोत्रे च प्रग्रथनपूर्वाभ्यासे सप्त बृहत्यः चतुर्दश ककुभः तत्र सप्त बृहत्यः पञ्च जगत्यः द्वादशाक्षराण्यवशिष्यन्ते। चतुर्दशानां च ककुभां अष्टौ जगत्यः। अष्टौ अक्षराण्यवशिष्यन्ते। तदेवं चतुर्विंशतिजगत्योऽव-

ततश्चाद्यायाः योनिबृहत्याः ‘प्रियंमित्रं नशंसिषमिति पादं पुनरावृत्त्य ‘हव्यदातये’ इत्यन्तमेका ककुप्। अस्याश्च ‘दाशेम हव्यदातये’ इति पादं पुनः पठित्वा ‘ताता तनूनाम्’ इत्यन्तं द्वितीया ककुप्। तत्र चैकविंशतोमकता अभ्याससंपाद्या। तस्य च विष्टुतिरेवमाज्ञायते—सप्तम्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया; सप्तम्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिस्स तिसृभिः; सप्तम्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिरिति। अत्र पर्यायलयेण गाने प्रथमपर्याये आद्या ऋक् त्रिः, द्वितीयापि त्रिः, तृतीया सकृत्पठनीया। द्वितीये आद्या सकृत्, द्वितीया त्रिः, तृतीया त्रिः, पठनीया। तृतीयपर्याये आद्या त्रिः द्वितीया

1. A. तृचे गानं

2. B. आद्ये

शिष्टाक्षरैश्च मिलितैरेका ककुप् । तदितं प्रग्रथन एवोपपद्यते । न तु यथाश्रुतगायत्रीपाठे, अल्पाक्षरत्वापत्तेः । तस्मादपि प्रग्रथनम् ।

यत्तु भाष्यकारेण पूर्ववदन्ययोर्वाऽनुष्टुभोस्समानयनं प्रग्रथनं वेति चिन्तितं तत् पौनरुक्त्यापत्तेरुपेक्षितम् ।

यदपि तन्त्ररत्नादौ लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं वर्णक्रान्तरमित्युक्तं तदपि भाष्योक्तविचारे लिङ्गानुपपत्तेः पूर्ववर्णक एव प्रदर्शितत्वादयुक्तम् ॥

एवं वा—गवामयने एकषष्ठ्यधिकशतत्रयसुत्यात्मके अशीतिशतं पूर्वं पक्षः तथोत्तरं मध्ये विषुवान् । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षसि प्रायणीयं प्रथममहः, चतुर्विंशं द्वितीयं

सकृत्, तृतीया त्रिरिति प्रकारेण एकविंशतिवारं पाठे सप्त बृहत्याः, चतुर्दशककुभो भवन्ति । तत्र पञ्चानां बृहतीनां द्वासप्तत्यक्षरात्मकावशिष्टबृहतीद्वयस्य अन्यानि द्वादशाक्षराणि विहाया-वशिष्टानि षड्यक्षराणि द्वादशात्मना पञ्चधा विभागेन मेलनीयानीति पञ्च जगत्यो भवन्ति; बृहत्याः द्वादशाक्षरपादोऽवशिष्यते । अवशिष्टानां चतुर्दशककुभां मध्ये ककुप्द्वयं पृथक्स्थापनीयम् । अवशिष्टाः षट् ककुभः । स्थापितानां षण्णां ककुभां प्रत्येकं अष्टावष्टावक्षराणि पृथक् कर्तव्यानीति मिलित्वा अष्टाचत्वारिंशदक्षराणि पृथक्स्थाप्यानि । उर्वरितानि च प्रत्येकं षण्णां ककुभां विंशतिविंशतिसङ्ख्यान्यक्षराणि तेषाञ्च विंशत्यक्षराणां एकैकककुभो मेलने षड्जगत्यो भवन्ति । स्थापितानाञ्चाष्टाचत्वारिंशदक्षराणां मध्ये अष्टावक्षराणि पृथक्स्थाप्यावशिष्टानि चत्वारिंशदक्षराणि यथासङ्ख्यं ककुब्द्वये निवेशयेत् तेन द्वे जगती अष्टावक्षराण्यवशिष्यन्ते । एवं पूर्वोक्ताभिः पञ्चभिर्जगतीभिः अष्टानां मेलने त्रयोदश जगत्योऽस्मिन् स्तोत्रे भवन्ति । त्रयोदशानां जगतीनां एकादशजगतीभिर्मेलने चतुर्विंशतिजगत्यो भवन्ति । पूर्वोक्ताभिर्वपवमानीयोष्णिक्ककुब्जतावशिष्टानामक्षराणां अग्निष्टोमस्तोत्रीयस्थापित-षट्ककुभसम्बन्ध्यष्टाक्षराणाञ्च परस्परमेलने सम्पन्नातां षोडशाक्षराणां पूर्वोक्तावशिष्टद्वादशाक्षर-बार्हतपादमेलने सति अष्टाविंशत्यक्षरा ककुबेका भवति । एतदभिप्रायेणैव चतुर्विंशति जगत्यः तृतीयसवनमिति लिङ्गं प्रग्रथन एवोपपद्यत इति भावः । न तु यथाश्रुत-गायत्रीपाठ इति । स्यावाश्वान्धीगवयोः ये गायत्रीच्छन्दस्के द्वे उत्तरे पठिते तयोः प्रग्रथनेनानुष्टु-भत्वमसंपाद्यैव न यथाश्रुतपाठे लिङ्गदर्शनोपपत्तिरित्यर्थः ।

एवं वा ।

विशेषाशङ्कया चेदमधिकरणम् । ताञ्च 'नचैकं |तृच'मि त्यादिना स्पष्टीकरिष्यते । एकषष्ठ्यधिकशतत्रयेति । तत्कल्लसिः ताण्डिकशास्त्रिनः प्रायणीयचतुर्विंशोऽहनी ततश्चत्वारोऽभि

चत्वारोऽभिष्टुवाष्पडहाः, एकः पृष्ठयष्पडहः, स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमः त्रयोऽभिष्टुवाष्पडहाः अभिजिन्नामैकाहः त्रयस्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि आद्याभ्यामहोभ्यां सह षण्मासाः । गवामयनप्रकरणे ब्रह्मसामस्तोत्रावान्तरप्रकरणे च 'चतुश्शतमैन्द्रावार्हताः प्रगाथाः' इति श्रुतम् । तत्र किं तिसृषु ऋक्षु गान उत द्वयोः प्रग्रथनेनेति चिन्तायां—

प्रगाथस्वरणात् प्रग्रथनेनैवेति सिद्धान्तः । प्रग्रथनं च रौरवादिवत् द्विरावृत्त्या बोध्यम् । एवं च 'पञ्चसु मासु वार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते'^१ इति लिङ्गमप्युपपद्यते । तथा हि—सत्यपि ब्रह्मसामस्तोत्रावान्तरप्रकरणे 'त्रयः प्रगाथाः न ब्राह्मणाच्छंसि-

ष्टुवाः षडहाः, एवं चतुर्विंशत्यहानि ; एकः पृष्ठयः षडहः । एवं त्रिंशद्विंशत्मासक एको मासः तादृशाः पञ्च मासाः ततः त्रयोऽभिष्टुवाः षडहाः । एवमष्टादशाहानि, एकः पृष्ठयः षडहः । एवं चतुर्विंशतिरहानि । अभिजिन्नामैकाहः, त्रयस्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि । आद्याभ्यां द्वाभ्यामहोभ्यां सह षण्मासः तदिदं पूर्वं पक्षः ततो विषुवान् । अथोत्तरं पक्षः त्रयः स्वरसामानः विश्वजिन्नामैकाहः । पृष्ठयः षडहः त्रयस्त्रिंशारम्भणः एकः । त्रयोऽभिष्टुवाः षडहाः इत्यष्टाविंशतिरहानि । पुनः पृष्ठयः षडहः त्रयस्त्रिंशारम्भणः । चत्वारोऽभिष्टुवाः षडहाः, स मासः । तादृशाश्चत्वारो मासाः । ततस्त्रयोऽभिष्टुवाः । आयुर्गौरिति द्वे अहनी । द्वादशाहस्य द्वादशाहानि, महाव्रतमतिरात्रश्चेति द्वात्रिंशदहानि । आद्यैरष्टाविंशत्यहोभिः सह षण्मासाः तदिदमुत्तरं पक्षः । एवं विषुवता सह एकपृष्ठयधिकशतत्रयसुत्यात्मके गवामयने सत्यपि प्रकृतविचारे पूर्वपक्ष एवोपयोगात् तावन्मात्रमेव सप्रकारं निर्दिशति—अशीतिशतमिति । अशीत्युत्तरं शतमहानि यस्मिन्नित्यर्थः । तत्र किं निस्तुतिरिति । अत्र च भाष्यादिदर्शितरीत्या प्रायः अष्टोत्तराधिकशतद्वयमङ्गल्याका ऋचः प्रथमदिने इन्द्रक्रतुभ्यां सह पञ्चसु मासु पठिताः । ततश्चतुस्तरशतं बृहत्यः, तावत्य एव पङ्क्तयः अथवा लिखिष्यमाणछन्दोगसूत्रस्वारस्याच्चतुर्थषष्ठौ पादौ वार्हते प्रगाथे पुनरभ्यस्य उत्तरयोरवस्येत् । बृहती....पञ्चमाध्यायगताश्चलायनसूत्रे च बृहतीसतोबृहत्योर्योगेनैव वार्हतप्रगाथप्रतीतिः पूर्वलक्षणलक्षिताः तावत्योऽपराः सतोबृहत्य एवात्र ऋचो द्रष्टव्याः । तामाञ्च मध्ये पञ्चसु मासु येष्वहस्यु सतोबृहतीविधानं नास्ति तेष्वहस्यु अष्टनवत्यधिकशतसङ्ख्याकर्चा विनियोगः ।

स्तोत्रस्थाः, अपि तु 'बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीया इन्द्रक्रतुश्चान्यत्र स्थानाः' इति वाक्या-
द्वान्तरप्रकरणं बाधित्वा ज्योतिष्टोमात्मकप्रथमदिनस्थस्तोत्रान्तरेष्वेव निविशन्ते भाष्य-
लेखनात्^१ ।

अवशिष्टानां दशानां मध्ये अष्टौ ऋचः प्रथमदिने ऋगद्वयञ्चेन्द्रक्रतुप्रगाथे उत्तरपक्षस्थे
विनियुज्यते । एवं क्रमेण पठितासु यथाक्रमं अप्रग्रथितमेव यथापठितमृक्त्रयमादाय
सम्यादितेन तृचेन गानं उत रौरवसामवत् आद्यबृहत्या अन्त्यं पदं द्विरावृत्य पङ्क्त्यर्थचेन
सह द्वितीया बृहती । अस्याश्च बृहत्या अन्त्यं पादं द्विरावृत्य द्वितीयेन पङ्क्त्यर्थचेन
सह तृतीया बृहतीत्येवं द्वयोः ऋचोः पादप्रग्रथनेन तृचकर्मकृत्वा गानमिति सन्देह
इत्यर्थः ।

तथाचाष्टोत्तरशतद्वयर्चा मध्ये दशर्चो विहाय पञ्चसु मासु अष्टनवत्यधिकशतर्चा षट्-
षष्टिस्तृचा भवन्ति तेषु गानं कर्तव्यमिति पूर्वपक्ष्यभिप्रायस्सिध्यति । इन्द्रक्रतुश्चेति वाक्यादिति ।
छन्दोगसूत्रस्थवाक्यादित्यर्थः । ज्योतिष्टोमात्मकेति । अनेन च तत्र बृहद्रथन्तरयोर्ज्योतिष्टोमे
प्रगाथद्वयमिति भाष्यस्थं ज्योतिष्टोमे इति पदं व्याख्यातम् । गावामयनिकप्रथमाहृत्यत्तिर्येन
वचनेन क्रियते तस्मिन् वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवति इति वाक्ये ज्योतिष्टोमनाम्ना
तस्य संकीर्तनात् युक्तमेव तस्य ज्योतिष्टोमत्वमिति भावः ।

अत्र वेदभाष्यकारैः एतद्वाङ्मणव्याख्याने उद्धार्यप्रगाथविषये चतुर्विंशेऽहनि बृहत्स्तोत्रीयः,
तथाऽभिष्टवेषु युग्मेष्वहसु बृहतो युग्मेषु रथन्तरः, कालेयस्य तु अन्वहं प्रयुज्यमानत्वात् अन्वहं
प्रगाथ इति लिखनात् एतेष्वेव बृहद्रथन्तरकालेयप्रगाथप्रतीतेः प्रायणीयेऽहन्यभावं तेषामभिष्टेय
सप्रमाणत्वोपन्यासार्थं भाष्यकारलिखनादित्युक्तम् । यत्तु छन्दोगसूत्रानुसारित्विग्रिमलिखनं
पूज्यपादानां तत् तत्सूत्रे तथानुपलब्धेः प्रत्युत शतस्यैकमित्येवोक्तेः वेदभाष्यकारलिखन-
विरोधाच्च चिन्त्यमेव ।

तथाच छन्दोगानां लाट्यायनसूत्रे दशमप्रपाठके षष्ठकण्डिकामारभ्य—पञ्चसुमासु
बार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते इत्यभीवर्तस्तोत्रीयाः ब्रह्मसामभूतस्य तस्य हि प्रकरणे श्रूयन्ते ।
अन्योन्यः प्रगाथ इति च नानाप्रगाथतां दर्शयति । चतुश्शतमैन्द्राबार्हताः प्रगाथा दाशतयीषु ।
तेषां बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीया इन्द्रक्रतुश्चान्यत्रस्थानाः । शतस्यैकं चतुर्विंशे कुर्यात् इतरा-

नभिप्लवेषु । एकोनविंशत् सतोवार्हतास्तृचाः तेषामेकैकं तृतीयेऽहनि कुर्यात् । कृतास्ते-
तस्मिन् स्थाने ओषेयकल्पेन । पञ्चममासस्योत्तमे अभिप्लवे पञ्चमेऽहनि सतोवृहतीः कुर्यात्
प्रगाथाप्रभवात् । तेष्वामेकेषु छन्दसीसंयुज्यैतव्यमिति । षष्ठे मासि गायत्रीपादमेकैकं उष्णि-
हामुपरिष्ठात् कुर्यात् विष्टावानुपपत्तिर्ह्यन्यथा । सतोवार्हतशेषेऽष्टौ तान् कृत्वा संयोग इति
गौतमः । वृहतीक्षयादेवमामनन्ति । चतुरस्रैरेव छन्दोभिरेतव्यमिति गायत्रीं चतुर्विंशे
कुर्यात्, उष्णिहं प्रथमे अभिप्लविके, ऽनुष्टुभं द्वितीये, वृहतीरिनरेष्वित्यादि विस्तरेण
पठितम् ।

अस्यार्थः स्फुटनया आपाततः प्रतीयत एव । कचिदभिन्वामिकृततदीयभाष्ये कृतः ।
कठिनार्थो विशदीक्रियते—तत्र दाशतयीष्वित्यन्तं स्फुटार्थम् । अन्यत्रस्थाना इति । ब्रह्म-
सामानिरिक्तस्तोत्रस्थाना इत्यर्थः । वृहदथन्नरस्तोत्रीयौ द्वौ कालेयस्तोत्रीय एकस्तृतीयः
इन्द्रकतुरौत्तरपक्षिकश्चतुर्थः । शतस्य चैकं चतुर्विंशे कुर्यात् इतरानभिप्लवेषु एवञ्चान्यत्रस्थानान्
चतुर उद्धृत्य शतं प्रगाथाः शिष्यन्ते तस्य शतस्यैकं प्रगाथं प्रायणीयेऽहनि, द्वितीये चतुर्विंशे
कुर्यात् । तैत्तिरीयशाखायां चतुर्विंशः प्रायणीयो भवतीत्येवं गावामयनिकद्वितीयाहः प्रायणीयना-
मकत्वेन चतुर्विंशत्वविधानात् इतरान् एकोनशतमभिप्लवेषु कुर्यात् ; पञ्चसु मासेषु विंशति-
रभिप्लवाः । तेष्वेकैकस्मिन्नभिप्लवे तृतीयेऽहनि सतोवृहतीविधानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । विंशती-
नामभिप्लवानामवशिष्टेषु पञ्चसु पञ्चस्वहस्य पञ्चपञ्च प्रगाथा भवन्ति । तेषामेकस्मिन् अन्तिमभि-
प्लवे तदीयतृतीयदिन इव तदीयपञ्चमेऽहन्यपि सतोवृहतीनां विधानस्य वक्ष्यमाणत्वात् चत्वार एव
प्रगाथा इत्येकोनशतप्रगाथा इति—एकोनशतप्रगाथपूर्तिरित्यर्थः । एकोनविंशत् सतोवार्हतास्तृचाः ।
तास्वेव दाशयीष्वेकोनविंशत् सतोवार्हतास्तृचा आहर्तव्याः तेषामेकैकं तृतीयेऽहनि कुर्यात् ।
कृता ह्येकस्मिन् स्थाने ओषेयकल्पेन । तेषां सतोवार्हतानां तृचानामेकैकमभिप्लवानां तृतीयेऽहनि
कुर्यात् । अभिप्लवेषु प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमषष्ठेषु प्रगाथाः कृता इति कृत्वा तृतीयेऽहन्येतस्मिन्
प्रगाथस्थाने ओषेयकल्पेन सतोवृहत्यः ‘आत्वा सहस्रमाशन’ इत्येताः कार्या इत्यर्थः । पञ्चमस्य
मासस्य उत्तमे अभिप्लवेऽहनि सतोवृहतीः कुर्यात् । प्रगाथाप्रभवात् पञ्चमस्य मासस्य यः उत्तमः
अभिप्लवः तस्मिन्नेकः प्रगाथो न संपूर्यते तस्मिन् प्रगाथे कृते एकोनशतसङ्ख्या प्रगाथगता न पूर्णा
भवति, अतस्तत्र सतोवृहतीः कुर्यात् । तथाचोत्तमेऽभिप्लवे पञ्चमतृतीययोरहोः द्वौ सतो-
वार्हतौ तृचौ । अवशिष्टचतुरहस्सम्बन्धिनः चत्वारः प्रगाथाः इत्येकोनशतसङ्ख्यापूर्तिर्भवतीत्यर्थः ।
एवञ्चैकविंशतिः सतोवृहत्यः प्रयुक्ताः प्रगाथाश्च सर्वे प्रयुक्ताः, अतः परमवशिष्यन्तेऽष्टौ
वार्हतास्तृचाः । तेष्वामेकेषु छन्दसी संयुज्य रैतव्यमिति षष्ठे मासि गायत्रीपादमेकं उष्णिहनुप-

रिष्टात् कुर्यात् । विष्टावानुपपत्तिर्ह्यन्यथा । उक्तं पञ्चसु मासु प्रगाथा आप्यन्त इति । तत्र पूर्वोक्त-
प्रकारेण पञ्चमासपर्यन्तं तेषु प्रगाथेष्वातेषु प्राप्तेषु षष्ठमासे दाशतयीषु पञ्चमासार्थसंपादितपूर्वोक्त-
वृहतीव्यतिरिक्तवृहतीनामभावात् तत आनयनासम्भवे छन्दसी संयुज्य गातव्यम् । द्वयोश्छन्दसोः
संयोगं कृत्वा वृहतीसम्पादनं कार्यमित्यर्थः । कयोर्द्वयोश्छन्दसोः संयोग इत्यपेक्षायां दाशत-
यीभ्यस्मिन्न उष्णिहः एका च गायत्री आनेया । तत्र त्रिपदामुष्णिहां त्रिपदाया गायत्र्याः
एकैकपादसंयोगे कृते तिस्रो वृहत्यो भवन्तीति भावः । अत्र च तेष्वाम्नेषु छन्दसी संयुज्य
रैन्यमिति ब्राह्मणम् । षष्ठे मासीत्येतत् तद्विवरणसूत्रमिति द्रष्टव्यम् । एवं षष्ठे मासि
वार्हन्वृचसम्पादने सति विष्टावो विष्टुतिप्रकार उपपद्यते नान्यथेति । सतोवार्हतशेषेऽष्टौ तान्
कृत्वा संयोग इति गौतम इति । गौतम आचार्यः षष्ठे पूर्वोक्तछन्दःसंयोगः कर्तव्यः । परन्तु
षष्ठे मासि यत्र प्रथमाभिष्टवस्य षडहानि द्वितीयाभिष्टवस्य प्रथमद्वितीये चाहनी । एवं
मिळितेष्वष्टस्वहस्तु ये सतोवार्हतास्तृचा अष्टौ अवशिष्टाः तानेकैकस्त्रिहानि कृत्वा नवममा-
रभ्य वार्हततृचसम्पादनाय पूर्वोक्तछन्दःसंयोगः कर्तव्य इत्याहेति भावः । एवञ्चैकोनविंशत्
सतो वार्हतास्तृचा निष्पन्नाः । किमर्थमेवं छन्दःसंयोगः क्रियत इत्यत आह—वृहतीक्षयादेवमा-
मनन्तीति । यस्माद्वृहतीक्षयो दाशतयीषु अत एवं छन्दःसंयोगमामनन्तीति व्याख्यात-
प्रायमेतत् । चतुरस्तुरैः छन्दोभिरेतव्यमिति ब्राह्मणम् । महाब्राह्मणे वार्हततृचसम्पादनाय
पूर्वपक्षनिन्दया उत्तरोत्तरमनेके पक्षा उक्ताः । तानपेक्षायं तृतीयः पक्षः तद्व्याख्यानसूत्रे
गायत्रीं चतुर्विंशो कुर्यादित्यादि स्पष्टार्थम् । तदिदमुपयुक्तमभिस्वामिकृतभाष्यव्याख्यानसहितं
छन्दोगानां सूत्रं सङ्क्षेपेण लिखितम् ।

अत्र चैकोनविंशत् सतो वार्हतास्तृचा इति स्पष्टमेव सोपपत्तिकं सूत्रं दर्शितम् । तेन
च षष्ठे मासि त्रयोदशस्वहस्तमानः त्रयोऽभिष्टवाः षडहाः तेषां त्रयोदशस्वहस्तमानां तेषु ब्रह्म-
सामनि अभीवर्ते छन्दःसंयोगेन वार्हततृचसम्पत्तिरुक्ता भवति । गौतममते परं प्रथमेष्वातेषु
षष्ठमासीयेष्वाहस्तु अष्टौ सतोवार्हतास्तृचाः । तदनन्तरभाविषु त्रयोदशस्वहस्तु छन्दःसंयोग
इति विशेषः । वेदभाष्यकारैरेतद्ब्राह्मणभाष्येऽयमेव पक्ष आहतः । मीमांसाभाष्ये तु त्रयस्त्रिंशत्
सतोवार्हतास्तृचा इति लिखितम् । तदनुसारेण तस्योपपत्तिः । अत एव तान्येकविंशति-
दिनानि इति षष्ठमासस्य चाद्यानि द्वादशेत्येवं त्रयस्त्रिंशत् सतोवार्हतास्तृचा इति वाक्येन तेषु
सतोवृहतीनां विधानमिति ग्रन्थेन पूज्यपादैः करिष्यते । सापि प्रमाणान्तरमूलिकै-
वेत्यवधेयम् ।

छन्दोगसूत्रानुसारात् चतुर्विंशस्तोमकद्वितीयदिनस्थस्तोत्रान्तरेणैव । तत्रापि पवमाने रथन्तरस्य प्रगाथः, होतुः पृष्ठे बृहत्, अच्छावाकस्य पृष्ठे कालेयस्येत्येवं बोध्यम् ।

एवमुक्तवचनदेवेन्द्रक्रतुप्रगाथोऽपि उत्तरस्मिन् सर्वस्मिन् पक्षसि । एतस्य च ब्रह्मसामस्तोत्रस्थत्वेऽपि तत्राभीवर्तसामाभावात् 'अभीवर्तादन्यत्र^१ स्थानाः' इति वचनार्थो न विरुध्यते । अवशिष्टाः शतं प्रगाथास्तत्र शतस्यैको भाष्यकारलेखनात् प्रथमदिनीय-ब्रह्मसामस्तोत्रे । परं तु भाष्यकारीयं नौधसग्रहणं नौधस^२ स्थानकब्रह्मणाच्छंसि-स्तोत्रोपलक्षणार्थम् । वस्तुतस्तस्य बृहत्सामकपृष्ठवत्त्वेन श्यैतस्यैव प्रसक्तौ नौधसप्रसक्त्य-

प्रस्तुतमनुसरामः । तत्रापीति । प्रथमदिनेऽपीत्यर्थः । उक्तवचनादेवेति । इन्द्रक्रतुश्चान्यत्रस्थाना इति पूर्वलिखितवचनादेवेत्यर्थः । ननु इन्द्रक्रतुप्रगाथस्य ब्रह्मसाम-स्तोत्र एव सत्वात् बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीयाणां प्रगाथानां ब्रह्मसामस्तोत्रातिरिक्तस्तो-त्रान्तरस्थानकत्वेऽपि कथमिन्द्रक्रतुश्चान्यत्र स्थाना इतीन्द्रक्रतुप्रगाथस्यापि ब्रह्मस्तोत्रातिरिक्तस्तो-त्रान्तरस्थानकत्वोक्तिर्युज्यत इत्याशङ्कां परिहरति—एतस्य चेति । तत्राभीवर्तेति । अन्यत्र स्थाना इत्यन्यशब्दार्थे भेदे न ब्रह्मसामस्तोत्रमात्रस्य प्रतियोगित्वेनान्वयः । अपि तु पञ्चसु मासु बर्हिताः प्रगाथा आप्यन्ते इत्यभीवर्तस्तोत्रीयाः ब्रह्मसामभूतस्य तस्य हि प्रकरणे श्रूयन्त इति पूर्वलिखितछन्दोगसूत्रोपक्रमे ब्रह्मसामभूतस्याभीवर्तस्यैव प्रगाथप्रतिसम्बन्धित्वेनैव करणत्वप्रतीतेः, तस्यैव तत्त्वेनान्वयो युक्तः; तथाचाभीवर्तादन्यत्रस्थाना इति तदर्थः सम्पद्यते । प्रकृते च पूर्वस्मिन् पक्षसि ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रसाधनत्वेनाभीवर्तस्य 'अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति' इति विशेषविधिना विधानात् उत्तरस्मिन् पक्षसि परस्तात् समासः प्रगाथो भवति, अन्यदन्यत् सामेति महाब्राह्मणे इन्द्रक्रतुप्रगाथस्यैकत्वेऽपि भिन्नानामेव साम्नां प्रत्यहं विधानेन पूर्वपक्षोऽपेक्ष-या साम्नां विपर्यासात् अभीवर्तसामाभावात् अभीवर्तादन्यत्र स्थानकत्वमिन्द्रक्रतुप्रगाथस्य युज्यत एवेति न तद्वचनार्थानुपपत्तिरिति । तत्र शतस्यैक इति । एवमत्र भाष्यग्रन्थः—चतुरुत्तरं हि शतं प्रगाथाः तत्र बृहद्रथन्तरयोः ज्योतिष्टोमे प्रगाथद्वयं, नौधसकालेययोरपि तत्रै-व प्रगाथद्वयं, इन्द्रक्रतुः प्रगाथः उत्तरस्मिन् पक्षसि भवतीति । तथाच नौधसप्रगाथोऽपि प्रथम-दिने, भाष्यलिखनादित्यर्थः । बृहत्सामकपृष्ठवत्त्वेनेति । अत्र यद्यपि गावामयनिके प्रायणीयेऽहनि न द्वादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशः । किन्तु गणत्वसामान्यात् द्वादशाहधर्मा इत्युक्तं सप्तमे । तत्रापि पृष्ठयषडह-छन्दोमत्रय-अविवाक्यात्मकदशरात्रस्यैव द्वादशाहान्तर्गतस्य प्रथमोत्तमौ वर्जयित्वा

1. B. —दन्यस्थानाः

2. A. नौधसस्मारक

भावात्, गवामयने अभीवर्तस्यैव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्य विहितत्वाच्च ।

छन्दोगसूत्रानुसारात्तु द्वितीयदिनीयब्रह्मसामस्तोत्रे शतस्यैकः प्रगाथो बोध्यः । अवशिष्टा नवनवतिप्रगाथास्ते पञ्चसु मासेषु यावत्तोऽभिष्टुवास्तोपां प्रतिषडहं तृतीयदिनवर्जं प्रतिमासं विशत्यहानि पञ्चसु मासेषु शतम् । तेषु उत्तमवर्जं नवनवतिप्रगाथा इन्द्रदेवत्या वृहतीछन्दस्काश्च समाप्यन्ते । षडहतृतीयेषु उत्तमे च

प्रवृत्तिरिति साधितमष्टमे । तत्रापि न गवामयनं द्वादशाहवत्कुर्यादित्येवमेकोऽतिदेशः । किन्तु गवामयनिकं प्रथमदिनं द्वादशाहप्रथमदिनवत् कुर्यात् इत्याकारक एवातिदेश इत्यपि साधयिष्यते दशमे गवामयनसम्बन्धिज्यनीकाविचारे पूज्यपादैः । एवञ्च द्वादशाहिके षष्ठ्यषडहे षण्णामन्हां क्रमेण रथन्तरवृहद्वैरूपवैराजशाकरैवतानि षट्षष्ठसामानि विहितानीति तदन्तर्गते प्रथमेऽहनि रथन्तरस्यैव षष्ठसामत्वात् तदतिदेशेन गवामयनिके प्रायणीयेऽहनि रथन्तरस्यैव प्राप्तिः तथापि.....एवं पञ्चमासेति । अत्र भाष्यकारेण पञ्चसु मासु षष्ठ्यषडहेऽभीवर्तनिवेशमभिसन्धाय तत्साध्यवार्हतप्रगाथानामेकोनशतानां सन्निवेशः षष्ठ्यषडहमाद्यापि कदाचित्सज्येतेत्येतदर्थं तस्मिन् सतोवार्हततृचकल्पना कृता ।

वस्तुतस्तु तत्र क्रमेण नौवसस्यैतमहावैष्टम्भत्रैशोकवार्हद्विरैवतानामेव साम्नां छन्दोगग्रन्थेषु ब्रह्मसामत्वेन विधानात् सतो वार्हततृचकल्पना व्यर्थेवेति भाष्यकारलिखनादिना अतिरालसंस्थज्योतिष्टोमे वृहतः तत्समनियतस्य श्यैतस्यैव विधानात् तयोरेव प्रबलेन ज्योतिष्टोमनामातिदेशेन प्राप्तेर्नानुपपत्तिः । पवमाने परं रथन्तरस्य साधनत्वेन प्रापकं वचनमन्वेषणीयमिति । अभीवर्तस्यैवेति । अत्र च महाब्राह्मणीयञ्चैतद्विज्ञम् । तत्र च चतुर्विंशाहारारभ्य आभिष्टुविकेष्वाहसु स्वरसामाहस्विव अभीवर्तान्नात् प्रायणीयेऽहनि तन्निवेशाभिधानं तैत्तिरीयेऽभीवर्तो ब्रह्मसाम भवतीति सामान्यविध्यभिप्रायेण ज्ञेयम् ।

वस्तुतस्तु सामान्यविधेः चतुर्विंशादिविधिभिरुपसंहारस्यैव युक्तत्वादयुक्तमेव तदभिधानम् । अन्यथा सामान्यविधिना प्रथमेऽहनीव चतुर्विंशेऽहन्यपि तव तत्प्राप्तेरनिवारणात् एकोनशतप्रगाथानामाभिष्टुविकेष्वाह निवेशापत्त्या अष्टनवतिप्रगाथानामेव तेषु निवेशादगत्या पूर्वोत्तरग्रन्थस्य सर्वस्यासमञ्जसत्वापत्तेः । अत एव वेदभाष्ये आभिष्टुविकानि पञ्चमासीयानि विशत्युत्तरशतमहानि षष्ठमासीयान्याभिष्टुविकानि अष्टादशाहानि स्वरसाम्नां त्रीण्यहानीत्येकचत्वारिंशदुत्तरशताहसु अभीवर्तनिवेशमभिसन्धायैकोनशते प्रगाथानामाभिष्टुविकेषु निवेशमुक्त्वा षष्ठमासीयेष्वाहसु तेषु प्रगाथाभावे सति प्रथमेषु सतोवार्हततृचनिवेशेन उत्तरेषु त्रयोदशे वार्हततृचार्थ

सतोवृहतीनां तृचानामान्नान्। अत एव 'तान्येकविंशतिर्दिनानि षष्ठमासस्याद्यानि द्वादशेत्येवं त्रयस्त्रिंशतं^१ सतोवार्हतास्तृचाः' इति वाक्येन तेषां सतोवृहतीनां विधानम्।

एवं पञ्चमासपर्यन्तं पृष्ठयपडहेष्वपि सतोवृहतीनां विधानं भाष्यकारलेखनादव-
गन्तव्यम्। शेषेषु त्वहस्तु विशेषवचनाभावे तिनृणामुष्णिहां त्रिभिर्गायत्रीपादैस्सं-
योगेन वृहतीत्रयसम्पादनम्। न तु क्वापि ब्रह्मसामस्तोत्रे प्रगाथः। तदेतत् पञ्चसु
मासेषु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्त इति लिङ्गं द्वयोः प्रग्रथने उपपद्यते, न तु तृचगाने
क्रियमाणे भाष्यलेखनात्।

अष्टोत्तरशतद्वयसङ्ख्याकानामृचां पञ्चप्रगाथसम्पादकदशक्रड्ढ्यून्त्वादष्टनवत्यधिक-
शतावशिष्टानां षट्पष्टिस्तृचा भवन्ति। ते च सप्तधिकेषु त्रिषु मासेषु समाप्तेरन्।
तथाहि—पूर्वोक्तरीत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोवृहतीछन्दस्कृत्वात् विंशतिदिनान्यव-

छन्दस्संयोगविधायकं ब्राह्मणेषु व्याख्यातम्। गौतममतभेदः सूत्रे उक्तः। अतो नेदं
युक्तमिति ध्येयम्। तानि तदपेक्षया यान्यवशिष्टानि तेष्वित्यर्थः। न तु क्वापीति।
षष्ठमाससन्धिषु शिष्टेष्वहस्तु ब्रह्मसामस्तोत्रे पूर्वोक्तरीत्या वृहतीत्रयं सम्पाद्य तृचे गानं कार्यम्।
अत एव तेषु नैव तस्तोत्रे बार्हतः प्रगाथः, अपितु पूर्वोपपादिनरीत्या वृहद्व्यन्तरकालेयेन्द्रक्रनु-
प्रगाथचतुष्कानिरिकताः शतं प्रगाथा बार्हता अभीवर्तसामसाध्याः पञ्चसु मासेषु
नवनवतिनङ्ख्याकाः, एकश्च प्रथमदिनीयब्रह्मसामस्तोत्रसाधनाभीवर्तसाध्य इति तत्रैव बार्हताः
प्रगाथा न त्वन्यत्रेति भावः।

वस्तुतस्तु पूर्वोक्तरीत्या पृष्ठयपडहे अभीवर्तसाम्नो विधानाभावादेव अभीवर्तसामसाध्यो
नैव बार्हतः प्रगाथः पञ्चसु मासेष्वपि। एवं षष्ठमासेऽपि केषुचिद्विसेष्वित्यवधेयम्।
दशक्रड्ढ्यून्त्वादिति। पूर्वोक्ताः पञ्चमेन्द्रक्रनुप्रगाथसहिताः प्रथमदिनस्थानीयाश्चत्वारो न
पञ्चमासान्तर्गताः। विन्तूर्वीरेता नवनवतिरेव ते तदन्तर्गताः। तेषामेव पञ्चमासाधिकरण-
पूर्णे विवक्षितत्वात् पञ्चप्रगाथसम्पादकदशक्रड्ढ्यून्त्वमुक्तं युक्तमेवेति भावः। दशदिनाना-
मिति। प्रतिमासमेकैकानिष्ठवे तृतीयदिने सतोवृहतीनां विधाने सति चतुर्विंशतिदिनेषु
चत्वारि दिनानि भवन्ति। पृष्ठयपडहेष्वपि सतोवृहतीनां विधानात् तदीयानि षट्दिनानीति
दशदिनानामित्यर्थः। विंशतिर्दिनानीति। तथा च प्रतिमासमवशिष्टानि यानि विंशति-
रहानि तेषु प्रत्येकमेकैकबार्हतृचगणनया विंशतिस्तृचा भवन्तीत्येवं क्रमेण मासत्रयेण षष्टि—

शिष्टानि तानि मासत्रयेण पष्टिस्सम्पद्यन्ते । अवशिष्टानि षट् चतुर्थमासस्याभिष्टव-
तृतीयवर्जमुपादेयानीति सप्ताधिकेषु त्रिषु मासेषु समाप्तिस्स्यात् । यदा तु तुल्यन्यायत्वात्
पञ्चस्वपि प्रगाथेषु मुख्यतृचे^१ गानं तदा पञ्चदशानां ऋचां न्यूनत्वादवशिष्टास्त्रिणवतिशतं
ऋचः । तासां तृचाश्चतुष्पष्टिरेका च ऋगिति पञ्चाधिकैस्त्रिभिर्मासैस्तृचसमाप्तावपि एका
ऋगवशिष्यत इति तद्वैयर्थ्यं च । सर्वथा लिङ्गानुपपत्तिः । प्रगाथशब्दानुपपत्तिश्च ।

स्तृचास्सम्पद्यन्त इत्यर्थः । सप्ताधिकेष्विति । वर्ज्यतृतीयेन दिनेन सह सप्तदिनाधिके
ष्वित्यर्थः । पञ्चस्वपीति । इन्द्रक्रतुप्रगाथसहितप्रथमदिनीयचतुःप्रगाथेष्वित्यर्थः । अत्र
भाष्यवार्तिकतन्त्ररत्नकारादिभिः 'अथवा स्मान्तप्रथमतृचे गानं कृत्वा, ततः तस्मात्तृचात्
एकामृचमुपादायान्ये ऋचौ गृहीत्वा तृचे गानं क्रियते । तदाहि तृचगानप्रापिचोदकोऽनुगृचीतो
भवति । लिङ्गञ्चोपपत्त्यते । प्रगाथवचनमपि ऋक्प्रग्रथनादेवोपपन्नमिति विशेषाशङ्का-
प्रदर्शनावसरे लिङ्गोपपत्तिःचोदकानुग्रहश्चोपपादितः । तदेतद्वयमप्ययुक्तम् ।

तथाहि—प्रथमं यथाक्रमं यथा पाठं प्रथमतृचे गानं कृत्वा तदन्यामृचं पुनरभ्यस्य
अग्रिममृद्वयं पठनीयमिति द्वितीयोऽयं तृचो भवति । एतदीयामन्तिमामृचं पुनरभ्यस्या-
ग्रिममृद्वयं पठनीयमित्ययं तृतीयस्तृचस्सम्पद्यते । एवं ऋक्प्रग्रथनेन तृचसम्पत्ता-
वाश्रीयमाणायां नवभिः ऋग्भिः चत्वारस्तृचा भवन्ति, सप्तदशभिरष्टौ, पञ्चविंशतिभिर्द्वादश
पञ्चचत्वारिंशद्भिः सप्तचत्वारिंशत् नवनवतिः ऋग्भिः एकोनपाञ्चशत् । एवमेकोत्तरशतः ऋग्भिः
पञ्चाशत् अवशिष्टानिः सप्तनवतिः ऋग्भिः अष्टाचत्वारिंशत्तृचाः एतेषां पञ्चाशद्भिर्मेलने अष्ट-
नवतितृचाः प्रगाथाः सम्पद्यन्ते । एका च ऋक् अवशिष्यते । एवञ्चाष्टनवत्यधिकशत-
चर्मष्टनवतिप्रगाथसम्भवेऽपि एकस्य प्रगाथस्य न्यूनत्वात् पञ्चसु मासु न नवनवति-
प्रगाथसमाप्तिरिति कथं न लिङ्गदर्शनानुपपत्तिः अवशिष्टैकऋग्वैयर्थ्यञ्च । यदि तु प्रथम-
स्तृचोऽप्रग्रथित एव पठित इति न बार्हतप्रगाथेषु अष्टनवतिसङ्ख्यापि सम्भाव्यते इति विभाव्यते
तदा तु सप्तनवतिप्रगाथा एवेति सुतरां प्रगाथद्वयन्यूनता । कथञ्चित् प्रगाथद्वयन्यूनत्वेऽपि
अवशिष्टानामेव पञ्चमासाविकरणत्वसम्भावनया लिङ्गदर्शनोपपत्तावप्यनाञ्जस्य स्पष्टमेव ।
एकऋग्वैयर्थ्यन्तु तथापि तदवस्थमेव द्वयोरप्यृचोः प्रग्रथनमिति सिद्धान्तेऽपि तुल्यः ।
नहि सिद्धान्ते द्वयोरेव ऋचोर्गानम् अपितु द्वयोः ऋचोः तत्तत्पादद्विरावृत्त्या तृचकर्म कृत्वैव ।
अत एव सिद्धान्ते तन्त्ररत्नकृता—तस्माद्वयोर्ऋचोः पादप्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा गातव्यमित्यन्ते

न चैकं तृचं पठित्वा अन्त्यां ऋचं पुनरुपादायाग्रिमऋद्वयपाठ इत्येवं ऋक्प्रग्रथनमेव किं न स्यादिति वाच्यं 'अन्त्या अन्त्या ऋचो भवन्ति' इति वचनेन तन्निरासात् । अतः पादप्रग्रथनमेवेति सिद्धम् ।

इयं च लिङ्गानुपपत्तिर्भाष्यकारलेखनानुसारान् प्रकरण एव तावत्सङ्ख्याकऋक्पाठ-
मङ्गीकृत्य । यदा तु 'चतुश्शतमैन्द्रावार्हताः प्रगाथाः दाशतयीषु' इति कल्पमूत्रकारवचनात्
दाशतयीभ्यस्समानयनं तदा पूर्वपक्षिणोऽपि चतुश्शतं तृचानामेव समानयनोपपत्तेर्लिङ्गो-
पपत्तिरविकलैवेति प्रगाथपदादेव प्रग्रथनम् ॥ ६ ॥

उपसंहनम् । वस्तुतस्तु प्रकृतावपि पवमानयोः पृष्ठेषु च द्वयोः ऋचोः पादप्रग्रथनेनैव
तृचकर्मसंपत्तेस्सत्वात् तथैव विकृतावपि युक्त इत्यस्तपक्ष एव चोदकानुग्रहो न भवत्यक्षे ।
अतो लिङ्गदर्शनोपपत्तिचोदकानुग्रहावनुक्तैव पूर्वोक्तां प्रगाथशब्दानुपपत्तिं केवलां परिहर्तुकामो
वर्णकान्तरारम्भे हेतुभूतां विशेषाशङ्कां दर्शयति—नचैकमिति । तन्निरासादिति । यद्यपि
पूर्वलिखते छन्दोगसूत्रे ब्राह्मणे वा अन्योन्यःप्रगाथ इति पठितम्, तथापि अन्त्या ऋच इति
तैत्तिरीयशाखान्तरस्थमेव भाष्योदाहृतमत्र धृतं द्रष्टव्यम् । पादप्रग्रथने हि पादमात्र एव
द्विर्गानं, न तु कृत्स्नायामृचीति पादप्रग्रथनप्रयुक्तमृगान्यत्वमुपपद्यते । पूर्वस्या एव ऋचः
प्रग्रथने तु न तदिति भावः । कल्पसूत्रकारवचनादिति । पूर्वोक्तछन्दोगसूत्रकारस्यैव
स्पष्टनया वचनस्योपलब्धेरिति भावः ।

वस्तुतस्तु तावत्सङ्ख्याकर्चा प्रकरणपाठाभावेऽपि भाष्यकारमते दाशतयीभ्यः समानयन-
पक्षेऽपि अष्टोत्तराधिकशतद्वयचर्मेवानयनं किं प्रमाणकमित्येव वक्तुमुचितम् ।

प्रगाथपदादेवेति । यद्यपि ऋक्प्रग्रथनपक्षे दाशतयीभ्यः समानयनपक्षे दाशतयीभ्यः
समानयने पञ्चमासपर्याप्तसमाप्त्यनुरोधेन नवनवत्युत्तरशतचर्मेवानयनसम्भवात् सप्तनवत्युत्तर-
शतर्गमः अष्टनवतिप्रगाथेषु लब्धेष्ववशिष्टऋद्वयेन नवनवतिप्रगाथानां सम्भवोपपत्तिः, तथापि
प्रथमतृचस्याप्रग्रथितत्वात् न तमादाय नवतिसङ्ख्या शक्यते उपपादयितुमिति प्रगाथपदादेव
पादप्रग्रथनं सर्वप्रगाथेषु द्रष्टव्यम् । यदा तु तदनुरोधेनाष्टनवत्यधिकर्गपेक्षया प्रथमतृचोऽपि
वार्हतोऽन्यः प्रग्रथित एवानेप्यते । तस्य च केवलमग्रे प्रग्रथनार्थमदृष्टार्थमेव पाठः ।
तथाच तं तृचं पठित्वा तदन्त्यामृचं पुनरभ्यस्याग्रे अष्टनवत्यधिकशतान्तर्गतप्रथमपठित-
ऋद्वयपाठ इत्येवं क्रमेण नवनवतिप्रगाथानां संभव इत्यालोच्यते तदा दृष्टार्थप्रथम तृच-

(७) — अर्थैकत्वाद्विकल्पस्यात् ॥ २९ ॥ अर्थैकत्वाद्विकल्पस्याद्वक्साम-
योस्तदर्थत्वात् ॥ ३१ ॥ वचनाद्विनियोगस्यात् ॥ ३१ ॥

सामवेदे शाखाभेदेनैकस्यैव स्वरसमूहात्मकस्य साम्नः आरोहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आम्नाताः—एकस्यैव रागस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत् । तेषां च प्रकाराणा-
मेकगत्यर्थत्वात् ब्राह्म्यवादिवदेव विकल्पः सिद्ध एव प्रसङ्गात् स्वीयते ।

एवं वा—विकृतिविशेषे कानिचिदप्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि । तेषु च
यूपावटस्तरणवर्हिण्यायेन न प्राकृतानां रथन्तरादिसाम्नामृचां वा प्राप्तिः, प्राकृतस्तोत्रविशेषे-

पाठे प्रमाणाभावात् सत्यपि वा तस्मिन् 'अन्यान्या ऋचो भवन्ति तदेव सामे'ति लिङ्गदर्शनानुपपत्ति-
रेव शरणम् ।

वस्तुतस्तु पूर्वलिखिते छन्दोगसूत्रे बृहतीक्षयाद्व्येवमामनन्तीत्याम्नाता दाशतयीषु
चतुरुत्तरशताधिकबृहत्याभाव एव प्रतीयन इति न पूर्वपक्षिणोऽपि चतुश्शतं तृचानामेव
समानयनोपपत्तेरिति पूज्यपादवचनं युक्तमिति दिक् ।

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ।

स्वरसमूहात्मकस्येति । यद्यपि 'गीतिषु सामाख्ये'ति सूत्रात् गीतयः साम, न स्वरसमूहः;
तथापि भाष्योक्तरीत्या गीतिर्नाम क्रिया सा आभ्यन्तरप्रयत्नजनिता, स्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका
सामशब्दाभिलष्या । सा नियतपरिमाणायामृचि च गीयते । तत्सम्पादनार्था ऋक्षु
अक्षरविश्लेषो, विकर्षणं अभ्यासो, विरामः, स्तोभ इत्येवमाद्याः प्रकारभेदाः, ते एकस्यामपि साम-
शाखायामुपात्ता अपि विकल्पसमुच्चयविषयतां प्रतिपद्यन्ते, तथापि भाष्यानुक्तावपि शाखाभेदेन
भिन्नाः प्रकारभेदा अपि विचारविषयत्वेन पूज्यपादैः प्रदर्शिताः । ते शास्त्रदीपिकानुरोधादधि-
कानामपि सङ्ग्रहो भवत्यित्येतदर्थं आरोहावरोहपदाभ्यामपि विशेषविकर्षणाद्या एव प्रकारा उच्यन्ते ।
स्वराभिव्यञ्जकत्वेनैव स्वरसमूहात्मकस्य साम्न इत्युक्तम् । एकगीत्यर्थत्वादिति । एक-
गीत्यर्थत्वेनैव च युगपत्प्रयोगासम्भवः । तदनुरोधेन सामावृत्तौ च गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्या-
त्वमित्येतत् एकपदेन सूचितम् ।

एवं वा । यूपावटस्तरणवर्हिण्यायेनेति । तृतीयेऽष्टमपादे 'द्रव्यसंस्काराः
प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मणां' 'निर्देशात् विकृतावपूर्वस्यानधिकार' इति पूर्वोत्तरपक्ष-

एव तेषां निवृद्धत्वात् । तत्प्रकरणे चेदं श्रुतम्—‘यद्वा स्तुवते तदसुरा भन्ववायन् यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् तस्मात् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत’ इति । तत्र ऋच्छब्दोऽप्रगीतऋक्परः । प्रगीतायस्सामविधिर्नैव प्राप्तेः । न हि ऋगाश्रयत्वं विना साम्नस्तोत्रसाधनता सम्भवति । स्तोभानामर्थशून्यत्वेन तदाश्रितानृक्साम्नां गुणाभिधानरूपस्तोत्रसाधनत्वासम्भवात् । अतस्तत्र प्रगीताप्रगीतऋचोर्विकल्पेन साधनता उत प्रगीताया एवेति चिन्तायां—

अन्तिमस्याख्यातस्य यच्छब्दोपवृद्धत्वेन सामविधायकत्वाभावात्, आद्ययोरेवा-
प्राप्तार्थत्वादिना लेट्त्वनिश्चयात् ऋक्सामयोरुभयोरपि विधिः । अर्थाच्च तुल्यकार्यत्वसिद्धौ
विकल्पः । न चासुरागमनेन ऋचो निन्दितत्वात् कथं तद्विधिः, निषेधैकवाक्यतां विना

सूत्राभ्यां विचारितम् । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः समन्त्रकलवनादिबर्हिर्धर्माणां अङ्गप्रधानसाधारण-
बर्हिरर्थत्वात् दैक्षे पशावपि बर्हिषा यूपावटमवस्तुणातीति विहिते यूपावटास्तरणबर्हिष्यपि तेषां
धर्माणामनुष्ठानमिति पूर्वपक्षं प्राप्य, प्रकृतौ यद्बर्हिः कार्यं तत्प्रयुक्ता बर्हिर्धर्माः कार्यद्वारेण
विकृतिं गच्छन्ति, न स्वरूपतः, प्रकृतौ च धर्मवतः कृत्स्नस्य बर्हिषो यथाह्नस्य सन्नद्धस्य
आसादितस्य वचनेनाङ्गप्रधानसाधारणहविरास्तरणमेव कार्यं दृष्टमित्यत एवासंस्कृताद्बर्हिषः
पवित्रविधृत्यादिकरणं । तथा च प्राकृततादृशकार्याभावे न यूपावटास्तरणबर्हिषां ते धर्माः,
अपि त्वसंस्कृतेन लौकिकेनैव बर्हिषा तदास्तरणमिति सिद्धान्तितम् । तेनैव न्यायेनाप्राकृतस्तोत्रे
प्राकृतकार्याभावे प्राकृतस्तोत्रसाधनानां साम्नां ऋचां वा न प्राप्तिः सम्भवति । विकृतिष्वपि
यान्यतिदेशतः प्राप्तानि पृष्ठादिस्तोत्राणि तत्रैव तदुपनिबद्धानां साम्नामृचां च प्राप्तिरित्यर्थः ।
तत्प्रकरणे चेति । एवञ्च तान्यप्राकृतानि स्तोत्राणि साधनाकाङ्क्षाणि तत्पूरणार्थत्वेनेदं
श्रुतमित्यर्थः । येषाञ्च न ऋगाश्रितत्वं तेषां स्तोत्रसाधनत्वमपि नास्तीति व्यतिरेकमाह—
स्तोभानामिति । अत्र मूलग्रन्थेषु किमृचा वा स्तोत्रव्यं, साम्ना वा, उत साम्नैवेति संशये
निर्दिष्टायाः पूर्वपक्षकोटेः फलितार्थमाह—प्रगीताप्रगीतर्चोरिति । अन्तिमस्येति ।
य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति वाक्ये विधित्वेन श्रुतस्येत्यर्थः । अत्र तन्त्ररत्ने ऋचा स्तुवते,
साम्ना स्तुवते इत्युभयत्रापि स्तुत्यैव विधिः कल्पनीय इत्युक्तम् । तत्र स्तुत्या विधिकल्पनस्यान्योन्या-
श्रयग्रस्तत्वात् अयुक्ततां मन्यमान आह—अप्राप्तार्थत्वादिनेति । यद्यपि तयोरप्यस्ति
यच्छब्दः तथापि स न कर्तृसमानाधिकरणः कर्तृसमानाधिकरणस्यैव प्रवृत्त्युत्पन्नपरत्वेन
तत्प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अर्थाच्चेति । साधनाकाङ्क्षायां प्राकृतैकस्तोत्रसाधनत्वेन
विहितयोः ऋक्सामयोः तुल्यकार्यत्वसिद्धावर्थादेव विकल्प इत्यर्थः । निषेधैकवाक्यतां विनेति ।

निन्दात्वस्यैवप्रतीतिः । अतोऽत्यन्तदुराराध्यानामपि ऋचा वशीकरणात् विध्यैकवाक्य-
तयाऽस्य स्तुतित्वमेवेति प्राप्ते—

वाक्यभेदविषमशिष्टविग्रहपादिदोषभिया यच्छब्दोपबद्धस्यापि लिङ् एव सामविधा-
यकत्वं न तु लङ्त्वेन सन्दिग्धयोः । एवं च साम एवेयं सर्वा स्तुतिः । ऋङ्निन्दाऽपि
न हि निन्दान्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थेवेति तस्याः प्रगीताया एव साधनत्वम् । इदं
चधिकरणं यव स्तोत्रावान्तरप्रकरणे^१ साम, तद्योनिरुत्तराश्च न पठिताः तद्विषयम् । इतरत्र
साम्नः ऋचां च प्रकरणादिनेवाङ्गत्वोपपत्तेः सामविधिवैयर्थ्यात् । अत एव प्रकृतोदाहरणे
साम्ना इत्येकवचनोपादानात् एकमेव साम सामवेदादानेयम् । ऋक्च तत्र योनिरूपैव ।
'एकं साम वृचे क्रियते' 'यद्योन्यां गायति' इत्यादेर्दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन प्राकृत-
तत्तन्स्तोत्रीयचामेवोद्देशेनाप्राकृते अप्रवृत्तेः । ऋतुगतप्राकृतचतुस्स्तोमत्वादिगुणानुरो-
धात्तु एकस्या एव प्रगीताया ऋचस्तावद्वारमभ्यासः ।

'बर्हिषि रजतं न देय'मिति निषेधैकवाक्यतयैव 'सोरोदी'दित्येवमादीनां निन्दार्थवादत्वस्य दृष्टत्वा-
दिति भावः । वशीकरणादिति । न चासुरागमनस्य स्तुतिपर्यवसायित्वे सामविध्यर्थवादे असुरा-
गमनाभावस्य निन्दापर्यवसायित्वापत्तिरिति वाच्यम् । एकत्वागतैरप्यसुरैरुपद्रवो न क्रियते तेषां
वशीकारादित्येवं रूपेण इतरत्र च असुरा दुष्टा नायान्त्येवेति कुतस्तत्कृतोपद्रव इत्येवंरूपेणोभयथा-
प्युपद्रवप्रागभावपरिपालनरूपगुणयोगेनैव स्तुतेः विवक्षितत्वेनानुपपत्त्यभावात् । विषमेति ।
असुरागमनं सर्वथा निन्द्यमित्युचो निन्दितत्वमेव प्रतीयमानं कथञ्चित् प्रशंसायै कल्प्यम् । तया
च प्रशंसया विधिकल्पनेन अप्रगीतायाः साधनत्वम् । साम्नस्तु नैवमिति न सामतुल्या ऋगिति
विषमशिष्टो विकल्प इत्यर्थः । पर्यवसितेऽधिकरणसिद्धान्ते प्राचीनैरनुक्तं विशेषमधिकरण-
सिद्धान्ताक्षेपोद्घातत्वेनानुवदति—इदञ्चेति । यत्र स्तोत्रावान्तरेति । स्तोत्रपदात्प्राक् अ-
प्राकृतेति योज्यम् । अत एवाप्राकृतसाधनाकाङ्क्षिस्तोत्रसाधनत्वेनैवापेक्षितः साम्ना स्तुवीतेति
विधिः इत्युक्तं प्राक् । दीक्षणीयेति । यथैव दीक्षणीयायां विहितस्वरो ज्योतिष्टोममहा-
प्रकरणपठितोऽपि वचनात् दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्त एवेति साधितमधस्तात् । तेनैव न्यायेन
'तदभ्यासः समाप्तु स्यात्' 'नैमित्तिकन्तूत्तरार्थमानन्तर्यात्' इति सूत्रयोः प्राक् भाष्यकारेण 'एकं
साम वृचे क्रियते' 'यद्योन्यां तदुत्तरयोगायती'त्यादिवाक्यानां ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नानस्य
दर्शितत्वात् तद्विहितसाम्नां ज्योतिष्टोमाङ्गभूतप्राकृतस्तोत्रसाधनऋग्द्वारेण प्राकृतस्तोत्रार्थत्वात्
तदपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति तेषां प्राकृतस्तोत्रावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वमेव । अतो नोत्तराद्वयसम्पादनेन

नन्वेवं यत्राप्राकृतस्तोत्रावान्तरप्रकरणे योनिदत्तरा चाप्राप्ता, तत्रोत्तरयोस्सामि प्रमाणाभावः । यत्र च संज्ञादिभिन्नं स्तोत्रावन्तरमुपात्तं; न च प्रकरणे ऋचः पठिताः, न वा प्रकृतोदाहरणवत् सामविधिस्तत्र स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामानयने प्रमाणाभावः । अथ तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्यैव सामानयनम्, ततोऽत्रापि तत एव सामप्राप्तेः 'साम्ना स्तुवीत' इति विधिवैयर्थ्यापत्तिरिति चेत्, 'साम्ना स्तुवीत' इत्यस्यानारभ्याधीतत्वेन प्रकृतावानर्थक्येनानिवेशे सर्वत्रैव विकृतावप्राकृतस्तोत्रविषये सामविधायकत्वोपपत्तेः, । भाष्यकारादिलेखनस्वारस्यादस्य विकृतिविशेषप्रकरणपठितत्वाङ्गीकारे तु नायं वस्तुतस्तसामविधिः, अपि तु स्तोत्रपदशक्तिप्राहकयाज्ञिकप्रसिद्ध्युपोद्बलकस्सन्ननुवाद एव अप्राकृतस्तोत्रविधिस्तुत्यर्थः, एकत्वविधानार्थोवेति ध्येयम् ॥

अप्राकृतस्तोत्रे तृचसम्पादनावश्यकता । अतो यस्यां योनिऋचि साम पठितं तद्वग्विशिष्टमात्रं एकमेव साम आनेयमिति भावः । एतेन यद्वचेत्यस्य कृत्वाचिन्तया विधित्वमाश्रित्यातिदेशप्राप्तस्तुतिसाधनसामाधारतृचबाधेन एकर्गाधारत्वविधानेन पूर्वपक्षं कृत्वा अप्रगीतर्गैकत्वविधानेन सिद्धान्तकरणे, पूर्वपक्षे योन्युत्पन्नसाम्न उत्तरयोगानाभावात् अनूहः, इतरत्र तु तृचाश्रितत्वाभावादूह इति प्रयोजनभेदेनोहानूहविचारात् सङ्ख्युपपत्तिरित्यौदुंबराधिकरणे अर्थवादपादे भट्टसोमेश्वरोक्तमपास्तम् । अप्राकृतस्तोत्रसाधनतया योनिसाम्नि विद्यमानेऽपि प्राकृतस्तुतिसाधनयोः ऋक्सामयोः प्राकृतस्तोत्रकार्याभावेन अतिदेशतोऽप्यप्राप्तौ तृचगानस्य सुतरामप्राप्तेः, तद्बाधेन पूर्वपक्षस्य तदबाधेन सिद्धान्तकरणस्य चायुक्तत्वात् ।

अत्र च ज्योतिष्टोमप्रकरणे सामाधारत्वेन याः ऋचः पठिताः तदुद्देशेनैव सामैकत्वविधिः स्यात्, तदा यत्राग्निष्टुद्यागादौ प्राकृतयोन्युत्तराबाधेन सामाधारतया 'आग्नेवीषु स्तुवत' इति वचनविहिता दाशतयीभ्य आग्नेय्यो ऋचः समानेया भवन्ति । तासां प्राकृतस्तोत्रसाधनत्वे सत्यपि प्राकृतऋचामभावात् न सामैकत्वं प्राप्नुयात् । प्राकृतस्तोत्रसाधनत्वेन ऋचामुद्देश्यत्वे तु तासां प्राकृतस्तोत्रीयाऋक्स्थानापन्नत्वात् भवति तत् इति द्योतयितुं तत्तत्स्तोत्रीयचर्मिबोद्देशेनेत्युक्तम् । तत्रोत्तरयोस्साम्न[ञ्चि] इति । यद्योन्यामित्यस्य अप्राकृतेऽप्रवृत्तेः उपपादितत्वादिति शेषः । भाष्यकारादीति । भाष्यकारेण अत्राधिकरणारम्भे 'कचित् कर्मविशेषे श्रूयते' इति लिखितम्; तत्स्वारस्यादित्यर्थः । एकत्वविधानार्थो वेति । अत्र च यद्यपि सिद्धवदनुवादवत् सामैकत्वविधिः कल्प्यते, तथापि यस्मिन् विकृतिविशेषप्रकरणे यान्यप्राकृतानि स्तोत्राणि यैर्विधिभिर्विहितानि तत्सन्निधिपठितानुवादकल्प्यो विधिः सामैकत्वविषयकः तद्विकृतिविशेषाङ्गभूताप्राकृतस्तोत्रसाधनसामपर्यवसायेवापद्येत, न विकृत्यन्तराङ्गभूताप्राकृतस्तोत्रसाधनसाम-

एतदस्वरसादेव वर्णकान्तरं—क्वचित्कर्मविशेषे 'अयं सहस्रमानवः' इतीयं ऋक् प्रगीता अप्रगीता च पठिता । पुनश्च 'अयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते' इत्यनेन विनियुक्ता । सा द्विविधाया अपि पठितत्वात् द्विविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यत इति प्राप्ते—

अप्रगीतायाः प्रगाणार्थ एव पाठः । न ह्यनवधारितस्वरूपायां सुखं गानमर्थावबोधो वा सम्भवति । प्रगीता त्वनन्यार्था प्रयोजनमपेक्षमाणोपस्थाने विनियुज्यत इति सैव

पर्यवसायीति, तत्र सामैकत्वोपपादनं दुर्घटमेव । अथ प्रमाणान्तरेण तत्र सामैकत्वप्राप्त्युपपादने प्रकृतेऽपि तेनैव तदुपपादनसम्भवे तदेकत्वविधिरपि निष्फल एवेति विवेचनीयम् ।

¹ आग्नेयीन्यायेनेति । ज्योतिष्टोमे आग्नेय्यो ऋचः पठिताः वचनात् स्तोत्रादौ विनियुक्ताः । तत्रैव 'आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते' इति वचनविहितः आग्नीध्रमण्टपोपस्थानाङ्गत्वेन आग्नेय्या विनियोगः श्रुतः । तत्राविशेषात् प्रकृतानामप्रकृतानाञ्च आग्नेयीनां ग्रहणं, अथवा कार्याकाङ्क्षिणीनां प्रकृतानामेवाग्नेयीनां ग्रहणमिति संशये, अपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वान्यथानुपपत्त्या अप्रकृतानामपूर्वार्थत्वस्य पुरोडाशार्थत्वानुपपत्त्या व्रीह्यादीनामिव कल्पनीयत्वापत्तेः, प्रकरणपाठादिना क्लृप्तज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धानामाग्नेयीनामपूर्वसम्बन्ध—कल्पनानपेक्षणात्, लघवोपजीविविधिना तासामेव ग्रहणमनुमन्यत इति प्रकृतानामेव ग्रहणमिति सिद्धान्तितं तृतीय[द्वितीय]पादे 'अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वादि'ति सूत्रे, (पू. मी. ३-२-२०) तथा इहाप्यक्लृप्तापूर्वसम्बन्धसामान्तरानयनापेक्षया उत्तराणां स्तोत्राङ्गत्वनिर्वाह्यक्लृप्तापूर्वसम्बन्धयोनिसाम्न एव ग्रहणं युक्तमिति भावः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । यदि ह्याग्नेय्या वाचनिको विनियोगोऽस्ति तदा तत्र प्रकृताप्रकृतग्रहण-विचारे प्रकृतग्रहणं युज्यते, न ह्येवमिह योनिसाम्न उत्तरासु विनियोजकं वचनमस्ति । यद्योन्यां तदुत्तरयोरिति वचनस्याप्राकृतस्तोत्रीयऋक्षु प्रवृत्त्यभावस्योपपादितत्वात् । असति विनियोजके वचने सन्निधानविशेषात् आग्नेयीनामिव अन्यर्चामपि प्रकरणपठितानां प्राप्त्यापत्तिविहापि स्तोत्रान्तरीययोनिसाम्नः प्राप्त्यापत्तिः । सति च विनियोजके 'यद्योन्यां' इत्येवंरूपे वचने यथैवोत्तराग्रन्थपठिते एवोत्तरे ग्राह्ये तथैव तत्पूर्वं योनित्वेन पठितोत्तराग्रन्थाधीतैव ऋक् ग्राह्या योनिपदेनेति तद्गतसाम्न एव वाचनिकोऽतिदेशो भवेदेवेति किमाग्नेयीन्यायोपन्यासेन ।

1. प्रतीकमिदं मूलपुस्तकेषु कुत्रापि नोपलभ्यते

प्राह्या । योप्यप्रगीताया एव शाखान्तरे पाठः सोऽपि तत्पुरुषान् प्रति ऋक्स्वरूप-
ज्ञानार्थ एवेति न शाखान्तरीयप्रगाणाख्यसंस्कारविरोधः ॥

इतरथा प्रकृतौ ज्योतिष्टोमेऽपि तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशादित्यधिकरण (९-२-३) दर्शितरीत्या
उत्तरयोर्योनिसामनियमविधानपरस्य यद्योन्यां तदुत्तरयोरित्यतिदेशवचनस्य वैयर्थ्यापत्तिर्दुर्वारैव ।
अतो यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितमपि वचनं प्रकृतौ व्यर्थं सत् विकृतौ
एतादृशविषये उत्तरानु योनिसामप्रापकमित्यवश्यं वक्तव्यम् । नहि प्रकृताविदं सार्थकम् ।
'एकं साम तृचे क्रियते' इत्यनेनैवास्यार्थस्य प्राप्तत्वात् ।

तथाहि — तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशादित्यधिकरणदर्शितरीत्या स्तोत्रीयस्य साम्नोऽथवा
सामैकत्वस्य वा विधानमित्युभयथापि यद्योन्यामित्यस्य उत्तरयोरतिदेशविधया योनिसामनियमार्थत्व-
मुक्तमयुक्तं योन्युत्तरादिरूपाणामृचां क्रमप्रकरणादिना तत्तत्स्तोत्राङ्गत्वं सामसंस्कारं विना यथानुपपन्नं
सत् सामापेक्षं तथैव 'रथन्तरं पृष्ठं भवति' इत्यादिवचनैः रथन्तरादिसाम्नामपि तत्तत्स्तोत्राङ्गत्वं
ऋगाश्रयत्वं विनाऽनुपपन्नं सत् ऋगपेक्षं ; तत्र यावद्यस्यामुत्पन्नं रथन्तरादिसाम तद्योन्यक्षर-
संस्कारद्वारा स्तोत्राङ्गत्वेन निराकाङ्क्षतामापद्यते, तावत् 'एकं साम तृचे क्रियते' इत्यनेन न केवलं
स्वयोनिमात्रसंस्कारकं स्तोत्रीयं साम कार्यं, अपि तु तृचसंस्कारकं कार्यमिति बोध्यते ।
स च तृचः कथं सम्पादनीय इत्यपेक्षायां प्रकरणपठितसामाकाङ्क्षेण तत्तद्योन्युत्तरत्वेन उत्तराग्रन्था-
धीनोत्तराद्वयेनेत्येवं अर्थाल्लब्धे परस्पराकाङ्क्षया सम्बन्धे कथं नाम न भवेदुत्तरास्तु योनि-
सामनियमः । एतदभिप्रायेणैव 'सामोहप्रदेशे' इत्यग्रिमसामोहविचारसूत्रे शास्त्रदीपिकायां — "एकं
साम तृचे क्रियते' इत्येत्यैव योनिसामातिदेशकत्वम् । यद्यपि च सामस्वरूपस्य अतिदेशः,
तथापि स्तोत्रसाधनतयाऽतिदिश्यते 'एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनादि'ति
ग्रन्थेनोक्तम् अतः प्रकृतौ व्यर्थमेवेदं वचनं, विकृतावेतादृशे विषये सार्थकमित्यलं विस्तरेण ।

वर्णान्तरे

प्रगाणाख्यसंस्कारविरोध इति । न च प्रगाणाख्यसंस्कारविरोधेऽपि एतयेत्येत-
च्छब्देन सन्निधिं वाधित्वा वाक्यात् शाखान्तरस्यैवाप्रगीता कुतो न गृह्यत इति वाच्यम् ।
प्रगीतायाः प्रकरणपाठेन प्रकरणिसम्बन्धस्य क्लृप्तत्वात् आग्नेयीन्यायेन सन्निहितवाचकैतच्छब्द-
बलाच्च प्रकृतप्रगीताग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । तथा च यस्मिन् प्रकरणे प्रगीताप्रगीतयोः उभयोरपि
पाठेन सन्निधानं तत्र सन्निधानविशेषेऽपि अनन्यार्थत्वादेव प्रगीताग्रहणम् । या तु शाखान्तरगता
अप्रगीता अनन्यार्था सा तु न सन्निहिता प्रकृता चेति न एतयेति पदेन ग्रहणार्हेति भावः ।

एवं वा—साममन्त्रप्रसङ्गात् ऋग्यजुर्मन्त्रयोस्स्वरश्चिन्त्यते—ते हि क्वचित् उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयरूपचतुस्स्वर्येणाधीताः। क्वचित्त एव शाखान्तरे प्रचयवर्जं त्रैस्वर्येण। तत्रोभयोरपि गीतिप्रकारवद्विकल्प एव। न च 'तानो यज्ञं कर्मण्यजपन्तूङ्क्ष-सामसु' इति स्मृत्या तानस्वरस्य विहितत्वादुभयबाध इति वाच्यं, श्रौतानामध्ययन-विध्यध्यापितानां स्वराणां पाठादिना तत्तत्कत्वपूर्वसाधनीभूतमन्त्रवृत्तित्वस्य प्रबलप्रमाण-प्रमितत्वेन स्मृत्या बाधायोगात्। अन्यथा 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादीनां स्मृत्या नवप्रहोमाङ्ग-भौमाचने विनियोगात् क्रमादिना आग्नेयाद्यङ्गत्वानापत्तेः। न चैवं नवप्रहोमाङ्गत्वाना-पत्तिः, सौर्याकांक्षयेव नवप्रहोमाकांक्षयैव वाक्येन विनियोगोपपत्तेः। प्रकृते तु श्रौतस्वरविरोधात् तानस्मृतेर्ग्रामाण्यमेवेति प्राप्ते—

श्रौतस्य स्वरस्याध्ययनविधिनाऽध्यापितस्य प्रयोजनापेक्षायां 'यद्यच्छ्रुत्यात् तत्तत्कुर्यात्' इत्युपवन्धेन प्रकरणादिसहकृतमन्त्रवृत्तिपाठेन च प्रयोजनद्वयमवगम्यते। एकं तावत् प्रयोगकालात्पूर्वमेवार्थविशेषनिर्णायकत्वम्। न च मन्त्राणां प्रयोगकाल एवार्थस्मारकत्वात् पूर्वमर्थविशेषावधारणाभावेऽपि बाधकाभावः, विध्यवगतस्याप्यर्थ-विशेषस्य प्रयोगकाले मन्त्रप्रतिपाद्यत्वसन्देहे प्रयोगप्राशुभावभङ्गापत्तेः। अतस्तदर्थं प्रयोगाद्वहिरेव मन्त्रार्थनिर्णयार्थं, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं' इत्यादिस्वरोपयोगः। अपरञ्च पूर्वमवधारितस्याप्यर्थस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे पुनर्निर्णायकता। तस्य च कादाचित्कत्वेऽपि मन्त्रनैयत्यवदेव स्वरनैयत्योपपत्तिः। मन्त्रोच्चारणवदेव च स्वरोच्चारण-सिद्धेर्न स्वरानुसन्धानमात्रेण निर्णायकता^१।

तदेवं द्विविधः स्वरस्य क्रतूपयोगः प्रकरणादिना सिद्ध्येत्। तत्र च विशेषरूपेण स्मृत्या यज्ञप्रयोगे तानस्वरविधायिकया बाधात् सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगबहि-र्भूतार्थनिर्णयोपयोगित्वविषयतैव कल्प्यते। प्रयोगमध्ये विस्मरणादौ तु स्वरानु-

एवं वा

गीतिप्रकारवदिति। यथैव शाखाभेदेनाम्नातानां गीत्युपायानां एकगीत्यर्थत्वाद्विकल्-
न तु समुच्चयः, एवमिहापि त्रैस्वर्यचतुःस्वर्ययोः विकल्प एव सिद्ध इति नात्र भाष्यकारीय-
समुच्चयपूर्वपक्षे अभिनिवेष्टव्यमित्यनेन सूचितम्। अतस्तन्न्यायेन प्राप्तो विकल्प एवेत्येव
पूर्वपक्ष इत्यभिप्रायः। तस्य कादाचित्कत्वेऽपीति। प्रयोगमध्ये अर्थविस्मरणस्य कादाचि-
त्कत्वेऽपि अभ्युदयशिरस्कत्वार्थमन्त्रोच्चारणनैयत्यवत् स्वरोच्चारणनैयत्योपपत्तिः। अत एव यद्यपि
स्वरोच्चारणाभावेऽपि अध्ययनकालीनस्वरानुसन्धानमात्रेणैवार्थविशेषस्मरणोपपत्तेः, न नियमेन
स्वरोच्चारणं कर्तव्यमित्यपि निरस्तम्। अभ्युदयशिरस्कत्वार्थमन्त्रोच्चारणस्येव स्वरोच्चारणस्याप्याव-

सन्धानेनैवाथविशेषस्वरणम् । अत्र च तानस्यार्थविशेषोपयोगाभावेनादृष्टार्थत्वेऽपि एक-
मन्त्रवृत्तित्वादेव त्रैस्वर्यादिबाधकता । इतरथा गुणानुरोधेन मन्त्रावृत्त्यापत्तेः । अजपे-
त्यादिना पर्युदासाच्च जपादौ त्रैस्वर्यादिप्रतिप्रसवः । जपाः जपतिचोदनाचोदिता
मन्त्राः । न्यूह्वाः शस्त्रेषु मन्त्रविशेषाः ॥ ७ ॥

(८)—सामप्रदेशो विकारस्तदपेक्षस्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३२ ॥ वर्णे तु
बादरिथ्याद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥

एवं सामोहोपोद्धातं सप्रसङ्गं निरूप्याधुना सामोहो निरूप्यते । ‘कवतीषु रथन्तरं
गायति, यद्योन्यां गायति’ इत्यादौ यत्र सामातिदेशः तत्र साम्नो ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वात्
यत्र स्थाने योनौ एकाराद्यक्षरसंस्कारिका आईभावादिरूपा गीतिश्रुता तत्र स्थानान्तरे
यत्रैवैकारपाठ उत्तरादौ तत्रैव आईभावरूपा गीतिरूहितव्या, न तु प्राकृतस्थानपठिताक्ष-
रान्तरे कर्तव्या, तत्र गीतेस्तदक्षराभिव्यङ्गकत्वासम्भवेनारादुपकारकत्वप्रसङ्गात् । आई-
भावो हि प्रकृतौ अवर्णवर्णात्मकस्य सन्ध्यक्षरस्यैकारस्य विश्लेषरूपसंस्कारार्थः ।
नहि एकारो नाम वर्णान्तरं, प्रमाणाभावात् ; अपि तु स्मृतिसहकृतप्रत्यक्षेणावर्णवर्णात्मक-
एव । अतश्च तद्विश्लेषकस्य आईभावस्य तत्स्थानपठिताक्षरान्तरविश्लेषकत्वासम्भवात्
यत्रैवोत्तरादावेकारस्तत्रैवाआईभावः कार्यः ।

यद्यपि चायं विश्लेषादिरूपः संस्कारो नार्थाभिधानोपयोगितया दृष्टार्थः,
तद्व्यतिरेकेणैव सन्ध्यक्षरेणार्थाभिधानस्य जायमानत्वात् । तथाऽपि गानसंस्कृत-
मन्त्रजन्यगुणाभिधानव्यक्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्वसिद्धयर्थतयैवोपयुज्यते । न चैवं
न विश्लेषादिरूप एव संस्कारः प्रमाणाभावादननुगमाच्च ; न हि विश्लेष एव सर्वत्र
संस्कारः ए इ पे ई इत्येतानि तालव्यम्’ इति स्मृत्या ईईकारयोरपि तालव्यत्वात् ।
तालव्यमाईयद्वृद्धम्’ इति स्मृत्या च तत्रापि आईभावविधानेन तत्र सन्ध्यक्षरत्वाभावेन
विश्लेषासम्भवात् अतस्सर्वानुगतो वर्णान्तरागमने पूर्वाक्षरपरिलोप एव संस्कारस्तोत्रत्व-
घटकः तस्य चैकारस्थानस्थितवर्णान्तरेऽपि सम्भवाच्चोहसिद्धिरिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि
संस्कार्यतावच्छेदकस्यैकारत्वस्याक्षरान्तरेष्वभावेनोहोपपत्तेः ।

शकत्वादित्यर्थः । ननु त्रैस्वर्यस्य अर्थविशेषनिर्णायकत्वेन दृष्टार्थत्वात् भिन्नकार्यार्थत्वेन
विरोधाभावे कथं तानस्य त्रैस्वर्यवाधकत्वमित्याशङ्कां परिहरति—अत्र चेति । तानशब्देनैक-
स्वर्यमुच्यते । एकमन्त्रेति । प्रयोगकाले एकस्मिन् मन्त्रे एककालं द्वयोः स्वरयोर्विरोध
स्तावत् स्फुट एवेति । (अत्र पातः)

वस्तुतस्तु—परिलोपाख्यसंस्काराङ्गीकारे श्रुतस्य वर्णस्य स्तोत्रसाधनत्वानापक्षे-
लोपस्य क्वापि संस्कारत्वादर्शनाच्च विश्लेषादिरेव सामगप्रसिद्धोऽननुगतोऽपि संस्कार
इति सिद्ध ऊहः। एवं च प्रधानभूतोत्तरादिक्रगक्षरानुरोधेन यत्र क्रगक्षराल्पत्वं
तत्रावशिष्टगीतेर्लोपः। यत्र वा क्रगक्षराधिक्यं तत्र गीतिविशेषस्यावृत्तिः इत्याद्यापद्य-
मानमपि न दुष्यति ॥ ८ ॥

(९)—स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृगवत् ॥ ३४ ॥ सर्वातिदेशस्तु
सामान्याल्लोकवद्विकारस्स्यात् ॥ ३५ ॥ अन्वयं चापि दर्शयति
॥ ३६ ॥ निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥ अन्वयो वा अर्थवाद-
स्स्यात् ॥ ३८ ॥

साम्नः कश्चिदंशो क्रगक्षराधिरूढः कश्चिच्च स्तोभाक्षराधिरूढः। प्रजापतिहृदयादौ
स्तोभाक्षराधिरूढ एव। तत्र सामातिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेन्न वेति
चिन्तायां—

साम्न क्रगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्ववत् स्तोभाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुल्यत्वात् गुणानु-
रोधेन प्रधानभूतानामृचामिव स्तोभानामपि नातिदेशः। न च स्तोभानां प्रायशोऽनर्थ-
कत्वात् स्तोत्रसाधनत्वासम्भवेन निष्प्रयोजनानां प्राधान्यानुपपत्तेर्गीतिक्कालपरिच्छेदकत्वेन
गीत्यङ्गत्वात् तदतिदेशे अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यम्। अग्निष्टपतीत्यादिभाष्यकारोक्त-
स्तोभाक्षराणां क्रगोक्ताव्यत्वासम्भवेऽपि स्वातन्त्र्येणैव गुणाभिधानरूपस्तोत्रकरणत्व-
संभवेन क्रगवदेव प्राधान्योपपत्तेः। येषामपि हुंफडादिस्तोभाक्षराणामर्थशून्यत्वं
तत्रापि तदुच्चारणस्यादृष्टद्वाराऽनुष्ठानसादेक्ष्यात् प्रधानक्रगङ्गत्वं प्रकरणादिना स्तोत्राङ्गत्व-
मेव वेति न सामाङ्गत्वकल्पनावसरः। न च साम्नो वाऽदृष्टार्थत्वं स्तोभानां वेत्यत्र
नियामकाभावः। साम्नोऽंशे दृष्टार्थत्वमंशे चादृष्टार्थत्वमित्येवंविधवैरूप्यापत्तेरेव
नियामकत्वादिति प्राप्ते—

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे।

.....यन्ते तत्रैकस्य साम्नोऽंशभेदविषयं दर्शयति—साम्नः कश्चिदिति। भाष्य-
कारोक्तेति। ऐन्द्र्यामवभृथं गायतीति विहितस्य साम्नः ऐन्द्र्यामृचि विहितस्य मध्ये अग्निष्टपति
प्रतिदहतीत्येवं रूपाः स्तोभाः पठ्यन्ते। नहि तत्र स्तोभानामेवंरूपाणां इन्द्रप्रकाशकक्रगे-
क्वाक्यता संभवति। ऐन्द्रीक्रक्प्रकाश्यस्येन्द्रस्य शीतकर्मकारित्वेन तपनकर्तृत्वासम्भवात्, अतः
स्तोत्रसाधनत्वासम्भवेऽपीत्यर्थः। स्वातन्त्र्येणेति। यद्यपि मन्त्रप्रकाश्याभ्यादीनां तपन-
कर्तृत्वसम्भवेऽपि तेषां [प्रकरणे] पाठस्तावत् सिद्ध एव। तेन च स्तोत्राङ्गत्वं सामान्यतोऽवगम्यत

‘यज्ञायज्ञीयेन स्तुषीत’ इत्यादौ तत्र तत्र साम्नां सामान्यतो विशेषतश्च विनियोग-
स्यैव नियामकत्वेन सामोच्चारणस्यैव तदंशे अदृष्टार्थत्वं, स्तोभानां त्वर्थशून्यानां गीतिशाल-
परिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव । अन्यथा हि साम्नः प्रकरणादिनैव सर्वस्यापि विवक्षित-
ार्थस्य लामे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तिः । अतो विनियोगवशेन झटिति प्रयोजनलामे
द्वारभूतादृष्टस्यापि तन्नैव झटिति कल्पना, न तु स्तोमेषु, स्तोत्रादिरूपद्वारिसम्बन्ध-
कल्पनासोपक्षत्वात् । अतस्स्तोभादीनां गीत्यङ्गत्वात् तदतिदेशेनातिदेशोपपत्तेर्न
तदंशस्य लोपाख्योऽन्यथाभावः । अर्धवत्स्तोभाक्षरेषु तु ऋगक्षरवदेव स्तोत्राद्युपयोगोपपत्तेः
गीतेरेव तदङ्गत्वमिति तु प्रतिभाति । अत एवानर्थकस्तोमेषु ऋक्सत्वे साम्नः
आश्रयिकर्मत्वं तदभावे शुद्धादृष्टार्थत्वमेव ॥ ९ ॥

एव । नहि प्रगीतमन्त्रसाध्ये स्तोत्रे केवल्योः ऋक्सामयोः साधनत्वं सम्भवतीति स्तोत्रपद-
शक्तिमहिम्ना ऋचां सामाधारतया साम्नश्च ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारेति परस्पराकाङ्क्षया सम्बन्धेन
स्तोत्राङ्गत्वसिद्धौ सामविनियोजकसामान्यविशेषविधिवैयर्थ्यमापद्यमानं स्तोभांश एवादृष्टविधया साम-
विधायकतया परिहरणीयमिति भावः । अतो विनियोगेति । यद्विनियोगवशेन स्तोभाक्षरा-
धिरूढसाम्नः प्रयोजनं स्तोत्रसम्बन्धरूपं कल्प्यते तेन स्तोत्रविनियोगेन अपेक्षया कल्प्यमानं
द्वारभूतमदृष्टं तदीयविनियोगवशात् झटित्युपस्थितं साम्न्येव कल्पयितुमुचितमित्यर्थः ।
न तु स्तोमेष्विति । स्तोमेषु यदि स्तोत्ररूपद्वारिसम्बन्धः केनचित् क्लृप्तः स्यात् तदा द्वारिण-
मपेक्ष्य द्वारापेक्षा स्यात् ततश्च तदुपस्थितिविलम्बसापेक्षा स्तोमेष्वदृष्टरूपद्वारकल्पना न युक्तेति
भावः । न तदंशस्येति । स्तोभवृत्तिसामांशस्येत्यर्थः । ननु स्तोभातिदेशानतिदेशविचारस्य
सप्तमादावुचितत्वेन इह तत्करणे असङ्गतिरित्याशङ्कायाः, साम्नोऽतिदिष्टस्य उद्धानुद्दे विचारिते
तत्प्रसङ्गात् स्तोभानामतिदेशो ऽस्ति नास्तीति चिन्तितमिति तन्वरत्नोक्तप्रसङ्गसङ्गत्या परिहर्त-
व्यत्वेऽपि उद्हरूपेणापि सङ्गतिं दर्शयति—लोपाख्य इति । योनौ क्लृप्तस्य साम्नो दृष्टार्थत्वात्
यत्राल्पोत्तरयोर्विधानं तत्र योनिसाम्नो लोपसम्भवेऽपि इह स्तोभनिष्पाद्यसाम्नः योनावेवादृष्टार्थस्य
तथैवोत्तरयोरतिदेशान्न लोपः कार्य इति भावः । यद्यप्येतादृशे विषये नोक्तलक्षणाक्रान्तः
उद्देः सम्भवति, तथापि लोपेऽप्यन्यथाभावत्वमस्येवेति अन्यथाभावत्वसामान्यात् गौणमूहत्व-
मङ्गीकृत्य कथञ्चित् सङ्गतिरित्यर्थः । अत्र प्राचां ग्रन्थेषु स्तोभसामान्येनातिदेश इति सिद्धान्तितम् ।
तत्र स्वसम्मतं विशेषं दर्शयति—अर्धवत्स्तोमेति ।

(१०)—अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

प्रसङ्गात् स्तोभलक्षणमुच्यते । ये अक्षरेभ्यो ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिका ऋगक्षरविलक्षणा वर्णास्ते स्तोभाः । अत्र ऋगक्षरेभ्योऽधिकत्वेऽपि श्वाद्रिःश्वाद्रिरित्यभ्यासे ऋगक्षरविलक्षणत्वाभावात् अन्त्यं विशेषणम् । ओ झा ई इत्यादिविकारे ऋगक्षरविलक्षणत्वेऽपि आधिक्याभावादाद्यम् ।

वस्तुतस्तु—विलक्षणत्वस्यार्थानभिधायकत्वरूपत्वे अर्थाभिधायकेषु अग्निष्णुतीत्यादिस्तोभेष्वप्यन्तेरन्यस्य च विलक्षणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् यत्राभियुक्तानां स्तोभ इति प्रसिद्धिः ते स्तोभाः । स्तोभत्वं च मन्त्रत्वादिवदेवाखण्डोपाधिरिति न शक्यतावच्छेदकाप्रसिद्धिः । अत्र च ये अथर्वन्तस्तोभाः तेषां ऋङ्मन्त्रवदेव गुणिनिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यम् । गुणाभिधानस्य चादृष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वतः प्रमाणत्वात् दोषाभावेन चाप्रामाण्यायोगात् विषयसिद्धेः प्रमाणत्वाविघातो ऋग्वदेव नानुपपन्नः ॥

यदि तु देवताविग्रहादिप्रसङ्गभिया तात्पर्यविषयीभूतस्यैवार्थस्य सिद्धेः, प्रकृते तु सदृष्टान्तं गुणाभिधानस्यादृष्टार्थत्वाच्च तात्पर्यकल्पना, अपि त्वाहार्यज्ञानजनकत्वमेव, तदाऽस्तु पदार्थविधया प्रामाण्यं अनर्थकस्तोभाक्षरवत् । अथ वा सर्वत्रैवमादिस्थले प्रामाण्या-

अधिकश्च विवर्णश्च जैमिनिः ।

प्रसङ्गादिनि । ऋगन्तर्गतत्वाभावादेव स्तोभानामसंस्कार्यत्वात् अतिदेशसाधनेनैव यत्सूचितं स्तोभानामृगपेक्षयाऽऽधिक्यं तदेव लक्षणव्याजेन प्रसङ्गादुच्यत इत्यर्थः । दोषाभावेनेति । वेदरूपान्निर्दोषाच्छब्दात् उत्पद्यमानं गुणविषयकं ज्ञानं गुणाभावेऽनुपपद्यमानं गुणसत्तामपि साधयतीति तादृशगुणसद्भावे विषयाभावात् प्रमाणत्वमुपपद्यत एवेति भावः । यदि त्विति । यदि गुणविषयकवेदोत्थज्ञानस्य निर्दोषत्वमात्रेण गुणसत्तासिद्धिः तदा देवताविषयकविग्रहज्ञानात् विग्रहोऽपि सिध्येदित्यतः तात्पर्यविषयीभूतार्थ एव वेदस्य प्रामाण्यं कल्प्यत इति भावः । सदृष्टान्तमिति । दृष्टन्तभूता ऋचः तत्रापि गुणाभिधानस्यादृष्टार्थत्वमेव सुतरां स्तोभजन्यगुणाभिधानस्यादृष्टार्थत्वम् । अतो न तत्रैव तात्पर्यमिति भावः । तदा अस्त्विति । आहार्यज्ञानजनकत्वे यथार्थानुभवजनकत्वाभावेन अप्रामाण्यापत्ताविति तदेत्यस्यार्थः । पदार्थविधयेति । यथैव हि मन्त्राणां स्मारकत्वेन प्रयोजनवत्वे सिद्धेऽपि अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपं प्रामाण्यं, अत एवानुभावकत्वाभावात् अनुभावकत्वरूपं वा प्रामाण्यं न सम्भवति; तथापि सर्वत्र गामानयेत्यादौ संसर्गविषयकशब्दबोधं प्रति यथा शब्दः करणं

भावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाभ्यायविवेकप्रयोगः । नहि वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजाज्ञा 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इति मूलपदस्य जनकत्वज्ञापकबोधयसाधारण्ये-
नाप्युपपत्तेः ॥ १० ॥

पदार्थज्ञानं अवान्तरव्यापारः, तथा पदार्था एव करणं तज्ज्ञानमवान्तरव्यापारः । शब्दस्तु पदार्थज्ञानं प्रति करणत्वेनोपक्षीण इति तर्कपादे आचार्यप्रदर्शितरीत्या पदार्थानामेव करणत्वं युक्तम् । न च भूतभाविपदार्थानां नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् करणत्वानुपपत्तिः । भूतभावि-
पदार्थानां स्वरूपेणाविद्यमानानामपि ज्ञानविषयत्वेन सत्वात् ज्ञाततायामिव शब्दबोधं प्रत्यपि करणत्वोपपत्तेः । अत एवोक्तं न्यायसुधाकृता—अतीतानागतयोरपि अतिक्रान्तदिनगत-
सङ्ख्यावत् ज्ञाततायामपि करणत्वोपपत्तिरिति । नैयायिकमते मौनिवाक्यस्थले शब्दस्या-
प्यभावाच्च । अतश्च ज्ञानविषयत्वेनैव यथा शब्दस्य करणत्वोपपत्तिः तथा मन्मतेऽप्युपपत्तिः; तेन पदार्थानामपि शब्दप्रमितिकरणत्वात् सर्वमन्त्राणाञ्च स्वविनियोगविधौ प्रयोगविधौ च पदार्थत्वे-
नान्वयात् अर्थविषयकशब्दप्रमाकरणत्वोपपत्तेः युक्तं प्रामाण्यमिति मन्त्राधिकरणकौस्तुभदर्शित-
रीत्या पदार्थविधया प्रामाण्यं अनर्थस्तोभवत् अर्थवत्स्तोभानामप्युपपद्यत एवेति भावः । यदि त्वस्मिन् मतेऽनाश्वासः तदा तदधिकरणोपपादितमेव प्रकारान्तरमनुवदति—अथवेति ।
जनकत्वज्ञापकत्वेति । तथाच मन्त्रेष्विव स्तोमेषु अनधिगतार्थप्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्या-
भावेऽपि धर्मोत्पत्त्युपयोगिस्तोत्रसाधनगीतिकालपरिच्छेदरूपप्रयोजनजनकत्वेनैव धर्ममूलत्वोपपत्ति-
रित्यर्थः ।

(११)—धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदनानु-
बन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

तदेवं त्रिविधस्याप्यूहस्य प्राकृतदेवतादिस्थानापन्न एव वैकृतदेवतादौ प्रसक्तेः
स्थानापत्तिरिदानीं निरूप्यते । तत्र मूले तत्कार्यकारित्वरूपां स्थानापत्तिमङ्गीकृत्य
तस्याः पञ्चविधत्वमुक्तम् । यद्यपि च सर्वत्र विधिरेव स्थानापत्तौ बीजं, तथाऽपि

धर्मस्यार्थकृतत्वात् ।

ब्रह्मादिषु श्रुता अपि धर्माः न तत्प्रयुक्ताः । किन्तु अपूर्वसाधनविशेषप्रयुक्ताः इति
पूर्वपादे स्थितम् । नीवारादिषु च तत्साधनविशेषरूपमस्तीति कर्तव्यमेव प्रोक्षणादीति किमत्र
विचार्यते इत्याशङ्कामपनुदन्नाह—तदेवमिति । सत्यं अपूर्वप्रयुक्ता धर्मा इति स्थितं,
तथापि यदीया धर्माः प्राप्यत्वेन येषु अपेक्षिताः तेषां न तत्स्थानापत्तिं विना तद्वर्मप्राप्तिः इत्यतः
स्थानापत्तिः अस्ति नवेत्यस्मिन्नधिकरणे चिन्त्यते । यद्यपि स्थानापत्तिकल्पितातिदेशसिद्धयर्थं
सप्तमादावेव युक्ता चिन्तयितुं; अन्यथा प्रकृतौ यवानां ब्रीहिस्थानापन्नत्वेऽपि अतिदेशाभावे उद्वा-
भावात् ; तथापि देहलीदीपकन्यायेन उद्धार्यापीत्यतः उभयोपयोगित्वेनेहैव विचार्यते । ततश्च
नीवारैः सूर्यदेवतादिभिरङ्गैः तत्तत्प्रधानापूर्वं भावयेदित्येवं तत्तदवान्तरवाक्यार्थभावनानामितिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षया तत्तत्स्थानापत्त्यतिदेशेन प्राप्तानां प्राकृततद्वर्माणां तेषु उद्हसिष्यतीत्यर्थः । तदेव-
मित्येवंपदेन अनन्तरोपपादितसामोहः परामृश्यते । पूर्वमुपपादितः मन्त्रसंस्कारद्वैविध्येन
द्विविध उद्देः सामोहेन त्रिविधो जातस्तस्येत्यर्थः ।

अथवा एवंपदेन पूर्वोक्तः पञ्चविधन्यायः परामृश्यते—मन्त्राः अर्थप्रकाशनार्थाः
नोच्चारणेनाद्वैतार्था इत्येकः । मुख्यार्थ एवैषां विनियोगो न गौणे इति द्वितीयः । अपूर्वसाधनत्व-
प्रयुक्ताः, न त्वम्यादिस्वरूपप्रयुक्ता इति तृतीयः । प्रकृतौ समवेतार्थाः न सवित्तादिपदवत्
असमवेतार्था इति चतुर्थः । तथा स्वार्थपरा न तु 'ये यज्ञपतिं वर्धन्' इति निगदपठितयज्ञपति-
पदवत् परार्था इति पञ्चम इति ।

एवं पञ्चविधन्यायेन सिद्धस्य त्रिविधस्योद्देश्येत्यर्थः । यद्यपि आईभावरूपयोनिसाम्ना
उत्तरागतैकारे उद्दे विद्यमानेऽपि न योनिगतैकारस्थानापत्तिः पञ्चविधमानेन अस्ति उत्तरागतैकारे,
इति न त्रिविधस्योद्देश्य स्थानापत्तिविचारो ऋभ्यते । तथापि इरापदवृत्तिगीतेरेव स्थानापत्तिविचारो-
पपत्तेः न त्रिविधस्येति प्रतिज्ञाभङ्गः । तस्याः पञ्चविधत्वमिति । उक्तमिति शेषः ।

तत्सहकारीणि पञ्चेति पञ्चविधत्वम् । प्रत्यक्षादनुमानात् श्रुतस्वशब्दात् प्रतिषेधानुमित-
स्वशब्दात् अभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकल्पितस्वशब्दादिति ।

तेषां चोदाहरणानि, 'नैवारश्चरुः' इति नीवाराणां व्रीहिकार्यकारित्वं प्रत्यक्षात्
न च नैवार इति विकारार्थतद्वितरूपस्वशब्दादेव तदिति शङ्क्यं, तस्य सम्बन्धसामान्य-
वाचित्वेनाप्युपपत्तौ चरोर्नीवारविकृतित्वस्य प्रत्यक्षार्थानत्वात् ।

तथा 'नखावपूतश्चरुर्भवति' इत्यत्र नखानामुल्लखलमुसलस्थानापन्नत्वमनुमानात्—नखानां
हि आवपनमेव ^१ प्रत्यक्षेण कार्यमवधार्यते उल्लखलमुसलयोश्चावघातः । आवपनाव-
घातयोश्चैकवितुषीभावकार्यत्वात् तत्साधनयोरप्येकवितुषीभावप्रयोजनकत्वमनुमेयमेव ।

तथा पाशुकृत्वातुर्मास्येषु परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति श्रुतस्य परिधेः यूपकार्य-
कारित्वं श्रुतस्वशब्दादेव । न ह्यत्राप्राकृतनियोजनान्तरविधिः विशिष्टविध्यादिगौरवापत्तेः ।

प्रत्यक्षविधिनाऽभावे विधानेन विकारतः ।

स्वशब्दाच्च निषेधानुवादात्तत्कार्यकारिना ॥

इत्यभियुक्तोक्तं पञ्चविधत्वं दर्शयति—प्रत्यक्षादिति । श्रुतस्वशब्दादिति । स्वपदेन
कार्यकारित्वमुच्यते । तद्वाचकाच्छब्दादित्यर्थः । अत्र च अनुमानादित्यनेन विकारत
इत्यस्य सङ्ग्रहः । प्रत्यक्षाधीनत्वादिति । यद्यपि तद्वितेन नीवारसम्बन्धित्वमात्रमुक्तचरो-
रुच्यते तथापि प्रत्यक्षमेव हि नीवारेभ्यो हविर्निष्पद्यमानं दृश्यते । तेन दृष्टसामर्थ्यानुसारेण
तद्वितशब्देन नीवारप्रकृतिकत्वमेव चरोरुच्यत इति प्रत्यक्षप्रमाणिकैव कार्यापत्तिः । एवञ्च
व्रीहयः पुरोडाशाख्यहविर्निर्वृत्त्या यागार्थाः । नीवारा अपि यागसाधनहविरर्था इत्येवं
प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्माद्व्रीहयोऽपूर्वार्था इति कृत्वा धर्मैर्युज्यन्ते तद्व्रीवारा अपीति सिद्धं
भवतीत्यर्थः । स्थानापन्नत्वमनुमानादिति । नखाः उल्लखलमुसलस्थानापन्नाः तत्प्रयोज्य-
वितुषीभावप्रयोजकत्वादित्येवं अनुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः । आवपनमेवेति । निलुञ्छनं आवपन-
पदेनोच्यते । तयोरपीति । तच्छब्देन आवपनावघातयोः परामर्शः । अनुमेयमेवेति । नखाः
उल्लखलमुसलप्रयोज्यवितुषीभावप्रयोजकाः स्वव्यापारद्वारा उल्लखलमुसलजन्यकार्यजनकत्वात्
इत्यनुमानेन उल्लखलमुसलप्रयोज्यवितुषीभावप्रयोजकत्वरूपहेतुज्ञाने जाते पश्चात् पूर्वोक्तानुमानेन
तत्स्थानापन्नत्वज्ञानं जायते नखेष्विति साक्षात् तत्कार्यकारित्वाभावेऽपि तत्कार्यप्रयोजकत्वमेव
स्थानापन्नत्वमित्यर्थः । श्रुतस्वशब्दादेवेति । पशुनियोजनरूपयूपकार्यनिरूपिताधिकरणतापरात्
पशुं नियुञ्जीतेति सतम्यन्तपरिविशब्दादेव पशुनियोजनरूपयूपकार्यकारित्वमित्यर्थः । नह्येवेति ।

तथा 'न गिरागिरा' इति निषेधानुवादबलात् गिरापदकार्यवाचिस्वशब्दानुमानेनैरापदस्य गिरापदस्थानापन्नत्वम् ।

तथा 'संस्थिते षडहे मध्वाशयेत् घृतं वा' इत्यत्र षडहाभावे भवशानादिविधिना

यदि ह्यत्र विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्त्या नियोजनान्तरविधिः स्यात् तदा परिध्यधिकरणकं नियोजनं स्वतन्त्रमेव विधीयमानं न यूपधिकरणकं पशुनियोजनं स्यादिति न यूपस्थानापत्तिः सिध्येत् ; अतो वक्ष्यमाणोत्तराधिकरणप्रकारेण वाक्यभेदानापत्तेः गौरवापत्तेश्च तस्मिन्नेव नियोजनरूपे कार्ये यूपः अधिकरणत्वेन सप्तम्या विहित आसीत् । तस्मिन्नेव सप्तमीश्रुत्या परिधेरधिकरणत्वेन विधाने यूपवद्वृत्तेः यूपकार्यकारित्वमित्यर्थः । कार्यवाचिस्वशब्देति । कार्यवाचिपदरूपो यः स्वशब्दः तस्यानुमानेनेत्यर्थः । न गिरा गिरिति निषेधः 'ऐरं कृत्वोद्देश्यम्' इति च विधिरित्येवं भेदेनाश्रयणे वाक्यभेदः स्पृष्ट एव । अत एवेरापदविधिरेव । तेन च गिरापदं निवृत्तमेव निषेधेनानूद्यत इति निषेधोऽनुवादः । अत एव वाक्यभेदापत्तिर्भावेन न स्तोभविधया इरापदविधिः ; अनपेक्षितविधित्वापत्तेः । तच्च विधीयमानमिरापदं कस्मिन् कार्ये विधीयत इत्यपेक्षायां यद्यपि तत्कार्यमनुपस्थितं शब्दानभिहितञ्च, तथापि यदिरापदं निषिध्येरापदं विधीयते नूनमिरापदं गिरापदकार्ये इति कार्यविषयानुमितिर्भवति । एवञ्च गिरापदकार्यानुमानं प्रतिषेधात् भवति । यद्यपि न केवलं प्रतिषेधमात्रेण तत्कार्यानुमानं, अपितु विधिसहकृतेन तथापि प्राधान्येन निषेधस्यैव तत्र व्यापारात् निषेधानुमितत्वव्यवहारः शास्त्रे । अनुमानेनोपस्थितमपि गिरापदकार्यं अशाब्दत्वाच्चेरापदविधिवुद्देश्यं भवितुमर्हतीति तस्य शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं तद्वाचिपदकल्पनया गिरापदं न ब्रूयात् कार्यार्थन्विरापदं ब्रूयादिति वचनव्यक्तिराश्रीयते । यद्यपि प्रतिषेधेन गिरापदकार्यमात्रस्यैवोपस्थितिरिति न तद्वाचकशब्दकल्पनापर्यन्तमपि तस्य व्यापारः, स तु विध्यन्वयानुरोधात् स्वीक्रियते, अतो न प्रतिषेधानुमितशब्दत्वं तथापि कार्योपस्थितिद्वारा पदकल्पना निषेधाधीनेत्येतावतैव प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानमिति व्यवहारः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । तथा च एककार्यार्थत्वेन इरापदस्य गिरापदस्थानापत्तिरिति भावः । षडहाभावे इति । अत्र भाष्यकाराभिप्रायेण संस्थिते षडहे इत्यत्र संस्थापदेनाभाव उच्यते । तेन अभावे विधिरिति भावः । अत एवोक्तं तन्त्ररत्नकृता—“कचित्तु संस्थया अभावरूपया प्रतिषेधानुमानं प्रतिषेधाच्च स्वशब्दोऽनुमीयते । तेनानुमितानुमानलब्धात् स्वशब्दात् कार्यापत्तिरिति प्रतिज्ञाय मध्ये 'जुहूषा वा एतर्हि वाग्भवति यर्हि पृष्ठघः षडहः सन्निष्ठते' इत्यत्र संस्थया प्रतिषेधो लक्ष्यते । नहि संस्थितः कर्तव्यो भवति इति ; प्रतिषेधेन

च पूर्ववत् कार्यं लक्ष्यते । तस्मिन् लक्षिते मध्वशनधृताशने विधीयते । एवमत्र लक्षित-
लक्षणः स्वशब्द इत्युक्तम् । भाष्यकारेणाप्येवं षडहेनोपासीतेति चोदनायां सत्यां यदा
षडहः सन्निष्ठते न षडहेनोपास्यते इत्यर्थः मधुघृताभ्यामुपासीतेति गम्यते । यस्य भावे यस्य
निवृत्तिः तस्य तत्स्थानेऽवगम्यते । षडहनिवृत्तौ मध्वशनं ब्रुवन् षडहकार्ये वदतीति गम्यते ।
तस्मात् षडहधर्मान्यागनिमित्तान् ग्रहचमसस्तोत्रशस्त्रसवनीयादीन् सुत्याकालीनान् विहाय व्रतं
नियमो वा मध्वशने भवतीत्युक्तम् ।

अत्र च तन्त्ररत्ने क्वचित् जुहूषावेति लिखनं क्वचिच्च भाष्ये उद्गीथावेति लिखनं
पुस्तकाशुद्धयैव ज्ञेयम् । तथाविधपाठस्य श्रुतावनुपलम्भात् । तथाच सामगानां महाब्राह्मणे
त्रयोदशाध्याये वचनं “जुहूषीव वा एतर्हि वाक् यदा षडहः सन्निष्ठते न बहु वदेत्, नान्यं
पृच्छेत्, नान्यस्मै प्रब्रूयात्, मधु वा आशयेत् घृतं वा यथोद्दुषो वहं प्रत्यनक्ति तथा तदि”ति ।
अस्यार्थः भाष्ये कृतः । यदा अमौ षडहः समाप्यते एतर्हि एतस्मिन् काले, षडहे बह्वी ऋचो
बह्वि सामानि प्रयुञ्जानानामृत्विजां वाक् उद्गीषीव उद्बतीव भारवतीव भवति । श्रान्ता
भवतीति यावत् । ततः श्रमापनोदाय न बहु वदेदित्यादि । अथ एतस्मिन् समये
मधुघृतान्यतरेणोपसिक्तमन्नं भोजयेत् । यथा उद्दुषो उद्बतो बलीवर्दादिः वहनप्रदेशं
स्कन्धभागं तैलादिभिः प्रत्यनक्ति स्नेहयति, तथा मध्वशनं घृताशनं वा ऋत्विजां भवति ।
यथा वहस्य प्रत्यञ्जनेन बलीवर्दादिः पुनर्वहनसमर्थो भवति, एवं श्रान्तवाचोऽपि ऋत्विजो मधुघृत-
प्राशनेन स्फुरद्वाचः क्रियन्ते इति । यद्यप्ययमर्थो वार्तिकमते सङ्गतो भवति तथापि वार्तिककृता
षडहकर्तृसंस्कारकत्वं मधुघृताशनयोरुक्तं ऋत्विक्संस्कारकत्वप्रतिपादनेन विरुद्धमिति ध्येयम् ।
भाष्यकारमते तु यतः यदा षडहः सन्निष्ठते समाप्यते, तदा उद्दुषी परिश्रान्तेव वाक् भवति
अतो न कर्तव्यः षडहः इत्येवं निन्दार्थवादोन्नीतनिषेधकल्पनया षडहाकरणे स्थिते तत्स्थाना-
पन्नत्वेन मधुघृताशनं विधीयते इत्येवं रीत्या व्याख्येयम् । तत्र च समाप्तेरारम्भाव्यभिचारात्
समाप्तिनिषेधेन आरम्भस्यापि निषेधात् अनारम्भणीय एव षडह इत्यर्थः । एवञ्च संस्थया
अभावरूपया प्रतिषेधानुमानमिति तन्त्ररत्नकृतं व्याख्यानमपास्तम् । तथात्वे उद्दुषीवेत्यस्या-
सङ्गत्वापत्तेः ।

अथवा उद्गीथावेति भाष्यधृतशस्त्रान्तरीय [पाठात्] उद्गीथावेत्यस्य गुणपरत्वेन
स्तुतिपरत्वं तदा षडहाकरणेन तादृशगुणलाभात् षडहाकरणमेव विधीयत इति कथञ्चित्समाधेय-
मिति दिक् ।

षडहप्रतिषेधमनुमाय तेन षडहकार्यवाचिस्वशब्दानुमानेन षडहस्थानापन्नत्वं मध्वशनादेः । इदं च भाष्यकारोक्तमपि कृत्वाचिन्तयोदाहृतमिति मन्तव्यं, षडहसमाप्त्युत्तरं तदङ्गत्वेनात्र मध्वशनविधानेन षडहाभावे मध्वशनविधौ प्रमाणाभावात् । स्थिरोदाहरणान्तरं मृग्यमित्युक्तम् ।

अत्र च वहधातोः भूतसामान्ये 'छन्दसि लिट्' इति लिटिकृते तस्य 'कसुश्च' इति (पा. ३-२-१०) क्वस्वादेशे तस्मिन् परतः 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति सम्प्रसारणे, 'लिटिधातोर्नभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'हलादिशेष' इति हस्य निवृत्तौ 'अकस्सवर्णे दीर्घ' इति दीर्घे 'उगितश्च' इति डीपि वसोस्सम्प्रसारणे उहुषीतिरूपं ; तथा उवाहेत्यूहवानित्यूहवच्छब्दस्य षष्ठ्यन्तम् । कार्यवाचिस्वशब्दानुमानेनेति । अत्राप्यनुमितिप्रतिषेध इव कार्यवाचकशब्दानुमानं यत् तत्पूर्ववदेवोपपादनीयम् ।

तदेतद्भाष्यकारमतमयुक्तम् ; सन्तिष्ठतेरत्र समासिवाचकत्वसम्भवे क्लिष्टकल्पनया प्रागभावरूपसंस्थापरत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् । नहि प्रागभावरूपसंस्थापरत्वं कचिद्दृष्टम् । यत्नापि अनारब्धे कर्मणि तदक[त्क]रणाशक्तौ 'इदं कर्म अनेन संस्थापितं' इति निष्प्रमाणः कचित्प्रयोगः, तत्रापि पूर्वं तद्विषयविशिष्टदध्यवसायसद्भाव एव सति तत्प्रयोगदर्शनात् तदध्यवसायसमाप्तिमादायैव तत्र संस्थापितमिति व्यवहारोपपत्तेः न तद्वाच्यत्वकल्पनं प्रमाणवत् । अन्यथा अनारब्धकर्मविषये सर्वथा औदासीन्ये सति तादृशव्यवहाराभावात् । अतो न प्रागभावः संस्थापदार्थः एतादृशे विषये । किन्तु समाप्त्यनन्तरे सामर्थ्यात् षडहकर्तृसंस्कारतया विधीयमाने मध्वशनवृत्ताशने तत्संस्कारद्वारा षडहाङ्गे इत्येव युक्तमित्याशयेन दूषयति—इदञ्चेत्यादिना । अत्र "अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् अन्ते वा कृतकालत्वात्" इति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां 'यत्र आवृत्तं पृष्ठयं षडहरूपयन्ति' इति श्रुता षडहावृत्तिः, तत्र एकस्य षडहस्य प्रयोगसमाप्तावपि षडहसंस्थाया निमित्तभूतायाः सत्वात् षडहाङ्गत्वाच्च प्रतिप्रधानावृत्ति-प्रतिनैमित्तिकावृत्तिन्यायाभ्यां मध्वशनप्राप्तौ व्यापरोपरमरूपायाः संस्थायाः पुनः षडहकरणे सम्भवात् तस्याश्च सर्वान्त एव सत्वात् अन्त एव मध्वशनमिति सिद्धान्तितम् । उपपत्तिरपि च तदधिकरणे पूज्यपादैः दर्शिता । "नह्यत्र प्रयोगसमाप्तिः उत्तरकालतामात्रं वा संस्थापदार्थः ; येन प्रतिषडहान्ते तत्सत्वात् आवर्तेत मध्वशनम् । व्यापारोपरमवाची तु संस्थाशब्दो वृद्धव्यवहारात्" इति ग्रन्थेन । तत्र यदि व्यापारोपरमो नाम व्यापारध्वंसरूपा समाप्तिरेव विवक्षिता तदा तस्याः प्रथमषडहप्रयोगसमाप्ताववर्जनीयत्वात् प्रथमषडहान्त एव तदापत्तिरनिवार्या । अतो मूलस्थ-समाप्तिशब्दः षडहव्यापारोपरमपरो द्रष्टव्यः । स्थिरोदाहरणमिति । यद्यपि सान्नायनशेन

अत्र^१ प्रतिभासि—न तावत् तत्कार्यकारित्वं तत्स्थानापन्नत्वं ब्रह्मवर्चसादिफलस्य सौर्षादिकरणस्य च स्वर्गाग्न्यादिकार्यकारित्वाभावेन स्थानापत्त्यनापत्तेः । न चेशापत्तिः, 'भगन्म सुवः' इत्यादौ यागानुमन्त्रणादौ चोद्धानापत्तेः । 'सूर्यस्याहं देव यज्या' इत्यादियागानुमन्त्रणे यज्यापदे पदान्तरप्रक्षेपरूपभाक्तोद्वाभावेऽपि यागान्तरपरत्वेन अन्यथाभावात्मकस्य मुख्यस्योद्दस्य तादवस्थ्यात् । चरुनीषारनष्ठादीनामपान्तरकार्यमेदेन स्थानापत्त्यनापत्तेश्च ।

दर्शनाशात् तत्कार्यस्य साधनापेक्षायां "यत्त्वं हविरर्त्या दर्शो नष्टः स न दर्शं कुर्यात् तत्कार्यं तु पञ्चशरावयागेन कुर्यात् " इत्येवं दर्शनिषेधकल्पनया पञ्चशरावयागस्य विधानात् तदुदाहरणं वार्तिककृता दर्शितम् । तथापि तस्य प्रत्याम्नायपूर्वपक्ष एव सम्भवस्य तेनैव दर्शितत्वात् सिद्धान्ते अभावेन अस्थिरत्व सूचयितुं स्थिरपदोपादानम् । अत एव प्रत्याम्नायपूर्वपक्षे हविर्नाशप्रयुक्तदर्शनाशेन दर्शनिषेधकल्पना आवश्यकी । अन्यथा द्रव्यान्तरोत्पादेन सिद्धान्तवत् कार्यस्य साधनानपेक्षत्वापत्त्या तत्कार्यसाधनापेक्षया प्रत्याम्नायपूर्वपक्षानुत्थानात् ।

अत्र भाष्यकारेण यद्यपि मध्वशनादेः षडहस्थानापत्तिनिरूपणे "यस्य भावे यस्य निवृत्तिः तत् तस्य तत्स्थानेऽवगम्यते (२-२-४७) इति ग्रन्थेन यस्य यन्निवर्तकत्वं तस्य तत्स्थानापन्नत्वमित्युक्तं भवति । सम्भवति च मध्वशनादाविव तथाविधस्थानापन्नत्वं नीवारनख-इरापदपरिधिष्वपि, निवर्तकत्वानिशेषात् । नीवारादिषु व्रीह्यादिस्थानापन्नत्वनिरूपणान्तु तत्कार्यकारित्वरूपं स्थानापन्नत्वं भाष्यतन्त्ररत्नादिषु प्रतीयते । तथापि तत्कार्यकारित्वं चिना निवर्तकत्वस्यैवासम्भवात् । ब्रह्मवर्चससौर्यादिषु स्वर्गादिनिवर्तकत्वाभावेन तत्स्थानापन्नत्वाभावापत्तेश्च प्रयोजकीभूतं तत्कार्यकारित्वमेव लाघवात् स्थानापन्नत्वं कल्पयितुं युक्तमित्यभिप्रेत्य प्राचीनाभिमतत्वेन तत्कार्यकारित्वरूपं स्थानापन्नत्वमनूद्य दूषयति—न तावत् तत्कार्येति । कार्यकारित्वाभावेनेति । स्वर्गादिकार्यं हि स्वर्गसाक्षात्कारः आग्नेयकार्यञ्च स्वर्गः । तयोश्च न ब्रह्मवर्चससौर्ययागकार्यत्वम् । अतो न ब्रह्मवर्चससौर्ययोः तत्कार्यकारित्वम् । एवमुल्लखल्लमुल्लयोः कार्यं अवघातः, स च न नखकार्यमिति नखानामपि नोल्लखल्लमुल्लकार्यकारित्वमित्यपि द्रष्टव्यमिति भावः । अवान्तरकार्यमेदेनेति । न च प्रकृत-कार्यसमानकारित्वमिति विवक्षणे न दोष इति वाच्यम् । तथात्वे तस्मिन्नेव षडहभावे

तथोदाहरणान्यप्युक्तानि । तथा हि—नीवाराणां चरुविशेषजनकत्वस्यान्वय-
व्यतिरेकाभ्यामनुमेयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदार्थघटितव्याप्तिघटितजनकत्वस्य लौकिक-
प्रत्यक्षं सम्भवति । अलौकिकप्रत्यक्षं तु नखादावपि तुल्यम् । किञ्चैवं नखेष्वप्युलूखल-
मुसलप्रयोज्यवितुषीभावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः । तृतीयोदाहरणेऽपि यद्यपि
परिधेः पशुनियोजनसाधनत्वं श्रुतं, तथाऽपि नियोजनस्य यूपीयत्वं न श्रुतमिति न यूपकार्य-
कारित्वस्य श्रुतस्वशब्दगम्यना । चतुर्थे तु गिरापदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेन
तत्कार्यस्यैवाप्रसिद्धेरर्थाभिधानमात्ररूपकार्यस्य च गीत्यादिधर्मप्राहित्वाभावात् सत्यपि
तन्निवर्तकत्वे गिरापदस्य नैव तत्कार्यापत्तिरित्युक्तमेव । पञ्चमेऽपि सत्यामपि षडहादि-
कार्यापत्तौ अभावे विधिनैवाशक्त्यादिना तदकरणे स्वशब्दमात्रकल्पनया तत्कार्ये
मन्वशनादिविध्युपपत्तेः प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यम् । अतो मूलोक्तप्रकारानुपपत्तेरेवं वाच्यं—

विहितमन्वशनादीनां तदनापत्तेरित्यर्थः । साधनसमानाधिकरणेति । अत्र च कार्यनियत-
पूर्ववृत्तित्वस्य व्याप्तिघटितत्वे वक्तव्ये कार्यसमानाधिकरणेति वक्तुं युक्तं तथापि प्रसिद्धव्याप्ति-
स्वरूपसदृशं इहातीन्द्रियपदार्थघटितं व्याप्तिस्वरूपं प्रविष्टमिति ज्ञापयितुं तथोक्तम् ।
चरुप्रत्यक्षेणैव नीवारजनकताज्ञानं ज्ञानलक्षणाजन्यत्वेन अलौकिकं सम्भवतीति चेत् अत
आह—अलौकिकप्रत्यक्षमिति । ननु नीवारादिनिष्ठजनकतायाः प्रत्यक्षागम्यत्वेऽपि नीवारेभ्यो
निष्पन्नं हविस्तु प्रत्यक्षमेव । तत्र नीवारान्वयस्य प्रत्यक्षेण दर्शनात् उपपद्यत एव व्रीहि-
कार्यहविरर्थत्वं प्रत्यक्षादित्याशङ्कां प्रतिबन्धा परिहरन्नाह—किञ्चैवमिति । पशुनियोजन-
साधनत्वमिति । अधिकरणकारकस्यापि साधनत्वविवक्षया साधनत्वमित्युक्तम् । यूपीयत्वं
न श्रुतमिति । यद्यपि तदेवेदं नियोजनं तथापि नियुञ्जीतेतिपदात् प्राकृतनियोजनव्यक्तिमात्रो-
पस्थित्यनन्तरं तद्गतयूपीयत्वोपस्थितिः जायमानापि प्रकृतौ तत् यूपीयमासीदित्येवं तर्कजन्यैव ।
तथा च नियोजने यूपकार्यत्वोपस्थितिरेव न शब्दगम्येति यूपीयकार्यनिरूपिताधिकरणतायाः
सप्तम्या अनुपात्तत्वात् न परिधौ शब्दगम्या स्थानापत्तिरिति भावः । चतुर्थेति ।
गिरापदं अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं भवति न वा ? आद्ये विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पापत्तिः ।
द्वितीये तत्साधनत्व एव निषिद्धे सति तत्कार्यमेवाप्रसिद्धमिति कुतस्तत्कार्यकारितेति भावः ।
इत्युक्तमेवेति । अत्रैव प्रथमपादान्त्ये इति शेषः । मूलोक्तप्रकारानुपपत्तेरिति ।
यद्यपि तत्कार्यसदृशकार्यानन्तरकारित्वरूपं स्थानापन्नत्वं सर्वसागरणं युज्यत एव वक्तुम् ।
सादृश्यञ्च वितुषीभावजनकत्वहविष्णुफलजनकत्वाद्यनेकधर्मावच्छिन्नत्वेनेति न क्वाप्यव्याप्त्यादि-
प्रसक्तिः । तथापि सदृशकार्यानन्तरत्वनिवेशापेक्षया कार्यमात्रस्यैवाकाङ्क्षापूरणरूपस्य लक्षणे

यस्य पदार्थस्य येन रूपेण यादृशयदीयाकाङ्क्षापूरकत्वं तेनैव रूपेण^१ तस्यास्तादृशया वा भावनायास्तादृशकाङ्क्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य तस्य पदार्थस्यानापन्नत्वम् । अस्ति चेदं ब्रह्मवचसादौ, स्वर्गादिर्हि येन रूपेण भाव्यत्वकरणत्वादिना 'किमस्या भाव्यं करणं वा' इत्यादि भावनाकाङ्क्षापूरकत्वं प्रकृतौ, तेनैव रूपेण तद्भावनास्तदृशायां सौर्यादि-भावनायां ब्रह्मवचनादेस्तादृशकाङ्क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्थानापन्नत्वसिद्धिः । सौर्धस्य चात्रेयस्थानापन्नत्वम् । नीवारनखादीनां च—'किमस्य प्रदेयप्रकृतिद्रव्यं वैतुष्यसाधनी-भूतक्रियासाधनं वा' इत्येवमाद्याकाङ्क्षापूरकत्वं तेन तेन रूपेण ब्रीहिमुसलादिवदेव समान-मिति तत्स्थानापन्नत्वसिद्धिः । पण्डस्य च येन रूपेण यस्यामेव भवनायां यादृशकाङ्क्षा-पूरकत्वं तस्यामेव तेन रूपेण^२ मध्वशनस्येति तस्यापि तत्स्थानापत्तिः कृत्वाचिन्तया न विरुद्धयते ।

ईदृशस्थानापत्तिघटकं च भाव्यत्वादिकं रूपं पञ्चधाऽवगम्यते । कचिदनुमानात् कचिच्छक्तस्वशब्दात् कचिल्लाक्षणेनात् कचित्प्रतिषेधानुमितात् कचिदभावेविध्यनु-मितात् । तत्राद्योदाहरणं नीवाराः । अनुमानप्रकारश्च—नीवाराः प्रदेयचरुप्रकृतिभूताः चर्वन्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति समवायित्वात् सामान्यमुखव्याप्त्या मृत्पिण्डवदिति । नखेऽपि चैवमेवानुमानप्रकारो बोध्यः—नखा वैतुष्यप्रयोजकाः वैतुष्यान्यव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वान्, कुलालपितृदण्डत्वादिवत्^३ । द्विती-योदाहरणं तु—परिधिरेव, कृषीयत्वस्य शक्तशब्दगम्यत्वाभावेऽपि परिधिजन्यत्वस्य^४ तद्वन्वत्त्वान् । तृतीयोदाहरणं 'शरमयं बर्हिः' इत्यत्र बर्हिःपदेन तत्कार्यलक्षणात् शराणां बर्हिस्स्थानापन्नत्वम् । चतुर्थोदाहरणं 'ऋधक्सोम स्वस्तये' इत्यादिकृचां प्रकृतौ बहिष्पद्यमानस्तोत्रे क्लृप्तकार्याणां उपह्वयख्यचिकृतौ अतिदेशेन प्राप्तौ 'न सोमेति ब्रूयात्

निवेशे लाघवात् स्वयं तल्लक्षणमुपेक्ष्य आकाङ्क्षापूरणरूपकार्यघटितं लक्षणमाह—यस्य पदार्थस्येति । सामान्यमुखव्याप्तेति । यस्य यदन्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति समवायित्वं तस्य तत्कार्योपादानत्वं यथा घटोपादानत्वं मृत्पिण्डे इति सामान्यमुखव्याप्तिर्द्रष्टव्या । परिध्य-धिकरणस्येति । पशुनियोजनं कुत्र कार्यमित्याकाङ्क्षापूरकत्वं यूपवृत्त्यधिकरणत्वान्वयेन यूपस्यासीत् । तथैव तदाकाङ्क्षापूरकत्वं परिध्यधिकरणत्वान्वयेन परिधेरिति तत्स्थानापन्नत्वम् । तच्चाधिकरणत्वरूपं सप्तमीरूपशक्तशब्दादेवावगम्यत इत्यर्थः । क्लृप्तकार्याणामिति । एतेन

1. B & C यादृशयदाकाङ्क्षा

2. A & B omit रूपेण

3. B & C read दण्डादिवत्

4. परिध्यधिकरणस्येति टीकापाठः ।

इन्द्रो इति ब्रूयान्' इति निषेधानुवादबलेनेन्दुपदस्य सोमपदस्थानापन्नत्वम् । एवं 'न मित्रस्येति ब्रूयाद् यज्ञस्येति ब्रूयान्' इत्याद्यपि वैकृतमुदाहृतव्यम् । पञ्चमं तु निषेध-
कल्पनाभावेऽपि कृत्वाचिन्तया तदेव । स्थिरोदाहरणं 'यदि दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठेरन्
सोममपभज्य विश्वजिता यजेत, यस्तत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत' इत्यादौ सोमाद्य-
भावे वैश्वानरेष्ट्यादौ बोध्यम् । ^१ तत्र च स्थानापत्तिसत्त्वेऽपि न सत्तादिधर्मप्राप्तिः,
अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव पुरस्स्फूर्तिरुत्वेन स्थानापत्यतिदेशापेक्षया चोदना-
लिङ्गानिदेशस्यैव^२ बलवत्त्वात् ॥ ११ ॥

अकलमकार्यगिरापदस्थानापन्नत्वाभावः इरापदे इष्टापत्यैव परिहर्तव्य इति सूचितम् ।
साम्युत्तिष्ठेरन्नि । सामिशब्दो अर्थार्थे । कश्चन यजमानः अर्थ एव सत्रं त्यजेदित्यर्थेन
अभावे विधानं गम्यते । 'यः सत्तायागुरते' इत्यत्रापि 'सर्वेभ्यो देवेभ्य आगुरते यस्तत्रा-
यागुरते' इति वाक्यशेषात् सत्रे प्रवृत्तस्य केनचिद्वेतुना तदसम्भवे विश्वजिति तेन विधानं गम्यते ।
तेन च विधिना तत्कार्योपस्थित्या तद्वाचिपदकल्पनया विश्वजितादीनां विधानात् तत्कार्यजनका-
काङ्क्षापूरकत्वेनान्वयात् तत्स्थानापन्नत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । एतच्च अभावे विध्यनुमित-
कार्यवाचकपदोदाहरणं प्रकाशकारैर्दर्शितमपि प्रकृतानुपयोगित्वादयुक्तमिवेति सूचयितुमाह—
अत्र चेति । तथाचाभावे विध्यनुमितकार्यवाचकपदकल्पनया यत्स्थानापन्नत्वं धर्मप्राप्ति-
द्वारा उद्घोषयोगि भवति तदुदाहरणं मृग्यमेवेति भावः ।

अत्र च नीवाराणां प्रदेयप्रकृतित्वरूपं अनुमानगम्यं, तथा नखानां उल्लसल्लमुसल-
प्रयोज्यवितुषीभावप्रयोजकत्वरूपं अनुमानगम्यमङ्गीकृत्य स्थानापतिरित्युभयं यत्पूज्यपादैरुक्तं
तत्त्वेदं प्रतिभाति — यद्यपि नीवारसम्बन्धमात्रमेव तद्वितो वदेत्, तथापि दृष्टेन अनुमेयेन वा
सामर्थ्येन कल्प्यमानं नीवारे प्रकृतित्वमपि शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणया प्रतिपादयतीत्यवश्यमभ्यु-
पेयमेव । इतरथा वार्हस्पत्येन नीवारेण चरुणा यजेतेति विधौ चरुपदार्थगतप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षा-
शामकत्वेन शाब्दबोधेनैव अपरपदार्थान्वयानुपपत्तेः; शाब्दस्यापि नीवारसम्बन्धमात्रस्य
प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षापूरकत्वाभावेन अनाकाङ्क्षितान्वयापत्तेश्च । अतश्च यथैव सुवेणावद्यती-
त्यत्र सामर्थ्यनिर्णयस्याप्यर्थस्य शाब्दत्वसिद्धये द्रवमिति पदाध्याहारेण तदुपस्थितत्वेनैवा
वद्यतिनान्वयः, तद्वदिहापि चरुपदार्थेनान्वयसिद्धये लक्षणया आवश्यकत्वात् लाक्षणिकादेव

1. B & C अत्र

2. B & C omit एव

शब्दात् प्रकृतिद्रव्यत्वरूपस्योपस्थितिरिति न प्राचां मतेन प्रत्यक्षात्, पूज्यपादोक्तविधया अनुमानाद्वा, तस्योपस्थितिः । न च लक्षणामूलं सामर्थ्यं प्रत्यक्षं, अथवाऽनुमेयमित्येतावतैव प्रत्यक्षादनुमानाद्वा स्थानापत्तिरिति व्यवहार इति वाच्यम् । तथात्वे 'शरमयं वह्निः' इत्यापि लक्षणानूलभूताया अन्यथानुपपत्तेरेव स्थानापत्तिघटकस्वरूपगमकत्वापत्तेः लाक्षणिकत्वादित्युक्तेर-युक्तत्वापत्तेः ।

वस्तुतस्तु नैवारमित्यादौ 'नस्य विकार' इति सूत्रेण (पा. ४-३-१३४) विकारार्थका-प्प्रत्ययस्य साधुत्वेऽपि नैवारमित्यनेन तद्धितेन नीवारसम्बन्धित्वमात्रं चरोरुच्यते, न तत्प्रकृतित्व-मित्यादि तन्त्रकारादीनां प्राचीनानां नवीनानाञ्च वचः कथमिव विश्वसनीयम् । अत एव तस्य विकार इत्यधिकारे ब्रीहेः पुरोडाश इति सूत्रेण पुरोडाशरूपविकारविशेषबोधे तात्पर्ये सति ब्रीहिपदात् मयटो विधावेव ब्रीहिमय इति प्रयोगमुपपाद्य पुरोडाशरूपविकारविवक्षाऽभावे तु ब्रैह इति प्रयोग इत्युक्तं वैयाकरणैः । तथा च ब्रैहनैवारपदयोः विकारार्थाप्प्रत्ययोत्पत्तौ विशेषाभावात् शक्तस्वशब्दादेव स्थानापत्तिरित्येव युक्तम् । अन्यथा तद्धितस्य नीवारसम्बन्धमात्रबोधक-त्वाभ्युपगमे प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायां प्रकृतिप्राप्तब्रीहिरूपप्रकृतिद्रव्यप्राप्तेर्नीवारसम्बन्धमात्रविधानेन निवारयितुमशक्यत्वापत्तेः । एवं नखेऽपि स्थानापत्तिसिद्ध्यर्थं वितुषीभावप्रयोजकत्वानु-मानमपि निःप्रयोजनकमेव भवन्मते । यस्यां भावनायां उल्लखलमुसल्योः 'मम किं साधनम्' इत्याकाङ्क्षापूरकत्वं करणत्वेन रूपेणासीत् तथैव तत्सदृशायां अवलुञ्छनभावनायां तादृशाकाङ्क्षा-पूरकत्वं नखानामपि करणत्वेनेत्येतावतापि स्थानापत्त्युपपादनेऽनुपपत्त्यभावात् । यथैव हि सामर्थ्यात् वितुषीभावोऽवहन्तिभावनाया भाव्यं तद्भाविकायाञ्च साधनाकाङ्क्षया साधनत्वेन उल्लखलमुसलयोरन्वयः तृतीयाश्रुत्यैव, तथैव सामर्थ्यावगतवितुषीभावभाव्याया निर्लुञ्छनभावनायाः साधनाकाङ्क्षया साधनत्वेनान्वयः तृतीयाश्रुत्यैव भवतीति परिध्यधिकरणत्वस्यैव शक्तशब्दादेव स्थानापत्तिघटककरणत्वरूपस्य लाभात् वैतुष्यप्रयोजकत्वरूपविवक्षया तद्वोधार्थं अनुमानपर्यन्तानु-धावनं किमित्याश्रयणीयम् । येषां हि मते तत्कार्यकारित्वरूपं स्थानापन्नत्वं तच्च नखोल्लखल-मुसल्योः अवघातनिर्लुञ्छनरूपकार्यद्वयस्य प्रत्यक्षेणैक्यानुपलब्धेः तत्कार्यवितुषीभावैकफलप्रयो-जनकत्वेन प्रत्यक्षागोचरेण तदनिर्वाहे अनुमानविधया निर्वहणीयमित्यवश्यं तेषां मते एतादृशे विषये आनुमानिकत्वमभ्युपेयम् । न त्वाकाङ्क्षापूरणरूपकार्यघटितस्थानापन्नत्वनिरूपणेऽपि ।

किञ्च आग्नेयसौर्यादीनां यत् कारणत्वादिरूपं तत्रैव निरूपितपञ्चप्रकारान्यतमप्रकारेणा-वगम्यते तद्रूपस्य शाब्दबोधे भासमानस्यापि संसर्गविधया सर्वैरपि भानाङ्गीकारात् । अत

(१२)—तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात् स्यात् ॥ ४१ ॥ आवेशयेरन्
वाऽर्थवत्त्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ आख्या चैवं
तदावेशाद्विकृतौ स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥

परिधौ पुनराक्षिप्य समाधीयते । न परिधेर्यूपस्थानापन्नत्वं 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत'
इत्यत्र परिधेर्नियोजनानुवादेन विधावतिप्रसङ्गापत्तेः पशुनियोजनानुवादेन विधौ विशिष्टो-
द्देशापत्तेः नियोजनान्तरस्यैवाप्राकृतस्य विधेयत्वात् । अस्तु वा स्थानापत्तिः तथाऽपि
न परिधौ यूपधर्माः, सत्यपि परिधेः पशुनियोजनं प्रति सप्तम्याऽङ्गत्वे पुरोडाश-
कपालन्यायेनाग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिधेः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तत्वाभावात्
धर्माणां चापूर्वायपशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणपरिधावसम्भवात् ।

एव यागस्वर्गगतकरणत्वकर्मत्वबोधयोः वृत्त्यनपेक्षत्वमनिप्रेत्यैव समाहितं वार्तिककृता षष्ठाद्याधि-
करणे—“यद्यपि यागे तृतीया न श्रुता, नापि स्वर्गे द्वितीया, तथापि स्वर्गस्य स्वरसादेव
भाव्यत्वात् परिशेषाद्यागस्य करणत्वं,

न कर्मकरणत्वे हि विभक्ती सन्नियच्छतः ।

प्रमाणान्तरगम्ये ते तद्विरुद्धं न किञ्चन ॥

इति । अतः कथञ्चित् षष्ठाद्याधिकरणभावार्थाधिकरणकौस्तुभदर्शितरीत्या करणत्वभाव्यत्वयोः
लाक्षणिकत्वमभ्युपेत्य लाक्षणिकाच्छब्दादेव तद्रूपसम्प्रतिपत्तिरङ्गीकार्या । तदपेक्षया पञ्चधा-
ऽवगतिनिबन्धमुपेक्ष्य यथाकथञ्चिदवगततत्तद्रूपविवक्षया पूर्वोक्ताकाङ्क्षापूरणरूपकार्यवदितमेव
स्थानपन्नत्वं युक्तमाश्रयितुमित्यलं श्रमेण ।

तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिः ।

परिधौ पुनराक्षेपः । 'तावत्संस्कारे क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात्' इति दाशमिकतृतीयपादाद्याधि-
करणपूर्वपक्षेणैवारभ्यते—न परिधेरित्यादिना । अतिप्रसङ्गापत्तेरिति । शकटीयवृषभ-
नियोजनेऽप्यापत्तेरित्यर्थः । अतो वाक्यभेदपादकगुणान्नियोजनान्तरस्यैव विधिरित्याह—नियोज-
नान्तरस्येति । वस्तुतस्तु यूपकार्यस्य बन्धनस्य अणुना परिधिना कर्तुमशक्यत्वात् न
यूपस्थानापन्नत्वम् । अङ्गीकृत्यापि च स्थानापत्तिं न यूपधर्मप्राप्तिरित्याह—अस्तु वेति ।

न च गौरवेण प्रयुक्तत्वस्य नोद्देश्यतावच्छेदरुकोटिप्रवेशः, शेषत्वसाधनत्वसम्बन्धित्वा-
पेक्षया प्रयुक्तत्वस्यापि नदघटितत्वेन लघुत्वात् ।

किञ्चादृष्टघटिते यूपस्वरूपे वैयर्थ्याभावात् धर्माणां छेदनादीनां यूपोत्पत्त्यर्थत्वमेव
न त्वपूर्वीयसाधनविशेषार्थत्वं आधानत् । न च परिधौ यूपत्वमस्ति तद्विदृष्टादृष्ट-
संस्कारसमुदायो वा स्यात्, तावत्संस्कारजन्यादृष्टान्तरं वा, तद्विशिष्टं काष्ठं वा ?
सर्वथा न परिधौ तत्सम्भवः । परिधानप्रयुक्तधर्माणामपि सत्त्वक्त्वादीनां तत्रावाश्य-
कत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन जोषणादीनां यूपधर्माणां बाधावश्यंभावेन तावत्संस्कारसमुदाया-
सम्भवात् । न हि यूपशब्दः प्रत्येकमेकैकसंस्कारवाची, अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः ।
कतिपयसंस्कारयुक्ते यूपशब्दप्रयोगाभावाच्च । 'यूपं छिनत्ति' इत्यादेस्तत्तत्संस्कारेण
यूपं सम्पादयेत् इत्यर्थाङ्गीकारेण समुदायादिवाचित्वेऽप्युपपत्तेः । अन्यथा एकैक-
संस्कारस्यापि यूपत्वे तज्जनरुच्छेदनादीनां विकल्पापत्तेः । अतो यूपत्वोत्पादकानां
धर्माणामर्थलोपादेव परिधावसम्भव इति प्राप्ते—

न तावत्स्थानापत्यसम्भवः, सत्यपि नियोजनान्तरविधौ प्राकाशाध्वर्युदानवत् प्राकृत-
नियोजनकार्य एव तद्विधानेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु—यावदतिदेशेन प्राप्यते तावत्पूर्वमेव परिधिविशिष्टप्राकृतनियोजनस्यैव
परिधिप्राप्तिफलकतया पशूद्देशेन विधानोपपत्तेः स्थानापत्यविरोधः । न च धर्मासम्भवः
उद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थमपूर्वसम्बन्धित्वस्यैवोद्देश्यता—

आधानवदिति । यथा आधानस्यादृष्टविशेषरूपाहवनीयस्वरूपार्थत्वं, न त्वपूर्वीयसाधनविशेषार्थत्वं
तद्वदित्यर्थः । वक्ष्यमाणत्वेनेति । 'परिधिः द्वयर्थत्वादुभयधर्मा स्यात्' इत्यधिकरणे द्वादशे
द्वितीयपादे । एवञ्च सत्त्वक्त्वजोषणादिधर्माणां परस्परं विशेषादेवासम्भवात् अन्येषाञ्च
यूपत्वोत्पादकानां अर्थलोपादेव बाध इति भावः । प्राकाशाध्वर्युदानवदिति । 'प्राकाशौ
तथेति चेत्' इति दशमतृतीयपादाधिकरणे प्राकाशाध्वर्यवे ददार्ताति दानान्तरविधानेऽपि लाघवात्
प्राकृतकार्य एव तद्विधीयते । एवमिहापीत्यर्थः । न चापूर्वीयपशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थ-
त्वात् धर्मासम्भव इति शङ्कां परिहरति—नचेति । उद्देश्यस्वरूपे इति । छेदनादिना
उत्पन्ने यूपे ये प्रोक्षणादयो धर्माः तत्र हि यूपस्वरूपं उद्देश्यं तत्रानर्थक्यप्रसक्तावित्यर्थः । तन्त्ररत्ने
हि कार्यार्था हि धर्माः तत्र साक्षाद्वर्तितुमसमर्थाः तत्साधनं द्वारमाश्रयन्ते ; साधननिवेशिनश्च धर्मा
इति लिखनात् अपूर्वसाधनत्वलक्षणामाश्रित्य साधनत्वाविशेषात् परिधावपि भवन्ति धर्मा इति
सिद्धान्ते, यत्पूर्वपक्षिणा उक्तं "साधनत्वापेक्षया प्रयुक्तत्वस्य लघुत्वात् पशुनियोजनप्रयुक्ताधि-
करणत्वस्य परिधावसम्भवान्न धर्मा" इति तत्परिहरति—अपूर्वसम्बन्धित्वस्यैवेति । पूर्वमपि

घटकृत्वात्। सम्बन्धत्वं सम्बन्धविति प्रतीतिसाक्षिकस्सकलतत्तत्सम्बन्धत्वव्यापको-
ऽखण्डोपाधिरूपो धर्मः; तेन तत्तत्सम्बन्धान्यतमत्वरूपतया सम्बन्धत्वस्य न गुरुभूतत्वा-
शङ्का, वक्ष्यते चैतत् 'अगन्म' इत्यादिमन्त्रस्यापूर्वार्थत्वसिद्धयर्थमुत्तराधिकरणे।

यत्तु छेदनादीनां यूपत्वोत्पादकतया नायूपे परिधौ धर्मप्राप्तिरिति। तत्र पार्थ-
सारथिः—¹ 'त्वदुक्तरीत्यैव यूपशब्दस्य दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदाये शक्तिः। न तु
तावत्संस्कारजन्यादृष्टान्तरे प्रमाणाभावात्। तावत्संस्काराणामेव च नियोजनाङ्गत्वं
अतश्च परिधिखलेवाव्यादौ कतिपयधर्मबाधेऽपि धर्मान्तरकरणं नानुपपन्नम्' इति।

'फलदेवतयोश्चे'त्यधिकरणे 'अगन्म सुवः' इति मन्त्रस्य फलमात्रप्रकाशने आनर्थक्यप्रसक्ति-
परिहाराय अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां फलस्यापूर्वसाधनत्वाभावात् अपूर्वसाध्यत्वं लक्षणीयम्; ततश्च
सर्वत्रैकरूप्यार्थं अपूर्वसम्बन्धित्वमेव लक्षणीयमित्युक्तमेवोत्तराधिकरणे वक्ष्यते। अयूपे
परिधाविति। यथैव साद्यस्के खलेवाली यूपो भवतीति विहिता खलेवाली क्षेत्रस्था स्वतः
सिद्धा यूपरूपेति न तस्यां यूपत्वोत्पादकधर्माः छेदनादयो भवन्तीति 'कर्म च द्रव्यसंयोगार्थ-
मर्थाभावान्निवर्तेत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात्' इति दशमप्रथमपादाधिकरणे वक्ष्यते, तद्विहापि
अयूपे परिधौ लुप्तार्थत्वात् परिधित्वविरोधाद्वा ये न सम्भवन्ति छेदनतक्षणादयः संस्काराः
तावन्मात्रमेव हातव्यं, न तु तावता सम्भवदपि हातव्यं भवति। खलेवाल्यामलुप्तार्थं
खलेवालीत्वाविरुद्धञ्च अङ्गनादि कर्तव्यमेवेति वक्ष्यते। एवञ्च कार्यभेदात् छेदनादीनां
समुच्चयोऽपि सुकरो भविष्यति। अतश्च 'यूपायाज्यमानाय' इत्यत्र सम्भविनश्च संस्कार्यैकदेशस्य
अभिधायकं पदान्तरन्तु नास्तीति, अवश्यञ्च प्रकृतिवत् तद्रूपप्रदर्शनं कर्तव्यमिति, यूपशब्द
एवालम्ब्यसकलार्थोऽपि प्रयोक्ष्यते तत्प्रकाशनायेत्यनूह एवेति भावः।

अत्रच यद्यप्युणादिषु तृतीयपादे 'पानीविषिभ्यः पः' (उ. ३१०) इति पप्रत्ययाधिकारे
कुयुभ्याञ्च' इत्यनुशासनेन (उ. ३१४) कुन्ति मङ्गका अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या 'कुशब्दे' इति
क्रयादिगणपठितकुधातोः परतः पप्रत्ययान्तकूपशब्दवत् युवन्ति बध्नन्ति पशुं अस्मिन् इति
व्युत्पत्त्या 'युज्वधने' इति क्रयादिगणपठितयुधातोः परतः पप्रत्ययान्तत्वेन यूपशब्दः
शाब्दिकैः साधितः। तथाच पशुबन्धनाधिकरणत्वरूपयोगस्य अतिप्रसङ्गपरिहारार्थं यज्ञसाधन-
पशुबन्धनाधिकरणत्वविशिष्ट एव रूढिं प्रकल्प्य पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकपद्मत्वा-
बच्छिन्नविशेष्यकपद्मबोधस्यैव इहापि यज्ञसाधनपशुबन्धनाधिकरणत्वप्रकारककाष्ठविशेष्यकबोधस्य

यूपपदोत्पत्तेः, तथाविधकाष्ठप्रकृतिकत्वेन खदिरादीनां छेदनादीनाञ्च संस्कारकत्वेन विधानोपपत्तेः । संस्काराणां दृष्टादृष्टरूपाणां यूपशब्दवाच्यताकोटौ निवेशे नैव प्रयोजनं दृश्यते; तथापि वैयाकरणैः युवन्नि वघ्नन्नि पशुमस्मिन्निति बहुवचनान्तेनैव विग्रहकरणात् बन्धनकर्तृत्वेन बहूनामन्वयापेक्षायां बहुवचनान्नयाजिकपदकल्पनया तदर्थस्यैवान्वयकल्पनेन यस्मिन् याजिकाः पशुं वघ्नन्नि स यूपः इत्यर्थप्रतीत्या याजिकप्रसिद्ध्युपजीव्यत्वमेवावयवयोगस्यावगम्यते । तथाच याजिकैः संस्कारविशिष्टे काष्ठे एव पशुबन्धनानुष्ठानात् संस्काराणामेवातिप्रसङ्गनिराकरणार्थं वाच्यताकोटौ निवेशावश्यकत्वे अनुशासनस्य व्युत्पादनमात्रपरत्वात् न तदनुरोधेन यज्ञीय-पशुबन्धनाधिकरणत्वविशिष्टे ऋद्धिकल्पनं प्रमाणवत्; गौरवान्, प्रयोजनानावाच्च । अन एव पशुबन्धनाधिकरणत्वविधौ पशुबन्धनमन्त्रान्तात्पर्वमपि यूपे पशुं नियुञ्जीतेति यूपशब्दप्रयोगो दृश्यते । तत्र 'आख्याचैवं तदावेशाद्विद्वतौ त्यादपूर्वत्वात् (९-२-४३) इत्यत्र सिद्धान्तमूले 'अथ यदुक्त्वं यूपयाज्यमानायेनिशब्द ऊहितव्यः स्यादिति—अत्रोच्यते—नोहितव्यो भविष्यति । धर्मावेशादाख्यापि यूप इति भविष्यति । धर्मनिबद्धा हि सा यथैव यूपे तथा परिधावपि भवितुमर्हति । तस्माच्चोहिष्यते शब्द' इति भाष्यकारलिखनस्वारस्यमनुगृह्य पार्थसारथिना तन्त्ररत्ने—भाष्यविदस्तु समादधति यूपशब्दोऽयमनेकेषां छेदनजोषणाञ्जनोच्छ्रयणादिजन्यानां दृष्टादृष्टरूपाणां संस्काराणामभिधाता । न त्वेतेभ्योऽतिरिक्तं यूपशब्दं किञ्चिददृष्टमस्ति । तेन एभिः संस्कारैः संस्कृते काष्ठे पशोर्नियोजनं यूपे पशुं नियुञ्जीतेत्यनेन विधीयते—इति ग्रन्थे संस्काराणामभिधाना इति लिखनात् तत्तत्संस्काराणां समुदायरूपेण प्रत्येकरूपेण वा यूपपदवाच्यत्वं स्पष्टं प्रतीयते । तथा शास्त्रदीपिकायामपि—'न च यूपशब्दं एकं किञ्चिदस्ति यदुत्पद्युपयोगिनः परिव्याणादयः परिधौ लुप्तार्थाः स्युः । छेदनादिविधयो हि सर्वे परस्परानपेक्षाः काष्ठगतं दृष्टं अदृष्टं वा यथायथं कार्यं गमयन्ति सर्वाणि तानि कार्याणि नियोजनस्याङ्गं' इति तत्संस्काराणामेव यूपपदवाच्यत्वमुक्तम् । तत्रापि यावद्विहितदृष्टादृष्टसंस्कारेषु यदि भिन्नभिन्ना शक्तिः तदा अनेकशक्तिकल्पनापत्तिर्गौरवम् । किञ्च अनेकशक्तिस्वीकारेऽपि 'यूपे पशुं नियुञ्जीत' इत्यादिवचनगतयूपशब्देन तावच्छक्तिमदनेकसंस्कारबोधः; परिधौ तु किञ्चिच्छक्तिमत्संभवत्संस्कारैकदेशस्यैव बोध इत्यत्र नियामकाभावः ।

एतेन पुष्पवच्छब्दवत् एकयैव शक्त्या युगपत् तावत्संस्काराणां बोध इति नानेकशक्तिकल्पनाप्रसरः । अथवा तावत्संस्कारविशिष्टे काष्ठे एव पूर्वलिखिततन्त्ररत्नोपपादितदिशा यूपपदस्य शक्तिरित्यप्यपास्तम् । परिधौ कतिपयसंस्कारबोधमादाय यूपशब्दप्रयोगस्य भवत्सम्मतस्य अनापत्तेः । न च परिधौ एकदेशलक्षणयैव यूपशब्दप्रयोगो भाष्यकारादीनामभिमतः ।

तथात्वे पूर्वलिखितभाष्यादिग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेः । इतरथा अन्यत्रापि लक्षणापत्त्या ऊहोच्छेदा-
पत्तेश्च । संस्काराणामनेकेषां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदादनेकशक्तिकल्पनदोष-
तादवस्थ्याच्च । अतो लाघवात् तद्विहितसंस्काराव्यवहिततत्तदपूर्वापेक्षया सर्वसंस्कारान्ते
उत्पद्यमानमेकमदृष्टान्तरं स्वीकृत्य तत्रैवैकस्मिन् यूपपदशक्तिः कल्पयितुं युक्ता । आवश्यकञ्च
नदृष्टान्तकल्पनम् । यथैव हि पवमानेष्टीनामग्न्युत्पादकत्वपक्षे (वा) तत्तत्कर्माव्यवहितोत्पत्त्य-
पूर्वातिरिक्तं सर्वान्ते परमापूर्वरूपमदृष्टं उत्पद्यते इत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । इतरथा उत्तरतन्त्र-
वैयर्थ्यापत्तेः, तदेव च लाघवादाहवनीयादिपदवाच्यम् । तथा इहापि छेदनादिविधौ
सर्वत्रैव यूपपदश्रवणात् छेदनेन यूपमुत्पादयेदिति वाक्यार्थाङ्गीकारे एकेनैव संस्कारेण यथातथा-
भूतस्य यूपस्योत्पत्तेः उत्तरसंस्कारवैयर्थ्यपरिहाराय यावत्सर्वान्त्यसंस्कारं यूपपदवाच्यादृष्टानुत्पत्तेः
अवस्थाङ्गीकार्यत्वात् सर्वान्त एवोत्पद्यमानमदृष्टमेव यूपपदवाच्यम् । अत एव छेदनाद्युत्पाद्या-
दृष्टाभेदज्ञापनायैव एकरूप्येण तत्तद्विधौ यूपपदस्यैव प्रयोगः । अत एव च एकादृष्टार्थत्वात्
छेदनादीनां समुच्चयोऽऽस्मन्मतेऽपि नानुलभः । एवञ्च दृष्टादृष्टसंस्कारविधीनां आधानविविक्त-
काष्ठनिष्ठादृष्टोत्पादकत्वेन छेदनादिविधायकानामपूर्वविविक्तमेवेति नात्रावघातादिवत् दृष्टार्थत्व-
मात्रेण नियमविषयतेत्यर्थे सिद्धे, यदत्र विधिरसायनकृता—

यूपस्सर्वोप्पपूर्वः स्वयमपि विविधादृष्टसंस्कारयोगात्

तस्मिन् दैक्षेऽपि दृष्टं स्वदिरनियमनं तत्र का प्रातिवार्ता ।

तस्मात्तत्त्वस्वरूपे परमनवगतं रूपभेदं विहाय

प्राप्त्यप्राप्ती विचार्ये कथमपि तदिहाव्याप्तिदोषान्न मुक्तिः; ॥ (वि. र. श्लो ३)

इति तृतीयश्लोकविवरणे यूपः प्राकृतो वैकृतः सर्वोऽपि तावदाहवनीयादिवदलौकिकः प्रोक्षणजन्या-
दृष्टछेदननक्षणाष्टाश्रीकरणादिजन्यनियमादृष्टरूपानेकसंस्कारविशिष्टस्यैव यूपशब्दार्थत्वादिति ग्रन्थेन
छेदनादिजन्यनियमादृष्टरूपत्वं यूपशब्दार्थेऽभिहितम् ; तदपास्तम् ।

नियमविषयत्वाभावेऽदृष्टकल्पनायां मानाभावात् । तत्संस्कारविशिष्टकाष्ठपरत्ववादिनां
प्राचामपि मते तत्संस्कारविशिष्टे यूपे दृष्टानामपि संस्काराणां पक्षे प्राप्त्यसम्भावनाया एवाप्रसक्तेः
नियमविषयत्वस्याभावाच्च । न च यूपशब्दस्य अदृष्टविशिष्टाकारविशिष्टकाष्ठपरत्वात् आकार-
रूपदृष्टार्थत्वेन नियमविधिविषयत्वमिति युक्तम् । अदृष्टमन्तरेण आकारविशिष्टे काष्ठे तच्छब्द-
प्रयोगाभावेन अदृष्टनिवेशेनैवातिप्रसङ्गपरिहारः [रि] आकारस्यापि वाच्यताकोटौ निवेशे प्रयोजना-
भावात् । अन एवादृष्टविशिष्टे काष्ठे यूपपदस्य शक्तिरित्येव अभियुक्तानां लिखनम् । अतस्ते

अपूर्वविधिगतादृष्टे एकस्मिन्नेव यूपपदस्य शक्तिः; तदपि काष्ठगतमदृष्टं न यावद्विहितसंस्कारमात्र-जन्यम्; अपि तु कतिपयसंस्कारमात्रजन्यमेवेत्यनुपदमेव वक्ष्यते पूज्यपादैः ।

वस्तुनस्तु काष्ठमन्तरेण केवलादृष्टे यूपपदाप्रयोगात् काष्ठगतादृष्टे च पशुनियोजनाधिकरण-तायाः साक्षादसम्भवात् नादृशादृष्टविशिष्टकाष्ठमेव यूपपदवाच्यमित्येव युक्तम् । एतच्च दृष्टादृष्टसंस्कारवाचित्वं यूपशब्दस्येति प्रसिद्धिरपि काष्ठरूपदृष्टस्वरूपं तन्निष्ठादृष्टसंस्कारश्चेत्येवमुभय-योगादेव ज्ञेया । न त्वनेकादृष्टसंस्कारयोगादित्यपि द्रष्टव्यम् । अनेकादृष्टसंस्कारविशिष्टं एकादृष्टविशिष्टं वा काष्ठं यूपशब्दार्थः । उभयथापि यूपे पशुं नियुञ्जीतेति विधिना यूपाधिकरण-पशुबन्धनविधाने यूपशब्दार्थस्य चात्वालवेद्यादिशब्दार्थवत् लौकिकत्वाभावात् 'कोऽयं यूपो नाम, कथं वा कर्तव्यः' इत्याकाङ्क्षयाऽन्वीयमानछेदनादिस्वादिरत्वादिविषयविधीनां प्रवृत्तौ तत्र तत्र यूपादिशब्दश्रवणेऽपि यूपस्यालौकिकस्य ब्रीह्यादिवत् संस्कार्यत्वासम्भवात् उत्पाद्यत्वेनैव कचिदन्वयः, कचिच्च संस्कार्यत्वेनापि ।

तत्रायं विवेकः—यूपं च्छिनत्तीत्याद्युत्पादकधर्मविधौ छेदनादिना अदृष्टविशिष्टं काष्ठं उत्पादयेत् इत्युद्देश्यविधेयभावे विशेष्ये काष्ठे स्वतः सिद्धे उत्पत्त्यन्वयायोगात् विशेषणीभूतादृष्टप्राधान्येनैव विशिष्टस्योद्देश्यत्वम् । अथवा लक्षणया विशेषणविशेष्यभावे वैपरीत्यमाश्रित्य काष्ठनिष्ठादृष्टविशेष्यैव वा भाव्यत्वमित्यङ्गीकार्यम् । यूपं प्रोक्षतीत्यादौ तु वक्ष्यमाणपूज्यपादोक्तविधया उत्पन्नसंस्कारत्वात् अदृष्टविशिष्टकाष्ठपरत्वमेव न तु लक्षणा ।

अथवा छेदनाद्युद्देश्यवाचके यूपपदे नापूर्वसाधनत्वलक्षणा । प्रोक्षणादिविधौ च आनर्थक्यपरिहाराय आवश्यकी सेति वक्ष्यते । एवं च्छेदनादिविधीनां यूपशब्दान्तर्गतादृष्ट-जनकाकाङ्क्षाशामकापूर्वच्छेदनादिविधायकत्वं यथा, तथैव अदृष्टाश्रयं किंकाष्ठप्रकृतिकमिति प्रकृत्याकाङ्क्षायां अनियततत्तत्प्राप्तौ स्वादिरो यूपोभवतीत्यादिविधिभिः स्वदिरद्रव्यं उपादानत्वेन नियम्यत इति स्वदिरादिविधीनामुपादाननियमविधायकत्वं युक्तमेव । न हि स्वदिरतापि छेदनादिवत् काष्ठनिष्ठादृष्टोत्पादिका । दृष्टकाष्ठप्रकृतित्वद्वारा तत्सम्भवे अदृष्टार्थत्वकल्पनस्य अन्याय्यत्वात् । तथा च स्वदिरादिविधावपि श्रूयमाणं यूपपदं च्छेदनादिविधाविव यद्यप्यदृष्ट-विशिष्टकाष्ठपरमेव, तथापि तत्र विशेषणप्राधान्यविवक्षयेव इह विशेष्यभूतकाष्ठप्राधान्यविवक्षया, अथवा तत्र काष्ठनिष्ठादृष्टे लक्षणावत् पशुनियोजनाधिकरणकाष्ठमात्रे लक्षणयैव भाव्यसमर्पकम् । ततश्च यथैव 'धान्यमसि' इति मन्त्रगतधान्यपदस्य प्रथमतो धान्यप्रकृतिकत्वलक्षणामाश्रित्य अनेन मन्त्रेण धान्यप्रकृतिकं प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्प्यश्रुतौ उद्देश्यसमर्पणे सति पश्चात्

तत्र—समुदायस्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोजनाङ्गत्वापत्तेः संस्काराणां समुदायो-
त्पादकत्वापत्तौ परिध्यादौ तदभावेन धर्मप्राप्तयनापत्तेः । अनतिरिक्तत्वे शक्यताव-
च्छेदकमेवेदेनानेकशक्तितादवस्थ्यात् । इतरथा लक्षणोच्छेदापत्तेः । अतो लाघवादा-
हवनीयादिपदवदेवाहृष्टान्तरे तद्विशिष्टकाष्ठ एव वा यूपपदस्य शक्तिः । तच्चादृष्टं नोच्छ्रयणा-

आनर्थक्यपरिहारार्थं अपूर्वसाधनत्वलक्षणा अपरा आश्रीयते । एवमिहापि प्रथमतः पशुनियो-
जनाविकरणाकाष्ठलक्षणायामपि पश्चात् अपूर्वसाधनत्वलक्षणा आश्रीयते इति न किञ्चित् बाधकम् ।
एवञ्च खादिरो यूपो भवतीत्यादिविधेयानां शक्याकारेण लक्ष्याकारेण वा उद्देश्यतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नयूपपदार्थोद्देशेन खादिरत्वादीनां पक्षे प्राप्तिस्तत्वात् उपपन्न एव नियमविधित्वे,
यद्विधिरसायनकृता पूर्वलिखिततृतीयश्लोके 'तत्र का प्रातिवार्ता' इत्युक्तं तत् विवक्षितरूपान-
ङ्गीकारेण आपातत एव द्रष्टव्यम् ।

तत्सिद्धं न यूपपदस्य अनेकादृष्टविशिष्टकाष्ठे शक्तिः, किन्तु एकादृष्टविशिष्टकाष्ठ एवेत्यभि-
प्रायेण पार्थक्यस्थितं खण्डयन् स्वमतमुपपादयति— तन्नेत्यादिना । आहवनीयादिपदव-
देवेति । ननु यूपपदस्य अदृष्टान्तरे तद्विशिष्टकाष्ठे वा शक्यङ्गीकारेण अनेकशक्तिकल्पना-
गौरवपरिहारसम्भवेऽपि आहवनीयादिपदे नैकशक्तिकल्पनमुपपद्यते । तद्वि आधानसामग्र्या
उत्पद्यमानमदृष्टान्तरं ज्वलने यद्युत्पद्यते तदा आधानकाले निहितस्याग्नेः पवमानेष्टयनन्तरं त्यागेन
तद्गतस्य संस्कारस्य तच्चाशतो नाशपत्त्या आहवनीयाननुवृत्तिप्रसङ्गात् । अजलपक्षेऽपि
अनुगतस्य मथनादिना पुनराहवनीयाद्युत्पादने तदनुवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अत एवाहवनीयत्यागे
तददृष्टान्तरं गार्हपत्ये सञ्चरति । तदानीं गार्हपत्ये अस्त्यग्निद्वयं आहवनीयो गार्हपत्यश्चेति ;
तत्र द्वयोरप्यग्न्योः भेदाकल्पनया गार्हपत्यबुद्ध्या तन्मन्त्रेणोपस्थानम् । यदा तु गार्हपत्यादाहवनीयस्य
प्रणयनं क्रियते तदा केवलं गार्हपत्यस्यैव तन्त्रं आयतनान्तरे स्थितस्य केवलाहवनीयस्य इति
याज्ञिकानां लिखनमपि परास्तम् । एवञ्च अदृष्टान्तरमनङ्गीकृत्यापि आधानपवमानेष्टिजन्यसंस्कार-
समूहस्यैव आहवनीयादिपदशक्यत्वाङ्गीकारेऽपि न निस्तारः । तस्याप्याश्रयामावेन स्थित्यसं-
भवात् । न च मास्तु तदनुवृत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे विकृत्यर्थं प्रणीताहवनीये आधान-
सम्पादितत्वाभावेन आहवनीयप्रयोजकत्वापत्तेः । अतश्च आधानपवमानेष्टिजन्यादृष्टस्येव
प्रणयनमथनादिजन्यसंस्काररूपादृष्टानामपि आहवनीयशब्दार्थत्वं वाच्यम् । ततश्चागतमेवानेका-
र्थत्वम् । किञ्च गार्हपत्यापादानकप्रणयनेन आहवनीयरूपमेवाहृष्टमुत्पद्यत इत्यापि न
किञ्चिन्नियामकम् । पशौ आहवनीयापादानकौत्तरवेदिकप्रणयनानन्तरं प्रणीतस्य आहवनीयत्वे

ऽप्यस्य गार्हपत्यताङ्गीकारेण प्रणयनस्याहवनीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् इति चेत् । अत्र समाहितं परिमले जिज्ञासासूत्रे देवताधिकरणे च—न ज्वलमनिष्ठादृष्टनिचयो न वाऽदृष्टान्तर-माहवनीयादिपदवाच्यम् । अपि तु आहवनीयाद्यभिमानिदेवता एव तत्तदायतनविशेष-निहितेषु सम्भारेषु मथिताग्निनिधानरूपेणाधानेन संस्क्रियन्ते । ताश्च संस्कृतदेवताः अजस्र-पक्षे यजमानशरीरे, अग्निदानपर्य [न्तं] मध्ये अग्निसंस्कारविच्छेदनिमित्तोपजनने तत्पर्यन्तं च तेष्वग्निषु सन्निधत्ते । अग्नीनामजस्रधारणाभावे तत्तत्कर्मावसानेषु आहवनीयदेवता गार्ह-पत्यमनु प्रविशन्ति । पशवौत्तरवेदिके प्रणयने क्रियमाणे तमाहवनीयोऽनुप्रविशति । तेन प्रागधिष्ठितमग्निं गार्हपत्यः इत्येवमादिकमभ्युपगन्तुं युक्तम् । एवं सत्येव “नान्तराग्नी सञ्चरति । यदि पूर्वोऽनुगतः सञ्चार्यम् पश्चाद्धि स तर्हि गतः”, “गार्हपत्याज्ज्वलन्तमाहवनीयमुद्धरति ।” इति च कल्पसूत्रकारवचनं सङ्गच्छते । नहि संस्कारमात्रस्य पश्चाद्गमनं सम्भवति । नाप्याहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशाभावे गार्हपत्यात् तत्रासतः आहवनीयस्योद्धरणं सम्भवति । न च तथासति अग्निद्वयसंसर्गनिमित्तकप्रायश्चित्तप्रसङ्गः, तस्य प्रत्यक्षाग्निसंसर्गनिमित्तकत्वात् । न च देवतानां आहवनीयशब्दार्थतायां ‘आहवनीये जुहोति’ ‘गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति’ इत्यादि-वाक्यश्रुतहविःपक्षेपश्रवणाद्याधारत्वमपि तासां भवेदित्ययं दोषः ; इष्टापत्तेः । ‘अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा अवाङ्मव्यानि सुरभीणि कृत्वा’ इति मन्त्रवर्णतः पाकेन हविषां सुरभिकरणस्य उद्देश्यदेवतार्थं नयनस्य चैककर्तृत्वावगतेश्च । तत्राभिमन्यभिमानविषयाणामभेदाध्यवसायेन समानकर्तृत्वव्यपदेश इति चेत् । इहापि तर्हि अभेदाध्यवसायो गतिरस्तु । एवञ्च अग्निसंस्काराधारदेवतानामेवाङ्गीकारेण तदाश्रयसन्निधानकल्पनाया आवश्यकत्वे तेनैव न्यायेन हविस्तेष्यदेवतानामप्यङ्गीकारेण बहुषु यागदेशेषु सन्निधानमपि शक्यत एव कल्पयितुमिति । धूर्तस्वामिरामाण्डारप्रभृतिग्रन्थस्वारस्यमप्येवमेव । अत एव पूर्वस्य आहवनीयस्यानुगतौ तस्मै गार्हपत्ये प्रवेशात् अविहतावस्थायां गार्हपत्यानुगतौ सर्वान्यनुगमननिमित्तं पुनराधानादि भवत्येव ।

यस्य तु आश्वलायनसूत्रवृत्तिकृतो मते न कर्मावसाने आहवनीयस्य गार्हपत्ये प्रवेशः प्रत्यक्षस्य शास्त्रस्य वा तत्प्रमाणस्य अनुपलब्धात् ; तस्याप्यविहतावस्थायां गार्हपत्यानुगमने सर्वान्यनुगमनाभावात् पुनराधानाभावेऽपि गार्हपत्यापादानकोद्धरणे आहवनीयस्तत्कर्मकाले भवती-त्यर्थस्य वचनप्रामाण्यात् स्वीकारेण कर्मान्तरालकाले आहवनीयस्य कर्मापूर्वस्येवात्मनि स्थितेरङ्गी-कारोऽस्त्येव । स्थिते च तस्मिन् उद्धरणकाले तस्य तत्र सञ्चारो देवतारूपतया विना न सम्भवतीत्यावश्यकमेव देवतारूपत्वम् । तथासति देवतारूपस्य पश्चाद्गमनस्याप्यस्त्येव सम्भवः

इति 'पश्चाद्वि स तर्हि गत' इत्यस्य स्वारस्यमपि शक्यत एवानुग्रहीतुम् । अतोऽत्र यत्तैवाहवनीयादेः गार्हपत्यप्रवेशरूपपश्चाद्गमनासम्भवात् 'पश्चाद्वि स तर्हि गत' इत्यस्य 'पश्चाद्वि स गत' इत्यभिप्रायेण अन्यपरत्वमुक्तम् । विह्वताहवनीयानुगतौ आहवनीयस्योत्पादकं पुनः प्रणयनं, निमित्तभेदवशात् कचिन्मन्थनादिकम् । यदा प्रणयनं तदा द्वितीयस्याभ्यन्तरस्याभावात् न सञ्चारनिषेधः । मथनपक्षे तु भस्मानि अवक्षाणादौ वा अभ्यन्तरसत्त्वात् 'नान्तराग्नी' इति निषेधान्न सञ्चार इति तदपास्तम् । आत्मगताहवनीयस्य उद्धरणकाले प्रणीताग्निसञ्चारस्येवानुगमनकालेऽपि गार्हपत्यागारसञ्चारस्य सम्भवेन मुख्यगमनोपपत्तेः । अतो युक्तमुक्तं आहवनीयादीनां देवतारूपत्वमिति नानेकार्थत्वकल्पनापत्तिरिति । येषान्तु न देवताविग्रहादिस्वीकारः तेषान्तु ज्वलननिष्ठमेवादृष्टं आधानेनोत्पाद्यते तन्नाशे च तददृष्टस्य नाशः आधानोत्पादिते वाऽदृष्टविशेषे तदाश्रित एव वा अग्नौ आहवनीयादिपदानां प्रचुरप्रयोगात् शक्तिः । प्रणयनेन प्रत्यहं तदुत्पत्तौ मन्थनादिना वा अनुगमने तदुत्पत्तौ तु आधानोत्पादितगार्हपत्याद्युत्पादितत्वसम्बन्धात् प्रणयनादिजन्यसंस्काररूपादृष्टविशेषे तद्वति वा अग्नौ निरूढलक्षणा इत्येवमेवानेकशक्तिकल्पनाकृतगौरवपरिहारार्थं यत्न उचितः । एवञ्च सर्वदा आहवनीयानुवृत्तेरपि नावश्यकत्वम् । तदभावेऽपि यदैव विधिवशात् य एवाहवनीयत्वेनोत्पादितः तस्य तत्कार्यार्थतयैवोत्पादने सति तत्कार्यस्य तेनैव वचनवशादनुष्ठाने बाधकाभावात् ।

एतेन विकृतीनामाहवनीयप्रयोजकत्वापत्तिरित्यपास्तम् । साक्षात् परम्परया वा आधानोत्पादिताग्निरूपेण तदपेक्षाया अभावात् । नहि 'यदाहवनीये जुहोति' इति वचनं मुख्याहवनीयपरमेवेत्यत्र प्रमाणमस्ति । तथात्वे पवमानेष्टीनां आधानाङ्गभूतहोमानाञ्च ततानुपपत्तेः । तदानीमाधानप्रयोगान्ते उत्पद्यमानस्य मुख्याहवनीयादेरभावात् प्रणयनाद्युत्पादितानां आहवनीयादिसंज्ञाकरणस्यैतत्प्रयोजनकत्वाच्च । लक्षणाभावपक्षे प्रणीताहवनीयादीनामपि मुख्यत्वाच्च । वचनवशात् प्रणयनव्यक्तिविशेषस्य कचित्पक्षौ गार्हपत्योत्पादकत्वेऽपि इतरप्रणयनव्यक्तिविशेषाणां आहवनीयोत्पादकत्वं नैव विरुध्यते । सञ्चारनिषेधस्येव सञ्चारविधेरपि वचनत्वादेव प्रामाण्योपपत्तौ 'पश्चाद्वि स तर्हि गत' इत्यस्य हेत्वधिकरणन्यायेन प्रत्यक्षाभावादर्थवादत्वमेव । अत एव पूज्यपादानां यूपपदस्यानेकसंस्कारेषु अनेकशक्त्यापत्तिमापादयतां नाहवनीयादिपदानां देवतावाचित्वेन एकशक्तित्वं विवक्षितम् । किन्तु मदुक्तरीत्यैव । इतरथा 'यूपो यज्ञस्य दुरिष्टमासुञ्चते' इत्यर्थवादात् यूपोपस्थानाङ्गमन्त्रान्मानाच्च यूपपदस्य एकदेवतावाचित्वापत्तौ अनेकशक्तिकल्पनाऽप्रसक्तेः; अतो यथाकथञ्चित् वचनबलात् उत्पादितेष्वग्निषु साक्षात् परम्परया वा आहवनीयपदप्रवृत्तौ बाधकाभावात् आहवनीयादिकार्यस्य च तैरेव सिद्धौ

अनादिसकलसंस्कारजन्यं अपि तु यूपोत्पत्त्यनुवादेनैव दीक्षाकाल-
एव याज्ञिकानां दीक्षाकाले तावतामेवापकर्षः।

युक्तं चैनत् । ‘दीक्षासु यूपं छिनत्ति’ इत्यत्र यूपोत्पत्त्यनुवादेनैव दीक्षाकाल-
विधानात् । इतरथा यूपच्छेदनोद्देशेन तद्विधाने वाक्यभेदात् । उच्छ्रयणादीनां तु
अग्निसंमार्गिन्यायेनोत्पन्नयूपसंस्कारकत्वादपूर्वसाधनीभूतपशुनियोजनाधारत्वलक्षणावश्यं —
भावेनायूपे परिध्यादावपि प्राप्ःयुपपत्तिः । उच्छ्रयणमात्रं परमर्थलोपादिना निवर्तते ।
न चैवं ‘यूपायाज्यमानाय’ इति मन्त्रे ऊहापत्तिः, भवन्मतेऽपि समानत्वात् ।

आहवनीयाद्यनुवृत्तेः प्रयोजनाभावेन न तदर्थं विग्रहवद्देवतास्वीकारो युक्तः । इत्याधानोत्पादितेषु
तेष्वाहवनीयपदस्य शक्तिः अन्यत्र निरुद्धलक्षणा, इत्येवं रीत्यैवानेकशक्तिकल्पनापत्तिः परिहरणी-
येत्यास्तान्नावत् ।

प्रकृतमनुसरामः । सकलसंस्कारजन्यमिति । तेषामुच्छ्रयणादीनां यूपस्वरूपो-
त्पत्त्यनन्तरं निष्पन्नयूपसंस्कारत्वादिति भावः । वाक्यभेदादिति । अतश्च यूपच्छेदना-
नुवादेन दीक्षाकालविधानानुपपत्तेः छिदिधातोः उत्पादकच्छेदनादिधर्ममात्रोपलक्षणत्वात्
छेदनादिभिः उत्पादकैर्धर्मैः उत्पत्तिलक्षणया ‘च्छेदनादिभिः यूपोत्पत्तिं कुर्यात्’ ‘तां दीक्षासु’
इत्येव वाक्यार्थो युक्त इति भावः । अग्निसंमार्गिन्यायेनेति । आहवनीयाद्युत्पत्त्यनन्तरं
‘अग्निं सम्मार्ष्टि’ इति विहितस्य सम्मार्गस्य नाहवनीयाद्युत्पादकत्वं अपितु उत्पन्नसंस्कारकत्वं ;
तत्राग्निपदे यथा अपूर्वसाधनत्वलक्षणा तेन न्यायेनेत्यर्थः । अर्थलोपादिनेति । अवटे
यूपस्य निधानार्थं उच्छ्रयणं समन्त्रकं विहितं; नहि परिधेः आहवनीयपरिधानार्थस्य
तिर्यगवस्थितस्य अवटे निधानाभावे उच्छ्रयणमपेक्षितम् । पशुनियोजनसमर्थस्य स्थूलपरिधेः
करणेऽपि यथावस्थिते शयाने एव नियोजनकरणात् । उच्छ्रयणकरणे परिधानार्थत्वा [भाव]-
प्रयुक्तपरिधित्वस्यैव बाधापत्तेः लोप एव । अत एव परिधित्वानुपमर्देनाविरोधिधर्माणां
परिधाननुष्ठानेऽपि, विरोधे परिधिधर्माणामेवानुष्ठानं न यूपधर्माणामिति “ यौष्यस्तु विरोधे स्यात्
मुख्यानन्तर्यादित्यधिकरणे (१२-२) द्वादशद्वितीयपादे उक्तमित्यर्थः । भवन्मतेऽपि ।
यूपशब्दस्य भवन्मते सकलसंस्कारसमुदायवाचित्वे तत्समुदायस्य परिधावकरणे प्रवृत्तिनिमित्ता-
भावात् यूपशब्दस्य कथं स्यात् प्रयोग इति तत्प्रकाशनार्थं अवश्यं परिधिपदप्रक्षेपरूपोहापत्तिः
त्वापि समानेत्यर्थः ।

‘परिधये अज्यमानाय’ इत्याद्यहस्येष्टापत्यैव सुपरिहरत्वाच्च । सूत्रस्य ऊहपरत्वेनापि व्याख्यानसम्भवात् ॥ १२ ॥

यत्तुक्तं सम्भविनश्च संस्कारैकदेशस्याभिधायकं पदान्तरं तु नास्ति । अवश्यञ्च प्रकृतिवत् यूपप्रकाशनं कर्तव्यमिति यूपशब्द एवालब्धसकलार्थोऽपि प्रयोक्ष्यते तत्प्रकाशनायेति ।

तत्र । यूपत्वोत्पादकसंस्काराणां दीक्षाकालकर्तव्यमात्राणां यूपशब्दवाच्यत्वेऽपि तदुत्तर-संस्काराणां तत्पदवाच्यत्वकल्पने प्रमाणाभावेन तावन्मात्रेणैव यूपशब्दप्रयोगानुपपत्तेः । अत एव सम्भवत्संस्कारैकदेशे लक्षणया यूपपदप्रयोग इत्यपि न । तथात्वे सर्वत्रैव तदादाय प्रयोगापत्तौ ऊहोच्छेदापत्तेरिति भावः ।

अतश्चेष्टापत्यैवोहापत्तिं परिहरति—परिधये इति । अत्र च सकलसंस्कारसमुदा-यस्य यूपपदवाच्यत्वमङ्गीकृत्य सम्भवत्संस्कारैकदेशमप्यादाय परिधौ यूपशब्दप्रयोगसम्भवेन यूपयाज्यमानायेत्यत्र ऊह इति न केवलं पार्थसारथिनैवोक्तं; अपितु ‘आख्याचैवं तदावेशा-द्विकृतौ स्यादपूर्वत्वात्’ इति सिद्धान्तसम्बन्धयन्तिमसूत्रं व्याचक्षणेन भाष्यकारेणापि ‘अथ यदुक्तं यूपयाज्यमानायेति च शब्द ऊहितव्यः स्यादिति—अत्रोच्यते । नोहितव्यो भविष्यति । धर्मविशादाख्यापि यूप इति भविष्यति । धर्मनिबद्धा हि सा । यथैव यूपे तथैव परिधावपि भवितुमर्हति । तस्मान्नोहिष्यते शब्द इति ग्रन्थेनानूह उक्तः । तदत्र पूज्यपादैः पार्थ-सारथिमतखण्डनेन भाष्योक्तमपि निरस्तमिति वेदितव्यम् ।

तन्निरासे च न स्वमते सूत्रानुपपत्तिरित्यपि दर्शयति—सूत्रस्य चेति । आख्या चैवं तदावेशाद्विकृतौ स्यात् अपूर्वत्वात्’ इति हि अत्रत्यसिद्धान्तद्वितीयसूत्रम् । तस्यायमर्थः—तदावेशात् तेषां छेदनाद्युत्पादकसंस्काराणां यूपे आवेशात् ‘यूप’ इत्याख्या भवति । एवं सति विकृतौ तत्स्थानापन्ने प्रकृतिसदृशे परिधौ अपूर्ववत् ‘यूपयाज्यमानाये’ति मन्त्रः । अपूर्वं शब्दवत् स्यादित्येवंप्रकारेण ऊहपक्षेऽप्युपपद्यत एव सूत्रमिति भावः ।

(१३) — परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥

क्रियेरन्वाऽर्थनिवृत्तेः ॥ ४५ ॥

अभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोः प्रदानार्थत्वात् प्रदेयधर्मास्सायंदोहादयो भवन्त्येव । तण्डुल-
श्रपणसाधनत्वस्यापि तु 'सह श्रपयति' इति विधिवलेनार्थसिद्धत्वादसत्यपि तत्प्रयुक्तत्वे
तच्छेषत्वे वा साधनत्वसम्बन्धेनापूर्वसम्बन्धिश्रपणसम्बन्धित्वस्य सत्त्वान् दधिशृतयोः
प्रणीताधर्मा अपि उत्पन्नप्रणयनादयो भवन्ति । न हि धर्मसम्बन्धे उद्देश्यस्यापूर्व-
शेषत्वमपि प्रयोजकं. गौरत्वात् । अपि तु शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्धयै अपूर्वसम्बन्धि-
त्वमेव । अत एव 'अगन्म' इत्यादिमन्त्रस्याप्यपूर्वसाध्यफलार्थत्वम् । स च सम्बन्धः
प्रकृते श्रपणसाधनत्वाख्यस्समस्त्येव ।

ननु दधिशृतयोस्तण्डुलश्रपणसाधनत्वेऽपि न प्रणीताधर्मप्राप्तिः, प्रणीतानां हि
संयवनार्थत्वेन विनियोगात् । प्रकृते च संयवनाभावेन तदनुपपत्तेः । अत एव
सौर्यादिचरुष्वपि बहिरूष्मणा पाकाभावात् कपालतद्धर्मनिवृत्तिवत् संयवनाभावात्
प्रणीतातद्धर्मनिवृत्तिरेवेति चेत् ।

प्रणीतानां चाक्येन पिण्डसंयवनसाधनत्वावगमेऽपि आनुषङ्गिकहविःपाकसाधनत्व-
स्यापि सत्त्वात् सौर्यादिचरौ प्रकृते च प्रणीताधर्मोपपत्तेः ।

कृत्वाचिन्तया वाऽयं विचारः । इयं च प्रणीताधर्मप्राप्तिस्सत्यप्यकर्मन्तरत्वे दधि-
शृतयोः आग्नेयः विश्रपणसाधनत्वस्य नैमित्तिकसहश्रपणप्रयुक्तत्वेन नैमित्तिकतुल्य-
त्वात् फलचमसत्यायेन स्थानापत्त्यैव । न तु व्रीहियवन्यायेनेति ध्येयम् ॥ १३ ॥

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य ।

प्रणीतानां हविः पाकसाधनत्वमपि संयवननान्तरीयकमेव । तथाच धर्माणां संयवनद्वारा
अपूर्वसम्बन्धिद्रव्याङ्गत्वम् । न तु हविः पाकनिष्पत्तिद्वारा यदपूर्वसम्बन्धिद्रव्यं तदङ्गत्वमिति
संयवनाऽभावे द्वारानावात् न कथञ्चिदपि सौर्ये प्रकृते वा प्राप्तिः सम्भवतीत्यपरितुष्याह—
कृत्वाचितया वेति । यदि कर्मन्तरमेतत् स्यात् तदा एकापूर्वसाधनत्वाभावादेव न व्रीहियव-
न्यायेन औपदेशिकधर्मप्राप्तिः भवेदेव । अकर्मन्तरत्वे तु कदाचित् सामानविध्यन्यायेन स्यात् ।
सापि न भवतीत्याह—सत्यप्यकर्मन्तरत्वे इति ।

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ।

अत्रैवं भाष्यानुसारेण तन्त्ररत्नकारादिभिः सिद्धान्तो वर्णितः । 'स्थन्तरं पृष्ठं भवति' 'बृहत् पृष्ठं भवति' इति वाक्यद्वये पृष्ठशब्दस्य स्तुतिवाचकत्वात् स्थन्तरबृहत्पदाभ्यां अजहत्स्वार्थ-
लक्षणया तत्तत्सामसाधनकत्वं लक्षयित्वा स्थन्तरबृहत्साधनिकां पृष्ठाख्यां स्तुतिं कुर्वीतीति
वाक्यार्थः । तथाच उत्पत्तिभेदात् स्तुतशस्त्राधिकरणनीत्या (पू. २-१-५) अदृष्टार्थ-
पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य भेदात् तज्जन्यापूर्वस्यापि भेदे सत्यपि न तयोर्न्यायतो विकल्प उपपद्यते ।
अपि त्वदृष्टार्थत्वात् प्रयाजानूयाजादिवत् समुच्चय एव तथापि बृहद्वा स्थन्तरं वा पृष्ठं भवतीति
वचनेनैव विकल्पः । अत एव बृहद्रथन्तरसाम्नोः परस्परं तत्तत्पृष्ठस्तोत्रजन्यापूर्वप्रयुक्तानां
सम्मीलनादिधर्माणां न त्रीहिधर्माणां यवेष्विव साङ्कर्यम् । अतः पृष्ठद्वयमेव युक्तं, न तु
'पृष्ठैः स्तुवत' इत्यस्योत्पत्तिविधित्वमङ्गीकृत्य वामदेव्यादिसाधारण्येन माहेन्द्रस्तोत्राख्यं होतुः
पृष्ठमेकमेव । तत्रैव बृहद्रथन्तरयोः साम्नोः न्यायत एव विकल्प इति । तथात्वे पृष्ठैरिति
सङ्ख्याया उत्पत्तिवाक्यगतत्वेन कर्मभेदापादकत्वात् पृष्ठबहुत्वापत्त्या 'विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्र'
इत्यत्र सर्वपृष्ठपदेन ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वाभावेन षाडहिकानामेव साम्नां ग्रहणमिति साप्तमिको-
पपादनविरोधापत्तेरिति । अतः 'पृष्ठैः स्तुवत' इति मैत्रावरुणस्तोत्रादिसाधारण्येन प्रयोगः
छत्रिवदजहलक्षणया अनुवादरूप एवेति । सोऽयं सिद्धान्तो विधिरसायनकृतां

यद्व्रीहिप्रोक्षणादेर्यवमपि विषयं तन्वते तच्च चिन्त्यं

युक्ताऽपूर्वेण दध्यानयनविधिनयादर्थवत्ता विधीनाम् ।

नोचेन्नैमित्तिकोऽपि प्रतिनिधिवदियात् सामधर्मातिदेशान्

ऋच्छेत् सम्मीलनादीनपि च बृहदपि स्तुत्यपूर्वाविभेदात् ॥

इति श्लोकविवरणे अपूर्वसाधनत्वलक्षणाक्षेपप्रस्तावे आक्षिप्तः—

तथाहि—'पृष्ठैः स्तुवत' इत्येतदेव माहेन्द्रादीनां चतुर्णां स्तोत्राणां उत्पत्तिवाक्यम् ।
बृहद्रथन्तरवाक्यद्वयं तु माहेन्द्रस्तोत्रे साधनमात्रविधायकमित्युपपत्तौ विशिष्टविधिगौरवस्य
माहेन्द्रस्तोत्रतदपूर्वभेदकल्पनागौरवस्य च अभ्युपगमो नैव युक्तः । 'आज्यैः स्तुवते'
'पञ्चदशान्याज्यानि' 'पञ्चदशं होतुराज्यं सप्तदशं मैत्रावरुणस्य एकविंशं ब्राह्मणाच्छंसिनः
पञ्चदशमच्छावाकस्य' इत्यादिप्रयोगात् वहिष्पवमानानन्तरभाविषु चतुर्विंशं स्तोत्रेषु आज्यशब्दवाच्य-
ताया इव 'पृष्ठैः स्तुवते' 'सप्तदशानि पृष्ठानि' 'एकविंशं होतुः पृष्ठं' 'त्रिणवं मैत्रावरुणस्य'
'सप्तदशं ब्राह्मणाच्छंसिनः' 'पञ्चदशमच्छावाकस्य' इत्यादिप्रयोगात् माध्यन्दिनपवमानानन्तरभाविषु

चतुर्विंशति स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दवाच्यतायाः कल्पने बाधकाभावे सति पृष्ठैः स्तुवते इत्यस्याः श्रुतेः अनुवादत्वलाक्षणिकत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । क्वचित् होतुः पृष्ठे विशिष्य पृष्ठशब्दप्रयोगस्तु धने द्रव्यशब्दप्रयोगवत्, अर्जुने पार्थशब्दप्रयोगवत् निरुद्धलक्षणावशादेवेति न बाधकम् । प्रकृतौ पृष्ठबहुत्वं नास्तीति सात्मिकव्यवहारस्य विश्वजिति विधानयोग्यं चोदकाप्राप्तपृष्ठबहुत्वं नास्तीत्येवमर्थोपपत्तेः । अत एव तत्र ज्यौतिष्टोमिकपृष्ठचतुष्टयस्य चोदकाप्राप्तस्यानुवादवैयर्थ्यमपि ग्रन्थकारैः दर्शितम् । वैयर्थ्यमप्यविगणयन्तं प्रति 'रथन्तरं पवमाने कुर्यात्, आर्भवे-
वृहत्, मन्यन् इतराणि, वैरूपं होतुः पृष्ठे, वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्यं मैत्रावरुणसाम, रैवतमच्छा-
वाकसाम', इति षाडहिकपृष्ठविधित्वज्ञापकलिङ्गविरोधोऽपि सूत्रकारेण दर्शितः ।

ननु पृष्ठस्तोत्रभेदाभावे 'वृहद्रथन्तरं वा पृष्ठं कार्यं' इति ग्रन्थकारैः व्यवहारविषयतामापादितं विकल्पवचनं व्यर्थं; वृहद्रथन्तरवाक्ययोः एकस्मिन् पृष्ठे वृहद्रथन्तरविधायकतायां तयोरक्षराभि-
व्यक्तिरूपदृष्टप्रयोजननिवर्तने परस्परनिरपेक्षयोः न्यायत एव विकल्पप्राप्तेः इति चेत् ,

मैवम् । 'पृष्ठैः स्तुवत' इति विहितेषु स्तोत्रेषु रथन्तरवृहद्भामदेव्यनौधसकालेयानां पञ्चानां सामानुपदेशात् पृष्ठैः स्तुवत इत्यत्र पञ्च स्तोत्राणि विहितानीति शङ्कानिराकरणार्थं एकस्मिन्नेव प्राथमिके पृष्ठस्तोत्रे वृहद्रथन्तरयोः विकल्प इति वचनस्यापेक्षितत्वात् 'द्वादश स्तोत्राणि, द्वादशशस्त्राणि' 'तस्य नवतिशतं स्तोत्रीया' इत्यादिलिङ्गात् अधिकस्तोत्रसद्भावशङ्कानिराकरणसम्भवेऽपि अधिकतया भासमानादवश्यं यत् क्वचित् कल्पनीयस्य विकल्पस्य वृहद्रथन्तरयोरेव नियमार्थतया वचनस्य अर्थवत्त्वोपपत्तेः । अन्यथा वृहद्रथन्तरवाक्यद्वयविधेयपृष्ठद्वित्वाभ्युपगमेऽपि उक्तलिङ्गादेव तत्समुच्चयनिराकरणसम्भवेन विकल्पवचनवैयर्थ्यापत्तेरप्यपरिहार्यत्वात् । तस्मात् वृहद्रथन्तरपृष्ठस्तोत्रापूर्वभेदाभ्युपगमस्य गौरवपराहतत्वात्, अपूर्वसाधनत्वलक्षणाङ्गीकारे व्रीहिधर्माणां यवेप्विव वृहद्धर्माणां रथन्तरे रथन्तरधर्माणां वृहति च साङ्कर्यापत्तेर्दुर्निवारत्वात् । तद्वारणाय रथन्तरत्वादिविवक्षायां व्रीहित्वादिविवक्षापत्तेः अपूर्वसाधनत्वलक्षणां परित्यज्यैव तत्तत्स्वरूपविवक्षयैव साङ्कर्यं परिहरणीयम् । न च रथन्तरधर्माणां 'नोच्चैर्गैयम्' इत्यादीनां वृहद्धर्माणाञ्च 'उच्चैर्गैयं' इत्यादीनां परस्परविरोधादेव साङ्कर्यं सुपरिहरमिति वाच्यम् । अपूर्वसाधनत्वलक्षणया धर्माणां साधारण्ये सति अतिरात्रे षोडशिग्रहतदभावयोरिव आधाने सामगानतदभावयोरिव च वृहति रथन्तरे च उच्चैस्त्वतदभावयोः वैकल्पिकत्वाङ्गीकारेण समाधातुमुचितत्वात् । समुद्रध्याननिमीलनादीनामेवमप्यविरोधसम्भवे

(१४)—एकार्थत्वादविभागस्स्यात् ॥ ४६ ॥ निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥४७॥

ज्योतिष्टोमे 'पृष्ठैस्तुवते' इत्यनेन षट् पृष्ठस्तोत्राणि विहितानि । तत्र बृहद्रथन्तर-
सामसाध्ययोः 'बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवति' इति वचनाद्विकल्पः । तथा नौधसद्वयैत-
साध्ययोरपि । तथा च नियतानि चत्वारित्यादि चित्राधिकरणे कौस्तुभे स्पष्टम् । तत्र च

साधारण्यस्यानिवेश्यत्वाच्च । अतो बृहद्रथन्तरधर्मयोः असाधारण्यवत् त्रीहिधर्माणामप्यसाधारण्यमेव
युक्तमिति न येषु त्रीहिधर्मप्राप्तिरिति । तमिममाक्षेपं परिहर्तुमाह—षट्स्तोत्राणीति ।

अयं भावः । माभूत् पार्थसारथ्याद्युक्तदिशा पृष्ठस्तोत्रद्वयमेव ; अपि तु भवदुक्त-
रीत्यैव चत्वारि स्तोत्राणीव बृहद्रथन्तरवामदेव्यनौधसकालेयश्रैतानां षण्णामेव साम्नां 'अभि त्वाशूर
नोनुमः' इत्यादीनां षण्णामेव तृचानामाज्ञानाच्च षट्पृष्ठानि 'पृष्ठैः तुवते' इतिवाक्यविहितानी-
त्यङ्गीकारे नैव किञ्चिद्बाधकम् । एतेन बृहद्रथन्तरसामविषयविकल्पवचनस्य पञ्चस्तोत्राशङ्कानि-
राकरणार्थत्वेन सार्थक्यं भवदुपपादितमपास्तम् । षट्स्तोत्रापत्तिं इष्टापत्या परिहरतः पञ्चस्तोत्रा-
पत्तिशङ्काया अपि इष्टापत्या परिहर्तुं शक्यत्वात् ।

किञ्च विकल्पवचनेन बृहद्रथन्तरविकल्पनियमो यदि क्रियते, तर्हि तेनैव वचनेन
बृहद्रथन्तरसामद्वयरूपविशिष्टविकल्पविधानोपपत्तेः 'बृहत्पृष्ठं भवति' 'रथन्तरं पृष्ठं भवति'
इति वचनद्वयवैयर्थ्यापत्तिः एवमपि दुरुद्धरैव ; अतः षट्पृष्ठाङ्गीकारे बाधकाभावात् 'बृहत्पृष्ठं
भवति' 'रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति वचनद्वयेन होतुः पृष्ठद्वये माहेन्द्रसंज्ञकबृहद्रथन्तरसामरूप-
साधनमात्रविधानात् विकल्पवचनस्य माहेन्द्रसंज्ञकहोतुःपृष्ठद्वयविकल्पविधायकत्वेनैव सार्थक्यं,
वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—बृहद्रथन्तरसामसाध्ययोरिति । न ह्यस्मन्मते पृष्ठद्वयविकल्पविधान-
परत्वे साधनविशिष्टपृष्ठद्वयविधानाङ्गीकारेण साधनविधानलाभोपपत्तेः 'बृहत्पृष्ठं भवति' 'रथन्तरं
पृष्ठं भवति' इति वचनद्वयवैयर्थ्यापादनं सम्भवति विकल्पविधायकवचने बृहद्रथन्तरपदस्य
वामदेव्यादिपदवत् तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयपरत्वेन बृहद्रथन्तरसामपरत्वाभावेन तद्विधानासम्भवात् ।
तव तु साधनपरत्वात् वैयर्थ्यं स्फुटमेवेति भावः ।

ननु माहेन्द्रसंज्ञकपृष्ठद्वयाङ्गीकारे होतुः पृष्ठमिति एकवचनानुपपत्तिरित्याशङ्कानिराकर-
णायह—नियतानि चत्वारितीति । तथाचानुष्ठेयपृष्ठैक्याभिप्रायेणैकवचनम् । तथा 'द्वाद-
शस्तोत्रशस्त्रोऽग्निष्टोम' इति द्वादशत्वसङ्ख्या च द्रष्टव्येति भावः । एवञ्च माहेन्द्रसंज्ञकपृष्ठ-
द्वयाङ्गीकारेण तज्जन्यापूर्वयोर्भेदात् अपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि धर्माणां साङ्कर्यापत्तेः न बाधक-
मित्येतदाह—कौस्तुभे स्पष्टमिति । यथा चैवं सति एतदधिकरणपूर्वपक्षोत्थानं तथा

रथन्तरपुरस्कारेण केचिद्धर्मा विहिताः । 'रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत् नोच्चैर्गेयम्' इत्यादयः । केचिच्च बृहत्पुरस्कारेण 'बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेत् उच्चैर्गेयम्' इत्याद्याः । अत्र उभयत्रापि साम्नशेषित्वमेव न तु निमित्तत्वं उच्चैस्त्वादिप्रायपाठात् । ते किमुभयत्रापि सङ्कीर्णाः उत व्यवस्थिता इति चिन्तायां—

सत्यपि स्तोत्रभेदे तज्जन्यादृष्टस्य लाघवादेकजातीयस्यैव कल्पनादेकापूर्वसाधनी-भूतार्थत्वेन धर्माणामवघातादिवन् सङ्करः । न ह्यनयोः प्रयाजानूयाजवत् समुच्चयः येनादृष्टवैजात्यमावश्यकं स्यात् । अत एव विकल्पवचनस्याप्यदृष्टैक्य एव तात्पर्यमित्यपि सुवचम् । अतश्चापूर्वस्यैकत्वात् तत्तत्स्तोत्रसाम्नोश्च स्वरूपेणाप्रवेशाद्युक्तो धर्मसङ्करः ।

अत एव रथन्तरस्य 'अभि न्या शूर' इत्यस्यामुच्युत्पन्नत्वेन शूरादिप्रकारस्य बृहत्तश्च 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यस्यानुत्पन्नत्वेन आवाहनादिप्रकारस्य च भेदेऽपि न प्रवेशः । अस्य ऋक्साधनताप्रकारत्वेन सामसाधनताघटकत्वाभावाच्च । न हि

दर्शयिष्यतेऽनुपदमेव । साम्नः शेषित्वमेवेति । यत एवात्र साम्नः शेषित्वादुद्देश्यत्वं अत एव प्रस्तूयमाने इत्युद्देश्यविशेषणं अविवक्षितमिति रथन्तरादिसाममात्रोद्देशेन उच्चैष्ट्यादिधर्माणां विधानमिति भावः ।

एवं स्थिते यदत्र भाट्टालङ्कारकृता विधिरसायनोपपादितापूर्वसाधनत्वलक्षणाक्षेपखण्डन-प्रस्तावे बृहद्रथन्तरयोः धर्मसाङ्कर्यापत्तिपरिहारायोक्तम्—आस्तां बृहद्रथन्तरयोः एकस्तोत्रसाधनत्वं, यद्यपि च तदपूर्वसाधनत्वमेव बृहद्रथन्तरशब्दाभ्यां लक्ष्यते । तथाप्यन्वारम्भणीयायाः आरम्भद्वारा दर्शयागापूर्वार्थत्ववत् प्रस्तूयमानपदसमन्वित्यहारेण प्रस्तावाख्यरथन्तरभक्तिद्वारैव निर्मीलनादीनां स्तोत्रापूर्वार्थत्वप्रतीतिः न बृहति प्रसक्तिः । एवं बृहद्धर्माणां रथन्तरेऽपि । ननु रथन्तरशब्दस्यापूर्वसाधनत्वलक्षणया सामद्वयसाधारण्ये प्रस्तावोऽप्युभयनिरूपित एव द्वारं स्यात् । मैवम् । प्रथमबोधवेलायां रथन्तरीयनक्तिविशेषस्य द्वारत्वे निर्णीति पश्चात् आनर्थक्यपरिहाराय सत्यपि रथन्तरादिशब्दस्य लाक्षणिकत्वे बाधकाभावेन पूर्वावगतद्वारविशेषबाधायोगादिति । तदपास्तम् । अविवक्षितविशेषणार्थस्यापि द्वारताघटकत्वे ग्रहैकत्वब्रीह्यादिस्वरूपस्यापि तद्वटकत्वापत्त्या तत्राप्यनेकग्रहयवादिसाधारण्या [ना] पत्तेः । उद्गीथादिभागान्तरे, 'पुनान स्तोमवारय' इत्यादिऋगन्तररूढकण्वरंथन्तरादौ च विवक्षितद्वाराभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेश्च । अन्वारम्भणीयाया आरम्भद्वारकत्वाविवक्षाकारणानावाच्च किञ्चिद्बाधकमिति तत्रैवावेदितम् । एवं षष्ठस्तोत्रापूर्वभेदे सत्यपि पूर्वपक्षोपायमारचयति—सत्यपीति । इत्यपि सुवचमिति । अनेन

ऋगर्थभेदेऽपि साम्नः अक्षराभिव्यञ्जकता भिद्यते । कण्वरथन्तरे प्रकारद्वयस्याप्यभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेश्च ।

अत एव केषुचिद्वर्गेषु रथन्तरस्योपादानं केषुचित् बृहत् इति प्रतिनियतनिर्देशा-
द्रथन्तरत्वादिविवक्षया धर्मव्यवस्थेत्यप्यपास्तम् । न चैवमपि रथन्तरादिगीतेः ऋगक्षर-
वृत्त्यंशस्य दृष्टार्थत्वेऽपि स्तोभाक्षरवृत्त्यंशस्यादृष्टार्थत्वात् तददृष्टयोश्च गीतिभेदेन भेदात्
तत्तदपूर्वसाधनत्वलक्षणया धर्माणां प्रकृतौ न साङ्कर्यं, कण्वरथन्तरस्य बृहद्रथन्तर-
स्थानापन्नत्वेन तद्वत्स्तोभाश्रितगीत्यंशस्य प्राकृतस्तोभाश्रितगीत्यंशजन्यादृष्टार्थत्वेनैव
हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन कल्पनात् तत्रापि धर्मप्राप्त्युपपत्तिरिति वाच्यं, एवमपि

च विकल्पवचनस्य निर्मूलत्वेऽपि एकजातीयादृष्टार्थत्वेन ऐकार्थन्यायादेव विकल्प इत्यपि सूचित-
मिति ज्ञेयम् । भिद्यतेइति । वस्तुतस्तु नायं प्रकारभेदः शास्त्रे विवक्षितः; अपि तु स्वाभाविकः ।
न च तेन धर्मव्यवस्था भवति । यदि हि स्यादन्यथा नखैस्तुषकणमोकः क्रियते अन्यथा उल्लूख
लेनेत्युल्लूखलमुसलधर्मा नखेषु न भवेयुरित्यप्यनुसन्धेयम् । अत्र सिद्धान्ते 'निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन्'
इति सूत्रानुसारेण भाष्ये शास्त्रदीपिकायाश्च अपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि बृहद्रथन्तरत्वादिस्वरूप-
विवक्षया प्रतिनियतनिर्देशाद्व्यवस्थेत्युक्तम् । तदनूयाक्षिपति—अत एव केषुचिदिति ।
तथात्वे कण्वरथन्तरे धर्मप्राप्त्यनापत्तेरिति भावः । यत्तु अपूर्वसाधनीभूतरथन्तरस्योद्देश्यत्वे
विशिष्टानुवादकृतवाक्यभेदापत्तिरित्युक्तम् विधिरसायनकृता, तदयुक्तमेव । अजहत्स्वार्थ-
लक्षणया विशिष्टलक्षणाश्रयणे युगपत् वृत्तिद्वयविरोधवाक्यभेदप्रसरात् । अतः कण्वरथन्तरे
धर्मप्राप्तिरेव सुदृढं दूषणमित्यवधेयमिति अत एवेति पदेन सूचितम् । हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेनेति ।
वायव्यपशौ 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याधारयति' इत्ययं प्राजापत्ये पूर्वाधारे मन्त्रविधिर्न
भवति । किन्त्वैन्द्रे उत्तराधारे इति निर्णीतं दशमे 'हिरण्यगर्भे पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ।
उत्तरस्य नार्थवत्वात्' इति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्याम् । तत्रायं सिद्धान्तन्याय उक्तः । मन्त्रविधौ
मन्त्रजन्यं नियमादृष्टमपेक्षणीयं; अन्यथा ब्राह्मकल्पसूत्रोपद्रष्टृवचनादिभिरप्यनुष्ठेयार्थस्मरणसम्भवेन
मन्त्रनियमवैयर्थ्यात् । तच्च नियमादृष्टं प्रकृतौ पूर्वाधारे न क्लृप्तं, तत्र तस्यामन्त्रकत्वादिति ।
पूर्वाधारे मन्त्रविधिपक्षे अत्रैव कल्पनीयम् । उत्तराधारे तु तत् क्लृप्तम्, तस्य प्रकृतावपि
समन्वकत्वात्, अतः क्लृप्ते नियमादृष्टमन्त्रविशेष विधानं लघु इत्युत्तराधार एव मन्त्रविधिर्युक्त
इति । तेन न्यायेन इहापि प्राकृतस्तोभाश्रितगीत्यंशजन्यादृष्टस्य प्रकृतौ क्लृप्तत्वात्
तज्जनकत्वेनैव लाघवात् कण्वरथन्तरीयस्तोभवृत्तिगीत्यंशस्य विधानं क्रियत इति भावः ।
एवमपीति । अत्र च स्तोभानामेवादृष्टार्थत्वमङ्गीकृत्य तज्जन्यापूर्वप्रयुक्तत्वमुच्यते उत तद्वृत्ति-

गीत्यंशस्यादृष्टार्थत्वात् तददृष्टप्रयुक्तत्वम् ? नाद्यः स्तोभानामदृष्टार्थत्वेऽपि ऋगक्षराभिव्यञ्जक-
रथन्तरादिपदवाच्यतत्त्वसामाङ्गत्वात् धर्माणामपि च तत्त्वसामाङ्गत्वादेव 'गुणानाञ्च परार्थत्वाद्-
सम्बन्धः समन्वात् स्यात्' (पू. मी. ३-१-१२) इति न्यायेन परस्परमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः
स्तोभानां साम प्रणि गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वेनैवाङ्गत्वस्य अत्रैव पूर्वं साधितत्वेन
अदृष्टार्थत्वाभावाच्च, रथन्तरादिशब्दे स्तोभलक्षणापत्तेश्च । धर्माणां साक्षात् रथन्तरान्वयसम्भवेन
अरुणैकहायनीन्यायलभ्यपार्थिकस्तोभान्वयकल्पनस्याप्यपेक्षणाच्च । न द्वितीयः । तावतापि
रथन्तरादिपदेषु स्तोभवृत्तिगीत्यंशलक्षणापत्तेरनिवार्यत्वात् । अतो न धर्माणां स्तोभतद्बृत्ति-
गीतिजन्यादृष्टप्रयुक्तत्वमित्ययमर्थः एवमपीति पदद्वयेन सूचितः । एवञ्च ऋगक्षराभिव्यक्ति-
रूपदृष्टप्रयोजनार्थं साम्नि गीतिकालपरिच्छेदरूपदृष्टद्वारा स्तोभैरुपकारमात्ररूपं साहाय्यं क्रियते,
इत्यर्थे 'स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिं ऋगवत् [पू. मी. ९-२-९] इत्यधिकरणे निर्णीयते ।

यदत्र तन्त्ररत्नकृता—इदमाकृतम् । नादृष्टार्थं साम, दृष्टमेव तु साम्नः प्रयोजनम्
सामाङ्गभूतत्वदृष्टं स्तोभैः क्रियते । नचाङ्गादृष्टप्रयुक्ता धर्माः, विन्तु रथन्तरकार्यप्रयुक्ताः ।
अङ्गादृष्टप्रयुक्तत्वे हि रथन्तरशब्दः स्तोभलक्षणार्थः स्यादिति । यत्तु 'उभयसाम्नि चैवमेका-
र्थपत्ते' रिनि पूर्वपक्षसूत्रोत्तरस्मिन् 'स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात्' इति सिद्धान्तसूत्रे भाष्यकारो
वक्ष्यति—'सामप्रयुक्ता एवैते धर्माः साम्नापि हि दृष्टमदृष्टञ्च क्रियते । तस्मात् सामापि
धर्मप्रयोजने समर्थ, अनो व्यवस्था धर्माणाम्' इति । तस्यायमर्थः—ऋगक्षराभिव्यक्त्या दृष्टं
साक्षात्करोति येन पुनरदृष्टार्थं स्तुतिं अक्षराण्युत्पादयन्ति तेनादृष्टमपि परम्परया साम्ना
क्रियते । अतश्च तद्वेदाद्धर्माणां व्यवस्था सिध्यतीत्यभिप्रायः, न सामैवादृष्टार्थमिति ।
स्तोभास्तु सामाङ्गभूतमदृष्टं जनयन्तीत्युक्तम् । तत्कथमिव युक्तमिति न प्रतीमः । स्तोभानां
स्वत एवादृष्टात्मकस्तुतिजनकत्वे प्रमाणाभावात् । सत्यपि वा तस्मिन् सामाङ्गत्वानापत्तेः ।
सामाङ्गत्वस्य च दृष्टद्वारैवोक्तत्वात् । स्तोभवृत्तिसाम्नामेव अक्षराभिव्यक्तिरूपदृष्टप्रयोजनाऽसम्भवे
साक्षाददृष्टार्थत्वकल्पनस्यैव युक्तत्वात् । अतः स्तोभानां सामाङ्गत्वं दृष्टद्वारैव भवतीति—अर्थात्
साम तदाश्रयं भवन्नेव दृष्टविधयैवोपकारकम् । तेन च साम्ना जनितादृष्टसंस्कारसंस्कृतैः
स्तोभाक्षरैः सह अभिव्यक्तानि ऋगक्षराणि दृष्टमेव स्तुतिं जनयन्ति । तथा च स्तुत्या यददृष्ट-
मुत्पद्यते तत्रैव स्तोभगतसामजन्यादृष्टस्योपयोग इत्येव युक्तम् । प्रकृते च स्तोभगतादृष्टजनके-

ऋगक्षराधिरूढगीत्यंशो उच्चैस्त्वादिरूपधर्मसाङ्ग्यस्यानिवारणात् ।

न च तथाऽपि सामद्वयजन्यनियमादृष्टभेदात् तन्नियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तद्धर्मविधावुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कण्वरथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तद्धेदाभावात् साङ्ग्यार्थापत्तिरिति वाच्यं, नियमादृष्टस्य नियमजन्यत्वेन सामजन्यत्वाभावात् । तज्जन्यत्वेऽपि वा दृष्टप्रयोजनस्यैवाक्षराभिव्यक्त्यादेः पुरस्स्फूर्तिः कृत्या साधनतद्धर्म-प्रयोजकत्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् । इतरथा कृष्णलचरावपि अवघात-तद्धर्मप्राप्त्यापत्तेरिति प्राप्ते—

साम्नि सत्यपि न सम्मीलनादिधर्माणां तदपूर्वार्थत्वम्, रथन्तरादिपदे लक्षणापत्तेरित्येव समाधानमुचितं, न तु साम्नोऽदृष्टार्थत्वमेव नास्तीति वक्तुमुचितमिति दिक् ।

सामजन्यादृष्टार्थत्वाङ्गीकारेऽपि दूषणान्तरमाह—ऋगक्षराधिरूढेति । स्तोभवृत्तिगीत्यं-शजन्यादृष्टप्रयुक्तत्वे स्तोभाक्षराधिरूढगीतिकाले तत्तद्धर्मप्राप्तावपि तत्तदृगक्षरसंस्कारिकायां गीतौ तत्प्राप्तौ मानाभावः । यदा तु कथञ्चित् तस्यां तद्धर्मप्राप्तिरावश्यिकी तदा स्तोत्रापूर्वसाधनत्व-लक्षणापत्त्या धर्मसाङ्ग्यं दुर्निवारमेवेत्यर्थः ।

अत्र भाट्टालङ्कारकृता विधिरसावनोपपदितवृहद्रथन्तरधर्मसाङ्ग्यार्थापत्तिवारणाय यदुक्तं तदनूद्य दूषयति—न चेति । किञ्च यदि प्राकृतसामद्वयनियमादृष्टजनकत्वमेव लाघवात् कण्वरथन्तरस्य कल्प्यते तर्हि प्रकृतावपि एकजातीयनियमादृष्टजनकत्वमेव सामद्वयस्य कल्प्यतामिति न तददृष्टभेदादपि धर्मव्यवस्थसिद्धिः । अत एव वैकल्पिकव्रीहियवयोः नियमापूर्वमेवेत्याकरे विकल्पनिरूपणप्रसङ्गे स्थापितम् । नचात्र व्यवस्थितधर्मविध्यन्यथानुपपत्त्या विभिन्नमेव तत् कल्प्यत इति युक्तम् । व्यवस्थितधर्मविधिप्रवृत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन वृहद्रथन्तर-सामविधिना विहितयोः साम्नोः लाघवतर्कसहकारेण नियमादृष्टैक्यजनकत्वस्य पूर्वमवगतस्य तदनुरोधेन बाधे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत व्यवस्थितधर्मप्रवृत्तिसमयोद्भूतान्यथानुपपत्त्या अपूर्वसाधनीभूतरथन्तरत्ववृहत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया एवोचितत्वेन वृहद्रथन्तरयोः धर्मासाङ्ग्यवत् कण्वरथन्तेऽपि तदसाङ्ग्यार्थापत्तेरनिवारणात् । अतो व्यवस्थितधर्मविध्यनुप-पत्तिरत्राक्षमेति मत्त्वैव स्तोत्रापूर्वभेदसाधने प्रयासः प्राचामित्यपूर्वभेद एव धर्मव्यवस्थापकः । स च एकजातीयापूर्वकल्पने बाधकाभावात् न धर्मव्यवस्थायां प्रमाणम् ।

एतेन धर्मासाङ्ग्योपपादकप्रतिनियतनिर्देशहेतूपपादनपरस्य भाष्यस्य अस्मिन्नधिकरणे रथन्तरादिस्वरूपविवक्षया व्याख्यानं कृत्वा तत्र कण्वरथन्तरे धर्मप्राप्त्यनापत्त्या अपरितोषेण उत्तरा-

धिकरणे पृष्ठैक्याङ्गीकारेणापि रथन्तरादिपदे तत्तन्नियमादृष्टसाधनत्वलक्षणापरं व्याख्यानं यत् प्रकाशकारैः कृतं तदपास्तम् ।

प्रतिनियतनिर्देशस्य स्वान्यतरोपादानवैयर्थ्यात्त्या स्वरूपविवक्षातात्पर्यग्राहकत्वसम्भवेऽपि तज्जन्यनियमादृष्टसाधनत्वपर्यन्तलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वे मानाभावेऽपि व्रीह्यादिपदेऽपि तल्लक्षणाया निवारणासम्भवात् । नियमादृष्टसाधनत्वलक्षणायामपि अतिप्रसङ्गपरिहाराय तत्तत्स्वरूप-प्रवेशस्यावश्यकत्वे लाघवात् तत्तत्स्वरूपविवक्षामात्रेणैव बृहद्रथन्तरयोः धर्मासाङ्ग्यस्येव कण्वरथन्तरे धर्माप्राप्तेरेवापत्तेश्च । अतः क्वचित् प्रधानापूर्वसाधनत्वस्य क्वचित् नियमादृष्टसाधनत्वस्य लक्षणेति वैरूप्याश्रयणे मानाभावात्, ऐकरूप्याश्रयणे च व्रीहियवयोरिव तत्साङ्ग्यं दुर्निवारम् । अपूर्वैक्येऽस्वरसः सूचितः ।

तथाहि—यत् हि आग्नेयादिवाक्येनोत्पन्नस्य यागस्यापूर्वार्थत्वं क्लृप्तं तत्र तज्जनक-यागोद्देशेन विधीयमाना व्रीहयः यवाश्च भवन्त्येकजातीयापूर्वप्रयुक्ता इत्येकार्थत्वाद्युक्तो विकल्पः । उक्तञ्च तन्त्ररत्ने—“व्रीहियवौ तु न साक्षादपूर्वस्य साधकौ यागाच्चापूर्वम् । स चाग्नेयादि-वाक्यैरुत्पादितो व्रीहियववाक्ययोः द्रव्यविधानायानुद्यते, न तु ताभ्यां यागोत्पत्तिः क्रियते । [तथा सति] यागभेदोऽपूर्वभेदश्च स्यात् । इह तु स्तोत्रद्वयस्य भेदे तदेवादृष्टमपरेण उत्पद्यते इत्यत्र प्रमाणाभावः” इति । प्रकृते च पृष्ठैः स्तुवत इति वाक्येन षण्णामेव स्तोत्राणां विधानात् तत्र च कारणतावच्छेदकतत्तत्पृष्ठत्वावच्छिन्नकारणभेदादपूर्वभेद आवश्यक एव नहि लाघवमात्रेणैवैकापूर्वकल्पना, लाघवञ्चास्ति किञ्चित्प्रमाणम् । किन्तु विधिरूपप्रमाणेन निर्णयार्थे सन्देहे अनुग्राहकमात्रम् । तच्च विधिविरोधे अप्रयोजकम् । अन्यथा षट्पृष्ठसाध्या-पूर्वाणामपि लाघवादेकजातीयत्वापत्तेः । अतो नैकापूर्वजनकपृष्ठस्तोत्रसाधनत्वं बृहद्रथन्तरयोरिति नापूर्वभेदात् धर्माणां साङ्ग्यमित्येव युक्तमिति ।

अत एव येषां मते ‘पृष्ठैः स्तुवते’ इति षण्णां पृष्ठस्तोत्राणामुत्पत्तिवाक्यं तेषां मते माहेन्द्रपृष्ठद्वयाङ्गीकारात् ‘बृहत्पृष्ठं भवति’ ‘रथन्तरं पृष्ठं भवति’ इति वचनद्वयेन सामद्वयविधान-मेव क्रियत इति सिद्धं भवति । तेषां मते अस्मिन् वचनद्वये पृष्ठशब्दस्य रूढ्या माहेन्द्रस्तोत्र-परत्वात् तद्वैकत्वस्य च उद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वे सति पृष्ठ[शब्द] वाच्योभयस्तोत्रेऽपि प्रत्येकं बृहतो रथन्तरस्य च साधनत्वेन विधानापत्तिरनिवार्यैव । तथा च एकैकस्मिन् होतुः पृष्ठे बृहद्रथन्तरयोर्विधाने एकापूर्वसाधनऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वेन ऐकार्थ्यात् विकल्पसिद्धेः

सत्यपि स्तोत्रद्वयजन्यापूर्वैक्ये अवान्तरकार्यभेदात् व्यवस्थासिद्धिः । तथा हि—
स्तोत्रत्वं तद्व्याप्यवैजात्यं वा न तावत्प्रतिगुणाभिधानव्यक्तिविश्रान्तं द्वादशस्तोत्रत्वानु-
पपत्तेः, अपि तु तत्तत्स्तोमकगुणाभिधानव्यक्तिषु व्यासज्यवृत्तिः, तासां च न यौगपद्यं,
क्षणिकत्वात् क्रमिकत्वाच्च । अतस्तत्तद्गुणाभिधानेभ्यस्संस्काररूपाण्यदृष्टान्युत्पद्यन्ते ।
तैश्च सकलगुणसमूहालम्बनात्मिका तत्तद्विजातीयस्तोत्रत्वावच्छिन्ना अभिधानव्यक्ति-
रेका उत्पद्यत इत्यवश्यं वाच्यं, तत्र च विजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया संस्कारेष्वपि
वैजात्यावश्यंभावात्, दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तद्धर्मा
इति न प्रकृतौ साङ्कर्यम् ।

कण्वरथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहद्वयजनकतयैव ऋगन्तर-
जन्यसतदशसङ्ख्याकगुणाभिधानव्यक्तिविधानात् ^१तत्तत्संस्कारसमूहप्रयुक्तधर्मप्राप्त्यु-
पपत्तिरिति सर्वमनाकुलम् ॥ १४ ॥

कदाचित् बृहत् कदाचित् रथन्तरमित्यनुष्ठानापत्तिः । पृष्ठस्तोत्रद्वयविधानपरमेतद्वचनद्वयमि-
त्येतत्पक्षे, एकपृष्ठवादिते च नेयमनुपपत्तिरित्यपास्तम् ।

पृष्ठस्वरूपे आनर्थक्यपरिहारार्थं तत्तद्विजातीयापूर्वसाधनत्वलक्षणया बृहद्रथन्तरसामरूप-
विधेयसामर्थ्यानुरोधेन च तत्तद्विजातीयापूर्वसाधनीभूतत्वप्रकारकस्तोत्रस्यैव भिन्नतयैवोद्देश्यत्वावगतेः
साङ्कर्यप्रसक्त्यभावादिति ।

एवन्तावत् पृष्ठस्तोत्रभेदे सति अपूर्वभेदाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् तेनैव धर्माणां साङ्कर्य-
मिति सिद्धान्तसिद्धिर्भवत्येव । अङ्गीकृत्याप्यपूर्वैक्यं प्रकारभेदादेव धर्मव्यवस्थां ये वदन्ति तेषां
मतेनापि प्रकारभेदस्वरूपनिरूपणेन सिद्धान्तः सूत्रपाद एवेत्यभिप्रेयेणाह—अवान्तरकार्यभे-
दादिति । तथाच प्रकारपदमवान्तरकार्यपरं ज्ञेयमिति भावः । तदेव निरूपयति—तत्तच्छूर-
त्वादिगुणाभिधानजन्यतत्तत्संस्काररूपादृष्टसमूहरूपावान्तरकार्योत्पत्त्यनन्तरं एकैकपृष्ठस्योत्पत्तौ रथ-
न्तरजन्यविजातीयपृष्ठस्तोत्रव्यक्तिजनकतावच्छेदकतया रथन्तरजन्यावान्तरादृष्टसमूहे एकं वैजात्यं,
तथा बृहत्सामजन्यविजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया बृहत्सामजन्यादृष्टसमूहे अपरं वैजात्यम्
तादृशविजातीयावान्तरादृष्टसाधनत्वस्यैव लक्षणात् अवान्तरादृष्टानाञ्च भेदात् धर्मव्यवस्थेति भावः ।

यत्तु अस्मिन् मते प्रकारद्वयविधुरेषु कण्वरथन्तरादिषु न बृहद्धर्माः न वा रथन्तरधर्माः
स्युः द्वाराभावादिति दूषणं तन्त्ररत्नकृता दत्तं तत् परिहरति—कण्वरथन्तरे चेति । सर्वमना-
कुलमिति । अस्मिंश्च पक्षे तत्तन्निर्देशादिदमवगच्छामः । अन्यथा बृहत्साधयति, अन्यथा

रथन्तरमिति । प्रत्यक्षं खल्वन्यन्यदुपलभामहे रथन्तरं शूरादिकांशे स्तुतिं कुर्वेत् पृष्ठं साधयति ; बृहत् चित्रिकाम् । तस्माद्रथन्तरधर्माः शूरादिकायां स्तुतौ निबद्धाः रथन्तरे प्रस्तूयमाने भवेयुः न बृहति । बृहद्धर्मा अपि चित्रादिकायां स्तुतौ निबद्धाः बृहति भवेयुः न रथन्तरे । तस्माद्वयवस्था धर्माणाम् इति भाष्यं समञ्जसार्थमुपपद्यते । स्तोत्रापूर्वभेदप्रयुक्तधर्मव्यवस्थामातोपपादनपरत्वेन आज्ञस्यं स्फुटमेव । यद्यपि तन्त्ररत्नकृता—“भाष्यस्य चायमर्थः—निर्देशसामर्थ्यात् केषुचिद्धर्मेषु बृहत्तिर्दिश्यते केषुचित्तु रथन्तरं । तस्य निर्देशस्यार्थवत्त्वादिदमवगच्छामः—अन्यथा बृहत्साधयति, अन्यथा रथन्तरं, अपूर्वभेदानुविद्धं स्तुतिद्वयं सामद्वयेन साध्यत इत्यर्थः । न केवलं चोदनान्तरादेव स्तुत्योर्भेदः किन्तु प्रत्यक्षं खल्वन्यन्यत्वमुपलभामहे रथन्तरं शूरादिकां बृहत् चित्रादिकामिति । तस्माद्वयवस्था” इत्यनेन ग्रन्थेन स्वपक्षेऽपि भाष्यं योजितम्; तथाप्यपूर्वभेदानुविद्धं स्तुतिद्वयं सामद्वयेन साध्यते इत्यर्थस्तु नैव धर्मविधिगततन्निर्देशार्थीनः । विन्तु उत्पत्तिवाक्यद्वये विशिष्टविध्यधीन एवेति निर्देशादिदमवगच्छाम इति भाष्यस्यानाञ्जस्यं स्फुटमेव । तावन्नैव च धर्मव्यवस्थोपपादनसम्भवे प्रत्यक्षं खल्वन्यन्यत्वमुपलभामहे इत्याग्रेमग्रन्थस्य निष्प्रयोजनत्वमपि । प्रत्युत एतस्य ग्रन्थस्य प्रकारभेदप्रतिपादनपरस्य कण्वरथन्तरादिषु धर्मप्राप्तिसाधकत्वमेवेति सर्वथाऽनाञ्जस्यं भाष्यग्रन्थस्येत्ययमर्थः सर्वपदेन सूचितः ।

अत एवात्र स्तोत्रापूर्वभेदेऽपि निर्देशाद्वयवतिष्ठेरन्निति सिद्धान्तसूत्रगतनिर्देशपदस्वारस्यमनुगृह्यता नैवापूर्वभेदो धर्मव्यवस्थानियामक इत्ययं हेतुः एतदधिकरणे साधारण इति वक्तुं शक्यते । अपूर्वैक्येऽपि शक्यतावच्छेदकरूपनिर्देशभेदभिन्नोद्देश्यानामपि धर्माणामेतदधिकरण एव व्यवस्थाप्रतिपादानावश्यकत्वात् । अत एव ‘त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्’ इति ऋगुद्देशेन विहितानां त्रिरभ्यासादीनां अपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि प्रथमासुत्तमामिति निर्देशवैयर्थ्यानुपपत्त्या अपूर्वसाधनीभूतप्राथम्योत्तमत्वावच्छिन्नत्वेन उद्देश्यत्वाङ्गीकारात् तदवच्छिन्नोद्देशेन विहितत्वेन च न ऋगन्तरेषु साङ्कर्यम् । तथा ‘इत्यश्वाभिधानीमादत्ते’ इत्यत्र अश्वाभिधान्युद्देशेन मन्त्रविशिष्टादानविधानेऽपि अश्वाभिधानीस्वरूपे आनर्थक्यात् अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां एकया प्रणाड्या एकापूर्वसाधनत्वात् व्रीहिधर्माणां यवेष्विव गर्दभाभिधान्यामपि मन्त्रप्राप्तेः । ‘इत्यश्वाभिधानीमादत्ते’ ‘युञ्जथाँ रासमं युवमिति गर्दभं प्रतिष्ठापयति’ इति नियतनिर्देशानुपपत्त्या अपूर्वसाधनीभूताश्वसम्बन्धित्वगर्दभसम्बन्धित्वादेः उद्देश्यतावच्छेदककोटिनिवेशेनैव निवारणात् न मन्त्रसाङ्कर्यं भवति । नचात्रापूर्वभेदोऽस्ति येन तद्वारणं भवेत् । अतः सर्वसाधारण्येन धर्मविधौ उद्देश्यवाचिकनियतशब्दभेद एव निर्देशपदेन सूत्रस्थेनाभिधीयते । स च प्रकृतेऽपि बृहद्रथन्तरशब्दरूपः सामरूपो वेति । यद्यप्यपूर्वसाधनीभूतरथन्तरत्वविवक्षा इहापि प्राप्ता,

(१५)—अप्राकृते तद्विकाराद्विरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥

वैश्यस्तोमे 'कृष्णरथन्तरं पृष्ठं भवसि' इति श्रुतम् । तच्च, प्रकृतौ बृहद्रथन्तरयोरेव पृष्ठशब्दसामानाधिकरण्यात् पृष्ठपदसामानाधिकरणसामत्वसादृश्येन होतुः पृष्ठ एव निविशते, न तु मैत्रावरुणादिपृष्ठेषु इति तत्रैव कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च बृहद्रथन्तर-विकारत्वात् तद्धर्मप्राप्तिरापि पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या अविवादैव । सा च किं समुच्चयेनो-भयधर्मप्राप्तिः उत विकल्पेनेति चिन्तायां—

तथापीह कण्वरथन्तरादिषु धर्माप्राप्तिरूपबाधकस्य सत्त्वात् न सा आश्रिता । किन्तु बृहद्रथन्तर-शब्दोपजीव्या बृहद्रथन्तरपदप्रतिपाद्यावान्तरादृष्टभेदरूपप्रकारविवक्षैव लाघवात् स्वीकृता । यत्र तु अश्वामिधानस्य आदौ प्रसिद्धतद्विकृत्यभावेन न तत्र मन्त्राप्राप्तिरूपं बाधकं तत्रोद्देश्यता-कठेदकधर्मावच्छिन्नस्यैव विवशेति न किञ्चित् बाधकं इत्यप्यनुकूलमिति पदेन सूचितमित्यलं विस्तरेण ।

अप्राकृतेतद्विकारात् ।

ननु यदि प्रकृतौ षट् पृष्ठानि तद्विकृतौ विधीयमानानां कण्वरथन्तरादीनां वामदेव्यादि-पृष्ठस्तोत्रनिवेशापत्तिरित्याशङ्कानिराकरणायाह—तच्च प्रकृताविति । यथैव हि 'उक्थ्यो वैरूपसामा' इति विहितवैरूपसाम्नो बहुव्रीह्यन्तपदनिर्दिष्टाङ्गत्वरूपधर्मस्य रथन्तरे प्रकृतौ 'यदि रथन्तरसमा' इत्यादौ दृष्टत्वात् तेनैव सादृश्येन रथन्तरसाध्यहोतुःपृष्ठ एव निवेशः, तथेहापि पृष्ठशब्दसामाना-धिकरण्यसादृश्येन होतुः पृष्ठ एव निवेशो न त्वन्यत्रेति चित्ताधिकरणे कौस्तुभे स्पष्टमुपपादित-मिति भावः ।

अत्र शास्त्रदीपिकायां सन्देहे विकल्पसमुच्चयकोटिद्वयं प्रदर्श्य पूर्वपक्षोत्तरत्वेन समुच्चय-सिद्धान्तपक्षं भाष्यकारीयं उपपाद्य पुनरपि विकल्पसिद्धान्त एव वार्तिककारीयमतत्वेनोपपादितः । तत्रैवं रीत्या प्रकारत्रयोपपादने गौरवं स्फुटमेवेति तदपेक्ष्य लाघवं दर्शयन् सन्देहकोटौ विकल्प-कोटिमुपेक्ष्य समुच्चयकोटिमनुवदति—सा च किमिति । अत्र भाष्यकारेण सिद्धान्ते यस्मात् कण्वरथन्तरमुभयोः कार्ये वर्तते तस्मादुभयधर्मान् लभते इत्युक्तम् । तदनुपपन्नम् । यद्यप्युभयोः कार्ये वर्तते कण्वरथन्तरं तथापि कार्यपृष्ठभावेन विकल्पेनैव प्राप्तयोः बृहद्रथन्तरयोः विकृतौ समुच्चयाभावात् तत्तत्स्थाने विहितं कण्वरथन्तरं अन्यतरधर्मनिव लभते न तुभयधर्मानिति न

स्तोत्रद्वयजनकविजातीयसंस्कारसमूहयोः प्रकृतौ तत्तद्वत्सामादिसामग्रीमेदेन विकल्पेनोत्पत्तावपि वैश्यस्तोत्रे कण्वरथन्तरनदाश्रयभूतक्रगादिरूपसामग्र्यैश्चैकैकस्मिन्नेव सप्तदशसङ्ख्याकसंस्कारसमूहे तज्जन्यगुणान्निधानसमूहालम्बने वा वैजात्यद्वयाभिव्यक्तौ बाधलाभात् प्रयोजकद्वयसत्त्वेनाविरुद्धसम्मीलनादिधर्माणां समुच्चयः विरुद्धो-
चैष्टादीनां तु विकल्प इति प्राप्ते—

भाष्यकारेण तावदिष्टान्येन सनाहितम् । पार्तिककारस्तु—पृष्ठद्वयजन्यापूर्व-
स्यैकजातीयत्वेनातिदेशेनेह प्रकृतौ तत्साधनत्वेन विकल्पेनैव पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनी-
भूतसंस्कारसमूहद्वयस्य च प्राप्तेस्तादृशसाधनत्वेनैव चोपदिष्टयोः कण्वरथन्तरादि-
सामनदृष्टाविकल्पेनैव तज्जनकत्वम् । न च सामग्रीवशात् वैजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिः,

समुच्चयसिद्धान्तोपपत्तिस्संभवतीत्यभिप्रेत्य उभयोः कार्ये वर्तते इति भाष्यग्रन्थस्य यथाश्रुतार्थं परित्यज्य
भाष्याभिप्रायं विवृण्वन् पूर्वपक्षमारभते—स्तोत्रद्वयजनकैति । वैजात्यद्वयाभिव्यक्ताविति ।
अयं भावः—प्रकृतौ तावत् बृहद्रथन्तरसामग्र्यनदाश्रयक्रगादिभिन्नसामग्रीजन्यत्वात् सप्तदश-
सङ्ख्याकसंस्कारसमूहद्वयं प्रागुक्तरीत्या संस्कारसमूहद्वयजनकत्वानुरोधात् समूहद्वयमेवोत्पादनीयम् ।
तथापि लाघवात् एकस्य विकल्पेनोत्पत्तिस्वीक्रियते । प्रकृते च एकया कण्वरथन्तरादिसामग्र्या
प्रागुक्तरीत्या संस्कारसमूहद्वयजनकत्वानुरोधात् समूहद्वयमेवोत्पादनीयम् । तथापि लाघवात्
एक एव सप्तदशसङ्ख्याकः संस्कारसमूह उत्पद्यते ; तत्रैव बृहद्रथन्तरसामग्रीजन्यं वैजात्य-
द्वयमङ्गीक्रियते ; कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीत्यस्य च अयमर्थः—कण्वरथन्तरेण पृष्ठस्तोत्रसाधन-
वैजात्यावच्छिन्नसंस्कारद्वारा पृष्ठस्तोत्रं भावयेदिति । यद्यपि कण्वरथन्तरादिसामग्रीजन्यसप्त-
दशसङ्ख्याकसंस्कारसमूहस्य एकस्यापूर्वस्य न प्राकृतबृहद्रथन्तरादि सामग्रीजन्यता, (येन)
प्राकृतसंस्कारसमूहद्वयजनकत्वेन कण्वरथन्तरस्य विधानाभावात् । तादृशसंस्कारसमूहद्वयाभावे
तत्प्रयुक्तधर्माणां कण्वरथन्तरे प्रातिरूपपादिता दुरुपपादा ;

तथापि धर्मविधौ पृष्ठस्तोत्रसाधनीभूतबृहद्रथन्तरसामग्र्यैवैजात्यावच्छिन्नसंस्कारमात्रस्यैवो-
द्देश्यत्वस्वीकारम् । तस्य च प्रकृतौ प्रत्येकं तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नत्वस्य संस्कारसमूहद्वय इव
इहैकस्मिन्नप्यपूर्वे सत्त्वात् प्रयोजकलाभात् धर्मसमुच्चयो नागुलभः । नहि धर्मप्राप्तौ तत्तद्वैजा-
त्यावच्छिन्नतत्तत्संस्कारसमूहव्यवित्तत्वं प्रयोजकम्, अपि तु लाघवान् तत्तद्वैजात्यावच्छिन्न-
संस्कारत्वमात्रमेव । तावन्तैव बृहद्रथन्तरयोः परस्परं धर्मासाङ्कर्यस्य कण्वरथन्तरे उभयधर्म-
साङ्कर्यस्य चोपपत्तिरिति न किञ्चित् बाधकमिति । पृष्ठस्तोत्रद्वयस्यैवेति । एतच्च पृष्ठस्तोत्रे
द्वित्वान्निधानं वार्तिककृता पृष्ठस्तोत्रद्वयाङ्गीकारात् वास्तववार्तिकसिद्धान्तमात्रकथनाभिप्रायम् ; न तु

निर्मिलनादेरपि सामग्रीत्वसम्पादः तथा ऋक्साममात्रस्य तदभावात् । न च सम्मील-
नादेरपि समुच्चयः, सम्मीलनादिसमुच्चये सामग्रीसत्त्वाद्वैजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिः,
तदुत्पत्तौ च प्रयोजकसत्त्वात् सम्मीलनादिसमुच्चय इति इतरेतराश्रयात् । एकव्यक्तौ
जातिद्वयाङ्गीकारे साङ्कर्यप्रसङ्गाच्च । अतस्सम्मीलनादीनामैच्छिको विकल्प एवेति ॥१५॥

एकपृष्ठस्तोत्रवादिमते विकल्पसिद्धान्तानुपपत्तिप्रदर्शनपरम् । तन्मतेऽपि तदुत्पत्तेः । तदुक्तं
शास्त्रदीपिकायाम्— यद्यपि तावदेकैव पृष्ठस्तुतिः धर्माणां प्रयोजिका तथापि तेषां सामद्वार-
त्वात् सामोश्च वैकल्पिकत्वात्, धर्माणाञ्च पृथङ्निर्देशेन व्यवस्थितत्वात् केचिद्धर्माः रथन्तररूप-
साधनद्वारेण स्तुत्यपूर्वं साधितवन्तः केचित् बृहद्वारेण । एवमेव विकृतावप्यतिदेशेन
कदाचित् रथन्तरं स्वधर्मयुक्तं पृष्ठसाधनं, कदाचित् बृहतु; एवं प्राप्ते कण्वरथन्तरं तयोः कार्ये
विहितमपि यथाप्राप्तयोः कार्ये विधानात् कदाचित् रथन्तरकार्ये कदाचित् बृहत्कार्ये विहितं
भवति, न सर्वदा द्वयोः कार्ये । ततश्च कदाचित् कस्यचित् धर्मान् गृह्णाति न सर्वदा सर्वान् ।
स्तुतिरपि प्रकृतौ अन्योन्यनिरपेक्षैर्धर्मैः साधिता विकृतावपि न समुच्चयमपेक्षते । किमुत यदा
द्वे स्तुती प्रकृतौ वचनात् विकल्पेनानुष्ठिते विकृतावपि तथैव प्राप्ते तयोः वचनात् विकल्पेनानुष्ठी-
यमानयोः साधनत्वेन विधीयमानं कण्वरथन्तरं अन्यतरधर्मानेव गृह्णातीति व्यक्तमेतत् ।
तस्माद्विकल्प इति । इतरेतराश्रयादिति । वस्तुतस्तु एतादृशेतेतराश्रयापत्तेः प्रकृतावपि
तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नसंस्कारसमूहद्वयोत्पत्तौ सम्मीलनादिधर्मसिद्धिः ; तत्सिद्धौ च तत्तद्वैजात्या-
वच्छिन्नोत्पत्तिः इत्येवं समानत्वात् तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नसंस्कारसमूहस्य अनुत्पन्नस्यैवानुष्ठापकत्वाङ्गी-
कारेण तदुत्पत्तेः सम्मीलनादिधर्मानुष्ठानेऽनपेक्षितत्वेन अन्योन्याश्रयाप्रसक्तिरूपपरिहारस्याप्युभयत्र
समानत्वमित्यभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह—एकव्यक्ताविति ।

(१६)—उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥ ४९ ॥ स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था
स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥

यत्र संसवगोसवश्येनादौ बृहद्रथन्तरयोः प्रकृतित एव विकल्पे प्राप्ते—‘उभे
बृहद्रथन्तरे भवतः,’ इति श्रुतम् : तत्र यन्मते तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साधनसाम्नोरेव च
वस्मिन् विकल्पः, तदाऽनेन वचनेन तयोस्तुच्चयमात्रविधानादेकस्मिन्नेव सप्तदशस्तोमके
पृष्ठे अंशतस्सामद्वयं, तत्र च व्यवस्थिता एव तद्धर्माः । यदा तु प्रकृतावेव पृष्ठस्तोत्रद्वयं

उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ।

अत्र पृष्ठैः स्तुवत इति वाक्येन एकमेव होतुः पृष्ठं विधीयते । पृष्ठैरिति बहुवचनं
पृष्ठापृष्ठसमुदायानुवादकम् । तस्मिंश्च पृष्ठस्तोत्रे बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवतीति वचनात् साधन-
भूतयोः बृहद्रथन्तरयोः साम्नोः विकल्प इति न्यायसुधाकारमते ‘संसवे उभे कुर्यात्’ इति
वाक्यार्थवर्णने अनुष्ठानभेदफलं दर्शयति—तत्र यन्मते इति । अत्र च ‘एकार्थत्वाद्विभागः
स्यात्’ इत्यधिकरणभाष्ये आपाततः प्रतीयमानमपि पृष्ठैक्यं एकजातीयापूर्वजनकत्वेन नेयमिति
पूज्यपादैः तदधिकरणे पृष्ठद्वयाङ्गीकारेण सूचितम् । भाष्यमपि च तन्त्ररत्ने पृष्ठभेदपरतया
स्पष्टमेव व्याख्यातमिति भाष्यकारस्य न पृष्ठैक्ये आग्रह इति सूचयितुं सामान्यतो यन्मते
इत्युक्तम् । एवं स्थिते प्रकाशकाराणां भाष्यकारमतत्वेन यदेतेष्वधिकरणेषु पृष्ठैक्ये आग्रह-
प्रदर्शनं तत् व्यर्थमेवंति ध्येयम् । तयोः समुच्चयमात्रविधानादिति । अस्मिंश्च मते
बृहद्रथन्तरयोरेव समुच्चयविधानात् बृहद्रथन्तरपदं यथा श्रुतार्थं भवति । पृष्ठद्वयवादिमते यथा
बृहज्जन्यस्तोत्रापूर्वप्रयुक्तानां धर्माणां रथन्तरजन्यस्तोत्रापूर्वप्रयुक्तानाञ्च धर्माणां तदपूर्वजनक-
समुच्चितपृष्ठद्वयजनकयोः बृहद्रथन्तरयोः प्राप्त्यापत्तिः स्यात् । न चैतद्युक्तम् । समुच्चितपृष्ठद्वय-
विधाने विशिष्टविधित्वापत्त्या तदपेक्षया स्तोत्रगतसमुच्चयमात्रविधाने लाघवेन तद्विधानानुपपत्ति-
रिति । अंशत इति । एकमेव सप्तदशस्तोमकं पृष्ठं प्रकृतौ कदाचित् रथन्तरेण कदाचित्
बृहता साधितमासीत् । तदेव त्विह उभाभ्यां समुच्चयेन साधनीयम् । तत्र विषमसङ्ख्यत्वात्
‘समं स्यादश्रुतत्वात्’ इति न्यायाप्रवृत्तेः प्रथमतः एकतरेण साक्षा आद्यं स्तोमं संपाद्य तदुत्तरस्तोम-
संपादनं उत्तरेण कार्यमित्येव अशतः सामद्वयनिवेशोऽथवा द्वाशमिकाधिकरणवक्ष्यमाणरित्या
कल्पमूत्रकारवचनात् विभाग इत्यर्थः । पृष्ठस्तोत्रद्वयवादिमतेऽनुष्ठानभेदं दर्शयति—यदा त्विति ।
अत्र तन्त्ररत्ने पृष्ठानुवादेन कण्वरथन्तरवत् इह सामद्वयं विधीयते । तत्र यद्बृहत् कार्यं पृष्ठं
तदुभाभ्यां साध्यते । तथा रथन्तरकार्यमपि । कार्यप्रयुक्ताश्च धर्माः । तेनोभयत्रापि

वैकल्पिकं इह च तयोरेव बृहद्रथन्तरपदलक्षितयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्सामकपृष्ठद्वयस्य प्रत्येकं सप्तदशस्तोमकस्य करणाद्धर्माणां व्यवस्थैव । न ह्यत्रैकेकार्थे समुच्चितस्तोत्रद्वयविधानं, येनैकैकार्थे उभयविधानात् उभयतोभयधर्मास्स्युः । विशिष्टविधिगौरवाद्-

उभये भवितुमर्हन्ति । यथा कण्वरथन्तरे सामद्वयधर्माणामव्यवस्थया प्रयोगः तद्वदिहापि उभयो रप्युभयधर्माः अव्यवस्थया स्युरिति पूर्वपक्षं प्राप्य पृष्ठानुवादेन कण्वरथन्तरविधिः—यत्पृष्ठं तत् कण्वरथन्तरमिति । बृहद्रथन्तरे तु न पृष्ठानुवादेन विधीयेते । विन्तर्हि? चोदकेन विकल्पेन प्राप्नुवनी वचनेन समुच्चियेते । अन्यथा रथन्तरस्य बृहत्साध्यपृष्ठे बृहत्तश्च रथन्तरसाध्ये पृष्ठे विधानात् अप्राकृतकार्यकारिता स्यात् । तस्मादिहापि एककार्यकारित्वाभावात् स्वस्वतत्तत्पृष्ठरूपभिन्नकार्यसाधनत्वात् तत्तत्पृष्ठजन्यापूर्वप्रयुक्तव्यवस्थितधर्मके यथाप्राप्त एव बृहद्रथन्तरे सामनी प्रयोक्तव्ये । कथं तर्हि पृष्ठानुवादेनाविहितयोः पृष्ठसाधनत्वमिति चेत् । उच्यते । यद्यपि पृष्ठशब्दो नोच्चारितः तथापि प्रकृतौ पृष्ठसाधने दृष्टे इति विद्वानपि पृष्ठसाधने एव भविष्यतः नान्यस्मिन् प्रदेशे प्रयोक्तव्ये इति सिद्धान्तितम् । तस्माच्च तन्त्ररत्नग्रन्थात् स्पष्टमेव बृहद्रथन्तरपदं केवलसामपरमेव प्रतीयते । न चैतद्युक्तं, प्रकृतौ बृहद्रथन्तरसाध्यपृष्ठद्वयविकल्पस्य शास्त्रसिद्धत्वेऽपि तदनुनिष्पन्नस्य साधनभूतसामद्वयविकल्पस्य अर्थसिद्धत्वेन आर्थिकस्य विकृतावनतिदेशेन साधनाविकल्पस्य प्राप्त्यभावे तद्वाधेन समुच्चयविधानस्य असम्भवात् । अतः शास्त्रीयस्य पृष्ठस्तोत्रद्वयविकल्पस्यातिदेशप्राप्तस्य बाधनायैव समुच्चयविधानं युक्तम् । अतश्चास्मिन् मते बृहद्रथन्तरपदयोः तत्साध्य पृष्ठलक्षणया ये बृहद्रथन्तरसाध्ये पृष्ठस्तोत्रे ते उभे कर्तव्ये इत्यर्थसिद्धिः । एवञ्च पृष्ठशब्दाभावे प्रकृतिदृष्टत्वमात्रेण पृष्ठसाधनत्वमित्यादिकल्पनाक्लेशो नापद्यते इत्यभिप्रेत्याह— बृहद्रथन्तरपदलक्षितयोरिति । नह्यत्रैकार्थ्ये इति । बृहद्रथन्तरसामद्वयजन्यपृष्ठद्वयजन्यतत्तत्पूर्वरूपे कार्ये समुच्चितस्य पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य जनकत्वेन विधानमित्यर्थः । तथा सति बृहद्दर्माणां प्राप्तिरनिवार्यैव । इदमेव हि अवान्तरापूर्वार्थत्वसाधनस्य फलं यत् प्रधानापूर्वभावेऽपि अवान्तरापूर्वसत्वे तद्धर्मप्राप्तिः, तच्चेहाप्यस्त्येव । नहि पवमाने विधीयमानं रथन्तरं पृष्ठस्तोत्रसाधनक्रमाश्रयीभूतसामयुक्तितो निम्नं, येन तज्जन्यगुणविधानानां तज्जन्यसंस्कासमूहानां वा भेद आशङ्क्येन । पवमानस्तोत्रसाधनत्वेन प्राप्तसामान्तरव्यावर्तकत्वेन तयोरेव रथन्तरबृहतोः समुच्चयविषययोः व्यवस्थया विधानात् । एतेन अप्राकृतकार्यापन्नत्वं रथन्तरस्य निरस्तम् । अन एव तत्तत्संस्कारसमूहरूपावान्तरादृष्टप्रयुक्तत्वाङ्गीकारोपोढलक्ष्यमेतदधिकरणसिद्धान्तभाष्यसाम्नोश्चैते धर्माः न पृष्ठस्य । तच्च सामप्रयुज्यते रथन्तरं बृहद्वा । रथन्तरे प्रयुज्यमाने

प्राकृतकार्यतापनेश्च यथाऽस्थितयोरेव समुच्चयमात्रविधानाङ्गीकरणात् । अतस्तत्तत्साधित्तद्धर्मा एव सम्मीलनादयः ।

नैमित्तिकप्रहाप्रतानियमस्तु सत्यपि सामद्वये तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावाच्च भवतीत्युक्तं कौस्तुभे । अत्र च पृष्ठद्वयजन्यापूर्वस्यैकजातीयत्वेऽपि समुच्चयानु-

तद्धर्माः प्रयोक्तव्याः, बृहत्त्यपि प्रयुज्यमाने बृहद्धर्माः । सामप्रयुक्ता एवैते धर्माः । साम्नापि हि दृष्टं अदृष्टं च क्रियते । तस्मात् सामापि धर्मप्रयोजने समर्थम् । अतो व्यवस्था धर्माणामिति ।

अस्मिंश्च भाष्ये साम्ना ऋगक्षरामिव्यक्तिरूपदृष्टार्थत्वस्येव तत्तत्संस्कारसमूहरूपावान्तरादृष्टप्रयोजनकत्वस्यापि अनिधानात् तदर्थत्वेनाप्यानर्थक्यपरिहारसम्भवस्य स्पष्टमेवोक्तेः पृष्ठस्तोत्रापूर्वप्रयुक्तत्वस्य 'साम्नोश्चैते धर्माः न पृष्ठस्य' इत्यनेन अंशेन निराकृतत्वात्, केवलं पृष्ठस्तोत्रापूर्वनिरपेक्षतया साममात्रधर्मत्वे सिद्धे अन्यस्तोत्रसाधनेऽपि रथन्तरादौ सम्मीलनादिधर्मप्राप्तिः अभ्यनुज्ञायते । अतो युक्तैव पवमानसाधने रथन्तरे सम्मीलनादिधर्मप्राप्तिः । तथापि रथन्तरादिपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां पृष्ठस्तोत्रप्रकरणेनोपस्थितानां तद्व्याप्यानामेव अवान्तरापूर्वाणां पूर्वावगतत्वात् घटकत्वं; नबल दीक्षणीयायामिति पृथक्पदवत् तद्वाचकं पदान्तरं तद्विषयकं प्रकरणान्तरं वा समस्ति । येन मुख्यापूर्वनिरपेक्षस्यैव तत्समूहस्य तद्वटकत्वं भवेत् । न त्वेतदस्ति । अतः पृष्ठस्तोत्रजनकसंस्कारसमूहसाधनत्वस्यैव लक्षणया युक्तैव पवमानसाधने तद्धर्माणामप्राप्तिरिति । अप्राकृतकार्यतापत्तेरिति । प्रकृतौ रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रस्य स्वाव्यवहितपूर्वजनकत्वमेवासीत् । ननु बृहत्साध्यपृष्ठस्तोत्रजन्यापूर्वार्थत्वमपि । एवं बृहत्स्तोत्रस्याप्यासीत् । इहनु रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रापूर्वजनकत्वं बृहत्पृष्ठस्य बृहत्साध्यपृष्ठस्तोत्रापूर्वजनकत्वं रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रस्याप्येत इति अप्राकृतकार्यकारितापत्तिरिति भावः ।

अत्र च पृष्ठस्तोत्रद्वयवादिमत इव सप्तदशस्तोमकपृष्ठद्वयानुष्ठानलाभाय एकपृष्ठस्तोत्रवादिमतेऽपि बृहद्रथन्तरसाध्यापूर्वपृष्ठस्तोत्रद्वयविधानाङ्गीकारे बाधकाभावात् नांशतः सामद्वयनिवेशानुष्ठानापत्तिरित्यप्यपास्तं विशिष्टविधिगौरवापत्तेरपरिहार्यत्वात् । विरोधित्वाभावेनेति । निमित्तस्य यदिशब्देन कादाचित्कत्वं बोध्यते । कादाचित्कत्वस्य बृहद्रथन्तरयोः अन्योन्यविरोधप्रयुक्तत्वात् बृहद्विरोधिनो रथन्तरस्य रथन्तरविरोधिनो बृहत्तश्च निमित्तत्वं तयोर्विकल्पात् प्रकृतावासीदिति रथन्तरादेः निमित्तत्वलाभात् तत्प्रयुक्ताग्रतानियमोऽपि संभवति । इहनु

रोधेन व्यक्तिद्वयोत्पत्तिरिति ध्येयम् । इदं च पृष्ठद्वयसमुच्चयोदाहरणं संसवगोसवादिरूपं मूले कृत्वाचिन्तयेति द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु—तेषु ‘उभे बृहद्रथन्तरे भवतः,’ इति प्रकृत्य ‘पवमाने रथन्तरं कुर्यात् बृहत्पृष्ठं भवति’ इति पञ्चविंशब्राह्मणानुरोधेन लाट्यायनिकल्पे रथन्तरस्य पवमानस्तोत्रे निवेशाभिधानात् न पृष्ठस्तोत्रे उभयोः साम्नोर्न वा एकस्मिन् क्रतावुभयोः पृष्ठस्तोत्रयोस्समुच्चयः ।

अत एव पवमानेऽपि रथन्तरं विधीयमानं न सम्प्रीलनादीन् धर्मान् गृह्णाति । रथन्तरस्य तैर्विनाऽपि जायमानत्वेन रथन्तरस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणायां पृष्ठजनकसंस्कारसमूहसाधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वात् । तदभावे यूपावटास्तरणबर्हिर्वंद-प्राकृतकार्यापन्ने रथन्तरादावप्राप्तेः ।

अत एव यैर्विना रथन्तरमेव पठितुं न शक्यं यथा स्तोभादिभिः तत्रेतराक्षेपकत्वे प्रमाणाभावात् यदा तदाश्रयभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरग्राहकप्रमाणाभावे आक्षिप्येरन् तदा तदङ्गभूतस्तोभादीनां ‘प्रधानं नीयमानं हि तन्नाङ्गान्यपकर्षति’ इति न्यायेनानुष्ठाने न काचन क्षतिः । अतः क्रत्वन्तरे एतादृशवाक्यसत्त्वे स्तोत्रान्तरे विनियोगाभावे चेद-मधिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

उभयोरपि समुच्चयेन विकल्पप्रयुक्तकादाचित्कत्वव्याप्यनिमित्तत्वासम्भवात् नैकतरसामत्वप्रयुक्त-तत्तदप्रतानियमः । किन्तु तयोरप्रतयोः ऐच्छिको नियम इति रथन्तरपादे कौस्तुभे प्रथमाधि-करणे व्यक्तमिति भावः । व्यक्तिद्वयोत्पत्तिरिति । प्रकृतौ हि विकल्पात् प्रयोगभेदेन पृष्ठव्यक्तिद्वयोत्पत्तिः । इह तु एकस्मिन्नेव प्रयोगे उभयोः समुच्चयविधानात् पृष्ठव्यक्तिद्वयोत्पत्तिः । एतावदेव वैषम्यं, पृष्ठद्वयजन्यापूर्वस्य एकजातीयत्वं तु उभयत्रापि तुल्यमिति भावः । पञ्चविंशब्राह्मणेति । पञ्चविंशब्राह्मणपदं उपलक्षणं, श्येने षड्विंशब्राह्मणे ‘उभे बृहद्रथन्तरे भवतः’ इति प्रकृत्य ब्रह्मसाम बृहद्रथन्तरं होतुः पृष्ठमिति भेदेन विनियोगाज्ञानात् । रथन्तस्वरूपे आनर्थक्यादिति । यद्यपि प्राचां मते प्रधानभूतपृष्ठस्तोत्रापूर्वप्रयुक्तत्वात् तदभावेन पवमानसाधनरथन्तरे सम्प्रीलनादिधर्मप्राप्तिः [न] सम्भवति । भवन्मते तु दीक्षणीयावाङ्मन्यायेन तत्तद्गुणाभिधानजन्यतत्तत्संस्कारसमूहप्रयुक्तत्वात् दैक्षधर्माणां दैक्षजन्या-बान्तरापूर्वार्थत्वेन तद्विकृतौ ज्योतिष्टोमविकारानङ्गभूतायां दैक्षधर्माणामिव पृष्ठस्तोत्रापूर्वाभावेऽपि प्रयोजकस्य तत्तत्संस्कारसमूहस्य पवमानसाधने रथन्तरेऽपि सत्त्वात् सम्प्रीलना..... तथाऽनुपदमेव वक्ष्यत इति भावः ।

(१७)—पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात् तदभीज्या हि
॥ ५१ ॥ कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥
मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥ तदभावेऽभिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥ नाधि-
कारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘स्रुवेण पार्वणौ होमौ जुहोति’ इति श्रुतम्। तत्र सङ्ख्याभिन्नं
कर्मद्वयं स्रुवपर्वदेवताविशिष्टं विधीयते। न च हविस्समभिव्याहाराभावात् नायं
देवतातद्धितः, सम्बन्धसामान्यवाचिन एव योग्यतया देवतात्वपरत्वोपपत्तेः। तदिदं
होमद्वयं विकृतावतिदिश्यते न वेति चिन्तायाम्—

प्रयाजवदतिदेशसम्भवः। न च पर्वशब्दवाच्यकर्मसमुदायस्यैवात्र देवताभूतस्य
उद्देशांशेन संस्कारात् तस्य च विकृतावभावान्नातिदेशः, पर्वशब्दस्य काले मुख्यतया
कर्मणि लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। अतोऽत्र कालस्यैव देवतान्वात् तस्य चासंस्कार्य-
त्वादारादुपकारकयोरनयोर्युक्त एवातिदेशः।

यदि तु कालस्यापि कर्माङ्गतयोपयोगात् स्मृतिबलेन सर्वादौ स्मृतस्यापि पुनरकालिक-
त्वेन सम्भावनानिमित्तका श्रद्धापरिहारार्थं कर्मवदेव स्मरणोपपत्तेः सामवायिकत्वलाभाय

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः।

पर्वशब्दस्य कालपरत्वपूर्वपक्षेऽपि सन्निपत्योपकारकत्वमुपपादयति—यदि न्विति। स्मृति-
बलेनेति।

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तत्फलमवाप्नुयात् ॥,

इति स्मृतिबलेनेत्यर्थः। यत्त्वत् तन्त्ररत्ने ‘उभयोरविशेषात्’ इत्युत्तराधिकरणस्य पूर्वाधिकरण-
प्रयोजनार्थत्ववर्णने, यद्यपि कालस्य कर्माङ्गताऽवगम्यते तथापि सकृदेवादौ स्मृत्वा चोदिते काले
कर्म प्रस्तूयते, न तस्य भूयो भूयः स्मृत्या प्रयोजनं येन कर्ममध्ये संर्येत। यथा अन्याङ्गानि
भूयो भूयः स्मरणमपेक्षन्ते नैवं कालः, तस्मात् कालवचने पर्वशब्दे सति अदृष्टार्थो होमौ प्राप्नुतः
इत्युक्तम्। तद्वृषयति—पुनरकालिकत्वेनेति। कर्मवदेवेति। यथैवान्याङ्गानामनुष्ठेयाना-
मनुष्ठानार्थं स्मरणमपेक्षा, नैवं (अनुष्ठितानां) कदाचिदप्यनुष्ठितानामप्यङ्गानां अङ्गभेषनिमित्त-
प्रायश्चित्तापत्तिभिर्या। अस्तु वा तदपेक्षा। प्रधानानान्तु पूर्वमनुष्ठितानां न कस्यापि स्मरणमिति

कालसंस्कारकत्वमिष्येत, तथाऽपि विकृतौ तत्कालीनायामतिदेशे बाधकाभावात् ।
अन्यकालीनायामपि पशुपुरोडाशादिवत् ऊहेनातिदेशोपपत्तेर्न काचित् क्षतिः ।

अस्तु वा पर्वशब्दस्य पृणातेर्दानवाचित्वादधिकरणव्युत्पत्त्या कालवाचित्ववत् भाव-

अनु [भ]वशपथनिर्णयमेव । एवं सत्यपि पुरुषदोषात् कदाचित् अकरणसंभावनानिवृत्तिद्वारा
स्मरणस्य दृष्टार्थत्वेनोपयोगः कर्मसंस्कारकत्वपक्षे । एवं कालसंस्कारकत्वपक्षेऽपि तथाविधोपयोगो
नातुल्य इति भावः ।

यद्यपि तत्रैव तन्त्ररत्नकृता उक्तम्—यद्यपि चात्र ऊहानूहौ न स्तः, तथापि ऊहसिद्ध्यर्थं
अवान्तरकार्यनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वात् तत्प्रसङ्गात् पार्वणहोमयोरपि अवान्तरकार्यं निरूप्यत इति
सङ्गतिरिति । तद्वर्षयितुं साक्षादेवोद्देशप्रयोजनं दर्शयति—अन्यकालायामिति । विकृतिषु च
पौर्णमासीविकाराणां पौर्णमास्यामेव, अमावास्याविकाराणाममावास्यायामेवानुष्ठानमित्येवं प्रातः-
व्यवस्थाबाधेन, य इष्ट-येति वचनेन पौर्णमास्यामावास्यान्यतरकालकत्वं अव्यवस्थयेति साधितं पञ्चमे ।
एवञ्च पौर्णमासीप्रकृतेर्यदा अमावास्यायामनुष्ठानं यदा वा विपरीतं तदा तत्तद्विकृतौ तत्तत्प्रकृत्यति-
देशेन प्राताभ्यां तत्तत्कालदेवत्याभ्यां पार्वणहोमाभ्यां यद्यपि स्वीयोद्देशांशेन तस्य संस्कार्यस्या-
भावात् न स्मरणरूपसंस्कारः उत्पादयितुं शक्यते । तथापि प्रकृतौ पौर्णमास्यामावास्याकाल-
स्वरूपमात्रार्थत्वे आनर्थक्यात् अपूर्वसाधनत्वलक्षणावश्यभावे, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नापूर्वसाधना-
धिकरणत्वमात्रस्यैव पौर्णमास्यामावास्यात्वरूपशक्यतावच्छेदकाप्रवेशेन लक्षणात् तद्रूपेण संस्कार्य-
त्वस्य प्रकृताविव विकृत्यङ्गभूतविभिन्नकालस्यापि संभवात्, त्यागकाले मन्त्रयोश्च तत्तद्विकृत्य-
ङ्गभूतविभिन्नकालवाचकपदप्रयोगेण तत्तत्कर्माङ्गकालस्मरणं शक्यत एव कर्तुमित्यतिदेशप्रयोजनं
ऊहानूहरूपं सम्भवत्येवेति न प्रासङ्गिकसङ्गतिपर्यन्तानुधावनमाश्रयणीयमिति भावः ।
पशुपुरोडाशवदिति । दृष्टान्तविवरणं स्फुटमपि व्यक्तीकरिष्यते । अधिकरणव्युत्पत्त्येति ।
पृणाति यस्मिन् काले इति व्युत्पत्त्या कालवाचित्वम् । प्रणीतमेव पर्वेति भावव्युत्पत्त्या
कर्मपरत्वमिति भावः । अत्र तन्त्ररत्ने “सिद्धान्तस्तु नायं कर्मणि लक्षणाशब्दः तत्रापि
प्रसिद्ध्यविशेषात् अवयवव्युत्पत्त्या । यथाऽधिकरणव्युत्पत्त्या काले योगरूढः पर्वशब्दः तथैव
भावव्युत्पत्त्या कर्मण्यपि योगरूढः ” इत्युभयवाचकत्वं पर्वशब्दस्योक्तं भवति । न चैतद्युक्तं,
अनेकशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । कर्मपेक्षया काल एव बहुतरप्रसिद्धेः तत्रैव शक्ति-
कल्पनात् । तत्सम्बन्धेन निरूढलक्षणयैव कर्मणि पर्वपदप्रयोगस्य युक्तत्वात् । इतरथा

व्युत्पत्त्या कर्मवाचित्वस्यापि सम्भवात् प्रकरणत्वं कर्मपरत्वमेव, तथाऽपि पर्वशब्दवाच्यस्याप्याग्नेयादिसमुदायस्य विहृतावपि देवतात्वसम्भवादात्तादुपकारकयोरन्योरतिदेशे न किञ्चिद्वाधकम् ।

यदि तु सन्निप-योपकारकत्वलाभार्थं देवतासंस्कारकत्वमिष्येत तथाऽपि पर्वत्वस्य दानत्वापरपर्यायस्य प्रत्येकमाग्नेयादिवृत्तितया समुदायवृत्तित्वाभावादपूर्वसाधनत्वेन रूपेणाग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वावगतेः हविरभिर्मर्शनमन्त्रवद्विहृतावतिदेशोपपत्तिः ।

न च तत्र शब्दत एव हविषामुद्देश्यत्वावगतेरुद्देश्यसाहित्यस्य चावित्रक्षितत्वाद्युक्तो-
ऽतिदेशः प्रकृते तु तद्धितशब्देन देवतात्वेनैतेषामुपादानात् साहित्यविवक्षोपपत्तेः,

नीलं रूपं, नीलो घट इत्युभयथापि प्रसिध्यविशेषात् नीलादिपदानामपि द्रव्ये शक्तिकल्पनापत्तेः । दर्शपूर्णमासादिपदानामपि प्रसिद्ध्यतिशेषेण कर्मणि रूढत्वापत्त्या विलम्बितकालसम्बन्धोपांशु-
यागस्यानायासेनैव दर्शपूर्णमासपदेन ग्रहणोपपत्तेः निबन्धकाराणां पौर्णमासीकालसम्बन्धबोध-
कवाक्यान्वेपणप्रयासकरणवैयर्थ्यापत्तेश्च । अतः कर्मपरत्वे लक्षणापत्त्या वस्तुतः कालपरत्व-
मेव युक्तमिति अस्तुवेति पदेन अनास्थाद्योतकेन सूचितम् । एवं सत्यपि न कालवाचित्वं
प्रकृते आश्रयणीयं प्रकरणवाधापत्तेः अतः प्रकरणानुग्रहाय कर्मपरत्वमेवेत्याह—प्रकरणादिति ।
अत्र भाष्यकारेण—अपि च पृणातेः पर्वशब्दः पृणातिश्च दाने प्रसिद्धः । दानानि च
समुदायाः तस्मात् समुदायाजीज्येति सिद्धान्ते उक्तम् । तेन च पर्वत्वोपाधिना समुदायवाचिता
पर्वशब्दस्य उक्ता भवति । तदेनदूषयति—तथापि पर्वत्वस्येति । मा भूत् पर्वत्वोपाधिना
पर्वशब्दस्य समुदायवाचित्वम्, किन्तु तत्रानिहितत्वाच्च प्रकृतानां कर्मणां व्यासज्य देवतात्वं
न प्रत्येकमिति तन्त्ररत्नोक्तमाश्रित्य यत् प्रभाशकारैः एकपदोपादानप्रतीतसाहित्यावच्छिन्ना-
नामेव उपादेयानुरोधेन उद्देश्यत्वमिति अभिमर्शनमन्त्रवैलक्षण्येन तथाभूतानामुपपादितम् ।
तदनृद्य दूषयति—न च तद्वेति । अत्र च तन्त्ररत्ने अभिमर्शनमन्त्रवैलक्षण्योपपादनार्थमुक्तम् ।
भाष्यकारेण चाष्टमेऽध्याये चतुर्होत्राद्यभिमर्शनद्वयं समुदायार्थत्वात् विकृतिषु समुदायाभावान्न
प्राप्नोतीति चोदयित्वा उक्तम्—न प्राप्नुयाद्यदि समुदाययोरभिमर्शनमुच्येत तयोस्त्वनभिप्रष्टव्य-
त्वात् समुदायिनामेव लक्षणया अभिमर्शनमुच्यते । समुदायविकारश्च सौर्यः । तस्मात् तत्रापि
चोदकप्राप्त्या अभिमर्शनमिति । अस्माच्च ग्रन्थात् पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ तत्तत्समुदाये शक्तौ
समुदायिनि लाक्षणिकाविति भाति । तत्र यथैव समुदाययोः साक्षात्, अथवा समुदायाङ्गत्वेन
हविषश्चाप्रसिद्धेः आनर्थक्यतदङ्गन्यायेनापि अनभिप्रष्टव्यत्वम्, एवं समुदायिनामप्युद्देश्यत्वेऽपि तेषां

सत्यपि वैमृधन्यायेनोद्देश्यवाचकपदान्तरकल्पनयाऽऽश्रेयादीनां प्रत्येकमुद्देश्यत्वे उपादेयता-
दशायां विवक्षितसाहित्यानामाश्रेयादीनामेव देवतात्वावगमात् विवृतौ च तेषामनुप-
योगित्वेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेर्देवतासंस्कारकयोः पार्वणहोमयोरनतिदेश इति वाच्यम् ।
उद्देश्यसामर्थ्यानुरोधेनाश्रेयादीनामपि अपूर्वसाधनत्वेनैव रूपेण देवतात्वावगतेर्विकृतावति-

साक्षात्, अथवा आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन नियमेन हविर्द्वारैवेत्यत्र प्रमाणाभावात् अनभिप्राष्टव्यत्वं
तुल्यम् ।

वस्तुतस्तु पौर्णमास्यादिशब्दानां स्वातन्त्र्येण समुदायवाचित्वे प्रमाणाभावात्, प्रत्युत
विद्वद्वाक्ययोः यजिसामानाधिकरण्यात् यागव्यक्तिवाचित्वमेव । तयोश्च वाक्ययोः एकपौर्णमास्य-
मावास्याशब्देन तन्त्रेणोपादानात् तत्तद्यागव्यक्तिसाहित्यप्रतीतिलभ्या परं समुदायप्रसिद्धिः ।
ततश्च सहितयागत्रयवाचिनौ शब्दौ यद्यपि, तथापि सहितानामङ्गभूतं एकं हविर्नास्तीति तद्वाराप्यङ्ग-
त्वानिर्वाहात् अगत्या विशेषणांशत्यागेन केवलयागव्यक्तिमात्रलक्षणया तत्तद्यागाङ्गत्वं चतुर्होतृ-
मन्त्राणामित्येवं रीत्यैव भाष्यकारीयं समुदायलक्षणपरं वचः समर्थनीयम् । तत्तद्यागव्यक्ति-
लक्षणायामपि तन्त्रेणोपादानात् प्रतीयमानसाहित्यावच्छिन्नयागव्यक्तीनामुद्देश्यत्वापत्तिः, न तु
प्रत्येकमित्यनुपपत्तिस्तु उद्देश्यविशेषणत्वात् सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यादाविव अविवक्षयैव परिहार्या ।
तदिदं भाष्योक्तं लक्षणया समुदायपरत्वं नियमेन हविर्द्वाराऽङ्गत्वप्राप्त्यर्थं हविःपर्यन्तलक्षणां
विना न निर्वहतीत्यवश्यं पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां तत्तद्यागीयहविल्लक्षयित्वा तदुद्देशेनैव
तत्तन्मन्त्रकरणकामिर्शनम् ।

अथवा अभिमर्शनस्य प्रकरणप्राप्तानुवादत्वात् मन्त्रमात्रमेव विधीयते इत्येव तृतीय-
सप्तमपादे निर्णीतं युक्तमभिप्रेत्योक्तं शब्दत एव हविषामुद्देश्यत्वावगतेरिति । अत्र च यत्न
तन्त्रेणोपादानं तत्र साहित्यप्रतीतावपि साहित्यावच्छिन्नपदार्थस्यैकेनैव पदेन सप्तम्यन्तपदेनैवाभि-
धानात् साहित्यस्य एकत्वादेरिव उद्देश्यविशेषणत्वाभावात् कथमविवक्षेत्यनुपपत्तिपरिहारस्तु
अनुपदमेव दर्शयिष्यते—उपादेयतादशायामिति । अयं भावः । या हि वचनेन विहिता देवता
तद्विषयकोद्देशांशेन तद्वाच्यार्थस्मरणं कार्यम् । देवता च साहित्यावच्छिन्ना; आग्नेयादित्यं
वचनबोधितम् । तदेव च संस्कार्यत्वेनोपस्थितमिति वैमृधन्यायेन कल्प्यमानं पदं सहित-
यागत्रयवाचकमेव कल्प्यते । उपस्थापकपदार्थानुरोधात् । अतश्च एकपदोपस्थाप्यत्वेन
साहित्यस्य पृथक् विशेषणत्वाभावात् अविवक्षाकारणाभावेन विवक्षितसाहित्यानामेव संस्कार्य-
त्वात्, विवृतौ च तदभावात् नातिदेश इति । तामिमामाशङ्कां दृषयति—उद्देश्यसामर्थ्येति

अयमर्थः। एकपदोपस्थाप्यत्वेन प्रकृते साहित्याविवक्षायां कारणाभावं वदसि नहिं तत्
अनिमर्शनमन्त्रयोरपि तुल्यम् ।

वस्तुनस्तु उद्देश्यविशेषणस्य साहित्यस्याविवक्षायां न पृथक् विशेषणत्वं ग्रहैकत्वं इव
प्रयोजकं ग्रन्थकाराणां विवक्षितम् । अपि तु उद्देश्यम्वच्छेपे आनर्थक्ये प्राप्ते अपूर्वसाधनत्व-
लक्षणायां यथा प्रकृत्यर्थस्यापि व्रीहित्वादेः अविवक्षा गौरवमयात् उपक्षीणत्वाच्च स्वीक्रियते;
एवमिहापि पार्वणहोमस्य प्रयोजनापेक्षायां वाक्योपस्थितपर्ववाचकपदकल्पनया पर्वण उद्देश्यत्वेऽपि
अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रकृत्यर्थत्वेनैव साहित्यावच्छिन्नपर्वत्वस्य अविवक्षायां गौरवं उपक्षीणत्व-
मेव च प्रयोजकम् ।

एतेन पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वाङ्गीकारेण एकपदोपस्थाप्यत्वाद्विवक्षेति पूर्वपक्षे एक-
पदोपस्थाप्यत्वेऽपि उद्देश्यस्य चमसाधिकरणन्यायेन विवक्षायामपि पुंस्त्वस्य तद्विशेषणत्वादविवक्षैव
युक्ता अङ्गीकर्तुं, इतरथा वाक्यभेदापत्तेरिति दूषणे, षष्ठे अधिकारप्रसाधनाधिकरणे नन्तरत्न-
शास्त्रदीपिकोक्तमपास्तम् । पदान्तरनिरपेक्षेण विशिष्टार्थस्योद्देश्यत्वे वाक्यावृत्तेरप्रसक्तेः ।

यदपि ग्रहैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे साहित्यस्य कारकंऽन्वयमङ्गीकृत्याविवक्षोपपादनं तत्
प्रादवादमात्रमित्युपपादितं षष्ठे लिङ्गाविवक्षाधिकरणे (६-१-४) मयेति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
अत एवैतदधिकरणान्ते प्रकृतौ साहित्यस्य आग्नेयत्वादेश्चोद्देश्यतावच्छेदककोटौ विवक्षा न तु
व्रीहित्वादिवदविवक्षेति ग्रन्थे व्रीहित्वादिवदिनि दृष्टान्तव्याजेन सूचितं पूज्यपादैः । सर्वेभ्यः
कामेभ्यः इत्यादौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणाऽभावेऽपि कामनाविषयत्वावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वे कामनानाम-
नियमेन तत्र साहित्यासम्भवात् कतिपयफलविशेषकामनानां तत्सम्भवेऽपि सर्वयावत्फलविषयत्वेन
युगपत् कामनोत्पादायोगात् उद्देश्यस्वरूपसामर्थ्यबलदेव साहित्याविवक्षा द्रष्टव्या । तथा च
प्रकृते वैयर्थ्यपरिहारार्थं यत् उद्देश्यस्यापूर्वसाधनत्वकल्पनरूपं सामर्थ्यं तदनुरोधेन वाक्योप-
स्थितमपि साहित्यावच्छिन्नयागत्रयदेवतात्वं बाधित्वा येनापूर्वसाधनत्वेन रूपेण पार्वणहोमं प्रति
संस्कार्यता तेनैव रूपेण देवतात्वमपि कल्पनीयम् । ततश्चापूर्वसाधनत्वविशिष्टार्थदेवताकौ
पार्वणहोमौ अपूर्वसाधनत्वविशिष्टार्थसंस्कारकावित्यर्थेन तत्तदपूर्वसाधनत्वस्य आग्नेयादिषु
प्रत्येकवृत्तितया प्रत्येकमेव देवतात्वात् प्रकृतौ देवादपूर्वसाधनत्वविशिष्टार्थस्याग्नेयादिष्वेव वृत्तेः
तद्वाचकः साधारणः त्यागकाले पर्वशब्दः, मन्त्रयोश्चामावास्यापूर्णमासशब्दौ प्रयुक्तौ । विवृतौ
चापूर्वसाधनत्वविशिष्टसौर्यरूपार्थप्रतिपादने पर्वादिपदानामशक्तेः सौर्यादिपदप्रक्षेपणोहसिद्धेरितिदेशः
पार्वणहोमयोरनिवार्य एवेति ।

देशोपपत्तेः । इतरथा स्वाहाकारपशुपुरोडाशादावप्यग्नीषोमत्वादिनैव देवतात्वापत्तेस्सौर्य-
सवनीयादौ तेषामतिदेशानापत्तिः । इदं च सर्वं तद्धितस्य देवताविधावकत्वमङ्गी-
कृत्योक्तम् ।

वस्तुतस्तु—विशिष्टविधौ गौरवापत्तेर्हविस्समभिव्याहाराभावेन च देवतातद्धितत्वा-
निश्चयात् पर्वणि भवौ पर्वसंस्कारकौ चेत्येवमपि तद्धितोपपत्तेर्योग्यतयाऽपि तद्वधारणा-
योगान् नायं देवतातद्धितः । मन्त्रवर्णादेव तु क्रमावगताङ्गभावाद्देवताप्राप्तिसिद्धेः
पार्वणपदं नामधेयमेव ।

अत एव याज्ञिकानां 'ऋषभं वाजिनं वयम्, पूर्णमासं यजामहे, अमावास्या सुभगा
सुरेशा' इतिमन्त्रगतपूर्णमासामावास्याशब्दयोरेव त्यागवेलायामुद्देशः न तु पर्वशब्दस्य ।
एवं च तद्व्यपूर्णमासामावास्याशब्दयोः काले प्रयोगाभावात् मन्त्रार्थपर्यालोचनया कर्मपर-
त्वावगतेरेकैक्याग्नेयादित्रिकसंस्कारकत्वेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पशुपुरोडाशादिवत् सौर्यादावति-

यदि तूपस्थापकपदार्थानुरोधात् कल्प्यमानोद्देश्यवाचकपदार्थस्य तादृशस्यैवोद्देश्यत्वं देवता-
त्वञ्चेत्याग्रहः तदा विपक्षे बाधकमाह—इतरथेति । अधुना पर्वपदार्थस्य देवतात्वमेव नास्तीति दूरे
पार्वणपदस्य देवतापरत्वमिति कथनव्याजेन क्लृप्तोपस्थापकपार्वणपदार्थानुरोधेन उद्देश्यत्वकल्पनमपि
तादृशस्यैवेति प्राचामभिप्रेतम् । तद्दूषयितुमुपक्रमते—वस्तुतस्तुति ।

यत्तु प्रकाशकारैरुक्तं मन्त्रवर्णापेक्षया विरोधे तद्धितस्य प्रावस्यात् तद्धितेनैव देवता-
समर्पण याज्ञिकसंमतं मन्त्रवर्णस्य देवतासमर्पकत्वमिति, तदयुक्तमिति सूचयितुं देवतातद्धितनि-
श्चयाभावपूर्वकमविरोधं दर्शयति—विशिष्टविधाविति । मन्त्रार्थपर्यालोचनयेति । मन्त्र-
वर्णयोः पूर्णमासामावास्यायोः यष्टव्यत्वप्रतीतेः तयोश्चामन्यादिवत् देवतात्वेनाप्रसिद्धयोः यागरूपेणैव
यष्टव्यत्वम् । अत एव फलदातृत्वेन प्रसिद्धत्वात् हेतुत्वादिरूपक्रेण प्रकाशनमुपपद्यते अतः
कर्मपरत्वावसानमित्यर्थः । एकैकस्येति । पार्वणहोमान्तर्गतोद्देशांशस्येत्यर्थः । आग्नेयादि-
त्रिकसंस्कारकत्वेऽपीति । अपिशब्देनायमर्थः सूचितः । सत्यं मन्त्रान्तर्गतं अमावास्यापदं
पूर्णमासपदञ्च यद्यपि साहित्यावच्छिन्नयागत्रिकपरम् । तथापि मन्त्रवर्णकल्प्यं देवतात्वं उद्देश्य-
त्वानुरोधात् प्रत्येकमेव कल्प्यते लाघवात् अतो न तावत् समुदायस्य देवतात्वं क्लृप्तम्, येन
क्लृप्तोपस्थापकार्थानुरोधात् साहित्यावच्छिन्नस्य उद्देश्यत्वं कल्प्यत इति ।

ननु यत्तु प्रथमत एव देवतात्वं कल्प्यं तत्रास्तु नाम उत्तरकालीनकल्प्यमानोद्देश्यत्वानुरो-
धात् प्रत्येकमेव तत्, यथा प्रकृते । यत्तु पशुपुरोडाशादौ प्रत्यक्षतद्धितेन त्यागांशे अग्नीषोम-

देशे बाधकाभावः । न ह्युद्देशांशस्य प्रयोजकसत्त्वे परप्रयुक्तदेवतोपजीवित्यागांशे स्वरूपेणाग्नेयादेर्देवतात्वं सम्भवति । अतो येनैवापूर्वसाधनविशेषरूपेणोद्देशांशं प्रति संस्कार्यता तेनैव रूपेण त्यागांशं प्रति देवतात्वमिति युक्त एव पशुपुरोडाशादेरिव पार्वणहोमयोरप्यतिदेशः । एवं वैमृधेऽपि येनैव रूपेणापूर्वसाधनविशेषत्वादिना

त्वादिना स्वरूपेण तत्कलने, तत्र उद्देश्यत्वमपि तदनुरोधेनैव कल्पनीयमापतेत् । तथाचामीषोम-स्वरूपदेवताकत्यागांशस्य विकृतावसम्भवे कथं पशुपुरोडाशस्याप्यतिदेशः सिध्येदित्याशङ्कानिराकरणायाह—नहीति । अयमर्थः—यथाऽवघाते वैतुष्यमेव दृष्टं प्रयोजनं न तु नियमादृष्टं तथैव पार्वणहोमप्रयोजकत्वं देवताविषयकस्मरणरूपदृष्टसंस्कारस्यैव न तु त्यागजन्यादृष्टस्येत्युद्देशांशस्य सन्निपत्योपकारकत्वलाभार्थं देवतार्थत्वात् देवतासंस्कारप्रयुक्तोद्देशांशीययैव देवतया त्यागांशेऽपि प्रसङ्गेनोपकारसिद्धेः, न स्वातन्त्र्येण देवताप्रयोजकत्वं कल्पनीयम् गौरवापत्तेः । उद्देशांशे च देवतोद्देश्यत्वसामर्थ्यात् अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नत्वरूपेणैवेति त्यागांशेऽपि तेनैव रूपेण देवतात्वं युक्तं नामीषोमत्वादिरूपेणेति न बाधकम् । उद्देशांशस्य प्रयोजकस्य सत्त्वे इति मूले उद्देशांशस्य प्रयोजकस्येति व्यधिकरणषष्ठ्यौ । तथाच त्यागांशस्त्वेतादृशस्थले परप्रयुक्त-देवतोपजीवी । सा चापूर्वप्रयुक्ताग्नेयादियागरूपा । सैव चोद्देशांशस्य संस्कार्यत्वेन प्रयोजि-केत्युद्देशांशस्य यत्प्रयोजकं अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नत्वरूपेण संस्कार्यदेवतास्वरूपं तत्सत्त्वे सैव परप्रयुक्ता देवता लब्धेति नान्यरूपेणाग्नेयादीनां त्यागांशे देवतात्वमित्यर्थः । अतः पार्वणहोमयो-रतिदेशो नासुलभ इत्युपसंहरति—अत इति । किञ्च यदि साहित्यावच्छिन्नाग्नेयादित्रिकस्य अत्र स्वरूपेणैव देवतात्वं, तस्य च विकृतौ अनभीष्टव्यत्वात् अनतिदेश इत्युच्यते, तर्हि प्रकृतावेवा-सोमयाजिनः साक्षाद्यादेरनभीष्टव्यत्वेन संस्कार्यस्य समुदायस्य अभावात् असोमयाज्यधिकारिक-दर्शपूर्णमासप्रयोगे पार्वणहोमानुष्ठानापत्तिः । देवतासंस्कारके पशुपुरोडाशादौ अभीषोमादेः देवता-त्वेनानुभूतस्य देवतात्वविषयकस्मरणरूपदृष्टसंस्कारजननवत् इहाग्नेयादियागानां पूर्वं देवतात्वेनानु-भवात् तेन रूपेण स्मरणरूपदृष्टसंस्कारानुत्पत्तावपि अनुष्ठानविषयत्वेन रूपेण पूर्वमनुभूतस्य तेनैव रूपेण स्मरणरूपदृष्टसंस्कारजननात् प्राक् साहित्यावच्छिन्नस्य अभीष्टव्यत्वावश्यकत्वात् । अतः साहि-त्याविवक्षासिद्धान्तेऽपि आवश्यकतेन (न्यायेन) तेनैव न्यायेनाभीषोमत्वादेरिव आग्नेयत्वादिस्वरूपविव-क्षापि न कथं सिद्ध्येत् । अतश्चाग्नेयत्वादिस्वरूपस्य साहित्यस्य चाविवक्षायां यद्यप्यपूर्वसाधनत्वा-वच्छिन्नत्वेन रूपेण वस्तुगत्या आग्नेयादीनामेव देवतात्वात् तद्वाचकः प्रत्येकं व्यस्तः प्रयोग एव त्यागकाले आपद्यते, तथापि मन्त्रवर्णे कल्पके अमावास्यापूर्णमासशब्दाभ्यामेव तेषामभिधानात्

पौर्णमास्या उद्देश्यता तेनैव रूपेणोत्तरकालप्रतियोगित्वं दृष्टार्थत्वात्, न तु समुदिताग्नेय-
त्वादिरूपेणेति उद्देश्यतावच्छेदककोटौ साहित्यस्याग्नेयत्वादेश्चाविवक्षितत्वाद्युक्त एव
वैमृधस्यापि विकृतावतिदेशः।

अस्तु वा तत्रोद्देश्यतावच्छेदककोटौ साहित्याद्यविवक्षायामप्युत्तरकालप्रतियोगित्वे
उपादेयत्वात् 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टौ' इतिवत् विवक्षा। अतश्च सोमे विकृत्युत्तरत्व
प्रसङ्गवत् सौर्यादावपि पौर्णमास्युत्तरत्वाभावात् नातिदेशप्रसङ्गः। अन्वारम्भणीयायां
तु साहित्यादेरविवक्षा दर्शपूर्णमासत्वस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाभावादिति युक्त-
स्तस्या अतिदेशः। प्रकृते पार्वणहोमयोस्तु आश्रयिकर्मत्वेन परप्रयुक्तदेवतोपजीवित्वात्
स्वरूपेणाग्न्यादीनां देवतात्वानुपपत्तेर्युक्त एवातिदेशः।

यन्तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वात् पार्वणहोमयोर्विकृतौ च सौर्यादौ तदभावादनति-
देश इति; तन्न — एवमपि वैश्वदेवादिपर्वणि तत्सत्त्वेनातिदेशापत्तेः।

विधिगतशब्दस्यैव त्यागकाले प्रयोगनियमात् अमावास्यापूर्णमासकालसम्बन्धवत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तस्यापि
सम्भवेन प्रत्येकं आग्नेयादिवाचकत्वसामर्थ्याच्च अमावास्यापूर्णमासशब्दप्रयोग एव त्यागकाले
नानुपपन्न इति ध्येयम्। दृष्टार्थत्वादिति। प्रत्येकमेवाग्नेयादीनामुद्देश्यत्वेन तत्तद्यागसमाप्युत्तर-
कालस्यैव बोधनात्, तदनुरोधेन तत्तद्यागानन्तरमेव वैमृधानुष्ठानात्, अङ्गप्रधानयोः अन्यवहित-
प्रत्यासत्तिरूपदृष्टप्रयोजनलाभादित्यर्थः। अस्मिंश्च पक्षे प्रतिप्रधानं वैमृधावृत्त्यापत्तेः विकृतौ
याज्ञिकानां वैमृधानुष्ठानाचाराभावाच्चापरितुष्य पक्षांतरमाह — अस्तुवेति। विकृत्युत्त-
रत्वप्रसङ्गवदिति। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेत्यत्र उत्तरकालप्रतियोगित्वेनान्वितदर्शपूर्णमास-
पदार्थस्य दर्शपूर्णमासत्वस्य विवक्षितत्वात् न दर्शपूर्णमासविकृत्युत्तरत्वप्रसङ्गो भवति सोमे,
एवमिहापि उत्तरकालप्रतियोगित्वेनान्वितस्य पौर्णमासीत्वस्य साहित्यस्य च विवक्षणात्, विकृतौ
तदुत्तरकालभावान्नानुष्ठानप्रसङ्गः प्रकृतौ प्रतिप्रधानमावृत्त्यापत्तिः वैमृधस्येति भावः।

किं पार्वणहोमयोः सन्निपत्योपकारकयोः उद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनत्व-
लक्षणायां समुदायवाचकपदस्य लक्षकस्योपस्थापकस्य सत्त्वात् तत्समुदायापूर्वसाधनत्वलक्षणया
समुदायापूर्वार्थत्वमुच्यते; अथवा प्रयाजादिसाधारण्येनैव प्रकरणात् समुदायापूर्वार्थत्वम् ?
तत्राद्ये दूषणमाह — तन्नेति। एतेन तन्त्ररत्नकृता यत्सिद्धान्ते उक्तं 'समुदायाभीज्यैवेयं तत्सं-
स्कारार्था। न च सौर्यादिष्वयं समुदायोऽस्ति; नापि समुदायविकारत्वं तेषामस्ति, समुदायि-
विकारत्वात्। नापि समुदायकार्यापन्नं अर्थान्तरं तेष्वस्ति येनोद्देशेनापि प्रवृत्तिः स्यादिति,

प्रयजवेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन सौर्यादावतिदेशोपपत्तेश्च । न हि प्रयाजादीनां प्रकृतौ परमापूर्व-
प्रयुक्तत्वं द्विःकरणानापत्तेः । अपि तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वमेव ।

अथ तस्य प्रयोजकता न समुदायापूर्वत्वेन, अपि तु उत्पत्त्यपूर्वव्यवहितापूर्वत्वेनेति
तेषां सौर्यादावतिदेशः, ततः पार्वणहोमयोरपि तुल्यमिति प्राप्ते—

सत्यमेवं, तथाऽपि केषामपि याज्ञिकानां विवृतौ पार्वणहोमानुष्ठानात् आचारस्यैव
प्रकृतौ साधित्यस्याग्नेयत्वादेशोद्देश्यतायच्छेदकोटौ विवक्षा न तु ब्रीहित्वादिवदविवक्षा
इत्येवंविधनात्पर्यग्राहकत्वावसायात् तस्य च विवृतावसायादतिदेशः पार्वणहोमादीनाम् ।
अत एव नाचरेण तत्तद्विकृतिपर्युदासरूपेणान्तश्रुतिकल्पना, गौरवापत्तेः । सूत्राण्य-
प्याचारमेवोपरीकृत्य समुदायाद्यन्तरूपहेतुपरतया व्याख्येयानि ॥ १७ ॥

तदपास्तन्; सौर्यादौ समुदायानावेनानतिदेशोपपत्तावपि चानुमानान्तर्गतवैश्वदेवादिपर्वणु समुदाय-
जन्यापूर्वसत्त्वात् अनिदेशापत्तेरनिवार्यत्वात् । द्वितीये दूषणमाह—प्रयाजादेरपीति । वस्तु-
गत्या तत्र तत्र साधितं प्रयाजादीनानुत्पत्त्यपूर्वार्थत्वं युक्तमप्यनङ्गीकृत्य समुदायापूर्वार्थत्वं ब्रूते, तर्हि
येनैव प्रकारेण विवृतौ प्रयाजादीनामतिदेशः तेनैव पार्वणहोमयोरप्यतिदेशापत्तिरित्युपपादयति—
नहीति । एकवचनान्ता..... । अत्र सत्यमेवमित्यारभ्य सिद्धान्तग्रन्थः
स्पष्टार्थः । वस्तुतस्तु कल्पकमन्त्रवर्णे एकवचनान्तसमुदायवाचकपदद्वयानुरोधेन कल्प्यमान-
देवतात्वं समुदायस्यैवेति तद्वाचकपदान्तरकल्पनया समुदायसंस्कारकत्वेऽपि आनर्थक्यपरिहारार्थं
अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां उपस्थितत्वात् तज्जन्यसमुदायापूर्वसाधनत्वलक्षणैव युक्ता आश्रयितुमिति
समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वेनैव । प्रयाजादीनानु समुदायापूर्वोपस्थापकाभावात् उत्पत्त्यपूर्वार्थत्वमेवेत्ये-
वमेवात्र युक्त्या सिद्धान्तकरणं युक्तम् । वैश्वदेवादिपर्वणु पार्वणहोमातिदेशापत्तिस्तु इष्टापत्त्यैव
परिहर्तव्या । अत एव तन्त्ररत्ने 'नापि समुदायकार्यापन्नं अर्थान्तरेष्वस्ति येनोहेनापि प्रवृत्तिः
स्यात्' इति पूर्वलिखितग्रन्थेन यत्र समुदायकार्यापन्नमर्थान्तरमस्ति तत्रोहेनातिदेश इति सूचितम् ।
अत एव पौर्णमासत्रिकस्थानापतिताध्वरकल्पेष्टिगतत्रिकल्पे समुदायापूर्वस्य प्रयोजकस्य सत्त्वात्,
सूक्तवाकोत्तमप्रयाजस्विष्टकृन्न्यायेन त्रिकसंस्कारार्थं भवत्येव पार्वणहोमातिदेश इति केचिन्मतं
लघुवार्तिकेऽपि कायामत्रोपन्यस्तम् । याज्ञिकानां वैश्वदेवादिपर्वणु पार्वणहोमानुष्ठानानाचारस्तु
मीमांसान्यायविरुद्ध एवाङ्गीकर्तव्यः । एवञ्च सकलमूलभाष्यवार्तिकादिग्रन्थानुगुणं लभ्यते
इति सुधीरिववेद्यम् ।

(१८)—उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ यदभीज्या वा तद्विषयौ ॥ ५८ ॥

सङ्ख्यया कर्मभेदावगतेरेकवाक्योपात्तकर्मद्वयस्यापि सन्निधानादवान्तरप्रकरणाद्वा एकैकमन्त्रं प्रति शेषित्वावगतेः कर्मद्वयस्यापि पूर्णमासदेवताकतया तत्संस्कारकत्वं अमावास्यादेवताकतया चामावास्यासंस्कारकत्वं प्रधानद्वयानुरोधेनैव मन्त्रद्वयस्यापि

अत्र च शब्दस्य देवतात्वमते पार्वणहोमयोरपि पर्वादिशब्दानामिव[मेव] देवतात्वापत्त्या तदर्थस्याग्नेयादेः देवतात्वाभावेन समुदायरूपार्थसंस्कारकत्वाभावात् विकृतावपि पर्वादिशब्दैः उद्देशाशसम्भवात् अतिदेशापत्तिर्दुर्वारिति सकलैतदधिकरणसूत्रभाष्यादिग्रन्थासामञ्जस्यं स्फुटमिति देवताधिकरणे भाट्टालङ्कारकृता उक्तम् तत् पूर्वं तद्विचारं [रे] मया परिहृतमपि प्रयाजेपीति चे दित्यधिकरणे (९-२-१९) पूज्यपादैरप्याशङ्काव्याजेन परिहरिष्यत इति दिक् ।

उभयोरविशेषात् ।

अत्र भाष्यकारेण 'उभयोरविशेषात्, यदभीज्या वा तद्विषयौ' इति पूर्वोत्तरसूत्राभ्यां विमुभयोर्होमयोः उभयोरपि पर्वणोः प्रवृत्तिः, उत यदभीज्या यस्मिन् पर्वणि तत्रैव तस्या इति सन्दिह्य पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षावुद्भाव्याधिकरणान्तररचना कृता । साऽयुक्ता । पूर्वाधिकरणे वाक्यात् तत्तद्यागसमुदायसंस्कारकौ होमाविति स्थापिते अन्यतरत्र संस्कार्याभावात् एकतरस्या-प्रवृत्तिरित्यर्थस्य सिद्धेः, प्रकरणाविशेषात् एकैकस्योभयाङ्गत्वपूर्वपक्षोत्थानासम्भवात् । अतो नाधिकरणान्तरम् । अपि तु पूर्वाधिकरणप्रयोजनकथनपरत्वमेव सूत्रद्वयस्य युक्तम् । पूर्वपक्षे कालपरत्वादुभयोः पर्वणोः प्रवृत्तिः, समुदायपरपौर्णमास्यमावास्याशब्दरूपलिङ्गेन विशेषा-सिद्धेरविशेषात् । सिद्धान्ते तु समुदायसंस्कारकत्वात् प्रभवति व्यवस्थाकरणे पौर्णमास्यमावास्या लिङ्गम् । अतो यदभीज्याविति तन्त्ररत्ने उक्तम् । तत्र प्रयोजनस्य सूत्रद्वयाभावेऽपि अन्यत्रैवोपपादयितुं शक्यत्वेन सूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तेः स्फुटत्वात् विशेषशङ्कां दर्शयति—सङ्ख्यया कर्मभेदेति । यदि ह्यत्र पर्वणोर्देवतात्वं तद्विश्रुत्या भवेत् तदा पार्वणाविति तद्विश्रुतिविग्रहस्य, पर्वणी देवते ययोः इत्येवमेव औत्सर्गिकन्यायेन करणात् समसङ्ख्यन्यायेन एकैकहोमे एकैकस्यैव पर्वणो देवतात्वापत्त्या उभयोरपि पर्वणोः (न) होमद्वयानुष्ठानपूर्वपक्षस्य प्रस्तुतस्यानुत्थानापत्तेः देवतातद्विश्रुतिपक्षमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णकल्प्यैवात्र देवतेति पक्षाश्रयणेन पूर्वपक्षमारभते—एकैकमन्त्रं प्रतीति । तथा च एकैकस्मिन् होमे मन्त्रद्वयं अङ्गत्वेन कल्प्यमानं देवताद्वयमपि समुच्चयेन

तत्र तत्रावृत्तिः । एकपदोपादानावगतकर्मद्वयसाहित्यवत्त्वाच्च^१ स्मृतस्मृतस्यापि पुनस्स्मरणं 'तां चतुर्भिः' इतिवन्नानुपपन्नम् । न ह्यत्र यथाक्रमं पाठः येनैकस्य कर्मण एक एक मन्त्रो भवेत् । एकपदोपादानात् उभयोरप्युभयाङ्गत्वम् । अत एव नात्र सूक्तवाकविभागन्याय इति प्राप्ते—

समसङ्ख्याङ्गप्रधानविषये यथाक्रममेव सम्बन्ध इति न्यायस्यौत्सर्गिकत्वात् एकस्य प्रधानस्यैकेनैव मन्त्रेण निराकांक्षत्वाच्च अश्रुतमन्त्रावृत्तिकल्पने पुनस्स्मारकाकांक्षकल्पने च प्रमाणाभावादेकस्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयोजनवशाद्विभागः ॥ १८ ॥

एकैकहोमाङ्गमित्येकवारं मन्त्रद्वयसहितं अमावास्यापौर्णमास्युभयदेवताकं होममनुष्ठेयं कृत्वा अपरहो-
मस्यापि तथैवानुष्ठानमिति शास्त्रार्थः । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन मन्त्रद्वयावृत्तौ बाधकाभावात् ।
यद्यपि पौर्णमास्यां अमावास्याकर्मणोऽभावात् अमावास्यायाञ्च पौर्णमासिककर्मणोऽभावात्
न होमद्वयानुष्ठानं उभयसंस्कारकं सम्भवति । तथापि एकत्रोपयुक्तसंस्कारकतया अपरत्र
उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकतया होमद्वयानुष्ठाने नानुपपत्तिरित्याशयः । न च समन्तकैकहोमीय-
देवतोद्देशांशेन आग्नेयादियागषट्कस्मरणस्य सिद्धेः पुनस्तत्स्मरणापेक्षाभावेऽपि अर्थात् [व्यर्थ]
द्वितीयहोमानुष्ठानमित्याशङ्कानिरासायाह—एवपदोपादानेति । यथैव एकेन मन्त्रेण अभ्यादान-
प्रकाशनोपपत्तेः इतरमन्त्रवैयर्थ्यापत्तौ 'तां चतुर्भिरादत्ते' इति मन्त्रचतुष्टयसमुच्चयफलकमन्त्रविनियोग-
विधिवलात् स्मृतस्यापि पुनरितरमन्त्रैरपि स्मरणं कर्तव्यमभ्युदयशिरस्कत्वाय इत्येवं परिहारवत्,
इहापि एकपार्वणपदोपादानावगतसमुच्चयानुरोधेन पूर्वहोमीयोद्देशांशेन स्मृतस्यापि द्वितीयहोमोद्देशां-
शेनापि पुनःस्मरणेन वैयर्थ्यपरिहारोपपत्तेः न किञ्चित् बाधकमित्यर्थः । एकपदोपादानात्त्विति ।
अयमर्थः—पार्वणपदं तावत् उभयोर्होमयोः पर्वदेवताकत्वयोगेन नामधेयम् । पर्वत्वञ्चामावास्या-
पौर्णमासीसाधारणमित्येकेन पर्वपदेनोभयोरुपादानात् पर्वसामान्यदेवताकत्वरूपज्ञापकबलात्
मन्त्रद्वयस्यापि एकैकहोमाङ्गत्वे निश्चिते तत्कल्प्यदेवतापि एकैकहोमे समुचितैवेति उभयोरप्युभयाङ्ग-
त्वमिति । एतेन उभयोर्मन्त्रयोः अवान्तरप्रकरणाविशेषात् उभयहोमाङ्गत्वमित्येवं पूर्वपक्षसूत्रं
व्याख्यातं भवति । अत एव नात्रेति । सूक्तवाकपदस्य योगरूढत्वेन यत्र यावत्स्यः
प्राकृत्यो वैकृत्यो वा देवता इष्टाः तत्प्रकाशकत्वलिङ्गानुरोधेन तत्र तावानेव सूक्तवाक इति
न्यायेन विभज्य विनियोगः कृत्स्नोपदेशादिति तार्तीयद्वितीयपादाधिकरणे साधितः ; तद्वदिह
एकैकस्मिन् कर्मणि मन्त्रद्वयाङ्गत्वेऽपि लिङ्गाविरोधोपपत्तेः न पौर्णमास्यनुष्ठेयहोमद्वये पूर्णमासमन्त्रः,
अमावास्यानुष्ठेयहोमद्वये अमावास्यामन्त्र इत्येवं विभाग इत्यर्थः । प्रयोजनवशादिति । तत्तत्पर्व-

(१९)—प्रयोजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥

समिदादीनां चतुर्णां प्रयाजानां यदि समिदादिपदैर्द्वितीयान्तैः 'विष्णुं यजति' इतिवत् देवताविधिः यदि वा विशिष्टविधिगौरवापत्तेर्मन्त्रवर्णदेव समिदादिदेवताविधिः, उत्पत्तिवाक्यस्थं तु समिदादिपदं देवतानुवादो नामधेयमेव वा, सर्वथा सन्निप-योपकार-कत्वलाभाय तत्तद्देवतासंस्कारार्थत्वमेव पार्वणहोमस्वाहाकारोत्तमानुयाजादिवदिति । न

साध्यप्रधानानुष्ठाने तत्तत्प्रधानानामपेक्षितस्मरणरूपप्रयोजनवशादित्यर्थः । एतेन आगामि-पर्वसाध्यप्रधानस्मरणस्य प्रयोजनत्वं निरस्तम् । एवमतु स्रुवेण पार्वणहोमौ जुहोतीति भाष्यलि-खितवाक्यस्योत्पत्तिविधित्वमङ्गीकृत्य एतदधिकरणप्रवृत्तिर्दिशिता । यदा तु तैत्तिरीयब्राह्मणे तादृशोत्पत्तिवाक्यस्यानुपलम्भात् स्वाहान्तमन्त्रद्वयान्नानबलादेव आकृत्यादिहोमविधीनामिव इह होमविधिकल्पनं तदा नियतमन्त्रकल्प्यविधिना नियतमन्त्रकल्प्यतत्तद्देवत्वत्वस्यैव निश्चयात् एकैकमन्त्रस्य एकैकहोमाङ्गत्वमेवेति नैतत्पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रवृत्तिरिति ध्येयम् ।

प्रयाजेऽपीति चेत् ।

अत्र प्राचीनैः द्वितीयान्तसमिदादिपदानां 'विष्णुं यजति' इत्यादौ विष्ण्वादिपदानामिव देवता-परत्वमङ्गीकृत्य प्रकृतक्रतुसम्बन्धिनां समिदादीनामुद्देश्यत्वेन संस्कार्यत्वात् तत्संस्कारकत्वमेव प्रयाजादीनामिति पूर्वपक्षं कृत्वा उद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागे हि यागपदार्थे देवतायाः कर्मत्वासम्भवात् विशेषणभूतोद्देशांशनिरूपितं कर्मत्वं विशेष्यभूते त्यागेऽप्युपचर्यते इति लक्षणयैव 'विष्णुं यजति' इत्यादौ द्वितीयायाः सम्प्रदानत्वैकदेशदेवतापरत्वमङ्गीक्रियते, विष्ण्वादिपदानां अत्यन्तरूढत्वेन कर्मनामत्वासम्भवेन अगत्या तत्स्वीकारात् । द्वितीयान्तत्वादेव करणभूतेन यजिना सामाना-धिकरण्यभावेन नामत्वानुपपत्तेश्च । अस्तु वा मन्त्रवर्णप्राप्तविष्ण्वादिपदानुवादो नामधेय वा विष्ण्वादिपदं, असिद्धस्य यागस्य करणत्वानुपपत्तेः अर्थाक्षितकर्मत्वस्यापि यागे सत्त्वात्, तदादायापि द्वितीयान्तविष्ण्वादिपदानां यजिसामानाधिकरण्यमुपपत्स्यते । एवमिहापि विधिगौ-रवापत्तेः मन्त्रवर्णप्राप्तसमिदादिदेवतानुवादो नामधेयं वा समिदादिपदमिति समिदादिपदार्थस्यो-द्देश्यत्वाभावात् संस्कार्यत्वानुपपत्तेः आरादुपकारकत्वमेव प्रयाजादीनामिति सिद्धान्तितम् । तदेतत्सिद्धान्तकरणमयुक्तमिति सूचयन् पूर्वपक्षमारभते — सर्वथेति । पार्वणहोमस्वाहाकारेति । यथैव पार्वणहोमादिषु मन्त्रवर्णकल्प्यदेवताकेषु देवतावाचकपदान्तरकल्पनया तत्संस्कारकत्वं तद्वत् इहापि तदुपपत्तेः तुल्यत्वात् संस्कारकत्वं नायुक्तम् ।

च समिदादीनामुपयोगाभावः, वेदे सर्वत्र समिदादिपदानामग्निसामानाधिकरण्यदर्शने-
नाग्नये उपयोगसम्भवान्। समिन्मात्रस्यैव वा समिन्धनादावुपयोगसत्त्वेन तस्यैव
सन्निपत्योपकारकत्वमिति प्राप्ते—

सत्यपि वेदे समिदादिपदानामग्निपदसामानाधिकरण्ये इन्द्रमहेन्द्राधि नरणन्यायेन
समिदादिपदैस्तत्तत्प्रकाशानुपपत्तिः। शब्दस्य देवतात्वेन तद्भेदे पदान्तरप्रयोगा-
नुपपत्तेः। न च पूर्णमासादिशब्दस्य पार्वणहोमयोर्देवतात्वेऽपि तदर्थस्याप्याग्नेयादेरु-
द्देशांशविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेनोद्देश्यसम्बन्धित्वात् पार्वणहोमसंस्कार्यत्ववदिहापि
समिदादिपदस्य देवतात्वे तत्प्रतिपाद्यस्याग्नेस्संस्कार्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यं, तथात्वेऽपि
'समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु। तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु' इत्यादिमन्त्रवर्णेष्वग्ने-
स्सम्बन्धेन ततो भिन्नस्यैव समिदादिपदार्थस्य क्रियान्वयप्रतीतेस्समिदादिपदस्याग्निप्रति-
पादकत्वाभावात्, अग्निसंस्कारकत्वे पशावतिदेशानुपपत्तेश्च।

यत्तु इतरप्रयाजानामारादुपकारकत्वेऽपि समिदागस्य समिन्धनाङ्गभूतसमित्संस्कार-
कत्वमिति। तन्न। तथात्वे 'यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद, स समिधो वह्नीरिव यजति
इति लिङ्गानुपपत्तेः। अत्र हि इवशब्देन वस्तुतो बहुत्वाभावेनारोपितं बहुत्वमिति
सूच्यते। न च तत्समिन्धनाङ्गसमित्सु युज्यते, वस्तुत एव तासां बहुत्वात्। आरा-

अत्र च स्वाहकारोत्तमानूयाजदृष्टान्तद्वयेन उभयत्रोद्देशांशस्य दृष्टार्थत्वेन एकार्थत्वात्
विकल्पप्राप्तावपि त्यागांशस्य अदृष्टार्थत्वेन समुच्चयस्तयोर्भवति तद्वदिहापि पञ्चानामपि प्रयाजानां पूर्व-
पक्षेऽपि समुच्चय एवेति सूचिते सति एते यागाः वैकल्पिका विधीयन्ते इति पूर्वपक्षे प्रकाशकाराणां
यद्विकल्पाभिधानं तत्परास्तम्। समुच्चयविधिबलात् एकदा स्मृतस्याभिरूपार्थस्य पुनःद्वितीय-
मन्त्रेण स्मृतावेवादृष्टसिद्धिकल्पनवत् इहापि पञ्चप्रयाजाः चतुर्दश पौर्णमास्यामित्यादिसमुच्चयज्ञापक-
बलात् पुनः स्मरणस्य दृष्टफलकत्वकल्पनोपपत्तेश्च; अतो न विकल्प इति भावः। तस्यैवेति।
समिदागमात्रस्यैवेत्यर्थः। शक्यते तु बर्हिः प्रयाजस्याप्येवंरीत्या सन्निपत्योपकारकत्वम्। ननु
समिदादिपदानां अग्निप्रतिपादकत्वाभावे प्रयाजान्मे अनूयाजांश्चेत्यादिना अग्नेर्वरप्रार्थनवरदाना-
ख्यापुरस्सरं 'आग्नेया वैप्रयाजाः आग्नेया अनूयाजा' इत्याद्यर्थवादिषु प्रयाजानां अग्निदेवत्वकथ-
नानुपपत्तेः पाञ्चमिकाधिकरणदर्शितरीत्याऽग्निप्रतिपादकत्वं समिदादिपदानामवश्यं वक्तव्यम्।
ततश्च अग्नेरेव समिदादिपदामिल्यत्वेन प्रयाजादिषु देवतात्वात् कथं नोपयुक्तान्यादिसंस्कारक-
त्वमित्याशङ्कानिरासाय बाधकान्तरमाह—अग्निसंस्कारकत्वे इति। पशाविति। द्विदैवत्ये
इति शेषः।

दुपकारकत्वपक्षे तु सत्यपि बहुवचनान्तसमित्पदस्य देवतात्वे प्रातिपदिकसंज्ञाबलेनैक-
स्यैव समित्पदार्थस्य सिद्धौ लिङ्गवशेन युक्तो बहुत्वारोपः । तस्मात् चत्वारोऽपि प्रयाजा
भारादुपकारका एवेति न विवृतावृद्धितव्याः ॥ १९ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां

भाट्टदीपिकायां

नवमस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः

वस्तुतस्तु अग्न्यादिसंस्कारकत्वपूर्वपक्षे पशौ अतिदेशानापत्तेः इष्टापत्यापि परिहर्तुं
शक्यत्वात् 'एकादश प्रयाजान् यजति' इत्यादिषु विशिष्टविध्यङ्गीकारे बाधकाभावात् नाग्निसंस्कारकत्वे
किञ्चिद्दूषणमस्ति । तथापि 'प्रयाजान्मे' इत्यादिमन्त्रार्थपर्यालोचनायां आग्नेयादियागीयाग्न्या-
दिदेवतानां हव्यप्रापणरूपकर्मकरिष्यता अग्निना तेषामाग्नेययागादिसम्बन्ध्यग्न्यादिदेवतानां प्रार्थनया
वरो याचितः । तैश्च स्वहव्यप्रापणरूपकर्मकर्त्रे अग्नये वरो दत्त इत्यर्थप्रतीत्या वरार्थिवरदा-
त्रग्न्योः स्पष्टं भेदावगमात् आग्नेययागसम्बन्ध्यग्न्यपेक्षया हव्यवहनकर्तृभूतस्य भिन्नस्यैवाग्नेः समिदा-
दिपदैः देवतात्वं बोध्यते । तस्य च प्रधानयागेऽनुपयोगात्, न तत्संस्कारकत्वम् । न च
हव्यवहनकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षेणाहवनीय एव दर्शनात्, तस्य चोपयोगित्वेन तत्संस्कारकत्वमेवास्त्विति
वाच्यम् । प्रत्यक्षेण अदृष्टविशेषावच्छिन्नज्वलने प्रक्षेपरूपप्रतिपत्तिदर्शनेऽपि तस्य देवताः प्रति
हव्यप्रापकत्वे प्रमाणाभावात् । अतः आहवनीये निक्षिप्तं द्रव्यं सारभूतं अन्य एवाग्निः देवतां
प्रापयतीति न तत्संस्कारकत्वं प्रयाजादीनामित्येव सिद्धान्तकरणं युक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्पष्टार्थम-
न्यत । पञ्चमप्रयाजस्य दशमे सन्निपत्योपकारकत्वं वक्ष्यते । तदभिप्रेत्य चत्वार इत्युम् ।

इति श्रीशम्भुभट्टविरचितायां

भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां

नवमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः

अथ नवमध्यायस्य तृतीयः पादः.

(१)—प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

‘अग्नेरहं देवयज्यया’ ‘व्रीहीणां मेध’ इत्यादिमन्त्रेषु समवेतार्थत्वादियुक्तिबलेन अग्निव्रीह्यादिपदानां सौर्यनीवारादिषु द्वारान्तरसम्बन्धनिमित्तान्यथाभावात्मक ऊह-

अथ तृतीयः पादः

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानाम् ।

पूर्वं सामसंस्कारविषय ऊहश्चिन्तितः । इदानीं मन्त्रविषयः स चिन्त्यते । स च आद्याधिकरणदर्शितरीत्या प्रकृतिलिङ्गादिविषयभेदेनाष्टविधोऽपि षडङ्गत्वेनाप्युपादितः । अर्थ-प्रकाशनार्था मन्त्राः, न तु उच्चारणमात्राददृष्टार्थाः । तथा मुख्यार्थाभिधायिनः, न तु गौणार्थाः । तथा अपूर्वप्रयुक्ताः, न तु अग्न्यादिस्वरूपप्रयुक्ताः तथा प्रकृतौ समवेतार्थाभिधायिनः, न तु सवित्रादिपदवत् असमवेतार्थाः । तथा अपरार्थाः, न तु यज्ञपतिशब्दवत् परार्थाः । तथा च प्राकृतस्थानापन्नान्यद्रव्यदेवताका विकृतिः तत्र मन्त्रान्तर्गतः प्रकृत्यूहः प्रायेण अर्थाभिधानसंयोगादित्यादिना प्रथमपादे निरूपितः । अल्पशस्त्वदानीं प्रकृत्यूहः । यथा एतदधिकरणे प्रतिनिव्यधिकरणे च । बाहुल्येन तु वचनोहस्त्वदानीं चिन्त्यते ।

तत्र विकृतौ कार्यातिदेशोऽपि तज्जनकशास्त्रस्यैवातिदेशेन यथाम्नातस्यैव मन्त्रस्य प्राप्तेः तदनुरोधेन गौण्यादिपदं पठनीयमिति न्यायसिद्धेऽर्थे स्थिते तत्परिवृत्तिमूललक्षणास्वीकारेऽपि न प्राकृतलक्षणानुरोधेन विकृतौ अविकृतः प्रयोगो युक्तः, स्वायत्ते शब्दप्रवृत्त्या ऐन्द्रीमन्त्रेण गार्हपत्य-प्रकाशनस्यैव इहापि अग्निपदेन सूर्यप्रकाशनोपपत्तेर्नोह इति पूर्वपक्षः । कार्यातिदेश एव शास्त्रेण, तज्जनकपदार्थातिदेशस्त्वार्थिकः । तथा च सूर्यप्रकाशनरूपकार्येऽतिदिष्टे तत्पृष्ठभावेनार्थादपि नाग्निपदघटितमन्त्रस्य प्राप्तिः ; तत्कार्यजननेऽसामर्थ्यात् । अतो मन्त्रस्य अग्निपदघटितस्य प्राप्तेरेवाभावात् नाग्निपदेन गौण्या वृत्त्या सूर्यप्रकाशनं शक्यं कर्तुमित्यर्थात् साधनत्वेन प्राप्यमाणो मन्त्रः अग्निपदस्थाने सूर्यपदप्रक्षेपेणैव प्राप्यत्वेन कल्प्यत इति सिद्ध ऊह इति सिद्धान्तः—इत्यधिकरणरचना प्राचीनैः कृता । साऽयुक्ता । पूर्वत्र

स्तिद्ध एव, प्रोक्षणादिवत् । तद्वशेन पदान्तरप्रक्षेपात्मको भाक्त ऊहः परमर्थसिद्धोऽप्या-
क्षिन्य समाधीयते । प्रकृतौ हि अग्निव्रीह्यादिपदेनाग्निव्रीह्यादीनां लक्षणयैवापूर्वसाधनत्वेन
रूपेण प्रतिपादनात् सूर्यनीवारादीनामपि तेनैव रूपेण प्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेपो
युक्तः । अत एव 'पाशात्' इति बहुवचनान्तरस्य मन्त्रस्य प्रकृताविवैकपाशाकायां विकृता-
वपि लक्षणयैवैकत्वप्रकाशत्वाच्चाहः । न ह्याग्निव्रीह्यादिपदं शक्यता अपूर्वसाधनीभूत-
द्रव्यदेवतादिपरं अपि तु लक्षणयैव । 'शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा'
इति न्यायात् । विशेषतश्च शब्दस्यैव देवतात्वात्तस्य चाग्निपदेन लक्षणयैव प्रतीतेस्सूर्य-
स्यापि तयैव प्रतीतिसिद्धौ नोहसिद्धिरिति शस्ते—

सत्यप्यपूर्वसाधनत्वस्य प्रकृताबुद्ध्यतावच्छेदकत्वे अग्निव्रीह्यादिपदेन स्वशक्ति-
जन्यबोधद्वारा अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादि संस्क्रुयान्वित्यर्थोऽवगम्यते । अत एव
शक्तिजन्यबोधोऽपि व्रीहिव्याग्नित्वादिप्रकारक एव न त्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः ।
लिङ्गकल्पश्रुतिवाक्येन तदवच्छिन्नस्योद्देश्यत्वेऽपि मन्त्रान्तर्गत^१ व्रीह्यग्न्यादिपदे लक्ष-
णायां प्रमाणाभावात् । अत एव तादृशशोधेनापि प्रोक्षणजन्यादृष्टत्वं विशेष्य एव
द्रव्यदेवतादौ संस्कारो जन्यते न तूद्देश्यतावच्छेदकेऽप्यपूर्वसाधनत्वे । अतश्चोपकार-
पृष्ठभावेन द्वारस्य शक्तिजन्यबोधस्य विकृतावतिदेशे तत्पृष्ठभावेन प्राप्यमाणस्याग्न्यादि-
पदस्य सौर्यादौ बाधात् द्वारसिद्धयर्थं पदांतरप्रक्षेपो युक्त एव ।

अत एवाग्निव्रीह्यादिपदानामवघातादिवत् तत्त्वेनैव रूपेण प्रकृतौ निरुक्तकार्यजनकत्वेन
विधानेऽपि तत्कार्याभाव इव तत्कार्यस्य तेन कर्तुमशक्यत्वेऽपि युक्त एव तस्य विकृतौ लोपः ।

फलदेवतयोश्च (९-१-३) इत्यत्र अग्न्यादिस्वरूपाविवक्षया अपूर्वसाधनीभूतार्थमात्रविवक्षया
प्रयुक्ताग्न्यादिपदवदितमन्त्रस्य सूर्यप्रकाशनेऽपि प्राप्तैरुपपादितत्वात् । अनागतावेक्षणन्यायेन
दशमाद्याधिकरणसिद्धशास्त्रातिदेशनिरासपूर्वकोपकारमात्रातिदेशं सिद्धीकृत्यैव ऊहाध्यायारम्भस्योप-
पादनाच्च पूर्वपक्षोत्थानासंभवादित्यन्निप्रेत्य आक्षेपसमाधानपरतयाऽधिकरणं विवृण्वन्नाह—
अर्थसिद्धोऽप्याक्षिप्येति । अत एव पाशानिति । अत्र च प्रकृतौ बहुवचनान्तमन्त्रपाठा-
नुरोधेन कथञ्चित् छान्दसविधिप्रवृत्तिमूललक्षणास्वीकारेऽपि न प्राकृतलक्षणारोधेन विकृताविविकृतः
प्रयोगो युक्तः । स्वायत्ते शब्दप्रयोगे इति न्यायात् ; इतरथा धान्यपदगतलक्षणानुरोधेन मांस-
द्रव्यकविकृतौ मृगपदोहापत्तेः । अतः प्राकृतलक्षणादिवृत्तेः आर्थिक्या अनतिदेशेन विकारप्रकाशना-
नुरोधेन मांसपदप्रयोगः एवमिहापि एकपाशायामेकत्वप्रकाशनानुरोधेन एकवचनोह एव युक्त इति
वदन्ति केचित् । तदग्रे निराकरिष्यते । तत्त्वेनैवेति । अग्नित्वव्रीहित्वादिरूपेणेत्यर्थः ।
निरुक्तं कार्यं अग्नित्वादिप्रकारकाग्निविशेष्यकशब्दबोधरूपम् तत्कार्याभावे तस्य अवघातस्य

तत्र त्वेतावान् विशेषः। कार्याभावे लोप एव, अशक्यत्वे तु तज्जनकोपाया-
न्तरानुष्ठानमिति।

कार्यं वैतुष्यं तस्याभावे, कृष्णलचरौ अववातस्य लोपवत् अग्निपदेन सूर्यप्रकाशनरूपकार्यस्य
कर्तुमशक्यत्वेऽग्निपदस्य युक्तो लोप इत्यर्थः।

अत्रेदमवधेयम् — यद्यपि लिङ्गकल्प्यश्रुतौ अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नस्यैवामित्वाविवक्षया
उद्देश्यत्वं, तथापि मन्त्रगतकरणत्वशक्तिजन्यबोधगनद्वारत्वान्यथानुपपत्त्या प्रकृतौ अग्निरित्याकारका-
पूर्वसाधनत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकानालिङ्गिनामित्वप्रकारकामिविशेष्यकमेव प्रकाशनं मन्त्राणां
कार्यमापद्येतेति किं शब्दमात्रेण अमित्वाविवक्षया त्यात्। ततश्चानर्थक्यपरिहारार्थमपूर्वसाधन-
त्वलक्षणायां विधेयसामर्थ्यानुरोधेन उभयत्वाविवक्षायामपि उभयाग्न्यनुगमनस्यैव निमि-
त्तवत् इहाप्यमित्वाविवक्षायामपि अपूर्वसाधनीभूतामिविशेषस्यैवोद्देश्यत्वापत्त्या अपूर्वीया-
ग्निप्रकाशनस्यैव मन्त्रकार्यत्वान्न सौर्यादौ मन्त्रप्रातिः। अत एव प्राकृतकार्याभावे मन्त्रस्य
लोप एव न तु तत्कार्यस्याग्निपदेन कर्तुमशक्यत्वे सूर्यादिपदप्रक्षेपरूपोपायानुष्ठानं; सूर्यप्रकाशन-
रूपकार्यस्य प्राकृतमन्त्रजन्यत्वाभावेन प्रयोजकस्यैवासत्त्वे उपायानुष्ठाने प्रमाणाभावात्। अपि
च प्रकृतौ अपूर्वीयदेवताप्रकाशकत्वेन तावत् देवस्य त्वादपदानां समवेतार्थत्वाभावात्, अयोग्य-
त्वाच्च; अपितु अन्यादिपदस्यैव; तद्धटितत्वादेव सकले मन्त्रे देवताप्रकाशकत्वव्यवहारः। एवञ्च
कदाचिद्धवेदपि सूर्यप्रकाशनं प्राकृतमन्त्रकार्यं तथापि तत्पृष्ठभावेन साधनतया अग्निपदं प्राप्तुं
शक्यते वा न वा? आद्ये अग्निपदलोपाप्रसक्त्या उपायान्तरानुष्ठाने प्रयोजनाभावः। द्वितीये
अयोग्यत्वात् तल्लोपे तद्धटितमन्त्रस्यैवाप्राप्त्या उपायान्तरानुष्ठाने प्रयोजनाभावः। अतः यावत्
पठितमन्त्रान्तर्गताग्न्यादिपदं स्वार्थाविवक्षया अपूर्वीयदेवतासामान्यपरं लक्षणया न भवति
न तावत् सूर्यादिप्रकाशनं मन्त्राणां सिद्ध्यति। तदसिद्धौ च न मन्त्रप्राप्त्युपजीव्युहः सिद्ध्यती-
त्यवश्यं मन्त्रगताग्न्यादिपदं अपूर्वीयदेवतासामान्यपरं सत् तत्तद्देवताविशेषवाचिपदमात्रोपलक्षण-
मङ्गीकृत्य देवतासामान्यात्मना तत्प्रकाशनरूपं कार्यं सौर्येऽप्यस्तीति तद्वारा प्रक्षिप्तसूर्यादिपदयुक्तत्वेन
प्रकृतावेव सिद्धे मन्त्रे साधनत्वेन प्राप्ते अग्निरूपविशेषार्थप्रकाशनरूपप्रयोजकान्तराभावात्
सूर्यरूपार्थविशेषप्रकाशनासामर्थ्याच्चाग्निपदाप्रवृत्तौ, अथवा प्रकृतौ अग्निपदस्यार्थतः प्रयुक्तस्य
शास्त्रीयत्वाभावात् विकृतावार्थिकत्वेनानतिदेशादेव निवृत्तेः सूर्यपदप्रक्षेपः सूर्यप्रकाशनानुरोधात्
इत्येतावन्तैवेदानीमूहस्यातिदेशशास्त्रानुरोधत्वं, न तु प्राकृतशक्तिजन्यबोधस्य द्वारत्वानुरोधत्व-
मित्येव फलदेवतयोरित्यधिकरणे (९-१-३) प्रागुपपादितं युक्तम्। एवं सत्यपि नाग्निपदस्यैव
सूर्यरूपार्थान्तरे लक्षणा तथोपपादितं अविकरणारम्भे प्राचां मनोपपादने द्रष्टव्यम्।

यत्तु मूले प्रकृतावेव नावघातस्य तत्त्वेन विधेयता, अपि तु अपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेन, इतरथा अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अतश्चाग्न्यादिपदस्य स्वरूपेणाविवक्षितत्वात् युक्त एव पदान्तरप्रक्षेप इति । तन्न—तथात्वे प्रकृतावेव ब्रीहिपर्यायाणां विदलनादेश्वानुष्ठाने वैगुण्यानापत्तेः । येनैव रूपेण मुख्यकार्यं प्रति जनकता तेनैव रूपेण नियमादृष्टं प्रत्यपि जनकत्वौचित्याच्च ।

यत्तु अग्निपदेन शब्दरूपदेवताप्रकाशनार्थं लक्षणाऽवश्यंभाव इति ; अत्र ब्रूमः, सत्यामपि लक्षणायां येन स्वशक्यत्वाच्च तत्त्वसम्बन्धेन प्रकृतौ शब्दलक्षणा न तेनैव सम्बन्धेन विकृताविति द्वारभेदाद्युक्तः पदान्तरप्रक्षेपः ।

वस्तुतस्तु—शब्दस्य देवतात्वेऽपि अपूर्वीयदेवतारूपशब्दवाच्यत्वसम्बन्धेनार्थस्याप्यपूर्वसम्बन्धात्प्रकाश्यत्वोपपत्तेः न मन्त्रान्तर्गताग्न्यादिशब्दे शब्दलक्षणेति युवतो

अत्र च पदप्रक्षेपरूपोद्दे विश्वजिज्ञासयेनान्यत्र वेदे पठितस्यैव सूर्यादिपदस्य सस्वरस्यैवात्र प्रक्षेपात् गिरापदस्थानकत्वेन इरापदे गिरापदस्वरस्येव अग्निपदस्वरस्याप्राप्तेः तदुत्तरपठिताक्षरगतस्वरविशेषसिद्धयर्थमवश्यं स्वरयुतमेव सूर्याय [इति पदं प्रयोक्तव्यमिति ध्येयम् ।]

अत्र तन्त्ररत्नादौ—अग्निशब्दे अस्ति रूपद्वयं अग्निशब्दत्वं समवेताभिधायित्वञ्च । तत्र यदेव समवेतानिधायिस्वरूपं देवतावाचिरूपेण तस्यैवापूर्वीयदेवताप्रकाशकत्वेन विधानम् । तत्र बहुषु समवेताभिधायिषु सत्सु पदविशेषान्नात् काममवधातादिवत् नियमादृष्टमात्रं कल्प्यताम् । तस्मादग्निशब्दस्वरूपस्याविधानात् युक्त एव विकृतावूह इत्युक्तम् । तदनृद्य दूषयति—यत्तु मूले इति । दलनादेश्चेति । तुल्यन्यायेन वैतुष्यजनकोपायमात्रत्वेनैव अवघातस्यापि विधेयत्वापत्त्या दलनादेर्निवृत्त्यनापत्तेः तदनुष्ठाने वैगुण्यानापत्तेरित्यर्थः । येनैव रूपेणेति । यद्यपूर्वीयदेवताप्रकाशनजनकत्वेन देवतावाचिपदरूपेण विधानं तर्हि नियमादृष्टं प्रत्यपि समवेताभिधायकपदत्वेनैव विधानापत्तेः येन केनचिदपि पर्यायशब्देन मन्त्रपाठेऽपि नियमादृष्टसहितापूर्वीयदेवताप्रकाशनोपपत्तेः नाग्निपदघटित एव नियतः पाठः स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तु देवतावाचिनामपि सूर्यादिपदानां बहूनां विद्यमानत्वेऽपि यदग्निशब्दान्नानं तन्नेच्छतः ; किन्तु यत्र पाठो मन्त्रस्य तत्राग्रेरेवार्थस्य समवायाभिप्रायेण । तत्र यदर्थसमवायाभिप्रायेण एषां बह्व्यादिपदानामनियमेन प्राप्तिः तदर्थविशेषप्रकाशन एव कार्येऽग्निपदाम्नावलग्नियमः । ततश्च बह्व्यादिपदनिवृत्त्यर्थं पठितमप्यग्निपदं न स्वरूपविवक्षया किन्तु देवतान्तरवाचकपदोपलक्षणत्वेन न तु स्वार्थवाचकपदान्तरोपलक्षणत्वेनेति नापूर्वीयदेवताप्रकाशनमात्रेऽग्निपदस्य देवतावाचि-

वीहिपद इव पदान्तरप्रक्षेपः । अत एव सर्वत्रैव तत्प्राप्तौ 'पूयति वा एतद्वचोऽक्षरं यदेन-
दूहति तस्माद्वचं नोहेत्' इति ऋगक्षरोहपर्युदासोऽपि सङ्गच्छते । अत एव तत्कार्य-
प्रकाशनार्थं तत्प्रकाशनसमर्थऋगन्तरोह एव कार्यः, वैदिकत्वसामान्यात्, तदसम्भवे
लौकिकावाक्योद्भवः । तथा 'अन्वेनं माता मन्यताम्' इत्याद्यभिगुप्रेषे मात्रादिशब्दोह-
प्रतिषेधोऽपि 'न माता वर्धते न पिता' इत्यादिरूपोऽन्यत्रोहलिङ्गम् ।

यद्यपि च नायं प्रतिषेधविधिः न्यायप्राप्तत्वादित्युक्तं मन्त्राधिकरणकौस्तुभे, तथाऽपि
नित्यानुवाद एवायमन्यत्रोहलिङ्गम् । न चोहस्य न्यायसिद्धत्वे विकृतिविशेषे 'विश्वेषां
देवानामुच्चाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि,^१ छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इत्यादिमन्त्रपाठ-
वैयर्थ्यं, तस्य मन्त्रभेषप्रायश्चित्तप्राप्तिफलकमन्त्रत्वसिद्धयर्थत्वात् ॥ १ ॥

पदरूपेण नियमार्थं विधानमिति ध्येयम्—इति विस्तरभयान्नोच्यते । व्रीहिपदे इति । यद्यपि
व्रीह्यादिपदघटितमन्त्रेषु 'अग्न्यादिपदघटितमन्त्रेष्विव इहैवोहस्साधनीय इति न व्रीहिपद इवेति
दृष्टान्तः सिद्धः; तथापि यत्र द्रव्यादिप्रकाशकपदेषु कथमपि प्रकृतावेव शब्दपरलक्षणाशङ्कालेशोऽ-
पि नास्ति तत्रागत्या पदान्तरप्रक्षेपरूपोहो निस्सन्दिग्धः मन्त्रगतदेवतावाचकपदेषु शब्दलक्षणाऽ-
वश्यभावेन सूर्यरूपार्थान्तरलक्षणावादिसिद्धत्वेन तदुक्तिरिति ध्येयम् । कौस्तुभ इति ।
यज्ञपतिशब्दवत् पशुविशेषणतयोपात्तानां मात्रादीनां परार्थत्वादेव, अपरार्थत्वेऽपि
मात्राद्यभेदे ऊहस्याप्रसक्तेः, मात्रादिभेदे मातृत्वादीनां स्त्रीत्वसमानाधिकरणजनकत्वादिरूपाणां
ससम्बन्धिकतया प्रतिसम्बन्धिपशुभेदप्रतीत्यैव तद्भेदप्रतीतेः तज्ज्ञानार्थमप्यूहानपेक्षणात्,
न्यायप्राप्तानुवादत्वमिति तत्रोक्तमित्यर्थः । यद्यप्यनेकपशुकायां विकृतौ द्विबहुवचनान्ततया
प्राप्तोहरूपशब्दवृद्धिनिषेधकत्वस्यैवेह भाष्यादिषु स्वयमपि च तत्रोक्तेः, पूर्वोक्तरीत्या मात्रादि-
भेदप्रतीतिहेतोरेव एकवचनानुपपत्त्या प्राप्ततादृशोहस्य निवारणं अपरार्थत्वेऽन्यथा न भवतीति
युक्तमेव प्रतिषेधविधित्वं; तथापि वक्ष्यमाणन्यायेन पत्नीं सन्नह्येत्यत्रेव इहापि प्रत्येकव्यक्तिगतत्वे-
नापि तदुपपत्तेः तद्वदेवानूहप्राप्तौ युक्तमेवानुवादत्वम् । यदि तु प्राकृतप्रयोगस्य एकमाता-
पितृकपशुपरत्वात् पाशान्यायेनैकवचनं समवेतार्थं सत् एकत्वप्रकाशकत्वात् परिच्छेदकसङ्ख्यापर-
मेवेति न पत्नीमन्त्रन्याय इति विभाव्यते तदा प्राकृतप्रयोगस्य एकद्वयादिभ्रातृकस्यापि सम्भवात्
शब्दपरैकवचनेष्वेव पत्नीमन्त्रन्यायप्रवृत्तेः तत्परमेक नित्यानुवादत्वमिति द्रष्टव्यम् । स्पष्टार्थमन्यत् ।

(२)—जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ अविकारमेके अनार्षत्वात्
॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥
लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्थम् ॥ ७ ॥ नियमो बोभयभागित्वात् ॥ ८ ॥

मौढे चरौ 'पुण्डरीकाणि बर्हीषि भवन्ति' इति श्रुतम् । तत्र बर्हिःपदेन तत्कार्याणि
हविरासादनवेदिस्तरणहोतृषदनपवित्रकरणदीनि लक्षयित्वा तदुद्देशेन पुण्डरीकाणि विधी-
यन्ते । जन्यत्वसम्बन्धार्थकश्च तद्धितः । तत्र वेदिस्तरणे प्रकृतिप्राप्ते 'स्तृणीत
बर्हिः परिधत्त वेदिं जामि मा हिंसीरनुया शयाना । दमैस्तृणीत हरितैस्सुपर्णैः
निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने' इति मन्त्रोऽवश्यं बर्हिःपदे दर्भपदे चोहितव्य एव ।
हरितपदेऽप्युहितव्यो न चेति चिन्तायां—

गुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्यासमवेतार्थत्वादनूहः । कथञ्चिन्मान्त्र-
वर्णिकगुणविधिकल्पनया वा समवेतार्थकत्वेऽपि, इह पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्म-
वाचित्वात् दर्भपदस्थाने ऊहितेन पुण्डरीकपदेनैव गुणप्रकाशनोपपत्तेः न पुनः पदान्तरेण
प्रकाशनापेक्षा अतो हरितपदलोप एव, न तु तत्स्थाने पदान्तरप्रक्षेप इति प्राप्ते—

विधौ श्रुतस्य पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्मवाचित्वेऽपि प्रकृतौ दर्भादिपदस्य
जातिमात्रवाचित्वात् तन्मात्रप्रकाशनार्थं जातिमात्रवाचकस्य पद्मादिपदस्यैव दर्भादिपद-
स्थाने ऊहितव्यत्वात् प्रकृताविव पदान्तरेण गुणप्रकाशनार्थं हरितपदस्थाने पुण्डरीक-
पदशक्यनिष्ठगुणवाचिपदान्तरोह आवश्यक एव ।

तच्च यद्यपि 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इति त्रिकाण्डिस्मरणात् सितपदं प्रसज्यते
तथापि 'यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इति वेदे प्रयोगात् पुण्डरीकाक्ष इत्यादौ
रक्ताम्भोज एव शास्त्रस्थानां पुण्डरीकपदप्रयोगाच्च रक्ताम्भोजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमे-
वोहितव्यम् ।

शास्त्रदीपिकायां तु दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदोऽहं वदतः पार्थसारथे रक्तगुणस्यापि
तेनैव प्रकाशनाच्च रक्तपदोऽहस्तिद्वयेदिति ध्येयम् ॥ २ ॥

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ।

मौढे चराचिति । 'मौढं चरं निर्वपेच्छ्रूयै श्रीकाम' इति वचनविहिते इति शेषः ।
शास्त्रस्थानमिति । वैदिकयाज्ञिकानामित्यर्थः । तेन यद्यपि कोशः शास्त्रस्थप्रयुज्य-
मानशब्दविषय एवेति भवति शास्त्रस्थपरिगृहीतः तथापि अन्यशास्त्रस्थप्रसिद्धपेक्षया वैदिक-
याज्ञिकप्रसिद्धिः बलीयसीति तत्प्रसिद्धार्थ एव युक्तो ग्रहीतुमित्याशयः । शास्त्रदीपिका-

यान्तिवति । वस्तुतस्तु दर्भत्वजात्यवच्छिन्नवाचकदर्भपदस्थाने पद्मत्वावच्छिन्नपद्मपदोहेऽपि पद्म-
 त्वावच्छिन्नपद्मसामान्यवृत्तित्वेन नीलादिगुणानामप्युपस्थितौ भवन्मते नियमेन रक्तगुणस्यैवोप-
 स्थापकाभावात् रक्तगुणविशेषप्रकाशनाय रक्तपदोह एव प्रमाणाभावः । यदितु दर्भत्वा-
 वच्छिन्नदर्भकार्यकारित्वेन रक्तकमलत्वावान्तरजात्यवच्छिन्नस्यैव विधानात् तत्स्थानापन्नत्वेन तत्र
 प्राप्तस्य मन्त्रस्य प्रकाशकतानिर्वाहाय तदवान्तरजात्यवच्छिन्नवाचकपदस्यैवोहेन तद्वृत्तिरक्तगुणस्यैव
 नियमेनोपस्थितिस्संभवति इति रक्तपदस्यैवोह इत्युच्यते तदा रक्तगुणस्यापि पुण्डरीकपदेनैव
 प्रकाशनात् रक्तपदोहो न सिद्धयेदिति दूषणं भवतामपि सममेव । नह्यवान्तरजात्यवच्छिन्नस्य
 स्थानापत्त्या विधाने सति तद्वाचकस्पष्टपदोहसम्भवे तं विहाय तद्वृत्तिसामान्यधर्माभिधायकपदोहे
 प्रमाणमस्ति । अत एव विकृतौ येनैव शब्देन द्रव्यादीनां विधानं तस्यैवोपस्थितत्वात् प्राकृत-
 द्रव्यवाचकपदस्थाने उहेन प्रक्षेपाचरणं सर्वेषां, न तु तद्वाचकपर्यायान्तरस्य तत् । तथा च
 पुण्डरीकपदोहस्यैव प्रमाणसिद्धत्वे तेनैव रक्तगुणस्यापि प्रकाशनसिद्धेः न पुनः रक्तपदोहस्सिद्धये-
 दिति दूषणं युक्तमेव । परन्तु रक्तपदोहसिद्धान्तानुरोधेन पुण्डरीकपदत्यागे पद्मपदोहसाधनं
 यत्प्रकाशकारव्याख्यानुसारेण पूज्यपादानां तन्नातीव युक्तम् । अतः पुण्डरीकपदोहाविरोधेन
 रक्तपदोहवैयर्थ्यनिरसनं सर्वेषामपि कर्तव्यतया समानमिति मम प्रतिभाति ॥ २ ॥

(३)—लौकिके दोषसंयोगादपवृक्त हि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ स्याद-
भागित्वात् ॥ ९ ॥

दैक्षे दशौ “यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते यद्यूपमुपस्पृशेत् यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यः यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायो इति ब्रूयात्, यदि द्वावेतौ ते वायू इति, यदि बहून् एते ते वायव” इति श्रुतम्। तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात् तत्सङ्ख्याकस्पर्श एवेदं मन्त्रविधानमित्यविवादम्। स्पर्शः परं विहितो अविहितो वेति चिन्तायां—

¹ प्रकरणात् अथप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन च विहितस्पर्शाङ्गतया तन्निमित्तकतया वा नैमित्तिक

लौकिके दोषसंयोगात्।

यूपो यज्ञस्येति। यज्ञस्य स्वशेषिभूतस्य दुरिष्टं पापं स्वस्मिन् यूपो निदधाति तत्स्पर्शे स्पर्शकर्तारि तत्पापं सञ्चरतीत्यतः न यूपः स्पृश्य इत्यर्थः।

अत्र प्रकाशकारैः पूर्वपक्षे यूपस्पर्शस्योद्देश्यत्वमङ्गीकृत्य तस्य प्रकृतत्वादेवैकत्वादेकपदमनु-
वादः। निमित्तपरत्वे तु प्रकृतानियमात् अप्रकृतानियमात्, अप्रकृतानेकयूपस्पर्शगतनिमित्तत्व-
व्यावृत्तये एकत्वस्यावश्यविशेषणीयत्वे वाक्यभेदः स्यादित्युक्तं तदयुक्तमिति सूचयितुमाह—तत्र
यूपस्येति। उत्कर्षफलकत्वेन भवत्सम्भतेऽनिगमे [निगमे] विनियोगविधिद्वये, द्वित्वाद्य-
वच्छिन्नोद्देश्यताबलादेव अप्रकृतविकृतसम्बन्धस्य वक्तव्यत्वेन तत्र द्वित्वाद्यनुवादासम्भवात्
अगत्या यूपपदस्यानुवादत्वेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्यैवोद्देश्यत्वावश्यकत्वात् तत्साहचर्येणोहापि तत्कल्प-
नमुचितम्। तथाविधस्य च वाक्यभेदपरिहारेण यथा उद्देश्यत्वं तथा निमित्तत्वमपि सम्भव-
त्येवेति नात्रार्थे विवाद इत्यर्थः। प्रकरणादिति। दैक्षप्रकरणापाठान्मन्त्रस्य दैक्षयागसम्ब-
न्धावगमे सति यद्येकमिति वाक्येन तत्स्पर्शनं यदङ्गनादिसंस्कारकरणवेलायां अभ्वर्गादीनां
प्रसक्तं तदेव द्वारत्वेन समर्प्यते। तत्र “तममिमन्त्रयीत” इति वचनान्तरात् यूपोपस्थानद्वारा
विहितप्रकृतापूर्वसाधनयूपस्पर्शाङ्गमयं मन्त्रः, इतरथा फलान्तरकल्पनापत्तिरित्यर्थः। अस्मिंश्च
पक्षे यदि घेदाः प्रमाणमित्यत्रेव असंशयपरो यदिशब्दः। यूपस्य स्पर्शनप्रधानगतप्रयोजकत्व-
रूपहेतुत्वार्थश्च लिङिति न विरोधः। निमित्तपरत्वाङ्गीकारेणापि कर्माङ्गत्वं साधयति
—अथप्रतिग्रहेष्टिन्यायेनेति। यथैवाथप्रतिग्रहेष्टिः दातुपक्रमवशात् दातुर्यजमानस्य कर्तव्या।

मिदं कर्माङ्गतया विधीयते । न हीदं दोषनिर्घातार्थं येन विहिते तदभावादप्रवृत्तिः, यज्ञस्य विहितत्वेन दुरिष्टजनकत्वासम्भवेनार्थवादमात्रत्वात् । यदि त्वत्र स्पर्शनिषेधाधिकायां यदिशब्दोपादानाच्चाश्वप्रतिग्रहेष्टिवैलक्षण्यमाशङ्क्येत ततोऽस्त्वियं विहितस्यैव यूपान्वारम्भादेस्स्पर्शस्य ग्रहणाग्रहणवत् पाक्षिकत्वसिद्ध्यर्थो निषेधः । ततश्च तत्करणपक्षे अयं मन्त्रपाठोऽङ्गमिति यदिशब्दाविरोधः ।

यदि त्वष्ट्रोपदुष्टविकल्पमिया निषेधस्य रागप्रातयूपस्पर्शविषयत्वमाशङ्क्येत ततो निषेधस्यापि क्रतुमध्यप्रसक्तगमनागमनादिप्रयुक्तयूपस्पर्शविषयत्वेन 'नानृतं वदेत्, न स्त्रियमुपेयात्' इत्यादिवत् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेः स्पर्शस्य क्रतुवैगुण्यापादकत्वावसायात्

यजमानगामिफलकर्माङ्गमेव न तु दोषनिर्हरणार्थम्, तथैव अङ्गनादिकर्मसु यः अर्थाद्विहितः स्पर्शः तस्मिन्निमित्ते तत्स्पर्शवत्कर्माङ्गत्वेन मन्त्रविधानमिति भावः । पाक्षिकत्वसिद्ध्यर्थ इति । वाक्यभेदमङ्गीकृत्य, यूयो नोपस्पृश्य' इति निषेधः 'यद्येकं' इति तु मन्त्रविधिः । तत्रातिविज्यनान्तरीयकस्पर्शस्य साक्षाद्विहितस्यार्थिकत्वात् निषेध एव स्यात् न विकल्प इति स्पर्शपक्षो न सिद्ध्येत् अतः तत्सिद्ध्यर्थं विहितस्य यूपान्वारम्भादेरित्युक्तम् । नानृतं वदेदिति । अत्र च वार्तिकतन्त्ररत्नयोः सिद्धान्ते नानृतं वदेदिति निषेधवैलक्षण्यमुपपादितम् । तत्र हि द्विसाधनके कर्मणि व्रीहिमयपुरोडाशं सङ्कल्य यवमयो न कर्तव्य इत्युक्तम् । तत्रार्थप्राप्तं क्रत्वङ्गतयाऽनृतवदनं कदाचित् व्रीहिभिर्यक्ष्ये इत्युक्त्वा तद्विसंवादेन यवैर्यजेत तत्र कर्तव्यमिति तत्र शास्त्रार्थः । इहतु न द्वौ प्रयोगौ स्तः सोपस्पर्शनकोऽनुपस्पर्शनकश्च यत्नानुपस्पर्शनकप्रयोगे उपस्पर्शनप्रतिषेधोऽङ्गं स्यात् । एक एव ह्यत्र सोपस्पर्शनकप्रयोगो विहितः । कथं तत्रोपस्पर्शनप्रतिषेधोऽङ्गं स्यात्, विरुद्धत्वात् । अतो न क्रत्वङ्गत्वं निषेधस्येति, तदूढूषयति— न स्त्रियमिति । अयमर्थः यत्र द्विसाधनकः प्रयोगः तत्रैव एकतरनिषेधस्य क्रत्वङ्गत्वमित्युक्तम् । 'न स्त्रियमुपेयात्' 'न मांसमश्नीयात्' इति निषेधानां क्रत्वङ्गत्वानापत्तेः । नह्यत्र प्रयोगद्वयमस्ति विहितम् । अतः क्रतुमध्यप्रसक्तमात्रस्य क्रतुवैगुण्यजनकत्वसम्भावना एते निषेधाः क्रत्वङ्गम् । एवमेवोपस्पर्शननिषेधः क्रतुमध्यप्रसक्तगमनागमनादिप्रयुक्तस्पर्शविषयः शक्यत एव वक्तुं क्रत्वङ्गमिति ।

वस्तुतस्तु नानृतं वदेदित्यत्रापि यथा क्रत्वङ्गत्वेन प्रसक्तमनृतवदनं विषयः तथैव पुरुषार्थनिषेधमुल्लङ्घ्य क्रतुमध्ये 'लौकिकविषयमनृतवदनं कृत्वापि क्रतुं साधयिष्यमि' इत्येवं प्रवृत्तलौकिकानृतवदनमपि विषयोऽस्तु । तथा च शास्त्रस्य महाविषयत्वमपि लभ्यत इति क्रतु-

तत्प्रायश्चित्तत्वेनायं मन्त्रविधिः क्रत्वर्थ एव । एवं च यूपानेकत्वे न्यायादेव एतौ ते इत्याद्युहो मन्त्रत्वसिद्धयर्थं पुनः पठ्यते । न चैवमप्यूहितमन्त्रपाठमात्रस्य प्रयोजनलाभेऽपि यदि द्वादित्यादिविनियोगप्रयोजनाभावः । दैक्षसन्निधिपठितानां दद्याणामेपां पाशाधिकरणन्यायेन तत्रैव विकल्पप्रसक्ताबुत्कर्षसिद्धयर्थत्वादिति प्राप्ते—

वस्तुतो यज्ञस्य पापापरपर्यायदुरिष्टजनकत्वाभावेऽपि निन्दार्थवादे यज्ञप्रयोग-जन्ययूपनिष्ठदुरिष्टस्य यूपस्पर्शकर्तरि सञ्चारसङ्कीर्तनेनास्य निषेधस्य यज्ञप्रयोग-समाप्त्युत्तरकालीनत्वावगमात् पुरुषार्थत्वावगतेश्च तद्दोषनिवारणार्थस्य प्रायश्चित्तस्य लिङ्गेन प्रकरणं वाधित्वा पुरुषार्थत्वमेव । अत एव सूत्रभाष्यस्वारस्या-

मध्ये यत्किञ्चिद्विषयमन्यतवदनं क्रतुवैगुण्यजनकं भवति । तन्निषेधस्य च क्रतुवैगुण्यप्राग-भावपालनफलकत्वकल्पनया क्रत्वङ्गत्ववत् इहापि तथैव कल्पने न काचित् क्षतिः । यद्यपि क्रतुसिद्धयर्थप्रसक्तयूपस्पर्शविषयनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वात् क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थं मात्रपाठोऽदृष्टार्थ एवापद्यत इति नास्मिन् पक्षे वक्ष्यमाणोहरूपपूर्वपक्षफलसिद्धिः, तथापि पूर्ववचनात् यूपोपस्थान-द्वारैव तद्वैगुण्यपरिहारार्थत्वस्वीकारात् नानुपपत्तिरिति भावः । तथा च सर्वथा स्पृश्यमान-यूपोपस्थानार्थत्वपूर्वपक्षसिद्धौ फलितमाह—एवञ्चेति । पाशाधिकरणन्यायेनेति । दैक्षे पशौ एकवचनान्तः पाशमन्त्रो यथा पठितः तथा बहुवचनान्तोऽपि, तयोश्च विकल्पः इत्यग्निमाधिकरणे वक्ष्यते तेन न्यायेन प्रकृतेऽपि प्रसक्तविकल्पनिरासार्थं विनियोगविध्याम्नानमिति भावः । यूपस्पर्श-कर्तरि पापप्रसक्त्या ‘यूपो नोपस्पृश्य’ इत्येतद्वास्तवम् । अन्यत्तु निरसनीययज्ञकर्तृपापं यज्ञे आरोप्यावास्तवमेव यूपगतत्वेनोपस्पर्शननिन्दायै उच्यते; तावता उपस्पर्शनं पापजनकं तत्परिहारार्थ-मेव प्रायश्चित्तमिदमुपपद्यते इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । “वैगुण्यरूपं दुरिष्टं यज्ञस्य” इति प्रकाशकारव्याख्यानं दृषयितुं पापापरपर्यायेत्युक्तम् । अन्यथा सिद्धान्तेऽपि क्रतु-वैगुण्यरूपदुरिष्टपरिहारद्वारा क्रत्वर्थत्वस्यैवापत्तेरिति भावः । सूत्रभाष्यस्वारस्यात् इति ।

अत्र च ‘लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात्’ इति सूत्रस्य लौकिक एव स्पर्श इदं प्रायश्चित्तं तत्र दोषसंयोगादित्येकदेशं व्याख्याय भाष्यकारेण अपवृक्ते हि चोद्यते इति हेत्वन्तरं सूत्रोक्तं व्याख्यातम्—अपि चापवृक्ते हि कर्मणि इदं प्रायश्चित्तं नैमित्तिकं चोद्यते, यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमासृज्यते इत्यर्थवादगतस्य दुरिष्टशब्दस्य यद्येकमुपस्पृशेदित्यनेन सम्बन्धात् इष्टे यद्येकमुपस्पृशेदिति तस्माल्लौकिक इति । तदयुक्तम् । दुरिष्टशब्दस्य समुदायशक्त्या पापवाचित्वेन अवयवशक्त्या समाप्तिवाचित्वाभावात् ; सत्यपि

यूपकार्यापवृत्तर्गोत्तरमेवेदं प्रायश्चित्तं न तु वार्तिकदिस्वारस्यान् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शो-
ऽपीति ध्येयम् ।

वा तद्वचित्वे उपस्पर्शननिमित्तविशेषणत्वे वाक्यभेदापत्त्या उभयत्ववत् अविवक्षापत्तेः ।
अतः 'अपवृक्ते हि चोद्यते' इति सूत्रावयवस्यायमर्थः—अपवृक्तपदेन अपवृक्तो हि नोपस्पृश्य
इत्यर्थसिद्धः प्रतिषेधो लक्ष्यते । तथाच नोपस्पृश्य इति प्रतिषेधे सति चोद्यते प्रायश्चित्तत्वेन
मन्त्राः [न्त्रः] उपस्पर्शनेन निमित्तेन तस्य अनिनिर्कर्तव्यतारूपस्य क्रत्वङ्गत्वाभावात् । क्रत्वङ्गतया
विहितस्य स्पर्शस्य च वर्जनाऽसम्भवेन तद्वारापि क्रत्वङ्गत्वानुपपत्तेः । कदाचित् पुरुषः स्वभावात्
स्वाच्छन्द्येन विचरन् उपस्पृशेदपि कर्ममध्यगतो वा, तत्र प्रणिषिद्धयते नोपस्पृशेद्यूपम् । तत्र
हि दुरिष्टापरपर्यायं पापमावद्धमित्यर्थात् अपवृक्तयूपस्पर्शविषयत्वे सिद्धे तत्र विधीयमानं प्रायश्चित्तं
लौकिक एव भवतीति वार्तिककृतोक्तम् ।

अस्मिंश्च व्याख्याने एतावता च क्रतुमध्यगतसञ्चारनान्तरीयकस्पर्शविषयत्वं निषेधस्य
दर्शयता सूत्रस्थापवृक्तपदस्य संस्कारविषयत्वमर्थो द्योतितो भवति न तु समाप्तिरूपः । तदानी-
मेव क्रतुमध्यगतसञ्चारनान्तरीयकस्पर्शविषयत्वमुपपद्यते । इतरथा तदानीं कर्मसमाख्या-
ऽभावेन तद्विषयत्वानुपपत्तेः । तथा च वार्तिककारमते संस्कारविषयस्तु यदा यूपः तदा तत्स्पर्शस्य
विहितत्वान्न प्रतिषेधः । यदा तु संस्कारविषयः स तु क्रतुमध्यगतो वा क्रतुसमाप्त्यनन्तरवर्ती
वा तस्योभयरूपस्यापि स्पर्शोऽविहितत्वान्निषेधविषय इति फलितोऽर्थः । तत्र सूत्रस्थापवृक्त-
पदस्य कर्मसमाप्तिपरत्वं स्वरसतः प्रतीयमानं स्पष्टमेवोक्षितम् । अतः तदीयस्वारस्यानुरोधात्
कर्मसमाप्त्युत्तरकालीनयूपस्पर्शविषयत्वमेव निषेधस्य प्रतिपादनीयम् । तच्च यद्यपि भाष्य-
दर्शिरीत्या इष्टपदान्वयानुरोधान्न भवति तथापि तदन्यथाभावेऽपि यज्ञस्य दुरिष्टमित्यर्थवादमात्रेणैव
स्पष्टं प्रतीयत इति दर्शितमेव प्राक् । अत्र च यज्ञस्य दुरिष्टजनकत्वाभावेन प्राथमिकबोध-
निर्वाहाय यजमानः प्रस्तर इत्यत्रेव लक्षणया यज्ञप्रयोगसम्बन्धिवैगुण्यरूपदुरिष्टं, अथवा
यज्ञकर्तृयजमाननिष्ठं पापमेव प्रतिपाद्यते । पश्चाच्च निन्दालक्षणेत्यवधेयम् । उभयथापि
यज्ञसमाप्त्युत्तरकालीनत्वप्रतीतौ नैव विवाद इति ।

यूपकार्यापवृत्तर्गोत्तरमेवेति । एवञ्च यूपसाधारण्यात् ज्योतिष्टोमे सवनीयानुबन्ध्य-
परमापूर्वोत्पत्तिः । तदनन्तरं यजमानकर्तृकयूपोपस्थाने जाते तदनन्तरं यूपस्पर्श एवेदं
प्रायश्चित्तमित्यर्थः । केचित्तु पशुनियोजनमेव यूपकार्यमाहुः । यद्यपि वार्तिके क्रतुमध्य-
गतलौकिकस्पर्शसाधारणनिषेधस्य श्रौतस्यैव 'यूपचित्याद्युपस्पर्शं स्नायात्' इति स्मृतेर्मूलत्वमुक्तम्,

अत एव यज्ञस्यैव यूपनिष्ठदोषजनकत्वात् यज्ञात्पूर्वं कारणाभावेन अशुचित्वापर-
पर्यायदोषाभावात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शोऽपि न दोषः ।

अत एव 'यूपचित्याद्युपस्पर्शने स्त्रायात्' इति स्मार्तमपि प्रायश्चित्तं बहिःक्रतुविषय-
मेव निषेधस्य मूलान्तराकल्पनात् ।

अस्तु वा तस्य सामान्यविषयत्वाद् अन्तःक्रतुगतलौकिकविषयत्वमपि । तदा तु ऋत्वि-
कर्तृको विहितोऽपि स्पर्शः शामित्रवन्निषेधविषय एव । तमतिक्रम्य प्रवृत्तस्यार्त्विज्य-
विधानोपपत्तेः । सर्वथा यूपकार्यापवर्ग एवायं पुरुषार्थो मन्त्रपाठः । अत एव निषेध-

तदप्ययुक्तमिति सूचयन् अस्या अपि स्मृतेर्बहिःक्रतुविषयत्वमुपपादयति—अत एव यूपेति ।
पक्षान्तरमाह—अस्तु चेति । तस्य स्मार्तनिषेधस्य तावतापि स्पष्टं प्रतीयमानबहिःक्रतुविषयस्य
स्पर्शनिषेधश्रुतेः विशेषरूपाया अस्या न सामान्यतः प्रतीयमानलौकिकस्पर्शमात्रविषयायाः स्मृते-
र्मूलत्वं, भिन्नविषयत्वात् । अतः तन्मूलत्वेन श्रुत्यन्तरमेव सामान्यविषयकं कल्पयितुमुचितमापद्यते
इति दूषणे विद्यमानेऽपि वार्तिकोक्तं श्रौतनिषेधस्य सामान्यस्पर्शविषयत्वेन स्मार्तनिषेधमूलत्वमभ्यु-
पेत्यापि दूषणान्तरमाह—तदा त्विति । तथा च भवन्मते स्मृतेः सामान्यविषयत्वेनैव हेतुना
विहिताविहितस्पर्शमात्रविषयत्वे बाधकाभावात् एतस्मृतिमूलत्वेनोक्तस्य श्रौतनिषेधस्यापि तद्विषय-
त्वापत्त्या विहितस्पर्शे न निषेधप्रवृत्तिः किन्तु लौकिके इति प्रस्तुतसिद्धान्तासिद्धिः । न च
विहितत्वादेव निषेधासम्भवः । स्पर्शस्य साक्षाद्विषयभावेन आर्त्विज्यविधानानुपपत्त्या ऋत्वि-
कर्मनान्तरीयकत्वेनार्थप्राप्तस्य शामित्रवन्निषेधविषयत्वोपपत्तेः । आर्त्विज्यविधानन्तु तमतिक्रम्य
प्रवृत्तं प्रत्युपपद्यत एवेति भावः ।

वस्तुतस्तु स्मार्तनिषेधस्य विहिताविहितस्पर्शमात्रविषयत्वेन वैदिकस्य तत्परत्वेऽपि न
तक्षणादिनान्तरीयकस्पर्शादौ निषेधद्वयस्यापि प्रवृत्तिरसम्भवति । तदानीं यूपस्यैवाभावेन
तत्स्पर्शस्य निषेध्यस्यैवाप्रसक्तेः, शामित्रे तु हिंसात्वात् युक्ता हिंसानिषेधप्रवृत्तिः, अत एव
निषेधोपजीव्ययूपस्पर्शो यावता विना न सिद्ध्यति तावतो यूपनिष्पादकस्पर्शस्यानिष्टसाधनत्वं
निषेधो नैव बोधयति । नैवं शामित्रं हिंसानिषेधोपजीव्यम् अतः शामित्रवैलक्षण्यात् यूपो-
त्पादकधर्मानुष्ठानान्तरीयकतया अर्थात् प्राप्तस्य स्पर्शस्य न निषेधविषयत्वमित्यभिप्रेत्य उपसंहरति
—सर्वथेति । सिद्धान्तप्रयोजनं अनूद्गरूपं दर्शयिष्यन् 'यद्येकं यूपम्' इत्यादिवाक्यार्थं
निरूपयति—अतएवेति । नह्यत्र आद्यो मन्त्रो यूपप्रकाशकः येन द्विवहुस्पर्शकविकृतिषु उद्दः

वाक्यप्राप्तयूपमनूद्य मन्त्रत्वमिदं स्वतन्त्रमेव तत्तत्सङ्ख्याकस्पर्शे निमित्ते तल्लान्य-
दोपनिर्घातार्थं विधीयते । न तु कश्चित् कस्यचिद्बुह इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

(४)—अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिधातित्वादविशेषाच्च तेनास्य ॥ १९ ॥
विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥ अपि त्वन्यायसम्बन्धात्प्रकृतिवत्
परेष्वपि यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥ यथार्थं त्वन्यायस्याचोदितत्वात्
॥ १३ ॥ छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥

दैक्ष एव पशुपाशप्रमोचनेऽनुमन्त्रणद्वयमान्नातम्—‘अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतं’ इत्येक-
वचनान्तमेकं ‘अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान्’ इति बहुवचनान्तमपरम् । तत्रान्य-
स्यापि विकल्पेनैकपाशिकायामेव प्रकृतौ निवेश इति वक्ष्यते । तदेतन्मन्त्रद्वयं
द्विपशुकायां^१ विकृतौ अतिदेशेन प्राप्तम् । तत्र एकवचनान्तस्य तावत् प्रकृतौ समवेततया
पाशसङ्ख्याप्रकाशकत्वात् द्विवचनेनोह इत्यविवादमेव । न च प्रतिपाशमोचनमस्यावृत्ते-

स्यात् । प्रत्युत वायुप्रकाशकमन्त्रपाठमात्रं प्रायश्चित्तरूपमत्र विधीयते । अतो न कस्य
चिद्बुह इति भावः ।

अन्यायस्त्वविकारेण ।

इतः पूर्वं प्रातिपदिकविषय उद्दिशन्वितः । इतः प्रभृति वचनविषय उद्दि आरभ्यते ।
वक्ष्यत इति । उत्तराधिकरणे इति शेषः । तेनोत्तराधिकरणेन मन्त्रद्वयस्यापि दैक्षे पशौ
समावेशे विकल्पेन सिद्धे तदुत्तरं विकृतावूहविचारः कर्तुमुचितो यद्यपि, तथापि उद्दलक्षण-
प्रत्यासन्नत्वेन इह विचारे प्रथमतः कृते तदारोपेण उत्तराधिकरणमारभ्यमाणं नासङ्गतमिति
भावः । द्विपशुकायामिति । मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णग्रीवमपाञ्चौषधीनाञ्च सन्धा-
वन्नकाम इति वाक्यविहितायामिति शेषः । अचिद्वादमेवेति । अनेन च बहुवचनान्तस्या-
विकारेण प्रवृत्तिः । प्रकृताविव अवयवगतबहुत्वस्यावयविन्युपचारेण विकृतावपि प्रयोगोपपत्तेः,
एकवचनान्तस्य द्वयोर्बाधात् सर्वथा निवृत्तिरिति प्रथमकल्पेन प्राचां पूर्वपक्षकरणं अतीव
निर्युक्तकमिति सूचितम् । तथाच पक्षे अतिदेशतः प्राप्तस्य एकवचनान्तमन्त्रस्य प्रकृतौ
समवेतार्थप्रकाशकस्य न्यायादूहेन प्रयोग एव युक्तो, नतु सर्वथा निवृत्तिरेवेति भावः ।

रनूहः शङ्क्यः, अस्यानुमन्त्रणमन्त्रत्वेन तन्त्रेणैव प्रयोगात् । बहुवचनस्य तु प्रकृतावसम-
वेतार्थकत्वेनादृष्टार्थं साधुत्वार्थं वा प्रयोगाद्विकृतावनूहः ।

अत्र वार्तिककृता “नन्वयं पाशमन्त्रः पाशोन्मोचनकरणत्वात् द्वयोरपि पाशयोरेकैकस्मिन्
पर्यायेण स्यात्, तेनोभयोरपि मन्त्रयोः नार्थ उद्देन इत्याशङ्क्य परिहृतम्—जपोऽयं पाशोन्मो-
चनकाले क्रियमाणानुवाद्येव, न तु करणः तस्मात् तत्राभिधानादूह इति । तस्यायमर्थः ।
यद्ययं करणमन्त्रः स्यात्, ततः “मन्त्राणां करणत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात्,
सर्वस्य वचनार्थत्वात्” इति द्वादशतृतीयपादाधिकरणन्यायेन सकलमन्त्रसमाप्तौ कर्मादेः सन्निपाता-
पत्त्या प्रतिपशु पाशोन्मोचनस्य मन्त्रान्तेऽनुष्ठानेनावृत्तिप्राप्तौ नोहः स्यात् । न त्वेवं तथा करण-
मन्त्रत्वमस्ति । विन्तु अन्वय्युणा क्रियमाणपाशोन्मोचनकर्मानुवादी सन् अन्येनोच्चारणीयो
ऽभिगुप्यैव । अतः तन्त्रेणोच्चरितोऽपि शक्नोत्येव क्रियमाणं पाशोन्मोचनं स्मर्तुमिति नावृत्ति-
प्रसक्तिरित्यूह इति । तदेतदुपपादनमयुक्तम् । पाशमन्त्रस्य क्रियमाणानुवादित्वाङ्गीकारे
‘उच्छ्रयस्व वनस्पते’ इत्यादिक्रियमाणानुवादिमन्त्राणामिव ‘हौवास्तु विकल्पेरन् एकार्थत्वात्’ इति
द्वादशतृतीयपादान्याधिकरणन्यायेन समुच्चयस्यैवापत्तौ एकवचनान्तबहुवचनान्तपाशमन्त्रयोः
विकल्पानापत्तेः । ‘जपोऽयं पाशमन्त्रयोर्विकल्पानापत्तेः’ ‘जपोऽयं पाशोन्मोचनकाले’ इत्युक्त्या
चानयोर्मन्त्रयोः जपमन्त्रत्वाङ्गीकारे च ‘जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु
समुच्चयः स्यात् आशीः पृथक्त्वात्’ इति द्वादशचतुर्थपादाद्याधिकरणन्यायेनादृष्टार्थत्वस्यैवापत्तौ
सुतरां समुच्चयापत्तेः । क्रियमाणानुवादिजपमन्त्रत्वाङ्गीकारेण तन्त्रेण पाठस्वीकारे याज्ञिकैः
अन्वय्युक्तवृत्तकरणमन्त्रत्वाङ्गीकारेण मन्त्रान्ते क्रियमाणेन पाशोन्मोचनानुष्ठानेन विरोधापत्तेश्चेति
सोमनाथकृतशास्त्रदीपिकाटिप्पणोक्तमभिसन्धाय प्रकारान्तरेणावृत्तिं निरस्यति—अस्यानुमन्त्रण-
मन्त्रत्वेनेति । अनुमन्त्रणसमाख्ययाऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वाङ्गीकारात् तेषाञ्चादृष्टार्थत्वस्य मन्त्राधिकरण-
कौस्तुभे निराकरणेन दृष्टार्थत्वस्यैव साधितत्वेन प्रयाजानुमन्त्रणद्वयस्येव इह भिन्नकार्यत्वाभावाच्च
विकल्पोपपत्तेः पाशोन्मोचनानन्तरं अनुमन्त्रणमन्त्रत्वेन दृष्टार्थं पठ्यमानो मन्त्रः सकृत्पठितोऽपि
उभयोरपि पाशोन्मोचनयोरुपकरोतीति द्वितीयपाशोन्मोचनानन्तरमेव लाघवात् पठनीयः तत्र
पाशद्वयानुरोधदूहितव्य इति नानुपपत्तिरिति भावः ।

वस्तुतस्तु अनुमन्त्रणसमाख्याऽभावात् प्रत्युत करणमन्त्रसमाख्यानात् याज्ञिकाचार-
विरोधो दुष्परिहर एवेति ध्येयम् । यस्तु पक्षप्राप्तो बहुवचनान्तो मन्त्रः तस्याविकारेणैव
प्रकृतिवत्प्रयोगो न तु उद्देनेति निष्कृष्टमधिकरणपूर्वपक्षं विवृणोति—बहुवचनस्य त्विति ।

अस्तु वा लक्षणयाऽप्यर्थप्रकाशकत्वे सम्भवति साधुत्वाद्यर्थकत्वस्यान्याय्यत्वात् बहुवचनस्यैकत्वलक्षणार्थकत्वं, तथाऽपि स्वशक्याश्रयावयवजन्यावयववृत्तिसङ्ख्यात्व-सम्बन्धेन प्रकृतावेकत्वलक्षणाया इव विकृतौ द्वित्वलक्षणाया अपि सम्भवादूनहः । न चेयं निषिद्धा 'सुपां सुलुक्' इत्यनुशासनेनैव विहितत्वात् । न च 'दृष्टानुविधिश्छन्दसि' इत्यनुशासनात् प्रकृतावस्य दृष्टत्वेनैकत्वलक्षकत्वेऽपि विकृतावदृष्टत्वेन द्वित्वलक्षकत्वानुप-पत्तिरिति वाच्यं, प्रकरणेन प्रकृतौ दृष्टत्ववत् अतिदेशेन विकृतावपि दृष्टत्वात् । इतरथो-क्तर्षेणाप्यस्य मन्त्रस्योपपत्तेरेकत्वस्यापि लक्षणानापत्तेः । अतो द्विपाशिकायामपि विकल्पेन द्विवचनवत् बहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते—

सत्यं निरुक्तसम्बन्धेन द्वित्वलक्षणासम्भवः तथाऽपि सा किं 'सुपां सुलुक्' इत्यनु-शासनशिष्टतया निरूढलक्षणा वा स्यात् गङ्गायां घोष इतिवत् साम्प्रतिकी वा । नाद्यः, अनुशासनस्य 'दृष्टानुविधिः छन्दसि' इत्यनेन यत्नैव पाठाख्यदर्शनं तद्विषयत्वेनैव नियतत्वात् । अन्यथा वैदिकप्रमाणप्रमितमात्रस्य दृष्टपदार्थत्वे विश्वजिति स्वर्गकामपदे ऊहादौ च छान्दसविधिप्रवृत्त्यापत्तेः । अतश्छान्दसविधेः पठितमात्रविषयत्वात् विकृताव-तिदिष्टमन्त्रेऽप्रवृत्तेः नानुशासनिकनिरूढलक्षणाया द्वित्वोपस्थितिः ।

नान्त्यः—अनुशासनाविषयीभूतेऽपि बहुवचनस्य लक्षणाङ्गीकारे अनुशासनवैयर्थ्या-पत्तेः ।

अस्तु वा सा, तथाऽपि प्रकृतौ यया वृत्त्या एकत्वोपस्थितिर्न तथा विकृतौ द्वित्वो-पस्थितिरिति प्राकृतवृत्तिबाधात् तद्द्वारकस्य बहुवचनस्यापि बाधे द्वित्वप्रकाशनरूपका-

अतो द्विपाशिकायामिति । एकवचनान्तस्य द्विवचनोहेन बहुवचनान्तस्य यथावस्थित एव विकल्पेन प्रयोग इत्यर्थः । स्वर्गकामपदोऽहो चेति । वेदाकाङ्क्षयाऽभ्याहृतस्वर्गकामपदं तव मते दृष्टम्, तत्राप्यग्रे स्वर्गलक्षणापि च्छान्दसविधिप्रवृत्त्यधीनैवापद्येतेति भावः । अस्तु वेति । अनेन च प्राकृतपदस्य यया वृत्त्या प्रकृतार्थबोधकत्वं तथैव वृत्त्या विकृतौ तादृशार्थबोधकत्वसम्भवे तस्यैव पदस्याविकारेण प्रयोगः; अन्यथातूहः यथा एकधा पदस्योहेन प्रयोगो वक्ष्यते, यथा वा धान्यपदस्य मांसप्रकाशने प्रयोगेण मांसपदोह उक्तः । अत एव [न] प्राकृतबहुवच-नान्तमन्त्रगतपाशप्रातिपदिकार्थवृत्तिबहुवचनस्य एकावयविजनकावयवघटितशक्यसम्बन्धरूपप्राकृतः प्रयोगः; किन्तु द्विवचनान्तोह एवेत्युक्तं भवति । तत्र यः प्राकृतपदस्यार्थः तत्प्रकाशनस्य यद्यस्ति विकृतौ संभवः, तदाऽतिदेशेन तत्पृष्ठभावेन द्वारभूतायाः तन्निष्ठवृत्तेः तद्वारा तद्वाचक-प्राकृतपदप्रयोग एवेति तु युक्तमेव । परन्तु प्राकृतार्थप्रकाशनाभावेऽपि प्राकृतशक्तिजन्यबोधस्य द्वारभूतस्य सिद्धयर्थं नूतनसूर्यादिपदप्रक्षेपः, तथैव प्राकृतलक्षणाजन्यबोधस्य द्वारतासिद्धयर्थं

र्यानुरोधेन शक्तद्विवचनप्रक्षेपावश्यभावः । स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामह इति न्यायात् ।

प्राकृतबहुवचनान्तपाशमन्त्रस्यैवापत्तिः प्रसज्यते । यदि तु प्रतिपदं लक्षणाभेदात् प्राप्तेऽपि बहुवचनान्तपाशमन्त्रे न प्राकृतलक्षणाजन्यबोधस्य द्वारत्वसम्भवः तर्हि प्रतिपदं शक्तीनामपि भेदात् सूर्यपदप्रक्षेपेऽपि न प्राकृतशक्तिजन्यबोधस्य द्वारत्वलाभः । अथ प्राकृतपदप्राप्तौ तदर्थप्रकाशने तत्पदनिष्ठवृत्तिरेव द्वारं मन्त्रप्राप्तौ तु सामान्यतः शक्तिजन्यबोध एव द्वारं, तच्च सूर्यपदप्रक्षेपेऽपि नाशुलभं; पाशमन्त्रगतबहुवचनप्रयोगश्च तदर्थैकत्वप्रकाशनाऽभावे तद्वोधकप्राकृततत्पदनिष्ठवृत्तेरभावादेव नापद्यते इत्युच्येत तदा अग्निपदनिवृत्तावपि सूर्यपदप्रक्षेपेण शक्तिजन्यबोधस्य द्वारतां संपाद्य प्राकृतमन्त्रप्राप्तिविहितापि बहुवचननिवृत्तावपि लक्षणाजन्यबोधस्य द्वारतासिद्धयर्थं बहुपाशायां बहुवचनान्तोहवत् द्विपाशायामपि बहुवचनान्तोहेन लक्षणाजन्यबोधस्य द्वारतां संपाद्य बहुवचनान्तमन्त्रप्राप्त्यापत्त्या द्विवचनान्तमन्त्रप्राप्त्यापत्त्या द्विवचनान्तोहासिद्धिः, सुतराञ्च विकारप्रकाशनरूपप्राकृतकार्यसत्त्वे धान्यपदे मृगपदोहापत्तिश्च । अतः प्राकृतार्थनिर्णायकत्वेन प्राकृतपदप्राप्तौ प्राकृततत्पदवृत्तेर्द्वारत्वेऽपि विकृतार्थप्रकाशनेऽपि कर्तव्ये प्राकृतपदनिष्ठवृत्तेरतिदेशमङ्गीकृत्य तद्वाधे द्वारालाभान्न तत्पदप्राप्तिरिति नार्थः । तथात्वे प्राकृतपदनिवृत्तावपि यावत्संभवमतिदिष्टवृत्तिनिर्वाहार्थं मृगपदाद्युहापत्तेः । अपि तु धान्यपदबहुवचनान्तपदाम्नाबलात् प्रकृतौ दैवात् लक्षणावृत्त्याश्रयणेन तथाविधप्रयोगोपपादनेऽपि विकृतावार्थिक्या वृत्तेरतिदेशे द्वारालाभात् प्राकृतपदनिवृत्तौ, अनतिदिष्टवृत्तिनिर्वाहस्यापि प्रयोजनाभावेन मृगपदादिनिवृत्तौ स्वायत्ते शब्दप्रयोगे इति न्यायेनैव मांसद्विवचनप्रयोग इत्येव साधु । अत एव प्राकृतार्थनिर्णायकत्वेन यत् प्राकृतपदप्राप्तिः तत्रापि या शास्त्रार्थरूपा शक्तिवृत्तिः सैव द्वारत्वेन विवक्षिता प्रकृताविति, विकृतावपि प्राकृतार्थनिर्णायकत्वानुरोधेनैव तस्य शास्त्रीयत्वेनातिदेशे सत्येव प्राकृततत्पदप्राप्तिः नान्यथेत्यभिप्रायेणैव एकघापदे उहः, अग्निपदाप्राप्तौ सूर्यपदप्रक्षेप इत्यावेदितं प्राक् ।

यत्र तु लक्षणावृत्तिर्न शास्त्रीयरूपा किन्त्वर्थिकी तत्र प्राकृतार्थनिर्णायकत्वेऽपि तस्याः विकृतावनतिदेशात् तत्पूर्वकपदाप्राप्तावूह एव । यथा एकपाशायां विकृतौ बहुवचनान्तस्यैकवचनान्तेन, तत्रापि शक्तपदप्रक्षेपसंभवे लाक्षणिकावाचकपदप्रयोगस्यायुक्तत्वादिति यद्यपि प्राप्तं, तथापि प्रकृतौ धान्यपदाम्नाबलात् प्रकृतिजन्यविकारबोधे स्वशक्यार्थजन्यत्वरूपलक्षणा-

वृत्तेर्द्वारत्वस्य च्छान्दसविधिमूलकत्वेन शास्त्रार्थत्वेन व्रीहिद्रव्यकविकृतौ तादृशार्थबोधे कर्तव्ये तत्पृष्ठभावेन तदनुकूलप्राकृतवृत्तेः तद्वारा तत्पदातिदेशे बाधकाभावात् धन्यपदस्यैवार्थरूपा-
 बाधेन प्रयोगोपपत्तौ स्वायत्तत्वाभावेन स्वायत्ते शब्दप्रयोगे इति न्यायाप्रवृत्तौ अनुहितप्रयोगवत्
 एकपाशायामपि विकृतौ अविकृतबहुवचनान्तप्रयोगोपपत्तेः नैकवचनान्तेनोहः । तत्र लक्षणाया
 आर्थिकत्वोक्तिस्तु स्वजन्यो यत्र विकारस्तद्वोधे तस्याः शास्त्रार्थत्वेऽपि नैतावता यत्र न प्रकृति-
 जन्यत्वेन विकारबोधापेक्षा किन्तु विकारमात्रप्रकाशनापेक्षा तत्राक्षिप्ता कर्तव्येति शास्त्रार्थ इति
 विकारमात्रबोधे सा आर्थिर्भियेवेत्यभिप्रायेण द्रष्टव्या । अत एवोक्तं तदधिकरणे तन्त्ररत्नादौ
 यदुक्तं प्रकृतौ तथा कृतमिति तत्राह—प्रकृतौ धान्यपदाम्नानसामर्थ्येन अवाचकेनापि शब्देन
 विकारप्रकाशनं कृतम् । तच्च धान्यपदमिहार्थान्निवृत्तं न तच्चोदकः प्रापयति लुप्तार्थत्वात् ।
 यत्तु विवक्षिता लक्षणेति—तत्राह—न च वचनमस्ति प्रकृत्या विकारः प्रत्याग्य इति । नहि धान्य-
 पदाम्नानस्यैतत्सामर्थ्यं यदुत लक्षणया प्रकाशयितुमिति । तदाम्नानात्तु तद्युक्त एव मन्त्रः कार्याङ्ग-
 मित्येतावद्गम्यते लक्षणा नान्तरीयकी न शास्त्रार्थः । न त्विह धान्यपदं प्रयोक्तुं शक्यम्
 तस्मान्मांसशब्दस्यैव प्रयोग इति । अस्माच्च ग्रन्थात् यत्रार्थार्थे शब्दप्रयोगे मांसाभिधाना-
 समर्थे वाऽन्यशब्दे निवृत्ते शब्दान्तरप्रक्षेपे कर्तव्ये किमर्थं मुख्यमुल्लङ्घ्य लक्षणाश्रयणमिति
 मृगपदोहः । यत्रार्थार्थे प्रयोगे कर्तव्ये धान्यपदस्य प्राकृतस्य न निवृत्तिः तत्र प्राकृतलक्षणा-
 द्वारापि आर्षरूपाबाधसम्भवेन पदान्तरप्रक्षेपेण मुख्यार्थाश्रयणमित्युक्तं भवति । अनेनैव
 न्यायेनाग्न्यादिपदानां तद्वत्तत्त्वैश्च शास्त्रीयत्वार्थिकत्वोपपादनं द्रष्टव्यम् । अत एव शास्त्र-
 दीपिकायां विकृतौ चापि तद्वचनादित्यधिकरणे (पू. मी. ९-३-७) ‘पत्नीं सन्नह्ये’ति मन्त्र-
 गतपत्नीशब्दस्य द्विबहुपत्नीकविकृतिप्रयोगेऽनूहसिद्धान्तप्रसाधनेन चासाधुत्वं द्वयोरेकवच-
 नस्यासाधुत्वात् । पाशे तु द्वयोर्वहुवचनप्रयोगस्य छान्तसत्त्वाभावादसाधुत्वं स्यादिति विशेष
 इति ग्रन्थेन यत्र एकपाशायां विकृतौ प्राकृतबहुवचनान्तप्रयोगः छान्दसः शक्यते कर्तुं तत्र
 (यत्र) पत्नीमन्त्रवदनूह इति व्यतिरेकेण सूचितम् । एतदभिप्रायेणैवात्र तृतीयपादाद्याधिकरणे
 “अत एव पाशानिति बहुवचनान्तमन्त्रस्य प्रकृताविव एकपाशायां विकृतावपि लक्षणयैकत्वप्रका-
 शनाज्ञोह” इत्युक्तं पूज्यपादैः । अतो यत्र विकृतौ प्राकृतपदार्थसमवायेन प्राकृतपदस्यैवार्थ-
 निर्णायकत्वसम्भवः तत्र तदर्थप्रकाशनानुरोधेन तत्पदस्य तत्पदनिष्ठवृत्तेश्चातिदेशः, यथाऽग्निदेव
 त्यायां विकृतौ प्राकृताग्निपदस्य तत्र तेनैवार्थरूपेण प्रकाशनसम्भवे नोहः । यत्र तु प्राकृतपदार्थ-
 समवायाभावात् न प्राकृतपदस्यार्थनिर्णायकत्वसम्भवः तत्र प्राकृतवृत्त्यभावे प्राकृतपदनिवृत्तौ
 अर्थार्थे पदप्रयोगे शक्तपदोह एव । यथैकधापदमिपदयोरूह इत्ययं सिद्धोऽर्थो “यथा वृत्त्या

अत एव द्वित्वोपस्थित्यर्थं अङ्गुलिचिन्त्यासोऽप्यनाशङ्क्यः मन्त्रपदान्तराणामप्यथा-
बोधकत्वानापत्तेः । अत एव बहुपाशकस्थले बहुवचनप्रयोगेऽपि न तस्य मन्त्रत्वम्
प्रकृतौ निरूढलक्षणया एकत्वप्रकाशक एव तस्मिन् मन्त्रत्वात् । इह शक्त्या बहुत्व-
प्रकाशके तस्मिन् मन्त्रत्वानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

एकत्वोपस्थितिः न तथा द्वित्वोपस्थितिः” इति ग्रन्थेन पूज्यपादैः दर्शितम् । एतावतापि
न प्राकृतपदार्थसमवायाभावे तत्पदाप्रयोगप्राप्तावपि तन्निष्ठवृत्तेरतिदेशमङ्गीकृत्य तज्जन्यबोधस्य
द्वारतायाः प्रकृतौ विद्यमानायाः सिद्धयर्थं सूर्यादिपदप्रक्षेप इति तथोक्तमवस्तादित्यलं विस्तरेण ।

तदेवं एकपाशायां विकृतौ विकल्पेन प्राप्तयोर्द्वयोरपि पाशमन्त्रयोरनूहेनैव प्रयोगः ।
द्विपाशायां विकृतौ तु द्वयोरप्यनूहेनैव प्रयोगः इति प्रदर्श्य बहुपाशायामपि विकृतावेकवचनान्त-
मन्त्रस्योहेनैव प्रयोगं निस्सन्दिग्धं मत्वा तेनैव न्यायेन बहुवचनान्तमन्त्रस्योहे सिद्धेऽपि प्रयोगे
विशेषाभावात् फलभेदं दर्शयति—अत एव बहुपाशस्थल इति । तस्मिन्—बहुवचने
इत्यर्थः । तथा च कदाचित् तच्चेष्टे प्रायश्चित्तलाभालाभकृतौ विशेष इति भावः ॥

(५)—विप्रतिपत्तौ विकल्पस्यात् समत्वात् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेश-
त्वात् ॥ १५ ॥ प्रकरणविशेषाच्च ॥ १६ ॥ अर्थाभावात्तु नैवं
स्यात् गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥ द्यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥
नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥

बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य दैक्ष एव निवेशमङ्गीकृत्य विकृतावृहश्चिन्तितः । स
एव त्विह चिन्त्यते—किं बहुपाशिकायामुत्कर्षः, उत दैक्ष एव निवेश इति । तत्र बहुत्व-
प्रकाशनलिङ्गादनुष्ठानसादेश्यादेर्बाधेन^१ पूषानुमन्त्रणादिवत् विकृतावुत्कर्षः । न च तद्व-
त्सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः, ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्यैवानर्थव्यतदङ्गन्यायसह-
कृतस्य ऋतुपशुषु सामान्यसम्बन्धबोधकस्य सत्त्वात् ।

विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् ।

अत्र तन्त्ररत्ने “यथा बहुवचनं लिङ्गं बहुपाशायामेव मन्त्रं विकृतावपकृष्य प्राकरणिकं
प्रकृतिसम्बन्धं बाधते, तथा एकवचनलिङ्गमपि एकवचनान्तं प्रकृतौ प्राप्यत् तत्समानविषयं
बहुवचनान्तं प्रकरणात् प्राप्यमाणं बाधते; तस्मादुत्कर्षः” इत्येवं लिङ्गद्वयं दैक्षप्रकरणस्य बाधक-
मुपन्यस्तम् । तत्रैकवचनलिङ्गस्य प्रकरणप्राप्तबहुवचनान्तमन्त्रसम्बन्धबाधकत्वमुक्तमयुक्तम् ।
लिङ्गस्य स्वाश्रयमन्त्रविनियोजकत्वेऽपि प्रमाणान्तरप्राप्तेतरमन्त्रसम्बन्धव्यावृत्तावपि व्यापारकल्पने
प्रमाणाभावात् । विकल्पेनेतरमन्त्रसमावेशेऽविरोधोपपत्तौ प्रमाणान्तरबाधकत्वकल्पनस्यान्याय्य-
त्वाच्च । अतो नैकवचनलिङ्गं तावत् प्रकरणबाधायालमित्यभिप्रेत्य बहुत्वप्रकाशनलिङ्गस्यैव
प्रकृतिनिवेशबाधकत्वमाह—बहुत्वप्रकाशनलिङ्गादिति । पूषानुमन्त्रणादिवदिति । आदि-
पदेन सावित्सारस्वतद्यावापृथिवीयाद्यनुमन्त्रणानां सङ्ग्रहः । अत्र बहुपाशायां विकृतावुत्कर्ष
इति प्राचां ग्रन्थेषु सामान्यतोऽभिधानात् पश्चैकादशिन्यादिविकृतिष्वपि बहुवचनान्तमन्त्रनिवेशो
भाति तं भ्रमं आशङ्कोत्तरेण निराकरिष्यन् अनुत्कर्षमाशङ्क्य निराकरोति—नच तद्वदिति ।
पूषानुमन्त्रणमन्त्रे हि यागानुमन्त्रणसमाख्यैव सामान्यसम्बन्धबोधकं किञ्चिदस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्त-
परस्तच्छब्दः । ऋतुपशुष्विति । यद्यपि ज्योतिष्टोमे ‘आग्नेयमजमग्निष्टोमे आलभते ऐन्द्रा-
मुख्ये द्वितीयं ऐन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सारस्वतीं मेधीमनिरात्रे चतुर्थीम्’ इत्यादिवचनैः
चत्वारः सवनीयाः पशवः समाम्नाताः; तथापि अग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थाकज्योतिष्टोमाङ्गभूतयोः

न चैवमपि पाशप्रातिपदिकार्थस्य पाशस्य द्वितीयार्थस्य कर्मत्वस्य प्रमोचनभावना-
याश्च प्रधानभूताया दैक्षेऽपि सम्भवेन तत्प्रातिपादकपदानां लिङ्गविरोधाभावेनानुष्ठान-
सादेश्यादिबाधे प्रमाणाभावात् न गुणभूतबहुवचनमात्रानुरोधेनोत्कर्षकल्पना युक्तेति
वाच्यं, अनेकेषामपि पदानामेकव्रीह्यादिपदानुरोधेन व्रीहिप्रयोग एव सङ्कोचवदुत्कर्ष-
स्याप्युपपत्तेः । इतरथा एकपूषपदानुरोधेनेतरपदानामुत्कर्षानापत्तेश्च । गुणभूतलिङ्गानु-
रोधेन प्रातिपदिकादेर्मेघीवर्जं सङ्कोचवत् गुणभूतवचनानुरोधेनापि तदुत्कर्षोपपत्तेश्च ।
प्रातिपदिकार्थवत् लिङ्गसङ्ख्यादेरपि कारक एवान्वयेन प्रातिपदिकार्थं प्रति सङ्ख्यादेर्गुणत्वे

पशुयागयोर्न निवेशः तत्रैकस्य द्वयोर्वा पशोर्विद्यमानत्वेन बहुत्वासम्भवात् । अपितु ज्योतिष्टो-
मातिरात्रसंस्थाकज्योतिष्टोमयोरेव सः । तत्र त्रयाणां चतुर्णां वा पशूनां तन्त्रेणानुष्ठानेन
पाशबहुत्वस्य सम्भवादिति क्रतुपशुष्विति बहुवचनेन सूचितम् । अतः तथाविधबहुपाशायां
विकृतावेव सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणलाभे लिङ्गात् बहुवचनान्तमन्त्रस्योत्कर्षो युक्त एवेति भावः ।

अत्र सिद्धान्ते तन्त्ररत्नादावनुत्कर्षसाधनं युक्तिद्वयेन कृतम् । तत्र बहुवचनान्तमन्त्र-
लिङ्गकल्प्यश्रुतौ 'अनेन मन्त्रेणापूर्वीयं द्रव्यं उन्मोचनकर्मीभूतं प्रकाशयेत्' इत्येवंरूपायां,
द्रव्यस्य पाशाख्यस्योद्देश्यत्वेन तद्गतबहुत्वस्य ग्रहैकत्वस्येवाविवक्षितत्वात् विवक्षितपाशोन्मोचन-
रूपप्रकाश्यस्य प्रकृतावपि सम्भवेनानुत्कर्ष इत्यविवक्षा—एकायुक्तिः । अथवा बहुत्वविवक्षाया-
मपि तस्य प्रातिपदिकार्थं प्रति गुणभूतत्वात् प्रधानभूतद्रव्याभिधायिनीं प्रकृतिं कर्म विभक्तिश्च नो-
त्कर्षं शक्नुयादिति गुणभूतत्वं द्वितीया युक्तिः, तत्राविवक्षाबलादनुत्कर्ष इत्ययुक्तम् । अविवक्षाया-
मपि मन्त्रप्रयोगकाले एकस्मिन्नसमवेतार्थबहुत्वप्रातिपादकबहुवचनप्रयोगानुपपत्तेः अपरिहार्यत्वात् ।
इतरथा पाशगतबहुत्वस्येव तद्गतैकत्वस्यापि समानन्यायेनाविवक्षितत्वात् एकवचनान्तमन्त्रस्यापि
द्विपाशायां प्रयोगोपपत्तौ द्विवचनान्तोहानापत्तेः । यदि चाविवक्षितमप्येकत्वं द्वयोः पाशयोरसम-
वेतमिति नैकवचनप्रयोगः साधुरित्युच्यते, तर्हि बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्येकस्मिन्नसाधुरिति तुल्य-
मेव । अतो नाविवक्षाऽनुत्कर्षे मुख्या युक्तिः । किन्तु गुणभूतत्वमेवेत्यभिप्रायेण तामुपेक्ष्य
इमामेव युक्तिं मुख्यां पूर्वपक्षेऽनुवदति—नचैवमपीति । लिङ्गविरोधाभावेनेति । पाशो-
न्मोचनप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्यैकपाशायामपि प्रकृतौ [सम्भवेनेत्यर्थः] किमेकं बहुत्वं
नानेकेषां पदानामुत्कर्षापादकमित्येकत्वेन हेतुनाऽनुत्कर्षं साधयति ? अथवा गुणभूतत्वेन वा
आद्ये दूषणमाह—अनेकेषामपीति । द्वितीये दूषणमाह—गुणभूतलिङ्गेति । 'प्राप्ता अग्निं
भरत' इति मन्त्रस्येति शेषः । वस्तुतस्तु गुणभूतत्वमसिद्धमित्याह—प्रातिपदिकार्थेति ।

प्रमाणाभावाच्च । एवं चैकवचनान्तपाशमन्त्रेण विकल्पोऽप्यष्टदोषदुष्टो न भवेदिति प्राप्ते—

नात्रोत्कर्षः, गुणभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूतानां बहूनामुत्कर्षे प्रमाणाभावात् । विभक्त्युपात्तलिङ्गसङ्ख्यान्वयित्वरूपसत्त्वसमाख्यानुरोधेन पार्ष्टिकान्वयवेळायां लिङ्गसङ्ख्यादेः प्रातिपदिकार्थप्राधान्येनैवान्वयाच्च ।

न चैवं लिङ्गाद्यनुरोधेन प्रधानभूतबहुतरेतरपदसङ्कोचस्याप्यनापत्तिः, गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य सङ्कोचेऽपि प्रकरणादिबाधप्रसङ्गेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात् । सङ्कोचे त्ववर्जनीयतया नान्तरीयकसन्निधिबाधेऽप्युत्कर्षे नान्तरीयकत्वाभावेन तद्बाधस्याप्याप्यत्वाच्च ।

पूषादिपदानां तु गुणत्वाभावात् तद्व्यतिरेकेणेतरेपदानां प्रकृतोपयोग्यार्थप्रतिपादकत्वाभावाच्चोत्कर्षे इति वैषम्यम् । प्रकृते तु पशुपाशकर्मकोन्मोचनमात्रप्रकाशनस्यैवोपयोगित्वात् सङ्ख्यायास्वरूपेण प्रकाशनानपेक्षत्वात् सङ्ख्यावाचकपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं तस्य पाशसङ्ख्याप्रकाशनोपयोगकल्पनेऽपि नेतरपदानां तद्व्यतिरेण प्रकृतोपयोग्यार्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः ।

अत एव बहुवचनं सुपां सुलृक् इत्येवं स्वशक्यबहुत्वाश्रयीभूतपाशावयवजन्यपाशरूपावयवविवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थमेव । एवं च फलमुखत्वात् विषमशिष्टोऽपि

प्रकरणादिबाधेति । सङ्कोचे प्रातिपदिकस्य सामान्यविषयार्थकत्वबाधमात्रं न प्रकरणबाधोऽपि । उत्कर्षेतुभयबाध इत्यादिशब्दार्थः । नान्तरीयकत्वाभावेनेति । त्रयाणां पुंशूनामर्थेऽवश्यं पठनीयो मन्त्रो दैवान्मेपीयागसन्निधावपि पठित इव भवतीत्यवर्जनीयतया लब्धो यो नान्तरीयको मेपीयागसन्निधिः तस्य बाधस्सङ्कोचे भवति । नैवं प्रकरणपाठोऽस्य नान्तरीयकः अन्यानुनिष्पादित्वाभावात् अतः तस्य मुख्यस्यैव सतः उत्कर्षे बाधो वक्तव्यः । स चान्याय्य इत्यर्थः । तस्येति । बहुवचनस्येत्यर्थः । तद्व्यतिरेकेणेत्यत्रापि तच्छब्दोऽबहुवचनपरः । सुपांस्त्विति । यद्यपि जात्यभिप्रायेण एकस्यामपि जात्याख्यायामिति (पा-सू. १-२-५८) स्मृत्या विकल्पेन बहुवचनविधानात् एकत्वे लक्षणा उपपद्यत इति प्रकृतौ निवेशवत् द्विबहुपाशकविकृतिष्वपि यथावस्थितप्रयोगोपपत्तौ नोहसिद्धिः, तथा च सुपांस्त्विति च्छान्दसविधिप्रवृत्तेः नैवावश्यकं

विकल्पो न दोषयेति ध्येयम् । इतरथोत्कर्षपक्षेऽप्येकवचनान्तमन्त्रस्यैवोद्देन बहु-
पाशिकायामन्यस्यामिव क्रतुपशुष्वपि बहुवचनान्तत्वोपपत्तेस्तत्पाठफलं मन्त्रत्वमात्र-
सिद्धिरूपं मन्दं स्यात् ॥ ५ ॥

(६)—अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥ २० ॥

अत एव दर्शपूर्णमासयोः 'पत्नीं सन्नह्य' इत्येकवचनान्तो मन्त्र एकपत्नीकप्रयोग

प्रयोजनम्, तथापि तत्प्रत्याख्यानपक्षे तत्प्रयोगस्य व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेणैवावश्यनेतव्यस्य साधुत्वं
एकपाशकप्रकृतावसम्भवीत्यतस्तदुपन्यास आवश्यकतया कृतः । तत्र यद्यपि बहुवचनानुपपत्त्या
प्रातिपदिक एव अवयवलक्षणायां विकल्पोऽपि नापद्यते, तथापि प्रधाने सा अयुक्तेत्यभिप्रायेणैकत्व-
लक्षणेत्युक्तम् । मन्दं स्यादिति । उत्कर्षपक्षे बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य यथावस्थितस्यैव
पाठेन मन्त्रत्वानपायात् तद्व्येष्टे मन्त्रप्रेषप्रायश्चित्तरूपं फलं यद्यपि लभ्यते, तथापि तद्विल-
म्बितत्वात् मन्दगाम्येव न तु प्रयोगकाले विशेषभेदेन त्वरितमिति मन्दपदेन सूचितम् ।

अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ।

अत्र वार्तिकतन्त्ररत्नयोः अधिकरणभेदे न्यायभेदोपपादनमित्थं कृतम् । द्वयोरभि-
धानयोर्मन्त्रयोः एकस्मिन्नर्थे न्यायान्यायनिगदयोः विप्रतिपत्तिः तत्र पाशन्यायेन द्वयोरपि
विकल्पः । यत्र त्वेक एव मन्त्रः तत्र पत्नीन्याय इति ।

तदयुक्तम् । पाशाधिकरणे विकल्पस्य अधिकरणप्रतिपादनीयार्थशरीरान्तर्गतत्वा-
भावात् । तत्र हि पाशप्रातिपदिकादिप्रधानानां प्रकृतिविकृतिसाधारणपाशाद्यर्थप्रतिपादकानां
गुणभूतबहुवचनार्थानुरोधेन न विकृत्युत्कर्षमूलः सङ्कोचो युक्तः । किन्तु बहुवचनमेवौप-
चारिकमङ्गीकर्तव्यमित्येतावता बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य प्रकृतिसमावेशे अर्थादेकवचनान्तमन्त्रेण
विकल्पः सम्पद्यते । न्यायशरीरान्तु गुणभूतानुरोधेन न प्रातिपदिकादिसङ्कोच इत्येतावन्मात्रमेव ।
तत्तु पत्नीमन्त्रेऽप्यविशिष्टम् । इहापि गुणभूतबहुवचनानुरोधेन एकपत्नीकप्रयोगविषयतया पत्नी-
प्रातिपदिकसङ्कोचायोगात् । तत्र क उपयोगो मन्त्रगतद्वित्वैकत्वविकल्पार्थानाम् । अतो
न न्यायभेदो युक्त इत्यभिप्रायेणाह—अत एवेति । पूर्वाधिकरणे गुणभूतानुरोधेन प्रधानो-

इव द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोरप्यविकारेणैव प्रयोक्तव्यः। न च लिङ्गैकपत्नीकप्रयोग एव मन्त्रोऽङ्गं, द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोस्तूहेनातिदिश्यत इति युक्तम्; प्रयोगयोः परस्परं प्रकृतिविकारभावे प्रमाणाभावात्, लिङ्गस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्वसाधानत्वाच्च। यत्र ह्युपदेशाख्यप्रापकप्रमाणस्यैकमात्रविषयत्वं, अन्यत्र च कार्यमुखेनातिदेशतः प्राप्तिस्तत्रैवोहो न तु प्रापकप्रमाणस्य सर्वविषयत्वे। अत्र च पाशान्यायेन प्रातिपदिकादिलिङ्गस्य सर्वविषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरोधेन सङ्कोचायोगान्नास्य प्रापकप्रमाणस्यैकपत्नीप्रयोगमात्रविषयत्वम्।

न च ऋतुपशूनां समानविधानत्वकृत्वाचिन्तायां 'प्राप्ता' इत्यस्य लिङ्गानुरोधेन मेपीवर्जे सङ्कोचवदिहाप्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसङ्कोचोपपत्तिरिति वाच्यं, विना कारणं पुंलिङ्गस्य लक्षणायां प्रमाणाभावेन तत्र सङ्कोचोपपत्तावपि प्रकृते सङ्कोचे प्रमाणाभावात्। न ह्यत्र द्विवहुपत्नीकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणा, प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभि-

त्कर्षो न युक्तः। किन्तु गुणभूतमेवौपचारिकमिति प्रधानभूतप्रातिपदिकमेवानुरोधमिति यतः सिद्धं अत एवेत्यर्थः। विशेषशङ्कान्तरकरणमात्रेण तु अधिकरणभेदं दर्शयितुमाशङ्कते—न च लिङ्गेनेति। एकत्वप्रतिपादनरूपलिङ्गेनेत्यर्थः। अयमर्थः। बहुवचनं तावत् गुणभूतं असम्भवन्मुख्यार्थप्रधानभूतप्रकृतिसमवेतप्रातिपदिकार्थाविरुद्धमुपचारेण कथञ्चिन्नोतम्। इह तु एकवचनं सम्भवन्मुख्यार्थं प्रकृतिसमवेतप्रातिपदिकार्थाविरुद्धं किमित्युपचारेण नेतव्यम्। यदि तु अविरुद्धप्रातिपदिकार्थमप्युपचारेण नेतव्यमेकवचनं तदा पशुना यजेतेत्यत्रापि तदापत्त्या द्विवहुपशूनां साधनत्वापत्तिः। अतोऽविवक्षायां कारणाभावात् विवक्षितैकपत्नीसन्नहनप्रकाशनस्य द्विवहुपत्नीप्रयोगेऽसम्भवात् नाविकारेण मन्त्रप्रयोगः किन्तु विकारेणैवेति विशेषशङ्काहेतुमुक्तं विवृणोति—अत्र च पाशान्यायेनेति। अयं भावः। यथैव हि प्रकृतिसमवेतैकपाशरूपपाशप्रातिपदिकार्थाविरुद्धं बहुवचनं असम्भवन्मुख्यार्थं एवमिहापि प्रकृतिसमवेतपत्नीमात्रपरप्रातिपदिकार्थाविरुद्धमसम्भवन्मुख्यार्थं भवत्येवैकवचनम्। नह्यत्र द्विवहुपत्नीनां प्रकृतिप्रयोगसमवेतत्वं नास्ति। येन द्विवहुपत्नीपरपत्नीपदं न भवेत्। एकपत्नीकप्रयोगस्यैव द्विवहुपत्नीकप्रयोगस्यापि प्राकृतत्वानपायात्, अतोऽविशेषप्रवृत्तप्रातिपदिकार्थाविरुद्धं एकवचनं गुणभूतं न प्रातिपदिकार्थसङ्कोचकं भवितुमर्हतीत्यविकारेणैव प्रयोग इति। विना कारणमिति। पुंशूनादायापि समवायसम्भवेन सर्वथा निवेशानुपपत्तिरूपकारणाभावादित्यर्थः। एवं सत्यपि प्रकृते एकवचनं न बहुवचनवलाक्षणिकमस्तीत्याह—नह्यत्रेति। अयमर्थः—यद्येकवचनं बहुवचनवत् लक्षणयाऽऽश्रीयते तदा एकपत्नीकप्रयोगे मन्त्रानापत्तिः। एवमेवैकवचनं कदाचित्

प्रायेण तदुपपत्तेः। यथैव हि शुक्ला घटा इत्यादौ शुक्लगुणस्य प्रत्येकवृत्तित्वेनाव्ययः तथैकवचनाभिहितस्यैकत्वस्यापि प्रत्येकव्यक्तित्ववृत्तित्वेनाव्यये न काचित् क्षतिः। न चैवं 'बहुषु बहुवचनम्' इत्याद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वापत्तिः, बहुत्वस्य शाब्दबोध-विवक्षायां तदुपपत्तेः।

शक्त्या एकत्वप्रतिपादकम्, कदाचिल्लक्षणया द्वित्वबहुत्वप्रतिपादकमिति स्वीकारे च वैरूप्यापत्तिः। अत एकवचनं प्राकृतयावत्पत्नीगतसङ्ख्यालक्षकं सत् अजहत्स्वार्थलक्षणया एकपत्नीकप्रयोगेऽपि प्रयुज्यत इति कल्पनीयम्। तदपेक्षया प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायोगेनैव नेतुमुचितमिति।

एतेन यथा एकस्मिन् बहुवचनं अवयवापेक्षं एवमेकवचनमपि लक्षितजात्यपेक्षमित्यनूह इति धार्तिरुतन्वरत्नोक्तमपास्तम्, विनैव लक्षणां निर्वाहे तदङ्गीकारस्यायुक्तत्वात्।

यदपि पक्षान्तरं तल्लैवोक्तम्। यद्यप्येकत्वं विवक्षितं तथापि प्राकृतद्विबहुपत्नीकप्रयोगगतद्वित्वबहुत्वस्य समवेतार्थस्य तेन प्रकाशनाऽसम्भवात् अवैरूप्याय अदृष्टार्थमेवोच्चरितं न समवेतसङ्ख्याभिधानार्थम्। तथा च प्राकृतद्विबहुपत्नीकप्रयोगे इव वैकृतेऽपि तादृशप्रयोगेऽनूह इति। तदपि शिथिलमेव। तथात्वे कदाभिदेकवचनान्तमन्त्रस्य एकपत्नीकप्राकृतप्रयोगे समवेतार्थकत्वसम्भवेऽपि बहुवचनान्तपाशमन्त्रगतबहुवचनस्य कथमपि प्राकृतपाशगतैकत्वाभिधानेऽसामर्थ्येन कदापि समवेतार्थकत्वासम्भवेनादृष्टार्थत्वस्यैवापत्त्या द्विपाशया-मूहानापत्तेः। अथोच्येत न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलं प्रत्यय इति कस्मिंश्चिद्विभक्तिवचने प्रयोक्तव्ये प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् एकवचनं केवलं साधुत्वार्थं प्रयुज्यमानं युज्यते; अदृष्टार्थमविवक्षितञ्चेति वक्तुं पाशगतबहुत्वस्य साधुत्वार्थत्वकल्पने साधुत्वार्थमेकवचनप्रयोगस्यैवापत्तेः, अदृष्टार्थत्वादिकल्पनाऽसम्भवात् अगत्या लक्षणया एकत्वरूपसमवेतार्थप्रकाशकत्वं प्रकृतावेव वक्तव्यमिति भवत्येव द्विपाशायां द्विवचनान्तोह इति। तथापि 'पवित्ते स्थ' इति मन्त्रगतद्विवचनस्य प्रकृतावन्यसङ्ख्यपवित्तस्याप्यङ्गत्वादविवक्षितत्वं अदृष्टार्थत्वञ्च सिद्धान्ते उपपादितमसङ्गतमापद्येत, तत्रापि साधुत्वार्थमेकवचनस्यैवापत्तौ द्विवचनप्रयोगस्यादृष्टार्थत्वावि [दि] कल्पनस्यायुक्तत्वमिति वक्तुं शक्यत्वात्। अतोऽत्रैकवचनस्य अदृष्टार्थत्वात् अविवक्षितत्वाच्च प्रकृतौ विकृतौ चानूह इति नैव प्रसाधनीयम्। अपि तु एकपत्नीगतमेकत्वं साधारणप्रवृत्तपत्नीप्रातिपदिकार्थानुरोधेन अग्रिमाधिकरणशास्त्रदीपिकादर्शितया रीत्या प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण समवेतसङ्ख्याप्रकाशकमेव सत् द्विबहुपत्नीकप्राकृतप्रयोगसाधारण्येन नीयमानं नैव विरुद्धम्। एवं तादृशवैकृतप्रयोगेऽप्यविरुद्धमेवेति प्रकृताविव

न चैवं 'पशुना यजेत' इत्यादौ द्वित्रिपशुग्रहणेऽपि बाधकानापत्तिः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकवचनस्यैच्छिकपश्वन्तरव्यावृत्तिफलकत्वोपपत्तेः । अतश्च द्विवहुपत्नीक-

विकृतावप्यनूह इत्येव युक्तम् । अत एव उत्तराधिकरणारम्भे पूज्यपादैः एकवचनस्य समवेतार्थकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारः प्रदर्शयिष्यते । अत एव यत्र 'पवित्रे स्थ' इत्यादिमन्त्रगतद्विवचनस्य द्वित्वातिरिक्तसङ्ख्याप्राकृतपवित्रान्तरपरत्वस्य कथमप्यसम्भवः तत्रागत्या पाशगतबहुत्वस्य एकत्व इव प्राकृतपवित्रमात्रगतसङ्ख्यायां एकतरनिश्चितैकपदार्थत्वेन लक्षणाऽसम्भवाददृष्टार्थमेव द्विवचनं वक्तव्यम् । पाशमन्त्रे तु निश्चितैकत्वरूपे तत्सम्भवाल्लक्षणयापि दृष्टार्थत्वसम्भवेन तत्कल्पनं युक्तमिति वैषम्यात् । पवित्रमन्त्रे दृष्टार्थत्वादेव प्रकृताविव विकृतावप्यविकारेण प्रयोगः ।

यद्यपि "पवित्रे करोति" इति प्रकृत्य "ते द्वे द्वे भवतः अथोऽपि त्रीणि स्युः" इति श्रुत्यनुसारेण त्रीन्वेति कात्यायनमूत्रेण पवित्रत्रयस्यापि पवित्रद्वयेन सह विकल्पे उक्ते सति यवप्रयोगे त्रीहिमन्त्रस्येव पवित्रत्रयपक्षे 'पवित्रे स्थ' इति मन्त्रस्य लोप एव युक्तः । ततश्च पक्षेऽपि द्विवचनसमवेतार्थत्वसम्भवे नादृष्टार्थत्वकल्पनं युक्तम् ; अत एव पितृभूतिना तथैवाङ्गीकृतम् । तथापि गुणभूतद्विवचनानुरोधेन प्रधानभूतपवित्रप्रातिपदिकार्थसङ्कोचस्यायुक्तत्वात् द्विवचनस्य लक्षणाऽसम्भवे अदृष्टार्थत्वकल्पनमेव युक्तम् । अत एव कर्केण पवित्रत्रयपक्षेऽपि मीमांसकमतेन मन्त्रप्रयोगो लिखितः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनेति ।

अयमर्थः । पशुप्रातिपदिकं हि यथाऽनेकपश्वभिधायि, तथा एकपश्वभिधायिपि भवत्येव । तत्र प्रकरणे यदि नानापशव आम्नाताः स्युः, तदाऽविशेषप्रवृत्तबहुपश्वभिधायि-पशुप्रातिपदिकार्थानुरोधेन एकवचनं साधुत्वमात्रार्थं, प्रत्येकवृत्ति वा कल्प्येत । नह्येतदस्ति पशुना यजेतेति विधानकाले एकस्मिन्नपि पशुप्रातिपदिकार्थाविरोधात् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकातिरिक्तसङ्ख्याव्यावर्तकतया एकत्वविशिष्टपशुप्रधानपरत्वेन एकवचनस्य सम्भवति विशेषकरत्वेन साधुत्वार्थकत्वादिकल्पनेन हिंसानिषेधबाधनं प्रमाणवदिति वैषम्यमिति ।

अत्र च प्राचीनैः कृता द्विवहुपत्नीकप्राकृतप्रयोगविषयिणी ऊहानूहचिन्ताऽयुक्ता । अतिदिष्टपदार्थेष्वेवोहसम्भवस्याध्यायादौ प्रतिज्ञातत्वेनोपदिष्टपदार्थविषयतद्विचारकरणस्यायुक्तत्वात् । अतोऽत्र एकवचनस्य प्रयोगसम्भवेन सङ्ख्याभिधानपरत्वपूर्वपक्षे यवप्रयोगे त्रीहीणां मेधेति

प्रयोगे एकवचनान्तस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोहो, न वा 'ब्रीहीणां मेध' इतिवत् लोप इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

(७)—विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥

एवं प्रकृतावेव समवेतार्थकत्वेन द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरपि मन्त्रव्याविकारे सिद्धे विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरपि प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैकवचनस्य प्रयोगोपपत्तेर्नोहः ।

न चैवमनेकपाशिकायां विकृतावप्येकवचनान्तस्य पाशमन्त्रस्योद्धानापत्तिः, एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरिति वाच्यं, प्रकृतौ पाशस्यैकत्वेन तद्वतैकवचनस्यापूर्वसाधनव्यक्तिपरिच्छेदकीभूतसङ्ख्याप्रकाशकत्वेन विकृतावपि तादृशसङ्ख्याप्रकाशनार्थमूहावश्यंभावात् । प्रकृते त्वेकवचनस्य प्रमाणान्तरावधूतपत्न्यनेकत्वावरुद्धप्रयोगविषयेऽपि पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृत्त्यवगतेः न परिच्छेदकीभूतसङ्ख्याप्रकाशकत्वमिति वैषम्यम् ॥ ७ ॥

मन्त्रस्येव द्विबहुपत्नीकप्राकृतप्रयोगे एकवचनान्तमन्त्रस्य लोप इत्येव पूर्वपक्षकरणं प्रत्येकव्यक्तिवृत्तितयाप्येकवचनार्थस्य द्विबहुपत्नीकप्राकृतप्रयोगेऽबाधान्न लोप इति च सिद्धान्तस्थापनं युक्तमिति प्रयोजनान्तरकथनव्याजेन दर्शयति—न वा ब्रीहीणां मेधेतिवदिति । ततश्च सूत्रस्थमविकारपदं लोपाख्यविकाराभावपरतया व्याख्येयम् । उत्तराधिकरणे चोहद्विवक्षया उपोद्धातोऽयमिति नासङ्गतिरपीति ध्येयम् ।

विकृतौ चापि तद्वचनात् ।

व्याख्यातप्रायमेतदधिकरणम् । न परिच्छेदकीभूतसङ्ख्याप्रकाशकत्वमिति । पत्नीपदार्थे ह्येकत्वसङ्ख्या न द्वित्वादिव्यावर्तकतयाऽन्वेति, तथाविधप्रयोगस्यापि प्राकृतत्वात् ; अतः परिचायकविधयेति तादृशप्राकृतार्षमदरूपस्यास्त्येव विकृतावपि सम्भव इति वैषम्यमित्यर्थः ।

यत्त्वत्र शास्त्रदीपिकायां एकवचनान्तस्य पत्नीमन्त्रस्य वैकृतद्विबहुपत्नीकप्रयोगेऽनूहेन प्रयोग इति सिद्धान्ते 'न चासाधुत्वम्' इत्याशङ्क्य, 'द्वयोरेकवचनस्य च्छान्दसत्वात् ; पाशे तु द्वयोः बहुवचनप्रयोगस्य च्छान्दसत्वाभावात् असाधुत्वं स्यादिति विशेष' इति समाहितम् । अनेन च पाशमन्त्रवैलक्षण्यमुपपादयता प्रकृतावेव द्वयोरेकवचनं च्छान्दसमित्युक्तं भवति । विकृतौ च्छान्दसविधिप्रवृत्त्यभावस्यैव पूर्वमुपपादितत्वात् । तत्र यदि द्वयोरेकवचनं च्छान्दस-

(८)—अध्रिगौ सवनीयेषु तद्वत्समानविधानाश्चेत् ॥ २२ ॥

एवं क्रतुपशूनां समानविधानत्वपूर्वपक्षे 'प्राप्सा' इत्यध्रिगुप्रैष एकवचनान्त एव तेषु प्रयोक्तव्यः पत्नीशब्दवत्; न त्वेकवचनानुरोधेनैकपशुक एव दैक्षादौ, एकवचनस्य प्रत्येकव्यङ्ग्यमिप्रायेण गणेऽपि श्रुत्यैव सम्भवात्। अत एव यस्य पुल्लिङ्गस्य श्रुत्या स्त्रीपुंसगणे असम्भवस्तन्नात्यन्तनिषिद्धलक्षणायां प्रमाणाभावात् मेघीवर्जं पुंशुष्वेव संकोच इति वैषम्यम्।

असमानविधानत्वसिद्धान्ते तु 'प्राप्सा' इत्ययं वचने लिङ्गे च 'प्रैभ्यो अस्या अङ्गि भरतात्' इत्येवमूहितव्य एव। तदेतत् तार्तीयस्य समानविधानन्वविचारस्य प्रयोजन-मात्रकथनम् ॥ ८ ॥

विधिविधेयं तदा द्वित्वमेवाभिदध्यादेकवचनं नैकत्वमपीति एकपत्नीप्रयोगे मन्त्रानापत्तिः। नहि च्छान्दसविधिः कदाचिदेकत्वार्थे एकवचनं कदाचित् द्वित्वार्थे विदधाति। एकतरासम्बद्धार्थ-परपदसाधनायैव तद्विधिप्रवृत्तेः। अतोऽत्र कथञ्चित् प्राकरणिकपत्नीगतयावत्सङ्ख्यारूपार्थे च्छान्दसमेकवचनम्। तद्यादृशं प्रकृतावासीत् तादृशं विकृतावप्यस्त्येवेति न तस्यामूहापेक्षा। पाशे तु प्राकरणिकैकत्वातिरिक्तसङ्ख्याया अभावात्, एकवचनं एकत्वातिरिक्तद्वित्वा-दिसङ्ख्यारूपार्थे नैव च्छान्दसं प्रकृताविति द्विपाशायां विकृतौ प्राकृतच्छान्दसरूपाप्रवृत्तेः युक्त एवोह इत्यभिप्रायेणैव तद्द्रष्टव्यम्। वस्तुतस्तु पूर्वोक्तरीत्याऽनिश्चितार्थे लक्षणाऽसम्भवात्, अन्यथा 'प्राप्सा' इत्यत्रापि पुल्लिङ्गस्य लिङ्गसामान्ये लक्षणापत्या मेघीवर्जनानुपपत्तेः अयुक्तमेवैत-च्छान्दसत्वाभिधानमिति ध्येयम्।

अध्रिगौ सवनीयेषु।

अत्यन्तनिषिद्धलक्षणायासिति। यद्यपि चैकत्वं प्रकृते बहुत्वलक्षकं भवेत् तथापि तस्या लक्षणाया [निषिद्धत्वात्त्यागः]

यत्तु एकवचनोपपत्त्यर्थं 'गौश्चाश्च' इति गुणसूत्रगतभाष्यानुसारेण शास्त्रदीपिकायां 'अपि च नत्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनं बहुषु चैकवचनं स्मर्यत' इति हेत्वन्तरमुपन्यस्तम्, तत्र ज्ञात्यभिप्रायेणैकवचनोपपत्त्याश्रयणे जातेरेकत्वात् एकवचनस्य द्व्येकयोरित्यनेनैव सिद्धत्वाद-स्याति? हेत्वन्तरमुपन्यस्तम्।

(९)—प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य
स्यात् ॥ २४ ॥ तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्टत्वात्
॥ २५ ॥ उक्तं च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥

यत्र तु अवयवसादृश्येन प्रतिनिधिनियमः, यथा नीवारपूतीकादौ, तत्र ब्रीह्यादि-
शास्त्रेणैव नीवारादिगतब्रीह्यवयवसमानजातीयावयवानामपि साधनत्वावगतेः, संस्कार-
विधीनां मुख्यद्रव्यसमानविधानत्वस्य तृतीये स्थापितत्वात् 'ब्रीहीणां मेध' इति मन्त्रोऽण्य-
विकारेणैव प्रवर्तते न तु नीवारणामित्येवमूहितव्यः । एवं सोमपदघटितमन्त्रा अपि,
प्रतिनिधौ मुख्यस्थानापत्यतिदेशे प्रमाणाभावात् । न च नीवारगतब्रीह्यवयवाद्दौ
ब्रीहिवजातौ प्रमाणाभावेन तत्र कथं ब्रीहिपदप्रयोगः, पुरोडाशप्रकृतित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेन
ब्रीहिपदवाच्यब्रीहिवजातेः प्रकृतित्वायोगे ब्रीहिपदेन लक्षणया ब्रीहिवसाधनताक्षिप्त-
साधनताकत्वसम्बन्धेन ब्रीह्यवयविन इव तदवयवानामप्युपादानेन नीवारगतब्रीह्यवयवा-
नामपि प्रकाशनोपपत्तेः । 'ब्रीहिभिर्यजेत' इत्यनेन हि ब्रीहिवजातेस्साधनता शब्देनोच्यते
तदाश्रयावयविनस्तदवयवानां च साधनता त्वर्थादाक्षिप्यते इत्युक्तं तृतीये ।

प्रतिनिधौ चाविकारात् ।

तदवयवानामप्युपादानेनेति । यथैव ब्रीहिवजातेः प्रकृतित्वासम्भवे तदाक्षिप्त-
ब्रीहिवजात्यवच्छिन्नावयविनि लक्षणा । एवमवयविनोऽपि स्वतः प्रकृतित्वाददर्शनात् तदाक्षिप्ता-
वयवलक्षणापि द्वितीया आवश्यकीति ब्रीह्यवयवानां मेधेत्यर्थकस्य ब्रीहीणां मेधेति मन्त्रस्य
नीवारगतब्रीह्यवयवप्रकाशकत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । प्रतिनिधेरुत्स्यस्थानापत्यतिदेशे प्रमाणा-
भावादित्युक्तमेव साधयितुमाह—ब्रीहिभिर्यजेतेत्यनेनेति । अयमर्थः । यद्यप्यर्थान्तरं
नीवाराः, तथापि तेषां नात्र ब्रीहिकार्यापन्नत्वेन ग्रहणं यतस्तद्धर्मान् लभेरन् किन्तु ब्रीहिभिर्य-
जेतेत्यनेन ब्रीहिवजातेः शब्दतः साधनत्वावगमेऽपि अमूर्तायाः तस्याः साधनत्वासम्भवे तत्परि-
च्छिन्नावयविनः साधनत्वं नावयवसाधनत्वं विना युज्यते इत्यर्थात् ब्रीह्यवयवानामेव यागसाधनत्वं
बोधितमिति यथा ब्रीहिलभे समग्रब्रीहिशास्त्रेणैव साधनत्वं प्राप्तं, तथा ब्रीह्यलभे सकलब्रीह्य-
वयवलाभाभावेऽपि ये नीवारगता ब्रीह्यवयवाः ते विकला अपि सकलासम्भवात् कार्यार्थमुपा-
दीयन्ते । नीवारास्तु नान्तरीयकतयैवोपादीयन्ते । यदा तेषां विकलावयवानामपि ब्रीहिशस्त्रेणैव
प्राप्तं साधनत्वमिति सर्वेषामपि ब्रीह्यवयवेषु प्राप्तिः न तु स्थानापत्यतिदेशेन, येनोहः स्यादिति
भावः ।

वस्तुतः पुरोडाशस्य व्रीह्यवयवतण्डुलप्रकृतित्वस्यैव सत्त्वेन व्रीहिपदेन व्रीह्यवयवानामेव लक्षणाच्च । सोमत्वादिकं त्ववयवावयवविवृत्तिजातिरिति पूतीकगतसोमावयवेष्वपि साऽस्त्येव । पूतीकगतविजातीयावयवबाहुल्यात्तु सा नाभिव्यज्यते । अतस्तत्रापि नोहः ।

यदि हि नीवारत्वादिना नीवाराणां प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत् तदा तेषां साङ्गप्रधानकरणासम्भवे कर्मविध्याक्षितानां संस्कारविध्युत्तरप्रवृत्तिकतया समानविधानत्वाभावात् भवेदप्युहः ।

अधुना व्रीहेर्भिर्भजेत व्रीहीणां मेधेति वाक्यद्वयेऽपि नान्तरीयकावयविलक्षणाया आवश्यकत्वाभावं दर्शयति—वस्तुत इति । व्रीहिवृत्तिरिति यद्यप्यवयवावयविसाधारण्येव, तथापि व्रीहिवृत्तजातेः साक्षात् कार्यान्वयायोग्यायाः करणत्वादिनिर्वाहाय तत्परिच्छिन्नावयवानामेव पुरोडाशप्रकृतित्वदर्शनात् त एवावयवा लक्ष्यन्ते लाघवात् । न तु तदर्थं अवयविनि लक्षणाऽऽश्रयणीया । यद्वा व्रीहिवृत्तजातेः अवयववृत्तिन्येव तण्डुलावस्थायां व्रीहिव्यवहाराभावात् । तथा च व्रीहिवृत्तजात्या यद्यपि साक्षान्नावयवा लक्षयितुं शक्यन्ते, तथापि स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन शक्यन्त एव लक्षयितुमित्यवयवानामेव साधनत्वेन विधानात् नीवारगतव्रीह्यवयवानामपि साधनत्वाविधातात् व्रीहीणां मेधेत्यविकारेणैव प्रकाशनं नानुपपन्नमिति भावः ।

ननु सोमत्वादिजातेरप्यवयवविवृत्तित्वस्यैवानेनन्यायेनापत्तेः पूतीकावयवेषु सोमत्वाभावे कथं सोमपदघटितमन्त्राणामविकारेण तत्र प्रयोग इत्याशङ्कां निरसितुमाह—सोमत्वादिभ्योऽन्वित्विति । तण्डुलावस्थायां व्रीहिव्यवहाराभावेन तदवयववृत्तित्वेन व्रीहिवृत्तजातेरङ्गीकारः । इह तु सोमलक्षकेदेशेऽपि सोमव्यवहारात् अवयवावयवविवृत्तित्वेन सोमत्वजातेरङ्गीकारात् पूतीकगतसोमावयवेष्वपि तज्जातेः सत्त्वात् युक्तमेव तदवयवप्रकाशनं सोमपदेनेति न बाधकमिति भावः । साङ्गप्रधानकरणासम्भवे इति । यदि व्रीहयो लभ्यन्ते तदा तु तदुद्देश्यकावघातप्रोक्षणाद्यङ्गसमूहसहितव्रीहिप्रकृतिकपुरोडाशेन शक्यत एव प्रधानयागानुष्ठानं कर्तुम् । यदा तु ते न लभ्यन्ते तदा मुख्यद्रव्याभावात् साङ्गप्रधानानुष्ठानासम्भवे प्राप्ते गुणभूतद्रव्यानुरोधेन प्रधानभूतयागलोपस्यान्याय्यत्वेन पुरोडाशप्रकृतित्वेनानियतयत्किञ्चिद्द्रव्याक्षेपस्यैव बाधकव्रीह्यादिशास्त्रस्याप्रवृत्तौ प्राप्तेः नीवाराणां कर्मविध्याक्षेपलभ्यानां तदा नीवारत्वेनैव प्राप्तिः, न तु व्रीहिसादृश्येन व्रीह्यवयवतया व्रीहिशस्त्रेण इत्यर्थे सिद्धे संस्कारविधीनां प्रत्यक्षव्रीहिविधिप्रवृत्तितुल्यप्रवृत्तीनां प्रत्यक्षविधिविहितव्रीहिविषयत्वेन चरितार्थानां विलम्बप्रतीतसाधनताकनीवारविषयत्वकल्पने प्रमाणाभावात् उपदेशेन संस्कारप्राप्तौ मुख्यस्थानापत्यतिदेशेन संस्कार-

वस्तुतस्तु तदाऽपि नीवारेषु ब्रीहिधर्मातिदेशे प्रमाणाभावः। सत्यपि ब्रीहि-
कार्यापन्नत्वे लौकिकधर्मग्रहणेनैव तेषां निरकाङ्क्षत्वात् यूपावटास्तरणवर्हिपीवातिदेश-
कल्पनानुपपत्तेः। अन्यथा यूपावटास्तरणेऽपि बर्हिस्साध्यत्वसादृश्यादतिदेशापत्तेः।
फलचमसे तु 'तमस्यै भक्षं प्रयच्छेत्' इति लिङ्गादेवातिदेश इति वैषम्यम्।

यदि तु द्रव्यमात्रासम्भवे कर्मविधिमात्रालोचनयैव संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव
नीवाराणां साधनत्वावगम इति विभाव्यते, तर्हि तेषां प्रोक्षणादिधर्मांशे समानविधान-
त्वेऽपि 'ब्रीहिणां मेध' इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव नीवारप्रयोगेऽपि लोपो भवेत् न
तूहः। इयमेव च द्वयी गतिः, यत्र नावयवघटितसादृश्येन प्रतिनिधिः, यथा अवघात-
प्रतिनिधितया नखनिर्लुञ्छनादौ, तत्र सर्वथैव धर्माणां लोपः 'अधिपवणमसि वानस्पत्यम्'

मन्त्रादिप्राप्तौ भवेदप्यूह इति भावः। निराकाङ्क्षत्वादिति। यद्यपि चानेन न्यायेन
'नैवारश्चरुः' इति विहितचरुप्रकृतिभूतनीवारेष्वपि न ब्रीहिस्थानापत्त्या तदतिदेशेन धर्मलाभः
स्यात्, तथापि न तत्र पृथक्स्थानापत्त्यतिदेशकल्पनया प्राकृतब्रीहिधर्मप्राप्तिः अपि तु
चोदनालिङ्गातिदेशेन प्रकृतिवदित्येवं रूपेण सकलधर्मप्राप्तौ तदन्तर्गतत्वेन तत्तत्स्थानापत्ते
तत्तत्प्राकृतधर्मप्राप्तौ निराकाङ्क्षत्वान्न लौकिकधर्मग्रहणम्। इह तु केवलं नीवाराणां पुरोडाशः
कथं स्यादित्याकाङ्क्षया यावत् ब्रीहिकार्यापन्नत्वेन स्थानापत्त्यतिदेशकल्पनया धर्मान्वयः, तावत्
पूर्वमेव लौकिकैरेवावघातादिधर्मैः निराकाङ्क्षत्वान्न ब्रीहिधर्मप्राप्तिरिति नोहसम्भव इत्यर्थः।
अन्यथेति। यूपावटास्तरणस्य धर्माकाङ्क्षायां हविरासादनादिरूपप्राकृतवर्हिःकार्यापन्नत्वाभावेन
स्थानापत्त्यतिदेशासम्भवेऽपि बर्हिःसाध्यत्वसादृश्यकल्पितातिदेशेन प्राकृतास्तरणसाधनरूपाणां
लवनादिसंस्कारसंस्कृतानामेव बर्हिषां प्राप्यापत्तेः। अतस्तत्र यदि लौकिकधर्मग्रहणेनैव निराका-
ङ्क्षत्वान्नातिदेशकल्पना युक्ता, तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः। नखनिर्लुञ्छनादाविति।
इदं हि नखनिर्लुञ्छनं न नखावपूतानामिति वचनविहितं वैकृतम्। तत्र वैकृतनीवारेष्विव
आवश्यकप्रकृत्यतिदेशेन प्राकृतधर्मप्राप्तेरावश्यकत्वात्। अत एव मुसलस्थानापन्नखेषु भवत्येव
प्रोक्षिताभ्यामुल्लखलमुसलाभ्यामिति वचनविहितं प्रोक्षणम्। किन्तु प्रकृतावेवावघातकरणा-
सामर्थ्ये सति वितुषीभावकर्तव्यताक्षेपलभ्यं यत् अवघातस्थानापन्नं अवघातप्रतिनिधितयोपात्तं
तदेव गृह्यते। तस्य चावघातधर्मविध्युत्तरत्वेनावघातधर्मसमानविधित्वाभावेऽपि लौकिकधर्म इति
तद्धर्माणां सर्वेषामपि यदि हि नीवारत्वेत्यादिनोक्तरीत्या ऊहः। अथवा वस्तुतस्त्वित्यादिनो-
क्तरीत्या लोप एव। अथवा यदि त्वित्याद्यनुपदर्शितरीत्या धर्मानुष्ठानेऽपि अवघाताङ्गमन्त्रस्यैव

इत्यादिमन्त्रमात्रलोपो वा । प्रकृते तु नीवारपूती मदीनामवयवघटितसादृश्येन प्रति-
निधित्वात् द्रव्यशास्त्रेणैव साधनत्वावगतेस्संस्काराणामिव व्रीह्यादिपदघटितमन्त्रस्या-
प्यनूहेन प्राप्त्यविघातः । तदेतदपि तार्त्तियाधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथनम् ॥ ९ ॥

लोप इत्येवं नीवारोपादाने संस्कारविधिभ्यः पूर्वं उत्तरं वा नीवाराणां नीवारत्वेन रूपेण
साधनत्वावगम इति सम्भावनया द्वयी गतिरुक्ता । सैवेयं द्वयेव गतिरिति भावः ।

अत्र चाधिकरणसमाप्त्यनन्तरं वार्तिकतन्त्ररत्नयोः प्रसङ्गादिदं विचारितम् ।
प्रैयङ्गवादिहविःषु व्रीहीणां मेधेति मन्त्रस्य किं नियतः प्रयोगः उतानियतः ? इति सन्देहे
यदि व्रीहीणां विकारः प्रैयङ्गवचरुः तत ऊहः । यदि तु यवानां ततोऽनभिधानं अप्रयोगो मन्त्रस्य ।
नह्ययं यवानामङ्गं, असमर्थत्वात् । नहि व्रीहिविकारा यवाः, समानविधानत्वात् व्रीहियवानां,
येन ऊहेन मन्त्रः स्यात् । तेन व्रीहिविधेरेव वाक्यशेषोऽयं मन्त्रो न यवविधेः । तेन प्रकृतौ
द्वेवैव शास्त्रार्थः—मन्त्रप्रकाशितैर्व्रीहिभिर्भजेत केवलैर्वा यवैरिति विकृतिष्वपि प्रियङ्गवो यदा
व्रीहिविकारा विवक्ष्यन्ते तदा ऊहेन मन्त्रः प्रयुज्यते ; यदा तु यवविकाराः तदा न प्रयुज्यते ।
तस्मात् द्रव्यान्तरवतीषु विकृतिषु पाक्षिको मन्त्रो न नियत इति पूर्वपक्षं प्राप्य उभयोर्व्रीहियवयोः
कार्यं साधयत् प्रैयङ्गवं हविः उभयविकारात्मकत्वेन उभयस्थानापन्नं उभयोरपि धर्माणां ग्राहकमिति
प्रकृतौ मन्त्रस्य यवेषु सामर्थ्याभावात् ऊहस्य कार्यप्रमाणकस्य यथोपदिष्टपदार्थाधीनकार्यायां
प्रकृतावसम्भवेन मन्त्रस्य निवृत्तावपि प्रैयङ्गवे चरावृहस्य सम्भवे किमिति मन्त्रस्य लोपः, नियतो
मन्त्र इति सिद्धान्तितम् ।

तदिदं कण्वरथन्तराधिकरणभाष्यकारीयसिद्धान्तेन यदि युक्तम् , अथवा तदधि-
करणवार्तिकसिद्धान्तेन प्रकृतौ विकल्पितयोः विकृतावपि विकल्पेनैव प्राप्या समुच्चयासम्भवात्
यदेव व्रीहियवान्यतरद्रव्यं प्राप्तं तत्स्थानापन्नत्वेन विधीयमानं प्रैयङ्गवं हविः तद्धर्मानेव गृहीयादित्य-
नियत एव मन्त्रो युक्तः ; उभयथापि कण्वरथन्तराधिकरणेनैव गतार्थं नेह प्रसाधनीयमिति
पूज्यपादैरुपेक्षितम् ।

(१०)—संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥

दैक्षे अधिगुप्रेषे 'उदीचीना' अस्य पदो निधत्तात् । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्ववसृजतात् । अन्तरिक्षमसुम् । दिशश्चोन्नम् । पृथिवीं शरीरम् इति श्रुतम् । तत्र पशुगणे अस्येत्येकवचने द्विवहुवचनेनोहो निरपवादः; पद इत्यत्रानू-
होऽपि । चक्षुरादिपञ्चकविषये तूहानूहचिन्तायां—

सत्यप्यधिष्ठानभेदे इन्द्रियं लाघवाद्वासाज्यवृत्त्येकमेव कल्प्यते । अभिमतं च परेषाम-
पीदं प्राणवायौ । अतश्च तस्यैकत्वादेकवचनं समवेतार्थक्रमेव पशुभेदे तद्भेदाद्द्वित्वम् ।

संसर्गिषु चार्थस्य ।

निरपवाद इति । प्रकृतौ दैक्षे पशोरेकत्वात् 'अस्य' इत्येकवचनं प्रकृतौ समवेतार्थमेवेति
द्विपश्वादिषु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यामूहितव्यमेवेत्यर्थः । पद इत्यत्रेति । प्रकृतौ
पशुपदानां चतुर्णां बहुत्वात् यथा वृत्त्या पद इति बहुवचनेन प्रकाशनं कृतं तथैव पशुगणेऽपि
प्रकाशनसम्भवात् बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य एकपाशकविकृताविवानूह इत्यर्थः ।

ये तावत् सङ्गता एकीभवन्ति न तु घटादिवत् संयुक्ता अपि पृथगेवावतिष्ठन्ते ते
संसर्गिणः; यथा आज्यपयस्तैलतोयतेजःप्रभृतयः । तेषु न स्वारसिको भेदाभेदव्यवहारः विन्तु
सम्बन्धिभेदाधीनः; तादृशेषु चक्षुरादिषु अधिकरणविचारमाह—चक्षुरादिपञ्चकेति । अत्र च
यावच्चक्षुरादिगतमेकवचनं समवेतार्थप्रकाशकं सत् प्रकृतौ न्यायनिगदं न भवति न तावत्
द्विपश्वादिविकृतौ द्विवचनबहुवचनोहपूर्वपक्षस्सिद्धयति । तदर्थं प्राचीनैरेवमुपपादितम् । चक्षुः
शब्दोऽत्र नाधिष्ठानवचनः तस्य सूर्यगमनाभावात् । तद्वतन्तु तेजः चक्षुश्शब्देनोच्यते ।
तच्चाधिष्ठानान्निर्गतमेकीभवति दीपद्वयप्रभावत् । तदेकत्वात् प्रकृतौ अधिष्ठानभेदे सत्यपि एक-
वचनं न्यायनिगदम् । पशुगणेषु तु पशुभेदात् तदुपाधिके चक्षुषोऽपि भेदे सति पशुसङ्ख्या-
वशेन द्विवहुवचनमूहितव्यमिति ।

तदेतदयुक्तम् । जीवत्येव पशौ पर्याधिकरणानन्तरमधिगुमन्त्रकरणकप्रेषोत्तरमेव संज्ञ-
पनान्नानेन [ऊहः] ततः पूर्वं चक्षुर्निर्गमाप्रसक्तेः तत्प्रयुक्तैकत्वमादाय न्यायनिगदत्वासम्भवात् ।
अतो जीवदवस्थायामेवानिर्गतचक्षुष एव सत्यप्यधिष्ठानभेदे एकत्वमुपपाद्य समवेतार्थकत्वमुपपाद-
यति—सत्यप्यधिष्ठानभेदे इति । प्राणवायाविति । यथा एकस्यैव प्राणसंज्ञस्य शरी-
रान्तरसञ्चारिणो वायोः तत्तच्छरीरभेदेन भेदव्यवहारः, तथा एकस्यैव चक्षुरादीन्द्रियस्य तैजसादेः
अधिष्ठानभेदेन भेदव्यवहारः वास्तवन्तु वायुरिव चक्षुरेकमेवेति भावः । तद्भेदादिति ।

प्राणपदवाच्यघ्राणं त्वधिष्ठानस्याप्येकत्वादेकमेवेति तत्र सुतरामूहः। शरीरस्य तु प्रत्यक्षत एकत्वात्ततोऽपि। न च चक्षुषो व्यासज्यवृत्तित्वे एकगोळकविनाशेऽपि चाक्षुषानापत्तिः, एकगोळकमात्रवृत्तिखण्डचक्षुरन्तरेणैव चाक्षुषोपपत्तेरिति प्राप्ते—

भिन्नदेशावस्थिताश्रयभेदे तदाश्रयभेदस्य रूपादाद्यौत्सर्गिकस्य त्यागेन व्यासज्य-वृत्तित्वकल्पने प्रमाणाभावात्, अन्यथा सर्वप्राणिसाधारण्येनैवैकचक्षुःकल्पनापत्ता-वत्सदिष्टसिद्धयापत्तेः प्रत्यधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम्। तच्च प्रमाणान्तरवशात्तैजसादीत्यन्यदेतत्। तत्र च पत्नीन्यायेनैकत्वस्य प्रत्येकवृत्त्यभिप्रायेणाप्युपपत्तेरनूह एव।

वस्तुतस्तु—गोळकाधिष्ठितस्य सूर्यगमनासम्भवात् ततो निर्गतस्यैवात्र चक्षुःपदे-नाभिधानात्। न च पर्याग्निकरणोत्तरमेवाग्निगु प्रेषात्तदानीं चक्षुरादीनां गोळकस्थत्वात् न निर्गमनमिति वाच्यं; अनन्तरभाविषंज्ञपनफलस्यैव पूर्वमुच्यमानत्वेन बाधकाभावात्। अतश्च निर्गतस्यैव चक्षुषः प्रदीपप्रभावदनेकस्यापि संसर्गेणैकीभावात् प्रकृतावेकवचनं निर्वाह्यम्। ततश्च विकृतावपि तथैव सम्भवादनूहः। न हि निर्गतचक्षुषां प्रदीपाना-मिव भिन्नदेशावस्थानस्यैव कल्पनाज्ञैकीभावः। एकगोळरुनिमीलने^१ तत्पुरःप्रदेशाव-स्थितघटादेर्गोळकान्तरस्थितचक्षुषा दर्शनेन निर्गतचक्षुषो विस्फारणकल्पनादेर्कीभावोपपत्तेः।

इन्द्रियभेदादित्यर्थः। अन्तरिक्षमयुमित्यनेन प्राणादिवायोरुपादानात् पृथक्प्राणपदेन स्वनिर्गम-प्रवेशस्थानवृत्तित्वसादृश्येनावश्योपादेयं घ्राणेन्द्रियं गृह्यते इत्यपौनरुक्त्यमभिप्रेत्याह — प्राणपदवाच्येति। अस्मदिष्टसिद्धयापत्तेरिति। सर्वप्राणिसाधारणेन चक्षुरेकत्वे बहुपशु-ष्वपि सर्वेषां पशूनां चक्षुष एकत्वात् अविकृतस्यैव प्रकृतिवन्मन्त्रस्य प्राप्तेः अनूहरूपेष्ट सिद्धयापत्तेरित्यर्थः। पत्नीन्यायेनात्र सिद्धान्तकरणे पुनरधिकरणारम्भो व्यर्थ इत्यतः प्राचीनसम्मतो भिन्ना [म्मताद्भिन्ना] मेव सिद्धान्तयुक्तिं परमार्थतो दर्शयति—वस्तुतस्तित्वेति। निर्गततेजोऽभिप्रायकश्चक्षुश्शब्द इति प्राचां सिद्धान्ते पूर्वपक्ष्युक्तामनुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति— न च पर्याग्नौति। पूर्वमुच्यमानत्वेनेति। गमयतादित्याद्याशीरर्थकलोडन्तप्रयोगेणाशास्य-मानत्वेन पूर्वमुच्यमानत्वेनेति शेषः।

ननु प्रदीपप्रभावदनेकस्यापि संसर्गेणैकीभावकल्पनापेक्षया प्रदीपानामिव भिन्नदेशाव-स्थानकत्वमेव भिन्नानां चक्षुषां कल्प्यताम्। ततश्च निर्गमनोत्तरमपि भिन्नप्रदेशावस्थित-चक्षुर्द्वित्वादेव च तस्य द्वित्वलक्षणया प्रकृतौ प्रकाश्यस्य द्विपशुविकृतावूहाभावेऽपि बहुपशुकविकृतौ स्यादेवोह इत्याशङ्कां परिहरति—नहीति। एकीभावोपपत्तिरिति। यदा हि एकं चक्षुः

अत्र च तेजस्वादिवत् चक्षुष्टादिक्रमव्यवयवविवृत्तिजातिः, तेन तत्तद्गोळस्थित-
तत्तच्चक्षुर्भिरारब्धोऽवयव्यपि चक्षुरेवेति नोहप्रसक्तिः । एवं प्राणपदवाच्यघ्राणेन्द्रियेऽपि
बोध्यम् । शरीरे तु यद्यपि नैकीभावसम्भवः । तथाऽप्युच्यमानस्य कारणीभूतसूक्ष्म-

निमीलितं भवति तदा तद्वृत्तिचक्षुरिन्द्रियस्य तव मते गोळकाद्विन्नदेशावस्थाने तत्पुरोवर्तिघटादेः
प्रत्यक्षाभावात् ; तस्यैव च घटादेः गोळकान्तरस्थितचक्षुरिन्द्रियेण प्रत्यक्षजननात् ।
गोळकावस्थानदशायामन्वयव्यतिरेकेण एकस्मिन्नेव घटादिप्रदेशे द्वयोरप्यनिमीलितचक्षुषोः
प्रसृमरत्वेन संसर्गेणैकीभावः । तद्वत् भिन्नदेशावस्थानेऽपि निर्गतचक्षुषां गोळकान्निर्गमनेन
प्रसृमरत्वमेव कल्पते ; न तु भिन्नदेशावस्थानम् । अतो दीपप्रभावत् संसर्गेणैकीभाव एव
युक्त इत्यर्थः ।

नन्वेकस्यापि चक्षुस्तेजसः संसर्गेणैकीभूतस्यापि तस्य चक्षुःपदवाच्यत्वे प्रमाणाभावा-
दधिष्ठानगतयोरसंसृष्टयोरेव तेजसोः चक्षुःपदवाच्ययोः द्वित्वात् चक्षुर्वृत्त्येकत्वानुपपत्तावश्यं
पाशाधिकरणन्यायेनैकवचनस्य द्वित्वलक्षणया प्रकृतौ प्रयोगेऽपि पाशमन्त्रस्य द्विपाशायामिवास्यापि
बहुपाशकायां बहुवचनान्तोहापत्तिरनिवार्येवेत्याशङ्कां परिहर्तुमाह—अत्र च तेजस्वादिवदिति ।
तथा च यथा प्रकृतौ निर्गततत्तच्चक्षुरस्मिभिः परस्परं संसर्गेणोत्पन्ने एकस्मिन्नवयविन्यपि
चक्षुष्ट्वात्यङ्गीकारेण चक्षुःपदप्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वेन चक्षुःपदवाच्यत्वोपपत्त्या तस्य चैकत्वादेव
विनैव लक्षणामेकवचनप्रयोगः तथैव बहुपाशकायां विकृतौ अनेकचक्षुरारब्धावयव्येकत्वमादाय
प्रयोगस्सूपपाद एवेति नोहप्रसक्तिरित्यर्थः । घ्राणेन्द्रिये च यद्यपि प्रकृतावेकमेव तदिति न
तदारब्धावयव्यन्तरैकत्वमादायैकवचनप्रयोगः तथापि विकृतौ बहुभिर्घ्राणेन्द्रियैरारब्धावयविन्यपि
पूर्वोक्तचक्षुष्ट्वादिवत् घ्राणत्वस्य स्वीकारात् घ्राणगतैकत्वस्य प्रकृताविवाधादेकवचनप्रयोगोपपत्ते-
रनूहप्रसक्तिमतिदिशति—एवं प्राणपदवाच्येति ।

अत्र च यद्यपि लिङ्गशरीरस्य तैजसस्थूलशरीरनाशेऽपि कर्मजन्यफलभोगार्थमेव स्वीकारात्
तस्य च तत्तदधिष्ठाननिर्गततत्तत्तेजःसमूहरूपस्य भविष्यत्स्थूलशरीरवर्तितत्तद्गोळरूपतत्तदधिष्ठान-
प्रवेशानुरोधेनासंसृष्टस्यैवाङ्गीकारो युक्तः ; नतु तदारब्धावयव्यन्तरोत्पत्तिः, तथापि तदनुरोधेन
अन्यत्र तथाङ्गीकारेऽपीह यज्ञियपशोः देहान्तरग्रहणे प्रमाणाभावात् तेजसां संसर्गे न काचित्
क्षतिरिति ध्येयम् ।

पृथिव्यां लयापरपर्यायगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् प्रकृतावेव स्तुत्यर्थमुच्यमानतयाऽसम-
वेतार्थकत्वादन्वहो द्रष्टव्यः। शरीरे ऊहं केचिदिच्छन्ति ॥ १० ॥

वस्तुतस्तु यामुनजलस्य गङ्गाप्रवाहसंसर्गोऽपि नैवावयव्यन्तरोत्पत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा, येन
तत्र यामुनत्वाङ्गीकारेण यामुनं जलमिति व्यवहारो भवेत्। प्रत्युत गङ्गाजलमिति व्यवहारात्
गङ्गात्वमेव तत्राङ्गीक्रियते। एवमिहापि सूर्यादिगमनोक्त्या तत्तेजसि लीनस्यावयव्यन्तरोत्पादकत्वे
प्रमाणाभावात् सौरत्ववायुत्वादजातिमत्त्वेन सौरादिव्यवहारेऽपि चक्षुरादिव्यवहारे प्रमाणाभावेन
अनेकस्य संसर्गेणैकत्वमादाय प्रकृतौ विकृतौ वा चक्षुरित्येकवचनप्रयोगोपपादनेनानूहसिद्धान्त-
करणं युक्तम्। किन्तु चक्षुःशब्देन नात्र निर्गततेजोभिधानं, तस्य सौरै तेजसि लीनस्य तदानीं
चक्षुरादिपदवाच्यत्वे प्रमाणाभावात्। अपि तु जीवदवस्थायामेवाधिष्ठानगतं चक्षुरादि तेजः
मरणोत्तरं सूर्यादि प्रति गमयतादित्येवमप्याशासनसम्भवे वास्तवसूर्यादिगमनस्य तदानीमभावेऽपि
बाधकाभावात्। अधिष्ठानगतचक्षुस्तोजोद्वयस्यैव चक्षुःपदेन पत्नीमन्त्रन्यायेन प्रकाशने कर्तव्ये
एकवचस्यादृष्टार्थतया प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणैव नेतुं युक्ततया तथैव विकृतावपि नेतुं शक्यत्वेनानूहो-
पपत्तेरित्येव पूज्यपाददर्शिताधि^१ करणारम्भरीत्या युक्तमिति मम प्रतिभाति। स्पष्टार्थमन्यत्।

1. Ms. दर्शित करणारंभ

(११)—एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात् ॥ २९ ॥ अविकारो
वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥ सकृत्त्वं त्वैकध्यं स्यादेकत्वात्त्व-
चोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृतित्वात्परेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं
स्यात् ॥ ३१ ॥

तत्रैव प्रैषे 'एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्रयतात्' इति श्रुतम् । तत्र षष्ठ्यन्तं द्वितीयान्तं
च षष्ठ्यगणे द्विवहुवचनान्तेनोहितव्यमित्यविवादम् । एकधाशब्दस्य त्वविकारोऽथवा
अभ्यासात्मको भाक्त ऊह इति चिन्तायां—

एकधाशब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालकत्वे च लौकिकप्रयोगेण नानार्थकत्वा-
वगतेः प्रकृतावेकत्वात्त्वचो देशतः कालतो वा साहित्यरूपार्थासम्भवेन त्वचस्साकल्य-
सम्पत्तये एकप्रयत्नसाध्यत्वस्यैव ग्राह्यत्वेऽपि विकृतावश्रुताभ्यासकल्पने प्रमाणाभावात्
एकधाशब्देनार्थान्तरभूतं देशतः कालतो वाऽनेकत्वच्छेदनसाहित्यमेव शक्त्या प्रकाश्यत
इत्यविकारादनूहः । यदि तत्पकारपृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य शब्दस्य
योऽर्थो निर्णीतस्तस्य तदर्थपृष्ठभावेनैव प्राप्तव्यवगतेनार्थान्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनत्व-
कल्पनमुपपत्तिमदिति विभाव्यते, तदाऽस्तु एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव विकृतावप्येकधा-
शब्दार्थः । तथाऽपि तु नाभ्यासः सकृदुच्चरितेनैवैकधाशब्देन सर्वत्वगतैकप्रयत्न-
साध्यच्छेदनकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।

यद्यपि च सहितानां सर्वासां त्वचामेकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वं बाधितं, तथापि
प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्युक्तत्वादुद्देश्यानां त्वचां साहित्याविवक्षणाच्च प्रत्येकमेव सम्मार्गादि-
वत्तास्वेकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्यान्वयबोधोपपत्तेः नार्थोऽभ्यासेनेति प्राप्ते—

एकधेत्येकसंयोगात् ।

यद्यपि प्राकृतपदस्य विकृतौ प्राकृतवृत्त्यैवार्थबोधकत्वं न वृत्त्यन्तरेणेति पूर्वं बहुशः साधि-
तम्, तेनैव एकधापदस्यापि प्राकृतार्थप्रतिपादनानुरोधेन मुख्योद्भवत् पदाभ्यासोऽपि सिद्ध एवेति
व्यर्थैवेयं चिन्ता, तथाप्यन्यत्र स्वाधीने शब्दप्रयोगे इतिन्यायेन शक्तपदप्रयोगसम्भवे न लक्षणा-
श्रयणमिति सम्भवेदूहः । प्रकृते त्वेकधाशब्दस्य नानार्थकत्वादर्थान्तरमादायापि एकस्यैकधा-
शब्दस्य स्वाधीने इति न्यायाविरोधेन प्रयोगोपपत्तौ नाभ्यासरूपोहः कार्य इति विशेषाशङ्क्या
युक्तेयं चिन्तेति सूचयितुं नानार्थकत्वमेकधापदस्योपपादयति—एकधाशब्दस्येति । एक-
देशकालकत्वे चेति । एकदेशकालकृतं यत्साहित्यं तत्रापि 'एकधा गाः प्रापयती'ति प्रयोगात्
नानार्थत्वमित्यर्थः । प्राचां सिद्धान्तयुक्तिमनूद्य पूर्वपक्षे दर्शयति—यदि त्विति ।

प्रकृतौ यादृशनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्त्वे फलोपधायकता विकृतावपि तादृशसामग्रीसत्त्व एव तादृशपदज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यं, इतरथा प्रकृतिवद्भावानुपपत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्यन्तरनैरपेक्ष्येणैव त्वक्त्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य त्वग्विशेष्यकैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वप्रकारकः पर्याप्ति-संसर्गको निर्णयो जनितः । न चासौ विकृतौ सकृदुच्चरितेनैकधाशब्देन सहकार्यन्तर-नैरपेक्ष्येण सम्भवति । तस्य समुदितत्वक्त्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्यापि तादृशबोध-जनकत्वात् । अतश्च तादृशबोधे बाधितविषयत्वप्रतिसन्धानस्याप्युक्तनिर्णये सहकारि-कारणता वाच्येति अधिकसामग्रीकत्वात् प्रकृतिवद्भावबाधापत्तिः । अतः प्राकृत-सहकारिकारणमात्रेण प्रत्येकत्वग्विशेष्यकनिरुक्तबोधजननार्थमेकधापदस्य यावत्त्वच-मभ्यास आवश्यक एव । सोऽयमभ्यासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावादूह इति व्यवहियते । न त्वयं वस्तुतस्संस्कारोद्वाहिसाधारणोद्दलक्षणाक्रान्त इति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अतश्च तादृशबोधे इति । एकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वप्रकारकत्वग्विशेष्यके प्रकृतिवद्विकृतौ बोधे जनयितव्ये बाधितविषयत्वप्रतिसन्धानस्याप्यधिकसामग्रीत्वं वक्तव्यम् ; इतरथा समुदित-त्वग्विशेष्यकतत्प्रकारकबोधस्याप्यापत्तेः । अतो विकृतौ यथावस्थितप्राकृतैकधापदार्थबोधस्य सह-कार्यन्तरसापेक्षत्वेन प्रकृतिवद्भावभङ्गः स्फुट एवेति भावः । स्पष्टार्थमन्यत् ।

(१२)—मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात् तस्य चान्यायनिगदत्वात् सर्वत्रैवाविकारस्स्यात् ॥ ३२ ॥ अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासङ्ख्यं प्रयोगस्स्यात् ॥ ३३ ॥ स्वामिनो वैकशब्द्यादुत्कर्षो देवतायां स्यात्पत्न्यां द्वितीयशब्दस्स्यात् ॥ ३४ ॥ देवता तु तदाशीष्टात् सम्प्राप्तत्वात् स्वामिन्यनर्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥ उत्कृष्येतैकसंयुक्तो द्विदेवते सम्भवात् ॥ ३७ ॥ एकस्तु समवायात् तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥ संसर्गित्वाच्च तस्मात् तेन विकल्पस्स्यात् ॥ ३९ ॥ एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥

तत्रैव प्रैषे 'उपनयत मेध्या दुरः। आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्' इति श्रुतम्। केषांचित्तु शाखिनां 'मेधपतये मेधम्' इति। तत्र न तावच्छास्त्रामेदेनात्र मन्त्रमेदः एकदेशवैलक्षण्याऽपि शाखान्तराधिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेकत्वावगतेः। ततश्च तदर्थोऽप्येक एव वाच्यः। तेन मेधस्य पशोः पतिः यजमानो देवता वा अर्थो वाच्यः न तूभयम्।

न च मेधपतित्वस्य शक्यतायच्छेदकस्यैकत्वात् तद्वच्छिन्नोभयाभिधानेऽपि न दोष इति वाच्यं, तथात्वेऽपीतरपदानां तत्तदर्थघटिततत्तद्वाक्यार्थविषयकविलक्षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेः। तथाहि—यजमानपरत्वे यजमानाय यो मेधः पशुः

मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य। अत्र प्राचीनैः शास्त्रामेदेनाम्नातयोः द्विवचनैकवचनान्तमन्त्रयोः मेधपतिशब्देन मेधस्य पशोः पतिः स्वामीत्यवयवयोगेनाग्नीषोमरूपं देवताद्वयं यजमानश्चेति त्रयमुच्यते। तत्र प्रकृतावेवैकवचनं द्विवचनञ्चानुपपन्नमित्यन्याय्यनिगदत्वात् कथञ्चिल्लक्षणयाऽदृष्टार्थतया वा नेयम्। तथैव विकृतिष्वप्यविकारेण शक्यत एव नेतुमित्यनूह इत्यर्थवत्त्वेनान्यायनिगदता युक्ता। तस्मात् द्विवचनान्तो देवतावचनः, तेनासौ देवताविवृद्धावूहितव्यः। एकवचनान्तस्तु स्वामिवचनः स्वामिविवृद्धावूहितव्य इति द्वितीयपूर्वपक्षः कृतः। तदिदं पूर्वपक्षद्वयमनुपपन्नमिति सूचयन् तृतीयपूर्वपक्षोपोद्धातमारचयति—तत्र न तावच्छास्त्रामेदेनेति।

भोगसाधनत्वेनासीत् तं मेध्याः भवन्तः ऋत्विजः दुरः यज्ञद्वारं चात्वालोत्तरयोर्मध्यं उपनयत स्वकीयदक्षिणां यजमाननिष्ठं फलं वा आशासानास्सन्त इत्यर्थः । देवतापक्षे देवतायै मेधं पशुं आशासाना मेध्या भवन्तः तं दुरः प्रति उपनयत इत्यर्थः ।

केचित्तु देवतापक्षे देवतायै पशुमाशासाना भवन्तो मेध्यास्तदीया दुरो यज्ञद्वाराणि हृदयादीनि उपनयत इत्यर्थ इत्याहुः । सर्वथा विलक्षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेरेकरूप एवार्थो वाच्यः ।

न च बोधद्वयजनकत्वे सकृदुच्चारितस्य सकृदर्थप्रत्यायकत्वमिति नियमभङ्ग एव दूषकताबीजम् ; न च तदत्रास्ति, शाखाभेदेन द्विश्रुतस्य सकृच्छ्रवणाभावादिति वाच्यं, तथाऽपि लिङ्ग कल्पितश्रुतेरनेकत्वकल्पनागौरवभिया एकस्यैवार्थस्य वाच्यत्वान् । तदिह किंपरत्वमिति चिन्तायां—

देवताया विग्रहाद्यभावेन स्वामित्वापरपर्यायपतित्वानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव । न च तस्यैकत्वेन द्विवचनानुपपत्तिः । पाशान्यायेन तदुपपत्तेः । वस्तुतस्तु—दम्पत्यो-र्व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वैक्यात् यजेतेतिवदेकवचनं, पत्नीयजमानाभिप्रायेण च वसानावितिवत् द्विवचनम् । अत एवैकपत्नीप्रयोगे द्विवचनान्त एव मन्दः, अन्यत्र त्वैकवचनान्त एवेति नास्मन्मते विकल्पोऽपीति प्राप्ते—

यजमानपरत्वे पशोराशासनस्य तावत्सिद्धत्वेनैव वैयर्थ्यम् । दक्षिणादीनां चाश्रु-तानां कल्पनात् न तदाशासनमपि सम्भवति । अतो देवस्वादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं देवताया अपि स्वीकाराख्यसम्बन्धस्य तृतीये साधितत्वात् तमादाय मेधपतित्वोपपत्तेर्देवतापरत्व-मेव । वचनं तु त्वदुक्तरीत्यैव देवतात्वस्य अग्नीषोमयोर्व्यासज्यवृत्तिवादेऽप्युपपत्ते-रधिष्ठानभेदेन च द्वित्वोपपत्तेर्ममाप्युपपन्नमेव । कर्तृत्व इव च देवतात्वेऽपि मेधपतित्वं सामानाधिकरण्यादेवोपपन्नमिति न काचित्क्षतिः । एवं च विकल्पोऽपि फलमुखत्वाच्च दोषाय ।

प्रकाशकारैः कृतमर्थमनुवदति—केचित्त्विति । वेदभाष्ये तु मेधो यज्ञः तत्सम्बन्धिनो दुरो विशसनहेतीर्वा इत्यर्थान्तरमपि कृतम् । द्वयोरपि मन्त्रयोरेकरूप एवार्थो वाच्यः इति प्राचीनोक्तावनुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति—न च बोधद्वयेति । एकपत्नीप्रयोगे इति । एकपत्नीप्रयोगे यावत् द्विवचनान्तमन्त्रपाठः सम्भवति, न तावत् उभयवृत्तिव्यासक्तकर्तृ-त्वाभिप्रायेण क्लिष्टकल्पनया एकवचनान्तमन्त्रपाठो न्याय्यः, प्रकाशनरूपकार्यस्य द्विवचनान्तमन्त्रेणापि सिद्धेः तदनपेक्षणात् । पत्नीद्वययजमानप्रयोगे तु कथमपि द्विवचनान्तप्रयोगासम्भवेऽगत्या व्यासक्तकर्तृत्वाभिप्रायेणैकवचनान्तमन्त्रप्रयोग एवेति व्यवस्थासम्भवेन न विकल्पप्रसक्तिरित्यर्थः । एकवचनस्य व्यासक्तदेवतात्वपरत्वेऽपि तस्य देवतात्वस्य स्वतो मेधपतित्वासम्भवे कथं मेधपति-प्रातिपदिकार्थे तदन्वयः इत्याशङ्कां परिहरन्नाह—सामानाधिकरण्यादेवेति । मेधपतित्वा-

प्रयोजनं पूर्वपक्षे सत्वे द्वयोरप्यूहो, विकल्पश्च अर्थद्वयानुसन्धाने । सिद्धान्ते त्वग्नि-
माधिकरणे वक्ष्यते ॥ १२ ॥

वच्छिन्ने ह्येकत्वान्वयः तत्र मेधपतित्वं साक्षात्सम्बन्धेन यद्यप्यधिष्ठानवृत्तिः तथापि सामानाधि-
करण्यसम्बन्धेन तव मते यजमानपरत्वे कर्तृत्वे इव सम्भवत्येव देवतात्वेऽपीति युक्त एव
तदवच्छिन्ने देवतात्वादावेकत्वान्वय इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु अग्नीषोमयोः व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वेऽपि तद्गतदेवतात्वेऽन्वयः एकत्वस्येति नार्थः ।
किन्तु देवतात्वस्य एकत्वात् तेन रूपेण यन्मिळितं तदेव मेधपतिशब्देनोच्यत इति तदभिप्रायेण
प्रयुज्यमानमेकवनं मेधपतित्वावच्छिन्नमिळितव्यक्तावुपपद्यत एवेति न देवतात्वे सामाना-
धिकरण्येन मेधपतित्वाङ्गीकारक्लेशोऽपि । अत एवोक्तं तन्त्ररत्ने—“यद्यप्यग्नीषोमौ देवता न
सङ्घातः, तथापि तयोर्व्यासकृतं देवतात्वमिति देवतारूपेण तयोरेकत्वात् मेधपतिशब्दस्य
देवतावचनत्वाद्युक्तमेकवचनम्” इति । चिरुत्पञ्चार्थद्वयानुसन्धाने इति । यद्यपि सत्रे
विकल्पेन प्राप्तयोः पूर्वपक्षे ऊहसाम्ये सति नानुष्ठाने विशेषः तथापि पत्नीयजमानरूपार्थानुसन्धा-
नमपेक्ष्य प्राप्तस्य द्विवचनान्तमन्त्रस्योहः । दम्पत्योः व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वरूपस्य यजमानमात्ररूपस्य
चार्थस्य वाऽनुसन्धानमपेक्ष्य प्राप्तस्यैकवचनान्तमन्त्रस्य ऊह इत्येवमर्थद्वयानुसन्धाने विकल्परूप
एवानुष्ठाने विशेषो बोध्य इत्यर्थः । अत्र च पेतरेयिणो यद्वचनमामनन्ति यजमानो मेधपतिरिति
पूर्वपक्षपूर्वकं “यस्यैवाव कस्यै च देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिः । सम्पद्येकदेवत्यः
पशुः स्यात् मेधपतये इति ब्रूयात् । यदि द्विदेवत्यो मेधपतिभ्यामिति । यदि बहुदेवत्यो
मेधपतिभ्य इति” तत्रास्तीति कृत्वा चिन्त्यतेऽधिकरणत्रयमित्युक्तं तन्त्ररत्ने ।

(१३)—नियमो बहुदेवते विकारस्स्यात् ॥ ४१ ॥ विकल्पो वा प्रकृति-
वत् ॥ ४२ ॥

यत्र देवतात्वमेकं अधिष्ठानं त्वेकं बहु वा तत्र द्विवचनान्तस्याधिष्ठानपरत्वात् तदनुरोधेनोहः। एकवचनान्तस्य त्वविकार एव देवतात्वस्यैकत्वात्। यथा 'वायव्यं श्वेतमालमेत,' 'वैश्वदेवं धूम्रमालमेत,' 'स एतान् पशूनादित्येभ्य आलमेत' इत्यादौ। अत्र वायुरेकमधिष्ठानं, विश्वशब्दस्य सस्तवाचित्वात् बहवो देवा अधिष्ठानम्।

यद्यपि च शब्दस्यैव देवतात्वात् नात्र शब्दानां बहुत्वं तथाऽपि देवस्वादि-
व्यवहारसिद्धयर्थं कल्पस्य स्वीकारस्याप्यर्थनिष्ठस्यैव कल्पनात् स्वीकारघटितमेध-
पतित्वस्याप्यर्थ एवोपपत्तेरर्थ एवात्राधिकरणे परम्परया देवतात्वाधिष्ठानपदेनोच्यते
इति तद्वहुत्वोपपत्तिः। एवमादित्यानामपि बहूनामेवाधिष्ठानत्वं बहुवचनानुरोधात्।
न च शब्दस्य देवतात्वपक्षे चतुर्थ्युपासदेवतात्वे प्रातिपदिकलक्ष्यस्यादित्यपदस्यैवान्वयात्
तस्य चैकत्वेन बहुवचनेनाप्येकत्वस्यैव लक्षणात् कथमधिष्ठानानेकत्वमिति वाच्यं,
सत्यामपि लक्षणायां^१ स्वशक्त्याश्रयवाचकपदवृत्तित्वसम्बन्धेनैव लक्षणादाश्रयरूपेऽर्थे
बहुत्वोपपत्तेः। अतश्च तत्र तत्राधिष्ठानसङ्ख्यानुरोधेन द्विवचनान्तस्योहः देवतात्वं
त्वेकम्, अनेकत्वे प्रमाणाभावात्। 'आदित्येभ्यः' इत्यापि न बहुत्वं विभक्त्युपात्त-
देवतात्वान्वयि। अपि तु बहुत्वस्यार्थिकमर्थसम्बन्धं गृहीत्वा तल्लक्षितैकत्वमेवेति तत्रापि
देवतात्वैकत्वम्।

नियमो बहुदेवते।

यत्र विकृतौ देवतात्वाधिष्ठानानि बहूनि तन्मात्र एव द्विवचनस्योहः प्राचीनैरुपपादितः
तत्समानन्यायादेकधिष्ठानेऽपि तस्योह इति दर्शयितुं उभयमप्युदाहरति—यत्र देवतात्वमेकमिति।
समस्तवाचित्वादिति। न चैतावता विश्वेदेवपदस्य यौगिकत्वमिति भ्रमितव्यम्। तस्य
आदित्यविश्ववसव इति त्रिकाण्डीस्सरणानुरोधात् यौगिकत्वनिरासेन गणविशेषे रूढत्वस्य
स्वयमेव द्वादशे वक्ष्यमाणत्वात्। एवमादित्यपदेऽपि द्रष्टव्यम्। परम्परयेति। यथैव हि-
शब्ददेवतात्वपक्षे यस्य शब्दस्य योऽर्थः तद्वृत्तैकत्वानेकत्वमादायैकदेवत्यानेकदेवत्यव्यवहारः शास्त्रे,
तथैवेहाप्यर्थगतैकत्वबहुत्वमादाय अधिष्ठानैकत्वबहुत्वव्यवहारो ज्ञेय इति भावः। तल्लक्षितै-
कत्वमेवेति। शब्दस्य देवतात्वादादित्यपदेनार्थपरेण आदित्यपदस्य लक्षणात् तद्वृत्त्येकत्वं
विभक्त्युपात्तदेवतात्वान्वयीति युक्तं देवतात्वैकत्वमित्यर्थः। वस्तुतस्तु अर्थबहुत्वमादाया-

अस्तु वा बहुवचनबलात् तत्र देवतात्वभेद इति न तदिहोदाहरणं किन्त्वग्रिमसूत्र एव । तदेतत्पूर्वाधिकरणस्य ^१प्रयोजनकथनमात्रमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥

धिष्ठानबहुत्वस्य बहुवचनबलादेवात्रोपपादितत्वात् सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाधिष्ठानद्वारा बहुत्वस्य देवतात्व एवान्वयस्योचितत्वाच्च देवतात्वैकत्वमिति पक्षान्तरमाह—अस्तु चेति । अत्र भाष्यकारेण बहुदेवत्ये पशौ द्विवचिगदस्तावत् विकारेण प्रयोक्तव्य इत्यविवादम् । एकवचिगदोऽपि किं तद्वदेव विकारेण प्रयोक्तव्यः एकवचनान्तता(या)तु निवर्तते ; उताविकारेणैकवचनान्तत्वेनैव प्रयोक्तव्य इति संशयपूर्वकं पूर्वपक्षसिद्धान्तरचनया विचारितम् । तदयुक्तम् । पूर्वाधिकरणे एकवचनान्तमन्त्रस्य देवतात्वाभिप्रायकत्वे वर्णिते सति पुनर्विकारपूर्वपक्षस्यासम्भवात् । अतः पूर्वं साधितस्य देवतात्वैकत्वाभिप्रायमेकवचनमित्यर्थस्य प्रयोजनमात्रकथनपरं ‘नियमो वा बहुदेवते विकारात् स्यात्’, ‘विकल्पो वा प्रकृतिवत्’ इति सूत्रद्वयमिति वार्तिकोक्तं युक्तं मत्वा तदेव दर्शयति—तदेतत्पूर्वाधिकरणेति । अत्रेदमवधेयम् । पूर्वाधिकरणे हि देवतापरत्वे मन्त्रद्वयस्य स्थापिते देवतयोर्द्वित्वात् प्रकृतावनविशमानस्य एकवचनान्तमन्त्रस्योत्कर्षमाशङ्क्य प्रकारत्रयोपपादनपरेण सूत्रत्रयेण परिहृतम् । एकस्तु समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात्, संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात्, एकत्वेऽपि गुणानपायादिति । तत्र अन्तिमसूत्रेण पाश्यायोपपादनादेकवचनस्य द्वित्वे लक्षणा प्रतिपादिता भवति । अस्मिंश्च परिहारे एकदेवत्यबहुदेवत्येषु एकवचनान्तमन्त्रस्येवोह एव प्राप्नोति । तमिमं परिहारमन्तिमत्वान्मुख्यत्वेन प्रतीयमानमपि, प्रकारान्तरेणाप्येकवचनोपपत्तौ लक्षणा अन्याय्येति मत्वा अमुख्यत्वेन वार्तिक-तन्त्ररत्नयोः प्रथमत उक्त्वा प्रथमसूत्रोक्तं सङ्घाताभिप्रायमेकवचनमिति परिहारं व्याख्याय संसर्गित्वाच्चेति द्वितीयसूत्रोक्तं परिहारं व्याख्यातुं सङ्घाताभिप्रायतायामस्वरसोद्भावनपुरस्सरो ग्रन्थः “यद्यप्यग्नौषोमौ न सङ्घातः तथापि तयोर्व्यासक्तं देवतात्वमिति देवतारूपेण तयोरेकत्वात् मेधपतिशब्दस्य च देवतापरत्वात् युक्तमेकवचनम्” इति । अस्माच्च ग्रन्थात् देवतात्वावच्छिन्न-रूपेण यन्मिलितं रूपं तत्परो मेधपतिशब्दः । तदर्थं चैकत्वान्वय इति प्रतीयते । अत एव तत्सूत्रे भाष्यग्रन्थः—देवता नाम द्वावर्थौ संसृष्टौ, कदाचिदेका देवता भवति । यद्वि द्वयाय परिकल्पितं किञ्चित् द्रव्यं तत्र द्वयं देवता भवति; द्वावर्थौ संसृष्टौ एकतां यातः । तस्मादेकवचनान्तोऽपि प्रकरणस्य [रणे] ऽभिनिविशते पूर्वेण सह विकल्प्यत इति । शास्त्रदीपिका-यामपि “अग्नीषोमयोरुभयोर्व्यासक्तं देवतात्वं तेन देवतात्मना तयोरेकत्वात् अग्नीषोमौ देवतेतिवत्

एकवचनम्” इति ग्रन्थान्मिलितरूपैकत्वाभिप्राय एव प्रतीयते । अतश्चैतादृशग्रन्थपर्यालोचनया देवतात्वावच्छिन्नमिलितस्वरूपैक्याभिप्रायतायामेव तात्पर्यप्रतीतिः न देवतात्वैक्याभिप्रायतायामभिनिवेशः प्राचाम् । अत एव गणाभिप्रायदेवतास्वरूपाभिप्रायत्वपक्षयोः उपवर्णितयोः एकानुष्ठानफलकत्वमभिप्रेत्यैवास्मिन् प्रयोजनकथनसूत्रे भाष्यवार्तिस्तन्नरत्नादिग्रन्थाः । एकवचनान्तोऽपि प्रकृतिवदिह द्विवचनान्तेन विकल्पयितुमर्हति । उक्तं हि—“गणाभिप्रायं तत् संसर्गित्वाद्वा देवतानाम्” इति भाष्यग्रन्थः । तथा “यस्मादेवं नात्र निराकरणीयमस्ति तस्मात् पूर्वस्य यद्देवतारूपैकत्वाभिप्रायमेकवचनमिति पूर्वमुक्तम्; तस्यैतत्प्रयोजनाधिकरणम् । यद्येकवन्निगदोऽपि द्विवन्निगदवत् अधिष्ठानापेक्षः स्यात् ततः तद्वदेव बहुदेवते विक्रियेत । गणाभिप्रायत्वात् न विकार इति प्रयोजनकथनमात्रम्” इत्यादिवार्तिकादिग्रन्थः । अत्र च यद्देवतारूपैकत्वाभिप्रायमेकवचनमिति पूर्वमुक्तं तस्यैतत्प्रयोजनाधिकरणमित्युपक्रमे देवतारूपैकत्वाभिप्रायप्रयोजनकथनात् “गणाभिप्रायत्वात् न विकार” इत्यन्तिमग्रन्थे गणाभिप्रायैकत्वकथनेनोपसंहाराच्च देवतारूपैकत्वाभिप्रायपक्षेऽपि मिलितरूपेणास्त्येव गणत्वमित्येवं प्रतीतिः स्फुटैव । अत एव ‘अर्थान्तरे विकारः स्यात्’ इत्यादिमाधिकरणे गणाभिप्रायैकत्वोपक्रमोपसंहारपर एव सर्वोऽपि वार्तिकग्रन्थः ।

तद्गणे देवता यत् तत्रानूहोऽस्य युज्यते ।

देवतारूपभेदे तु भवेदृह इति स्थितम् ॥

इति । अतोऽन्यथा सङ्घाताभिप्रायपक्षेऽनुपपत्तिसूचनपूर्वकं देवतारूपैकत्वाभिप्रायपक्षस्य पूर्वं स्थापितस्य गणाभिप्रायैकत्वप्रतिपादनपरमध्यतनोपसंहारग्रन्थेन विरोधस्य दुष्परिहरत्वापत्तेः । अतोऽत्र देवतारूपैकत्वाभिप्रायपक्षस्य मिळितदेवतास्वरूपैकत्व एव तात्पर्यं, न तु देवतात्वधर्मवृत्त्येकत्वाभिप्राये इत्यर्थे प्राचामभिप्रेते सति प्रकृतावेकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य एकत्वप्रकारकमिळितदेवतारूपविशेष्यकबोधजनकत्वमेव प्राकृतसामग्रीवशात् क्लृप्तं, न तद्वत् एकदेवत्यायव्यपश्वादावस्ति । स्वरूपेणैव देवताया एकत्वात् । अतश्च एकधाशब्दस्यैव अविकृतस्य प्राकृतैकवचनान्तमन्त्रस्याप्रवृत्तेः तत्र बहुपाशायां बहुवचनान्तमन्त्रस्येवोहेनैव प्रवृत्तिः । तत्फलञ्च मन्त्रश्रेष्ठप्रायश्चित्तप्राप्त्यप्राप्तिरूपमेवेत्येकदेवत्यपशौ एकवन्निगदस्योहानृहविचारमुपेक्ष्य प्राचां ग्रन्थेषु नियमो बहुदेवते विकारः स्यादिति सूत्रानुरोधात् बहुदेवत्येव तत्करणात् सूचितम् । अत एवाग्निमाधिकरणे पादान्ते तन्नरत्ने श्लोकः—

तद्गणो देवता यत् तत्रानूहोऽस्य युज्यते ।

देवता रूपभेदे तु भवेदृह इति स्थितम् ॥

इति । पूज्यपादेस्तु देवतात्वावच्छिन्नमिहितस्वरूपमिप्रायत्वकल्पनापेक्षया लाघवात् देवतात्वमिप्रायमेकवचनमित्यर्थस्यैव युक्तत्वेन गणामिप्रायतामेकत्वस्योपेक्ष्य देवतात्ववृत्ति-
त्वस्यैवोक्तेः प्रकृतौ यादृशार्थनिर्णायकत्वं तादृशार्थनिर्णायकत्वस्य विकृतावेकदेवताया-
मत्यागात् नोहः, किन्त्वविकृत एव प्रयोग इति मन्त्रश्रेष्ठप्रायश्चित्तमेवेत्यभिप्रायेण वायव्य-
पशूदाहरणं दर्शितम् ।

यद्यपि च प्रकृतौ मेधपतये इत्यत्र एकत्वं द्वयोर्देवतयोस्सत्वात् न साक्षान्मेधपति-
प्रातिपदिकार्थेन वा, सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वे वाऽन्वेतुमर्हतीत्यगत्या
मेधपतित्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन देवतात्वे स्वीकृत्य मेधपतित्वावच्छिन्ने देवतात्वरूपे
प्रातिपदिकार्थे, अथवा सामानाधिकरण्यधर्माश्रयवृत्तित्वरूपप्रातिपदिकार्थघटितपरम्परासम्बन्धेन
विभक्त्यर्थभूते देवतात्वे वान्वेतीत्याश्रीयते । वायव्ये पशौ तु तादृशान्वयकल्पने प्रमाणा-
भावात् न तादृशार्थविवक्षया प्राकृताविकृतमन्त्रप्राप्तिः । किन्तु यथाश्रुतार्थविवक्षयाऽपि
सम्भवत्येव प्राप्तिः; तथापि प्राकृतार्थग्रहणेऽपि विरोधाभावात्, तावतापि प्रकृतिवद्वावाधे
सम्भवति नैव तद्वाधेन यथाश्रुतार्थस्यापि ग्रहणं युक्तमिति प्राकृतार्थविवक्षयैव तत्प्रयोगे न
बाधकम् ।

वस्तुतस्तु पाशमन्त्रयोस्तावत् नैकत्वविशिष्टपाशप्रकाशनं कार्यम् । तथात्वे तादृश-
कार्याभावे पाशादिविकृतिषु तदतिदेशानापत्तेः । अतः एकवचनामनेन तस्य प्रकाशनोद्देश्यत्व-
सिद्ध्यर्थं अपूर्वसाधनत्वेनैवान्वयात् अपूर्वसाधनीभूतपरिच्छेदकसङ्ख्यापरत्वेन सङ्ख्यापरिच्छिन्न-
पाशप्रकाशनमात्रमेव कार्यम् । दैवाच्च पाशस्यैकवचनमपि समवेतार्थाभिधायीति विकृतौ
पाशप्रकाशनरूपकार्यद्वारा प्राप्ते मन्त्रे पाशगतैकत्वाभावेन एकवचनस्यासामर्थ्येन विकृतौ द्विवचना-
दूहः । एवं प्रकृतेऽपि न मन्त्रयोः द्वित्वविशिष्टे एकत्वविशिष्टे वा प्रकाशनं कार्यम् । तथात्वे
वैफल्यतिदेशयोरनापत्तेः । अतोऽपूर्वसाधनीभूतसङ्ख्यापरिच्छिन्नं मेधपतिप्रातिपदिकार्थ-
प्रकाशनमेव; अथवा अग्रिमाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या उभयोरुभयार्थप्रतिपादकत्वेन उभयार्थ
प्रकाशनं कार्यम् । तत्र प्रकृतौ द्वित्वैकत्वयोः कथञ्चित् प्रयोगसमवेतार्थाभिधायित्वसम्भावात्
एकद्विवचनप्रयोगेऽपि एकबहुदेवतायां विकृतौ तदसम्भवे ऊह एव । तत्र एकधाऽस्यत्यच्च-
मित्यधिकरणे प्रकृतौ यादृशार्थनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्वे फलोपधायकता,
विकृतावपि तादृशसामग्रीसत्वं एव तादृशपदज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यम् ।
इतरथा प्रकृतिवद्वावानुपपत्तोरेत्यादिभवदुपपादितरीत्या विकृतौ एकप्रयत्नसाध्यत्वप्रकारकत्ववि-

शेष्यकबोधस्याधिकसामग्रीजन्यत्वेन न प्राकृतार्थनिर्णायकत्वमेकधाशब्दस्य । तथा इहापि प्रकृतावेकवचनान्तमन्त्रगतैकवचनस्य देवतात्वविशेष्यकैकत्वप्रकारकनिर्णयोपधायकत्वस्य अनुपपत्तिप्रतिसन्धानमूललक्षणादिसामग्रीजन्यत्वेऽपि, विकृतौ वायव्ये पशौ मेघपतिप्रातिपदिकशक्यार्थगतैकत्वबोधे अनुपपत्त्यभावेन अनुपपत्तिप्रतिसन्धानमूललक्षणादिसामग्रीजन्यत्वाभावेन न्यूनसामग्रीत्वेन न प्राकृतार्थनिर्णायकत्वं युज्यते । तथाच प्राकृतार्थनिर्णायकत्वाभावे प्राकृतैकधाशब्दनिवृत्तौ एकप्रयत्नसाध्यत्वप्रकाशनकार्यानुरोधेन एकधापदान्तराणामभ्यासेनोहवत् इहापि प्राकृतार्थनिर्णायकत्वाभावे मेघपतिप्रकाशनकार्यानुरोधेन एकवचनान्तोह एव युक्तः । एतदभिप्रायेणैकपाशायां विकृतौ बहुवचनान्तमन्त्रस्य एकवचनान्तेनोहः; बहुपाशायामपि बहुवचनान्तेनैवोह इत्युक्तं प्राक् ।

अत एवान्यूनधिकप्राकृतसामग्रीजन्यार्थबोधकपदानामेव विकृतावनूहो युक्तः, यथाऽग्निदेवत्वादिविकृतिषु अग्न्यादिपदघटितमन्त्रेषु । यथा वा पत्नीमन्त्रस्य द्विबहुपत्नीकविकृतिप्रयोगे ।

ननु प्रकृतौ एकवचनान्तमेघपतिमन्त्रस्याग्नीषोमात्मकप्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणैवोपपत्तेः, किमिति क्लिष्टकल्पनया देवतात्वाभिप्रायत्वं गणाभिप्रायत्वं वा कल्प्यत इति चेत् । उच्यते । एकत्वं यदि सामानाधिकरण्यासम्बन्धेनास्मिन्पक्षे देवतात्वेऽन्वेति, तदा देवतात्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्येकवृत्तित्वाभावात् सामानाधिकरण्यासम्भवः । अत एव नैकत्वस्य साक्षात्प्रातिपदिकस्य च देवतात्वेऽन्वयः । एकस्मिन् अग्निरूपे सोमरूपे वा मेघपतौ देवतात्वाश्रयत्वाभावात् । अतो देवतात्वाभिप्रायं गणाभिप्रायमेव वा एकवचनमित्यलं विस्तरेण ।

(१४)—अर्थान्तरे विकारस्यादेवतापृथक्त्वादेकाभिसमवायात्स्यात् ॥ ४३ ॥

यत्तु देवतात्वान्यनेकानि अधिष्ठानं त्वेकमनेकं वा तत्रैकवचनान्तस्याप्यूहः यथा त्वाष्टं पालीवतं, अग्नेये पावकाय पशुमालमेत, अग्नेयः कृष्णग्रीवः, सारस्वती मेघी, बभ्रुस्सौम्यः' इत्यादौ । अत्र त्वष्टृपालीवतोरग्निपावकयोश्चाधिष्ठानैकत्वेऽपि तद्धित-चतुर्थीभेदात् देवतात्वभेदः । तृतीयोदाहरणे तृभयभेदः । अतस्तत्रोभयोरपि मन्त्रयोस्तत्तत्सङ्ख्यावशेनोहः । न चानयोर्मन्त्रयोरर्थद्वयपरत्ववशेनोहाङ्गीकारे प्रकृतौ विकृतौ

अर्थान्तरे विकारः स्यात् ।

अत्र च देवतात्वमेकं, तदाश्रयो गणः संसर्गिरूपेण देवता, तदेकत्वाभिप्राय एकवचनान्तो मन्त्रः प्राकृतो यत्रास्ति तादृशं देवतारूपं तत्र त्वविकारेणैव प्रयोक्तव्यः । यत्तु पश्वैकादशिन्यां 'अग्नेयेन वापयति । मिथुनं सरस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति पौष्णेन' । इत्यादिवचनैः देवतात्वभेदेन तदाश्रयस्य एकैकस्यैव प्रत्येकं देवतात्वम् । तत्र देवतात्वाश्रयगणस्य देवतारूपस्याभावादविकृतमन्त्रप्रयोगानुपपत्तेः देवतात्वानां तदाश्रयाणाञ्च बहुत्वादुभयोरपि मन्त्रयोः बहुवचनान्तोहः प्राचां मते यथा सिद्धयति, तथा देवतात्वैकत्वाभिप्रायैकवचनमिति मतेऽपि इति नात्र कश्चन भेद इति तदुदाहरणं प्रथमत उपेक्ष्यान्यत् सन्दिग्धोदाहरणं निश्चितार्थं कुर्वन् दर्शयति—यत्र तु देवतात्वानीति । तथा च गणाभिप्रायैकत्ववादिमते देवतात्वभेदेऽपि तदाश्रयगणरूपिणो देवतात्वाश्रयाधिष्ठानैक्यमात्रेण एकवचनद्विवचनान्तमन्त्रयोरुभयोरपि पूर्वोपपादितवायव्यपशूदाहरणरीत्या एकवचनान्तोह एव । देवतात्वभिप्रायैकत्ववादिमते तु देवतात्वयोर्द्वित्वादेकवचनान्तेनाधिष्ठानैक्यात् द्विवचनान्तस्य एकवचनान्तोह इति विशेषः सिद्धयतीति भावः । एकवचनान्तस्याप्यूह इति । अपिना द्विवचनान्तमन्त्रस्यैकवचनान्तोहस्समुचीयते । अग्नेयः कृष्णग्रीव इति । इमानि पश्वैकादशिनीपशुविषयकानि वाक्यानि शास्त्रदीपिकालिखनरीत्या धृतानि । स्पष्टार्थमन्यत् ।

इति श्रीपूर्वोत्तरमीमांसापाराचारीण-

धुरीणश्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डन-

शम्भुभट्टविरचितायां भाट्टदीपिका-

प्रभावल्यां नवमाध्यायस्य

तृतीयः पादः

वा देवतात्वतदधिष्ठानरूपार्थभेदात्समुच्चयापत्तिरिति वाच्यं, उभयोरप्युभयार्थप्रति-
पादकत्वेन विकल्पोपपत्तेः ।

एकवचनान्तो हि देवतात्वे परंपरासम्बन्धेन मेधपतित्वं वदन् परम्परासम्बन्ध-
घटकतयाऽधिष्ठानमप्युपस्थापयति । अग्नीषोमत्वादिना तदुपस्थितिस्तु मेधपतिपदाद-
शक्यैव । द्विवचनान्तोऽपि अधिष्ठाने मेधपतित्वं वदन् स्वीकाराख्यसम्बन्धस्य देवता-
त्वाधीनत्वात् देवतात्वमप्युपस्थापयतीति सत्यपि विषयताभेदे उभयोरप्युभयोपस्थापक-
त्वाद्विकल्पोपपत्तिः ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

समाप्तः

अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः.

(१)—षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वात् गुणस्य प्रविभक्तत्वाद-

विकारे हि तासामकात्स्न्येनाभिसम्बन्धो विकारान्न समासस्स्याद-
संयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥ अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥ न
गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥ समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥
नासम्भवात् ॥ ५ ॥ स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥
वङ्क्रीणां तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात्प्राधान्यमाघि-
गोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ तासां च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥ अपि
त्वसन्निपातित्वात्पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं स्यात् ॥ ९ ॥ विकारस्तु
प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥ अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् ॥ ११ ॥
आम्नातस्त्वविकारात्सङ्ख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥ सङ्ख्यात्वेवं
प्रधानं स्यात् वङ्क्यः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥ अनाम्नातवचन-
मवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्देशः ॥ १४ ॥ अभ्यासो वाऽविकारा-

त्स्यात् ॥ १५ ॥ पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात्
तस्मात्समासशब्दस्स्यात् ॥ १६ ॥

तत्रैव प्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्कयः । ता अनुष्ठयोच्चावयतात्' इति श्रुतम् ।
तत्रास्य मन्त्रस्य करणमन्त्रत्वाभावेऽपि समवेतप्रकाशकत्वसम्भवेऽसमवेतार्थत्वस्यान्याय्यत्वाद्-

अथ चतुर्थः पादः

षड्विंशतिः । तत्रैव प्रैषे इति । अत्र च ताः अनुष्ठय उच्चावयतात् इति पदत्रये
अनुष्ठयेत्यनुतिष्ठतेः प्रयत्नकर्मणः स्त्रियां आतश्चोपसर्गेण कप्रत्ययं कृत्वा अजन्तादाप् । तृती-
यैकवचनान्तस्य सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयैकवचनस्य व्यादेशष्टिलोपश्च । च्यावयतेः
उद्धरणकर्मणः मध्यमैकवचनस्य तातडादेशे रूपम् । तथाच ताः वङ्क्रीः अनुष्ठय प्रयत्नेन
उद्धरतेत्यर्थः । वेदभाष्ये तु अनुष्ठय अनुक्रमेणेत्यर्थः कृतः ।

अत्र च "दैव्याश्शमितार आरभध्वं उत मनुष्या" इत्युपक्रमे बहूनां शमितृणां प्रकान्तत्व-
प्रतीतेः, उपनयतेति बहुवचनेन मध्येऽपि परामर्शाच्च, कचित् आच्छद्यतात् उच्चावयतादित्या-
द्यैकवचनानि बहुत्वार्थे छान्दसानि द्रष्टव्यानि । अत्राधिकरणे प्राचीनैः पञ्च पक्षा उक्ताः—
षड्विंशतिरस्येत्युभयपदाभ्यासः, अथवाऽविकारेण प्रयोगः, अथवा षड्विंशतिपदगतमेकवचनं
द्विवचनबहुवचनाभ्यामूहितव्यम्, अथवा अस्येत्येतत्पदमभ्यसितव्यम्, अथवा सर्वपशुगता वङ्क्रीः
समस्य तासामियत्ता वक्तव्येति । तत्र अकरणेन अध्रिगुणा प्रकरणे समाम्नानात् प्रकरणिनः
उपकर्तव्यम् । तत्कथमुपकुर्यादित्यपेक्षायां यथा शक्नुयादित्युपबध्यते । किञ्च शक्नोत्ययमुपक-
र्तुमित्यपेक्षायां अक्रियस्य कार्यजनकत्वाऽयोगात् क्रियाप्रधानेनानेन मन्त्रेण यथासामानातैः पदैः
अभिधानक्रियामात्रं शक्यं कर्तुं न त्वर्थप्रकाशनं अकरणत्वात् । तत्र वङ्क्रीषड्विंशत्यभिधानात्
यथाऽदृष्टं प्रकृतौ, विकृतावपि भविष्यत्येवादृष्टमिति द्विपश्वादिविकृतिषु अविकार इति द्वितीयः
पक्षः । तत्रानेन न्यायेन सर्वत्रैवाध्रिगुपैषेऽविकारप्राप्तौ पूर्वाधिकरणेषु तत्प्रैषगतकतिपयपदोह-
विचारस्य सर्वस्य कृतस्य शिथिलत्वापत्तेरयं पक्षः सर्वथैवादौ दूषणीय इति मत्वा तं पक्षं
दूषयति—तत्रास्य मन्त्रस्येति । समवेतप्रकाशकत्वसम्भवे इति । यदि वङ्क्रीषड्विंश-
शब्दयोः प्रकृतौ समवेतार्थो नाभविष्यत् ततोऽदृष्टार्थता कल्प्येत । अस्ति तु समवेतोऽवदान-

विकार एव पशुगण इति तावदनाशङ्क्यम् । विकारोऽपि कीदृग्विध इति चिन्तायां—

प्रकृतिदृष्टपदान्यथात्वे प्रमाणाभावादश्रुतपदान्तरकल्पनानुपपत्तेः यावत्पशुगतसमस्त-
वङ्किप्रकाशनार्थं 'षड्विंशतिरस्य' इतिपदद्वयावृत्तिरेव । अत एव प्राकृतपदवाधे प्रमाणा-
भावात् न कचिदपि एकवचनोदः । 'अदितिः पाशं, मेघपतये मेघम्' इत्यादावपि
अभ्यासेनैव सर्वपाशादिप्रकाशनोपपत्तेः, अश्रुतद्विवचनाद्यध्याहारापेक्षया श्रुतस्यैवा-
भ्यासकल्पने लाघवाच्च । अन्यथा द्विधा त्रिधा इत्येवमूहेनैव प्रकाशनोपपत्तौ एकधा-
पदस्याप्यभ्यासानापत्तेः ।

न चैकत्वादीनां प्रकृतावेकत्वत्वादिनाऽनुद्देश्यत्वात् अपूर्वसाधनीभूतसङ्ख्यात्वेन
प्रकाशने च विकृतावपि पशुबहुत्वादेरपूर्वसाधनीभूतस्य प्रकाशनार्थं बहुवचनादिप्रक्षेपा-
वश्यंभाव इति घाच्यं, 'आग्नेयं कृष्णप्रीवं सौम्यं वभ्रम्' इत्यादौ पश्वेकत्वस्यैव
तत्तदपूर्वसाधनत्वेन बहुत्वस्याविहितत्वात् 'प्राजापत्यान्' इत्यादावपि यागबहुत्वार्थमेव
बहुवचनोपदानेनातिदेशप्राप्तस्य पश्वेकत्वस्यैव तत्तदपूर्वसाधनत्वाच्च । अतश्च तत्प्रका-
शनार्थमावृत्तिरेव श्रुतपदस्य युक्ता, न तु सूर्यादिपदवन् पदान्तरप्रक्षेपः ।

सम्बद्धोऽर्थः पार्श्वयोरवद्यतीति वचनात् । तेन वङ्किशब्दस्तावत्समवेतार्थः । स च वङ्कचर्थः
स्वभावात् प्रकृतौ षड्विंशत्यैव परिच्छिन्नः । तेन सङ्ख्याशब्दोऽपि समवेतार्थः तस्य च
वङ्कचर्थस्य स्वसङ्ख्यापरिच्छिन्नस्य अवदातुः शमितुः स्मरणमेव प्रयोजनं दृष्टं लभ्यते ।
अन्यथा विस्मृत्य विकला उद्वरेत् । अनोऽवदेयानां वङ्क्रीणामियत्तापरिच्छिन्नानां प्रका-
शनार्थं प्रकृतावध्रिगुवचनम्, तद्वच्च विकृतावपि कर्तव्यं विकारं न सम्भवतीति विकारो येषु पक्षेषु
सम्भाव्यते त एवाल पक्षा ग्राह्या इत्यर्थः । अनेनैव न्यायेन सर्वत्रैवाध्रिगुपैषे तथा पाशमन्त्रयो-
रपि समवेतप्रकाशकत्वसम्भवं ज्ञापयितुं सामान्यतः समवेतप्रकाशकत्वसम्भवे इत्युक्तम् ।
अनाशङ्क्यमिति । निस्सन्दिग्धमिति । प्रकाशनार्थमस्य मन्त्रस्यैवावृत्तिरूपो विकार इति
तृतीयः पक्षः ; स निर्युक्तिक एवेति प्रसङ्गाद्वक्ष्यते । अतोऽवशिष्टे पूर्वपक्षकोटौ पक्षद्वये शास्त्रदीपि-
कायां षड्विंशतिपदस्य अस्यपदस्य चाभ्यास इत्याद्यः प्रधानः पूर्वपक्षः ; इतरे तु सम्भवमात्रेणो-
पन्यस्य दूष्यन्ते इत्याद्यपक्षस्य सयुक्तिकत्वमुक्तम् । तदयुक्तमिति ज्ञापयितुं आद्यपक्षं प्रथमतः
उपन्यस्य तत्रास्वरसोद्भावनपूर्वकं वचनमात्रोह इति द्वितीयः पूर्वपक्षः सयुक्तिकत्वेनोपपादनीयः
अग्रे । तत्र पाशाधिकरणसिद्धान्तक्षेपेण आरम्भणीय आद्यः पूर्वपक्षः, तत्सिद्धान्तव्यवस्थापनेन
निराकरणीय इति निर्युक्तिकं मत्वा प्रथमतस्तमेवोपपादयति—प्रकृतिदृष्टेति । पदद्वयवृत्ति-

यत्तु मूले एतत्प्रकाशनार्थं षड्विंशतिसङ्ख्यापशूभयसम्बन्धप्रधानमिदं वाप्यं प्रतिपशु भेदेन तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुमभ्यसनीयमिति युक्तिरुपन्यस्ता, सा सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्वाध्यायरूपस्य चाशाब्दत्वेन सुतरां तदनुपपत्तेः । प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपशुहेनापि प्रकाशनोपपत्तेरभ्यासे प्रमाणाभावादुपेक्षिता ।

रेवेति । तथा च षड्विंशतिरस्यास्य वङ्क्रय इत्यावृत्तिरित्यर्थः । सा सम्बन्धस्येति । यद्यप्यत्र तन्त्ररत्नवार्तिकदौ द्वयोः समभिव्याहारगम्यो यो वाक्यार्थरूपः सम्बन्धः तस्यैव प्राधान्यमङ्गीकृतं, न षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्येति षष्ठ्यर्थसम्बन्धप्राधान्यखण्डनं परानभिमतदूषणमिव भाति, तथापि विकल्पमुखेनास्यापि प्राधान्यस्य खण्डनं प्राचीनाभिमनपूर्वोक्तचतुर्थपक्षनिरासेऽपि समानमिति ज्ञापयितुमिहैवोपन्यस्तम् । तथाच सम्बन्धप्राधान्यं वदता किं षष्ठ्यर्थस्य सतः प्राधान्यमुच्यते, उत वाक्यार्थस्य सतः ? उभयथापि न सम्भवतीत्यभिप्रायः । तेन षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य गुणत्वे तं प्रति प्रकृत्यर्थत्वेनान्वितोऽपि पशुः सुतरां गुणत्वान्न प्रधानमिति ।

एतेन वङ्क्रिसङ्ख्याविशिष्टपशोरेवात्र प्राधान्यात् वङ्क्रिसङ्ख्ययोश्चादृष्टार्थमुच्चारणेन प्रधानभूतपशुप्रकाशनार्थमस्यपदस्य विकृतौ द्विपश्वादौ आवृत्तिरित्यपास्तम् । षष्ठ्यन्तपशुशब्देन पशोः पारार्थ्यस्यैव बोधनात् । अथोच्येत इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमित्यत्र पुरोनुवाक्यायां इन्द्रपदे षष्ठीसत्त्वेन वीर्यविशेषणत्वेन प्रतीयमानोऽपीन्द्रः तात्पर्यवृत्त्या प्रधानम्; स्तोत्रशब्देऽपि गुणप्राधान्येऽपि पुरोनुवाक्यायां देवताभूतस्य गुणिनः इन्द्रस्यैव प्रकाशनेन दृष्टार्थत्वलाभात् । एवमिहापि शब्दतो गुणत्वेऽपि तात्पर्यवृत्त्या पशोः प्राधान्यमिति, तथापि इन्द्रवत् पशोऽग्रे उपयोगाभावेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः शब्दावगतगुणत्वबाधे प्रमाणाभावात् न तात्पर्यवृत्त्यापि तस्य प्राधान्यम् । अपि तु शब्दतः तात्पर्यवृत्त्या च वङ्क्रीणामेव तदिदि वक्ष्यते । किञ्च प्रकृतपूर्वपक्षं शामित्रे संस्कार्यत्वेनोपयोक्ष्यमाणपशोः प्राधान्यस्वीकारेऽपि न षड्विंशतिष्पड्विंशतिरस्यास्य वङ्क्रय इत्येवं रूपोऽभ्याससिद्धयतीत्याह—प्राधान्येऽपि चेति । तथाच प्रतिपशु सम्बन्धप्रकाशनार्थं सम्बन्धवाचकपदाभावे तत्सम्बन्धिपदद्वयाभ्यासः षड्विंशतिष्पड्विंशतिरस्यास्येत्येव रूपः कर्तव्यः । तत्रैकपशुके प्रकृतयथावस्थितप्रयोगे सम्भवेऽपि द्विपश्वादौ प्रतिपशुसम्बन्धे प्रतिपादयितुं षड्विंशतिरस्य षड्विंशतिरस्येत्येवमूहस्यैवापत्तौ न तादृशाभ्यासः सिद्धयतीति । ननु माभूत् तादृशोऽभ्यासः किन्तु भवदुपपादितोहितप्रयोगसदृशः पदद्वयाभ्यास एवास्त्विति चेन्न । तथात्वेऽपि प्रतिपशु षड्विंशतिसङ्ख्यापशूभयसम्बन्धप्रकाशनार्थं षड्विंशत्यनयोरित्युहापत्तेरनिवार्यत्वात् ।

अथ उक्तयुक्त्यैव पदद्वयाभ्यासः प्रस्ताभ्यत इति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु पशुगणे एकप्रयोगविधिपरिगृहीतानामनेकेषां साङ्गानां यागानां यौगपद्याव-
गतेरर्थप्रकाशनकार्यस्यापि यौगपद्यावगमास्तदनुरोधेन युगपदनेकप्रकाशकपदप्रक्षेपस्यावश्य-
कत्वात् न क्वचिच्छ्रयमाणस्यैवाभ्यासः । 'अदितिः पाशं' इत्यादौ तु गुणानुरोधेन प्रधान-
प्रातिपदिकस्याभ्यासे प्रमाणाभावादपि नास्तीति, अपि तु बहुवचनाच्छूह एव । यद्यपि च
बहुत्वं न कस्यचिदङ्गं तथाऽपि पाशप्रातिपदिकेनानेकपाशोपादाने साधुत्वार्थं तत्प्रक्षेपस्यै-
वावश्यकत्वात् ।

न चैकवचनान्तपत्नीशब्दवत् प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणैकवचनप्रयोगः, तस्य पाशै-
कत्वानेकत्वसन्देहजनकतया निर्णायकत्वाभावात् प्रकृतिवद्भाषबाधप्रसङ्गेनाप्रयोजकत्वात् ।

अत एव 'द्विधाऽनयोस्त्वच्चाद्युच्यतात्' इत्युहाङ्गीकारेऽप्येकैकत्वचि प्रथमद्वयसाध्य-
च्छेदनकत्वात्साङ्गजनकतया निर्णायकत्वाभावादेवागत्या एकधापदेऽभ्यासाङ्गीकरणम् ।
प्रकृते तु विवक्षितार्थविषये संशयजनकत्वाभावात् यौगपद्यसम्पत्तये उहाङ्गीकरणमेव
युक्तम् । तत्रापि षड्विंशतिप्रातिपदिके अन्यथात्वे प्रमाणाभावात् षड्विंशती षड्विंशतयः
इत्येवं वचन एवोहः ।

यदि तु अश्रुतद्विवचनाद्यव्याहारपेक्षयाऽभ्यास एवोचित इत्युच्यते तदा मदुक्तयुक्त्यैव निर्वाह-
सिद्धे किं सम्बन्धप्राधान्यादंबरेणेति भावः । पाशाधिकरणसिद्धान्तेन द्वितीयं पूर्वपक्षमाह—
द्वितीयस्त्विति । अदितिः पाशमित्यादौ त्विति । तु शब्दोऽत्र न षड्विंशत्यस्यपदयोः
बैलक्षण्यद्योतकः, पाशमन्त्र इवात्रापि गुणत्वप्रधानत्वसाम्येनोक्तेः । एतादृशे विषये तु सुतरां
नाभ्यास इति षड्विंशत्यादिपदसाधारण्यं वक्तुं पाशमन्त्र एव तदुक्तमिति ध्येयम् । अपि त्विति ।
ननु पाशगतैकत्वस्य परिच्छेदकतया क्रियाङ्गभूतस्य प्रकाशनार्थं प्रवृत्तं पाशमन्त्रगतपाशप्रातिपदि-
कगतमेकवचनं अपूर्वसाधनीभूतपाशपरिच्छेदकसङ्ख्यान्तरप्रकाशने कर्तव्ये उच्यते । तद्वर्मा-
वच्छिन्नमिजवृत्तित्वात् । प्रकृते तु बहुत्वस्य क्रियाङ्गपरिच्छेदकत्वेनाविहितस्य प्रकाशने
प्रयोजनाभावात् तत्पृष्ठभावेनैकवचनस्य प्रकाशकत्वेन प्राप्त्यभावे नोहः प्राप्नोतीत्याशङ्कां उद्धान-
ङ्गीकारेऽपि बहुवचनान्तप्रयोगोपपादनव्याजेन परिहरति—यद्यपीति । प्रकृतिवद्भाषबाध-
प्रसङ्गेनेति । बहुपाशायामपि प्राकृतः एकवचनान्त एव प्रत्येकव्यक्तिरूपार्थान्तरविवक्षयाऽवि-
कृतो मन्त्रः प्रयोक्तव्यः, तदा एकधापदस्य अनभ्यास इव च पूर्वोपपादितदिशा प्रकृतौ यथा
निश्चयेन पाशगतपरिच्छेदकैकत्वबोधकत्वमासीत् तथेह विकृतौ न जातं, किन्तु पाशबहुत्वे
सत्यपि एकत्वसन्देहजनकमपीति न प्रकृतितुल्यता सिद्ध्यति । पत्नीमन्त्रे तु प्रकृतावेव

सङ्ख्याप्राधान्याच्चास्य वाक्यस्यायमर्थो निर्णीयते । तथा हि—सर्वत्र द्वौ त्रयः इत्यादयस्सङ्ख्याशब्दाः सङ्ख्येयप्राधान्या एव, विंशत्याद्यास्तु सङ्ख्याप्राधान्याः । दृष्टार्थता च तत्प्राधान्ये ‘अन्यूनयोः पार्श्वयोरवद्यति’ इति वचनात्साकल्यावगमेन तत्प्रकाशनस्य व्यङ्ग्यत्वात् । अतः प्रधानभूतषड्विंशतिप्रातिपदिके नान्यथाभावः ।

न चैवं विंशतिर्गवामितिवत् वङ्कीणां गुणत्वे वङ्किशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वापत्तिः, सङ्ख्याप्राधान्येऽपि देवदत्तादयः षट् ‘पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतस्संवत्सराः’ इत्यादौ लक्षणया सङ्ख्येयशब्दस्य सङ्ख्यासामानाधिकरण्यदर्शनेन वङ्किमल्लक्षणया वङ्किशब्दस्यापि सामानाधिकरण्योपपत्तेः ।

न च लक्षणाभिधेयं सङ्ख्येयवङ्किप्राधान्यं विंशतिर्गव इतिवदिति वाच्यं, तथात्वेऽपि षड्विंशतिशब्दस्य सङ्ख्येयसामानाधिकरण्यसम्पत्तये तल्लक्षणाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात्,

द्विबहुपत्नीकप्रयोगानुरोधेन यादृशमेव विकृताविति वैषम्यात् प्रकृतिवद्भावबाधः स्फुट एवेति भावः । विंशत्याद्यास्त्विति । यदा हि सङ्ख्या आत्मानमुपसर्जनीकृत्य सङ्ख्येये वर्तते तदा विंशतिर्गव इति प्रयोगः । यदा पुनः सङ्ख्येयं न स्पृशति शब्दः, तदा विंशतिर्गवामिति प्रयोगः । एवमुभयथा प्रयोगेण विंशत्यादिशब्दानामुभयपरत्वेऽपि षड्विंशतिपदेन किं प्राप्नोति-पेक्षायामाह—दृष्टार्थता चेति । ननु वङ्किपदे प्रथमानिर्देशेन तत्सामानाधिकरण्यात् षड्विंशतिपदस्यापि विंशतिर्गव इत्यत्र विंशतिपदस्येव सङ्ख्येयप्राधान्यपरत्वमेव वक्तव्यम् । अन्यथा वङ्किपदे षष्ठ्यापत्तेरित्यभिप्रायेणाशङ्कते—नचैवमपीति । समाधत्ते—सङ्ख्याप्राधान्ये इति । यथैव परिच्छब्देन समुदायवचनेन देवदत्तादिपदानां तद्वत्त्वलक्षणया सामानाधिकरण्यं, यथावा संवत्सरपदस्य तद्वत्त्वलक्षणया पञ्चपञ्चाशच्छब्देन, एवमिहापि वङ्किमल्लक्षणयोपपद्यत एव तत् । वङ्किमत्वञ्च समवायित्वसम्बन्धेन षड्विंशतिसङ्ख्यायां सम्भवतीति न बाधकम् । यद्यपि पञ्चपञ्चाशत् इति पदेन सङ्ख्यावच्छिन्नाभिधानात् उपपद्यत एव संवत्सरपदसामानाधिकरण्यं, तथापि पञ्चाशत्सङ्ख्यावच्छिन्नेषु पञ्चत्वसङ्ख्यान्वयासम्भवात् पञ्चाशद्वार्थान्वयानुरोधेन पञ्चाशत्सङ्ख्यापरत्वमेव वक्तव्यम् ; तत्सामानाधिकरण्यार्थं सा आवश्यकीति षष्ठे उक्तमिति भावः । अतः सिद्धान्तपक्षे स्थित्वा प्राचीनैः लक्षणैव दोष इत्यापादितं तदनूय दूषयति—न च लक्षणाभिधेयेति । [यथा] गुणवाचकानां नीलादिशब्दानां विना लक्षणां गुणवाचकपदसामानाधिकरण्यं, एवमिहापि सङ्ख्यारूपगुणवाचकषड्विंशतिपदस्य वङ्किपदसामानाधिकरण्यं नैव लक्षणां विनेति षड्विंशतिपदस्य सङ्ख्येयवङ्किपरत्वे तवापि

नामार्थयोः पार्थिकान्वयवेलायामप्यभेदेनैवान्वय इति नियमानङ्गीकारे तु ममापि वङ्क्रीणां समवेतत्वसम्बन्धेन सङ्ख्यायामन्वयोपपत्तेर्न लक्षणा ।

न च वङ्क्रीशब्दस्य वङ्क्रीमल्लक्षणया सङ्ख्याविशेषणत्वे तस्या एकत्वेनैकवचनापत्तिः, बहुवचनस्य स्वशक्याश्रयसमवेतवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थत्वात् । तव मतेऽपि सङ्ख्येयप्राधान्ये षड्विंशतिरित्येकवचनेन स्वशक्याश्रयसमवायिवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च ।

न चैवं विनिगमनाविरहः, वङ्क्रीपदे जघन्यत्वस्यैव नियामकत्वात् । अतश्च प्रधानभूतषड्विंशतिपदेऽन्यथाभावानुपपत्तेः षड्विंशती अनयोर्वङ्क्रीय इत्येवं वचनोह एवेति प्राप्तं—

‘ता अनुष्ठयोच्यावयतात्’ इति वङ्क्रीणामेव परामर्शात् तासामेव प्राधान्यं, सङ्ख्या तु तद्विशेषणत्वेनोपात्ताऽपि साकल्यसूचिकेति नादृष्टार्थतापत्तिः । एवं च षड्विंशतिपदगतैकवचनस्य बहुत्वलक्षणार्थत्वेनासमवेतार्थत्वात् नैवोहसम्भावना ।

लक्षणादोषस्तुल्य इत्यर्थः । नियमानङ्गीकारे त्विति । अस्मन्मते हि समानाधिकरणनामपदार्थानां सर्वेषामपि प्रथमतो भावनायामेवान्वयः, न तु परेषामिव परस्परमभेदेन, अभेदस्तु पार्थिको बुध्यते—या अरुणा सा एकहायनीति । तथाविधाभेदान्वयार्थं अरुणापदस्य गुणवाचकस्यापि गुणिपरत्वं लक्षणया आश्रयणीयम् । यदि तु पार्थिकोऽभेद एव बुध्यते इति नियमोऽपि न स्वीक्रियते, किन्तु शक्यार्थस्यारूप्यरूपगुणस्य एकहायनीपरिच्छेदद्वारा भावनायामन्वये एकहायनीवृत्तित्वबोधे एव तात्पर्यमिति स्वीक्रियते, तदा आरुण्यस्य समवायित्वसम्बन्धेन एकहायन्यामिष इहापि तुल्यन्यायतया सङ्ख्याप्राधान्यनिर्वाहाय वङ्क्रीणां समवेतत्वसम्बन्धेन षड्विंशतिपदार्थे सङ्ख्यायामन्वयेन लक्षणाऽऽपद्यत इति भावः । स्वशक्याश्रयेति । प्रथमस्वपदं बहुवचनपरम् ; द्वितीयमेकवचनपरमिति विवेकः । परामर्शादिति । ता इति स्त्रीलिङ्गतच्छब्देन वङ्क्रीणामेव परामर्शः । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वनियमात् इत्यतः तासामेव प्राधान्यमित्यर्थः । नैवोहसम्भावनेति । यद्यपि पाशानिति बहुवचनस्यापि एकत्वलक्षणार्थत्वात्, अनेन न्यायेनासमवेतार्थत्वापत्त्या द्विपाशायां नोहसम्भवति, तथापि तत्रैकत्वस्य प्रयोगसमवेतत्वेन लक्षणया भवति तत्प्रकाशनम् । इह तु वङ्क्रीगतबहुत्वप्रकाशनस्यैव प्रयोजनाभावे

अपि तु षड्विंशतिप्रातिपादिक एव समवेतार्थत्वादूहः । अतश्च द्विपञ्चाशद्वयोः वङ्कय इति समस्य वचनमेव युक्तम् । किञ्च प्रकृतावप्येकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदश त्रयोदश वङ्कयस्म-
मस्यैव षड्विंशतिपदेनोक्ता इति इहापि समस्यैव सर्वाः प्रकाशयितव्याः इति गम्यते ।

यद्यपि च न्यायसिद्धमपीदं समासवचनं 'एकधा षड्विंशतिरिति द्विवचनम्'
इत्याश्रयनसूत्रमूलभूतश्रुत्या सुब्रह्मण्यानूहवदाभासी कर्तुमुचितं तथाऽपि 'षड्विंशतिरिति
समासेन वा' इति 'साङ्ख्यायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या पक्षे समासस्याप्यभ्यनुज्ञानाच्च

सुतरां षड्विंशतिसङ्ख्यावच्छिन्नवृत्तिबहुत्वप्रकाशने प्रयोजनाभावात् अन्यूनावधानप्रहणाय
षड्विंशतिसङ्ख्याया एव प्रकाशनावश्यकत्वे तेनैव बहुत्वप्रकाशनस्यार्थिकत्वेन षड्विंशतिपद-
गतैकवचनस्य साधुत्वार्थमुच्चरितस्य कथञ्चित् बहुत्वलक्षणायामपि न बहुत्वप्रकाशकत्वं प्रकृतावेवेति
न विकृतानूहसम्भावनेति तात्पर्यं द्रष्टव्यम् । अत एवात्र पाशाधिकरणवैलक्ष्येन प्राति-
पदिकोह एवेत्याह—अपि त्विति । ननु यद्यपि वङ्क्रीयत्तापरमिदं तथापि प्रतिपशु भेदेन
वङ्क्रीयमाणमुद्गरणात् भेदेनैव पशोर्वङ्कयः इत्यतया वक्तव्या इति षड्विंशतिपदाभ्याम एवात्र न्याय्य
इत्याशङ्कां परिहरन् युक्त्यन्तरमाह—किञ्चेति । तथाचोद्ग्रियमाणप्रयोगसमवेतपार्श्वमात्रगतमर्ध-
वङ्किसङ्ख्यारूपापूर्वसाधनविशेषमात्रप्रकाशकत्वेन यथैव प्रकृतौ द्वयोः पार्श्वयोः त्रयोदशमु-
त्रयोदशसु वङ्किषु पृथगुद्ग्रियमाणास्वपि समस्तानामेवेयत्ता उक्ता षड्विंशतिरस्य वङ्कय इति
तथा विकृतिष्वपि उद्गारभेदमतं स्वीकृत्य प्रयोगसमवेतममन्तवङ्क्रीयत्ताप्रकाशनं कर्तव्यम् ।
ततश्च द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्कय इति द्विपञ्चादौ ; त्रिपञ्चादौ अष्टसप्ततिरेषां वङ्कय इति उहस्मिद्ध
इति भावः । एकधेति । द्विवहुपशूनां सम्बन्धिनौ एकधाषड्विंशतिशब्दौ द्विर्ब्रूयात् ।
विभक्त्यूहसमस्यवचननिवृत्त्यर्थं षड्विंशतिपदाभ्यासो नियम्यत इति वृत्तौ सूत्रार्थो द्रष्टव्यः ।
सुब्रह्मण्यानूहवदिति । यथैवासिन्नेवाध्याये प्रथमपादे संयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेते-
त्यधिकरणे इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छेति सुब्रह्मण्यानिगदे अग्निष्टुति अतिदिष्टे तवाग्निदेवत्य-
ग्रहाम्यासेषु अग्निदेवतानिष्ठगुणप्रकाशनार्थं हरिवदादिपदेषूहं पूर्वपक्षीकृत्य हरिवदादिगुणानां
वस्तुत इन्द्रेऽभावेन अदृष्टार्थमुच्चारणात् सवेतार्थप्रकाशकत्वाभावादनूह इति सिद्धान्तितम् ।
सौयमनूहन्यायः छन्दोगसूत्रे 'आगच्छ रोहिताश्च बृहद्भानो धूमकेतो' इत्यूहितपाठात् तन्मृत्या
प्याऽऽभासीकर्तुमुचितः तथेहापीति भावः । तथापि षड्विंशतिरिति । साङ्ख्यायनसूत्रे

विरोधः । अत एव पक्षेऽभ्यासोऽपि द्विवारमेव न तु यावत्पशु । एकधाशब्देऽप्येवमिति द्रष्टव्यम् । वीप्सयैव यावत्पश्वेकप्रयत्नच्छेद्यत्वनिर्णयोपपत्तेः ॥ १ ॥

(२)—अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥ तत्प्रतिपिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ ऋग्व्या स्यादाम्नातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥ तस्यां तु वचना-
दैरवत्पदविकारस्स्यात् ॥ २० ॥ सर्वप्रतिषेधो वा असंयोगात्पदेन
स्यात् ॥ २१ ॥

अश्वमेधे सवनीयपशुगश्वस्तूपरगोमृगौ चेतारौ विहितौ । तेषामेकप्रयोगत्वात् तन्त्रेणाधिगुप्रैषे पठनीये अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रिकत्वात् इतरयोः प्रत्येकं पङ्क्तिशक्ति-
वङ्क्रिकत्वात् पूर्ववत्समस्यवचने पङ्क्तिशक्तिरेषां वङ्क्रिकयः इति प्राप्तम् । तत्रायं मन्त्रस्समा-
म्नातः --‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धोर्वङ्क्रिकीरद्वस्य स्वधितिस्समेति । अच्छिद्रा गात्रा
घयुना कृणोत परुणरुनुघुप्याविशस्ता’ इति । अयं लिङ्गप्रकरणाभ्यां वङ्क्रिकविशसन-
प्रैष एव विनियुज्यते । न तु याज्यादौ । अतश्चौपदेशिकेनानेनातिदेशप्राप्तस्याधि-
गोश्वविषये वङ्क्रिकप्रकाशनमात्रांशे बाधात् अश्वस्यायं मन्त्रोऽन्ययोस्तु द्विपञ्चाशदनयो-
र्वङ्क्रिकय इति समास इत्यपि प्राप्तम् । तत्रेदमपरं वचनं ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्
पङ्क्तिशक्तिरित्येव ब्रूयात्’ इति । तदनेन किं विधीयत इति चिन्तायां—

पङ्क्तिशक्तिपदं द्विः पठितमिति पङ्क्तिशक्तिरित्येकं पदं द्वितीयस्याप्युपलक्षणम् । तेन पङ्क्तिशक्ति-
पदाभ्यामोऽथवा समामेन प्रयोग इति पक्षद्वयमित्यर्थः । द्विवारमेवेति । पङ्क्तिशक्तिपदे
वीप्सया प्रयोग एव । अस्येति पदैकवचने तु द्विवचनबहुवचनोह एवेति भावः । एकप्रयत्न-
त्वनिर्णयेति । एकप्रयत्नत्वेत्येतत् वङ्क्रिकगतपङ्क्तिशक्तिसङ्ख्याया अप्युपलक्षणम् ।

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् ।

तूपरगोमृगाविति । शृङ्गरहितस्तूपरः । गोमृगो गवयः तद्द्रव्यकौ यागावित्यर्थः ।
अत्र प्राचीनैः ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्’ इत्यस्य प्रतिषेधविधिषमङ्गीकृत्यैव चतुस्त्रिंशत्पदघटिता-

न तावदत्र प्रतिषेधविधिः। स हि च तुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधो वा स्यात् तद्व्यप्रतिषेधो वा ? उभयथाऽपि विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्तेश्चम्भवः। अन्ये ऋग्लक्षणापत्तिश्च। ऋक्प्रतिषेधे च षड्शीतिरित्येवं समासस्यैव प्राप्तेश्च षड्विंशतिपदयुक्ताधिगु प्रैषस्याप्राप्तत्वेन तस्यापि विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च। षड्विंशतिपदेन षड्शीतिपदोपेताधिगु प्रैषलक्षणाया तस्यानुवादत्वे च लक्षणैव दोषः। अतो न गिरागिरेतिवदिति न चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादः। षड्विंशतिरिति च षड्विंशतिपदमात्रस्य पाठप्राप्तं मन्त्रे इरापदवद्विधानम्। तद्वदेव च निषेधानुवादबलाच्च चतुस्त्रिंशत्पदस्थानापन्नत्वम्। विधानबलाच्च मन्त्रान्तर्गत-षड्विंशतिपदेनाश्ववङ्क्रिसड्यालक्षणाया अपि न दोषः।

न चैवकारेण विधिशक्तिप्रतिबन्धान् न षड्विंशतिरित्यस्य विधित्वमिति वाच्यं, एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। 'अत्र शेवावपन्ति' इत्यादौ तद्यत्नेऽपि विधिदर्शनाच्च। न चैवकारेण स्वार्थ एव विधेयत्वापादनेन षड्विंशतिपदं विधेयत्वप्रतिबन्ध

पूर्वमन्त्रे चतुस्त्रिंशत्पदनिषेधपूर्वकषड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्यनेन षड्विंशतिपदमात्रस्य तत्स्थाने विधानात् 'षड्विंशतिर्वाजिनो देववन्धोः' इत्येवाश्ववङ्क्रिप्रकाशनार्थः पाठः। प्राकृताधिगोर्निवृत्तिरित्येकं पूर्वपक्षं कृत्वा चतुस्त्रिंशदिति प्रथमपदेन तद्वटितां समस्तामेव च प्रनिषिद्धय प्राकृत-षड्विंशतिपदघटिताधिगुरेव पठनीयः। तथा च तूपरगोमृगयोः वङ्क्रिप्रकाशनार्थं 'द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्रिय' इत्येवमूहितः पाठः। अश्ववङ्क्रिप्रकाशनार्थन्तु षड्विंशतिरश्वस्य वङ्क्रय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः कृतः। तत्र प्रतिषेधविधिमाश्रित्य पूर्वपक्षद्वयकरणमप्ययुक्तमित्याह-- न तावदत्रेति। ननु प्रतिषेधविधित्वपक्षे विकल्पदोषापत्तेः षड्विंशतिपदस्य चैवकारोपनिबद्धत्वेन विधानाशक्तः किन्तर्ह्यत्र विधेयमित्यत आह--अतो न गिरागिरेतिवदिति। अन्तु षड्विंशतिपदस्य चतुस्त्रिंशत्पदस्थानकत्वं तावतापि अश्वीयवङ्क्रियत्तायाः तेन कथं प्रकाशनमित्यत आह-- विधानबलाच्चेति। यत्त्वत्र द्वितीयपूर्वपक्षे स्थित्वा आपादितं प्रार्चनैः-- नत्वत्र षड्विंशतिपदं इरापदवच्छक्यं विधातुं एवकारोपबन्धात्। एवमर्थविशेषणं हि ब्रूयादिति न स्वयं विधिक्षमम्। एवकारार्थश्च निवृत्तिः। तस्मात् षड्विंशतिपदव्यतिरिक्तस्य निवृत्तिरिह विधीयते। ऐं कृत्वोद्वेयमिति तु शक्रोत्थैरपदं विधातुमिति। तदनृद्य दृश्यति--न चैवकारेणेति। अनश्वाश्ववङ्क्रियत्ताप्रकाशनार्थमतिदेशप्राप्तस्य चतुस्त्रिंशत्पदघटितोहितस्य, अथवा समामेन षड्शीतिपदेनोहितस्याधिगु प्रैषस्य औपदेशिकेन 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धो' इति प्राप्तेन मन्त्रेण बाधान निवृत्तावपि विशेषमन्त्र एव षड्विंशतिपदस्य चतुस्त्रिंशत्पदस्थाने विधानमात्रेण तावत्पदमात्रनिवृत्त्या

इति वाच्यं, षड्विंशतिपदस्यैव विधित्वमङ्गीकृत्यैवकारस्यैवायोगव्यावृत्तिरूपं फलमादाय चतुर्विंशतिपदव्यावृत्त्याऽन्ययोगव्यावृत्तिरूपं फलमादायैव वाऽनुवादत्वोपपत्तेः । अतश्चाश्वे 'षड्विंशतिर्वाजिनो देवबन्धोः' इति मन्त्रः, इतरयोस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्ते—

न तावदत्रैवकारोऽयोगव्यावृत्त्यर्थकतयाऽन्ययोगव्यावृत्त्यर्थकतया वाऽनुवादः, वैयर्थ्यापत्तेः । पदमात्रेण स्तुत्यनुपपत्तेश्च । अन्ययोगव्यावृत्त्यनुवादस्य निषेधेनैव सिद्धौ पुनरनेन करणे सुतरां वैयर्थ्याच्च । निरुक्तद्विविधैवकारार्थविधौ चायोगव्यावृत्तेस्तावत् षड्विंशतिपदस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वादयोगस्याप्रसक्तत्वेन विधानासम्भवः । षड्विंशतिपद-विधानावश्यकत्वे तत एव तस्याः प्राप्तत्वाच्च । अत एव नान्यनिवृत्तिः, तद्विधाने विकल्प-स्यावश्यकत्वाच्च । अत एव 'अत्र ह्येवावपन्ति' इत्यादावेवकारार्थविधौ न तौ पशौ करोतीतिवत् चिरूपापत्तिरित्युक्तं कौस्तुभे ।

वस्तुतस्तु निषेधसमभिव्याहृतैवकारस्थले प्रतिप्रसवरूपता स्वविषयस्य अनुवाद्यतैव वा अनुभवसिद्धा । शब्दशक्तिवैचित्र्यस्यानुभवसिद्धस्यापह्नोतुमशक्यत्वात् । न च

अवशिष्टमन्त्रो वैशेषिक एव षड्विंशतिपदयुक्तः पठनीयः नतु समस्तवैशेषिकऋग्व्यात्रस्य निवृत्त्या प्राकृताधिगुपाठ इत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमुपसंहरति—अतश्चाश्वे इति । पक्षेऽप्यप्राप्तत्वादिति । एवकारस्यानुवादत्वे वैयर्थ्यात् विवेयत्वमेव प्राचामभिमतं वक्तव्यम् । तत् द्विविधस्याप्येवकारार्थस्य न सम्भवति । प्रकृतितः समस्तवङ्कीयत्ताप्रकाशनार्थं षडशीतिपदोहेनैवाधिगोः प्राप्तत्वेन, अथवा अधवङ्कीयत्ताप्रकाशनार्थं वैशेषिकस्यैव मन्त्रस्य प्राप्तेः । षड्विंशतिपदस्याप्राप्तत्वादेव पक्षेऽयोगाप्रसक्त्या तद्व्यावृत्तिविव्यसम्भवात् समासेनैव पक्षे षड्विंशतिपदायोगप्रसक्तिमादाय तद्व्यावृत्तिविधानन्वग्रे आशङ्क्य निराकरिष्यत इत्यर्थः । ततश्च निषेधस्यानुवादत्वसिद्ध्यर्थं षड्विंशतिपदविधानं वक्तव्यम् । तर्हि न एवकारार्थविधानं सम्भवतीत्याह—षड्विंशति-पदेति । यथैव षड्विंशतिपदविधानान्न तस्यायोगप्रसक्तिः येन तद्व्यावृत्तिर्विधेया तथैव तद्विधानेऽन्यस्याप्यप्रसक्तेः अन्यनिवृत्तिरविधेयेत्याह—अत एवेति । न केवलं षड्विंशतिपदविधाना-वश्यकत्वात् विकल्पापत्तिभयाद्वा अविधानमेवकारार्थयोः; अपि तु शब्दशक्तिवैचित्र्यादपि एवकारार्थस्यानुवाद्यत्वमित्याह—वस्तुतस्त्विति । षड्विंशतिपदं प्राप्तं केनचिद्धेतुना निवृत्तं षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्यनेनानुवादरूपेणैव प्रतिप्रसूयते—षड्विंशतिरिति यथाश्रुतमेव ब्रूयात् इति विवरणात् । अतश्च सर्वस्याप्यस्य प्रतिप्रसवविषयस्यानुवादत्वमनुभवसिद्धम् । स च प्रतिप्रसवः पूर्वपक्षयुपादितरीत्या वैशेषिके मन्त्रे वा स्यात्, उत प्राकृताधिगौ समासेन षडशीतिपदप्राप्त्या

वैशेषिकमन्त्रे षड्विंशतिपदस्य प्रतिप्रसवस्सम्भवति । न च प्राकृत एवाधिगौ षडशीति-
पदप्राप्तौ तस्य प्रतिप्रसवः; तथात्वे न चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादानुपपत्तेः । वैशेषि-
कमन्त्रेणांशं प्राकृताधिगुवाधेन तत्र षड्विंशतिपदप्रतिप्रसवानुपपत्तश्च । तूपगोमृगयो-
र्द्विपञ्चाशत्पदप्राप्तौ तत्र षड्विंशतिपदप्रतिप्रसवेऽपि निषेधानुवादानुपपत्तिस्तदवस्थैव ।

आश्वलायनमताङ्गीकारे तु तत्र षड्विंशतिपदस्यैव सत्त्वात् प्रतिप्रसवानुपपत्तिः ।
अत एवकाररूपतात्पर्यमाहकानुरोधेन षड्विंशतिपदे स्वपदोपलक्षितषडशीतिपदोपेताधिगु-
प्रैषलक्षण्या तस्यैव प्रतिप्रसवः । सोऽपि न विधेयः, एवकारेणानुवाद्यत्वावगमात् ।
तत्प्राप्तिश्चेत्थं—न चतुस्त्रिंशदित्ययं वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधविधिः चतुस्त्रिंशत्पदेन लक्षण्या
तदादिसर्वमन्त्राभिधानात् पदमात्रप्रतिषेधे तत्र षड्विंशतिपदप्राप्त्यभावेन षड्विंशति-
रित्येव ब्रूयात् इत्यस्यानुवादत्वानुपपत्तेः । अतो वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेध एवायम् । अतश्च
न तौ पशौ करोतीतिवत् विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । अभावपक्षे च अतिदेशप्राप्तस्य

ऽर्थान्निवृत्त्या पुनर्विधानरूपेणाधिगुप्रैषे वा ? नाहः, वैशेषिके मन्त्रे षड्विंशतिपदघटितस्य
कदाप्यभावेन तन्निवृत्तिप्राप्त्युपजीविप्रतिप्रसवानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—न च वैशेषिके मन्त्र इति ।
द्वितीयमाशङ्क्य निरस्यति—न च प्राकृत एवेति । यदि ह्यत्र चतुस्त्रिंशत्पदेन षड्विंशतिपदा-
न्निवृत्तिः प्राप्ता स्यात् तदा षड्विंशतिपदविधानेन प्रतिप्रसवरूपिणा तत्स्थाने षड्विंशतिपदविधानात्
आर्थिकचतुस्त्रिंशत्पदनिवृत्तेर्लाभेन निषेधानुवादस्सम्भवेत् । इह तु समासवचनेन न्यायप्राप्तेन
पठितमपि षड्विंशतिपदं निवृत्तमिति तद्विधानेन समासवचननिवृत्त्यनुवादस्सम्भवेऽपि न
चतुस्त्रिंशत्पदनिवृत्त्या 'न चतुस्त्रिंशत्' इति निषेधानुवादस्सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च अश्ववद्भयत्ता-
प्रकाशनसाधारण्येनाधिगोः समासस्य प्राप्तौ खलु तन्निवृत्त्यर्थं षड्विंशतिपदप्रतिप्रसवविधानं कर्तव्यम् ।
तत्प्राप्तिरेव न सम्भवतीत्याह—वैशेषिकमन्त्रेणेति । यतश्च कथमपि षड्विंशतिपदमात्रविष-
यत्वस्य प्रतिप्रसवेऽनिर्वाहः अत आह—अत एवकारतात्पर्येति । षड्विंशतिपदप्राप्त्यभावे-
नेति । वैशेषिकमन्त्रे चतुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधे तद्रहित एवावशिष्टो मन्त्रः प्राप्नुयात्
न तु तत्स्थाने षड्विंशतिपदप्राप्तिः येनानुवादः स्यादिति भावः । विहितप्रतिषिद्धत्वादिति ।
न गिरागिरित्ययं तु निषेधानुवाद एव । इरापदस्यैव तु विधिः । तन्निषेधेऽपि तस्य प्राप्त्य-
भावादानुवादत्वानुपपत्तेः । इह तु निषेधविधिरेव षड्विंशतिरित्येतत्तु अनुवाद एव । निषेधश्च
[व्यस्य] प्राप्तिश्च न शास्त्रमन्तरेण सम्भवतीत्यतः अवश्यं वैशेषिकमन्त्रस्य प्रायकरणपाठानु-
मितं वाक्यं कल्प्यताम् । तस्मिन् कल्पितेऽपि शास्त्रत्वानपायात् विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प

पडशीतिपदोपेतस्याधिगोरेव न्यायेन प्राप्तत्वात् पड्विंशतिरित्येवेत्यनुवादः ।

आश्वलायनमते तु पड्विंशतिः पड्विंशतिः चतुस्त्रिंशदेषां षड्क्रयः इत्येवमाकार-
काधिगुप्रैपस्य पड्विंशतिपदेन लक्षणात्तस्यैवायमनुवादः ।

एतन्मध्यकारगुक्तवाक्येनोक्तविधाधिगुप्रैपस्यैव प्रतिप्रसवविधिः ; वाचनिकेन च
अधिगुप्रैपेण पाठप्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य बाधात् न चतुस्त्रिंशदिति निषेधो नित्यानुवादः ।
वैशेषिकमन्त्रस्य वाचस्तोमादौ विनियोगाच्च न वैयर्थ्यमपि । एवं च विकल्पोऽपि
नाष्टोपकुप्यो भविष्यति । एवकारश्चायोगव्यावृत्तेरन्ययोगव्यावृत्तेर्वाऽनुवादो भविष्यती-
त्यपास्तं, निषेधपूर्वकैवकारस्थले एवकारसम्बन्धस्यानुवादत्वप्रतीतेः तादृशस्थले यच्छ-
ब्दादिवदेवकारस्यापि स्वसम्बन्धिविधिप्रतिबन्धकत्वात् ॥

अत एव 'उपवासाः पतन्ति' इत्युक्ते उपवासानेव कुरु न तु प्रवासं गच्छ इत्यत्र
प्रवासनिवृत्तिरेव विधेया न तूपवास इत्यनुभवमिदम् । यत्र तु न निषेधपूर्वकता
तत्रानुभवयत्नादेवकारसम्बद्धस्यापि विधाने न काचित्क्षतिः, यथा 'अत्र हथेवावपन्ति'
इत्यादौ । प्रकृते तु एवकारसम्बन्धिनोऽधिगुप्रैपस्याविधेयत्वात् न चतुस्त्रिंशदित्येव
निषेधविधिः । शास्त्रप्राप्तस्य निषेधाच्च 'न तौ पशौ करोति' इतिवद्विकल्पः । पड्विं-
शतिरित्येवेत्ययं अकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादस्सन् अकरणप्रशंसया करणस्यैव निन्दार्थ-
वादः । एवं च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रकरणमपि न बाधितं भवति । विकल्पस्तु बहुवच-
नान्तपाशमन्त्रवन्न विरुध्यते ॥

न चैवमधिगुप्रैपस्याविधेयत्वेऽपि एवकारार्थस्यैव वैशेषिकमन्त्राख्याननिवृत्ति-
रूपस्य विधेयत्वोपपत्तेः न चतुस्त्रिंशदित्यस्यैवानुवादत्वं किं न स्यादिति वाच्यं, एवमपि
शास्त्रप्राप्तनिवृत्तेरविशेषेण विकल्पस्यापरिहार्यत्वात् ॥

अत एव 'अत्र हथेवावपन्ति' इत्यादौ प्राप्तपरिसङ्ख्यैवाङ्गीकृता कौस्तुभे । तन्त्ररत्न-
कारस्य तु तत्रैवकारार्थविधिमङ्गीकुर्वतस्तत्र विकल्पापत्तिस्तद्वदेवेह तदनापत्तिरित्ययं

इत्यर्थः । इत्येवमाकारकेति । तूपरगोमृगपशुद्वयानुरोधेन पूर्वलिखिताश्वलायनसूत्राच्च
पड्विंशतिपदस्याऽऽवृत्तिरस्यु । न त्वेतावता अश्ववङ्क्रीयताप्रकाशनार्थं प्राप्त ऊहो निवार्यते
इत्यभिप्रेत्य पड्विंशतिः पड्विंशतिः चतुस्त्रिंशदेषां षड्क्रय इत्येवमाकारत्वमविरुद्धं ज्ञेयम् ।
एतेनेति । प्रकृतितः पडशीतिपदोपेतमन्त्रस्य प्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रपाठेन अध्वांशे बाधे सति
द्विपञ्चाशदनयोर्वैष्णव इत्येषं रूपेण भवति प्राप्तिः । तत्राध्वांशे निवृत्तस्य पड्विंशतिरित्येव-
ब्रूयादित्यनेन पुनः प्रतिप्रसवविधानाच्च पडशीतिपदोपेतस्यैव पाठोऽस्त्वित्याशङ्कामिप्रायः ।
कौस्तुभ इति । मन्त्राधिकरणे अर्थवादपादे इति शेषः । तन्त्ररत्नकारस्येति । अत्रान्य-

पर्यनुयोगो दुरुद्धरः न तु मम । न च तवापि विनिगमनाविरहतादवस्थं एवकारस्यायो-
गव्यावृत्तस्य न्ययोगव्यावृत्तिरूपनानार्थकतया सन्दिग्धार्थकत्वेन निस्सन्दिग्धार्थकनिषेधस्यैव
विधित्वाङ्गीकारात् । अतस्सिद्धोऽश्वमेधेऽप्यग्निगावूहः । अत्र च सूत्रव्याख्यानुरोधेन
किञ्चिद्वैलक्ष्येन भाष्यकारेणैकाधिकरण्यं वार्तिककारेण च अधिकरणद्वयमाश्रितम् ।
तत् प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मयोपेक्षितम् ॥

निवृत्तिरूपैककारार्थविधानेन न चतुर्ल्लिखित इति । निषेधस्यानुवादत्वं, अथवा निषेधविधानेन एव-
कारार्थस्यानुवादत्वमित्यत्र प्रथमोच्चरितत्वं नियामकमङ्गीकृत्य वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधविधिरेव
युक्तः; एवकारघटितन्तु अनुवादः स्तुत्यर्थ इति तन्त्ररत्ने साधितम् । तत्र एवकारार्थविधाने
विकल्पापत्तिः अस्ति वा, न वा ? आद्ये अत्र ह्येवावपन्तीत्यत्रापि तव एवकारार्थान्यनिवृत्तौर्विधा-
नात् विकल्पापत्तिः । द्वितीये तद्वदेव विकल्पानापत्तौ अन्यनिवृत्तेरेव विधानस्य युक्ततरत्वेन
निषेधविधिपक्षे विकल्पदोषस्याधिकस्य प्राप्या प्रथमोच्चरितत्वस्याकिञ्चित्करत्वमिति न तन्मते
विनिगमनाविरहपरिहार इत्यभिप्रायः 'न च तवापि' इत्यग्निमाशङ्कास्थतवापीति पदेन सूचितः ।
अग्निगावूह इति । वैशेषिकमन्त्रस्य विकल्पात् अकरणपक्षे षडशीतिपदोपेतोऽग्निगुः,
तत्करणपक्षे तु तूपरगोमृगानुरोधेन द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्कय इति पदोपेतोऽग्निगुः; अश्वांशे तु
वैशेषिको मन्त्रश्चेत्येवमूह इत्यर्थः । अत्र च, अश्वस्य चतुर्ल्लिखितं तस्य वचनद्वैशेषिकम् ,

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुर्ल्लिखित्वाच्यत्वात्,
ऋग्वेदा स्यादाम्नातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः,
तस्यान्तु वचनादैरवत् पदविकारः स्यात्,
सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात्पदेन स्यात्,

इति पञ्च सूत्राणि । अत्र च प्रथमसूत्रं पूर्वपक्षं कृत्वा पञ्चसूत्रीयमेकाधिकरणत्वेन भाष्यकृता
व्याख्याता । वार्तिककारेण तु प्रथमसूत्रं अधिकरणान्तरपरतया व्याख्याय उत्तरचतुसूत्री
एकाधिकरणत्वेन व्याख्याता । तदस्य व्याख्याभेदस्योपेक्षणीयतायां हेतुं दर्शयति—
अत्र किञ्चिद्वैलक्ष्येनेति ।

वनिष्ठसन्निधानादुरुक्तेण वपाभिधानम् ॥ २२ ॥

अधिगुप्तैष एव 'वनिष्ठस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमानाः' इति श्रुतम्। तत्रोरूकपदेन किं उरूकस्याभिधानं किं वा वपाया इति चिन्तायां —

वपायामुरुकशब्दप्रयोगाभावादप्यत्र वेदे लकारस्थाने रेफदर्शनाल्लोकेऽपि च रोमाणि लोमानित्यादौ रलघटितपदयोस्समानवृत्तिकत्वदर्शनात् उरूकपदेनोल्काभिधानं, ततश्चोल्कबुद्ध्या वनिष्ठं माच्छिन्दतेति मन्त्रार्थः। ततश्च वपाऽनेकत्वे नोरूकशब्दस्योह इति प्राप्ते —

न तावद्वनिष्ठोस्सर्वथैव लवनं निषिद्ध्यते हृदयादिवत्तस्य हविष्ट्वेन लवनस्यावश्य-
कत्वात्। नाप्युल्कसादृश्यबुद्धिर्लवनकाले निषिद्ध्यते अदृष्टार्थत्वापत्तेः। अत उरूक-
शब्देनावयवयोगेन वपाभिधानमेव। वपोद्धरणकाले वपां मन्यमाना भ्रान्त्या वनिष्ठं
मा छिन्दतेत्यर्थः। वनिष्ठोर्वपायागोत्तरकालं लवितव्यत्वात्। अतस्तस्य पूर्वं लवन-
प्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति। अवयवयोगश्च उरूकशब्दो विस्तीर्णवाची दीर्घश्लान्दसः।
कामशब्दो मेदोवाची नामैकदेशे नामग्रहणात् कशब्दोऽपि तद्वचन एव; ततश्च पदद्वयमिदं
समासो वा। विस्तीर्णं मेदो वपाख्यं च तदर्थः।

न च रूढ्या योगवाधः, रेफघटितस्य पदस्योल्केऽपि रूढ्यभावात्। अतश्च
वपानेकत्वे उरूणि कानीति पदद्वयपक्षे, उरूकाणीति समासपक्षे ऊहः कार्यः ॥ ३ ॥

वनिष्ठसन्निधानादुरुक्तेण।

वनिष्ठमस्येति। स्वविष्टान्नं वनिष्ठशब्दार्थः। अन्यत्र वेदे इति। इहैव माराविष्टेति
पदे लाविष्टेत्यर्थे लकारस्य स्थाने रकारस्य दर्शनादित्यर्थः। तस्य हविष्ट्वेनेति। एतच्च
वनिष्ठोः हृदयादिवत् हविष्ट्वाभिधानं “वनिष्टुर्हि यागार्थतया लवितव्य एव विहित” इति
तन्त्ररत्ने यागार्थतोक्त्यनुरोधेन अनवधानकृतमेव।

वस्तुतस्तु हृदयं, जिह्वा, वक्षः, यकृन्, वृक्षद्वयं, सव्यं दोः, उभे पार्श्वे, दक्षिणा
श्रोणिः गुदवृत्तीयमिति क्रमेणाम्नातानामेव एकादशानामङ्गानां यागसाधनत्वेन हविष्ट्वम्
वनिष्ठोस्तु पडवत्सम्पादनेन वनिष्ठमग्नीध्रे ददातीति वचनादग्नीध्रो दानमात्रमेव। एतेन एकाद-
शावदानान्गत्वत्वात् वनिष्ठोर्लवितव्यत्वमिति प्रकाशकारोक्तमप्यपास्तम्।

(४)—प्रशसाऽस्यभिधानम् ॥ २३ ॥ बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥

तत्रैव प्रैषे 'प्रशसा बाहु' इति श्रुतम् । अत्र कृणुतादित्यनुपपद्यते । तत्र प्रशसा इत्यनेन किं करणीभूतशशस्म उच्यते उत प्रशस्तत्वमिति चिन्तायां प्रशंसायामशशस्म-
त्वापत्तेः प्रशसेति तृतीयास्तं अकारलोपेन ह्रस्वेन च शास्मवार्त्ता । शास्मशब्दश्च 'अस्मि वै
शासमाचक्षते' इत्यादिलिङ्गादसिवचनः । ततश्च असिना खड्गेन बाहु छिन्दतेति प्रेयाथ ।

यद्यपि च स्वधितिरेव पशुप्रकरणे सामान्यतश्छेदने विहितस्तथाऽपि बाहुच्छेदने
मान्त्रवर्णिको विशेषविधिस्तेन न विरुध्यते । अतश्चाश्वमेधे 'शते राजता दारिगत्वार्योऽ-
स्यो भवति' इति असिबाहुत्वस्य विधानात् तदनुरोधेनोक्त इति प्राप्तं—

भाष्यकारादिभिरेवं समाहितं प्रत्यक्षविहितस्वधितिसत्त्वे मान्त्रवर्णिकशास्मविधि-
कल्पनायां गौरवात् प्रशसापदं प्रशस्तत्वपरमेवेति । तत्तु स्वयमेव 'दशप्रयाजानिष्टाऽऽह
शासमाह्वर' इति वाक्यस्य लिखितत्वात् शासस्यापि पशौ विहितत्वेनोपेक्षितम् ।

वस्तुतस्तु बोधायनादिसकलकल्पपर्यालोचनया शासपदस्य स्वधितावपि शक्यत्व-
गमात् बाहुच्छेदनेऽपि स्वधितेरेव प्रसक्ततेन मान्त्रवर्णिकद्रव्यान्तरकल्पना ।

यत्तु 'अस्मि वै शासमाचक्षते' इति लिङ्गं तत् स्वधितेरेव असिगुल्यत्वेन स्तुन्यर्थम् ।

असिशब्दस्य निघण्टौ स्वधितिपर्यायत्वेन पाठाद्वा शास्मशब्दस्य स्वधितिपर्यायत्व-
सूचनार्थं न विरुध्यते । अतश्च शास्मस्य बाहुच्छेदने कारणत्वसत्त्वेऽपि प्रशसेति
पदेन न तदभिधानम् । तत्कारमात्रलोपस्य बाहुल्यत्वे सम्भवति अकारलोपस्य ह्रस्वस्य
च बाहुल्यत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावो द्वितीयाद्विवचनान्तत्वाङ्गीकारेण बाहुसामानाधि-
करण्ये सम्भवति वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वाच्च । द्विवचनस्य आहारादेशस्तु स्वतन्त्र-
सूत्रविहित इति न तस्य बाहुल्यत्वम् । एवं च 'शला दोषणी' इत्यादिप्रायपाठोऽपि

प्रशसास्यभिधानम् ।

कृणुतादिति । श्येनमस्य वक्षः कृणुतादिति पूर्वत्र विद्यमानं कृणुतादिति पदं उत्तरत्र
सर्वत्रानुषज्यत इत्यर्थः । अकारद्वयलोपेनेति । शाकारे विद्यमानस्याकारस्य ह्रस्वे (लोप)
अन्त्यस्याकारस्य च लोपे व्यत्ययानुशासनेन कृते अवशिष्टस्य प्रशस्शब्दस्य ह्रस्वस्य तृतीयैक-
वचनं प्रशसेत्यर्थः । हरितत्सरव इति । तसरुः खड्गमुष्टिः । हरितमुष्ट्यो राजता अस्य
इत्यर्थः । स्वतन्त्रसूत्रविहित इति । सुपां मुलुगिति स्वतन्त्रसूत्रेण विहितं तद्युक्तमेव ।
बाहुल्यत्वनन्यगतिकं तदपेक्षयेति न युक्तमित्यर्थः । प्रायपाठोऽपीति । दोषणीनि द्विती-

सङ्गच्छते । अतश्च प्रशसापदेन प्रशस्तत्वाभिधानात् तस्य चाविकलत्वसूचनार्थतया दृष्टार्थत्वात् बाहुविबृद्धावूहः । तत्रापि प्राकृतपदस्य बाहुद्वये छान्दसत्वात् बाहुबहुत्वे द्विपाशकायां चिकृतौ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्येवाप्रवृत्तेः स्वाधीने शब्दप्रयोगे इति न्यायेन प्रशस्तान् बाहुनित्यूहः, पूर्वपक्षे च प्रशासैरिति द्रष्टव्यम् ।

इदं च महाभाष्यस्यारम्भात्कान्तधातोरिव सान्तधातोरपि तुल्यन्यायत्वात् किञ्चिच्चौ न स्त इत्यङ्गीकृत्य शासपदस्यैव शसेति छान्दसमित्यापाद्य प्रशंसार्थत्वमुक्तम् । यदा तु महावार्तिकस्यारम्भात् बहुतरप्रयोगाच्च सान्तधातोः किञ्चिच्चाविष्येते तदा पठ्यमान-स्वगानुगुण्यात् शम्नु हिंसायां इत्यनुशिष्टस्य हिंसार्थकस्य शस्धातोः लुप्तक्विबन्तस्य तृतीयान्तरूपाश्रयणेऽपि छान्दसत्वकल्पनाभावात् हिंसासाधनस्वधितिकरणकत्वावगतेः याज्ञिकसम्मतश्शासवृद्धावेवोऽनुसन्धेयः ॥ ४ ॥

यान्तसामानाधिकरण्यात् शलेत्याकारान्तमन्यथानुपपन्नं आकारादेशेन द्वितीयान्तत्वेन निश्चितं, तन्प्रायपाठात् प्रशामेत्येपि तद्वदेव ज्ञेयमित्यर्थः । इति द्रष्टव्यमिति । पूर्वपक्षे प्रकृतिवत् हल्न्तबहुवचनान्नप्रयोगवारणाय 'स्वाधीने' इति न्यायोक्तिः । इदञ्च ऊहसङ्गतिद्योतनाय प्रयोजनमुक्तम् । घस्तुतस्तु पूर्वपक्षे असिना च्छेदनं, सिद्धान्ते तु इतराङ्गच्छेदनवत् स्वधितिनैवेति स्पष्टमेव भिन्नं तल्लभ्यत इति ध्येयम् । ऊहोऽनुसन्धेय इति । तथा च तदानीं प्रशोभिरित्यूहितप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

वस्तुतस्तु कर्तरि क्तिपः प्राप्तावपि करणे क्तिपो विधानाभावेन करणार्थकत्वमपि क्तिपः छान्दसमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तदपेक्षया शला दोषेणेत्यादिप्रायपाठात् द्वितीयान्तमेव छान्दसं युक्तम् । अत एव पृज्यपादलिखितखडीपुस्तकेऽस्य ग्रन्थस्यानुपलम्भादपि उपेक्ष्यतैव साध्वीति ध्येयम् ।

(५) — श्येनशलाकश्यपकवपस्त्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं प्रसिद्धमन्निधानात् ॥
कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥२६॥ अधिगोश्च तदर्थत्वात् ॥२७॥

तत्रैव प्रैषे 'श्येनमस्य वक्षः कृणुत' इति श्रुतम् । तत्र श्येनपदं श्येनादीनामुपपत्ति-
वक्षस उपमार्थमित्यविवादम् । इवशब्दार्थश्च सादृश्यमित्यपि । तच्च बहुतरङ्ग-
स्सम्भवे कतिपयधर्मे रन्याय्यत्वादाकारचित्रेणैव । अतश्च वक्ष उद्भूत्य कर्तृनादिना
श्येनाकारतां सम्पाद्य यष्टव्यमिति । वक्षोविधिस्तु पशुवत् प्रकृतिर्वेनेन प्राप्तं

अवदानवाक्येऽपि 'अथ वक्षसः' इति श्रवणात् तस्यैव हविष्टप्रतीतेर्न कर्तृनादिना
तन्नाशशक्यः कल्पयितुम् । तेन सादृश्यसम्पत्तिरविकलोद्भरणदेव जायत इति
अविकलोद्भरणं प्रकाशयितुमेव सादृश्यानुवादो दृष्टार्थत्वात् । इतरथा श्येनाकारताया
मान्त्रवर्णिक्या विधाने गौरवमदृष्टार्थता चाऽऽपद्येत ।

एवं 'शला दोषणी, कश्यपेवांसा, कवपोरू, स्त्रेकपर्णा अष्टीवन्ता' इत्यादिव्यपि
द्रष्टव्यम् । शला शलाके, कश्यपेव कच्छपाचिव । कवपा गतिसाधनायाधियान-
सदृशे । स्त्रेकपर्णा करवीरपर्णाकृती । अष्टीवन्ता अस्थिसंयुक्तौ । अत्र न पूर्वपक्षे
सिद्धान्ते च श्येनादीनामुपमानत्वस्यावश्यकत्वात् तत्रापि चैवशब्दश्रवणेन सिद्धो
देवदत्त इतिवत् गौणत्वाभावात् 'सिंह इवैते वीराः' इतिवत् वक्षोचित्रद्वौ अनूहितश्येनपदे-

श्येनशलाकश्यप ।

इवशब्दानुपज्ञेणेति । यद्यपि पूर्वत्र इवशब्दो नोपलभ्यते, येन तदनुपज्ञः क्रियेत
तथापि 'कश्यपेवांसा' इत्युत्तरत्र मध्ये पठितस्य तस्य पूर्वोत्तरयोरनुपज्ञाभिप्रायेणैतद्द्रष्टव्यम् ।
सादृश्यानुवाद इति । छागस्य वक्षःस्थलं श्येनाकारतया सिद्धमेव भवति । एवमाधि-
माप्यङ्गानि तत्तदुपमानसादृशान्येव भवन्ति । तदेव सादृश्यमत्रानूद्यते अविकलोद्भरणाय-
त्यर्थः । अश्वादियानेति । एतच्च गतिसाधनाश्वादियानाकारनाकर्तव्यतापूर्वपक्षाभिप्रायेणोक्तम् ।
वस्तुतस्तु कवर्तिर्गत्यर्थेति निरुक्तमाप्यकृच्छ्रिनात् सिद्धान्ते गतिसाधने कृत्स्न इत्येवार्थो
युक्त इति प्रकाशकृतः । अत्र तन्त्ररत्ने अधिगुप्रसङ्गादिदमधिकरणमित्युक्तेः पक्षद्वयेऽप्युद्बो-
नास्तीति सूचितम् । तदुपपादिकां युक्तिं दर्शयति — अत्र चेति । इतिवद्गौणत्वाभावादिति ।
यदि सिंहपदवत् श्येनादिपदानि गौणानि स्युः तदा विशेष्यबहुत्वे बहुवचनोहितवक्षः पदादि-
समानाधिकरण्यात् अहितानि प्राप्नुयुः । न त्वेतदस्तीत्यर्थः । एतेन पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च
श्येनादिपदानां गौणत्वमङ्गीकृत्यैव पूर्वपक्षे कर्मसमवेतानेकाकारतोक्तौ न्यायप्राप्तमप्युद्बोधपदमपवदितुं

नैवोपमानस्मिन्नेनूह एव इयेनादिपदानां न्यायसिद्धः कल्पसूत्रकारसम्मतश्चेति यद्य-
पौदमधिकरणं नोद्विचारोपयोगिं तथाऽपि प्रासङ्गिकत्वाच्च दोषः ॥ ५ ॥

(६)—प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थे हि विधीयते ॥२८॥

अग्निहोत्रे 'अग्नयेऽयोतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्नि-
होत्र उद्धायेत्' इति श्रुतम् । तत्र किमिदं प्रायश्चित्तं दर्शार्थं प्रणीतस्याग्नेरग्निहोत्रकाले
उद्धाने भवति न वेति चिन्तायां—

संसर्गिणा(वि)मिवोपमानानामपि अनूहत्वं अन्यत्राप्रतिपादितमिहैव प्रतिपाद्यते इति तन्त्ररत्नोक्त-
मन्याधिकरणस्य प्रासङ्गिकत्वं अयुक्तमिति प्रकाशकारोक्तमपास्तं वेदितव्यम् । इवशब्दानुकर्षणं
विना तेषां पदानां केवलं सिद्धान्ते गौणत्वाङ्गीकारेणानूहत्वस्य ब्रह्मणापि साधयितुमशक्यत्वात् ।
अत एव इयेनशलाकश्यपकवपोरुस्त्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं प्रसिद्धसन्निधानादिति पूर्वपक्षसूत्रमपि
नैयां पदानामाकृतिवचनत्वोक्त्या गौणताप्रतिपादकं, कश्यपपदे इवपदस्यैवोपादानेन तदसम्भवात् ।
अतः प्रसिद्धपदं इवपदं; तत्सन्निधानात् अनुपज्ञात् आकृतिवचनं आकृतिकर्तव्यतावचनमित्येवम्पर-
मेधेति पूज्यपादैः सूचितम्, एवंकात्स्न्यं वा स्यात् तथा भावादिति सिद्धान्तसूत्रव्याख्यापरं 'नवा
एतदस्याकृतिवचन' इति भाष्यं सङ्गच्छते, प्रासङ्गिकत्वोक्तिस्तन्त्ररत्नगतापीति दिक् ।

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते ।

अत्र प्रार्चनैः अग्निविशिष्टोद्धाननिमित्तकमिदं कर्म अग्निहोत्रस्यारादुपकारकं, उत
उद्धानपरीताग्निनिमित्तकं तस्यैवाग्नेरुत्पादकमिति संशय्य, लिङ्श्रुत्या उद्धानस्य निमित्तत्वप्रतीतेः,
उद्धानस्य कृत्वङ्गत्वेनासंस्कार्यत्वात्, अग्नेस्तु विशेषणत्वेन कार्यान्वयाभावात् आरादुपकारक-
त्वमेव । अनिमित्तस्य च प्रकरणेनविशेषणाऽयोगात् दर्शार्थस्याप्युद्धृतस्याग्नेः उद्धानसञ्जातं
निमित्तमिति कर्तव्येयमिष्टिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तिम् । विनाशरूपस्योद्धानस्य चिन्तित मिषा
[निषिता] दिषु सर्वदा सत्त्वेन अग्निनाशस्यापि च अवयवशः सर्वदा सत्त्वेन नित्यत्वात्, कादाचि-
त्कृत्वव्याप्यनिमित्तत्वानुपपत्तेः ; उद्धानपरीताग्नेस्तु कदाचिदेव साकल्येन उद्धानव्याप्तावेव सम्भवात्
निमित्तत्वोपपत्तेः, उद्धानपरीतस्याग्नेः कार्यायोम्यस्य उत्पत्त्यर्थेयमिष्टिः अग्निहोत्राङ्गं, अग्निहोत्रार्थस्य

यच्छब्दसमभिव्याहृतेन लिङ्गा पदश्रुत्या निमित्तत्वमुद्धानस्य प्रतीयते । न च तदुद्धानमात्रस्य नाशापरपर्यायस्य सम्भवति यत्किञ्चिन्नाशस्य सर्वदा सत्त्वेन कादाचित्कव्याप्यनिमित्तत्वस्यासम्भवात् । अतो हविरार्तिन्यायेन प्रतियोगितासम्बन्धेनाग्निविशेषणम् । तथापि चाग्नेरवयवशो नाशस्य सर्वदा सत्त्वादग्निवच्चिच्छन्नगतान्तर्वाते-सर्वाग्निनाशस्य च कदाऽप्यसम्भवात् अवश्यं करिष्यमाणाग्निहोत्रप्रयोगोपयोग्याग्निवच्चिच्छन्नप्रतियोगिताकनाशस्यैव प्रकरणादिना निमित्तत्वावसायादुक्तप्रयोगोपयोग्यव्यव-नाश एवेदम् ।

अवश्यं चायमर्थो भेदनहोमादावपि वक्तव्य एव । प्रकृतप्रयोगोपयोगिकपाल-नाशस्यैव निमित्तत्वात् । अतस्तद्वेदेदमारादुपकारकमग्निहोत्राङ्गम् ।

अस्तु वा नष्टस्याग्नेरुत्पादकाकांक्षायां वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनयाऽस्याग्नि-होत्रापेक्षितादष्टरूपाग्रयुत्पाकत्वकल्पनया सन्निपत्योपकारकत्वमेव । भेदनहोमस्य दृष्ट-रूपकपालजनकत्वस्य बाधितत्वादारादुपकारकत्वमिति विशेषः ।

अत एवाग्रयुत्पादनप्रयोजनाभावादग्निहोत्रे हुते एतत्प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेः अहुते अग्निहोत्र इत्यनुवादः । भेदनहोमस्तु कपालकार्ये निष्पन्नेऽप्युद्भासनात्पूर्वं भवत्येवेति विशेषः । सर्वथा दर्शार्थं प्रणीतस्याप्यग्नेरग्निहोत्रोपयोगित्वात् निमित्तसंस्कारयो-रुभयोरपि सत्त्वेन तदर्थं कर्तव्येवेष्टिः । न च तथाऽपि दर्शादौ वैधसमन्त्रकोद्भरणाभावा-दुद्धृताग्निनाशाभावेन निमित्ताभावः, उद्धृतत्वस्य हविरुभयत्ववदग्निविशेषणत्वेना-विवक्षितत्वादिति प्राप्तं—

चाग्नेः उत्पादनं कुर्वती अग्निहोत्राङ्गं स्यात्, नान्यार्थस्य । तस्माद्दर्शार्थेनामावुद्धृते उद्धाने नैतत्प्रायश्चित्तमिति तत्राम्युद्वा [स] नस्य श्रुत्या निमित्तत्वप्रतीतेः त्यागे प्रमाणाभावेन उद्वा(स)न विशिष्टाग्नेर्निमित्तमादाय सिद्धान्तव्यवस्थापनाऽयोगात् संस्कारार्थत्वस्येष्टावङ्गीकारेऽपि पूर्वपक्षोप-पादनस्य कर्तुं शक्यत्वाच्चायुक्तं पूर्वपक्षसिद्धान्तकरणमित्यभिप्रेत्य अम्युद्वा (स) नभ्यैव निमित्तत्वाङ्गीकारेण पूर्वसिद्धान्तपक्षानुपपादयितुं तस्य कादाचित्कत्वं साधयति—यच्छब्दसम-भिव्याहृतेनेत्यादिना । अतो हविरार्तिन्यायेनेति । एतेनापूर्वसाधनहविष्ठावच्छिन्नप्रतियो-गिताकार्तेः पञ्चशरावनिमित्तत्वे सूचिते सति समभिव्याहारगम्यमपि हविषः आर्तिं प्रति विशेष-णत्वनङ्गीकृत्य आर्तेरेव हविर्विशेषणत्वेन आर्तहविषो निमित्तत्वं प्रकाशकारः पष्ठे उपपादितं परास्तमिति सूचितम् । यावता विना न कादाचित्कत्वव्याप्यनिमित्तत्वनिर्वाहः तावन्निमित्तताबोधक-शास्त्रतात्पर्यमवश्यं कल्प्यमित्यभिप्रेत्याह—अवश्यञ्चायमर्थ इति । अम्युत्पादकत्वं प्रायश्चित्तेष्टेरङ्गीकृत्यापि पूर्वपक्षसिद्धिं दर्शयति—अस्तु वेति । तथाचाग्निहोत्रप्रकरणात्

नात्रोद्धतत्वमुद्देश्यविशेषणं करिष्यमाणप्रयोगोपयोग्युद्धृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकविनाशस्यैव निमित्तत्वात् । वैधस्यैवोद्धरणस्य निमित्तकोटिप्रवेशाच्च नातिप्रसङ्गः । उद्धृतश्चाग्निरेवेति अग्निपदं नित्यानुवादः । इतरथा अजस्रपक्षे उद्धृतत्वाभावात् उद्धृत इत्यस्य पाक्षिकानुवादत्वापत्तः । गार्हपत्यादिनाशेऽपि ज्योतिष्मती-प्रापत्तश्च । अतश्च दर्शार्थं प्रणीतेनैवाग्निहोवानुष्ठानादुद्धरणस्य प्रसङ्गसिद्धकार्यतया लोपेन निमित्ताभावादेव न नैमित्तिकानुष्ठानम् । अपि तु अन्वाहिताग्निनाशप्रायश्चित्तमेव ।

अत्र च पूर्वपक्षे उद्धृताग्न्यभावमात्रेणान्यथात्वाद्वाक्तोहप्रसक्तेः सिद्धान्ते तदपवादात् सङ्गतिः ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रोपयोग्यग्निनाशे निमित्ते अग्निहोत्रोपयोग्यग्न्युत्पादिकेयमिष्टिः । यदा च दर्शार्थं पौर्णमासार्थं वाऽन्वाधानेन गार्हपत्यात् प्रणीत एवाहवनीये सायंप्रातरग्निहोमौ भवतः । तस्मिन् होमकाले तस्य प्रणीतस्याग्नेः नाशे अग्निहोत्रोपयोग्यग्निनाशत्वसद्भावेन निमित्तसत्वात् अग्निहोत्रोपयोग्यग्न्युत्पादनस्याप्यग्निहोत्रार्थमपेक्षणेन संस्काररूपलाभाच्च सुलभैव तत्प्राप्तिरिति पूर्वपक्षमभिप्रायः । उद्धृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनाशस्य निमित्तत्वे प्रमादात् अमन्त्रकोद्धरणानन्तरं तत्राशेऽपीष्ट्यापत्तिं प्राप्तां वारयति—वैधस्यैवेति । उद्धृत इति पदेन उद्धरणसंस्कृत इति प्रतीतेः वैधस्यैव संस्काररूपस्य समन्त्रकस्य निमित्तकोटौ निवेशात् न पूर्वापादितातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरथेति । यद्यप्यग्निनाशमात्रं निमित्तं तस्य मते अजस्रधृताहवनीयनाशेऽपि प्रायश्चित्तमिष्टं, तदाऽनुद्धृतपक्षेऽपि तद्विधानात् उद्धृत इति पदं उद्धृतपक्षमभिप्रायेण नेयम् । ततश्च पाक्षिकानुवादत्वापत्तिस्तव । मम तु सा नेत्यर्थः । प्रसङ्गसिद्धकार्यतयेति । एतादृशे च पूर्वोक्ते विषये अग्निहोत्रार्थं तावन्न पृथगुद्धरणं, दर्शार्थोद्धरणेनैवोपकारलाभात् । यद्यपि चैतादृशेऽग्निनाशे अग्निहोत्रोपयोग्युद्धृतत्वावच्छिन्नाग्निनाशत्वमप्यस्ति तथापि यस्याग्निरुद्धृत इति विशेषणोपादानबलात् प्रकरणात् यस्येत्यनेनाग्निहोत्रकर्तुरेव उद्धरणसम्बन्धप्रतीतेः अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्यैव अग्नेर्नाशस्यैव निमित्तत्वावसायात् अग्निनाशस्य प्रकृते तदर्थोद्धरणाभावे विशेषणाभावप्रयुक्तविशेष्याभावविधयाऽसत्त्वात् निमित्ताभावो द्रष्टव्यः । करिष्यमाणप्रयोगोपयोग्युद्धृतत्वावच्छिन्नेति पूर्वपक्षक्रियायामप्येवमेव व्याख्येयम् । अतश्चाग्निहोत्रार्थोद्धृताग्निनाशे निमित्ते अग्निहोत्रार्थग्न्युत्पादिकाया इष्टेः तथाविधनाशसत्त्व एव प्रवृत्तेः एतादृशे विषये अन्यदेव प्रायश्चित्तमित्याह—अपि त्विति । तदुक्तं भाष्यकारेण—किं तदा तर्हि कर्तव्यम् ? अविशेषविहितमग्नेरुपशमे प्रसज्यादिति । भाक्तोहप्रसक्तेरिति । ज्योतिष्मतीप्रयोगस्य पूर्वपक्षेऽन्यथा प्रसक्तेः भावतः प्रयोगोहो भवति । सिद्धान्ते तु नेति प्रयोगोहाभिप्रायमेतद्द्रष्टव्यम् । तन्तरन्ते तु

(६)—धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥ क्रियार्थत्वादिनेषु कर्म स्यात् ॥३॥

अनारभ्य 'धार्यो गतश्रिय आश्रयनीयः' इति श्रुतम् । तत्र गतश्रीत्वं धारणात् । अन्यथा व्याख्यातमपि तन्त्रग्रन्थे प्राप्तार्थत्वमिति व्याख्यातम् । तदिह यदा तर्धामित्तके आहवनीयधारणे कृते अग्निहोत्रकाले स उद्घातेन तदा तदुत्पत्त्यर्थं ज्योतिष्मतीष्टिः कर्तव्या न वेति चिन्तायां -

निमित्तसंस्कार्ययोस्मत्त्वात् कर्तव्या । न च धारणे कृते न प्रयोगोपयोग्यवृत्तगणाभावादकरणं, अनुद्धृतस्य धारणायोगेन ततः पूर्वं करिष्यमाणसर्वश्रितोवप्रयोगार्थं तन्त्रेण समन्त्रकोद्धरणस्याक्षेपात् ।

इदं धारणं न गतश्रीत्वे निमित्ते पुरुषसंस्कारार्थं फलकल्पनापत्तेः । धार्य इति यत्प्रत्ययेनाहवनीयस्य कर्मत्वावगतेश्च । पृष्ठीश्रुतिस्तु निमित्तफलकतया कर्तव्यानुवादेनापि 'वैश्यस्य' इतिवद्वानुपपन्ना । किन्तु आहवनीयसंस्कारार्थमेव । आहवनीयस्य च धारणव्यतिरेकेणाधानेन जातत्वात् स्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अव्यभिचारित क्रतुसम्बन्धोपस्थितकरिष्यमाणसर्वकत्वपूर्वसाधनीभूताऽहवनीयसंस्कारकर्त्तव्यमिति । एवं च धारणस्य पुरुषार्थत्वोक्तिस्तन्त्ररक्षणीया निरस्ता । अत एव करिष्यमाणकर्मणां यावज्जीवं सत्त्वात् गतश्रीत्वोत्तरं पुनर्दारिद्र्येऽपि यावज्जीवं धारणसिद्धिः । पुरुषार्थत्व-

उहसिद्धयर्थं पदार्थावान्तरकार्यनिरूपणं प्रस्तुतमिति तत्प्रसङ्गादिष्टेः विमर्शं कार्यं उनाशिमंकार इति निरूपणात् सङ्गतिरित्युक्तम् ।

धारणे च परार्थत्वात् ।

ग्रन्थान्तर इति । अयमर्थः—गतश्रीन् प्रकृत्य तैत्तिरीयश्रुतौ "श्रुवान् ग्रामणी राजन्य" इति त्रयाणां सङ्कीर्तनमस्ति । वेदवेदार्थज्ञानवान् शुश्रुवान्, ग्रामणां वैश्यपरिवृद्धः राजन्यः क्षत्रियः । तत्र "ऋचस्सामानि यजूंषि साहि श्रीरमृता सनाम्" इति श्रुत्यन्तरे वेदत्रय-तदर्थज्ञानवानेव शुश्रुवत्पदेनोच्यते नैकवेदवेदार्थज्ञानवानिति मतान्तरम् । एकवेदतदर्थ-ज्ञानवतोऽपि ग्रहणे ऋचस्सामानीति श्रुत्यविरोधात् तद्वतोऽपि ग्रहणं तेन पदेनेति मतान्तरमिति रुद्रदत्तादिग्रन्थान्तरे उपलभ्यते । एवञ्च गतश्रीपदं रूढमिव प्रतीयते तद्ग्रन्थेष्वित्यन्यथा व्याख्यातमिति । तद्वरत्न इति । यद्यपि तन्त्ररत्नग्रन्थे गतश्रीपदं प्राप्तश्रीत्वार्थतया स्पष्टं न व्याख्यातं तथापि 'नन्वस्य यावदेव श्रीमत्ताऽनुवर्तते' 'न पुनः दारिद्र्येण गतश्रीत्वमपैति तस्य' इत्यादि-

पक्षे तु यावज्जीवतायां प्रमाणान्तरं मृग्यं स्यात् । सर्वकर्मार्थेनापि च धारणेनाक्षिप्तं उद्धरणं कांस्यभोजिन्यायेनाग्निहोत्रोपकारकतया समन्त्रकमेवाक्षिप्यते ।

न च यत्किञ्चित्कर्मार्थमुद्धृतस्याग्नेरेव गतश्रीत्वे निमित्ते धारणोपपत्तेर्न स्वतन्त्रोद्धरणाक्षेपकत्वमिति वाच्यं, मध्याह्नादौ यदा कस्यापि कर्मणो न करणं तदैव गतश्रीत्वरूपनिमित्तप्राप्तौ धारणस्यावश्यकत्वेन तदनुरोधेनोद्धरणाक्षेपस्यावश्यकत्वात् । अतो निमित्तसत्त्वात्कर्तव्यैव ज्योतिष्मतीष्टिरिति प्राप्त—

यदा कर्ममध्ये गतश्रीत्वं तदोद्धरणानाक्षेपकत्वादन्यदा चाक्षेपकत्वे वैरूप्यापत्तेः लाघवेन परप्रयुक्तोद्धरणोपजीविना धारणविधिना यत्किञ्चित्कर्मार्थमुद्धृतस्यैव गतश्रीत्वे

तदग्र्ये दारिद्र्यदोषादानात् प्राप्तश्रीत्वमर्थो लभ्यत इत्यभिप्रायः । प्रमाणान्तरं मृग्यमिति । यद्यपि तन्त्ररत्नकृता “नन्वस्य यावदेवानुवर्तते तावदेवाग्निधारणम् । कथमाप्राणोपरमं धारणं कर्तव्यमित्युच्यते अत आह—न पुनर्दारिद्र्येण गतश्रीत्वमपैति तस्य, तस्मात् यावज्जीवमस्य धारणं नैमित्तिकमिति” अनया उपपत्त्या यावज्जीवं धारणं साधितम् । तथाप्ययमत्राभिप्रायः । यथैव हि वसन्तस्य निमित्तत्वेऽपि न निमित्तसत्त्वात् मधुमाधवयोर्मासयोः अनवरतं नैमित्तिकानुष्ठानं प्राप्नोति । सकृत्करणेनापि शास्त्रार्थसिद्धेः आवृत्तौ मानाभावात् । एवमिहापि श्रीप्राप्त्युपलक्षितकालीनगतश्रीत्वे निमित्ते सकृत् धारणानुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धेऽर्थे [न] यावज्जीवानुष्ठाने प्रमाणमस्ति । मम तु पूर्वोक्तविधया तत्सुलभमिति ।

वस्तुतस्तु संस्कारकत्वपक्षेऽपि यदर्थमुद्धृतः तत्कर्मोपयुक्ताहवनीयव्यक्तिसंस्कारकत्वस्यैवापत्तेः उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकत्वस्याभ्यर्हितत्वेन वा तत्करिष्यमाणकर्मोपयोक्ष्यमाणाहवनीयव्यक्तिसंस्कारकत्वस्यानिवारणात् यत्कर्मार्थमुद्धृतोऽग्निः तत्कर्मसमाप्तिपर्यन्तं तस्य धारणं प्राप्तमेव न विधेयम् । किन्तु तदपवर्गे लौकिकत्वेन प्राप्तोत्सर्गबाधोऽयम् । तावतापि अग्रे करिष्यमाणव्यवहितैकतरकर्मपूर्वसाधनसंस्कारजननमात्रेणापि शास्त्रार्थसिद्धौ सर्वकर्माङ्गत्वे प्रमाणाभावः । अतो विधेयस्य धारणस्य उत्तरावधेः विधानाभावे जीवनपर्याप्त्यवधिकत्वसामर्थ्यानुरोधेनैव कथञ्चित् यावज्जीवं करिष्यमाणसर्वकर्मार्थत्वं निर्वाह्यमिति तेनैव पुरुषार्थत्वपक्षेऽपि सिध्यत्येव तदिति मृग्यं स्यादित्यनेन सूचितम् । उद्धरणाक्षेपस्यावश्यकत्वादिति । सर्वथा धारणान्यथानुपपत्त्या उद्धरणाक्षेपस्त्वावश्यक एव । तत्राग्निहोत्रहोमस्य प्रात्यहिकत्वे नास्ति तदर्थं समन्त्रकमुद्धरणम् । तदेव कांस्यभोजिन्यायेनाक्षिप्यते लाघवात् । तथाचाग्निहोत्रार्थमुद्धृतोऽग्नौ सति तदानीमेव प्राप्तश्रीयजमानेन तदग्निधारणं करिष्यमाण-

निमित्ते धारणविधानम् । अत एव तदनुरोधेन निमित्तस्याप्याहिताग्नित्यादिनेव जी र्नस्य सङ्कोचो न विरुध्यते । अतो धारणविधिना अग्निहोत्रविधिना वा परप्रयुक्ताग्निनाशे-
नोद्धरणानाक्षेपात्करिष्यमाणाग्निहोत्राभूताग्निनाशे उद्धृतत्वाच्चिच्छप्रतियोगिताकनाशरूप-
निमित्ताभावाच्चमिन्नकारणम् । न चान्यकर्मार्थे प्रणीतस्य धारणे निमित्ताभावेऽपि
अग्निहोत्रार्थमेवोद्धृतस्य धारणे निमित्तसद्भावात् कथं प्रयोगान्तरे तन्नाशे प्रायश्चित्ताभावः ।
‘कृपाशशादिबन्धं यत्प्रयोगव्यक्त्युपयोगिनी योद्धरणव्यक्तिः तत्संस्कृतत्वावच्छिन्ननाश-
स्यैव तत्प्रयोगव्यक्त्युपयोग्यग्निसम्पादकतया ज्योतिष्मतीष्टिनिमित्तत्वात्, इतरथाऽति-
प्रसङ्गापत्तेः । अतो नाजस्रं पविदं प्रायश्चित्तम् । अपि तु सामान्यविहितं मतस्वती-
होमाद्येवेति सिद्धम् ॥ ६ ॥

सर्वकृत्वर्थं कार्यमिति शास्त्रार्थात् करिष्यमाणकर्मसु अग्निहोत्रप्रयोगाणामपि सत्त्वात्
संस्कार्यनिमित्तयोरुभयोरपि सत्त्वेन अजस्रं धार्यमाणाग्निनाशेऽपि एतद्वक्त्येव प्रायश्चित्त-
मित्यर्थः । अत एव तदनुरोधेनेति । तदनुरोधेन लाघवानुरोधेनेत्यर्थः । परप्रयुक्तोद्धरणोप-
जीविना धारणविधिना तावत्प्रतीक्षणीयं यावत्कस्यचित् कर्मण उद्देशेन उद्धृता भवन्त्यग्नयः
तादृशोद्धृताग्निः गतश्रीः निमित्तमिति निमित्तसङ्कोचो जीवनमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि परप्रयुक्ताग्नि-
विधावत एवाधिकारानुरोधेन आहिताग्निविद्धोद्धृतत्वेन जीवने निमित्ततासङ्कोचवत् नानुपपन्न
इति भावः । अजस्रधारणाभावे यद्यपि अग्निहोत्रविधिनाऽऽक्षिप्यत एवोद्धरणं तथापि
यत्किञ्चित्कर्मार्थोद्धृताहवनीयस्य अजस्रधारणपक्षे परार्थोद्धृताहवनीयेनैव प्रसङ्गतः कार्यसिद्धेः
न तदाक्षेपकत्वमिति भावः । अग्निहोत्राङ्गभूताग्निनाशे इति । सत्यपीति शेषः । अग्नि-
होत्रार्थमेवोद्धृतस्येति । तथा च यदा सायमग्निहोत्रहोमार्थे उद्धृतोऽग्निः तस्य तदामीमेव
प्राप्तश्रीयजमानेन धारणे कृतेऽपि प्रातरग्निहोमे हुते सति तदानीमुद्धृताग्नेर्धृतस्य नाशे प्रायश्चित्ता-
पत्तिरित्यर्थः । अत्र च यदग्निहोत्रप्रयोगव्यक्त्यङ्गत्वेनोद्धृताग्निनाशनिति विधीयमानज्योति-
ष्मतीष्टिः तत्प्रयोगव्यक्त्युपयोग्याहवनीयोत्पादकत्वेन तत्प्रयोगव्यक्त्यङ्गमिति मीमांसकमिद्वान्ते
किं यथायाज्ञिकाचारं अग्निहोत्रहोमः प्राक् उत्तरमिष्टिः, उत वैरीत्यम् ? आद्ये अग्निहोत्रहोमस्य
जातत्वेन तन्निष्पादने प्रयोजनाभावः । द्वितीयेऽपि ज्योतिष्मतीष्ट्यर्थप्रणीताहवनीयेनैव
प्रसङ्गसिद्धेः न तदुत्पादनापेक्षा । इष्ट्यनन्तरमग्नित्यागेन प्रणीताग्न्यनन्तरेऽग्निहोत्रानुष्ठाने तु
नास्याहवनीयस्य इष्टिन्यत्वसम्भवः । अतोऽस्या इष्टेः आहवनीयोत्पादकत्वासम्भवात् भेदन-
होमवत् आरादुपकारकाङ्गत्वमेवेति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षोपपादने पृज्यपादैः अनास्थाद्येतक ‘अस्तुवा’
इति पदेन सूचितम् ।

(७)—न तूत्पन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

यदा दर्शार्थमग्निप्रणयनं क्रियते तदा तस्मिन्नेवाग्नौ सायंप्रातः क्रियमाणाग्निहोत्राङ्ग-
मुद्धरणं तन्मन्त्रश्च 'वाचा त्वा होत्रा' इत्यादिः पठनीयो न वेति चिन्तायां—

दर्शार्थं प्रणीतस्याप्यग्निरग्निहोत्राङ्गत्वात् तत्संस्कारकमुद्धरणं तदङ्गभूतश्च मन्त्रः
प्रयोजकसत्त्वाद्भवत्येव । न च प्रणयनस्य प्रातः कालीनत्वादुद्धरणेऽपराङ्गकालीनत्वा-
भावः । प्रधानाङ्गभूतोद्धरणाद्यनुरोधेन तदङ्गभूतकालस्य समयाध्युषितकालवदनाद-
रणीयत्वात् ॥

वस्तुनस्तूद्धरणस्याग्नेर्वा अग्निहोत्राङ्गत्वाभावेऽपि प्रणयनाक्षितार्थिकोद्धरणस्य
तत्संस्कृताग्नेर्वा अग्निहोत्रोपकारकत्वस्य तावत्सत्त्वात् तावत्तैवेज्यार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीता-
धर्मवत् मन्त्रप्राप्त्युपपत्तिरिति प्राप्ते—

प्रातःकालक्रियमाणदर्शार्थाग्निप्रणयनवेलायामग्निहोत्रस्य निमित्ताद्यभावेनानुपस्थित-
त्वात् तदङ्गभूतोद्धरणस्य कालाभावेन सुतरामनुपस्थितेः न मन्त्रस्य तदानीं सम्भावना ।
न चाग्निहोत्रेणैव स्वधैगुण्यपरिहारार्थमकालेऽपि तदाक्षेपः । तस्य प्रसङ्गसिद्धाग्निनामेन
तदुद्धरणादिसंस्कारकार्यस्य लामेन चोद्धरणस्यैवानाक्षेपे तन्मन्त्रादेस्सुतरामनाक्षेपात्,
अतः प्रयाजानां पशुपुरोडाशे अनङ्गत्ववत् उद्धरणतन्मन्त्रादेरपि तस्मिन्नाग्निहोत्रप्रयोगे
सुतरामङ्गत्वाभावादेव न तदभावे धैगुण्यप्रसङ्गः । अतो न मन्त्रस्य कालान्तरत्व-
प्रयुक्तान्यथाभावात्मको भाक्त ऊहः, अपि तु बाध एवेति सिद्धम् ॥ ७ ॥

न तूत्पन्ने यस्य चोदना ।

अग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं कर्तव्यमिति नार्थः दर्शार्थमुद्धृतस्य पुनरुद्धरणासम्भवात् ।
किं तर्हि यस्मिन्नेवाग्नौ उद्धरणं तदग्निहोत्राङ्गं भवति वा न वेत्यर्थो ज्ञेयः । समयाध्युषित-
कालवदिति । दैवान्मानुषाद्वाऽपराधात् षोडश्युत्कर्षे' सति 'समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः
स्त्रोत्रमुपाकरोमि' इति वचनविहितसमयाध्युषिकालस्यैवानादरणीयत्वमित्यर्थः । प्रणीता-
धर्मवदिति । अभ्युदितेष्टौ दधिपयसोः प्रदेयत्वात् प्रदेयधर्मा दोहादयो भवन्त्येव 'सह श्रय-
यति' इति वचनवलात् सह श्रपणानुरोधेन तण्डुलश्रपणसाधनत्वस्याप्यर्थसिद्धत्वात् असत्यपि
तत्प्रयुक्तत्वे तच्छेषत्वे वा साधनतासम्बन्धेनापूर्वसम्बन्धिश्रपणसम्बन्धित्वस्यापि सत्त्वात् तयोः
प्रणीताधर्मा अभ्युत्पन्नप्रणयनादयो भवन्तीति साधितं "परार्थे त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात्"
इत्यधिकरणे अत्रैव द्वितीयपादे । तद्वदिहाप्यग्निहोत्रसाधनीभूतोद्धरणप्रयुक्ततन्त्रस्यापि भवत्येव
प्राप्तिरित्यर्थः । तस्य प्रसङ्गसिद्धेति । उद्धरणाक्षेपो हि अग्निहोत्रहोमार्थावस्थापेक्षिताहवनीय-

(८)—प्रदानदर्शनं श्रयणे तद्धर्मभोजनार्थत्वात् संसर्गाच्च मधूदकवत् ॥
 संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥ तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य
 वर्जनात् ॥ ३४ ॥ अधर्मत्वमप्रदानात् प्रणीतार्थे विधानाद-
 तुल्यत्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥ परो नित्यानुवादस्म्यात् ॥ ३६ ॥
 विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥ वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधा-
 त्स्यात्कारणात्केवलशानम् ॥ ३८ ॥ व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥
 रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

‘आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः’ इत्यत्र ‘पयसि’ इत्यधिकरणत्वनिर्देशात् न
 पयसो हविष्टं अपि तु चरोरेव, तद्धितसामानाधिकरण्येन तस्यैव देवतासम्बन्धात् ।
 पयसस्तु श्रपणाधिकरणत्वमात्रं अतो न तत्र प्रदेयधर्माः । प्रणीताधर्मास्तु तत्र भवन्तीति
 प्राञ्चः ॥

वस्तुतस्तु—संयवनार्थत्वात्तेषां चरौ च तदभावात् तेऽपि न भवन्त्येवेत्युक्तम् ।
 प्रदेयधर्मप्राप्तयाशङ्का तु यद्यपि नान्या काचित् तथाप्यादित्यप्रकरणे ‘अयजुषा वत्मान-
 पाकरोति अपवित्रवति गां दोहयति’ इत्यादिप्राप्तवत्सापाकरणाद्यनुवादेन यजुरादिपर्युदा-
 सविधिरेवोत्पत्तिवाक्ये सप्तम्यर्थाविवक्षातात्पर्यग्राहकः अभ्युदितेष्टिवदिति प्राप्ते -

सिद्धयर्थः । अथवा गार्हपत्याद्विभागार्थो वा स्यात् । न ह्यत्र तदुभयमपेक्षितम् । प्रसङ्ग-
 सिद्धाहवनीयलभे तत्प्रयोजनाभावात् । विभागस्य च दर्शार्थोद्धरणेन सिद्धत्वादित्यर्थः ।
 स्पष्टार्थमन्यत् ।

प्रदानदर्शनं श्रयणे ।

प्रणीताधर्मास्त्विति । यद्यपि प्राचां ग्रन्थेषु पयसि प्रदेयधर्मनिराकरणमात्रमेव
 सिद्धान्तितम् न प्रणीताधर्मप्राप्तिपर्यन्तमपि, तथापि ‘अधर्मत्वमप्रदानात् प्रणीतार्थे विधानादनु-
 त्वादसंसर्गः’ इति सिद्धान्तसूत्रे स्पष्टं प्रणीतार्थे विधानस्य दर्शनात् प्रणीताकार्यकारित्वेन
 स्थानापत्त्या प्रणीताधर्मप्राप्तिपर्यन्तमपि सिद्धान्तव्यापारोऽवसीयते इत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् ।
 वस्तुतस्तुत्विति । प्रणीताधर्माणां ‘प्रणीताभिः संयौति’ इति वचनविहितसंयवनद्वाराऽपूर्वार्थत्वात्
 संयवनस्य चरावभावे द्वाराभाषाज्ञैव प्राप्तिरिति ‘परार्थे त्वर्थसामान्यम्’ इत्यनुपदपूर्वलिखिताधिकरणे
 प्रागुपपदितमित्यर्थः । इतरस्य सर्वस्येति । लोकसिद्धपयोव्यावृत्तये गां दोहयतीत्येतावता

नित्यानुवादत्वेनाप्यस्योपपत्तेर्न समस्यार्थाविवक्षा । वस्तुतस्तु लौकिकसिद्ध-
पयोप्रवृत्तस्यैव तदा प्रसक्तोद्देष्टनादिकर्तव्यताया अप्राप्तत्वेनावश्यविधेयत्वेऽपीतस्य
सर्वस्यैव नित्यानुवादत्वात् न समस्यार्थाविवक्षा । अतो न तत्र प्रदेयधर्माः । अभ्युदितेष्टौ
तु उत्तराधिकरणे वक्ष्यते ॥ ८ ॥

(९)—अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥ ४१ ॥ श्रुतोप-
देशाच्च ॥ ४२ ॥

अभ्युदितेष्टावपि तर्हि समसीनिर्देशात् दधिशृतयोरधिकरणत्वापगतेर्न प्रदेयधर्मा
भवेयुः । 'सह श्रपयति' इत्यस्यापि पूर्ववदेव नित्यानुवादोपपत्तेः । न च क्षोदिष्टादि-
द्रव्योद्देशेन तत्र देवतामात्रविधानात् दध्याद्यधिकरणत्वस्यापि विधौ वाक्यभेदापत्तस्तस्य
प्रदेयत्वमिति वाच्यं, द्रव्यद्वयोद्देशेऽपि वाक्यभेदनादवस्थ्यात् । तद्वरं समसीश्रुत्या
विधेयलेक्यनिमित्तवाक्यभेदस्येवाजीकारः । वस्तुतस्तु भायनान्तरस्यैव तत्र पष्ठेऽङ्गी-
कारान् अधिकरणत्वस्यापि विधौ न वाक्यभेद इति प्राप्ते -

दोहनविध्यावश्यकत्वेऽपि तत्र दोहने पवित्रवत्या अधिकरणत्वस्य समन्तकवत्सापाकरणादीनाञ्च
प्रापकप्रमाणाभावादेवाप्राप्तेः निषेधासम्भवात् गां दोहयतीत्येतद्व्यतिरिक्तभागस्य नित्यानुवादत्व-
मकामेन वक्तव्यमिति, न तत् समस्यार्थाविवक्षायां तात्पर्यग्राहकमिति भावः ।

अभ्युदये दोहापनयः

अभ्युदितेष्टाविति । 'यस्य हविर्निरसं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात् स त्रेधा तण्डुलान्
विभजेत् । ये मय्यमाः तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । ये स्थविष्ठाः तानिन्द्राय
प्रदात्रे दध्ंश्चरुम् । येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरं' इतिवाक्यविहितायामभ्यु-
दयेष्टावित्यर्थः । यद्यपि पष्ठे तदेवेदमामावाप्त्यं कर्म, केवलन्तु तद्द्रव्यं पूर्वदेवतातोऽपनीतं
देवतान्तरेण युज्यतेऽनपनीतयागार्थत्वमेव सतस्य कथं यागधर्मा न स्युः, स्पष्टमेव च सूत्र-
कारेण चरुसंस्कारार्थतां दोहयोर्निरस्य प्रदानार्थतैव निर्णीता न तत्संस्कारार्थत्वादिति । तथा च
प्रदेयधर्मा एव भवन्त्येवेति सिद्धमेव तथापि पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेनात्र विशेषाशङ्कया पुनर्विचार-
करणं युज्यत एवेति तर्हिपदेन सूचितम् । प्राचीनशिद्धान्तयुक्तिमनूद्य दृष्यति—
न च क्षोदिष्टेति ।

‘यदि गृहीतं हविरभ्युदियात् अथो तर्जितानेव तण्डुलान् मुफलीकृतान् दधि पयश्च’
इत्यादिलिङ्गादपनयविधेश्च प्रकृतयागीययोरेव दधिपयसोर्भावान्तरेऽपि प्रदेयत्वेनोपा-
देयत्वस्य षष्ठे व्यवस्थापितत्वादधिकरणत्वविवक्षानुपपत्तर्भवन्त्येव प्रदेयधर्माः ॥ ९ ॥

(१०)—अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानाच्चरूपयोवत् ॥ ४३ ॥ लक्षणार्था
श्रुतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

‘यः पशुनामस्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये क्षोदिष्ठास्तानग्नये
सनिमतेऽष्टारूपालं निर्वपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरुं ये
स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदावे दधंश्चरुम्’ इत्यादिपि यद्यप्यपनयविध्यभावात् कर्मान्तरत्वं
षष्ठे उपपादितं, तथाऽपि अभ्युदितेष्टिजुल्यश्रुतित्वात् वत्सापाकरणश्रुतिबलाच्च समस्यार्था-
विवक्षया प्रदेयत्वावगतेः प्रदेयधर्मान् मन्वानस्योत्तरम् । वत्सापाकरणविधिबलेन
दृष्टस्थपयोव्यावृत्तावपि अधिकरणत्वाविवक्षायां प्रमाणाभावात् प्रदेयत्वानुपपत्तेर्न
प्रदेयधर्माः आदित्यचरूपयोवत् ॥ १० ॥

(११)—श्रयणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थे विधानं स्यात् ॥ ४५ ॥ गुणो वा
श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥ श्रुतेश्च तत्प्रधान-
त्वात् ॥ ४८ ॥ अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥ संस्कारं प्रति
भावाच्च तस्मादथ प्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानात् । स्पष्टार्थमेतत् । अत्र च अभ्युदये दोहपनयः
स्वधर्मः स्यात् प्रवृत्तत्वात्, श्रुतोपदेशाच्चेति सूत्रद्वयं तुशब्दवाशब्दरहितं पूर्वपक्षपरं सत्
पूर्वपक्षतया प्रदेयधर्मा दधिपयसोर्भवन्तीत्येतत्कथनार्थम् । अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानात्
चरूपयोवत् । लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः । इत्युत्तरसूत्रद्वयं वाशब्दबलात् पूर्वोपपादितपूर्वपक्ष-
निरासार्थं सत् दधिपयसोः प्रदेयधर्मा न भवन्तीति सिद्धान्तव्यवस्थापकं दृश्यते इति चतुः सूत्रै-
काधिकरण्यं स्वरसतो भाति; तथापि षष्ठे दधिपयसोः प्रदेयताव्यवस्थापनपूर्वं चरुसंस्कारार्थनिरा-
करणेन प्रदेयधर्मप्राप्तिसिद्धान्तव्यवस्थापनात् तदनुरोधेन षष्ठाविरोधिभिन्नाधिकरणत्वमेव वृत्तिकृता
भाष्यकारेण चाङ्गीकृतमिति पूज्यपादैरपि तथैव दर्शितम् ।

सोमे 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तुभिर्मन्थिनम् इत्यादौ तृतीयया पयःप्रभृतीनां श्रयणं प्रति गुणत्वावगमात् सत्यपि सोमसंसर्गं देवतासम्बन्धाभावेन प्रदेयत्वानुपपत्तेः न प्रदेयधर्माः क्रयादयः ॥

न च प्रयाजशेषन्यायेन श्रयणस्य सोमसंस्कारकत्वे अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् पयस्संस्कारकत्वावगतेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या यागे तस्य विनियोगकल्पनेन प्रदेयत्वावगतिः, पयस्संस्कारकत्वेऽप्यदृष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वात्; उत्पत्तिशिष्टसोमावरोधे पयसो निवेशानुपपत्तेश्च । निपादस्थपत्यधिकरणन्यायेन तृतीयादौ लक्षणायां प्रमाणाभावाच्च । प्रयाजशेषवदुपयुक्तत्वाभावेनास्सदुक्तप्रयाजशेषन्यायाभावाच्च । तस्मान्नात्र प्रदेयधर्माः ॥ ११ ॥

(१२)—पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥ शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिडान्तवत् ॥ ५२ ॥ पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते नोपपद्यते ॥ ५३ ॥ प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म स्यात् तत्कारितत्वात् यथा प्रयाजप्रतिषेधे ग्रहणमाज्यस्य ॥ ५४ ॥ क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

श्रयणानान्तत्वं पूर्वत्वात् ।

सक्तुभिर्मन्थिनमित्यादाविति । आदिपदेन 'धानाभिर्होरियोजनं, हिरण्येन शुक्रं, आज्येन पालीवतम्' इत्यादीनां सङ्ग्रहः । स्पष्टमन्यत् ।

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे ।

अत्र तन्त्ररत्ने अस्मिन्नधिकरणे पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्येतदेवोदाहरणम्, पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवदित्यत्र सूत्रे पर्यग्निकृतानामिति बहुवचनोपादानेन बहूनामेवारण्यानामुदाहरणत्वप्रतीतिः, न तु त्वाष्ट्रपालीवतस्य, तस्यैकत्वादित्युक्तम् । तत्र एकस्मिन्नेव यागे पर्यग्निकरणसंस्कृता उत्सृष्टव्या बहवः तेषामेवोपादाने सूत्रस्याल्पविषयत्वेन सङ्कोचापत्तेः महाविषयत्वसिद्धयर्थं ये ये पर्यग्निकरणसंस्कृता उत्सृष्टव्या आरण्यपालीवतप्रभृतयः तेषां पर्यग्निकृतानामिति सूत्रस्थपदेन ग्रहणे बाधकाभावात्, आरण्यवाक्यवत् पालीवतवाक्यमपि

अश्वमेधे 'ईशानाय पर्यन्त आलमेत' इति प्रकृत्य 'पर्यग्निकृतानाग्न्यागुत्सृजति' इति श्रुतम् । तथा 'त्वाष्टं पात्नीवतमालमेत' इति प्रकृत्याप्यत्रापि 'पर्यग्निकृतं पात्नीवत-मुत्सृजति' इति श्रुतम् । तत्रोभयत्राप्याद्यवाक्ये तावदेवतासंयोगश्चवणाश्चालम्भमात्रं विधीयते अपि तु याग एवेत्युक्तमेव द्वितीये ॥

द्वितीयवाक्ये तु न पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधिरपूर्वत्वफलको द्वितीयोक्तोऽपि युज्यते । तथात्वे प्राप्तस्य पर्यग्निकरणादिधर्मजातस्य प्रकृतौ प्रदेयप्रकृतिसंस्कारकत्वेन क्लृप्तस्येह पशोः प्रदेयत्वेन तस्मिन्प्राप्तेः प्राकृतकार्यतया पशौ विधीयमानस्य क्लृप्तोप-कारकत्वाभावेनातिदेशप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् । नदभावे च प्रदेयप्रकृतिसंस्कारक-त्वेनैव पर्यग्निकरणादिप्राप्तेस्तस्याविधेयत्वाच्च । न च पर्यग्निकरणान्ते प्रयोगन्यागाग्न्यो-त्सर्गविधिः, तथात्वे त्यागस्याप्यभावेनोत्पत्तिवाक्यावगतदेवतासम्बन्धवाधपत्तेः । न चोत्सृजतिना यागमनूयाप्राकृतपर्यग्निकरणान्तोत्तरत्वविधिः हृदयाद्यङ्गेषु तद्विधौ पात्नीवतं इत्येकवचनानुपपत्तेः, पशौ तद्विधानस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च । अतः पर्यग्निकरणो-त्तरत्वालं यूपद्विमोकरूपस्योत्सर्गस्य प्राप्तस्यैवायमनुवाद इत्याक्षेपे प्राप्ते -

आज्यभागन्यायेन पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेऽपि नात्र पशोः प्रदेयता, प्रमाणा-भावात् ; उत्पत्तिवाक्यावगतदेवतासम्बन्धस्य दैर्घ्यत्वं प्रदेयप्रकृतित्वेनैवोपपत्तेः । यद्यपि नात्र विशसनादिकं तत्तात्पर्यग्राहकं तथापि पर्यग्निकरणमेव प्रदेयप्रकृतिसंस्कारकतया क्लृप्तं पशोः प्रकृतित्वतात्पर्यग्राहकम् । सम्भवति च विशसनाद्यभावेऽपि पश्वारम्भकाणा-मेव हृदयाद्यङ्गानां स्वदेशस्थितानामेव देवतोद्देशेन स्वत्वत्यागः । अतश्चाप्राकृतकार्यकारि-तानापत्तेस्सम्भवति पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेन अपूर्वता ॥ १२ ॥

अलोदाहरणं भवत्येवेत्यभिप्रेत्याह—तथा त्वाष्टं पात्नीवतमिति । क्लृप्तोपकारकत्वाभावेनेति । क्लृप्तोपकारकाङ्गपुनश्चरणं हि इतराङ्गपरिसङ्ख्यायै भवति । न चेदं प्रकृतिवत् पर्यग्निकरणं प्रदेयप्रकृतिभूतोपकारजनकम् । अवयविनः पशोरेवेह यागसम्बन्धेन हृदयादिप्रकृति-त्वेनोपयोगाभावात् । अतो नेतरपरिसङ्ख्याफलकत्वमस्य विधेः सम्भवनीति भावः । पशौ तद्विधाने इति । हृदयादिप्रकृतिक एव पशौ यदि पात्नीवतमित्येकवचनानुरोधात् अप्राकृतं पर्यग्निकरणं विधेयं, तदा तादृश एव पशौ प्रकृतित एव तत्प्राप्तमिति व्यर्थमद्विधिः । अतः साक्षादेव प्रदेये पशौ अप्राप्तं प्राकृतं पर्यग्निकरणं विधेयम् । तदा नेतराङ्गपरिसङ्ख्या सिद्धयतीति भावः । ननु माभूत् परिसङ्ख्याफलकत्वं, किन्तु साक्षात्प्रदेये पशवेवाप्राप्तं पर्यग्निकरणं विधीयतामित्यत आह—प्राप्तस्यैवायमनुवाद इति । यथाप्राप्त्याऽनुवादत्वे सम्भवति न विशिष्टविधिगौरवमाश्रयणीयमिति भावः । स्वत्वत्याग इति । तथा च प्रकृतौ

(१३)—आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्याद्द्रव्योत्सर्गात् ॥ ५६ ॥ समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥ चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैस्स्यादविशिष्टत्वात् ॥ अनिज्यां च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति ॥ ५९ ॥ संस्था तद्देवतत्वात्स्यात् ॥ ६० ॥

विशसनान्नानात् पशोः पृथग्भूतैः हृदयाद्यवयवैर्याग आसीत् । इहतु जीवत्येव पशौ विद्यमानानां तत्तदङ्गानां प्रदेयत्वभावनया त्यागानुष्ठानमिति विशसनाभावेऽपि हृदयादिप्रकृतित्वेनैव विधानं नानुपपन्नमिति भावः ।

आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः ।

अत्र च प्राचीनैः 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इति वचने शेषसंस्थोपादानबलात् पूर्वकर्मासमाप्तमेव यत् तदाज्येन समापनीयमित्यर्थप्रतीतेः न पर्यग्निकरणान्ताङ्गमात्रं कर्तव्यम् । अपि तु पशुना उपक्रान्तस्य यागस्य अग्नीषोमीयविध्यन्तेऽनुष्ठीयमाने पर्यग्निकृतावस्थायामुत्सर्गः परित्यागः पशोर्विधीयते । तस्मिन्नुत्सृष्टे साकाङ्क्षस्य कर्मशेषस्याज्येन समापनं विधीयत इति पशोःप्रतिनिधिः आज्यं, न तु कर्मान्तरं आज्यद्रव्यकमेव तत् । तथात्वेऽनुपक्रान्तस्य कर्मणः स्वरूपमर्थैव वक्तव्यत्वौचित्येन शेषसंस्थापदयोरनुपपत्तेरिति पूर्वपक्षं प्राप्य, पूर्ववाक्ये पात्नीवतमिति देवतासम्बन्धानुरोधेन देवतोद्देशेनैव पर्यग्निकरणानन्तरं त्यागात्, मुख्येनैव पशुना उपक्रान्तयागस्य समाप्तेः प्रतिनिध्यपेक्षाया एवाभावे न तत्प्रतिनिधित्वेन विधिः आज्यस्य, देवतोद्देशेन चोत्सर्गस्तु उत्पत्तिवाक्येनैव प्राप्त इति न पर्यग्निकरणवाक्येन विधीयते । अतः अतिदेशप्राप्तपर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेन इतराङ्गपरिसङ्ख्यैवेति कर्मशेषस्याप्रसक्त्या 'आज्येन शेषम्' इति कर्मान्तरविधायकमिति सिद्धान्तितम् । तत्र 'ईशानाय परस्वत आलभेत' इति वाक्ये पूर्वाधिकरणे द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्प्ययागविधौ स्थिते, तेनैव न्यायेन पात्नीवतवाक्येऽपि यागविधानस्य सिद्धत्वात्, केवलं देवतामनुद्दिश्य पर्यग्निकरणोत्तरं पशोः त्यागमात्रस्याशङ्कितुमशक्यत्वेन पूर्वपक्षानुत्थानात्, देवपशुत्यागविधाने सिद्धान्ते स्थिरीकृतेऽपि यागशेषस्याभावेन समापनाऽयोगेन शेषशब्देनानुपादानेऽपि यागोत्तराङ्गाणां शेषशब्देन ग्रहणोपपत्तेः तावतापि पर्यग्निकरणव्यतिरिक्ताङ्गपरिसङ्ख्यायाः कर्मान्तरविधेश्चायुक्तत्वमिति पूर्वपक्षसंभवत्ये-

पान्नीवतवाक्ये पुनराक्षेपः । तत्र हि 'पर्यग्निकृतं पान्नीवतमुत्सृजति' इत्युक्ता
आज्येन शेषं संस्थापयति' इति श्रुतम् । अपूर्वत्वे हि शेषसंस्थानुपपत्तेः पर्यग्निकरण
वाक्ये पर्यग्निकरणाव्यवहितोत्तरमेव प्रधानयागकर्तव्यताऽपकृत्य विधीयते तत्करणे
च विशसनदिपदार्थलोपेऽप्यन्याङ्गलोपे प्रमाणाभावात् शेषं यत् स्विष्टकृतप्रयाजादि
तत् आज्येन संस्थापयतीति विधीयते ॥

यद्यपि च प्रयाजादावाज्यं प्राप्तमेव । तथाऽपि स्विष्टकृद्वनस्पतियागादावाज्यविधिर्न
विरुध्यते । न च विशसनाभावादेव व्यङ्गासम्भवात् 'यस्य सर्वाणि हवींषि' इत्यनेनैव
स्विष्टकृत्यप्याज्यप्राप्तिश्चाङ्ग्याः नाशादिनिमित्ताभावेन तदप्राप्तेः । विशसनस्याङ्गप्रधान-
साधारण्येन व्यङ्ग्यार्थमपि प्राप्त्युपपत्तेश्च । वनस्पतियागादावाज्यविधेः एवमप्युपपत्तेश्च ।
न ह्यत्र कर्मान्तरत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति प्रत्युत शेषसंस्थापदयोरनुपपत्तिरिति प्राप्तं

'यत्त्वष्टारं च वनस्पतिमावाहयसि अथ वैतौ यक्ष्यसि' इति पृष्टे 'वाष्टी नवमी
प्रयाजेज्या वानस्पत्या दशमी अत्रैवैताविष्टौ विद्यान्' इति वनस्पतियगम्यादान्तरेणा-

वेत्यभिप्रायेण प्राचीनोक्तपूर्वपक्षयुक्तिमुपेक्ष्य पूर्वपक्षमारचयति अपूर्वत्वे हीति । पर्यग्निकरण-
व्यतिरिक्ताङ्गपरिसङ्ख्ययाऽपूर्वत्वे हि यागप्रयोगस्य सर्वस्यैव पूर्वसमापनात् शेषसमापनयोरनुपपत्तिः ।
अतो न पर्यग्निकरणमत्र विधीयते ; किन्तु अनिदेशप्राप्तपर्याङ्गकरणाव्यवधानेन प्रधानयागाप-
कर्ममात्रमेव विधीयत इत्यर्थः । वनस्पतियागादाविति । 'वनस्पतिं यजति' इति त्रिविधा
स्विष्टकृद्विकारो हि वनस्पतियागो विधीयत इति दशमे वक्ष्यते । तस्मिन् यद्यप्यनिदेशेन
पृषदाज्यं प्राप्तं तथापि तद्वायेन आज्यविधिः सम्भवतीति भावः । एवमप्युपपत्तेश्चेति ।
अङ्गैः [व्यङ्गैः] स्विष्टकृतं यजतीति विधिना अङ्गानां द्रव्यत्वेन प्राप्तिस्तु विशसनभावादेव न
सम्भवति । अत एव व्यङ्गाणां नाशाद्यभावेन न नाशादिनिमित्ताज्यविधिनाप्याज्यस्य प्राप्तिः ।
अस्तु वा द्रव्याद्यभावमात्र एव यस्य सर्वाणीति वचनप्रवृत्तिः, तथापि अङ्गप्रधानसाधारण्येन
विहितस्य विशसनस्य व्यङ्ग्यार्थमपि सम्भवात् अङ्गाभावो नास्तीति निमित्ताभावादेव न कर्माभिः ।
अत एव कदाचिद्विशसनेनाङ्गप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमेवाज्यविधिरयम् । वस्तुतस्तु परप्रयुक्त-
द्रव्योपजीविनः स्विष्टकृद्यागस्य स्वातन्त्र्येण विशसनानाक्षेपकत्वात् प्रधानयागार्थविशसनभावे
व्यङ्ग्यप्राप्तेरभावेन द्रव्याकाङ्क्षयैव स्विष्टकृद्यागेऽपि आज्यविधिरिति न किञ्चिद्वाधकारिणि एवमपीति
पदद्वयेन सूचितम् । प्रत्युत्तेति । अनुपक्रान्तस्वरूपस्यापूर्वकर्मणः स्वरूपस्यैव वक्तव्यत्वेन
शेषसमापनपदेनाभिधानासम्भवादित्यर्थः । अक्षान्तगानुप्रवचनेनेति । होत्रा यथा त्वष्टु-

नुग्रहवचनेनाभावावगतेस्तस्य चापूर्वत्वमन्तरेणानुपपत्ते न पूर्ववाक्ये प्रधानापकर्षमात्र-
विधिः अपि तु तदन्ताङ्गरीतिविधिरेवापूर्वत्वफलकः ।

यद्यपि चाक्रियमाणस्य वनस्पतियागस्य देवतावाहनमपि नैव प्राप्यते तथाऽपि
सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्त्यैवावाहनविधिकल्पना । त्वष्टुस्तु प्रधानदेवतात्वादेवावाहना-
विरोधः प्रक्षेपाभावाभिप्रायेण च नवम्याऽनुग्रहोक्तिः । अतश्च पूर्वकर्मणि शेषाभावेना-
ज्यविधानानुपपत्तेर्गुणात्कर्मन्तरमेवेदमाज्यद्रव्यकमनुषक्तपत्नीवदेवत्यमुपांशुयाजप्रकृतिरूपम् ।

रावाहनं क्रियते तथा वनस्पतेरपि कृतम् । तत्र प्रश्नः—किं त्वया उभयोरावाहनं क्रियते?
तन्किमुभयोर्देवतयोर्यष्ट्यत्वमस्ति ? अग्रे वनस्पतियागाभावात् तद्देवतावाहनं व्यर्थमेवेति प्रश्नार्थः ।
तत्रोत्तरम्—प्रकृतौ दैक्षे पशोर्जीवदवस्थायां दश प्रयाजानामनुष्ठानोत्तरं पशोः पर्याग्निकरणाद्यनुष्ठा-
नपूर्वकं विशसनेन वपोद्धरणं कृत्वा एकादशप्रयाजानुष्ठानम् । तच्छेषेण वपामभिघार्य
वगयागादयः । इह तु पर्याग्निकरणोत्तरतन्त्रस्य लोपः, तत्पूर्वतनदशप्रयाजानुष्ठानमेवेति क्रमे
विद्यमाने प्रधानयागात् पूर्वमनुष्ठीयमाना अष्टौ प्रयाजेज्या अपेक्ष्य नवमी यैव प्रयाजेज्या सैव
त्वाष्ट्री । यैव दशमी प्रयाजेज्या सा वानस्पत्या ज्ञेयेति । एवञ्च ‘अत्रैवैतौ इष्टौ विद्यात्’
इति लिङ्गेन नवमदशमप्रयाजेज्याभ्यामेव क्रमेण त्वष्टृवनस्पतिदेवतयागसिद्धिप्रतीतिः तदावाहनं
न व्यर्थम् । न वा तावताप्यग्रे वनस्पतियाग इति पर्याग्निकरणेन कर्मसमाप्तिरेव प्रतीयत इति भावः ।
सिद्धवन्निर्देशेति । ‘वनस्पतिमावाहयसि’ इति सिद्धवन्निर्देशानुपपत्त्या आवाहनविधिकल्पनेऽपि
अदृष्टार्थमेव तदित्यर्थः । ननु त्वष्टृदेवत्यप्रधानयागस्य पार्थक्येनानुष्ठाने कथं नवमी त्वाष्ट्री-
त्युपपन्नमित्यत आह—प्रक्षेपाभावाभिप्रायेणेति । यद्यपि इज्या पृथगस्ति तथाप्यत्र याग-
मावस्यैव सत्वेन प्रक्षेपाभावे सति नवमप्रयाजप्रक्षेपमात्रांशोऽनुग्रहं सूचयितुमुक्तं नवमीत्वं न
व्याहतमिति ज्ञेयम् । अनुपपत्तपत्नीवदेवत्यमिति । तथा च पूर्वसिन् पत्नीवद्यागे
आज्यरूपगुणस्य करणत्वेन निवेशासम्भवात् पूर्ववाक्यगतपत्नीवतमिति पदानुपक्षेण तृतीयार्था-
विवक्षया पत्नीवतमाज्यं कुर्यादित्यवान्तरवाक्यार्थे द्रव्यस्य देवतासम्बन्धावगमोत्तरं यागलक्षणायां
पत्नीवतेनाज्येन यजेतेति कल्पितविधिना विशिष्टयागान्तरं विधीयते । संस्थाशब्दस्तु सौर्य-
वाक्ये निर्वपतिवत् यत्किञ्चिद्भानृच्चारणे कर्तव्ये सर्वस्यापि कर्मणः प्रारब्धस्य समाप्त्यव्यभिचारेण

शेषसंस्थाशब्दौ तु पूर्वस्य कर्मणोऽसमाप्तप्रायतया कथञ्चिदनुवादकाविति । सिद्धांशवैय
ऊहः ॥ १३ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः

अध्यायश्च समाप्तः

—

यागलक्षकस्सन्नुपात्त इत्यनुवादः ; तदनुरोधिनी तृतीयापि । शेषशब्दोऽपि पूर्वस्मात् पशुयागा-
दुत्पत्तिर्कर्तव्यतावान् तदनन्तरञ्च क्रियमाणः तद्देवताकत्वाच्च तच्छेष इवेत्युपमया नेय इति न
किञ्चिद्बाधकम् । तदेवं साधितं मुख्योद्धारूपमव्यायार्थमुपसंहरति— गिद्धस्त्रिचिध ऊह इति ।

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

धुरीणश्रीखण्डदेवान्तेवासि-

कविमण्डनशम्भुभट्टकृतायां

भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां

नवमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः

अध्यायश्च

समाप्तः

—

